

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

– 128 –

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΜΠΟΥΡΛΗΣ

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΟΦΕΙΛΕΣ
ΤΩΝ ΣΠ. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ ΚΑΙ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΞΕΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΤΡΙΣΗΜΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΣΤΟΡΙΣΜΟΥ (1782-1846)

ΑΘΗΝΑ 2012

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΟΦΕΙΛΕΣ ΤΩΝ
ΣΠ. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ ΚΑΙ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΞΕΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΤΡΙΣΗΜΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΣΤΟΡΙΣΜΟΥ (1782-1846)

Χορηγός της έκδοσης
Ίδρυμα Λίλιαν Βουδούρη

© ΙΙΕ/ΕΙΕ 2012

ΤΜΗΜΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΚΝΕ)

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΛΕΩΦ. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 48, ΑΘΗΝΑ 116 35

ΤΗΛ. (+30) 210 72 73 554 / 210 72 73 556 – FAX: (+30) 210 72 46 212

E-MAIL: kne@eie.gr

ISBN 978-960-9538-10-7

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
– 128 –

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΜΠΟΥΡΛΗΣ

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΟΦΕΙΛΕΣ
ΤΩΝ ΣΠ. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ ΚΑΙ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΞΕΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ
ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΤΡΙΣΗΜΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΣΤΟΡΙΣΜΟΥ (1782-1846)

Βιβλιοθήκη Ιστορίας των Ιδεών – 11

ΑΘΗΝΑ 2012

στη μητέρα μου που έφυγε,
στη Μελίτη που ήλθε
και στη Βαγγελιώ που ήταν πάντοτε εκεί

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος Π. Μ. Κιτρομηλίδη, Διευθυντή της Σειράς	11
Ευχαριστίες	13
Εισαγωγή. Ο πρώιμος και ο ώριμος Παπαρρηγόπουλος και οι γενεαλογίες περί της συγγραφής μιας εθνικής ιστορίας των Ελλήνων	15
Κεφάλαιο Πρώτο. Το ιστοριογραφικό και το θεωρητικό πλαίσιο της συγγραφής των πρώτων εθνικών ιστοριών της Ελλάδας	47
α) Το ζήτημα της εθνικότητας της βυζαντινής μοναρχίας και η φιλελ- ληνική ιστοριογραφία για την Επανάσταση του 1821 (1821-1832)	49
β) Οι μεθοδολογικές καινοτομίες των ρομαντικών ιστοριογράφων και η έννοια του ιστορισμού	76
Κεφάλαιο Δεύτερο. Σουαζέλ-Γκουφιέ: η ιστορία των νεοτέρων Ελλήνων ως η ιστορία της ανυποταγής τους στον Οθωμανό κατακτητή	97
Κεφάλαιο Τρίτο. Οι τρεις Γάλλοι της περιόδου 1821-1825: Μπορού Ντε Σαιν-Βενσάν, Κλωντ Ντενί Ραφενέλ, Αμπέλ Φρανσουά Βιλλμαίν	133
α) Μπορού Ντε Σαιν-Βενσάν: η ιστορία των Ιονίων Νήσων και η ιστορική συνέχεια των «λαών της Ελλάδας»	136
β) Κλωντ Ντενί Ραφενέλ: η ενότητα της ελληνικής ιστορίας και η σημασία της μελέτης της βυζαντινής περιόδου	151
γ) Αμπέλ Φρανσουά Βιλλμαίν: ο ρόλος των Βυζαντινών λογίων στην ευρωπαϊκή Αναγέννηση και ο ρόλος του Ορθόδοξου κλήρου στην «αναγέννηση» του ελληνικού λαού	183
Κεφάλαιο Τέταρτο. Η ελληνική συμβολή: Ζαλλώνης, Ρίζος Νερουλός, Φιλήμων. Από τον μύθο του φαναριώτικου κράτους εν κράτει στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας	203
α) Μάρκος Φίλιππος Ζαλλώνης: Το φαναριώτικο κράτος εν κράτει	206
β) Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός: η Επανάσταση του 1821 και η ίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους ως ιστορικές νομοτέλειες	222
γ) Ιωάννης Φιλήμων: Η νομοτέλεια του 1821 και η ιστορική συνέχεια του έθνους	260

Κεφάλαιο Πέμπτο. Τζέιμς Έμερσον: η πρώτη συγγραφή μιας ευρείας κλίμακας «ιστορίας της Ελλάδας»	275
α) Η επισκόπηση της ιστορίας της Ελλάδας από την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους μέχρι το Σχίσμα μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής χριστιανικής εκκλησίας	279
β) Η Εικονομαχία, το Σχίσμα, οι Σταυροφορίες και η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς.....	289
γ) Τα μετά την οθωμανική κατάκτηση και μέχρι την Επανάσταση του 1821: η φιλελεύθερη εκδοχή του σχήματος του Ρίζου Νερουλού	299
Κεφάλαιο Έκτο. Γιόχαν Βίλχελμ Τσινκάρτ: η θεωρητική θεμελίωση της συγγραφής μιας γενικής και πλήρους «ιστορίας του ελληνικού έθνους».....	317
α) Βιογραφικά στοιχεία	320
β) Το θεωρητικό πλαίσιο.....	324
γ) Κλασική Ελλάδα.....	344
δ) Περίοδος της «μακεδονικής κυριαρχίας»	349
ε) Περίοδος της «κυριαρχίας» των Ρωμαίων και των Βυζαντινών αυτοκρατόρων	354
στ) Περίοδος της «κυριαρχίας» των Οθωμανών	363
ζ) Το Παράρτημα περί Σλάβων.....	372
Κεφάλαιο Έβδομο. Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ: η έμφαση στην ιστορία των θεσμών και η παραλλαγή του σχήματος του Ρίζου Νερουλού	377
Κεφάλαιο Όγδοο. Συμπριέν Ρομπέρ: οι επιστήμες της ιστορίας, της εθνολογίας και της γλωσσολογίας στην υπηρεσία της νομιμοποίησης των γεωπολιτικών αιτημάτων του ελληνικού αλυτρωτισμού	423
Κεφάλαιο Ένατο. Τζωρτζ Φίνλεϋ: η ιστορία της Ελλάδας ως ιστορία των πολιτικών θεσμών του ελληνικού λαού	461
α) 1836: Η πρώτη διατύπωση του σχήματος του Φίνλεϋ.....	470
β) 1844: <i>Η Ελλάδα υπό τους Ρωμαίους</i>	492
Αντί Επιλόγου. Περί Βυζαντίου, ερμηνευτικών σχημάτων και εθνικού αφηγήματος.....	521
Βιβλιογραφία.....	557
Ευρετήριο Προσώπων.....	589

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η «ιστορία της ιστορίας», η μελέτη δηλαδή της διαμόρφωσης της ιστοριογραφίας, αποτελεί εξειδίκευση των επιστημών του ανθρώπου, η ανάπτυξη της οποίας τις τελευταίες δεκαετίες στη χώρα μας συνιστά ένα σοβαρό τεκμήριο της θεαματικής μεταμόρφωσης της ιστορίας από πεδίο ρητορικής άσκησης σε κριτική έρευνα των δυναμικών συντελεστών που διαπλάθουν τη συλλογική πορεία μέσα στο χρόνο. Η ίδια η μελέτη της ιστοριογραφικής αυτής μεταμόρφωσης ανήκει στα ζητούμενα της «ιστορίας της ιστορίας» και εάν αναληφθεί και διεξαχθεί με σοβαρότητα, συνείσθηση ευθύνης και δικαιοκρασία θα μπορούσε να συμβάλει σε αξιοσημείωτο βαθμό και στην πνευματική αυτογνωσία της ελληνικής κοινωνίας.

Σε έναν από τους συνεπείς εργάτες της «ιστορίας της ιστορίας» στην Ελλάδα έχει αναδειχθεί με το έργο του ο Γιάννης Κουμπουρλής. Μετά την εξαντλητική μονογραφία για τη διάπλαση του ιστορικού έργου και της ιστορικής σκέψης του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου, η οποία επίσης φιλοξενήθηκε στη «Βιβλιοθήκη της Ιστορίας των Ιδεών» του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών, προσθέτει τώρα στη συγγραφική του συγκομιδή την ανά χείρας μελέτη της διακειμενικότητας στη συγκρότηση της εθνικής ιστοριογραφίας. Στα κεφάλαια που ακολουθούν ο συγγραφέας ανατέμνει τις πηγές και ανιχνεύει τα πνευματικά ερεθίσματα που διαμόρφωσαν το γνωσιολογικό περίγραμμα εντός του οποίου οικοδομήθηκαν οι εντυπωσιακές ιστοριογραφικές συνθέσεις του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου και του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου.

Ο εντοπισμός των στοιχείων αυτών του γνωσιολογικού περιγράμματος και των πηγών από όπου άντλησαν οι εθνικοί ιστοριογράφοι δεν μειώνει τη σημασία και το ενδιαφέρον του έργου τους. Αντιθέτως αναδεικνύει τη δημιουργικότητα της σκέψης τους, διαγράφοντας τον ευρύ ορίζοντα των ιδεών, πέρα από κάθε εσωστρέφεια και επαρχιωτισμό, με τις οποίες συνδιαλέχθηκαν για να παραγάγουν το ιστοριογραφικό πλαίσιο της συλλογικής αυτογνωσίας της εθνικής κοινωνίας που αναδύθηκε από τον ελληνικό αγώνα της ανεξαρτησίας.

Εντάσσει με το έργο του αυτό ο Γιάννης Κουμπουρλής τη μελέτη της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας στο ευρύτερο ερευνητικό πεδίο της συγκριτικής μελέτης των εθνικών ιστοριογραφικών παραδόσεων στην Ευρώπη. Προβαίνει

με τον τρόπο αυτό σε μια συμβολή στη διεύρυνση του καθιερωμένου ιστοριογραφικού κανόνα, ο οποίος συμβατικά περιοριζόταν ως προς τη μελέτη του ζητήματος της διαμόρφωσης των ιστοριογραφικών παραδόσεων στις κυρίαρχες στην ευρωπαϊκή παιδεία παραδόσεις των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Με την ανατομία των πηγών που συνθέτουν ένα κοινό υπόβαθρο της ιστορικής παιδείας στην Ευρώπη του δεκάτου ενάτου αιώνα αναδεικνύονται οι ευρύτερες τάσεις και ευαισθησίες που συνείχαν και διεμόρφωναν σε ενιαίο χώρο πνευματικού πολιτισμού ολόκληρη την Ευρώπη, Ανατολική και Δυτική. Μόνο ενταγμένη σε αυτό το ευρύτερο γεωγραφικό και πολιτισμικό πλαίσιο μπορεί να κατανοηθεί ουσιαστικά ως φαινόμενο πνευματικής δημιουργίας η ελληνική ιστοριογραφία και να γίνει αντιληπτή ως αυτό που πραγματικά υπήρξε, ως σύνθεση που δεν αποτελούσε απλό αποδέκτη επιδράσεων αλλά συνιστούσε έναν ακόμη εκφραστή του *Zeitgeist*, του πνεύματος μιας ολόκληρης εποχής, που διερμήνευε τις ανάγκες των ευρωπαϊκών κοινωνιών για εθνική ολοκλήρωση.

Αυτή η διαπίστωση γίνεται ευκολότερα αντιληπτή αν αναλογιστούμε τα κοινά στοιχεία πέριξ των οποίων συναρθρώνονται οι εθνικές ιστορικές αφηγήσεις στην Ευρώπη του δεκάτου ενάτου αιώνα. Κοινή τους μέριμνα είναι να υφάνουν την ιστορική αφήγηση ώστε να αναδεικνύονται τα ακόλουθα χαρακτηριστικά της συλλογικής πορείας των επί μέρους εθνών μέσα στον ιστορικό χρόνο: η αρχαιότητα, η συνέχεια, η ενότητα και η μοναδικότητα του κάθε έθνους. Αυτά τα στοιχεία ακριβώς επιχειρούν να αναδείξουν και οι Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και Σπυρίδων Ζαμπέλιος σχιαγραφώντας σε πράγματι εντυπωσιακά ιστοριογραφικά εγχειρήματα την ιστορική διαδρομή του ελληνικού έθνους.

Ανακτώντας με συστηματική αναδίφηση της ευρωπαϊκής ιστορικής φιλολογίας του δεκάτου ενάτου αιώνα ένα σημαντικό μέρος του πηγαϊκού υποβάθρου του έργου του εθνικού ιστοριογράφου, ο συγγραφέας της παρούσας μονογραφίας κατορθώνει να εικονογραφήσει με τη μαρτυρία της ελληνικής ιστοριογραφίας τη ρευστότητα της ιστορικής αφήγησης πέραν γεωπολιτικών διακρίσεων και κρατικών συνόρων. Αυτό το σημαντικό στοιχείο της ευρωπαϊκής παιδείας του δεκάτου ενάτου αιώνα αναδεικνύει ακριβώς τα κοινά διανοητικά περιγράμματα και συλλογικά αιτήματα της εποχής του ρομαντικού εθνικισμού, στο κλίμα του οποίου εντάσσεται και η ελληνική ιστοριογραφία.

Με χαροποιεί ιδιαίτερα η σκέψη ότι επί των ημερών της διεύθυνσέως μου, στους κόλπους του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών παράχθηκαν οι δύο μονογραφίες του Γιάννη Κουμπουρή, που συμβάλλουν με τόσο επαγγελματικά αξιόπιστο τρόπο στην προαγωγή της «ιστορίας της ιστορίας» στη σύγχρονη Ελλάδα.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

Διευθυντής της Σειράς

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η συγγραφή αυτού του βιβλίου πραγματοποιήθηκε καθ' όσον υπηρετούσα ως Ερευνητής στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, από τον Σεπτέμβριο του 2004 έως τον Ιούνιο του 2010. Τα χρόνια που πέρασα στο ΙΝΕ/ΕΙΕ θα είναι πάντοτε για μένα χρόνια πάνω από όλα μαθητείας, δίπλα σε ανθρώπους που εκτιμώ απεριόριστα και στο πλαίσιο ενός θεσμού που δύσκολα θα ξεχασθεί από όποιον τον συνάντησε στον δρόμο του ή έστω «εκμεταλλεύθηκε» τα φώτα εκείνων που εργάστηκαν σε αυτόν.

Θα ήθελα λοιπόν να ευχαριστήσω όλους τους ανθρώπους του ΙΝΕ/ΕΙΕ, τους συναδέλφους ερευνητές και το διοικητικό του προσωπικό, τους ανθρώπους της βιβλιοθήκης και της μηχανογράφησης, που στάθηκαν πάντοτε δίπλα μου σε ό,τι και αν χρειάστηκα, αντιπαρερχόμενοι ενίοτε την αφέλεια των αποριών και των αιτημάτων μου και συγχωρώντας μου τη μια κάποια αδεξιότητα των εγχειρημάτων μου. Πάνω από όλα όμως θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, Διευθυντή του προγράμματος «Ιστοριογραφία, 15ος-20ός αι.», στο πλαίσιο του οποίου διεξήχθη η έρευνά μου, και τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη, Διευθυντή του ΙΝΕ/ΕΙΕ στα χρόνια της εκεί παρουσίας μου: η εμπιστοσύνη και η στήριξη τους αλλά κυρίως η έμπνευση και η καθοδήγηση που μου προσέφεραν απλόχερα όλα αυτά τα χρόνια αποτέλεσαν κρίσιμους συντελεστές για την ολοκλήρωση της προσπάθειάς μου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα επίσης να εκφράσω στην Ντίνα Σιμωνετάτου η οποία επιμελήθηκε την έκδοση του ανά χείρας βιβλίου.

Οφείλω ευγνωμοσύνη στους ανθρώπους με τους οποίους συζήτησα το περιεχόμενο αυτού του βιβλίου, είτε πρόκειται για τις διαφωνίες και τα εποικοδομητικά σχόλια ορισμένων εξ αυτών είτε για τη σιωπηρή συνενοχή των υπολοίπων. Ο Νίκος Βαφέας, η Αλίκη Λαβράνου, ο Τάσος Αναστασιάδης, η Κωνσταντίνα Ζάνου, η Μαργαρίτα Μηλιώρη, ο Γιάννης Κόκκωνας και ο Αλέξης Πολίτης είναι μεταξύ των ανθρώπων στους οποίους χρωστώ ένα μεγάλο ευχαριστώ. Το ίδιο ισχύει και για τον Κωνσταντίνο Βλαχογιάννη, χωρίς τον οποίο δεν θα ήταν δυνατό να αντιμετωπίσω την πρόκληση που απετέλεσε για μένα η γερμανική γλώσσα.

Με δεδομένο ότι το ανά χείρας βιβλίο προεκτείνει εν πολλοίς την προβληματική που κατηύθυνε τη διδακτορική μου διατριβή, ένα μεγάλο ευχαριστώ πηγαίνει και στους ανθρώπους που θεωρώ δασκάλους μου: την Ελένη Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, τον André Guillou, τον Νίκο Θεοτοκά, τον Νίκο Κοταρίδη, τον Παντελή Λέκκα και τον Νίκο Ροτζώκο.

Το περιεχόμενο αυτού του βιβλίου υπέστη τον εποικοδομητικό έλεγχο όλων όσοι συμμετείχαν στο σεμινάριο «Ιστορία της ελληνικής ιστοριογραφίας 18ος-20ός αι.», που συνδιοργανώθηκε στο διάστημα 2005-2010 από το ΙΝΕ/ΕΙΕ και το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία» του Παντείου Πανεπιστημίου· των φοιτητών και των φοιτητριών του Προγράμματος και βεβαίως των συναδέλφων ερευνητών με τους οποίους είχαμε την ευθύνη της διεξαγωγής του: του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, του Δημήτρη Αρβανιτάκη και του Βαγγέλη Καραμανωλάκη. Τούς ευχαριστώ για την υπομονή, τις παρατηρήσεις, τα σχόλια και τις απορίες τους· η διατύπωση των συμπερασμάτων αυτού του βιβλίου έχει την αφετηρία της σε εκείνα τα απογεύματα της Πέμπτης που διεξάγονταν οι συναντήσεις του σεμιναρίου.

Κανένα ευχαριστώ δεν είναι αρκετό για την οικογένειά μου, και ιδίως για τα πρόσωπα στα οποία είναι αφιερωμένο αυτό το βιβλίο. Χωρίς εκείνα, δεν θα υπήρχε και αυτό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ΠΡΩΙΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΩΡΙΜΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΕΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ
ΜΙΑΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ΠΡΩΙΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΩΡΙΜΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΕΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΜΙΑΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Το βιβλίο αυτό αποτελεί το προϊόν μιας έρευνας πάνω στις ιστοριογραφικές επιδράσεις που δέχτηκε ο ελληνικός ιστορισμός του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου (1815-1881) και του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου (1815-1891) προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης της αντίληψης περί τρισχιλιετούς συνέχειας της ιστορίας του ελληνικού έθνους. Η έρευνα διεξήχθη στο διάστημα 2004-2007 στο πλαίσιο του Προγράμματος «Νεοελληνική ιστοριογραφία 15ος-20ός αιώνας» του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, υπό τη διεύθυνση του Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη.

Λίγα λόγια για την ιστορία αυτού του εγχειρήματος. Η αρχική ιδέα για την έρευνα ήταν να μελετηθούν τα κείμενα του νεαρού, του πρώιμου Παπαρρηγόπουλου –τα κείμενα δηλαδή τα οποία ο Έλληνας εθνικός ιστοριογράφος δημοσίευσε στο διάστημα 1843-1853– ώστε να αντιπαραβληθούν οι ιστορικές αντιλήψεις που τα διαπνέουν με εκείνες των έργων της ωριμότητάς του. Η επιλογή των χρονολογικών ορίων έμοιαζε σχεδόν αυτονόητη: το 1843 βλέπει το φως της δημοσιότητας το πρώτο έργο που φέρει την υπογραφή του, το *Περί της εποικίσεως σλαβικών τινων φυλών εις την Πελοπόννησον*¹, ενώ το 1853 είναι η χρονιά της έκδοσης της πρώτης, της μονότομης *Ιστορίας του ελληνικού έθνους*², η οποία ήταν ένα διδακτικό εγχειρίδιο για το Γυμνάσιο, και στην οποία εμφανιζόταν, για πρώτη φορά ίσως σχετικά ολοκληρωμένο, το γνωστό τρίσημο σχήμα περί της ιστορικής συνέχειας μεταξύ Αρχαίων, Βυζαντινών και Νεότερων Ελλήνων.

1. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Περί της εποικίσεως σλαβικών τινων φυλών εις την Πελοπόννησον*, Αθήνα: Αντωνιάδης, 1843.

2. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιστάτων χρόνων μέχρι της σήμερον, προς διδασκαλίαν των παιδων*, Αθήνα: Κορομηλάς, 1853.

Το πόσο διαφέρει η αντίληψη για την ιστορία του ελληνικού έθνους που ανιχνεύεται στον πρώιμο Παπαρρηγόπουλο με εκείνη που διαπνέει τα κείμενα της ωριμότητάς του είναι βεβαίως κάτι που έχει επαρκώς επισημανθεί, από τον Κ. Θ. Δημαρά μέχρι τον Αλέξη Πολίτη, αλλά και από άλλους μελετητές της ελληνικής διανοητικής ιστορίας³. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για διαφορές στις απόψεις του για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς, οι οποίοι, στα πρώιμα κείμενά του, παρόμοιαν κατά κάποιον τρόπο έξω από το σχήμα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους.

Συγκεκριμένα, σε αυτά του τα κείμενα, ο Παπαρρηγόπουλος αναπαρήγε λίγο-πολύ τις ερμηνείες της εποχής του για τις εν λόγω ιστορικές περιόδους, δηλαδή τις ερμηνείες που είχε επιβάλει ο Διαφωτισμός, ευρωπαϊκός και ελληνικός. Στην περίπτωση των αρχαίων Μακεδόνων, ο νεαρός Παπαρρηγόπουλος μιλούσε περί ξένων από την Άρκτο που είχαν έλθει να στερήσουν από τις ελληνικές πόλεις-κράτη την ελευθερία τους και που, σε κάθε περίπτωση, παρά την όποια υφιστάμενη φυλετική συγγένεια, δεν ανήκαν στο ίδιο με τους Έλληνες έθνος:

Μετά μακράν υπό τους Μακεδόνες δουλείαν, η Ελλάς είχε ανακτήσει την ανεξαρτησίαν της, συγκεντρώσασα τας δυνάμεις της εις δύο κραταίας συμπολιτείας, την Αχαϊκὴν εις την Πελοπόννησον, την Αιτωλικὴν εις την Στερεάν. Εάν τα δύο ταύτα τμήματα ἦτο δυνατόν να ενωθώσιν, η Ελληνική ισχύς ἤθελε αποβῆ ἀκαταγώνιστος· ἀλλὰ καθὼς ἄλλοτε η διαίρεσίς της εις δύο εστίας [...] τας Αθήνας και την Σπάρτην, επέφερε την σύγκρουσιν, την ἐξασθένησίν της, και την προπαρασκευὴν της ἐν Χαιρωνείᾳ ἤττης· οὕτω και ἤδη η διαίρεσίς της εις δύο ἄλλας εστίας [...] εθνικότητος, ἐπήγαγε την σύγκρουσιν, την ἐξασθένησίν των και την προπαρασκευὴν της περὶ τον Ἰσθμόν ἤττης. Εἰς τοσούτον δε ἀμοιβαίου πάθους περιήλθεν η Στερεὰ και η Πελοπόννησος ὥστε οἱ μὲν Αἰχαιοί, διὰ να μὴν ἐνδώσωσιν εἰς τοὺς Αἰτωλοὺς [...] ἔφερον εἰς τὰ σπλάχνα της Πελοποννήσου αὐτίς τοὺς Μακεδόνες τοὺς οποίους προ μικροῦ εἶχον ἐξελάσει ἐκεῖθεν διὰ του λαμπροῦ περὶ της Κορίνθου πραξικοπήματος. Οἱ δε Αἰτωλοί, διὰ να καταβάλωσι τοὺς Αἰχαιοὺς

3. Βλ. ενδεικτικά Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1986, σ. 120 κ. εξ.· Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 2003, σ. 43-44· Ι. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2005, σ. 93-101.

και τους συμμάχους αυτών Μακεδόνες, άνοιξαν τας πύλας της Ελλάδος εις τους Ρωμαίους· αμφοτέρα τα σφάλματα επιμωρήθησαν πικρώς⁴.

περί την έκθεσιν της όλης τύχης της ανθρωπότητος, η Μακεδονική εποχή δύναται ευλόγως να διακριθή από της Ελληνικής, διότι το Μακεδονικόν έθνος εξεπλήρωσεν, εν τη Γενική Ιστορία, εντολήν άλλην παρά το Ελληνικόν⁵.

Σε ό,τι αφορά στο Βυζάντιο, ο Έλληνας ιστοριογράφος έκανε λόγο περί «βαρβάρου» εποχής εγκλημάτων, παρακμής και σκοταδισμού –περί μιας ιστορικής περιόδου «σκοτεινοτάτης και αμαθεστάτης»⁶– κατά την οποία το ελληνικό έθνος είχε ουσιαστικά αποχωρήσει από το προσκήνιο της ιστορίας και υφίστατο την καταπίεση που ασκούσαν οι αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης σε όλους τους υπηκόους τους:

Αλλά και ο τολμηρότατος περί την έκθεσιν δεινών τινων διηγημάτων της εποχής ταύτης Άγγλος, αηδιάσας φαίνεται ως προς τινες εκ των αποδιδομένων εις τον Μιχαήλ πράξεων, τας απεισιώπησε. Και όμως ο Γίββων είχε το κάλυμμα της αλλοτρίας γλώσσης υπό το οποίον είπε πολλά τα οποία εις την ιδίαν γλώσσαν δεν ήθελε ποτέ εκφωνήσει. Εγώ δε μη έχων επί του προκειμένου ουδέ τούτο το καταφύγιον, παραπέμπω τους επιθυμούντας να γνωρίσωσιν εις πόσον ελεεινάς χείρας περιήρχετο πολλάκις η Κυβέρνησις του ευρυτάτου ακόμη κατά την εποχήν εκείνην Βυζαντινού κράτους, εις αυτόν τον Γίββωνα, εις τον Πορφυρογέννητον [...]⁷.

Εν γένει φρονώ ότι πρέπει να μεταχειριζώμεθα μετά πολλής φειδούς και προσχής τας εκκλησιαστικές μαρτυρίας. Τόση αμάθεια και τόσα συμφέροντα εκίνησαν πολλάκις τον κάλαμον του κλήρου της βαρβάρου εκείνης εποχής, ώστε ηθέλομεν εξυβρίσει την ιερότητα της ιστορικής αληθείας εάν παρεδεχώμεθα τυφλώς τα διηγήματά του⁸.

Αρχική, λοιπόν, στόχευση ήταν να απαντηθούν τα εξής ερωτήματα: Καταρχάς, είναι πράγματι έτσι; Δηλαδή, οι όποιες απόψεις του Παπαρρηγόπουλου για αυτές τις δύο εποχές της ιστορίας –εφόσον βέβαια τις θεωρήσουμε ως καλά συγκροτημένες και σαφείς, και δεχθούμε ότι δεν

4. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Το τελευταίον έτος της ελληνικής ελευθερίας*, Αθήνα: Αντωνιάδης, 1844, σ. 8-9.

5. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον της γενικής ιστορίας. Βιβλίον πρώτον περιέχον την αρχαίαν ιστορίαν, εις ην επιμελώς παρετέθησαν αι εβραϊκαί, αι ελληνικαί, αι ρωμαϊκαί πηγαί*, Αθήνα: Κορομηλάς, 1849, σ. 193.

6. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Περί της εποικίσεως*, σ. 80.

7. Στο ίδιο, σ. 66.

8. Στο ίδιο, σ. 74.

μεταβάλλονταν συνεχώς στο διάστημα 1843-1852, πράγμα για το οποίο υπήρχαν εξαρχής ορισμένες αμφιβολίες— συνεπάγονται πράγματι κάτι για το σχήμα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους, ή μήπως πρόκειται απλώς για διαφορετικά σχήματα περί συνέχειας; Και αν πράγματι συνεπάγονται κάτι, σε ποια ακριβώς στιγμή επήλθε η μεταβολή των απόψεών του και ποιοι παράγοντες συνετέλεσαν σε αυτή; Διότι, βέβαια, όπως είναι κατανοητό, ο Παπαρρηγόπουλος δεν αποφάσισε μια μέρα ξαφνικά να πει «αναθεωρώ τα πάντα». Το πρώτο ερώτημα που ετίθετο προς αυτή την κατεύθυνση ήταν: σε ποια δεδομένα και, κυρίως, σε ποιους συγγραφείς στηριζόταν ο Παπαρρηγόπουλος πριν και σε ποιους μετά την όποια μεταβολή των αντιλήψεών του; Ύπηρξαν κάποιοι που τον έκαναν να τροποποιήσει τις απόψεις του;

Σε μια πρώτη φάση, και στο πλαίσιο της διαμόρφωσης της προβληματικής της έρευνας, επιχειρήθηκε η καταγραφή των απόψεων του Παπαρρηγόπουλου για άλλους συγγραφείς· άρχισε δηλαδή να καταστρώνεται ένα πανόραμα των αναφορών του σε κείμενα Ελλήνων και ξένων λογίων. Παράλληλα, τα πρώιμα έργα του μελετούνταν κατά τρόπο ώστε να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η χρονολογική τους σειρά, με σκοπό να αναδειχθεί οτιδήποτε μπορούσε να προσανατολίσει την έρευνα σχετικά με το τι αλλάζει —ας ήταν και στη σημασία μιας λέξης, μιας έννοιας— από το ένα κείμενο του Παπαρρηγόπουλου στο άλλο.

Το πρώτο πράγμα που προσέλαυσε λοιπόν την προσοχή μου, μεταξύ άλλων πολύ ενδιαφερόντων στοιχείων, ήταν οι περιπτώσεις ξένων λογίων που δεν είχαμε την τάση να θεωρούμε ότι τού άσκησαν σημαντική επιρροή, αλλά που παρέμεναν εντούτοις εξαιρετικά προσφιλείς στον Παπαρρηγόπουλο καθ' όλη τη διάρκεια της ιστοριογραφικής του πορείας. Θα περιοριστώ εν προκειμένω σε ένα μονάχα παράδειγμα, εκείνο του Φρίντριχ Κρίστοφ Σλόσσερ (1776-1861), πολυδιαβασμένου στην εποχή του, αλλά μάλλον ξεχασμένου σήμερα, Γερμανού ιστοριογράφου, ο οποίος έγινε γνωστός κυρίως χάρη στις πολύτομες *Παγκόσμιες Ιστορίες* του που πραγματοποίησαν αρκετές εκδόσεις κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα⁹. Ο Παπαρρηγόπουλος παραδέχεται ότι, αφού συμβουλευτήκε πολλές τέτοιες ιστορίες, αποφάσισε να συντάξει τη δική του παγκόσμια ιστορία, το

9. Βλ. Fr. Chr. Schlosser, *Weltgeschichte in zusammenhängender Erzählung*, 8 τόμοι Φραγκφούρτη: Varrentrapp, 1815-1841. Για την εκλαϊκευτική εκδοχή αυτού του έργου, βλ. παρακάτω.

Εγχειρίδιο της Γενικής Ιστορίας –ένα έργο που επίσης προοριζόταν για τη μέση εκπαίδευση–, με βάση τις *Παγκόσμιες Ιστορίες* του Σλόσσερ¹⁰.

Όπως προκύπτει όμως, ο Σλόσσερ λειτούργησε και σε άλλες περιπτώσεις ως πρότυπο για τον Έλληνα ομότεχνό του: ήδη στα 1812, ο Σλόσσερ είχε δημοσιεύσει μια *Ιστορία των εικονομάχων αυτοκρατόρων* στην οποία ο Παπαρρηγόπουλος βασίστηκε για τη σειρά κειμένων του με τίτλο «Οι τελευταίοι εικονομάχοι» που δημοσιεύτηκαν στην *Πανδώρα* το 1852¹¹. Στην *Ιστορία των εικονομάχων αυτοκρατόρων* ο Σλόσσερ δεν άφησε κανένα περιθώριο αμφιβολίας για το αν θεωρούσε το Βυζάντιο «ελληνική αυτοκρατορία (griechischen Reich)»: **το θεωρούσε ως ελληνικό** ήδη από τα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ενώ δεν δίσταζε να χρησιμοποιεί προκειμένου για εκείνη την εποχή τον όρο «ελληνικό έθνος (griechischen Nation)»¹², δίνοντάς του πιθανότατα μια κατά κύριο λόγο θρησκευτική σημασία, εκείνη δηλαδή του λαού που παρέμεινε πιστός στην «ελληνική» Ορθόδοξη Εκκλησία μετά το Σχίσμα μεταξύ της Ανατολικής και της Δυτικής χριστιανοσύνης. Επιπλέον, θεωρούσε ότι ο Μέγας Κωνσταντίνος και η οικογένειά του είχαν «ελληνική παιδεία» και ότι αυτό ακριβώς το γεγονός εγγυάτο κατά κάποιον τρόπο την «προστασία» της αυτοκρατορίας¹³, μεταξύ άλλων από τους «βάρβαρους»

10. Βλ. «Κυρίαν βάσιν των μέχρι τούδε εκδοθέντων δύο μερών, έλαβον την μεγάλην συγγραφήν του Γερμανού Σχλοσσέρου», Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας. Βιβλίον δεύτερον περιέχον την Μέσην Ιστορίαν*, Αθήνα: Κορομηλάς, 1852, σ. α'. Όπως είδαμε, ο πρώτος τόμος του εγχειριδίου ήταν αφιερωμένος στην αρχαία ιστορία. Είχε προβλεφθεί και ένας τρίτος τόμος, που θα αφορούσε στη νεότερη ιστορία, αλλά δεν εκδόθηκε ποτέ, αφού η μέριμνα της συγγραφής μιας γενικής «ιστορίας του ελληνικού έθνους» είχε πλέον κυριαρχήσει στο μυαλό του Έλληνα ιστοριογράφου.

11. Βλ. Κ. Π[απαρρηγόπουλος], «Οι τελευταίοι Εικονομάχοι», *Πανδώρα*, Γ', τχ. 49 (1/4/1852), σ. 15-21· τχ. 51 (1/5/1852), σ. 65-71· τχ. 53 (1/6/1852), σ. 114-119· τχ. 54 (15/6/1852), σ. 130-137· τχ. 56 (15/7/1852), σ. 175-182. Για το χωρίο όπου ο Παπαρρηγόπουλος παραδέχεται τη σχετική οφειλή του στον Σλόσσερ, βλ. εδώ σ. 532.

12. Fr. Chr. Schlosser, *Geschichte der bilderstürmenden Kaiser des oströmischen Reichs, mit einer Uebersicht der Geschichte der frühern Regenten desselben*, Φραγκφούρτη: Varrentrapp, 1812, σ. 7.

13. «Αφού στην Κωνσταντινούπολη η ελληνική γλώσσα ήταν η κυρίαρχη, και δεδομένου ότι η οικογένεια του [Μεγάλου] Κωνσταντίνου είχε μεταξύ άλλων λάβει ελληνική παιδεία, θα μπορούσε λοιπόν η νέα πόλη να ελπίζει στην προστασία της», στο ίδιο, σ. 4 (οι μεταφράσεις στα ελληνικά είναι δικές μου, παρεκτός από τις περιπτώσεις όπου δηλώνεται άλλος μεταφραστής).

εισβολείς που επρόκειτο να καθυποτάξουν τη δυτικο-ρωμαϊκή. Τούτο δεν εμπόδιζε βέβαια τον προτεστάντη Σλόσσερ να αντιμετωπίζει με μια κάποια ειρωνεία τις θεολογικές διαμάχες των Βυζαντινών κληρικών και αυτοκρατόρων, αν και συχνά-πυκνά παρατηρούσε ότι η διαφθορά του Ανατολικού κλήρου δεν συγκρινόταν με εκείνη της παπικής Εκκλησίας¹⁴.

Όταν ο Σλόσσερ ολοκλήρωσε την *Παγκόσμια Ιστορία* του, αποφάσισε να την ξαναγράψει, σε λιγότερο λόγια μορφή, για είναι κατανοητή και στους απλούς ανθρώπους, και τής έδωσε τον χαρακτηριστικό υπότιτλο «για τον γερμανικό λαό (für das deutsche Volk)»¹⁵. Είναι λοιπόν εξαιρετικά πιθανό ότι από αυτή ακριβώς την ιδέα του Σλόσσερ προέρχεται το περίφημο «χάριν των πολλών» της πολύτομης *Ιστορίας* του Παπαρρηγόπουλου¹⁶.

Αναφορές στον Σλόσσερ υπάρχουν όμως και στην πεντάτομη *Ιστορία* του Παπαρρηγόπουλου. Αυτό οφείλεται στο ότι, σε τελική ανάλυση, ο Παπαρρηγόπουλος δεν έπαψε ποτέ να έλκεται από την ιστοριογραφική στάση του Σλόσσερ. Πράγματι, αν για κάποιο λόγο αναφερόμαστε σήμερα στον τελευταίο, είναι για να κάνουμε την αντιδιαστολή με τον Λέοπολντ φον Ράνκε (1795-1886), το αντίπαλο προς εκείνον δέος στα μέσα του 19ου αιώνα¹⁷ και έναν από τους πατέρες της σύγχρονης ιστορικής

14. «Δεν υπήρξαν ποτέ οι Έλληνες μοναχοί τόσο διεφθαρμένοι όσο οι Λατίνοι, ζούσαν από τα ίδια τους τα χέρια και τη δουλειά τους (σχεδόν όλοι οι μοναχοί ενός μοναστηριού ήσαν χειρώναντες), διήγαν μια ήσυχη ζωή, αντεπεξέρχονταν στη φτώχεια, την οποία και επαινούσαν. Αλλά την ίδια στιγμή ήταν επίσης δυνατό να ενωθούν υπό έναν ηγούμενο, [...] και αυτή η εύρωστη τάξη της κοινωνίας [...] να ξεσηκωθεί για συγκεκριμένα άρθρα της πίστης, όχι με επιχειρήματα, αλλά με κραυγές [...] Ενώ λοιπόν οι καλύτερες δυνάμεις των Ελλήνων κατατρίβονταν στις ατέρμονες πνευματικές δραστηριότητες, και οι πιο αποφασιστικοί άντρες ασπάζονταν τον μοναχισμό και αποδείκνυαν την πίστη τους πολλές φορές εναντίον του ίδιου τους του αυτοκράτορα, έβλεπαν να βυθίζεται η δυτική αυτοκρατορία και ήταν χαρούμενοι που διατηρούσαν την υπαρξη [της δικής] τους», στο *ίδιο*, σ. 7-8 και 13.

15. Βλ. Fr. Chr. Schlosser, *Weltgeschichte für das deutsche Volk*, 19 τόμοι, Φραγκφούρτη: Varrentrapp, 1844-1857.

16. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, χάριν των πολλών εξεργασθείσα*, 5 τόμοι, Αθήνα: (διάφοροι εκδότες), 1860-74. Σημειώνεται ότι οι δύο πρώτοι τόμοι (1860 και 1862) φέρουν ολόκληρο αυτό τον τίτλο, ενώ όταν ανατυπώνονται το 1865 αφαιρείται το «εξεργασθείσα», όπως συμβαίνει και στον τρίτο (1871) και τον τέταρτο (1872-1873), ενώ από τον πέμπτο τόμο (1874) έχει αφαιρεθεί και το «χάριν των πολλών».

17. Βλ. G. G. Iggers, *The German Conception of History: The National Tradition of His-*

επιστήμης. Σε αντίθεση λοιπόν με τον Ράνκε –ο ιστορισμός του οποίου επέβαλλε μια κάπως σκεπτικιστική στάση απέναντι στα ιστορικά γεγονότα, τα οποία ήθελε να κρίνει αποκλειστικά ως προς την εποχή που τα είχε παραγάγει–, ο Σλόσσερ παρέμεινε τρόπον τινά ένας στοχαστής του 18ου αιώνα, που, όσο και αν επηρεάστηκε από ορισμένες πρώιμες εκδοχές του γερμανικού ιστορισμού, και συγκεκριμένα από εκείνον του Πανεπιστημίου του Γκέτινγκεν όπου είχε κάνει τις σπουδές του, δεν έπαψε ποτέ να πιστεύει ότι η ανθρώπινη φύση είναι η ίδια σε όλες τις εποχές και ότι, ως εκ τούτου, ο ιστορικός έχει το δικαίωμα, αν όχι το καθήκον, να προχωρά σε κρίσεις για το ηθικό ποιόν των ιστορικών πρωταγωνιστών και να αναδεικνύει ό,τι καλούμε ιστορικά ανάλογα μεταξύ των διαφόρων εποχών της ιστορίας¹⁸. Δεν χρειάζεται βεβαίως να επισημανθεί πόσο συγγενής είναι η εν λόγω στάση με την πρακτική ακόμη και του ώριμου Παπαρρηγόπουλου, γεγονός που μάς λέει εξάλλου πολλά και για το πώς ακριβώς αντιλαμβανόταν ο τελευταίος τις ιδέες του ιστορισμού: ακόμη και αν κάποιος δεν έχει διαβάσει όλους αυτούς τους ιστορικούς παραλληλισμούς και τις ηθικές κρίσεις που διατυπώνει στην πεντάτομη *Ιστορία* του, προκαλώντας μάλιστα τα ειρωνικά σχόλια του σχολιαστή του Παύλου Καρολίδη (1849-1930)¹⁹, έχει ίσως διαβάσει το κείμενο που έχει αναδημοσιεύσει ο Κ. Θ. Δημαράς με τον τίτλο «Ποίον το εκ της ιστορίας όφελος»²⁰ –ένα από τα ελάχιστα μεθοδολογικά/φιλοσοφικά κείμενα του Παπαρρηγόπουλου– όπου διατυπώνεται η άποψη ότι δύο είναι

torical Thought from Herder to the Present, Middletown Connecticut: Wesleyan University Press, ²1983, σ. 105 και 117· D. R. Kelley, *Fortunes of History: Historical Inquiry from Herder to Huizinga*, New Haven & Λονδίνο: Yale University Press, 2003, σ. 79.

18. Βλ. ενδεικτικά τον ιστορικό παραλληλισμό μεταξύ των αρχαίων Θρακών και των σύγχρονων Κοζάκων στο Fr. Chr. Schlosser, *Histoire universelle de l'Antiquité*, μτφρ. από τα γερμανικά M. P. A. De Golbéry, Β' τόμος, Παρίσι & Βρυξέλλες: Levrault, 1828, σ. 537. Πβ. σχετικά Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα: ΙΑΕΝ & ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2006, σ. 213-214.

19. Βλ. ενδεικτικά Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους. Μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου*, 9 τόμοι, Αθήνα: Ελευθερουδάκης, ⁸1963 (στη βάση της έκδοσης του ⁵1925), τ. 3ος [= Βα'], σ. 49-50.

20. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Ποίον το εκ της ιστορίας όφελος και πώς δέον να σπουδάζωμεν αυτήν» (1872), αναδ. στο, Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 263-274.

οι νόμοι που προκύπτουν από τη μελέτη της ιστορίας: «αδιάλειπτος πρόοδος του εξωτερικού [ενν. του υλικού] της ανθρωπότητας κόσμου, αναλλοίωτος μονιμότης του ηθικού»²¹.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, ένα ειδικό ζήτημα που αφορούσε στην έρευνά μου ήταν το πότε ακριβώς διάβασε ο Παπαρρηγόπουλος τους συγγραφείς που επρόκειτο να τον επηρεάσουν. Για να δείξω τη σημασία ενός τέτοιου προβληματισμού θα αναφέρω άλλο ένα παράδειγμα Γερμανού ιστοριογράφου του 19ου αιώνα που τον επηρέασε βαθύτατα, εκείνο του Γιόχαν Γκούσταβ Ντρώζεν (1808-1884). Από την ελληνική ιστορία των ιδεών έχει επισημανθεί πόσο καθοριστική ήταν η συμβολή του Ντρώζεν στη διαμόρφωση του τρισήμου σχήματος της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας²². Και δεν είναι μονάχα όσα ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της πρωσικής ιστορικής σχολής γράφει για την ελληνικότητα των Μακεδόνων και του Μεγάλου Αλεξάνδρου· είναι και τα ερμηνευτικά του σχήματα περί της συμβολής του «ελληνισμού» στη διάδοση του χριστιανισμού, που προαναγγέλλουν το περίφημο ζαμπελιοπαπαρρηγοπούλειο σχήμα περί «συμμαχίας του ελληνισμού με τον χριστιανισμό»²³. Είναι επίσης αυτή καθ' εαυτή η σημασία της λέξης «ελληνισμός», που μεταβάλλεται μετά τον Ντρώζεν και τον μαθητή του Όττο Άμπελ (1824-1854)²⁴, με αποτέλεσμα ο όρος να τείνει πλέον να λάβει το νόημα που θα τού έδιναν τελικά οι Έλληνες εθνικοί ιστοριογράφοι. Όταν λοιπόν γνωρίζουμε πόσο επηρέασε ο Ντρώζεν τον Παπαρρηγόπουλο, και πόσο υμνητικά αναφέρεται από ένα σημείο και έπειτα ο τελευταίος στον Γερμανό ιστορικό, εύλογα προκύπτει το ερώτημα: πότε ακριβώς ήλθε σε επαφή με το έργο του –θυμίζω ότι η *Ιστορία του Μεγάλου Αλεξάνδρου* του Ντρώζεν δημοσιεύθηκε το 1833²⁵– και τι άλλαξε έκτοτε;

21. Στο ίδιο, σ. 269.

22. Για την επιρροή που άσκησε ο Ντρώζεν στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία, βλ. αναλυτικά Ν. Σιγάλας, «Ελληνισμός και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, τ. 18, τχ. 34 (Ιούνιος 2001), σ. 3-70, ιδίως σ. 8-34· Ι. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque*, σ. 97-100.

23. Βλ. πρόχειρα Γ. Κουμπουρλής, «Έθνος και ορθοδοξία στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία: η εθνικοποίηση του ρόλου της θείας πρόνοιας στην ιστορία του “περιούσιου λαού” του Κυρίου», στο, *Ορθοδοξία, Έθνος και Ιδεολογία. Επιστημονική ημερίδα*, 7 Σεπτεμβρίου 2005, Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη, 2007, σ. 123-144.

24. Βλ. Ο. Abel, *Makedonien vor König Philipp*, Λειψία: Weidmann, 1847.

25. Βλ. J. G. Droysen, *Geschichte Alexanders des Grossen*, Αμβούργο: Perthes, 1833.

Η πρώτη, λοιπόν, αναφορά του Παπαρρηγόπουλου στον Ντρούζεν που έχω εντοπίσει είναι μια σύντομη υποσημείωσή του στο *Εγχειρίδιο* του 1849, όπου γίνεται λόγος για «αρίστη περί του Μεγάλου Αλεξάνδρου πραγματεία»²⁶. Είναι πιθανό η υποσημείωση αυτή να συμπεριλήφθηκε την τελευταία στιγμή στο εκδοθέν έργο, και πάντως αφού είχε διαμορφωθεί η κεντρική επιχειρηματολογική γραμμή περί Μακεδόνων που εμφανίζεται στο εν λόγω βιβλίο. Σε κάθε περίπτωση, ο Παπαρρηγόπουλος δεν δείχνει να έχει λάβει υπόψη του τον Ντρούζεν στο κυρίως κείμενό του, όπου, όπως είδαμε, αποφαίνεται ότι «το Μακεδονικόν έθνος εξεπλήρωσεν, εν τη Γενική Ιστορία, εντολήν άλλην παρά το Ελληνικόν». Να γνώρισε λοιπόν ο Παπαρρηγόπουλος το έργο του Ντρούζεν μόλις στα 1849; Διόλου απίθανο· ιδίως αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι ο Γερμανός ιστορικός έγινε ευρύτερα γνωστός το 1848 –είναι χαρακτηριστικό ότι, μέχρι τότε, τον αγνοούσαν ακόμα και Γερμανοί ιστορικοί που έγραφαν για την αρχαία Ελλάδα– και μάλιστα εξαιτίας της πολιτικής του στράτευσης στην υπόθεση της γερμανικής εθνικής ενοποίησης²⁷. Μέχρι τότε, η υποδοχή του επιστημονικού του έργου στη Γερμανία, αλλά και αλλού, ήταν μάλλον αρνητική. Το 1849 δεν είχε δηλαδή ακόμη το όνομα που θα έκανε στη συνέχεια. Το μόνο σίγουρο είναι πάντως ότι, στο διάστημα 1849-1853, οι απόψεις του Παπαρρηγόπουλου για τους αρχαίους Μακεδόνες μεταβάλλονται πλήρως και ότι το 1853 οι τελευταίοι έχουν πλέον ενταχθεί στο τρίσημο σχήμα.

26. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας*. Βιβλίον πρώτον, σ. 206.

27. Για το έργο αλλά και την πολιτική δράση του Ντρούζεν, βλ. J. Rüsen, *Begriffene Geschichte: Genesis und Begründung der Geschichtstheorie* J. G. Droysens, Paderborn: Schöningh, 1969· R. Southard, *Droysen and the Prussian School of History*, Lexington: University Press of Kentucky, 1995· W. Nippel, *Johann Gustav Droysen: ein Leben zwischen Wissenschaft und Politik*, Μόναχο: Beck, 2008. Πβ. την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη του P. Briant, «Alexander the Great and the Enlightenment: William Robertson (1721-1793), the Empire and the road to India», *Cromohs*, 10 (2005): 1-9, http://www.cromohs.unifi.it/10_2005/briant_robertson.html, ο οποίος υποστηρίζει βέβαια ότι, αν και η πρωτοτυπία του έργου του Ντρούζεν για την αρχαία μακεδονική περίοδο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, «οι θέσεις και οι ερμηνείες του [...] συνόψιζαν επίσης την κληρονομιά συζητήσεων που είχαν στην πραγματικότητα αναπτυχθεί καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα στην Ευρώπη, και ιδιαίτερα στην Αγγλία, τη Σκωτία, τη Γαλλία και τη Γερμανία».

Πάνω σε αυτή την προβληματική θα βασιζόταν η παρούσα μελέτη, αν σε μια έρευνα συνεχίζαμε όπως ξεκινήσαμε. Αλλά αυτό –ευτυχώς θα έλεγε κανείς– σπανίως συμβαίνει. Σιγά-σιγά, άρχισε λοιπόν να καθίσταται σαφές ότι γινόταν ολοένα και περισσότερο δυσανάλογος ο όγκος των πληροφοριών που έπρεπε να προσκομισθεί για τους συγγραφείς που είχαν επηρεάσει τον Παπαρρηγόπουλο σε σχέση με τα όσα είχε πραγματικά σημασία να ειπωθούν για τον ίδιο τον νεαρό Παπαρρηγόπουλο. Και γινόταν όλο και πιο ξεκάθαρο ότι πολύ περισσότερο ενδιαφέρον είχε το να εξετασθεί ποια ήταν ακριβώς η συμβολή του καθενός από αυτούς τους (ξένους, κατά κανόνα) λογίους στη διαμόρφωση των ιδεών που κυριάρχησαν στο πλαίσιο του ελληνικού ιστορισμού –το ποιοι ήταν, με άλλα λόγια, οι ελάσσονες ήρωες πίσω από το μείζον έργο της συγγραφής της ελληνικής εθνικής ιστορίας, για να χρησιμοποιήσω τη γνωστή διάκριση που εισήγαγε ο Κουέντιν Σκίννερ²⁸.

Αφετηρία για την οριστική μετακίνηση της στόχευσης της έρευνας ήταν η προσπάθεια να μελετηθεί συστηματικά ένα πολύ γνωστό κείμενο του πρώιμου Παπαρρηγόπουλου –γνωστό, καθώς μια εκδοχή του έχει αναδημοσιεύσει ο Κ. Θ. Δημαράς, με τον πολύ επιτυχημένο τίτλο «Το μάθημα του 1846» αφού ήταν βασισμένο στις παραδόσεις του Έλληνα ιστοριογράφου στο Γυμνάσιο των Αθηνών. Ο Δημαράς δεν αναδημοσίευσε βέβαια την πρωτότυπη εκδοχή του κειμένου, που ήταν στα γαλλικά, και είχε εμφανιστεί στις στήλες της γαλλόγλωσσης αθηναϊκής εφημερίδας *Le moniteur grec*²⁹, αλλά την ελληνόγλωσση εκδοχή του 1850 από την Πανδώρα³⁰. Λίγη σημασία έχει εν προκειμένω αυτό, αν και οι μικρές διαφορές μεταξύ των δύο είναι πολύ σημαντικές από την άποψη του περιεχομένου³¹. Πρόκειται πάντως για ένα

28. Βλ. πρόχειρα J. Tully, «The pen is a mighty sword: Quentin Skinner's analysis of politics», στο, J. Tully (επιμ.), *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1988, σ. 7-25, σ. 12-13.

29. C. Paparrigopoulos, «Histoire de la régénération du peuple grec. Introduction», *Le Moniteur grec*, τ. Γ' (1846), τχ. 70: σ. 1-4, και, τχ. 71: σ. 1-3.

30. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Εισαγωγή εις την ιστορίαν της αναγεννήσεως του ελληνικού έθνους», *Πανδώρα*, τ. Α', τχ. 9 (Ιούλιος 1850), σ. 199-203, και, τχ. 10 (Αύγουστος 1850), σ. 230-233. Για τη διευκόλυνση του αναγνώστη, όταν χρησιμοποιώ εδώ διατυπώσεις από την ελληνική εκδοχή του κειμένου, παραπέμπω στην αναδημοσίευσή της ως: Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Το μάθημα του 1846», αναδ. στο, Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 145-169.

31. Από την εκδοχή του 1846 απουσιάζει κυρίως ο ορισμός του Παπαρρηγόπουλου για το τι είναι «έθνος» –ορισμός που είναι ίσως ο πιο χαρακτηριστικός των ιδεών του

απολογιστικό και ταυτόχρονα προγραμματικό κείμενο, όπως εκείνα που συνήθιζε να δημοσιεύει ο Έλληνας ιστοριογράφος καθ' όλη τη διάρκεια της συγγραφικής του ζωής: απολογιστικό, διότι κατέγραφε το τι είχε γίνει μέχρι τότε, από Έλληνες και ξένους λογίους, προς την κατεύθυνση της συγγραφής μιας συνολικής και πλήρους ιστορίας του ελληνικού έθνους· προγραμματικό, διότι, όπου επεσήμαινε συναφή προβλήματα, ο Παπαρρηγόπουλος προσπαθούσε να προτείνει συγκεκριμένες λύσεις.

Η μελέτη των έργων των συγγραφέων που αναφέρονται στο κείμενο του 1846 οδήγησε λοιπόν σε κάποια πρώτα συμπεράσματα σχετικά με την επίδραση που αυτοί άσκησαν πάνω στον Έλληνα ιστοριογράφο³².

ελληνικού ιστορισμού του 19ου αιώνα: «Τα έθνη δεν είναι μάζα άψυχος την οποίαν έκαστος δύναται να πλάσσει κατά το δοκούν, [...] αλλ' όντα ηθικά αναπτύξαντα βαθμηδόν και μορφώσαντα διά του χρόνου ανάγκας, συμφέροντα, αισθήματα, έξεις, ιδέας, οι δε αναδεχόμενοι την αγωγήν αυτών οφείλουν να γνωρίζωσι ταύτα πάντα, και διά να τα γνωρίσωσι καλώς οφείλουν να μελετήσωσι την βαθμιαίαν αυτών μόρφωσιν και ανάπτυξιν, όπερ εστί την ιστορίαν», στο ίδιο, σ. 158. Ένα από τα βασικά συμπεράσματα στα οποία οδηγεί η μελέτη των έργων του πρώιμου Παπαρρηγόπουλου αφορά στην από μέρους του σταδιακή κατάρτιση των μεθοδολογικών και εννοιολογικών εργαλείων του (γερμανικού) ιστορισμού. Με άλλα λόγια, έχω εν προκειμένω την αίσθηση ότι ο Παπαρρηγόπουλος του 1846 δεν ήταν το ίδιο έτοιμος με τον Παπαρρηγόπουλο του 1850 για να διατυπώσει έναν τέτοιο ορισμό της έννοιας «έθνος». Αυτό μάς παραπέμπει στις εξαιρετικά διεισδυτικές παρατηρήσεις της Ε. Σκοπετέα, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος του Κ. Θ. Δημαρά και μερικές σκέψεις περί εθνικής ιστοριογραφίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37 (Δεκέμβριος 1988), σ. 286-294, σ. 291-292, αναφορικά με την ανάγκη αποσαφήνισης των θεωρητικών και ιστοριογραφικών του οφειλών αλλά και τη λογική που θα πρέπει να πρυτανεύει στην ιεράρχηση της σπουδαιότητάς τους: «Τι συμβαίνει με την επιστημονική διάσταση του έργου του Παπαρρηγόπουλου; Ο ιστορικός μπορεί να γεννιέται [...] αλλά ο ιστορικός γίνεται. Και ο Παπαρρηγόπουλος είναι ο κατεξοχήν ιστορικός στην Ελλάδα (με τη σύγχρονή του έννοια, του γερμανικού δηλαδή ιστορισμού). Το γεγονός ότι είναι αυτοδίδακτος θέτει το πρόβλημα των επιδράσεων [...] οξύτερα απ' ό,τι αν είχε εύκολα ανιχνεύσιμες ακαδημαϊκές καταβολές [...] Το ζητούμενο εδώ δεν είναι η κατάρτιση ενός αλφαριθμητικού καταλόγου “πηγών”. [...] Δεν ενδιαφέρει δηλαδή η χρήση των πηγών από μόνη της, αλλά η χρήση πηγών με ασύμβατες μεταξύ τους θεωρητικές προϋποθέσεις, ή τελείως στερημένων από αυτές. Άλλο Βύχων [ενν. τον Buchon] και άλλο Droysen. [...] πρέπει να γίνει κάποιο ξεκαθάρισμα: να διαφοροποιηθούν, π.χ. οι πηγές που είναι απλές αποθήκες πληροφοριών ή ωφελίμων επιχειρημάτων, από εκείνες όπου έχει νόημα η ανίχνευση συγγενειών στην ιστορική σύλληψη, έστω εκλεκτικών».

32. Τα συμπεράσματα αυτά παρουσιάστηκαν στο Συνέδριο *The Making of Modern Greece* που διοργανώθηκε στο Λονδίνο από το King's College και το Ινστιτούτο

Κάτι ανάλογο, όμως, μπορούσε να γίνει και για τους συγγραφείς στους οποίους θα αναφερόταν λίγα χρόνια αργότερα, ως στους πλέον σημαντικούς για την κατανόηση της ελληνικής ιστορίας ιδωμένης συνολικά, ο άλλος μεγάλος εκπρόσωπος του ελληνικού ιστορισμού, ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, στο «Προοίμιο» κυρίως των *Δημοτικών του Ασμάτων*³³. Ως εκ τούτου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε, από μια στιγμή και έπειτα, το να αντιπαραβληθούν και, σε ένα επόμενο βήμα, να συνεξετασθούν αυτά τα δύο σύνολα βιβλιογραφικών υποδείξεων/αναφορών, καθώς συνιστούν ουσιαστικά δύο πολύ ενδιαφέρουσες, και κατά το μάλλον ή ήττον διαφορετικές, γενεαλογίες περί της συγγραφής μιας συνολικής και πλήρους εθνικής ιστορίας των Ελλήνων.

Έτσι, η έρευνα επικεντρώθηκε πλέον στη μελέτη των έργων των συγγραφέων που περιλαμβάνονται στις δύο αυτές γενεαλογίες –έχοντας πάντα κατά νου και το τι δεν περιλαμβάνεται σε αυτές– με σκοπό την ανάδειξη μιας ορισμένης *αρχαιολογίας* της συγγραφής της «ιστορίας του ελληνικού έθνους» από την εθνική ιστορική σχολή³⁴.

Νεοελληνικών Ερευνών (7-9 Σεπτεμβρίου 2006)· βλ. I. Koubourlis, «European historiographical influences upon the young Konstantinos Paparrigopoulos», στο, R. Beaton - D. Ricks (επιμ.), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, & the Uses of the Past (1797-1896)*, Λονδίνο: Ashgate & Centre for Hellenic Studies, King's College London, 2009, σ. 53-63.

33. Βλ. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος. Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού*, Κέρκυρα 1852 [φωτ. ανατ. Δ. Ν. Καραβίας, Αθήνα 1986], σ. 5-30.

34. Οφείλω να παραδεχτώ –ακόμη και η πλέον στοιχειώδης μεταθεωρητική ευαισθησία το επιβάλλει– ότι, κατά έναν ιδιαίτερα ειρωνικό τρόπο, η ερευνητική αυτή μέριμνα έτεινε πλέον να έχει αναλογίες με μια από τις *εμμονές* του θεωρητικού ρεύματος το οποίο ενέπνευσε τους συγγραφείς που αποτελούν το αντικείμενό της: διότι η αναζήτηση των «καταβολών» ενός φαινομένου υπήρξε μια από τις κυρίαρχες ιδέες του γερμανικού ιστορισμού. Ωστόσο, ο ιστορικός των ιδεών, κάθε φορά που μπαίνει στον πειρασμό να αναζητήσει τις καταβολές μιας ιδέας, (οφείλει να) γνωρίζει πως εισέρχεται σε ένα γοητευτικά *ανεργμάτιστο* παιχνίδι. Θα μπορούσε ενδεχομένως κάποιος να το παρομοιάσει με τις ρωσικές *μπάμπουσκες*· μόνο που, εδώ, πάντοτε υπάρχει μια μικρότερη μέσα στην αμέσως μεγαλύτερή της, και δεν είναι βέβαια πιστό αντίγραφο εκείνων που την εσωκλείουν. Δεν μπορούμε καν να υποκύψουμε στον πειρασμό της αναλυτικής ευκολίας και να την μεταχειριστούμε ως «ατελές» αντίγραφο τους (στη λογική της *πρωτόλειας μπάμπουσκας*)· διότι θα ήταν σαν να θεωρούμε ότι (θα όφειλε να) είχε φτιαχτεί με βάση εκείνες, και τότε θα υποπίπταμε στον πιο ξεκάθαρο *τελεολογισμό*.

Απώτερος στόχος ήταν βέβαια η αναψηλάφηση της διαμόρφωσης του τρισήμου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού ως μιας διανοητικής διαδικασίας που είχε σαφώς και μια διεθνή διάσταση, αφού αφορούσε σε ιστορικά ζητήματα που, πριν να απασχολήσουν τους Έλληνες εθνικούς ιστοριογράφους, είχαν προσελκύσει το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής λογιόσύνης, στο περιθώριο, αν μη τι άλλο, της ελληνικής εθνικής επανάστασης που αποτέλεσε σημείο τομής για την εξέλιξη των ευρωπαϊκών παραγμάτων.

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται λοιπόν οι δύο αυτές γενεαλογίες της συγγραφής μιας εθνικής ιστορίας των Ελλήνων. Όπως προκύπτει από την ανάγνωση των ονομάτων, η γενεαλογία του Ζαμπέλιου³⁵ είναι κατά τι συνοπτικότερη και, πάντως, διαφέρει σε ορισμένα της σημεία από εκείνη του Παπαρρηγόπουλου:

35. Όπως και στην περίπτωση του κειμένου του Παπαρρηγόπουλου, πρόκειται για αναφορές σε άλλους συγγραφείς που έχουν τον χαρακτήρα απλής επισήμανσης. Δεν συνιστούν δηλαδή «βιβλιογραφικές αναφορές» με την κυριολεκτική (σύγχρονη) σημασία του όρου, δεν είναι συστηματικές, και άρα δεν προσφέρονται για στατιστική επεξεργασία: πόσω μάλλον που απαντούν στα *Δημοτικά Άσματα* κατά κανόνα άπαξ. Οι αναφορές, λοιπόν, του Ζαμπέλιου σε άλλους συγγραφείς στο πρώτο μείζον έργο του διακρίνονται σε τέσσερις κατηγορίες: α) στις αναφορές που κάνει στο κυρίως κείμενο του Προοιμίου του βιβλίου του, που είναι μακράν οι πιο ενδιαφέρουσες από την άποψη που μάς απασχολεί εδώ β) τις ευάριθμες, και μάλλον επουσιώδεις, αναφορές του στο κυρίως κείμενο του υπόλοιπου βιβλίου του γ) τις βιβλιογραφικού ενδιαφέροντος υποσημειώσεις του (δύο μονάχα, σε σύνολο τριάντα-τεσσάρων υποσημειώσεων σε ολόκληρο το βιβλίο) δ) τον πολύ συνοπτικό βιβλιογραφικό οδηγό για τη μεσαιωνική ιστορία ο οποίος επισυνάπτεται στο τέλος του κυρίως κειμένου των *Δημοτικών Ασμάτων*, και στον οποίο κυριαρχούν οι Βυζαντινοί και οι Δυτικοί ιστοριογράφοι μέχρι και την εποχή του Διαφωτισμού. Στον σχετικό πίνακα καταγράφονται μονάχα οι αναφορές τις πρώτης και της τρίτης κατηγορίας, που είναι οι πιο σημαντικές από την άποψη που μάς απασχολεί εδώ. Σημειώνεται ότι οι δύο βιβλιογραφικού ενδιαφέροντος υποσημειώσεις του βιβλίου του Ζαμπέλιου αφορούν στον Finlay και τον Παπαρρηγόπουλο. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι δύο από τα ονόματα που περιλαμβάνονται στον κατάλογο των συγγραφέων που υποδεικνύει ο Παπαρρηγόπουλος τα βρίσκουμε μονάχα στον βιβλιογραφικό οδηγό του Ζαμπέλιου για τη μεσαιωνική ιστορία και ως εκ τούτου δεν εμφανίζονται σε αυτό τον πίνακα: πρόκειται για τα ονόματα των Ranke και Emerson.

Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1846)		Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1852)
«Κεφαλαιώδη έργα»	«Δευτερεύοντα έργα» (κατά σειρά σπουδαιότητας)	(Όλα τα έργα)
Buchon Fallmerayer Emerson Zinkeisen Finlay	Villemain Ρίζος Νερουλός Maurer Ahrens Tafel Ranke Μουστοξύδης Φιλήμων Ανώνυμος της <i>Ιστορίας Σουλίου και Πάργας</i> Rouqueville Κ. Παπαρρηγόπουλος	Buchon Fallmerayer Zinkeisen Bory de Saint-Vincent Raffenel Cyprien Robert Finlay Κ. Παπαρρηγόπουλος

Υπόμνημα Πίνακα

Ειδική αναφορά γίνεται εδώ μονάχα στους συγγραφείς και τα έργα με τα οποία δεν ασχολούμαι διεξοδικά σε αυτό το βιβλίο.

Jean Alexandre C. Buchon (1791-1846). Ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρεται στο συνολικό έργο του Γάλλου ιστοριοδίφη και ιστορικού για την περίοδο της «Φραγκικής κυριαρχίας».

Jacob Philipp Fallmerayer (1790-1861). Ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρεται στο έργο του *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, ein historischer Versuch*, 2 τόμοι, Στουτγάρδη & Τύμπινγκεν: Cotta, 1830-1836. Στα ελληνικά, βλ. *Ιστορία της Χερσονήσου του Μοριά κατά το μεσαίωνα*. Πρώτο μέρος, Θεσσαλονίκη: Μεγάλη Πορεία, 2002.

Heinrich Ludolf Ahrens (1809-1881). Το έργο του στο οποίο αναφέρεται ο Παπαρρηγόπουλος είναι μια πραγματεία για τη φιλολογική και πολιτική κατάσταση των Αθηνών από την εποχή της Αχαϊκής Συμπολιτείας μέχρι εκείνη της ρωμαϊκής δυναστείας των Αντωνίνων· βλ. *De Athenarum statu politico et literario: inde ab Achaici foederis interitu usque ad Antoninorum tempora, scripsit Franciscus Henricus Ludolfus Ahrens*, Γκέττινγκεν: Vandenhoeck & Ruprecht, 1829.

Gottlieb Lukas Friedrich Tafel (1787-1860). Το έργο του στο οποίο αναφέρεται ο Παπαρρηγόπουλος αποτελεί μια πραγματεία για την ιστορία της

Θεσσαλονίκη· βλ. *Historia Thessalonicae res gestas usque ad annum Christi DCCC-CIV complectens*, Τύμπιγγκεν: χ.ε., 1835.

Ο L. von Ranke αναφέρεται από τον Παπαρρηγόπουλο για το κείμενό του με τίτλο *Die Venitianer in Morea, 1685-1715*, Βερολίνο: Duncker & Humblot, 1835.

Ανδρέας Μουστοξύδης (1785-1860). Ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρεται πολύ γενικά στις εργασίες του στον *Ελληνομνημόνα*.

Συγγραφέας του έργου *Ιστορία σύντομος του Σουλίου και Πάργας. Περιέχουσα την Αρχαιότητα αυτών, και Ηρωϊκούς μετά των Τούρκων Πολέμους, και μάλιστα τους, του Σουλίου μετά του Αλή Πασιά κατόικου των Ιωαννίνων, και ηγεμόνος της Γραικίας, και Μακεδονίας. Τόμος Πρώτος*, Παρίσι [= Λιβόρνο]: χ.ε., 1803, είναι βεβαίως ο Χριστόφορος Περραιβός (1774-1863), γεγονός το οποίο φαίνεται να αγνοεί ο Παπαρρηγόπουλος.

François-Charles-Hugues-Laurent Pouqueville (1770-1838), συγγραφέας της περιφημής *Ιστορίας της αναγέννησης της Ελλάδας: Histoire de la régénération de la Grèce comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, 4 τόμοι, Παρίσι: Didot, 1824.

Σε ό,τι έχει να κάνει με τη δική του προσωπική συμβολή, ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρεται στις δύο πρώτες μελέτες που φέρουν την υπογραφή του, το *Περί της εποικίσεως σλαβικών τινων φυλών εις την Πελοπόννησον*, ό.π., και, *Το τελευταίον έτος της ελληνικής ελευθερίας*, ό.π.

Θα χρησιμοποιήσω ορισμένα παραδείγματα από τις δύο γενεαλογίες, τα κατά τη γνώμη μου πιο σημαντικά, για να αναφερθώ στα μεθοδολογικά ζητήματα που θέτει μια τέτοια μελέτη. Καταρχάς, ένα ερώτημα που γεννάται αμέσως είναι το εξής: Γιατί οι δύο γενεαλογίες είναι, έστω και λίγο, διαφορετικές; Γνώριζε ο ένας συγγραφέας που δεν γνώριζε ο άλλος; Αυτό το ερώτημα, πρέπει να παραδεχθώ, είχα από την αρχή την τάση να το αντιπαρέλθω· όχι βεβαίως επειδή υπήρχαν ενδείξεις ότι αμφότεροι γνώριζαν το σύνολο της ιστοριογραφικής παραγωγής του καιρού τους, αλλά επειδή δεν μπορούσε να αποδειχθεί, είτε με εσωτερικά είτε με εξωτερικά τεκμήρια, ποιους από τους συγγραφείς που γνώριζε ο ένας δεν τούς γνώριζε καθόλου ο άλλος. Δεύτερο συναφές ερώτημα: ήταν τόσο πλούσιο το εύρος των κειμένων από τα οποία ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος αντλούσαν έμπνευση ώστε να υπάρχουν διαφορές στις επιλογές τους; Το εύρος των σχετικών κειμένων δεν ήταν ακριβώς πλούσιο, αλλά εκείνο που μοιάζει δεδομένο είναι πως οι προτεραιότητες των δύο ιστοριογράφων ήσαν ευθύς εξαρχής αρκετά διαφορετικές.

Πράγματι, από τα πρώτα τους κείμενα, είναι κάτι παραπάνω από σαφές ότι οι δυο Έλληνες ιστοριογράφοι προσέγγιζαν τελείως διαφορετικά το πρόβλημα συγγραφή μιας συνολικής και πλήρους ελληνικής εθνικής ιστορίας. Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος ενδιαφερόταν περισσότερο για μια φιλοσοφία της ιστορίας που θα επικέντρωνε στο συνολικό νόημα της ιστορίας του ελληνικού έθνους, στη σχέση των διαφόρων ιστορικών περιόδων μεταξύ τους και, κυρίως, στα ζητήματα μετάβασης από τη μια στην άλλη. Επιθυμούσε, θα λέγαμε, να συστήσει ένα συνολικό αφήγημα αυτής της ιστορίας, που δεν θα είχε λογικά κενά, ακόμη κι αν κάτι τέτοιο συνεπαγόταν το να αγνοήσει ή να εκβιάσει τα δεδομένα των ιστορικών πηγών. Πεποίθησή του ήταν, για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του, ότι ενίοτε «πληρούμεν καθήκον κριτικού, ειμή και ιστορικού προσέτι, [...] θέτοντες λόγους εις το στόμα»³⁶ ιστορικών πρωταγωνιστών που ποτέ δεν είπαν ή είχαν όσα τούς αποδίδουμε· και αυτό διότι, όταν η ιστορία δεν μάς έχει αφήσει τεκμήρια αναφορικά με «τα συμβεβηκότα όσα συνετέλεσαν εις τας [...] μεταβολάς» που μάς ενδιαφέρουν, «αναγκαζόμεθα να καταφύγωμεν εις εικασίας και πιθανολογίας»³⁷.

Αντίθετα, ο Παπαρρηγόπουλος αισθανόταν, και σίγουρα ήταν, πάνω από όλα ιστοριογράφος. Και σπανίως επικαλείτο συγγραφείς που δεν ήσαν ιστοριογράφοι ή έστω ιστοριοδίφες. Ωστόσο, στο κείμενο του 1846, έμοιαζε να έχει συνειδητοποιήσει πως για τη συγγραφή μιας συνολικής και πλήρους ελληνικής εθνικής ιστορίας απαιτείτο ο συνδυασμός δύο ξεχωριστών ιδιοτήτων, δύο ξεχωριστών «αρετών»: του φιλοσόφου και του ιστορικού. Το πίστευε αυτό, έστω και αν τελικά προμηθευόταν ρητά μια καθαρά ιστοριογραφική προσέγγιση: «ήναι βέβαιον ότι η ιστορική επιστήμη απαιτεί δύο αρετάς σπανίως εις τον αυτόν άνθρωπον συννηωμένας, την περί τας πηγάς έρευναν και την φιλοσοφικήν αυτών επεξεργασίαν»· «έλαβα δε ήδη αφορμήν να παρατηρήσω ότι εις την σημερινήν κατάστασιν της ιστορίας μας η εξακρίβωσις των γεγονότων είναι χρησιμωτέρα της φιλοσοφικής αυτών επόψεως»³⁸.

36. Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντιναί Μελέται. Περί πηγών της νεοελληνικής εθνότητος από Η' άχρι Ι' Εκατονταετηρίδος*, Αθήνα 1857 [φωτ. ανατ. Δ. Ν. Καραβίας, Αθήνα 1976], σ. 211.

37. «Η ιστορία δεν μάς διетήρησε τα συμβεβηκότα όσα συνετέλεσαν εις τας πολλού λόγου ταύτας μεταβολάς, όθεν αναγκαζόμεθα να καταφύγωμεν εις εικασίας και πιθανολογίας», Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, ό.π., σ. 209.

38. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Το μάθημα του 1846», σ. 162 και 167.

Ποιο είναι βέβαια το ειρωνικό σε όλα αυτά; Ότι, εντέλει, Ζαμπέλιος και Παπαρρηγόπουλος, δυο άνθρωποι που δεν είχαν παρά πολύ τυπικές σχέσεις μεταξύ τους, επηρέασαν ο ένας τον άλλο σε τέτοιο βαθμό και σε τόσες διαφορετικές φάσεις του έργου τους που δεν είναι διόλου υπερβολή το να πούμε ότι ο φιλόσοφος και ο ιστοριογράφος δεν θα είχαν κάνει ούτε τα μισά από όσα έκαναν αν δεν μελετούσαν συνεχώς ο ένας τον άλλο³⁹.

Τι συνεπάγεται όμως αυτή η διαφορετική στάση; Συνεπάγεται μεταξύ άλλων ότι ο Ζαμπέλιος αναφέρεται, για παράδειγμα, εξυμνητικά σε συγγραφείς που είχαν πολύ αρνητική άποψη για το Βυζάντιο, πράγμα εκ πρώτης όψεως όχι αναμενόμενο. Εκείνο όμως που τον ενδιέφερε σε αυτούς τους συγγραφείς ήταν το ότι είχαν κατά τη γνώμη του κάτι να κομίσουν σχετικά με τη σύνδεση μεταξύ Βυζαντίου και νεότερης ή/και αρχαίας Ελλάδας –σχετικά με τις μεταβάσεις για τις οποίες έγινε ήδη λόγος. Τέτοια περίπτωση ήταν ο Γάλλος φιλέλληνας Κλωντ Ντενί Ραφενέλ (1799-1827), με τον οποίο ασχολούμαι διεξοδικά στο τρίτο κεφαλαίο αυτού του βιβλίου, και ο οποίος στο διάστημα 1822-1825, πριν δηλαδή σκοτωθεί στη μάχη της Αθήνας, είχε δημοσιεύσει δύο *Ιστορίες*, μια της Ελληνικής Επανάστασης και μια των νεότερων Ελλήνων αρχής γενομένης από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης.

Για τον Παπαρρηγόπουλο, αντίθετα, σημασία είχε τι ακριβώς προσφέρει ένας ιστορικός, τι κομίζει στη μελέτη μιας περιόδου. Αναφερόταν για παράδειγμα στον Ράνκε και το ολιγοσέλιδο δοκίμιό του για τους Βενετούς στον Μοριά⁴⁰, το οποίο δεν περιελάμβανε κατά τα άλλα κάποιο ιδιαίτερο ερμηνευτικό σχήμα περί «βενετοκρατίας», διότι το θεωρούσε πρωτότυπη και ενδιαφέρουσα συμβολή που βασιζόταν σε πρωτογενείς πηγές. Για τα θέματα για τα οποία είχε γράψει ο Ραφενέλ, ο Παπαρρηγόπουλος έδειχνε να προτιμά τη *Νεότερη ιστορία της Ελλάδας* (1828) του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού (1778-1850), στον οποίο είναι αφιερωμένο το μεγαλύτερο μέρος του τέταρτου κεφαλαίου της παρούσας μελέτης· όχι τόσο επειδή ο τελευταίος είχε μια ριζικά διαφορετική στάση έναντι του

39. Βλ. αναλυτικά I. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque*, σ. 284 κ. εξ.

40. Το γεγονός ότι ο Παπαρρηγόπουλος ανέφερε τον Ράνκε μονάχα για αυτό το σχετικά σύντομο κείμενό του (98 σελίδες) είναι, αν μη τι άλλο, ενδεικτικό των προτεραιοτήτων του Έλληνα ιστοριογράφου, οι οποίες, από μια στιγμή και έπειτα, αφορούσαν αποκλειστικά στη συγγραφή μιας γενικής και πλήρους ιστορίας του ελληνικού έθνους.

Βυζαντίου, αλλά επειδή ήταν σε θέση να προσφέρει στους αναγνώστες του στοιχεία που, όπως διατεινόταν, και γινόταν πιστευτός, δεν θα τα έβρισκαν αλλού.

Αλλά είναι και κάτι άλλο, και αυτό μάς φέρνει στη δεύτερη πηγή των διαφορών που υφίστανται μεταξύ των δύο γενεαλογιών: πρόκειται για τις προσωπικές προτιμήσεις εξαιτίας της ιδιαίτερης καταγωγής των δύο ιστοριογράφων. Ο Ραφενέλ δεν μπορούσε παρά να δυσαρεστεί τον Παπαρρηγόπουλο όχι τόσο διότι κατέκρινε τους Βυζαντινούς, αλλά διότι θεωρούσε τους σύγχρονους Κωνσταντινουπολίτες και Μικρασιάτες ως το χειρίστο δείγμα Ελλήνων· αποφαινόταν για την ακρίβεια ότι «αμαυρώνουν» το όνομα Έλληνες, και τούς ήξερε, πίστευε, καλά, έχοντας εργαστεί στη Σμύρνη. Αυτό δεν έδειχνε να ενοχλεί τον Ζαμπέλιο, ο οποίος, από την άλλη πλευρά, δεν ασχολείται καθόλου με τον Φαναριώτη Ρίζο Νερουλό.

Στα *Δημοτικά του Άσματος*, ο Ζαμπέλιος αγνοεί επίσης και τον Γερμανό ιστορικό του δικαίου Μάουρερ, άλλοτε μέλος της βαυαρικής Αντιβασιλείας, που δήλωνε «φίλος» του Ρίζου Νερουλού και επηρέασε τα μέγιστα, φρονώ, τον Παπαρρηγόπουλο. Εν προκειμένω, οι πολιτικο-ιδεολογικές τοποθετήσεις των δύο ιστοριογράφων έχουν επίσης τη σημασία τους. Ο Μάουρερ έχαιρε του σεβασμού του βασιλόφρονος Παπαρρηγόπουλου –του υπερασπιστή του βασιλιά Όθωνα–, και αυτό όχι μονάχα επειδή κόμιζε πρωτογενή στοιχεία για τη νεότερη ιστορία του ελληνικού λαού. Από τα υπάρχοντα τεκμήρια δεν μπορούμε να αποφανθούμε εμπεριστατωμένα για το τι ακριβώς σχέσεις είχαν (αν είχαν) οι δυο τους. Γνωρίζουμε ωστόσο ότι προστάτης του Παπαρρηγόπουλου υπήρξε ο Κωνσταντίνος Σχινάς (1801-1857), ο οποίος είχε άριστες σχέσεις με τη βαυαρική Αντιβασιλεία, και για τον οποίο επίσης εκφράζεται ενθουσιωδώς ο Μάουρερ, όπως γνωρίζουμε και το ότι η πρώτη επαγγελματική δραστηριότητα του Παπαρρηγόπουλου ήταν η καταγραφή των πρακτικών, στα γαλλικά, της δίκης του Κολοκοτρώνη και του Πλαπούτα από τη βαυαρική Αντιβασιλεία⁴¹.

Ανάλογη συζήτηση θα μπορούσε να γίνει για κάθε όνομα που αναφέρεται, ή που δεν αναφέρεται, από τους δύο ιστοριογράφους. Διότι ακόμη και για τους συγγραφείς της εποχής που δεν αναφέρονται από κανέναν από τους δύο υπάρχουν λόγοι για τους οποίους δεν αναφέρονται.

41. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 114 και 137-138· Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 81-83 και 94-95.

Άλλωστε, όπως είναι φυσικό, από πολύ νωρίς η έρευνά μου αφορούσε και στις αναφορές των αναφορών, τους συγγραφείς δηλαδή στους οποίους παραπέμπουν εκείνοι που αναφέρονται από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο. Θα δώσω και σε αυτή την περίπτωση ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: Οι Σάμουελ Χάου (1801-1876) και Αλέξανδρος Σούτσος (1803-1868) δημοσίευσαν στη διετία 1828-1829 δύο πολύ σημαντικές *Ιστορίες της ελληνικής επανάστασης*. Όπως εξηγώ στο πρώτο κεφάλαιο αυτής της μελέτης, παρά την προσοχή που τούς επιφύλαξαν ορισμένοι Ευρωπαίοι ιστορικοί, και μάλιστα εκείνοι που θα έχαιραν αργότερα της εκτίμησης του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου, ουσιαστικά αγνοήθηκαν από τους Έλληνες ομοτέχνους τους. Αυτό έχει πιθανότατα να κάνει με το ότι αμφότεροι επέμεναν ιδιαίτερα στις κοινωνικές αντιθέσεις μεταξύ των Ελλήνων πριν και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, ενώ οι εθνικοί ιστοριογράφοι θα έτειναν αντίθετα να πριμοδοτήσουν, στα χρόνια που θα ακολουθούσαν την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το στοιχείο της εθνικής ενότητας κατά τη διάρκεια του Αγώνα.

Από τη στιγμή κατά την οποία εκείνο που ενδιέφερε τους δύο Έλληνες ιστοριογράφους ήταν η πρακτική πλευρά της συγγραφής μιας συνολικής και πλήρους ελληνικής εθνικής ιστορίας, είναι ευεξήγητο το γιατί κανένας από τους δύο δεν κάνει αναφορές σε κείμενα λογίων που επηρέασαν αυτή τη συγγραφή σε καθαρά θεωρητικό επίπεδο. Ο Ζαμπέλιος, στα *Δημοτικά Άσματα*, κάνει βέβαια αναφορές σε στοχαστές που παρήγαγαν θεωρητικό έργο, αλλά είναι αρνητικές και αφορούν μονάχα στα ιστοριογραφικά τους κείμενα: αναφέρεται δηλαδή στον Μοντεσκιέ (1689-1755), τον Βολταίρο (1694-1778) και γενικά τους συγγραφείς που διαμόρφωσαν τους ιστοριογραφικούς τόπους του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού για τον χαρακτήρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ακόμη δε και η αναφορά του στον μεγάλο Γερμανό φιλόσοφο Γκέοργκ Βίλχελμ Φρίντριχ Χέγκελ (1770-1831), ο οποίος κατά τα άλλα τον επηρέασε βαθύτατα, είναι επικριτική: πρόκειται για τη συζήτηση περί «ωραίας ατομικότητας» σε ό,τι αφορά στην αρχαία Ελλάδα⁴².

Εξάλλου, και αυτό είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό αναφορικά με τη λογική που πρυτάνευσε στην επιλογή των αναφορών του στα *Δημοτικά Άσματα*, ο Λευκαδίτης λόγιος δεν μνημονεύει καν τον Ωγκυστέν Τιερρύ και τους άλλους εκπροσώπους της γαλλικής ρομαντικής ιστορικής σχολής

42. Βλ. σχετικά Στ. Μεσημέρης, «Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και η “ωραία ατομικότης” του Hegel», *Τα Ιστορικά*, τ. 14, τχ. 26 (Ιούνιος 1997), σ. 29-52.

οι οποίοι, αποδεδειγμένα, και σύμφωνα με ρητές κατοπινές του παραδοχές, τον επηρέασαν κατά ένα πολύ ουσιαστικό τρόπο στη διαμόρφωση του ερμηνευτικού του σχήματος⁴³. Αντίθετα, περισσότερο δυσεξήγητο μοιάζει το ότι, πάντοτε στα *Δημοτικά Άσματα*, ο Ζαμπέλιος δεν αναφέρει καθόλου τον Ντρούζεν, μολονότι, διαβάζοντας κανείς το συγκεκριμένο έργο, έχει την εντύπωση ότι η περί των αρχαίων Μακεδόνων επιχειρηματολογία του είναι βασισμένη σε εκείνη του Γερμανού ιστορικού. Δεν θεωρώ πάντως πως πρόκειται εδώ για ένα μη ομολογημένο δάνειο ή μια κρυπτομνησία: πιθανότατα, το γεγονός ότι το μείζον αυτό κείμενο του Επτανήσιου ιστοριογράφου είναι αφιερωμένο στη βυζαντινή περίοδο, σε συνδυασμό με την ανυπαρξία κάθε συστηματικότητας σε ό,τι αφορά στις βιβλιογραφικές αναφορές που το διακρίνει εν γένει, να συνετέλεσε στην απουσία του ονόματος του Ντρούζεν.

Ο Παπαρρηγόπουλος, από την άλλη μεριά, δεν κάνει καμία αναφορά σε κείμενα φιλοσόφων, πράγμα απολύτως αναμενόμενο στην περίπτωση του. Αν ωστόσο θέλει κανείς να δει τις θεωρητικές αναφορές αυτής της ιστοριογραφικής σχολής, και μάλιστα του πνευματικού κύκλου του οποίου μετείχε ο Παπαρρηγόπουλος, δεν έχει παρά να ανατρέξει σε ένα άλλο κείμενο της εποχής, το *Φιλοσοφικό δοκίμιο* (1841) του Μάρκου Ρενιέρη. Εκεί, οι αναφορές είναι και πολλές και λίαν κατατοπιστικές: εξέχουσα θέση έχει εκεί ένας από τους θεμελιωτές του γερμανικού ιστορισμού κατά τον 19ο αιώνα, ο ιστορικός του δικαίου Φρίντριχ Καρλ φον Σαβινύ (1779-1861)⁴⁴, ο οποίος υπήρξε δάσκαλος και πεθερός του Κωνσταντίνου Σχινά⁴⁵.

Ας δούμε τώρα πώς ομαδοποιούνται και πώς ιεραρχούνται οι αναφορές του Ζαμπελίου και του Παπαρρηγόπουλου. Ο Ζαμπέλιος δεν τις κατηγοριοποιεί, ενώ και η ιεράρχησή τους δεν είναι καθόλου προφανής.

43. Βλ. I. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque*, σ. 115 κ. εξ. Το κείμενο στο οποίο κατεξοχήν παραδέχεται ο Ζαμπέλιος την επιρροή που τού άσκησε ο Τιερρύ είναι ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες, χωρίς μάλιστα να ολοκληρωθεί, στο γαλλόγλωσσο περιοδικό που εξέδιδε ο κύκλος του Παπαρρηγόπουλου, το *Le Spectateur de l'Orient*. βλ. Sp. Zambélios, «La poésie populaire en Grèce», *Le Spectateur de l'Orient*, τ. VI, τχ. 68, 70 και 71 (Ιούνιος-Αύγουστος 1856), σ. 229-239, 312-327 και 352-370· τ. VII, τχ. 75, 80, 81 και 83 (Οκτώβριος-Φεβρουάριος 1857), σ. 89-106, 266-276, 295-311 και 353-378· τ. VIII, τχ. 87, 89, 90 και 94 (Απρίλιος-Ιούλιος 1857), σ. 71-77, 146-158, 167-181 και 287-302 –ιδίως τ. VI, τχ. 71, σ. 357-359 και 369-370.

44. Βλ. ενδεικτικά Μ. Ρενιέρη, *Φιλοσοφία της Ιστορίας. Δοκίμιον* (1841), επιμ. Παν. Νούτσος, Αθήνα: MIET, 1999, σ. 91.

45. Βλ. Θ. Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή - Το έργο - Η εποχή του*, Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, 1998, σ. 36 κ. εξ.

Ο Παπαρρηγόπουλος, πολύ πιο συστηματικός, και τις ομαδοποιεί και τις ιεραρχεί. Τις διακρίνει σε δύο κατηγορίες: από τη μια, τα λίγα «κεφαλαιώδη έργα» και, από την άλλη, τα «πολλά δευτερεύοντα κατά την έκτασιν, την αξίαν ή την ειδικότητα του αντικειμένου το οποίον πραγματεύονται»⁴⁶, τα οποία παρουσιάζει μάλιστα κατά σειρά σπουδαιότητας. Στα κεφαλαιώδη περιλαμβάνει κατά κάποιον τρόπο και εκείνα των Φαλλμεράνερ⁴⁷ και Μπυσόν (του Βύχωνα, όπως τον έλεγαν τότε οι Έλληνες ιστορικοί), τούς οποίους μάλιστα αναφέρει και ο Ζαμπέλιος. Τον πρώτο ο Παπαρρηγόπουλος τον αναφέρει για τους γνωστούς λόγους, για να τού ασκήσει δηλαδή κριτική, αν και τον χαρακτηρίζει ως έναν ευφυέστατο κατά τα άλλα ιστορικό. Τον Μπυσόν τον μνημονεύει διότι οι ιστοριοδιφικές του προσπάθειες έδωσαν νέα πνοή στη μελέτη της βυζαντινής περιόδου. Ανάλογη είναι η εικόνα και στον Ζαμπέλιο. Ο Παπαρρηγόπουλος αντιπαραβάλλει μάλιστα τους Φαλλμεράνερ και Μπυσόν όχι μονάχα ως το αρνητικό και το θετικό, αντίστοιχα, για τους Έλληνες ιστορικούς πρότυπο αλλά και για να δείξει ότι, σε κάθε περίπτωση, είναι τελικά προτιμότερο να έχεις το χάρισμα της «εξακρίβωσης των γεγονότων», όπως ο Μπυσόν, παρά να εκβιάζεις, από «φιλοσοφικής επόψεως», τα δεδομένα των ιστορικών πηγών, όπως θεωρεί ότι κάνει ο Φαλλμεράνερ⁴⁸.

Και φτάνουμε στις τρεις κεφαλαιώδεις αναφορές του Παπαρρηγόπουλου: τους Τζέημς Έμερσον (1804-1869), Γιόχαν Βίλχελμ Τσινκάιζεν (1803-1863) και Τζωρτζ Φίνλεϋ (1799-1875). Οι δύο τελευταίοι θα αποτελούσαν σημαντικά σημεία αναφοράς και για τον Ζαμπέλιο, ο οποίος είχε βεβαίως υπόψη του και το έργο του Έμερσον. Αυτοί οι τρεις ήταν η βάση, αποφαινόταν ο Παπαρρηγόπουλος στα 1846, πάνω στην οποία όφειλε να στηριχθεί η συγγραφή μιας συνολικής και πλήρους ιστορίας του ελληνικού έθνους· διότι και οι τρεις –και ήταν από αυτή την άποψη οι μόνοι– είχαν καλύψει με τα έργα τους μεγάλες περιόδους της ελληνικής ιστορίας, προσδίδοντάς της, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, «ενότητα». Παρ' όλα αυτά, ο Παπαρρηγόπουλος δεν δίσταζε να επισημάνει πως και οι τρεις είχαν ορισμένα αδύναμα σημεία.

46. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Το μάθημα του 1846», σ. 167.

47. Για το έργο και τη δράση του, βλ. Γ. Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του Ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1982· Ε. Σκοπετέα, *Φαλλμεράνερ: τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1997.

48. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Το μάθημα του 1846», σ. 164.

Πράγματι, αν και αναγνώριζε συνολικά τη συμβολή του Έμερσον, του «πρώτου» συγγραφέα που συνέταξε μια ευρείας κλίμακας ιστορία του ελληνικού λαού (1830), τού καταλόγιζε ότι εστίασε το ενδιαφέρον του στις περιόδους μετά τον 13ο αιώνα, για τις οποίες έτσι και αλλιώς οι ιστορικές πληροφορίες ήταν πλουσιότερες, και ότι, κατά συνέπεια, δεν είχε κάτι να κομίσει, από ιστοριογραφική τουλάχιστον άποψη, ούτε για την εισβολή των «βαρβάρων στην Ελλάδα» κατά τον μεσαίωνα, ούτε για την υιοθέτηση του χριστιανισμού από τους Έλληνες, ούτε για την «επιρροήν του Ελληνικού», δηλαδή του «ελληνισμού», «εις το Βυζαντινόν κράτος»⁴⁹. Με δυο λόγια, ο Παπαρρηγόπουλος καταλόγιζε στον Έμερσον ότι δεν είχε να πει κάτι το ουσιαστικό για το Βυζάντιο και τον «εξελληνισμό» του και, γενικότερα, για τις διάφορες ιστορικές μεταβάσεις.

Στον Γερμανό Τσινκίζεν, από την άλλη μεριά, οι δύο Έλληνες ιστορικοί είχαν να προσάψουν τελείως διαφορετικά πράγματα. Ο Ζαμπέλιος επεσήμαινε το 1852 ότι η αξία του έργου του Τσινκίζεν συνίσταται στο ότι επέβαλε σε καθαρά «φιλοσοφικό» –σε μεθοδολογικό, θα λέγαμε εμείς σήμερα– επίπεδο την ανάγκη πραγμάτευσης της τρισχιλιετούς ελληνικής ιστορίας ως ενιαίου όλου, και όχι τόσο στην παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων αυτή καθ' εαυτήν, η οποία δεν διακρινόταν για τη συστηματικότητα της: «Αλλ' εάν», έγραφε χαρακτηριστικά, «φιλόσοφος ανεδείχθη κατά την αρχήν, όμως εις τα καθέκαστα παρείδε πλείστα ζωτικά ζητήματα [...] Τα δε συμπεράσματά του, καίτοι προς τους Έλληνες ευνοϊκά, δεν είναι λογικά πορίσματα της μελέτης του»⁵⁰. μοιάζουν δηλαδή κάπως αυθαίρετα. Λίγα χρόνια πριν, ο Παπαρρηγόπουλος είχε εκφραστεί μάλλον θετικότερα, αλλά και αυτός παρατηρούσε ότι το έργο του Τσινκίζεν πάσχει πολύ στα «της εξελληνίσεως του κατά την Έω Ρωμαϊκού Κράτους», δηλαδή του Βυζαντίου, και της «επιρροής του Δυτικού σχίσματος εις την τύχην της Ελλάδος»⁵¹. Πάλι δηλαδή οι συνδέσεις, οι μεταβάσεις.

Ο Παπαρρηγόπουλος παραδέχεται το 1846 ότι αν κάποιος από τους τρεις ξένους συγγραφείς αντιμετώπισε κάπως ικανοποιητικότερα το εν λόγω ζήτημα, αυτός δεν είναι άλλος από τον Σκωτσέζο φιλέλληνα Τζωρτζ Φίνλεϋ: «η συγγραφή αύτη παρίστησι πολλήν ορθότητα περί την θέσιν των γενικών ζητημάτων». Σχολιάζει μάλιστα ότι δεν είναι τυχαίο ότι ο Φίνλεϋ

49. Στο ίδιο, σ. 165.

50. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, σ. 27.

51. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Το μάθημα του 1846», σ. 166.

ζούσε τότε στην Ελλάδα και γνώριζε τους Έλληνες από κοντά. Αλλά τού καταλογίζει ταυτόχρονα, πέρα από πλημμελή γνώση των ιστορικών πηγών, ότι, αν και «κατενόησε καλώς τον εξελληνισμό του Βυζαντινού Κράτους», πραγματεύεται πλειότερον την Βυζαντινή Ιστορίαν ή την Ελληνικήν»⁵². εννοώντας ουσιαστικά ότι, στο έργο του Φίνλεϋ, η έμφαση δίνεται στην ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, και όχι στη «μεσαιωνική ιστορία του ελληνικού λαού» υπό την εξουσία των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, για να θυμηθούμε το πώς ο ίδιος έτεινε εκείνη την εποχή να θέτει το πρόβλημα της βυζαντινής ιστορίας⁵³. Ο Ζαμπέλιος, από την πλευρά του, γράφει χαρακτηριστικά για τον Φίνλεϋ: «Η Ελλάς [τον] ευγνωμονεί [...] Αλλ' έτι μάλλον ήθελεν η Ελλάς ευγνωμονήσει, εάν εις τινας σκέψεις του υπό έποψιν ελληνικήν είχεν εκθέσει ο φιλόπονος ανήρ την Ελληνικήν ιστορίαν, καθώς την Αγγλικήν οι συμπατριώται του μετά πνεύματος αγγλικού συνήθως συνέγραψαν»⁵⁴. καλός λοιπόν ιστορικός, αλλά δεν είναι ελληνόφων, και συνεπώς δεν υπερασπίζεται επαρκώς τα «ιστορικά μας δίκαια»: άρα δεν μπορεί να αναλάβει τον ρόλο του «εθνικού ιστοριογράφου» της Ελλάδας.

Ας μού επιτραπεί εδώ η διατύπωση ορισμένων σκέψεων οι οποίες θα βοηθήσουν τον αναγνώστη να αντιληφθεί την προβληματική περί ελληνικής ιστορίας που αναδεικνύει η μελέτη των πρώιμων έργων του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου· και αυτή η προβληματική συνιστά ουσιαστικά το πρίσμα μέσα από το οποίο εξετάζω στο ανά χείρας βιβλίο τα έργα των συγγραφέων που επηρέασαν ιστοριογραφικά τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο. Στα μάτια των Ελλήνων εθνικών ιστορικών της εποχής, κοινό πρόβλημα των τριών προαναφερθέντων Ευρωπαίων ομοτέχνων τους –αλλά και των άλλων ξένων λογίων που είχαν ασχοληθεί με την ελληνική ιστορία– ήταν ότι αντικείμενο των *Ιστοριών* τους ήταν ουσιαστικά η ιστορία της Ελλάδας· όχι ακριβώς η «ιστορία του ελληνικού έθνους». Αν κάποιος αποτελούσε εξαίρεση σε αυτό τον κανόνα ήταν ο Φίνλεϋ, ο

52. Στο ίδιο, σ. 167.

53. «Αληθές {όμως} δεν είναι ότι [η ιστορία της ανατολικής Ορθοδόξου αυτοκρατορίας] αποτελεί την μέσην ημών προγονικήν ιστορίαν [...] Την μέσην Ελληνικήν Ιστορίαν αποτελεί η μέση ελληνική ιστορία, ήτις [...] ουσιωδέστατα {δε} διακρίνεται από της Βυζαντινής Ιστορίας. Αύτη λοιπόν [...] πρέπει να διδάσκεται εκτενώς παρ' ημίν, και όχι η Βυζαντινή», Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ολίγα αντί πολλών προς τον Γ. Γ. Παπαδόπουλον*, Αθήνα: Κορομηλάς, 1846, σ. 17-18. Πβ. σχετικά Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 125-126.

54. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, σ. 468.

οποίος είχε αντιληφθεί το πρόβλημα, και κυρίως τις μεθοδολογικές του συνέπειες, αλλά ο οποίος δεν φαινόταν να δίνει απόλυτα πειστικές, για τους Έλληνες ομοτέχνους του τουλάχιστον, λύσεις. Αλλά και ορισμένοι άλλοι από τους ξένους ιστοριογράφους που εξετάζονται σε αυτό το βιβλίο είχαν θέσει το ερώτημα «τι είναι και τι δεν είναι ελληνική ιστορία», επιδεικνύοντας μάλιστα ιδιαίτερη συνέπεια στις απαντήσεις που έδιναν· δεν έγραφαν όμως ως η *ιστορική συνείδηση του έθνους που ιστοριογραφούσαν*, δεν έμοιαζαν δηλαδή να αντιλαμβάνονται –διότι, βεβαίως, δεν είχαν λόγο να το κάνουν– πως η συγγραφή της ιστορίας ενός έθνους είναι πάνω από όλα ένας *ρόλος*, ένα «καθήκον» του εθνικού ιστοριογράφου προς το έθνος του οποίου είναι μέλος⁵⁵.

Αυτό ήταν το σημαντικότερο πρόβλημα με τους Ευρωπαίους ιστοριογράφους που ασχολούνταν εκείνη την εποχή με την ελληνική ιστορία, και όχι το ζήτημα της «ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους». Η ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους, στην ουσία, δεν είχε αμφισβητηθεί από τους ξένους ιστοριογράφους που είχαν ασχοληθεί με την Ελλάδα ούτε στη συγκυρία της Ελληνικής Επανάστασης ούτε στα κατοπινά χρόνια, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως ήταν εκείνη του Φαλλμεράυερ. Τουναντίον, αποτελούσε το βασικότερο επιχείρημα των περισσοτέρων από αυτούς. Και δεν είχε βεβαίως αμφισβητηθεί, όπως θα έχει την ευκαιρία να διαπιστώσει ο αναγνώστης αυτού του βιβλίου, από κανέναν από τους τρεις ιστορικούς τους οποίους ο Παπαρρηγόπουλος θεωρούσε το 1846 ως τη βάση για τη συγγραφή μιας γενικής και πλήρους εθνικής ιστορίας των Ελλήνων. Για την ακρίβεια, κανένας από τους τρεις δεν αισθανόταν καν την ανάγκη –την οποία είχαν αισθανθεί, περισσότερο για πολιτικούς λόγους, οι ξένοι ιστοριογράφοι που είχαν ασχοληθεί με την Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης– να επιμείνει ιδιαίτερα πάνω σε επιχειρήματα περί της καταγωγής των νεότερων Ελλήνων από τους αρχαίους. Όλα τούτα ήσαν πλέον για αυτούς τους τρεις λίγο-πολύ αυτονόητα· ακόμη και για τον Τσινκάιζεν που, όταν ασκούσε κριτική στον Φαλλμεράυερ, εστίαζε την προσοχή του κυρίως σε γλωσσολογικά θέματα, και δεν έδειχνε να παίρνει στα σοβαρά τα περί εκσλαβισμού των Ελλήνων από φυλετικής απόψεως. Και για τους τρεις

55. Πβ. Γ. Κουμπουρλής, «Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους: ο ρόλος του εθνικού ιστορικού στη σκέψη των πρωτοπόρων της εθνικής ιστορικής σχολής», στο, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2000)*. Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας (Αθήνα 29/10 – 3/11 2002), 2 τόμοι, Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2004, Α', σ. 81-101.

ουσιαστικά, όπως θα προσπαθήσω να τεκμηριώσω στα οικεία κεφάλαια, το ζήτημα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους ετίθετο, κατά πρώτο λόγο, με πολιτισμικούς και, κατά δεύτερο, με πολιτικούς όρους.

Εντούτοις, ως ιστορικοί της Ελλάδας, είχαν για παράδειγμα την τάση να επιμένουν στις συγκρούσεις Βενετών και Οθωμανών για τον έλεγχο των «ελληνικών χωρών» ή σε άλλα ανάλογα θέματα. Για τους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς όμως, σιγά-σιγά, όλο και περισσότερο, αυτά τα θέματα καθίσταντο επουσιώδη. Για τον απλούστατο λόγο ότι πρωταγωνιστής σε αυτά τα γεγονότα δεν ήταν το ελληνικό έθνος. Για να φέρουν στο προσκήνιο αυτό τον ιστορικό πρωταγωνιστή, οι Έλληνες ιστοριογράφοι, είτε το παραδέχονταν, όπως ο Ζαμπέλιος, είτε όχι, όπως ο Παπαρρηγόπουλος, όφειλαν να καταφύγουν σε «εικασίες και πιθανολογίες». Τους ανάγκαζε, μεταξύ άλλων, το γεγονός ότι στις ιστορικές πηγές, και ειδικά σε εκείνες που αφορούσαν στη βυζαντινή περίοδο, σπανίως γινόταν λόγος για «ελληνικό έθνος». Όσο και αν η καταφυγή σε εικασίες ήταν δυσάρεστη για πεπεισμένους ιστορικούς όπως ο Παπαρρηγόπουλος, ήταν εντούτοις λίγο-πολύ αναγκαία προκειμένου να παραχθεί το γενικό ερμηνευτικό σχήμα: κατόπιν, υπήρχε πολύς χρόνος για να ενταχθούν σε αυτό τα όποια «καθέκαστα».

Για τον Παπαρρηγόπουλο ιδιαίτερα, η ελληνική ιστορία εμφανιζόταν σαν ένα υπό κατασκευή ψηφιδωτό: Είχε στο μυαλό του, ή έτσι θεωρούσε, την εικόνα πίσω από τις ψηφίδες: δουλειά του ήταν να βάλει κάτω όλα τα κομμάτια που διέθετε, να αποφασίσει τι θα κάνει με εκείνα που του έλειπαν και να σκεφτεί πώς ακριβώς θα τα συνέδεε. Αν, εν τω μεταξύ, κάποιος συγγραφέας του παρείχε μια καλύτερη εκδοχή κάποιας ψηφίδας, τότε η παλαιότερη αντικαθίστατο πάραυτα. Από την άλλη μεριά, ο Ζαμπέλιος, ως φιλόσοφος της ιστορίας, προχωρούσε με ένα μάλλον διαφορετικό τρόπο: ξεκινούσε από τις συνδέσεις και, όταν το έκρινε απαραίτητο, άλλαζε όχι μονάχα τις ψηφίδες, αλλά και την εικόνα πίσω από αυτές, όπως θα συνέβαινε πράγματι στο δεύτερο μεγάλο του έργο, τις *Βυζαντινές Μελέτες*, όπου θα αναθεωρούσε πλήρως το ερμηνευτικό του σχήμα περί Βυζαντίου σε σχέση με όσα έγραφε στα *Δημοτικά Άσματα*⁵⁶. Το ερώτημα που ασφαλώς προκύπτει είναι: ποιος ήταν σε καλύτερο δρόμο στη διετία 1852-1853; Θα απαντούσα πιθανότατα ο δεύτερος, αλλά, και πάλι, ας μην ξεχνάμε ότι το έργο του ενός χρειαζόταν εντέλει το έργο του άλλου. Και πάντως, αν κάτι είναι δεδομένο, αυτό είναι πως, όταν

56. Βλ. αναλυτικά I. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque*, σ. 284-309.

στη δεκαετία του 1840 οι Έλληνες εθνικοί ιστοριογράφοι ξεκινούσαν την προσπάθεια να συνθέσουν μια γενική και πλήρη ιστορία του ελληνικού έθνους, το πλέον προβληματικό κομμάτι του ψηφιδωτού δεν ήταν άλλο από τη βυζαντινή περίοδο. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος για τον οποίο από εκεί πιάνει το νήμα της ανάλυσης το κυρίως μέρος αυτού του βιβλίου: από τις απόψεις της εποχής περί Βυζαντίου.

Η μελέτη αυτή μπορεί να θεωρηθεί και να διαβαστεί ως μια σειρά αυτόνομων, ως ένα βαθμό, δοκιμίων πάνω στους λογίους που ενέπνευσαν τη συγγραφή μιας γενικής και πλήρους εθνικής ιστορίας των Ελλήνων από τους Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Εκείνο που συνέχει τούτη τη σειρά δοκιμίων είναι βεβαίως τα ερωτήματα που τίθενται στο ιστοριογραφικό υλικό αλλά και το γεγονός πως όλοι αυτοί οι λόγοι, με μία ή δύο εξαιρέσεις, περιλαμβάνονται στις γενεαλογίες των δύο Ελλήνων ιστοριογράφων.

Το ποιους από τους συγγραφείς που περιλαμβάνονται στις δύο γενεαλογίες θα επέλεγα να παρουσιάσω αναλυτικά σε αυτό το βιβλίο ήταν ένα ζήτημα που επιδεχόταν μια προφανή και μια λιγότερο προφανή απάντηση. Καταρχάς, το πρώτο και κύριο ζητούμενο σε αυτή τη μελέτη ήταν αναμφίβολα οι μεγάλες ιστοριογραφικές συνθέσεις, οι συγγραφές που αφορούσαν σε μεγάλες ενότητες-εποχές της ελληνικής ιστορίας, και άρα απαντούσαν στα προβλήματα των μεταβάσεων από τη μια στην άλλη. Από αυτή την άποψη λοιπόν, κεντρική θέση στο ανά χείρας βιβλίο κατέχουν οι τρεις μείζονες αναφορές του Παπαρρηγόπουλου στα 1846: οι Τζέιμς Έμερσον, Γιόχαν Βίλχελμ Τσινκάζεν και Τζωρτζ Φίνλεϊ. Σε αυτούς τους τρεις ιστοριογράφους είναι αφιερωμένα το πέμπτο, το έκτο και το ένατο, αντίστοιχα, κεφάλαιο του βιβλίου, με τα κεφάλαια αυτά να είναι και τα μεγαλύτερα από την άποψη της έκτασης αλλά και τα σημαντικότερα από την άποψη του στόχου της έρευνας, που δεν ήταν άλλος από το να αναδειχθούν οι κυριότερες επιδράσεις που δέχτηκαν οι δύο Έλληνες ιστορικοί προς την κατεύθυνση της συγκρότησης ενός συνολικού ελληνικού εθνικού αφηγήματος. Βασάνισα πολύ την απάντηση στο ερώτημα αν θα ήταν καλύτερο να αποτελέσουν τα τρία αυτά κεφάλαια ένα ξεχωριστό μέρος του βιβλίου, αλλά τελικά προτίμησα να σεβαστώ τη χρονολογική σειρά με την οποία εκδόθηκαν τα έργα που εξετάζω. Άλλωστε, η αναζήτηση και η παρουσίαση των επιρροών που ασκήθηκαν στο πέρασμα των χρόνων από τον ένα συγγραφέα στον άλλο ήταν από την αρχή ένα από τα κύρια ζητούμενα αυτής της έρευνας.

Η απάντηση στο επόμενο ερώτημα/κριτήριο ήταν λιγότερο προφανής, και για αυτό τον λόγο οι σχετικές επιλογές εμπεριείχαν περισσότερους κινδύνους: ποιος από τους υπόλοιπους συγγραφείς άσκησε πραγματικά σημαντική επιρροή στον Παπαρρηγόπουλο και τον Ζαμπέλιο, αλλά και σε όσους Έλληνες και ξένους ιστοριογράφους ενδιέφεραν την έρευνά μου, προς την κατεύθυνση της συγγραφής μιας γενικής και πλήρους εθνικής ιστορίας των Ελλήνων; Η απάντηση, η οποία υπαγόρευσε και την τελική επιλογή, δόθηκε ουσιαστικά από τα ίδια τα πορίσματα της έρευνας. Σε ό,τι με αφορά δηλαδή, δεν ήταν δεδομένο εκ των προτέρων ότι, για παράδειγμα, ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός (1778-1849) ή ο Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ (1790-1872) είχαν ασκήσει τόσο σημαντική επίδραση στον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο· ούτε φυσικά ότι ο πρώτος άσκησε συνολικά μια τόσο αξιοσημείωτη επιρροή στους Ευρωπαίους λογίους που μελετούσαν τη νεότερη ελληνική ιστορία. Με αυτούς τους δύο συγγραφείς ασχολούμαι λοιπόν στο τέταρτο και το έβδομο, αντίστοιχα, κεφάλαιο του βιβλίου. Στο τέταρτο κεφάλαιο, ιδιαίτερη αναφορά γίνεται και σε δύο άλλους Έλληνες λογίους, τον Μάρκο Φίλιππο Ζαλλώνη (1782· άγνωστο το έτος θανάτου του) και τον Ιωάννη Φιλήμονα (1798-1874), οι οποίοι –οσοδήποτε ελάσσονες και αν θεωρούνται σήμερα, από τη σκοπιά της ιστορίας της ιστοριογραφίας τουλάχιστον– διαμόρφωσαν, μαζί με τον Ρίζο Νερουλό, έναν από τους πλέον ισχυρούς ελληνικούς ιστοριογραφικούς μύθους: τον μύθο του προεπαναστατικού ελληνικού κράτους *en tw othwmanikw krátei* (αν πάντως θέλουμε να μείνουμε πιστοί στο γράμμα των κειμένων, τότε θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τον όρο «ελληνικό κράτος *en krátei*» τον οφείλουμε στον Μάουρερ).

Η τελική επιλογή υπαγορεύτηκε από τα πορίσματα της έρευνας και σε μία ακόμη περίπτωση, εκείνη του Γάλλου λογίου Συπριέν Ρομπέρ (1807· άγνωστο το έτος θανάτου του), ο οποίος άσκησε αξιοσημείωτη επιρροή στον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο. Στον Συπριέν Ρομπέρ είναι αφιερωμένο το όγδοο κεφάλαιο του βιβλίου, το οποίο κάλλιστα θα μπορούσε να είναι το τελευταίο του κυρίως μέρους του, αν επέμενα περισσότερο στο γεγονός ότι ορισμένα από τα κείμενα του Ρομπέρ που εξετάζω δημοσιεύτηκαν στη διετία 1845-1846, αφού δηλαδή ο Φίνλεϋ είχε εκδώσει τα έργα που επηρέασαν τα μέγιστα τον Παπαρρηγόπουλο και τον Ζαμπέλιο. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο Φίνλεϋ είναι ο πρώτος ιστοριογράφος που έμελλε τελικά να συνθέσει ένα πλήρες αφήγημα της ελληνικής ιστορίας (με την εξαίρεση της αρχαιοελληνικής περιόδου) με έκανε να αποφασίσω να τού δώσω τον τελευταίο λόγο σε αυτό το βιβλίο.

Μια άλλη επιλογή που με απασχόλησε ιδιαίτερα ήταν το αν και κατά πόσο τα τρία πρώτα κεφάλαια αυτού του βιβλίου θα αποτελούσαν ένα ξεχωριστό πρώτο μέρος του. Πολύ φοβάμαι ότι για το γεγονός πως απέφυγα να το κάνω θα χρειαστεί να ζητήσω την κατανόηση του αναγνώστη και να επικαλεστώ την ανάγκη ανάγνωσής τους πριν κρίνει αυτή μου την επιλογή. Διαπιστώνοντας πάντως τη σημασία που είχαν ειδικά τα έργα του Αμπέλ Φρανσουά Βιλλαμίν (1790-1867) και του Κλωντ Ντενί Ραφενέλ για την κατανόηση των επιρροών που ασκήθηκαν στην ελληνική εθνική ιστορική σχολή, προτίμησα να μην χωρίσω το τρίτο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου, στο οποίο εξετάζονται οι εν λόγω συμβολές μαζί με εκείνη του Μπορ Ντε Σαιν-Βενσάν (1778-1846), από τα κεφάλαια που θα ακολουθούσαν. Μολαταύτα, θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι οι τρεις αυτές συμβολές, όπως εξάλλου και οι περισσότερες από όσες παρουσιάζονται εδώ, ανήκουν ουσιαστικά σε ένα ολόκληρο ιστοριογραφικό ρεύμα που στις σελίδες αυτού του βιβλίου αποκαλώ *φιλελληνική ιστοριογραφία για το 1821*. Η απόφασή μου να παρουσιάσω εδώ συγκεκριμένους λογίους που ανήκουν στο περί ου ο λόγος ρεύμα υπαγορεύτηκε από το πρώτο και βασικό κριτήριο επιλογής, που δεν ήταν άλλο από το αν συνιστούν ή όχι σημαντικές αναφορές του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου ως προς το ζήτημα της συγγραφής μιας γενικής και πλήρους εθνικής ιστορίας των Ελλήνων. Η εξαίρεση σε αυτό τον κανόνα είναι ο Πουκβίλ, του οποίου ο ρόλος, όπως προκύπτει άλλωστε από τις σχετικές αναφορές, υπήρξε περισσότερο συμβολικός, παρά ουσιαστικός, από καθαρά ιστοριογραφική άποψη⁵⁷. Σε κάθε περίπτωση, το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου περιλαμβάνει μια σύντομη επισκόπηση του συγκεκριμένου ιστοριογραφικού ρεύματος, το οποίο εκτιμώ ότι υπήρξε η πνευματική μήτρα για όλα σχεδόν τα έργα που εξετάζω. Στο ίδιο κεφάλαιο ενέταξα και μια από τις *απουσίες*

57. Βλ. για παράδειγμα: «Μεταξύ των βιβλίων που η ευρισκόμενη υπό τα όπλα Ελλάδα έστειλε, σαν να λέμε μέσα από τον καπνό της μάχης, στους χριστιανούς αδελφούς της για να ξυπνήσει τον οίκτο τους, εκείνο που ενέπνευσε το μεγαλύτερο ενδιαφέρον στη Δύση [...] ήταν η συλλογή των κλέφτικων τραγουδιών [...] του Φωριέλ. Αυτή η δημοσίευση, προς βοήθεια της οποίας ήρθε η *Ιστορία της ελληνικής αναγέννησης* που συνέταξε ο Πουκβίλ [...] προσέελκυσε το ενδιαφέρον των φιλελλήνων λογίων σε μια πιο στέρεα, πιο θετική βάση από εκείνη που είχαν επιλέξει οι απολογητές ποιητές [ενν. π.χ. τον Λόρδο Βύρωνα]. Ο λαός που έπαιρνε τα όπλα για να ανακτήσει την πολιτική του ζωή είχε λοιπόν τον λόγο ύπαρξής του στο παρελθόν», Sp. Zambélios, «La poésie populaire en Grèce», τ. VI, τχ. 68, σ. 231-232.

αυτού του βιβλίου: τις θεωρητικές, καθαρά, επιδράσεις που δέχτηκε ο ελληνικός ιστορισμός, πάλι εν είδει μιας επισκόπησης των σημαντικότερων από αυτές, με κριτήριο πάντα το τι μού υπαγόρευε η γνώση των κειμένων του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου.

Άφησα τελευταίο το δεύτερο κεφάλαιο επειδή συνιστά τη μεγάλη εξαίρεση στους διάφορους κανόνες της μελέτης μου, και δη στον κυριότερο από αυτούς: ο Σουαζέλ-Γκουφιέ (1752-1817) είναι ο ένας από τους δύο συγγραφείς που εξετάζω –ο άλλος είναι ο Ζαλλώνης– οι οποίοι δεν περιλαμβάνονται ούτε στη γενεαλογία του Παπαρρηγόπουλου ούτε σε εκείνη του Ζαμπέλιου. Αλλά, και σε αυτή την περίπτωση, η επιλογή υπαγορεύτηκε από το υλικό που συγκεντρώθηκε. Ο Σουαζέλ-Γκουφιέ είναι ο πρωταθλητής, ας μού επιτραπεί η έκφραση, των αναφορών των συγγραφέων που εξετάζονται σε αυτό το βιβλίο, αλλά και των αναφορών του ρεύματος της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για το 1821. Ο λόγος είναι απλός: το κείμενό του με τον τίτλο «Προκαταρκτικός Λόγος» που δημοσιεύτηκε το 1782 αποδεικνύεται ότι ήταν εκείνο που διαμόρφωσε ένα μεγάλο μέρος όχι μονάχα των κοινών τόπων περί ελληνικής ιστορίας που θα κυριαρχούσαν στα χρόνια που θα ακολουθούσαν αλλά και το πρίσμα μέσα από το οποίο θα συνδεόταν η ιστορία των Ελλήνων με την εκάστοτε ευρωπαϊκή, ή και την παγκόσμια, γεωπολιτική συγκυρία –που διαμόρφωσε, με άλλα λόγια, την οπτική που θα ανέπτυσσαν όλοι, ανεξαιρέτως, οι φιλέλληνες συγγραφείς οι οποίοι θα ασχολούνταν με την «ιστορία του ελληνικού έθνους» αλλά και το διακύβευμα που θα υφίστατο πίσω από τη μελέτη αυτής της ιστορίας.

Θα κλείσω αυτό το προλογικό σημείωμα με δύο ακόμη σύντομες παρατηρήσεις προς αποσαφήνιση των σκοπών και της φιλοσοφίας του ανά χειράς βιβλίου. Σκοπός μου ήταν να εξετάσω την επιρροή που άσκησαν οι συγγραφείς που κατονομάζονται από τον Παπαρρηγόπουλο και τον Ζαμπέλιο ως σημαντικοί για την κατανόηση της ελληνικής ιστορίας τη στιγμή ακριβώς κατά την οποία οι δύο ιστοριογράφοι αναζητούσαν έμπνευση –ερμηνευτικά σημεία αναφοράς– σε συγκεκριμένα επιμέρους ζητήματα που αφορούσαν στη συγγραφή μιας γενικής και πλήρους ιστορίας του ελληνικού έθνους. Εκείνο που με ενδιέφερε δηλαδή ήταν να μελετήσω τα κείμενα των εν λόγω συγγραφέων –τα κείμενά τους που αναφέρονται στο «Μάθημα του 1846» του Παπαρρηγόπουλου και τα *Δημοτικά Άσματα* του Ζαμπέλιου– ως δυνητικές αποθήκες επιρροών για τους δύο Έλληνες ιστοριογράφους όταν αυτοί εισέρχονταν στην τελική

ευθεία της συγγραφής των μειζόνων έργων τους. Αντίθετα, οι κατοπινές τύχες των ιδεών αυτών των συγγραφέων, η κληρονομιά που άφησαν στην ελληνική ιστοριογραφία, ο τρόπος με τον οποίο οι Έλληνες ιστοριογράφοι, αρχής γενομένης από τους δύο πρωτοπόρους της εθνικής ιστορικής σχολής, επεξεργάστηκαν εκ νέου τα ερμηνευτικά τους σχήματα, δεν με απασχολεί καθόλου εδώ, διότι κάτι τέτοιο συνιστά ένα πολύ διαφορετικό αντικείμενο έρευνας, ενώ και η έκταση του βιβλίου θα ήταν τουλάχιστον διπλάσια αν υπέκυπτα στον (μεγάλο οπωσδήποτε) πειρασμό να παρακολουθήσω, έστω και δειγματοληπτικά, τη μετέπειτα ιστορία των περί ων ο λόγος σχημάτων.

Ο αναγνώστης του ανά χείρας βιβλίου θα αισθανθεί σε πολλές περιπτώσεις ότι κάνω κατάχρηση παραθεμάτων, ότι η παρουσίαση, πολύ εκτενών ενίοτε, χωρίων από τα πρωτότυπα κείμενα των συγγραφέων που εξετάζω δεν έχει κάτι να προσφέρει από την άποψη του εκάστοτε επιχειρήματος. Είναι αλήθεια ότι και αυτή ήταν μια επιλογή την οποία βασάνισα πολύ. Αλλά το γεγονός πως πρόκειται εν προκειμένω για κείμενα που, με ελάχιστες εξαιρέσεις, έχουν συνταχθεί σε τρεις ξένες γλώσσες (αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά), δεν έχουν μεταφραστεί ποτέ στα ελληνικά και, γενικά, δεν έχουν μελετηθεί όσο εκτιμώ ότι θα όφειλαν με προσανατόλισε στο να διακινδυνεύσω να κουράσω τον αναγνώστη, αλλά να μην του στερήσω τη δυνατότητα να έχει μια όσο το δυνατόν πιο άμεση εποπτεία των απόψεων των υπό μελέτη λογίων. Και το να μην στερούμε τον αναγνώστη μας από τη δυνατότητα να έχει μια, έστω και διαμεσολαβημένη, πρόσβαση σε ό,τι συνιστά το κατεξοχήν ερευνητικό υλικό μας, τις πηγές μας, τα ίδια δηλαδή τα κείμενα των συγγραφέων που μελετούμε, είναι, κατά τη γνώμη μου, ένα από τα καθήκοντα που αναλαμβάνουμε προς ό,τι μπορεί να θεωρηθεί ως ιστορική αλήθεια όταν έχουμε να κάνουμε με ιστορικές ερμηνείες: τις δικές μας αλλά και εκείνες των συγγραφέων που εξετάζουμε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΤΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Το ζήτημα της εθνικότητας της βυζαντινής μοναρχίας και η φιλελληνική ιστοριογραφία για την Επανάσταση του 1821 (1821-1832)

Σε αντίθεση με τους εκπροσώπους του ελληνικού ιστορισμού, οι οποίοι θα αντιλαμβάνονταν ως ιδιαίτερα κρίσιμο για τη συγγραφή της ελληνικής εθνικής ιστορίας το ζήτημα της ελληνικότητας της βυζαντινής καθώς και της αρχαίας μακεδονικής μοναρχίας, τους περισσότερους στοχαστές του Διαφωτισμού, Ευρωπαίους και Έλληνες, και ιδίως εκείνους που εμπνέονταν από τα ιδανικά του πολιτικού φιλελευθερισμού, δεν τούς είχε απασχολήσει ιδιαίτερα η εθνικότητα μιας μοναρχίας, όταν και εφόσον επρόκειτο στα μάτια τους για ένα τυραννικό («δεσποτικό», όπως συνήθως το αποκαλούσαν) καθεστώς. Δεν είχε λοιπόν ιδιαίτερη σημασία για αυτούς το αν και κατά πόσο η βυζαντινή μοναρχία ήταν «ελληνική», «ρωμαϊκή» ή κάτι άλλο, όπως δεν είχε ιδιαίτερη σημασία το αν όλοι οι αυτοκράτορες της Ρώμης ήσαν «γνήσιοι Ρωμαίοι». Εκείνο που πραγματικά τούς απασχολούσε ήταν το αν και κατά πόσο μια μοναρχία καταπίεζε τους υπηκόους της και, κυρίως, το αν και κατά πόσο είχε συμβάλει, με οιονδήποτε τρόπο, στην πρόοδο του ανθρώπινου πολιτισμού. Πριν λοιπόν την ανάδυση των διαφόρων ρομαντικών-εθνικών ιστοριογραφιών κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η εθν(ολογ)ική προέλευση ενός καθεστώτος ήταν ζήτημα μικρότερης σημασίας από το εκπολιτιστικό και πολιτικοκοινωνικό ποιόν του. Κανένας ίσως δεν εξέφρασε πιο χαρακτηριστικά αυτή τη λογική από τον Αδαμάντιο Κοραή ο οποίος θεωρούσε ότι, με τη μετάβαση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τον «δημοκρατικό» στον «αυτοκρατορικό» τρόπο διακυβέρνησης, οι Ρωμαίοι κατέστησαν «σύνδουλοι» των Ελλήνων, αντικείμενα σκληρής καταπίεσης από αυτοκράτορες που

δεν διέκριναν τους υπηκόους τους σε «συμπατριώτες» και ξένους¹.

Το γεγονός, όμως, ότι τους στοχαστές του Διαφωτισμού δεν τούς απασχολούσε ιδιαίτερα η εθνικότητα μιας μοναρχίας, ότι δεν εστίαζαν την προσοχή τους σε τέτοια ζητήματα, δεν σημαίνει ότι δεν είχαν συγκεκριμένες απόψεις πάνω σε αυτά². Όπως δεν σημαίνει επ' ουδενί ότι η λογική της ιστορικής συνέχειας ενός έθνους τούς ήταν άγνωστη ή ξένη. Η κατανόηση της ιστορίας με εθνικούς όρους είναι παιδί, και αυτή, του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Αλλά δεν είχε υπάρξει για τους Διαφωτιστές κυρίαρχο ζήτημα³, όχι τουλάχιστον πριν τον Γιόχαν Γκόττφριντ φον Χέρντερ (1744-1803), του οποίου το έργο ήταν επίσης προϊόν του Διαφωτισμού, παρά την όποια κριτική επεδίωξε να τού ασκήσει⁴.

1. Α. Κοραΐς, «Σάλπισμα Πολεμιστήριον» (1801, αναθ. έκδ. 1821), στο, Α. Κοραΐς *Άπαντα*, 2. Ο Κοραΐς και το 21, Πατρίδα και ελευθερία, Πολιτική επιστήμη, Αθήνα: Μπίρης, 1970, σ. 28-39, σ. 30. Πρόκειται στην ουσία για δάνειο από τον Μοντεσκιέ: βλ.: «Αυτή η φρικτή τυραννία των αυτοκρατόρων πήγαζε από το γενικό πνεύμα των Ρωμαίων. [...] οι πολίτες κατέστησαν αντικείμενο μεταχείρισης κατά τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι είχαν μεταχειριστεί τους νικημένους εχθρούς τους και κυβερνήθηκαν πάνω στην ίδια βάση. Ο Σύλλας που εισήρχετο στη Ρώμη δεν ήταν άλλος άνθρωπος από τον Σύλλα που εισήρχετο στην Αθήνα», Montesquieu, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1734, αναθ. έκδ. 1748), Παρίσι: Garnier-Flammarion, 1968, κεφ. xv, σ. 116-117.

2. Βλ., για παράδειγμα, πώς συνδέει ο Μοντεσκιέ την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με την εθνικότητα των στρατευμάτων και των αυτοκρατόρων της: «Ο [Οκταβιανός] Αύγουστος κατέστησε τις λεγεώνες σώματα εγκατεστημένα [σε συγκεκριμένο τόπο] και τις τοποθέτησε στις επαρχίες. Τον πρώτο καιρό, στρατολογήσεις γίνονταν μονάχα στη Ρώμη στη συνέχεια, μεταξύ των Λατίνων· μετά, στην Ιταλία· εντέλει, στις επαρχίες. [...] Αυτές οι στρατολογήσεις που γίνονταν στις επαρχίες παρήγαγαν μια άλλη συνέπεια: οι αυτοκράτορες [...] ήσαν [πλέον] σχεδόν όλοι ξένοι, και μερικές φορές βάρβαροι· η Ρώμη δεν ήταν πλέον η κυρίαρχη του κόσμου, αλλά παραλάμβανε νόμους από όλη την οικουμένη», στο ίδιο, κεφ. xvi, σ. 127-128.

3. Για την κατανόηση αυτών των ζητημάτων, ιδιαίτερα σημαντικά θεωρώ όλα τα κείμενα του τόμου P. M. Kitromilides (επιμ.), *From Republican Polity to National Community. Reconsiderations of Enlightenment Political Thought*, Οξφόρδη: SVEC 2003:9. Για μια κριτική παρουσίαση αυτού του τόμου, βλ. Π. Ε. Λέκκας, «Από το οικουμενικό πνεύμα του Διαφωτισμού στις μερικεύσεις της πολιτικής σκέψης τον 19ο αιώνα. Βιβλιογραφικό δοκίμιο», *Τα Ιστορικά*, τ. 21, τχ. 40 (Ιούνιος 2004), σ. 179-193.

4. Βλ. ενδεικτικά F. M. Barnard, «Introduction», στη συλλογή μεταφρασμένων στα αγγλικά κειμένων του Χέρντερ, J. G. Herder on Social and Political Culture. Translated, edited, and with an introduction by F. M. Barnard, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1969, σ. 3-61· του ιδίου, «Herder's Treatment of Causation and Continuity in History»,

Όταν, για παράδειγμα, ο Βολταίρος (1694-1778) συνέτασσε το περίφημο ιστορικό *Δοκίμιό* του, σκεφτόταν ξεκάθαρα με όρους επιμέρους, παρατακτικά εκτιθέμενων, ιστοριών κρατών ή/και εθνών –έστω και αν, ενδεχομένως, κατανοούσε διαφορετικά από τους κατοπινούς ιστορικούς τις έννοιες «κράτος», «έθνος» και «εθνική ιστορία»⁵– στις οποίες και ανέλυε την όποια παγκόσμια ιστορία είχε στον νου του. Μια ματιά στα περιεχόμενα του συγκεκριμένου έργου του αρκεί για του λόγου το αληθές. Επιπλέον, όταν αναφερόταν ειδικά στους Έλληνες («Grecs»), αναγνώριζε με αυτό το όνομα ένα λαό που είχε μεγαλουργήσει κατά την αρχαιότητα, που υπήρξε στη συνέχεια, στα μεσαιωνικά χρόνια, ο μεγάλος αντίπαλος της λατινικής Δύσης και που κατέληξε το 1453 «σκλάβος» των Οθωμανών. Είχε δηλαδή μια, πρώιμη έστω, αντίληψη περί ιστορικής συνέχειας των Ελλήνων, έστω και αν, στην περίπτωσή του, η χρήση της λέξης «Έλληνες» ταλαντευόταν ανάμεσα σε μια σύγχρονη, εθνολογική-γλωσσική σημασία του όρου, η οποία παρέπεμπε τόσο στην αρχαία Αθήνα όσο και στην Κωνσταντινούπολη, και στην παραδοσιακή, καθαρά θρησκευτική, σημασία του, η οποία είχε καθιερωθεί από τους δυτικούς μεσαιωνικούς χρονογράφους και

Journal of the History of Ideas, τ. 24, τχ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1963), σ. 197-212· Br. J. Whitton, «Herder's Critique of the Enlightenment: Cultural Community versus Cosmopolitan Rationalism», *History and Theory*, τ. 27, τχ. 2 (Μάιος 1988), σ. 146-168.

5. Και μόνο, ίσως, το γεγονός ότι ο βασικός τίτλος του εν λόγω έργου του είναι *Δοκίμιο πάνω στα ήθη και το πνεύμα των εθνών* υπογραμμίζει τις ομοιότητες αλλά και τις διαφορές που υφίστανται ανάμεσα στην ιστορική αντίληψη του Βολταίρου και σε εκείνη των εθνικών ιστοριογράφων του 19ου αιώνα: ο Γάλλος φιλόσοφος κάνει μεν λόγο για διαφορετικά «έθνη», που έχουν διαφορετικά «ήθη», αλλά χρησιμοποιεί τον όρο «πνεύμα» στον ενικό, δεν αναφέρεται δηλαδή σε ετερογενή «εθνικά» ή «λαϊκά πνεύματα» όπως θα έκαναν αργότερα οι εκπρόσωποι του (γερμανικού) ιστορισμού. Τούτο είναι δε άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι ο Γάλλος φιλόσοφος θεωρεί πως, ανεξαρτήτως χρόνου και τόπου, υφίσταται μια κοινή ανθρώπινη φύση που ωθεί τους ανθρώπους να έχουν παρόμοια συμπεριφορά, αν μη τι άλλο όταν καλούνται να αντιμετωπίσουν παρόμοια προβλήματα που απορρέουν από το φυσικό περιβάλλον στο οποίο ζουν: «Από τη στιγμή που η φύση ήταν παντού η ίδια, οι άνθρωποι έπρεπε αναγκαστικά να υιοθετήσουν τις ίδιες αλήθειες και τα ίδια σφάλματα αναφορικά με τα πράγματα που υποπίπτουν περισσότερο στις αισθήσεις και αγρίζουν περισσότερο τη φαντασία», Voltaire, *Essai sur les mœurs [et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire, depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII]* (1769), 4 τόμοι, τμήμα του, (*Œuvres de Voltaire*, τ. XV-XVIII, Παρίσι: Lefevre, Werdet & Lequien, 1829, XV, «Introduction», σ. 23 (σημειώνεται ότι το 1769 δημοσιεύτηκε η οριστική εκδοχή του συγκεκριμένου κειμένου, αφού είχαν προηγηθεί άλλες τέσσερις, με διαφορετικούς τίτλους, αρχής γενομένης από το 1745).

αφορούσε στους πληθυσμούς που είχαν παραμείνει πιστοί στην «ελληνική» (την αποκαλούμενη από τους ίδιους και «δήθεν Ορθόδοξη» ή «σχισματική») Εκκλησία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης:

Η ελληνική Εκκλησία περιφρονούσε την Εκκλησία της Ρώμης. [...] Οι Έλληνες εκδικούνταν βεβαίως για το γεγονός της ανωτερότητας των Ρωμαίων έναντι των ιδίων από την εποχή του [...] Κικέρωνα μέχρι εκείνη του Κορνηλίου Τάκιτου. [...] Ο χρόνος τα άλλαξε όλα. Οι πάπες έγιναν μεγάλοι ηγεμόνες, η Ρώμη το κέντρο της ευγένειας και των τεχνών [...] και ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης δεν είναι πλέον παρά ένας σκλάβος, επίσκοπος ενός σκλαβωμένου λαού⁶.

Δεν ήταν όμως αυτές καθ' εαυτές οι επιμέρους εθνικές ιστορίες που απασχολούσαν τον Βολταίρο –τα εθνικά είδη, ας μού επιτραπεί ο όρος–, αλλά η συνολική πορεία του ανθρώπινου γένους προς μια ποιοτικά-πολιτισμικά ανώτερη κατάσταση. Το γεγονός ότι οι Έλληνες είχαν μια τόσο μακραιώνη ιστορία δεν σήμαινε απολύτως τίποτα για τον ίδιο, στον βαθμό που και αυτοί ήσαν, πάνω από όλα, κομμάτι της παγκόσμιας ιστορίας, της γεμάτης εγκλήματα, μισαλλοδοξία και βία⁷. Αν, για τον Γάλλο φιλόσοφο, οι Έλληνες κατάφεραν κάποτε να εξέλθουν από την κατάσταση υποδούλωσης και εξαχρείωσης στην οποία είχαν περιέλθει, αυτό θα γινόταν στο πλαίσιο της συνολικής πορείας προόδου του ανθρώπινου γένους –προόδου στην οποία κανένας λαός δεν είχε την αποκλειστικότητα, και η οποία δεν θα αφορούσε σε καμιά «πατρίδα» το μεγαλείο, αφού, ως γνωστόν, ο Βολταίρος θεωρούσε ότι το μεγαλείο μιας πατρίδας συνεπαγόταν πάντοτε δυστυχία για τους γείτονές της⁸.

Ανάλογοι ήταν οι προβληματισμοί μιας άλλης σημαντικής μορφής του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, του Έντουαρντ Γκίμπον (1737-1794)⁹.

6. Στο ίδιο, XV, κεφ. xxxi, σ. 516-517.

7. Αν και συνήθως εμμένουμε στην απαξίωση του Μεσαίωνα από τον Γάλλο φιλόσοφο, η αλήθεια είναι ότι θεωρούσε πως ολόκληρη η ιστορία της ανθρωπότητας μπορεί να παρομοιαστεί με μια «ακολουθία εγκλημάτων»· βλ. σχετικά G. Delannoi, «Nations et Lumières, des philosophies de la nation avant le nationalisme: Voltaire et Herder», στο, G. Delannoi & P.-A. Taguieff (επιμ.), *Théories du nationalisme*, Παρίσι: Kimé, 1991, σ. 15-28, σ. 18-19· Π. Κονδύλης, *Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, 2 τόμοι, Αθήνα: Θεμέλιο, 1987, Β', σ. 116 και 120-121.

8. Voltaire, *Dictionnaire philosophique*, λήμμα «Patrie», πρβμ. στο, G. Delannoi, «Nations et Lumières», σ. 15.

9. Για τη διαμόρφωση του ιστοριογραφικού οικοδομήματος του Γκίμπον, βλ. το ήδη κλασικό J. G. A. Pocock, *Barbarism and Religion*, 5 τόμοι, Κέμπριτζ: Cambridge

Τον πατέρα των βυζαντινών σπουδών –και, σύμφωνα με ορισμένους σύγχρονους θεράποντες της ιστορικής επιστήμης, πρώτο «επαγγελματία ιστορικό» με τα δεδομένα της δικής μας εποχής¹⁰– τον είχε απασχολήσει ιδιαίτερα η μετεξέλιξη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τη στιγμή της μεταφοράς της έδρας της στην Κωνσταντινούπολη. Κατά το πρότυπο του Μοντεσκιέ και του Βολταίρου, των δύο μεγάλων εμπνευστών του¹¹, αλλά και άλλων στοχαστών της εποχής, είχε μάλιστα αναζητήσει το σημείο τομής ανάμεσα σε ό,τι οι ιστορικοί έπρεπε να συνεχίσουν να αποκαλούν «ρωμαϊκή αυτοκρατορία» και σε ό,τι όφειλαν να τού δώσουν ένα άλλο όνομα, όπως «βυζαντινή», «ελληνική» ή απλά «αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης»¹². Αλλά σε ό,τι και αν σκεφτόταν, κυριαρχούσαν οι αξιολογικές κρίσεις ενός τυπικού Διαφωτιστή για το ποιόν αυτής της αυτοκρατορίας. Κατέληγε λοιπόν στον όρο «βυζαντινή αυτοκρατορία» επειδή, απλούστατα, θεωρούσε ότι οι υπήκοοί της «φέρουν και ατιμάζουν τόσο το όνομα των Ελλήνων όσο και εκείνο των Ρωμαίων»· επειδή, με άλλα λόγια,

University Press, 1999-2010, το οποίο συνιστά μια κάτι παραπάνω από αναλυτική παρουσίαση του συγκεκριμένου της συγγραφής της *Παρακμής και της πτώσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας*. Για μια πολύ πιο συνοπτική παρουσίαση, πβ. του ιδίου, «Gibbon's Decline and Fall and the World View of the Late Enlightenment», *Eighteenth-Century Studies*, τ. 10, τχ. 3 (Ανοιξη 1977), σ. 287-303. Για τη φιλοσοφία της ιστορίας του Μοντεσκιέ και την επιρροή που άσκησε στον Γκίμπσον, βλ. D. Carrithers, «Montesquieu's Philosophy of History», *Journal of the History of Ideas*, τ. 47, τχ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1986), σ. 61-80.

10. Βλ. J. Le Goff, *Histoire et mémoire*, Παρίσι: Gallimard, 1988, σ. 319.

11. Βλ. A. Momigliano, «La contribution de Gibbon à la méthode historique», στη συλλογή μεταφρασμένων στα γαλλικά δοκιμίων του, *Problèmes d'historiographie ancienne et moderne*, Παρίσι: Gallimard, 1983, σ. 321-339, σ. 331-335.

12. Οι συγκεκριμένοι στοχαστές δεν θεωρούσαν σε καμία περίπτωση ότι η βυζαντινή αυτοκρατορία πρέπει να αντιμετωπίζεται ως απλή συνέχεια της ρωμαϊκής, και προτιμούσαν να αναφέρονται στην πρώτη με τους όρους «αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης» ή «ελληνική αυτοκρατορία». Έτσι, ο Μοντεσκιέ, *Considérations*, κεφ. xxi, σ. 165, μιλώντας για την «αυτοκρατορία της Ανατολής» των αρχών του 7ου μ.Χ. αιώνα, αποφαινόταν πως δεν επρόκειτο πλέον για «ρωμαϊκή», αλλά για «ελληνική αυτοκρατορία». Ανάλογη ήταν και η στάση του Βολταίρου, ο οποίος ειρωνευόταν το γεγονός ότι οι υπήκοοί της δεν έπαψαν ποτέ να αυτοαποκαλούνται «Ρωμαίοι» (βλ. Voltaire, *Essai sur les mœurs*, XVI, κεφ. lvii, σ. 188) και υποστήριζε πως, με τις ριζοσπαστικές αποφάσεις του Μεγάλου Κωνσταντίνου, «τα πάντα άλλαξαν πολύ γρήγορα στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία: η έδρα του θρόνου, τα έθιμα, η γλώσσα, οι ενδυμασίες, η διοίκηση, η θρησκεία», στο ίδιο, XV, κεφ. x, σ. 370.

το μεγαλείο του κλασικού κόσμου φάνταζε στα μάτια του τόσο αρυτίδωτο που απαγόρευε ουσιαστικά ανάλογες χρήσεις τέτοιων ένδοξων ονομάτων:

η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους και η εξαφάνιση της γενιάς αυτών των εκφυλισμένων ηγεμόνων, οι οποίοι καυχόνταν για τους μάταιους τίτλους του Καίσαρα και του Αυγούστου, ενώ η επικράτειά τους περιοριζόταν εντός των τειχών μίας μόνο πόλης, όπου μάλιστα δεν διατηρείτο ούτε ένα απομεινάρει της γλώσσας και των εθίμων των παλαιών Ρωμαίων¹³.

Από την εποχή του Ηράκλειου, το Βυζαντινό θέατρο συρρικνώνεται και σκοτεινιάζει. [...] Το Ρωμαϊκό όνομα, το κατεξοχήν αντικείμενο των ερευνών μας, περιορίζεται σε μια στενή γωνιά της Ευρώπης, τα μοναχικά προάστια της Κωνσταντινούπολης· και η μοίρα της Ελληνικής Αυτοκρατορίας έχει παραβληθεί με εκείνη του Ρήνου ο οποίος χάνεται στην άμμο πριν μπορέσουν τα νερά του να συναντήσουν τον ωκεανό¹⁴. [...] Αλλά οι υπήκοοι της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι φέρουν και ατιμάζουν τόσο το όνομα των Ελλήνων όσο και εκείνο των Ρωμαίων, παρουσιάζουν μια νεκρή ομοιομορφία επαίσχυντων ελαττωμάτων. [...] Θα εγκατέλειπα δίχως τύψεις τους Έλληνες σκλάβους και τους δουλοπρεπείς ιστορικούς τους [ενν. τους Βυζαντινούς χρονογράφους] [...] [αλλά] η μοίρα της Βυζαντινής μοναρχίας συνδέεται με παθητικό τρόπο με τις πιο καταπληκτικές και σημαντικές εξελίξεις που μετέβαλαν την τάξη του κόσμου¹⁵.

Πάνω στο ίδιο ακριβώς μοτίβο είχε κινηθεί και ο σημαντικότερος εκπρόσωπος του ελληνικού Διαφωτισμού, ο Αδαμάντιος Κοραής¹⁶, ο οποίος, πάντως, δεν απηχούσε εν προκειμένω τις απόψεις του συνόλου των εκπροσώπων του συγκεκριμένου πνευματικού ρεύματος, από τους κόλπους του

13. E. Gibbon, *The history of the decline and fall of the Roman Empire* (1776-1788), 12 τόμοι, επιμ. J. B. Bury, Νέα Υόρκη: De Fau & Company, 1906, I, «Preface of the author», σ. xxx.

14. Η παρομοίωση αυτή ανήκει στον Μοντεσκιέ, και είναι η φράση με την οποία κλείνει τους περίφημους *Στοχασμούς* πάνω στις αιτίες του μεγαλείου και της παρακμής των Ρωμαίων· βλ.: «Δεν έχω το κουράγιο να μιλήσω για τις δυστυχίες που ακολούθησαν· θα πω μονάχα ότι, υπό την εξουσία των τελευταίων αυτοκρατόρων, η [βυζαντινή] αυτοκρατορία, περιορισμένη στα προάστια της Κωνσταντινούπολης, τελεύτησε όπως ο Ρήνος, ο οποίος δεν είναι [πλέον] παρά ένα ρυάκι όταν χάνεται στον ωκεανό», Montesquieu, *Considérations*, κεφ. xxiii, σ. 186.

15. E. Gibbon, *The history of the decline*, VII, κεφ. xlviii, σ. 215-217.

16. Για μια εισαγωγή στο έργο του, βλ. πρόχειρα Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1996, ιδίως 381-427· Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1993, ιδίως σ. 23-119 και 301-389.

οποίου παρήχθησαν πολύ θετικότερες σε σχέση με τη δική του απόψεις περί του βυζαντινού παρελθόντος¹⁷. Ο Χιώτης λόγιος, ο οποίος όφειλε άλλωστε σε ένα μεγάλο βαθμό τις ιστορικές του απόψεις στους τρεις προαναφερθέντες συγγραφείς, είχε σε μεγάλο βαθμό αντιμετωπίσει το πρόβλημα της *εθνικότητας* της βυζαντινής αλλά και της αρχαίας μακεδονικής μοναρχίας ως ένα μάλλον δευτερεύον ζήτημα. Η αλήθεια είναι ότι περιφρονούσε βαθύτατα τους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες, σε σημείο που να αποκαλεί τα καθεστώτα τους «δεσποτικούς ζυγούς». Την ίδια στιγμή, όμως, θεωρούσε τους διαδόχους του Μεγάλου Αλεξάνδρου «Έλληνες» και αποκαλούσε τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες «ομογενείς άρχοντες», σε αντίθεση με τους Οθωμανούς Σουλτάνους τους οποίους χαρακτήριζε «τρισβάρβαρους και μιαρούς τυράννους»¹⁸.

Επιπλέον, το γεγονός ότι ο Κοραής παρουσίαζε την ιστορία του ελληνικού έθνους ως μια ακολουθία «πτώσεων» –κάθε μια από τις οποίες ήταν μάλιστα επαχθέστερη από την προηγούμενη– δεν σημαίνει ότι την

17. Αναφέρομαι κυρίως στις απόψεις του Δημητρίου Καταρτζή, του Δανιήλ Φιλιππίδη και του Γρηγορίου Κωνσταντά καθώς και του Δημητρίου Αλεξανδρίδη, τις οποίες έχω πραγματευθεί αναλυτικά στο άρθρο μου «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *δοκίμες*, τχ. 13-14 (Άνοιξη 2005), σ. 137-191. Ο ελληνικός Διαφωτισμός παρήγαγε μια μεγάλη γκάμα στάσεων έναντι του Βυζαντίου, η οποία εκτεινόταν από την αναγωγή του σε κατεξοχήν αξιομνημόνευτο παρελθόν του έθνους (όπως στην περίπτωση του Δ. Καταρτζή, ο οποίος συνέχιζε να εμφορείται από τις αντιλήψεις της μεταβυζαντινής παράδοσης) μέχρι και την πλήρη απόρριψή του από την τελευταία γενιά των Ελλήνων Διαφωτιστών (όχι τόσο όμως από τον ίδιο από τον Κοραή, όσο από τους οπαδούς και τους επιγόνους του). Για το ζήτημα των αντιλήψεων των Ευρωπαίων και Ελλήνων Διαφωτιστών για τη βυζαντινή περίοδο και της τομής που επιφέρει το έργο του Σπ. Ζαμπέλιου σε σχέση με την εικόνα του Βυζαντίου, βλ. το κείμενό μου με τίτλο «Η μεθοδολογική συμβολή του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου στην αναθεώρηση της εικόνας του βυζαντινού μεσαίωνα», στο, *Πρακτικά Θ' Συμποσίου, Ποίηση: Οδυσσέας Ελύτης – Βιολογία: Βιολογία και Βιοηθική – Ιστορία: Ιωάννης και Σπυρίδων Ζαμπέλιοι, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 16-18 Ιουλίου 2004*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2005, σ. 163-189.

18. Βλ. Α. Κοραής, «Σάλπισμα Πολεμιστήριον», σ. 29 και 31· του ιδίου, «Υπόμνημα προς την Ευρώπην, περί της παρούσης καταστάσεως της Ελλάδος» (1803), μτφρ. από τα γαλλικά Α. Κωνσταντινίδης (1853), στο, Α. Κοραή *Άπαντα*, σ. 46-79, σ. 73. Για μια πληρέστερη τεκμηρίωση της άποψης που διατυπώνω εδώ, βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας», σ. 151-165.

αντιλαμβανόταν ως μια μη συνεχή ιστορία. Διότι εάν έκανε κάτι τέτοιο, θα ήταν σαν να πίστευε ότι το ελληνικό έθνος «πέθανε» σε κάποια στιγμή του ιστορικού παρελθόντος, για να «αναστηθεί», και όχι απλώς να «αφυπνιστεί», μέσα από τις οικονομικοκοινωνικές και πνευματικές προόδους του κατά τους νεότερους χρόνους και, στη συνέχεια, χάρη στον Αγώνα του για την Ανεξαρτησία· θα ήταν σαν να υιοθετούσε δηλαδή μια ιδέα εντελώς ασύμβατη τόσο με τον γραμμικό χαρακτήρα της ιστορικής του αντίληψης όσο και με τον εθνικισμό του, ο οποίος, αν και φιλελεύθερου-πολιτειακού τύπου, βασιζόταν ξεκάθαρα σε μια θεωρία περί (αρχαίας) καταγωγής των νεότερων Ελλήνων¹⁹. Για τον Κοραή όμως, οι Έλληνες δεν είχαν «πεθάνει» ποτέ, ήταν πάντοτε εδώ, παρότι υποδουλωμένοι σε μια σειρά από άλλους λαούς ή, έστω, σε «δεσποτικά» καθεστώτα «ομογενών αρχόντων». Με άλλα λόγια, ο Κοραής και όλοι όσοι θα κατηγορούνταν αργότερα από τους εκπροσώπους της εθνικής ιστορικής σχολής πως δεν όμνυαν επαρκώς στο αξίωμα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους θα εγκαλούνταν, στην ουσία, για το γεγονός ότι δεν είχαν προωθήσει μια εκ παραλλήλου οικειοποίηση για λογαριασμό αυτού του έθνους πολιτικών μορφωμάτων τώσων διαφορετικών μεταξύ τους όπως ήταν οι αρχαίες πόλεις-κράτη, τα μακεδονικά βασίλεια και η

19. Αν θέλουμε να κατανοήσουμε πλήρως την κοραϊκή αντίληψη, θα πρέπει ίσως να καταφύγουμε στον Στέφανο Κουμανούδη (1818-1899), έναν από τους πιο σημαντικούς επιγόνους του, ο οποίος, πολύ αργότερα, και αφού είχε ήδη διατυπωθεί ο σχετικός αντίλογος από την εθνική ιστορική σχολή, συνόψιζε την άποψη των ομοϊδεατών του περί Βυζαντίου ως εξής: «Υπήρχε βεβαίως έθνος ελληνικόν καθ' όλον τον μέσον αιώνα· απόδειξις δε ημείς, οίτινες ουκ έφυμεν από δρυός ουδ' από πέτρης. Τι δε εφρόνει ή τι εδίωκε πολιτικώς, τούτο δυσκολώτερον ειπείν. Όστις όμως εκ των Βυζ. Χρονικών θελήση τούτο να εξαγάγη ευσυνειδήτως, θέλει ειπεί, ότι το έθνος εις αμάθειαν περιπεσόν ελεεινήν, υπείκνεν εις τα δεσποτικά δόγματα της Καισαρικής αρχής, ήτις παρελθόν έχουσα ξένον, ποτέ δεν εξεφράσθη ότι απηργήθη αυτό. [...] Καίτοι δε εκλιπούσης όλως εν τη ανατολή της Ρωμαϊκής γλώσσης, το Ελληνικόν στοιχείον επί πολύ δεν εγείρετο, διότι ουκ ην ο εγείρων, η ελευθερία και η παιδεία», Στ. Κουμανούδης, *Λόγος εκφωνηθείς τη 20 Μαΐου 1853 κατά την επέτειον εορτήν της ιδρύσεως του Πανεπιστήμιου Όθωνος*, Αθήνα 1853, σ. 24, πρθμ. στο, Φ. Δημητρακόπουλος, *Βυζάντιο και νεοελληνική διανόηση στα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνας*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1996, σ. 208. Αυτό που αξίζει να κρατήσουμε από το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι βεβαίως το γεγονός πως ο Κουμανούδης είχε πλήρη συνείδηση του ότι ήταν αντιφατικό να επικαλείται κανείς την ιστορική επιβίωση του αρχαίου έθνους των Ελλήνων μέχρι τις μέρες του και να θεωρεί ταυτόχρονα ότι δεν «υπήρχε έθνος ελληνικόν καθ' όλον τον μέσον αιώνα».

βυζαντινή αυτοκρατορία, για το ότι, με άλλα λόγια, είχαν μια βαθύτατα αξιολογική-πολιτική αντίληψη για το ελληνικό εθνικό παρελθόν.

Αυτό που, ουσιαστικά, δεν μπορούσαν, ή δεν ήθελαν, να δουν στα κείμενα του Κοραή οι ρομαντικοί/ιστοριστές επικριτές του ήταν ότι, στη δική του αντίληψη περί ιστορίας, υφίσταντο δύο είδη «υποδούλωσης» ενός λαού: η κοινωνικοπολιτική και η εθνική. Πράγματι, ο πολιτικός φιλελευθερισμός του έκανε τον Χιώτη στοχαστή να περιφρονεί βαθύτατα τον ιστορικό ρόλο όλων των μοναρχικών-αυτοκρατορικών καθεστώτων, τα οποία θεωρούσε ως υπεύθυνα για την κατάλυση των ελευθεριών των λαών και, κατά συνέπεια, ως στοιχεία ανάσχεσης της προόδου του πολιτισμού. Κατά τη γνώμη του, εκεί εντοπιζόταν η κύρια αιτία της παρακμής των λαών, στην κατάλυση δηλαδή των ελευθεριών τους. Και αυτό ίσχυε όχι μονάχα για τον ελληνικό λαό αλλά και στην περίπτωση των Ρωμαίων, οι οποίοι, μετά την ανατροπή των δημοκρατικών τους θεσμών, είχαν καταστεί, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά, «σύνδουλοι» των Ελλήνων, έρμαιοι της «δεσποτικής βούλησης των Καισάρων»²⁰. Ωστόσο, η τελική υποδούλωση των Ελλήνων στους Οθωμανούς, σε ένα «έθνος διαφόρου γλώσσης και θρησκείας», εθεωρείτο από τον Κοραή «ασυγκρίτως» χειρότερη από την προγενέστερη υποδούλωσή τους στη δεσποτική εξουσία των Βυζαντινών «ομογενών αρχόντων»· ο «ζυγός» που οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν επιβάλει στους Έλληνες ήταν κατά τι περισσότερο «υποφερτός»²¹.

20. Η συγκεκριμένη διατύπωση είναι από τη γαλλική μετάφραση του *Πολεμιστήριου Σαλπιάματος*· βλ. Α. Coray [με το ψευδώνυμο *Atromète de Marathon*], *Appel aux Grecs*, Παρίσι: Baudouin Frères, 1821, σ. 27.

21. Βλ. Α. Κοραή, «Σάλπισμα Πολεμιστήριον», σ. 30. Σε άλλα κείμενά του ωστόσο, ο Κοραής έτεινε να θεωρήσει το ζήτημα της εθνικής προέλευσης των κατά καιρούς «αρχόντων» του ελληνικού έθνους ως εντελώς επουσιώδες –στοιχείο που προδίδει μια μάλλον αμφίσημη στάση επί του συγκεκριμένου ζητήματος. Γεγονός παραμένει πάντως ότι ο Κοραής δεν έπαυε να έχει συνείδηση, αφενός, του ότι η αποτίμηση του βυζαντινού παρελθόντος αποτελούσε για τους Έλληνες λογίους της εποχής ένα μείζον ιστορικό και πολιτικό πρόβλημα και, αφετέρου, του ότι αυτό το παρελθόν εξακολουθούσε να ασκεί μια έντονη έλξη στους συμπατριώτες του, ακόμη δε και στους μορφωμένους στη Δύση λογίους οι οποίοι ήταν οι συντάκτες του «Προσωρινού πολιτεύματος» που ψήφισε η Α' Εθνοσυνέλευση και περιελάμβανε την παρακάτω διάταξη: «Άχρι της κοινοποιήσεως των ειρημένων Κωδίκων, αι πολιτικάι και εγκληματικάι διαδικασίαι βάσιν έχουσι τους νόμους των αιμνήστων χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων». Η διάταξη αυτή εξόργισε, ως γνωστόν, τον Χιώτη λόγιο ο οποίος, στις *Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, επιμ. Θ. Π. Βολίδης, Αθήνα: χ. ε., 1933, σ. 117-119, δεν δίσταζε να αποφανθεί ότι ένας Ρωμαίος αυτοκράτορας όπως

Παιδί αυτής της αντίληψης για το ιστορικό παρελθόν του ελληνικού λαού αποτελεί το ρεύμα της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για την Επανάσταση του 1821, το οποίο διαμορφώθηκε στο πλαίσιο της διεθνούς υποστήριξης προς τον ελληνικό Αγώνα για την Ανεξαρτησία, και στο οποίο εντάσσονται, στον έναν ή τον άλλο βαθμό, οι περισσότεροι από τους συγγραφείς που εξετάζονται σε αυτό το βιβλίο²². Πράγματι, η εμφάνιση του φιλελληνικού κινήματος στην Ευρώπη και την Αμερική μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821, συνοδεύτηκε από την παραγωγή μιας ολόκληρης γραμματείας που εμπνεύστηκε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από τον Αγώνα των Ελλήνων. Αυτή η –δυτικοευρωπαϊκή, κατά βάση– γραμματεία μπορεί να θεωρηθεί ως, τρόπον τινά, συνέχεια της προεπαναστατικής περιηγητικής φιλολογίας για την Οθωμανική Ανατολή, η οποία ήταν επίσης πνευματικό προϊόν του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, και χάρη στην

ο Μάρκος Αυρήλιος υπήρξε πολύ σπουδαιότερος των Βυζαντινών αυτοκρατόρων καθώς και ότι πολλοί από τους τελευταίους μεταχειρίστηκαν τη βία όπως ακριβώς οι («απολίτιστοι») Οθωμανοί: «Δεν επαινούν βέβαια τους Γραικορωμαϊκούς νόμους ως ορθούς, αλλά τούς συγχωρούν ως απαραίτητως αναγκαίους, έως ού συνταχθώσιν οι μέλλοντες να μάς κυβερνώσι νόμοι· υποφέρονται και προκρίνονται πολλάκις και οι κακοί νόμοι παρά την παντελή έλλειψιν των νόμων, της οποίας αναγκαίον αποτέλεσμα γίνεται η ολέθριος αναρχία. Οι Ρωμαϊκοί νόμοι, κατά τους οποίους επαγγέλλοντο οι Γραικορωμαϊοί Αυτοκράτορες, ότι εκυβερνούσαν τους ταλαίπωρους Γραικούς, ουδ' απαρχής ήσαν τόσοσιν ορθοί [...] όσον ενομίσθησαν από τινάς των νεωτέρων· αλλ' οι χριστιανοί Αυτοκράτορες τούς εστρέβλωσαν ακόμη επιπλέον. [...] Απόδειξις αναντιρρήτως της ευνομίας των είναι η από τους Τούρκους καταστροφή των. Δεν πιστεύω, ότι διά τούτου τούς επωνόμασαν *Αειμνήστους*· παρεκτός αν εμεταχειρίσθησαν ειρωνικώς το επίθετον, ως μέσην λέξιν σημαίνουσιν όλα τα άξια να μνημονεύωνται και καλά και κακά αδιαφόρως. Κατά τούτο πολλοί βασιλείς έγιναν *Αείμνηστοι*. Αειμακάριστοι εκείνοι μόνοι είναι άξιοι να επονομάζωνται, όσοι κυβερνώντες με νόμους δικαίους, έγιναν πρώτοι αυτοί παράδειγμα της εις τους νόμους υποταχής. Αείμνηστος και αειμακάριστος κατεστάθη ο Μάρκος Αυρήλιος [...] Δεν είναι πιθανόν, ότι διώκοντες τους Τούρκους μέλλομεν να φυλάξωμεν εις την πολιτείαν μας τας ανόμους ποινάς των Τούρκων [...] Τούρκοι δεν είναι μόνοι οι πιστεύοντες το Κοράνιον· ένας χριστιανότουρκος υπερβαίνει δέκα γνησίους Τούρκους. Τοιούτοι Τούρκοι εφάνησαν πολλοί μεταξύ των *αειμνήστων χριστιανών Αυτοκρατόρων*».

22. Για μια πρώτη συνοπτική παρουσίαση αυτού του θέματος, βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», στο, *Η ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, εισαγωγή-επιμέλεια Πέτρος Πιζάνιας, Αθήνα: Κέδρος, 2009, σ. 351-374.

οποία ο τρόπος ζωής και οι ιδιαιτερότητες της κοινωνικής οργάνωσης των πληθυσμών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ελληνόφωνων και μη, είχαν καταστεί ζητήματα σχετικά οικεία στο λόγιο ευρωπαϊκό κοινό. Το κοινό αυτό δεν περίμενε λοιπόν το 1821 για να ανακαλύψει τους προεστούς, τις κοινότητες, τους κλέφτες ή τα πατριαρχικά προνόμια, όπως δεν περίμενε το 1821 για να γνωρίσει τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας συνολικά. Εκείνο που πραγματικά θα συνειδητοποιούσε με το ξέσπασμα του ελληνικού Αγώνα για την Ανεξαρτησία ήταν, αφενός, ότι η αυτοκρατορία των Οθωμανών διερχόταν μια πολύ έντονη κρίση, την οποία δεν έδειχνε πως μπορούσε να ξεπεράσει ακόμη και με την ενδεχόμενη αρωγή των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης, και, αφετέρου, ότι ένα ετερόκλητο σύνολο πληθυσμών που αυταποκαλούνταν «Έλληνες» – είναι χαρακτηριστικό ότι πολλοί Ευρωπαίοι λόγιοι, και ειδικά οι Γάλλοι, μιλούσαν όχι για λαό, αλλά για «λαούς της Ελλάδας»– ήταν σε θέση να διεκδικήσει πολιτική-εθνική ενότητα και ανεξαρτησία.

Η εμπνευσμένη από την Ελληνική Επανάσταση γραμματεία περιλαμβάνει μια πολύ πλούσια γκάμα κειμένων: από δοκίμια για την τέχνη των αρχαίων Ελλήνων μέχρι πολιτικές προποσούρες για το '21. Ο κατάλογος των σχετικών έργων τα οποία είδαν το φως της δημοσιότητας στο διάστημα 1821-1832 είναι ογκώδης και χαρακτηριστικός²³. Το προσωπικό στοιχείο όσων ενεπλάκησαν στο φιλελληνικό κίνημα κυριαρχεί σε μεγάλο βαθμό: απομνημονεύματα, απολογίες, αλλά και κριτικές επισκοπήσεις δημοσιευμάτων αποδεικνύουν πόσο ευρύ ήταν το φάσμα των σχετικών ιδεολογικών τοποθετήσεων. Μια πολύ σημαντική επιμέρους κατηγορία αποτελούν τα καθαρώς ιστοριογραφικά έργα²⁴

23. Βλ. το πάντα απαραίτητο L. Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la Guerre de l'indépendance grecque, 1821-1833. Répertoire bibliographique*, Αθήνα: KNE/EIE, 1974.

24. Ιδιαίτερα πολύτιμη για τα συμπεράσματά της είναι η μελέτη της φιλελεύθερης γαλλικής ιστοριογραφικής παραγωγής της περιόδου από τον M. Glencross, «Greece restored: Greece and the Greek War of Independence in French Romantic historiography 1821-1830», *Journal of European Studies*, τ. 27, τχ. 1 (Ιανουάριος 1997), σ. 33-48, ο οποίος παρατηρεί (σ. 46-47 και 33) ότι: «Σε σύγκριση με τον σχετικά μεγάλο αριθμό των σύγχρονων μελετών πάνω στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία για την Ελλάδα, η θέση της Ελλάδας στη γαλλική ιστορική εργογραφία έχει τύχει μικρής προσοχής. Κατά παρόμοιο τρόπο, οι πολυάριθμες σύγχρονες έρευνες για τον φιλελληνισμό έχουν εστιάσει την προσοχή τους κυρίως στη λογοτεχνική του έκφραση. Παρ' όλα αυτά, [...] η γαλλική ρομαντική ιστοριογραφία της δεκαετίας του 1820 μάς παρέχει μια πλούσια πηγή

—έργα στα οποία μπορούν να αναζητηθούν, μεταξύ άλλων, και οι καταβολές των ερμηνευτικών σχημάτων της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας. Θα προσπαθήσω ευθύς αμέσως να επισκοπήσω, κατ' ανάγκην εξαιρετικά αποσπασματικά, αυτή την κατηγορία κειμένων, αναζητώντας την προέλευση ορισμένων ιδεών που αποδείχτηκαν καθοριστικές για τη διαμόρφωση του ιστοριογραφικού αφηγήματος περί της γένεσης του ελληνικού εθνικού κράτους, όπως αυτό έμελλε να επιβληθεί από τους συγγραφείς που ενέπνευσαν την ιστορική σχολή των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου.

Ευθύς εξ αρχής θα εντοπίσω ένα σημαντικό σημείο τομής· πρόκειται για τη δημοσίευση στα 1828 της γαλλόγλωσσης *Νεότερης ιστορίας της Ελλάδας* του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού²⁵, με την οποία ασχολούμαι διεξοδικά στο τέταρτο κεφάλαιο της ανά χείρας μελέτης. Το έργο αυτό αποτελεί μια σπουδαία τομή όχι τόσο επειδή φέρει την υπογραφή ενός Έλληνα συγγραφέα —πράγμα πολύ σπάνιο εκείνη την εποχή, δεδομένου ότι οι Έλληνες λόγιοι ήταν περισσότερο απασχολημένοι τότε με πολιτικές, στρατιωτικές και διπλωματικές δραστηριότητες—, αλλά διότι τοποθετεί την ερμηνεία του '21 πάνω σε μια νέα βάση, αντιμετωπίζοντας την Επανάσταση και την ίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους ως το προϊόν μιας ιστορικής νομοτέλειας. Για τον Ρίζο Νερουλό, το 1821 δεν ήταν απλώς το ιστορικό αποτέλεσμα της συνέργιας μιας σειράς ανεξάρτητων παραγόντων, δεν κυοφορήθηκε απλώς από την ημέρα της πτώσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας εξαιτίας του αγεφύρωτου χάσματος που χώριζε κατακτητές και κατακτημένους, όπως στον ένα ή τον άλλο βαθμό έμοιαζαν να συμπεραίνουν οι Ευρωπαίοι ιστοριογράφοι που είχαν μέχρι τότε ασχοληθεί με αυτό. Το ξέσπασμα της Επανάστασης και η απελευθέρωση των Ελλήνων ήσαν, σύμφωνα με τον ίδιο, γεγονότα ουσιαστικά προδιαγεγραμμένα από τη στιγμή κατά την οποία ο τελευταίος Βυζαντινός αυτοκράτορας αποφάσισε να πέσει μαχόμενος στα τείχη της Κωνσταντινούπολης· και η συνέργια των παραγόντων αλλά και των

υλικού για τη μελέτη του φιλελληνισμού [...] Στο πνευματικό συγκείμενο της Γαλλίας της εποχής της Παλινόρθωσης, κάθε ιστορικό έργο ήταν ως ένα βαθμό πολιτικό. [...] Από όλες τις υποθέσεις εκτός Γαλλίας που ήταν δυνατόν να ασπασθεί η φιλελεύθερη ιδεολογία, καμία δεν μπορούσε να κινητοποιήσει περισσότερο από ό,τι ο ελληνικός αγώνας εναντίον της τουρκικής εξουσίας από το 1821 και μετά».

25. Βλ. J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'empire d'Orient*, Γενεύη: Cherbuliez, 1828.

πράξεων των διαφόρων «μεγάλων ανδρών» που συνετέλεσαν προς αυτή την κατεύθυνση δεν ήταν τίποτε άλλο παρά αποκαλυπτική της «πονηρίας» (όχι της Ιστορίας, αλλά) της θείας πρόνοιας.

Μέχρι τη δημοσίευση της *Ιστορίας* του Ρίζου Νερουλού, η οποία θα ασκούσε σημαντική επίδραση όχι μονάχα στους Έλληνες αλλά και στους ξένους λογίους που ασχολήθηκαν συγγραφικά με τη νεότερη Ελλάδα, η φιλελληνική ιστοριογραφία για το 1821 κυριαρχείτο από την προσπάθεια αιτιολόγησης αλλά και ιδεολογικής νομιμοποίησης του Αγώνα τους, όπου ζητούμενο ήταν κυρίως το να καταδειχτεί:

1) *Το ποιόν της οθωμανικής αυτοκρατορίας*. Σχεδόν μονότονα επαναλαμβάνεται η άποψη –σπανίως έχουμε διαφορετικές θεωρήσεις περί Οθωμανών από εκπροσώπους του φιλελληνικού κινήματος– ότι το οθωμανικό κράτος υπήρξε ευθύς εξαρχής μια αυτοκρατορία καθαρά κατακτητική, εχθρός του χριστιανισμού, εχθρός της ελευθερίας, της παιδείας και των φώτων, εχθρός της προόδου –συχνά, βέβαια, όλα αυτά θεωρούνται ως ταυτόσημα–, η οποία άρχισε να εκφυλίζεται όταν έπαψε να κατακτά (διότι «οι Τούρκοι ξέρουν μόνο να πολεμούν, όχι να εργάζονται»), μια αυτοκρατορία στην οποία βασιλεύει η διαφθορά και δεν υφίσταται κανένας σεβασμός για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτές οι απόψεις διαπνέουν για παράδειγμα το κείμενο του Έντουαρντ Μπλάκιερ (1779-1832) που φέρει τον τίτλο *Η Ελληνική Επανάσταση* και αποτελεί ίσως το πιο χαρακτηριστικό δείγμα της μέχρι το 1828 ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας περί το '21:

Όσο και αν οι ιστορικοί επεχείρησαν να εξηγήσουν την επιτυχία που σημείωσαν οι μωαμεθανικές ορδές οι οποίες εισέβαλαν στην ανατολική Ευρώπη τον 15ο αιώνα, το γεγονός ότι τούς επιτράπηκε επί μακρόν να διατηρήσουν κατακτήσεις που έγιναν με ομολογημένο σκοπό την καταστροφή του Χριστιανισμού θα θεωρηθεί αναμφίβολα ως μια από τις πλέον εκπληκτικές ανωμαλίες της ιστορίας των νεότερων χρόνων. Η έκπληξη κάθε άλλο παρά μειώνεται όταν σκεφτεί κανείς ότι οι βάρβαροι που είχαν τόσο εύκολα καταστρέψει μια χριστιανική αυτοκρατορία οπισθοδρομούσαν στον τομέα της γνώσης καθ' όλη τη διάρκεια της σφετεριστικής τους κυριαρχίας, ενώ εκείνοι [οι λαοί] που καλούνταν να τούς απωθήσουν καυχώνται για το γεγονός της εξίσου ταχείας προόδου τους στην επιστήμη και τον πολιτισμό. Εξετάζοντας με προσοχή την ολέθρια υπεροχή των Τούρκων στην Ευρώπη, δεν είναι δυνατό να μην εντυπωσιασθούμε από την αντίθεση που εκδηλώνεται ανάμεσα στη δική τους πολιτική ως κατακτητών και σε εκείνη όλων των άλλων εθνών, αρχαίων και νεότερων. Ενώ τα νικηφόρα στρατεύματα της [αρχαίας] Ελλάδας και της Ρώμης

κόμιζαν νόμους και χρήσιμες τέχνες στις κατακτημένες χώρες [...] οι οπαδοί του Μωάμεθ είχαν το αποκλειστικό προνόμιο να βρίσκονται σε διαρκή πόλεμο με τη γνώση και την αρετή. [...] Ενώ η ανοησία και οι διχόνοιες των χριστιανικών δυνάμεων κατέστησαν τους απίστευτους ικανούς να κατακλύσουν τις επαρχίες που αποτελούσαν άλλοτε την ανατολική αυτοκρατορία, είναι αναντίρρητο ότι το μοναδικό κίνητρο των τελευταίων για να μην καταστρέψουν τον ελληνικό πληθυσμό πήγαζε από τη βεβαιότητα ότι μπορούσαν να στρέψουν τις ικανότητες και την εργατικότητα του προς δικό τους όφελος. Το γεγονός αυτό αποτελεί λοιπόν από μόνο του μια επαρκή απόδειξη για το ότι οι βάρβαροι ήσαν οι πρώτοι που θεμελίωσαν το δικαίωμα εξέγερσης για λογαριασμό των Ελλήνων²⁶.

2) *Η θέση των χριστιανών Ελλήνων ως κατακτημένου λαού και το δικαίωμά τους στην Επανάσταση.* Οι περιγραφές της θέσης των Ελλήνων βρίθουν παραδειγμάτων για την οθωμανική βιαιότητα και διαφθορά. Η νομιμοποίηση του επαναστατικού γεγονότος γίνεται ωστόσο με τη χρήση δύο αντιφατικών, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, επιχειρημάτων: α) οι Έλληνες επαναστάτησαν διότι υπέφεραν τα πάνδεινα υπό τον ζυγό μιας αιμοσταγούς και καθ' όλα οπισθοδρομικής αυτοκρατορίας που δεν τούς άφηνε να προοδεύσουν β) οι Έλληνες επαναστάτησαν ως συνέπεια του γεγονότος ότι ποτέ δεν αποδέχτηκαν την κατάκτηση, με δεδομένο μάλιστα ότι ορισμένοι εξ αυτών κατάφεραν από την πρώτη στιγμή να αποφύγουν να υποστούν την καταπίεση των Οθωμανών (λόγος περί ανυπότακτων Ελλήνων), ενώ άλλοι μπόρεσαν σιγά-σιγά να ανατρέψουν τα δεδομένα της θέσης τους και να προοδεύσουν οικονομικά και πνευματικά. Επιπλέον, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην τεκμηρίωση της άποψης ότι οι Έλληνες δεν επαναστάτησαν με ξένη υποκίνηση, αλλά είχαν τους δικούς τους λόγους καθώς και την προδιάθεση να το κάνουν (το είχαν άλλωστε επιχειρήσει και στο παρελθόν), και ότι δεν επεδίωξαν μια κοινωνική ανατροπή, αλλά την εθνική τους χειραφέτηση, την ανάκτηση της ελευθερίας που είχαν απολέσει οι πρόγονοί τους:

26. E. Blaquiere, *The Greek Revolution; Its Origin and Progress: Together With Some Remarks on the Religion, National Character, &c. in Greece*, Λονδίνο: Whittaker, 1824, σ. 1-3. Για τη δράση του Μπλάκιερ στο πλαίσιο του φιλελληνικού κινήματος, βλ. ενδεικτικά D. Dakin, *British and American Philhellenes during the War of Greek Independence, 1821-1833*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών & IMXA, 1955, ιδίως σ. 73-79. Γ. Τζουρμανά, «“Στόχος μας να φέρουμε γνώση και ελευθερία”». Ο Α. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα, *δοκιμές*, τχ. 9-10 (Φθινόπωρο 2001), σ. 47-86.

για να αποδείξουν ότι η κατάκτηση [...] δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, οι Έλληνες δείχνουν με υπερηφάνεια και αγαλλίαση την αντίσταση του Σουλίου, της Μάνης, του Ολύμπου, της Κρήτης και άλλων περιοχών, τα ακαταδάμαστα τέκνα των οποίων δεν αναγνώρισαν ποτέ την κυριαρχία των απίστων από την εποχή της απρόκλητης εισβολής τους κατά τον 15ο αιώνα. Σε ό,τι αφορά στις κατηγορίες περί εκφυλισμού και διαφθοράς που τόσο απερίσκεπτα απευθύνονται εναντίον του ελληνικού λαού, αν και δεν είναι ίσως εδώ ο τόπος για να ανασκευασθούν, είναι παρ' όλα αυτά σημαντικό να παρατηρηθεί πως, όσο και εάν θρήνησαν για τις διαδοχικές συμφορές που άρχισαν για αυτούς με την κατάκτησή τους από τους Ρωμαίους, και συνεχίστηκαν με την κατάπτωση που ακολούθησε τη μεταφορά της πρωτεύουσας [της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας] στο Βυζάντιο –μια κατάπτωση την οποία δεν μπόρεσε να αμβλύνει η εισαγωγή του Χριστιανισμού– μέχρι και την εποχή των τελευταίων μοιραίων γεγονότων που τούς υποχρέωσαν σε μια ταπεινωτική και απελπιστική υποδούλωση, οι Έλληνες δεν έχασαν ποτέ από τα μάτια τους τα अपαράγραπτα δικαιώματά τους και την αλλοτινή τους δόξα²⁷.

3) Το γεγονός ότι οι Έλληνες όχι απλώς κατάγονται από τους αρχαίους συνονόματους τους αλλά επιπλέον –αν και παρηκμασμένοι σε μεγάλο βαθμό σε σχέση με αυτούς, αν και βουτηγμένοι στη διαφθορά που ανέκαθεν επικρατούσε στην οθωμανική αυτοκρατορία– διατηρούν και τα προτερήματα αλλά και τα ελαττώματά τους (κάτι που, από μια ορισμένη άποψη, ήταν πιο σημαντικό ως επιχείρημα), όπως για παράδειγμα την προαιώνια τάση για πολιτική έριδα και διχόνοια, εκείνο δηλαδή που οι εκπρόσωποι του νεοελληνικού Διαφωτισμού αποκαλούσαν «το στασιώδες των Ελλήνων»²⁸.

Και ως προς τα τρία αυτά σημεία, η ευρωπαϊκή γραμματεία της εποχής για την Επανάσταση του 1821 αποτελεί ουσιαστικά προέκταση εκείνης της προεπαναστατικής περιηγητικής φιλολογίας για την Οθωμανική Ανατολή που έχει καταγραφεί ως «φιλελληνική»²⁹, διότι δεν πρέπει να

27. E. Blaquiére, *The Greek Revolution*, σ. 6-7.

28. Για τους περισσότερους εκπροσώπους του νεοελληνικού Διαφωτισμού, πρόκειται για το χειρότερο «πατρογονικό» ελάττωμα των Ελλήνων· βλ. ενδεικτικά: «εκείνοι οπού ημπορούσαν να είναι το πρώτο έθνος της Οικουμένης, το στασιώδες τούς εκατήντησε τώρα εις μια κατάσταση ελεεινή· τούς εσύστειλε εις έναν κύκλο πολλά στενόχωρο, και δεν τούς έμεινε σχεδόν τίποτες από τα πάτριά τους, μόνο το στασιώδες το οποίο είναι το πρώτο τους χαρακτηριστικό παντού», Δ. Φιλιππίδης και Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτεριχή* (Βιέννη 1791), επιμ. Αιχ. Κουμαριανού, Αθήνα: Εστία 2000, σ. 108.

29. Σε ένα μεγάλο βαθμό, και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στο ζήτημα της πολιτικής ανεξαρτησίας των νεότερων Ελλήνων, η φιλελληνική ιστοριογραφία της εποχής αναπαράγει

ξεχνάμε βέβαια ότι η εν λόγω συγγραφική παραγωγή περιλαμβάνει και ένα σημαντικό «φιλοτουρκικό» ή «μισελληνικό», όπως συνήθως αποκαλείται, κομμάτι³⁰. Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα γεγονότα του Αγώνα θα ευνοούσαν τις αποθεωτικές αναπαραστάσεις των νεότερων Ελλήνων, μετατρέποντας τον όποιο προϋφιστάμενο «φιλελληνισμό» σε ένα εξαιρετικά πολυσυλλεκτικό, αλλά οργανωμένο και ισχυρό, διεθνές πολιτικό κίνημα.

4) Το νέο στοιχείο που καταγράφεται είναι ασφαλώς οι παράγοντες που συνετέλεσαν στην κήρυξη της Επανάστασης, ή καλύτερα οι παράγοντες που επέτρεψαν στους Έλληνες να βγουν από τον «λήθαργο» του κατακτημένου –λήθαργο στον οποίο είχαν αρχίσει να πέφτουν από την εποχή της κατάκτησής τους από τους Ρωμαίους, και ο οποίος εντάθηκε στα χρόνια της γενικής παρακμής του βυζαντινού μεσαίωνα, για να κορυφωθεί μετά το 1453– και να αποκτήσουν τις δυνάμεις και τις ετοιμότητες που ήταν απαραίτητες για την Επανάσταση³¹. Τα στοιχεία που

πολλές από τις θέσεις που είχε διατυπώσει ο Γάλλος λόγιος, και μετέπειτα πρέσβης της χώρας του στην Κωνσταντινούπολη, Σουαζέλ-Γκουφιέ (1752-1817) –στον οποίο είναι αφιερωμένο το επόμενο κεφάλαιο της ανά χείρας μελέτης– στο πλαίσιο (της αρχικής εκδοχής) του πρώτου τόμου του *Γραφικού ταξιδιού της Ελλάδας* (Παρίσι 1782), και ιδίως στο προλογικό σημείωμά του που φέρει τον τίτλο «Προκαταρκτικός λόγος».

30. Βλ. **πρόχειρα** *Les mishellénismes : Actes du séminaire organisé à l'Ecole française d'Athènes (16-18 mars 1998)*, επιμέλεια G. Grivaud, Αθήνα: École française d'Athènes, 2001.

31. Πβ. ειδικά για τη γαλλική φιλελληνική συγγραφική παραγωγή: «Πριν το 1821, η νεότερη Ελλάδα ήταν παρούσα στη γαλλική κουλτούρα μέσα από ένα εκτεταμένο σώμα ταξιδιωτικής συγγραφικής παραγωγής. [...] Αυτή η ταξιδιωτική γραμματεία ανήκε σε μια παράδοση ερασιτεχνικού αρχαιοδιφικού ενδιαφέροντος για τα κάλλη των μνημείων της κλασικής Ελλάδας, που είχε καλλιεργηθεί από αριστοκράτες περιηγητές και/ή διπλωμάτες, για τους οποίους οι νεότεροι Έλληνες ήταν κατά κύριο λόγο μάλλον παθητικές, αν όχι αποκρουστικές, φιγούρες σε ένα γραφικό κλασικό τοπίο. [...] Το ενδιαφέρον για τον τρόπο με τον οποίο απεικονίζονταν η Ελλάδα στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, ως ένα βαθμό, προεκτάθηκε και ανανεώθηκε εξαιτίας των γεγονότων από το 1821 και ύστερα. [...] Αν και υφίστανται τα πρώτα σημάδια ενός φιλελληνικού αισθήματος σε ορισμένα από αυτά τα προεπαναστατικά κείμενα, και κυρίως στον Γκυ και στον Σουαζέλ-Γκουφιέ, το όποιο ενδιαφέρον για ζητήματα που σχετίζονταν με τη νεότερη Ελλάδα και τους Έλληνες όφειλε ακόμα [εκείνη την εποχή] να επικυρώνεται διά της αναφοράς στο κλασικό παρελθόν και να αξιολογείται με βάση τον βαθμό στον οποίο έριχνε φως σε εκείνη την περίοδο [ενν. την κλασική]. Μετά την έναρξη του ελληνικού Πολέμου για την Ανεξαρτησία, [...] η προσοχή της γαλλικής συγγραφικής παραγωγής για την Ελλάδα μετατοπίστηκε από την τοπογραφία στην ιστοριογραφία, σε μια προσπάθεια να κατανοηθούν και να εξηγηθούν οι καταβολές του κινήματος.

καταγράφονται προς αυτή την κατεύθυνση είναι εξαιρετικά πλούσια: από τις ιδιαίτερες πολιτικο-θρησκευτικές μορφές οργάνωσης των υπόδουλων Ελλήνων μέχρι την παραδοσιακή ικανότητά τους στα όπλα, και από τις εσωτερικές αιτίες της παρακμής της οθωμανικής αυτοκρατορίας μέχρι τις επιπτώσεις που είχαν στην ευρύτερη περιοχή οι συνεχώς διαφοροποιούμενες επιδιώξεις των Μεγάλων Δυνάμεων, οι συγγραφείς της περιόδου μοιάζουν να σκιαγραφούν ένα εντυπωσιακό πανόραμα των παραγόντων που, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, επηρέασαν την εξέλιξη της ελληνικής υπόθεσης. Πολύ γρήγορα ωστόσο, το δίπτυχο εμπόριο-παιδεία θα κυριαρχήσει στις σχετικές αναλύσεις, και ιδίως στο πλαίσιο της φιλελεύθερης συνιστώσας του φιλελληνικού κινήματος, γεγονός που αποδεικνύει ότι και αυτά τα πράγματα ήσαν ήδη γνωστά στους Ευρωπαίους λογίους (ή, για να το θέσω κάπως συμβολικά, ότι το περίφημο *Υπόμνημα* του Κοραή³² είχε ήδη βρει αρκετούς αναγνώστες):

υπό τις υφιστάμενες τότε συνθήκες, οι Έλληνες θεώρησαν σοφά ότι ο καλύτερος τρόπος για να προσεγγίσουν τον μεγάλο στόχο που εύχονταν να επιτύχουν ήταν να καλλιεργήσουν το εμπόριο και να αποκτήσουν γνώσεις. Τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης, που έθεσαν σε κίνηση το σύνολο της Ευρώπης, λειτούργησαν ως εκ τούτου πολύ ευνοϊκά για τον λαό της Ελλάδας, αναπτύσσοντας εξαιρετικά τις εμπορικές του σχέσεις και κάνοντάς τον να αποκτήσει συχνές επαφές με τα πιο πολιτισμένα έθνη της Δύσης. Οι ευνοϊκές συνέπειες αυτής της επικοινωνίας εκδηλώθηκαν σύντομα με ποικίλους τρόπους: ένα νέο πνεύμα έρευνας ξεπήδησε· η εκπαίδευση έκανε γρήγορες προόδους σε όλες τις [κοινωνικές] τάξεις· πολυάριθμα σχολεία ιδρύθηκαν στην ενδοχώρα και το Αρχιπέλαγος [...] Ο ενθουσιασμός που εκδήλωσαν όλες οι τάξεις του ελληνικού λαού για την υπόθεση της βελτίωσης της κατάστασής τους [...] υπήρξε δικαίως αιτία θαυμασμού από κάποιους περιηγητές, ενώ αποδεικνύει [παράλληλα] ότι αυτός ο λαός είναι άξιος της ελευθερίας για την οποία αυτή τη στιγμή αγωνίζεται³³.

Στην περίπτωση των μελετών πάνω στον ελληνικό Αγώνα για την Ανεξαρτησία, [...] η φιλελεύθερη ιστοριογραφία της εποχής της Παλινόρθωσης εξέταζε το πρόσφατο παρελθόν προκειμένου να νομιμοποιήσει την ιδεολογική της στάση στο παρόν», Μ. Glencross, «Greece restored», σ. 34-35.

32. Βλ. Α. Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, lu à la Société des Observateurs de l'homme le 16 Nivôse, an XI (6 janvier 1803)*, Παρίσι 1803, φωτ. ανατ. στο, *Πολιτικά Φυλλάδια (1798-1831) του Αδ. Κοραή*, Αθήνα: KNE-EIE, 1983.

33. E. Blaquiere, *The Greek Revolution*, σ. 17.

Σύντομα λοιπόν, η φιλελληνική ιστοριογράφηση του Αγώνα θα φτάσει να συστήσει τους κοινούς της τόπους. Πολύ γρήγορα, τα περισσότερα πράγματα που μπορούσαν εκείνη την εποχή να ειπωθούν για την Επανάσταση θα έχουν ήδη ειπωθεί. Οι ερμηνείες, ολοένα και περισσότερο πολυπαραγοντικές, θα αναδείξουν τις διαφορετικές προσεγγίσεις· διότι, για παράδειγμα, για τη συμμετοχή του κλήρου ή των Φαναριωτών στην εξέγερση των Ελλήνων οι απόψεις καθόλου δεν ταυτίζονται. Επιπλέον, ήδη από το 1825, έχουμε δύο γαλλικά κείμενα, την *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων* του Κλωντ Ντενί Ραφενέλ³⁴ (1799-1827) και το *Ιστορικό δοκίμιο περί της κατάστασης των Ελλήνων* του Αμπέλ Φρανσουά Βιλμαίν³⁵ (1790-1867), με τα οποία ασχολούμαι στο δεύτερο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου, και τα οποία, αν και έχουν αρκετά διαφορετικές ερμηνευτικές αφετηρίες, συνιστούν σημαντικές συμβολές σε ό,τι οι εκπρόσωποι του ελληνικού ιστορισμού θα αποκαλούσαν «αποκατάσταση της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους», λόγω του ότι συνδέουν το Βυζάντιο τόσο με την αρχαία όσο και με τη νεότερη Ελλάδα.

Στο πλαίσιο της πρώιμης φιλελληνικής ιστοριογραφίας για το 1821 συναντάμε όμως και κείμενα τα οποία εκδόθηκαν από εντελώς λησμονημένους σήμερα συγγραφείς, τα οποία, ωστόσο, έθεταν ρητά το πρόβλημα της συγγραφής μιας ιστορίας της Ελλάδας από την αρχαιότητα μέχρι τη νεότερη εποχή, και μάλιστα με όρους που δεν απείχαν πολύ από εκείνους που θα επέβαλαν οι κατοπινοί συγγραφείς τέτοιων *Ιστοριών*. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο νομικός και ιστορικός Πιέρ-Ζοζέφ-Σπιριντιόν Ντυφεϋ (1770-1854) ο οποίος, το 1825, εξέδωσε μια «περίληψη» της *Ιστορίας της αναγέννησης της Ελλάδας* του Πουκβίλ, προτάσσοντας μια «εισαγωγή» που αποτελούσε μια προσπάθεια επισκόπησης της ιστορίας της Ελλάδας πριν από την εποχή που εξέταζε το έργο του πολύ πιο γνωστού ομότεχνού του –και συγκεκριμένα μια προσπάθεια επισκόπησης της ιστορίας της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας³⁶.

34. Cl. D. Raffeneil, *Histoire des Grecs modernes depuis la prise de Constantinople par Mahomet II jusqu'à ce jour*, Παρίσι: Raymond, 1825.

35. A. Fr. Villemain, *Lascaris, ou les Grecs du quinzième siècle, suivi d'un essai historique sur l'état des Grecs, depuis la conquête musulmane jusqu'à nos jours*, Παρίσι: Ladvocat, 1825.

36. «Πριν σκιαγραφήσουμε τον πίνακα των πρόσφατων εξελίξεων που ανήκουν στην ιστορία του προηγούμενου αιώνα, είναι σημαντικό να ρίξουμε μια ματιά στις καταβολές, τις περιπέτειες και την πτώση αυτής της ανατολικής αυτοκρατορίας, που αποκλήθηκε επίσης ελληνική αυτοκρατορία, η οποία είχε περισσότερη λάμψη παρά

Το πρώτο ζήτημα που έθετε ο Ντυφεύ ήταν τι είδους ιστορία της Ελλάδας επιθυμούμε να γράφουμε: την ιστορία του λαού της, όπως επιτάσσουν οι νέες τάσεις της ιστορικής επιστήμης, ή μια «ιστορία των δυναστειών» που διαδέχτηκαν η μια την άλλη στο έδαφός της, όπως συνέβαινε μέχρι το 1821³⁷; Η απάντηση που έδινε, διαπνεόμενη από τις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού, ήταν ότι, σε κάποιες ιστορικές εποχές, και πάντως πριν από εκείνη της εγκαθίδρυσης των σύγχρονων κρατών, τα οποία βασίζονται στην αρχή ότι οι νόμοι πρέπει να είναι κοινοί για όλους τους πολίτες, τα «έθνη» δεν ταυτίζονταν με τους ηγεμόνες τους, αφού η πολιτική εξουσία δεν εκπήγαζε από αυτά, και με δεδομένο ότι τα έργα και οι ημέρες των ηγεμόνων «δεν άλλαζαν σε τίποτα τη μοίρα» των υπηκόων τους³⁸.

Στη βάση αυτής ακριβώς της ιστορικής αντίληψης, ο Ντυφεύ παρουσίαζε την άποψη του για την ιστορία των Ελλήνων τον καιρό που ήσαν υπήκοοι της βυζαντινής, της «ελληνικής», όπως την αποκαλούσε, αυτοκρατορίας

πραγματική φήμη», *Résumé de l'histoire de la régénération de la Grèce jusqu'en 1825, précédé d'une introduction sur les révolutions de l'Empire d'Orient depuis sa fondation jusqu'à la fin du 17e siècle*, par P.-J.-S. Duféy, avec une carte générale de la Grèce, 3 τόμοι, Παρίσι: Mequignon-Marvis, 1825, I, σ. x.

37. «Η ιστορία των δυναστειών είναι αρκετά γνωστή· αλλά οι συγγραφείς αγνόησαν εκείνη των λαών. Στην εποχή μας, θέλουμε να γνωρίζουμε τους θεσμούς τους, τους νόμους τους, τα ήθη τους· η μελέτη τους είναι η ανάγκη του αιώνα μας. Ο συγγραφέας αυτής της περιλήψης είναι ιδιαίτερα προσηλωμένος σε αυτό το κομμάτι της ιστορίας, το πιο δύσκολο να γραφτεί, αλλά και το πιο γόνιμο σε χρήσιμα αποτελέσματα», στο ίδιο, σ. iv.

38. «Δεν υφίσταται ασφάλεια για τους λαούς, όπως και για τους ηγεμόνες, παρὰ μονάχα υπό το κράτος ενός νόμου που είναι κοινός για όλους· οι δυναστικές μεταβολές, οι σφετερισμοί, η υποδούλωση των εθνών, η παρακμή των επιστημών και των τεχνών, η διαφθορά των ηθών ανήκουν στις ίδιες εποχές και έχουν τις ίδιες αιτίες. [...] [Στις εποχές αυτές,] ο ηγεμόνας έχει για εχθρούς όλους όσους μοιράζονται την εξουσία του. Οι υπουργοί του, οι αρχηγοί των στρατευμάτων του, υπό την απειλή του να χάσουν την εύνοια ή την εμπιστοσύνη του ηγεμόνα, δεν δύνανται να διατηρήσουν την υπαρέξή τους και τη θέση τους παρὰ μονάχα με την πτώση του, και γίνονται επίορκοι και προδότες [...] Ο λαός, λιγότερο εκτεθειμένος στα καπρίτσια του αφέντη, μένει αδιάφορος απέναντι στις συχνές αυλικές μεταβολές, τα αποτελέσματα των οποίων δεν αλλάζουν σε τίποτα τη μοίρα του. [...] Αποτέλεσμα είναι ότι ο σφετεριστής δεν βρίσκει κανένα εμπόδιο στο έθνος, το οποίο θέλγεται από την ελπίδα για ένα λιγότερο ολέθριο μέλλον, και ότι ο ηγεμόνας που καταρρέει δεν βρίσκει πλέον εκδικητές· όλα χάνονται για αυτόν μαζί με αυτόν», στο ίδιο, σ. xvi- xvii και xxix.

–μια άποψη που θα μπορούσε κάλλιστα να φέρει την υπογραφή ενός Αδαμάντιου Κοραή:

Η ισότητα απέναντι στον νόμο είναι η βάση των πολιτισμένων καθεστώτων, η ισότητα απέναντι στη βούληση του ενός είναι η αρχή του ανατολικού δεσποτισμού [...] Από τη βασιλεία του Νικηφόρου είναι που χρονολόγησαν οι χρονογράφοι την εγκαθίδρυση της ελληνικής αυτοκρατορίας³⁹ [...] Η αυτοκρατορία μονάχα όνομα άλλαξε: τυφλά όργανα των ταραχοποιών στοιχείων που διεκδικούσαν ένα θρόνο πάντοτε επιθυμητό και πάντοτε εξευτελιζόμενο, οι Έλληνες, έχοντας διαφθαρεί μέσα από τη μακραίωνη υποδούλωση, ξεχνούσαν ότι όφειλαν να ανακτήσουν την ελευθερία τους και να υπερασπιστούν την πατρίδα τους. Περιβαλλόμενοι ακόμα από τα μνημεία της ιδιοφυΐας των προγόνων τους, αλλά ξένοι στην ίδια τους την πατρίδα, οι Έλληνες είχαν απολέσει, μέσα από τη συνήθεια μιας μακράς δουλείας, ακόμη και την ανάμνηση αυτού που είχαν υπάρξει και την αίσθηση εκείνου που μπορούσαν ακόμη να είναι⁴⁰.

Σε κάθε περίπτωση, η ιστορική συνέχεια του ελληνικού λαού, από την αρχαιότητα μέχρι τα νεότερα χρόνια, ήταν κάτι παραπάνω από προφανές για τον Γάλλο λόγιο, όπως θεωρούσε ότι αποδείκνυε από μόνο του το γεγονός της εξέγερσής τους τέσσερα χρόνια πριν την έκδοση του κειμένου του:

καθώς η δύναμή της έγκειτο στους θεσμούς της, η [αρχαία] Ελλάδα υπήρξε μεγάλη και ισχυρή όσο ήταν ελεύθερη [...] Η ιερή φλόγα δεν μπορούσε να σβήσει, και, μετά από μια μακρά σειρά αιώνων δουλείας και βαρβαρότητας, την είδαμε να καίει λάμποντας εκ νέου. Αυτός ο λαός, που εθεωρείτο ότι είχε κτυπηθεί από μια αθεράπευτη ανοησία, ξαναβρήκε όλη του τη δύναμη και όλη του την αξιοπρέπεια⁴¹.

Εξίσου προφανές ήταν για τον Ντυφεύ και το γεγονός ότι οι χριστιανοί ηγεμόνες της Ευρώπης είχαν διαπράξει ένα έγκλημα αφήνοντας την Κωνσταντινούπολη να πέσει στα χέρια των «απίστων», παρασυρόμενοι από «μάταιες θεολογικές διενέξεις», στις οποίες μάλιστα, όπως παρατηρούσε,

39. Πρόκειται φυσικά για τους Δυτικούς χρονογράφους, οι οποίοι έτειναν να υιοθετούν το συγκεκριμένο όριο λόγω του γεγονότος ότι η βασιλεία του Νικηφόρου του Α' (802-811 μ.Χ.) συμπίπτει ουσιαστικά με τη στέψη του Καρλομάγνου ως «αυτοκράτορα Ρωμαίων» (800 μ.Χ.), με την ίδρυση, δηλαδή, μιας νέας «ρωμαϊκής αυτοκρατορίας» στη λατινική Δύση από τον Φρόγκο ηγεμόνα, που απετέλεσε μια σημαντική τομή στον ανταγωνισμό μεταξύ των δύο πόλων του χριστιανικού κόσμου.

40. Στο ίδιο, σ. xiii-xvi.

41. Στο ίδιο, σ. viii και ix.

οι δύο «μερίδες» ήταν εξίσου υπεύθυνες, αφού λειτουργούσαν με τον ίδιο ακριβώς γνώμονα:

Η αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης ήταν το μοναδικό εμπόδιο που μπορούσε να αντιπαρατεθεί με επιτυχία στις επιδρομές των βαρβάρων. [...] Αλλά αντί να ασχολούνται με τόσο επείγουσες μέριμνες, οι ηγεμόνες, όπως και οι λαοί, αλληλοεξάπτονταν μέσα από μάταιες θεολογικές διενέξεις. [...] Κάθε μερίδα αντιμετώπιζε την άλλη ως σχηματική, και οι Χριστιανοί μισούσαν τους ομόθρησκούς τους που είχαν διαφορετική γνώμη όσο μισούσαν και τους απίστους. [...] Πόσο αίμα και πόσες καταστροφές θα γλίστωναν οι χριστιανοί ηγεμόνες αν είχαν ενωθεί ενάντια στον ισχυρό και ανελέητο εχθρού του Σταυρού! [...] Ενώνοντας τις δυνάμεις τους, οι χριστιανοί ηγεμόνες θα μπορούσαν να είχαν σώσει την Κωνσταντινούπολη⁴².

Αντιλήψεις όπως αυτές του Ντυφεύ κυριάρχησαν ουσιαστικά στη φιλελληνική ιστοριογραφία για το 1821. Ωστόσο, η ιστοριογράφηση της νεότερης Ελλάδας θα έφτανε στο αποκορύφωμά της το 1828, όταν και θα δημοσιεύονταν δύο πολύ σημαντικά κείμενα: η *Ιστορία του Ρίζου Νερουλού*, για την οποία έγινε ήδη λόγος, και την οποία θα εξετάσω αναλυτικά στο οικείο κεφάλαιο, και η *Ιστορική σκιαγραφία της ελληνικής επανάστασης του Αμερικανού Σάμουελ Χάου*⁴³ (1801-1876). Η ανάλυση του Χάου –η λογική της οποίας, στηριγμένη επίσης στις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού, είχε πολλά κοινά σημεία με εκείνη του κειμένου του Έντουαρντ Μπλάκιερ– ήταν η πλέον πολυπαραγοντική μέχρι τότε και, επιπλέον, διεκδικεί ίσως τον τίτλο της πιο κοντινής στις σύγχρονες σε εμάς αναλύσεις, από την άποψη ότι ο Χάου έτεινε να κάνει λόγο όχι μονάχα για τα επιμέρους κίνητρα των διαφόρων κοινωνικών ομάδων που συμμετείχαν στον Αγώνα αλλά και για τα ασύνειδα αποτελέσματα που προήλθαν από την προσπάθεια εξυπηρέτησης επιμέρους συμφερόντων:

Εκτός απ' αυτούς με τις επαναστατικές ιδέες, που τους παρακινούσε η ευγενική φιλοδοξία να ελευθερώσουν τη χώρα τους, πρέπει να πούμε ότι και πολλοί άλλοι εργάζονταν, με όχι λιγότερο ζήλο, παρακινημένοι από συμφέρον. Σ' αυτούς συγκαταλέγονταν διάφορες ομάδες, όπως: οι δυσαρεστημένοι, που δεν είχαν τίποτα να χάσουν, αλλά αντίθετα έβλεπαν μια ευκαιρία να να κερδίσουν.

42. Στο ίδιο, σ. xxxiv-xxxv και liv.

43. S. Gr. Howe, *An historical sketch of the Greek revolution*, Νέα Υόρκη: White, Gallaher & White, 1828. Πβ. το πολύ κατατοπιστικό κείμενο του G. Arnakis, «The historical work of Samuel G. Howe and the historian George Finlay», στον συλλογικό τόμο, *Εις μνήμην Κ. Αμαντου*, Αθήνα: Μυρτίδης, 1960, σ. 200-217.

Οι άνεργοι, που έτρεφαν την ελπίδα ν' αλλάξει η τύχη τους με μια επανάσταση. [...] Ακόμα, πολλοί από τους μεγάλους προύχοντες και κοτζαμπάσηδες [...] που χρωστούσαν τεράστια ποσά στους Τούρκους, δεν έβλεπαν άλλον τρόπο να απαλλαγούν απ' τα χρέη [...] Άλλοι προύχοντες πάλι είχαν την κρυφή ελπίδα ότι ανατρέποντας την εξουσία των Τούρκων θα 'παιρναν τις θέσεις τους. Αυτοί δεν επιθυμούσαν τίποτε άλλο, παρά να καταδυναστεύουν το λαό, όπως άλλωστε έκαναν και πριν. Ύστερα, πολλοί κληρικοί [...] ήθελαν την Επανάσταση, ελπίζοντας πως θ' αποκτούσαν μεγαλύτερη εξουσία. Επίσης, ενώ ο πληθυσμός των νησιών, που είχαν αναπτύξει το εμπόριο, ήταν έτοιμος να επαναστατήσει, γιατί το εμπόριο είχε σταματήσει και δεν υπήρχε ελπίδα να ξαναρχίσει, αντίθετα οι προύχοντες σ' αυτά τα νησιά ήταν εναντίον της Επανάστασης, γιατί είχαν αποκτήσει τεράστια πλούτη και δεν έβλεπαν στον ξεσηκωμό παρά ζημία γι' αυτούς⁴⁴.

Η «Εισαγωγή» του κειμένου του Χάου αποτελεί μια σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της «κυρίως Ελλάδας [Greece Proper]»⁴⁵ και των Ελλήνων, «από τότε που χάθηκε το όνομά τους απ' τον κόσμο, ως την εποχή που η Ελλάδα έκανε ξανά την εμφάνισή της με νέα μεγαλοπρέπεια»⁴⁶, δηλαδή έως την παραμονή του ξεσπάσματος της Επανάστασης του 1821. Η ιστορική του επισκόπηση αναπαράγει πολλά από τα γνωστά σχήματα της εποχής του Διαφωτισμού για την ελληνική ιστορία: Μετά από μια εποχή ύψιστου μεγαλείου, όπου οι αρχαίοι Έλληνες «κατάφεραν να επιβληθούν πνευματικά σ' όλον τον υπόλοιπο κόσμο, αναπτύσσοντας τις δυνάμεις της διανόησης σε βαθμό τελειότητας»⁴⁷, ακολούθησε η προϊούσα παρακμή, η οποία οφειλόταν περισσότερο στον δικό τους θεσμικό εκφυλισμό, παρά σε οποιαδήποτε άλλη αιτία. Το πρώτο σημαντικό κτύπημα δόθηκε από τους Μακεδόνες: «Μολονότι το δοξασμένο όνομα της Ελλάδας δε σβήστηκε από τις μακεδονικές κατακτήσεις, το πνεύμα της ελευθερίας χάθηκε»⁴⁸. Η διαίρεση των Ελλήνων, αργότερα, σε υποστηρικτές των Μακεδόνων, υποστηρικτές της Ρώμης και

44. Σ. Γ. Χάου, *Ιστορική σκιαγραφία της ελληνικής επανάστασης*, μτφρ. Ι. Χατζηεμανουήλ, επιμ. Ν. Κολόμβας, Αθήνα: Εκάτη 1997, σ. 57-58.

45. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί πολλές φορές τον όρο αυτό, προφανώς για να μην υπάρξει κάποια σύγχυση σχετικά με τη γεωγραφική έκταση στην οποία αναφέρεται. Πρόκειται για ό,τι συνήθως αποκαλείται «γεωγραφικός χώρος της κλασικής Ελλάδας», τα όρια της οποίας, κατά τον Χάου, είναι στα βόρεια η Μακεδονία και η «κυρίως Αλβανία (Albania Proper)», στα ανατολικά το Αιγαίο πέλαγος, στο νότο η Μεσόγειος και στα δυτικά το Ιόνιο πέλαγος»· βλ. στο ίδιο, σ. 25.

46. Στο ίδιο, σ. 27.

47. Στο ίδιο, σ. 25.

48. Στο ίδιο, σ. 27.

οπαδούς της πλήρους ανεξαρτησίας, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες της Αχαϊκής συμπολιτείας, απλά επιτάχυνε την ρωμαϊκή κατάκτηση. Η Ελλάδα κατέληξε έτσι επαρχία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Την εποχή της γέννησης του Χριστού, συνέχιζε ο Αμερικανός συγγραφέας, «η Ελλάδα είχε ήδη χάσει εξολοκλήρου τα προνόμια» που τής είχαν αποδώσει κάποιοι Ρωμαίοι αυτοκράτορες «και δεν έπαιζε σημαντικό ρόλο στην πολιτική». Ωστόσο, «κατά την περίοδο των αυτοκρατόρων Τραϊανού, Αδριανού, Κωνσταντίνου, και μερικών άλλων, οι Έλληνες, όχι μόνο έτυχαν καλής μεταχείρισης, αλλά απολάμβαναν και μεγάλων τιμών», επειδή δεν είχαν πάψει να ταυτίζονται με τη φιλοσοφία, τις τέχνες και τις επιστήμες⁴⁹. Η πιο σημαντική, ωστόσο, ιστορική τομή την οποία εντόπιζε ο Χάου ήταν η υιοθέτηση από τους Έλληνες μιας νέας θρησκείας, εκείνης του χριστιανισμού:

Η σπουδαιότερη αλλαγή που συνέβη στους Έλληνες ήταν ο προσηλυτισμός τους στο Χριστιανισμό [...] Από τότε η θρησκεία υπήρξε για το έθνος ο συνδετικός κρίκος που ένωνε κάποια κομμάτια, τα οποία διαφορετικά θα είχαν αποκοπεί. Ήταν το κύριο μέσο διατήρησης της γλώσσας τους, εφόσον, κατά τη διάρκεια όλων των μεταβολών που υπέστη το έθνος, οι κληρικοί ήταν υποχρεωμένοι να γνωρίζουν την αρχαία ελληνική. Επίσης, χρησίμευσε ως ένα ακόμα μέσο διαφοροποίησης των Ελλήνων απ' τις διάφορες εθνότητες, που κατά καιρούς τούς επιβλήθηκαν⁵⁰.

Σημαντική επίσης τομή, αυτή τη φορά για τη βυζαντινή περίοδο, θεωρεί ο Χάου τη σύγκρουση μεταξύ της ανατολικής και της δυτικής χριστιανικής Εκκλησίας, η οποία οδήγησε στην κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους Δυτικούς Σταυροφόρους. Μάλιστα, ως προτεστάντης ο ίδιος, και όσο και αν εκδηλώνει την απέχθειά του για τις μεσαιωνικές θεολογικές διενέξεις, ο Χάου δεν διστάζει να επισημάνει ότι «οι Έλληνες έχουν περισσότερο δίκιο» να πιστεύουν ότι ανήκουν στην «ορθόδοξη» Εκκλησία:

Οι Ρωμαίοι ή Καθολικοί κατηγορούν τους Έλληνες ως σχισματικούς [...] Οι Έλληνες απ' την πλευρά τους, που ασφαλώς έχουν περισσότερο δίκιο, υποστηρίζουν ότι η δική τους Εκκλησία είναι η ορθόδοξη⁵¹.

Ωστόσο, η γενική εικόνα που δίνει για την κατάσταση του ελληνικού λαού στα χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι η ίδια με εκείνη που

49. Στο ίδιο, σ. 27-28.

50. Στο ίδιο, σ. 28.

51. Στο ίδιο, σ. 29.

έδινε ο Ντυφεϋ και γενικά οι φιλελεύθεροι λόγιοι της εποχής. Ο Χάου αποφαίνεται δηλαδή ότι οι «Έλληνες», είτε υπάγονταν στους «Έλληνες αυτοκράτορες» είτε σε άλλους ηγεμόνες, αντιμετώπιζονταν με «σκληρότητα» και ότι «είχαν φτάσει σε τέτοιο σημείο αμάθειας και ξεπεσμού» που δεν μπορεί παρά να προκαλεί εντύπωση το γεγονός πως διατήρησαν μέχρι σήμερα «τα δικά τους ήθη, έθιμα και γλώσσα»⁵².

Με άλλα λόγια, το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η επισκόπηση του Χάου δεν είναι άλλο από το ότι «οι σύγχρονοι Έλληνες κατάγονται από τους επιφανείς προγόνους τους», όπως αποδεικνύουν μια σειρά από ομοιότητες μεταξύ τους, από τη γλώσσα και τον «χαρακτήρα» μέχρι τη «σωματική διάπλαση» και τα έθιμα. Ωστόσο, είναι φανερό ότι αυτή η σύνδεση αρχαίων και νεότερων Ελλήνων συνιστά στο μυαλό του Χάου κάτι το ουσιαστικά *αυταπόδεικτο*, που δεν χρειάζεται ιστορικά τεκμήρια, ούτε βεβαίως και καμιά συνεκτική ιστορική θεωρία, για να επιβεβαιωθεί:

Αν χρειαζόταν κάποια απόδειξη, ότι πράγματι οι σύγχρονοι Έλληνες κατάγονται από τους επιφανείς προγόνους τους, ποιο επιχείρημα θα ήταν πιο πειστικό από το ότι μιλούν την ίδια γλώσσα; Κι ακόμα ας ληφθεί υπόψη ότι αυτή έχει υποστεί τις λιγότερες παραφθορές από οποιαδήποτε άλλη, ότι χρησιμοποιούν περίπου τους ίδιους χαρακτήρες στη γραφή, ότι τα τοπωνύμια είναι ακόμη ίδια, ότι κατοικούν στα ίδια μέρη, ότι διατηρούν πολλές από τις προκαταλήψεις, τα ήθη και τα έθιμα, που γνωρίζουμε από παλιές μαρτυρίες. Αν κριθούν απαραίτητα περισσότερα αποδεικτικά στοιχεία, ας δει κανείς τη σωματική διάπλαση και το χαρακτήρα των Ελλήνων. Η ίδια φυσική οξύτητα του πνεύματος, η αγάπη για τη μάθηση, η στενή σχέση με την πατρίδα [...] είναι συνυφασμένα με το χαρακτήρα του σύγχρονου Έλληνα, κατά τον ίδιο τρόπο που ήταν στους αρχαίους Έλληνες⁵³.

52. «Από τον 5ο ως το 13ο αι. μ.Χ., γνωρίζουμε πολύ λίγα για την ιστορία της Ελλάδας και αυτά είναι εμφανώς επουσιώδη. Η Ελλάδα αποτελούσε μόνο μία επαρχία της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, που την κυβερνούσε μια σειρά ασήμαντων μοναρχών, που είναι γνωστοί ως Έλληνες αυτοκράτορες. [...] [Από το 1204] μέχρι τα μέσα του 15ου αι., η κτήση της Ελλάδας υπήρξε διεκδικούμενο θέμα ανάμεσα στους αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης, στους Βενετούς, τους Φλωρεντινούς και σ' άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, οι οποίες [...] ολοένα κέρδιζαν και έχαναν κτήσεις στο ανατολικό τμήμα της Ευρώπης. Οι εκάστοτε κυρίαρχοι της Ελλάδας αντιμετώπιζαν τους κατοίκους με σκληρότητα. Οι Έλληνες πάλι είχαν φτάσει σε τέτοιο σημείο αμάθειας και ξεπεσμού, ώστε δεν ήταν σε θέση να υπερασπιστούν τα δικά τους. [...] Ωστόσο, οι Έλληνες, παραδόξως, διατήρησαν πολλά από τα εθνικά τους χαρακτηριστικά. Κρατούσαν απόσταση από τους κυρίαρχούς τους, διατηρώντας τα δικά τους ήθη, έθιμα και γλώσσα», στο *ίδιο*, σ. 30-32.

53. Στο *ίδιο*, σ. 39.

Αυτή η στάση, η αίσθηση δηλαδή των φιλελλήνων συγγραφέων της περιόδου 1821-1828 ότι η σύνδεση αρχαίων και νεότερων Ελλήνων αποτελεί κάτι το αυταπόδεικτο, είναι, νομίζω, ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά του εν λόγω πνευματικού ρεύματος. Όσο και αν οι συγγραφείς αυτοί, για καθαρά ιδεολογικοπολιτικούς λόγους, επανέρχονται συχνά επί του θέματος, σπανίως χρησιμοποιούν ιστορικά επιχειρήματα που να τεκμηριώνουν σε μια διαφορετική βάση το όλο επιχείρημα⁵⁴. Συνήθως είναι αυτά ακριβώς τα στοιχεία, η γλώσσα, ο χαρακτήρας και ορισμένα ήθη και έθιμα, που βρίσκονται στον πυρήνα της σχετικής αποδεικτικής διαδικασίας, θεωρούμενα ως παρόμοια με εκείνα των αρχαίων Ελλήνων. Η ιστορική συνέχεια του ελληνικού λαού είναι λοιπόν αυτονόητη για τη φιλελληνική ιστοριογραφία της εποχής, και οι διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται, όπως στην περίπτωση του Χάου, θυμίζουν έντονα εκείνες ορισμένων εκπροσώπων του ελληνικού Διαφωτισμού, όπως του Λουδοβίκου Σωτήρη ή του Άνθιμου Γαζή⁵⁵:

Ποτέ όμως δεν υπήρξε έλλειψη από ευσεβείς και λόγιους ιεράρχες, των οποίων τα γραπτά σαν άστρα θα φωτίζουν με το αδύναμο φως τους τη σκοτεινή και δυσνόητη αυτή εποχή. Πράγματι, από τις μέρες του Κάδμου ως αυτές του Κοραή, οι Έλληνες δε στερήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα εργατικούς και πιστούς λόγιους⁵⁶.

Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι ο Χάου επέμενε στις αντιπαραθέσεις μεταξύ των Ελλήνων κατά την προεπαναστατική περίοδο αλλά και κατά τη διάρκεια του Αγώνα είναι πιθανότατα ο λόγος για τον οποίο, παρά την προσοχή που τού επιφύλαξαν οι Ευρωπαίοι ιστορικοί της εποχής, ουσιαστικά αγνοήθηκε από τους Έλληνες ομότεχνούς τους της μετεπαναστατικής περιόδου, οι οποίοι θα έτειναν βεβαίως να πριμοδοτήσουν το στοιχείο της

54. Πβ. σχετικά Μ. Μηλιώρη, «Αρχαίος ελληνισμός και φιλελληνισμός στη βρετανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα. Οι πολιτικές και ηθικές διαστάσεις του “εθνικού” και οι ευρύτερες πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις της ελληνικής ιστορίας», *Μνήμων*, τ. 22 (2000), σ. 69-104, σ. 87.

55. Βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους», σ. 184-185· Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Κριτική και πολιτική: η ιδεολογική σημασία της επίκρισης του Ελληνισμού από τον J. S. Bartholdy*, ανάτυπο από τον 24ο τόμο του «Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος», Αθήνα, 1981, σ. 377-410· Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Οι κατηγορίες του ελληνικού γένους και η “Απολογία ιστορικο-κριτική”», *Λευκαδίτικη Πνοή*, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 2000.

56. Σ. Γ. Χάου, *Ιστορική σκιαγραφία*, σ. 31.

εθνικής ενότητας καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης⁵⁷. Την ίδια τύχη θα είχε πάντως και ένα άλλο κείμενο που δημοσιεύτηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1820, και που επίσης επέμενε στις κοινωνικές συγκρούσεις στο εσωτερικό της κατακτημένης κοινωνίας, η γαλλόγλωσση *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης* του Αλέξανδρου Σούτσου (1803-1868), η πρώτη ίσως προσπάθεια ερμηνείας του 1821 η οποία έδινε ιδιαίτερη έμφαση στις «ταξικές» διαφορές μεταξύ των Ελλήνων καθώς και στον ρόλο της «μεσαίας επιχειρηματικής τάξης» στη διαμόρφωση του επαναστατικού κλίματος:

Όταν τα νικηφόρα στρατεύματα των Οθωμανών κατέληξαν να εξαπλωθούν σε όλα τα σημεία της Ελλάδας, [...] ένας μεγάλος αριθμός μορφωμένων Ελλήνων είδαν τους εαυτούς τους να υποχρεώνονται να εκπατριστούν· αυτοί οι οποίοι δέχθηκαν να παραμείνουν στην καταπιεζόμενη πατρίδα τους χωρίστηκαν σε τρεις διακριτές τάξεις [classes]: Τα υπολείμματα των ευγενών της αυτοκρατορίας της Ανατολής, οι απόγονοι των πλουσίων βασάλων [vassaux] της Βενετίας, όλοι εκείνοι οι οποίοι, ζώντας στις αυλές, ήσαν εκπαιδευμένοι στην τέχνη της υποκρισίας και εθισμένοι στην υποταγή, παραδόθηκαν στους Οθωμανούς και, ως αποζημίωση, μαζί με τους τίτλους του κοτζάμπαση ή του προεστού που έλαβαν, επιφορτίστηκαν με το καθήκον του να συλλέγουν τους φόρους που επιβάλλονταν στους συμπολίτες τους. Οι ανεξάρτητοι άνθρωποι αποσύρθηκαν πάνω στα όρη και, εκεί, ως ένα είδος ζωντανής διακήρυξης των δικαιωμάτων ενός έθνους που είχε υποχρεωθεί στη μοίρα των σκλάβων, επιβίωσαν υπό το όνομα των Κλεφτών σε συνθήκες ελευθερίας και σε συνεχή πόλεμο με τους κατακτητές. Ο λαός, έχοντας λυγίσει κάτω από την αιματοβαμμένη ράβδο του δεσποτισμού, [...] κατέστη, υπό την ατιμωτική ονομασία του ραγιά, έρμαιο και βορά των σατραπών και των προεστών. Σύντομα, η βαρβαρότητα των νικητών έπληξε και τους νικημένους: οι ιερωμένοι, αν και αμαθείς οι ίδιοι, ήσαν οι μοναδικοί δάσκαλοι του έθνους, και οι εκκλησίες τα μοναδικά του σχολεία· και, ενώ η Ευρώπη [...] βάδιζε με μεγάλα βήματα προς τα φώτα, η Ελλάδα έδειχνε εκμηδενισμένη κάτω από τον αποκτηνωτικό ζυγό των Οθωμανών. [...] Οι Κλέφτες δεν νοιάζονται παρά μονάχα για να προστατέψουν την ύπαρξή τους από τις επαναλαμβανόμενες επιθέσεις των Οθωμανών· οι προεστοί ασχολούνται αποκλειστικά με το να θεμελιώσουν την περιουσία τους πάνω στη δημόσια δυστυχία· οι κεφαλές αυτής της φεουδαρχικής ιεραρχίας, οι πρίγκιπες του Φαναρίου, δεν ονειρεύονται παρά την εξουσία·

57. Βλ. πρόχειρα Γ. Κουμπουρλής, «Ο Καραϊσκάκης του Παπαρρηγόπουλου», εφ. *Ελευθεροτυπία*, ένθετο περιοδικό *Ιστορικά* [αφιέρωμα: «Γεώργιος Καραϊσκάκης»], τχ. 128 (28 Μαρτίου 2002), σ. 40-45.

κανείς δεν τολμά να εξυψώσει τη σκέψη του μέχρι τη χειραφέτηση της πατρίδας του, και το έθνος ολόκληρο μοιάζει αποκοιμισμένο κάτω από το βάρος των αλυσίδων του. Η γαλλική επανάσταση, δίνοντας ένα γερό τράνταγμα στον κόσμο, αφύπνισε τους Έλληνες [...] Η γαλλική επανάσταση, θέτοντας ολόκληρη την Ευρώπη σε κίνηση, ευνοεί το εμπορικό πνεύμα των Ελλήνων [...] ο πληθυσμός αυξάνεται, η βιομηχανία διεισδύει στις πόλεις, το χρήμα ρέει άφθονο, και η ευπορία διαδέχεται τη δυστυχία. Έκτοτε, το ελληνικό έθνος προχωρά με μεγάλα βήματα προς την αναγέννησή του [...] Έκτοτε, μια μεσαία τάξη [classe moyenne], αυτή των επιχειρηματιών [industriels], κάνει την εμφάνισή της στην Ελλάδα ανάμεσα στους καταπιεστές προεστούς και τα καταπιεζόμενα πλήθη επικουρούμενη από τα οφέλη που της προσφέρουν οι πόλεμοι της [ευρωπαϊκής] ηπείρου, καταφέρνει σε μικρό χρονικό διάστημα να δημιουργήσει ένα εμπορικό ναυτικό [...] τριάντα χιλιάδες Έλληνες που έχουν καταστεί οι ακτοπλόοι της Μεσογείου [...] αποκτούν νέες ιδέες μέσα από τη συχνή επαφή τους με τους πολιτισμένους λαούς⁵⁸.

Η ανάδυση της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για το 1821, με όλες τις ιδιαίτερες τάσεις που αναπτύχθηκαν εντέλει στο εσωτερικό του φιλελληνικού κινήματος⁵⁹, θα έδινε ουσιαστικά το έναυσμα για τη συγγραφή μιας εθνικής ιστορίας των Ελλήνων –μιας ιστορίας τους ως έθνους, από την εποχή της ένδοξης αρχαιότητας μέχρι εκείνη της, εξίσου ένδοξης, εξέγερσής τους εναντίον των Οθωμανών. Η φιλελληνική ιστοριογραφία για το 1821 θα συνιστούσε έτσι τη μήτρα για μια σειρά από έργα που θα παρείχαν στους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς, μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, τη δεξαμενή από την οποία εκείνοι θα αντλούσαν όχι μονάχα τα ερωτήματα που θα έθεταν στο ιστορικό υλικό αλλά και τις επιμέρους λύσεις που θα εφάρμοζαν, τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση, στο πρόβλημα της συγγραφής μιας γενικής και πλήρους ιστορίας του ελληνικού έθνους. Σε ένα μεγάλο βαθμό, αυτή η φιλελληνική ιστοριογραφία για την Επανάσταση του 1821 ήταν, όπως διαπιστώνεται, παιδί της ιστορικής αντίληψης

58. A. Soutzo, *Histoire de la révolution grecque*, Παρίσι: Didot, 1829, σ. 5-11. Όπως επισημαίνει η Ε. Φουρνάρη, «Εισαγωγή», *Η εφημερίδα Ήλιος του Παναγιώτη Σούτσου, 1833. Περιλήψεις και Ευρετήρια*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1986, σ. ζ'-κε', σ. ια', ορισμένα χωρία αυτού του κειμένου μεταφράστηκαν αργότερα στα ελληνικά και δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Ήλιος* του Ναυπλίου, που εξέδιδαν ο Παναγιώτης (1806-1868) και ο Αλέξανδρος Σούτσος, στο διάστημα 13/10-18/11/1833.

59. Βλ. τα πλέον πρόσφατα πορίσματα της ιστορικής έρευνας στο D. Barau, *La cause des Grecs. Essai historique sur le mouvement philhellène (1821-1829)*, Διδακτορική διατριβή, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι 2006.

των εκπροσώπων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Όσο όμως και αν ήταν παιδί των ιδεών του Διαφωτισμού, ακόμη περισσότερο ήταν το πνευματικό προϊόν μιας μεταβατικής εποχής κατά την οποία οι ιδέες αυτές δέχονταν την κριτική νέων θεωρητικών ρευμάτων – ρευμάτων που συνήθως περιγράφουμε με τους όρους *ρομαντισμός* και *ιστορισμός*.

Οι μεθοδολογικές καινοτομίες των ρομαντικών ιστοριογράφων και η έννοια του ιστορισμού

Η απήχηση του ρομαντικού ρεύματος στα τέλη του 18ου αιώνα και τις αρχές του 19ου σε μια σειρά από επιστήμες και τέχνες, από τη φιλοσοφία και την ιστορία μέχρι τη μουσική και τη λογοτεχνία, είναι ένα ιστορικό φαινόμενο τόσο πολύπλευρο και, συνάμα, τόσο μελετημένο – ήδη μάλιστα από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα – που δεν θα ήταν δυνατόν να θιγούν εδώ ούτε καν οι πιο σημαντικές διαστάσεις του. Θα προσπαθήσω ωστόσο να παρουσιάσω μια συγκεκριμένη πηγή ρομαντικών επιρροών που ασκήθηκαν τόσο στη φιλελληνική ιστοριογραφία για την Επανάσταση του 1821 όσο και, αργότερα, στην ελληνική εθνική ιστορική σχολή αναφορικά με τη συγγραφή μιας ιστορίας του ελληνικού έθνους⁶⁰: πρόκειται για την επιρροή που άσκησαν προς την κατεύθυνση του αναπροσανατολισμού των ερευνητικών ενδιαφερόντων των σύγχρονων ιστορικών οι εκπρόσωποι της γαλλικής ρομαντικής ιστοριογραφίας, ενός ιστορικού ρεύματος στο οποίο, στη σύγχρονη βιβλιογραφία, αναφερόμαστε συνήθως με τον όρο «φιλελεύθερη γαλλική ιστοριογραφία της εποχής της Παλινόρθωσης»⁶⁰.

Η προβληματική της φιλελεύθερης-ρομαντικής γαλλικής ιστορικής σχολής εντάσσεται ουσιαστικά σε μια ευρύτερη προσπάθεια αναστοχασμού πάνω στην πνευματική κληρονομιά του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Ο Ωγκυστέν Τιερρύ (1795-1856), ένας από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους του εν λόγω ιστοριογραφικού ρεύματος⁶¹, επισήμαινε χαρακτηριστικά, στην

60. Βλ. ενδεικτικά J. Barzun, «Romantic Historiography as a Political Force in France», *Journal of the History of Ideas*, τ. 2, τχ. 3 (Ιούνιος 1941), σ. 318-329· Sh. M. Gruner, «Political historiography in Restoration France», *History and Theory*, τ. 8, τχ. 3 (1969), σ. 346-365· C. Crossley, «History as a principle of legitimation in France (1820-48)», στο, St. Berger κ.ά. (επιμ.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge 1999, σ. 49-56.

61. Για τη σημασία του έργου του Ωγκυστέν Τιερρύ, βλ. ενδεικτικά L. Gossman, «Augustin Thierry and Liberal Historiography», *History and Theory*, τ. 15, τχ. 4 (Δεκέμβριος 1976), σ. 3-83.

κλασική του *Ιστορία της κατάκτησης της Αγγλίας*, ότι ο τρόπος συγγραφής της ιστορίας που είχε κυριαρχήσει μέχρι την εποχή του, και μάλιστα ο τρόπος που είχαν επιλέξει οι φιλόσοφοι-ιστορικοί του Διαφωτισμού για να κατανοήσουν την ιστορία, συνιστούσε «παραποίηση» της ιστορικής πραγματικότητας, αφού υπέπιπτε στο μείζον ατόπημα του ιστορικού αναχρονισμού. Εν ολίγοις, ο φιλελεύθερος Γάλλος ιστοριογράφος αποφαινόταν ότι η κατάρριψη των παραδοσιακών αυθεντιών, τόσο σε διανοητικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, την οποία είχε κυοφορήσει ο Διαφωτισμός, και η οποία συνιστούσε οπωσδήποτε ένα βήμα προόδου για την ανθρωπότητα, είχε εντούτοις επιτελεστεί σε βάρος της επιστημονικής κατανόησης της ιστορίας: ότι, με άλλα λόγια, η αστική τάξη και οι πνευματικοί της εκπρόσωποι, στην προσπάθειά τους να κατακρημνίσουν τα διάφορα Παλαιά Καθεστώτα, είχαν συνειδητά επιλέξει να πολιτικοποιήσουν πάσης φύσεως αναφορά στο ιστορικό παρελθόν, άρα και να αρνηθούν τρόπον τινά την ίδια την ιστορία ως καθαρά επιστημονικό διάβημα:

Συνιστά παραποίηση της ιστορίας το να εισάγουμε σε αυτή τη φιλοσοφική περιφρόνηση για οτιδήποτε απομακρύνεται από την ομοιομορφία του παρόντος πολιτισμού και να αντιμετωπίζουμε ως άξιους τιμητικής αναφοράς μονάχα τους λαούς με το όνομα των οποίων οι τύχες των γεγονότων συνέδεσαν την ιδέα και το πεπρωμένο αυτού του πολιτισμού. [...] Μέχρι σήμερα, οι ιστορικοί των νεότερων λαών [...] μετέφεραν τις ιδέες, τα έθιμα και την πολιτική κατάσταση του καιρού τους στις παρελθούσες εποχές. [Αυτό έκαναν] οι χρονογράφοι της φεουδαλικής εποχής [...] [αυτό έκαναν] οι ιστορικοί της εποχής των [απόλυτων] μοναρχιών, που κατέστησαν αποκλειστικά ιστορικοί του ηγεμόνα [...] Ο [δε] ιστορικός έτσι όπως διαμορφώνεται στον 18ο αιώνα ασχολείται υπερβολικά με τη φιλοσοφία του καιρού του. Μάρτυρας των προόδων της μεσαιάς τάξης, και όργανο των αναγκών της ενάντια στη νομοθεσία και τις πεποιθήσεις του Μεσαίωνα [...] πραγματεύεται τα γεγονότα με το ακατάδεκτο του δικαίου και του λόγου, πράγμα που είναι πολύ καλό για να επιχειρήσεις μια επανάσταση στα μυαλά και στο κράτος, αλλά πολύ λιγότερο για να γράφεις την ιστορία⁶².

Η βασική ιδέα γύρω από την οποία διαμορφώθηκε η κριτική της συγκεκριμένης ιστορικής σχολής προς τη φιλοσοφία της ιστορίας αλλά

62. Augustin Thierry, *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands, de ses causes et de ses suites jusqu'à nos jours, en Angleterre, en Écosse, en Irlande et sur le continent*, 2 τόμοι, Παρίσι: Garnier Frères, χ.χ. (έκδοση βασισμένη σε εκείνη του 31830· 1η έκδοση 1825), I, σ. 3 και 5.

και την ιστοριογραφία της εποχής των Φώτων ήταν λοιπόν η ακόλουθη: οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού είχαν εξακολουθήσει να διαπραττουν το σφάλμα που διέπρατταν όλοι όσοι είχαν προσπαθήσει μέχρι τότε να γράψουν την ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών· είχαν ουσιαστικά περιοριστεί στην επιφάνεια της ιστορικής πραγματικότητας, αναπαράγοντας εντέλει την εικόνα της εκάστοτε κοινωνίας η οποία προέκυπτε από τις ιστορικές πηγές που ήσαν κάθε φορά διαθέσιμες. Αυτές οι πηγές, ωστόσο, αναδείκνυαν εκείνη την εικόνα των κοινωνιών που οι ηγεμόνες των τελευταίων ήθελαν να παραδοθεί στις επόμενες γενεές. Για παράδειγμα, η εικόνα που έδιναν για τη μεσαιωνική κοινωνία οι μεσαιωνικές ιστορικές πηγές ήταν η εικόνα που είχαν κληροδοτήσει οι διάφοροι αυλικόι χρονογράφοι: το πανόραμα των πολέμων και των συνωμοσιών των μεσαιωνικών ηγεμόνων, από το οποίο βέβαια απουσίαζε οποιαδήποτε νύξη για τις ιστορικές τύχες των απλών ανθρώπων, για την ιστορία, με άλλα λόγια, των ίδιων των λαών. Το πρόβλημα αυτό επιτεινόταν όταν επρόκειτο για λαούς που είχαν υποστεί κατάκτηση και που, για μεγάλα ιστορικά διαστήματα, δεν διέθεταν δικούς τους χρονογράφους· οι μόνες πληροφορίες που ήσαν διαθέσιμες για αυτούς τους λαούς ήταν εκείνες που περιείχονταν στα χρονικά των κατακτητών τους, οι οποίοι δεν είχαν βεβαίως κανένα συμφέρον να κληροδοτήσουν στις επερχόμενες γενεές ό,τι δεν εξυμνούσε τα δικά τους «κατορθώματα».

Οι ρομαντικοί ιστοριογράφοι μέμφονταν δηλαδή τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού για το ότι δεν ήταν ακούοντως καχύποπτοι με τις ιστορικές πηγές. Όσο και αν οι Διαφωτιστές ήσαν διατεθειμένοι να δουν με κριτικό μάτι τις κοινωνίες του παρελθόντος, το έκαναν, σύμφωνα πάντοτε με τους ρομαντικούς ιστοριογράφους, στη βάση ιστορικών τεκμηρίων που ήταν εξ ορισμού ακατάλληλα για ένα τέτοιο εγχείρημα –εντελώς ακατάλληλα, ουσιαστικά, για μια επιστημονική προσέγγιση του παρελθόντος. Επιπλέον, επειδή οι εκπρόσωποι των Φώτων ήσαν κατά τα άλλα συνεπείς στο αίτημα για κριτική προσέγγιση του ιστορικού παρελθόντος, και από τη στιγμή που δεν ήταν σε θέση να το κατανοήσουν επιστημονικά, εκείνο που έκαναν ήταν να απορρίπτουν συνολικά το παρελθόν των ανθρώπινων κοινωνιών ως μια «ακολουθία εγκλημάτων», που δεν αφορούσαν, αυτά καθ' εαυτά, τους σκεπτόμενους ανθρώπους, και να περιορίζονται σε μια δημιουργική ενατένιση ενός καλύτερου μέλλοντος, το οποίο εξασφάλιζαν καθησυχαστικές, αλλά τελείως αναπόδεικτες επιστημονικά, ιδέες, όπως εκείνη της «αέναης προόδου των ανθρώπινων κοινωνιών».

«Πλανόμαστε υπερβολικά», συμπέρανε λοιπόν χαρακτηριστικά ο Ωγκυστέν Τιερρύ, «όταν ταυτίζουμε την ιστορία των κατακτητών με την ιστορία ολόκληρης της χώρας στην οποία κυριαρχούν». Προς επίρρωση μάλιστα του επιχειρήματός του, επικαλείτο την περίπτωση της Επανάστασης του «ελληνικού έθνους»:

Ένας σπουδαίος λαός δεν καθυποτάσσεται τόσο άμεσα όσο μοιάζουν να κάνουν πιστευτό οι επίσημες πράξεις εκείνων που τον κυβερνούν με το δίκαιο της ισχύος. Η ανάσταση του ελληνικού έθνους αποδεικνύει πως πλανόμαστε υπερβολικά όταν ταυτίζουμε την ιστορία των βασιλέων, ή ακόμη και αυτήν των κατακτητών λαών, με την ιστορία ολόκληρης της χώρας στην οποία κυριαρχούν. Η νοσταλγία της πατρίδας επιζεί ακόμη στα βάθη της καρδιάς πολύ καιρό αφού πάψει να υφίσταται η ελπίδα ανοικοδόμησης της παλιάς πατρίδας. Αυτό το συναίσθημα, όταν χάσει τη δύναμη να δημιουργεί στρατούς, δημιουργεί ακόμη συμμορίες ανταρτών, πολιτικούς ληστές στα δάση ή στα βουνά, και κάνει να τιμώνται ως μάρτυρες όσοι πεθαίνουν πάνω στην αγχόνη. [...] Αυτό μάς έχουν διδάξει οι πρόσφατες εργασίες για το ελληνικό έθνος [ενν. τη συλλογή *Δημοτικών τραγουδιών του Φωριέλ*], αυτό ανακάλυψα και εγώ για την αγγλοσαξονική φυλή, περισυλλέγοντας την ιστορία της εκεί όπου κανένας δεν την είχε αναζητήσει: στους μύθους, τις παραδόσεις και τη δημοτική ποίηση. Η ομοιότητα μεταξύ της θέσης των Ελλήνων υπό τους Τούρκους και αυτής των Άγγλων εκ φυλετικής καταγωγής [Anglais de race] υπό τους Νορμανδούς, όχι μονάχα αναφορικά με ό,τι το υλικό έχει η υποδούλωση αλλά και ως προς την ιδιαίτερη μορφή που ενδύεται το εθνικό πνεύμα εν μέσω των βασάνων της καταπίεσης [...] τον τρόπο με τον οποίο μισούμε αυτούς που θα θέλαμε, αλλά δεν μπορούμε, να νικήσουμε [...] είναι ένα γεγονός αξιο μνείας⁶³.

Η απλή στη σύλληψή της, αλλά καινοτόμα στην προοπτική της –εξού και η επίδραση που άσκησε στην εποχή της– μεθοδολογική πρόταση του Ωγκυστέν Τιερρύ ήταν η εξής: στον βαθμό που καλούμαστε να κάνουμε την ιστορία των κατακτητών, μπορούμε να βασιζόμαστε στις επίσημες, βεβαιωμένες πηγές της ιστορίας (διπλωματικά έγγραφα, πολιτικές πράξεις, κ.ά.)· όταν όμως κάνουμε την ιστορία των κατακτημένων λαών, στερούμαστε πηγών τέτοιου είδους –αφού την επίσημη ιστορία την γράφουν πάντοτε οι κατακτητές–, οπότε είμαστε αναγκασμένοι να προσφύγουμε σε όποια εκδήλωση του λαϊκού πνεύματος του κατακτημένου έχει περιέλθει σε εμάς. Είναι προφανές ότι τέτοιου είδους ιδέες

63. Στο ίδιο, I, σ. 8.

θα αποδεικνύονταν πολύ ελκυστικές για όσους εθνικούς ιστοριογράφους θα αναζητούσαν ίχνη της ιστορικής παρουσίας του λαού τους σε εποχές κατά τις οποίες αυτή η παρουσία δεν προέκυπτε εύλογα και αβίαστα μέσα από τις (βεβαιωμένες γραπτές) πηγές. Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, για παράδειγμα, θα εφάρμοζε αυτή την προβληματική για να αναδείξει την ιστορική παρουσία του ελληνικού λαού στο παρασκήνιο της ιστορίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁶⁴. Κάτι ανάλογο θα έκανε, λίγα χρόνια νωρίτερα από τον Ζαμπέλιο, και ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, όπως θα δούμε στο οικείο κεφάλαιο, διακρίνοντας την ιστορία του βυζαντινού κράτους από εκείνη του ελληνικού λαού κατά τον Μεσαίωνα.

Οι Γάλλοι ρομαντικοί ιστοριογράφοι δεν περιορίστηκαν ωστόσο σε μια θεωρητική καταγγελία των παλαιότερων ιστορικών αντιλήψεων. Προσπάθησαν να εφαρμόσουν στην πράξη τις νέες ιδέες που κόμιζαν, κάνοντας μάλιστα την ιστορία του δικού τους έθνους, του γαλλικού, και αναδεικνύοντας στη δική του ιστορία το πώς είχε επηρεάσει την ιστορική του διαδρομή η κατάκτηση των Γαλατο-ρωμαίων μακρινών προγόνων του από τους Φράγκους. Οι Γάλλοι ρομαντικοί επέβαλαν έτσι μια ανάγνωση ολόκληρης της γαλλικής ιστορίας ως ιστορίας της πάλης, αλλά και της σταδιακής συγχώνευσης, ανάμεσα στους Φράγκους κατακτητές και τους κατακτημένους Γαλατο-ρωμαίους. Μάλιστα, απηχώντας τις συμβιβαστικές ιδέες που ευνοούσε η εποχή της Παλινόρθωσης, και πρωτίστως η τότε εκδοχή του γαλλικού φιλελευθερισμού, που επιθυμούσε να αποτινάξει από πάνω του το, πρόσφατο ακόμη, παρελθόν της Ιακωβίνικης Τρομοκρατίας, προσπάθησαν τρόπον τινά να συναρμόσουν τις φραγκικές προτιμήσεις των λογίων της γαλλικής αριστοκρατίας με τις αντίστοιχες γαλατικές εκείνων της επαναστατικής αστικής τάξης. Έτσι, κατέληξαν στο να αναγνωρίσουν στη γαλλική ιστορία μια διαδικασία συγχώνευσης των Γαλατο-ρωμαίων με τους Φράγκους, προϊόν της οποίας ήταν, ως μια σύνθεση και η ίδια, η γαλλική «τρίτη τάξη» αυτή καθ' εαυτή⁶⁵. Με τα

64. Βλ. συνοπτικά Γ. Κουμπουρλής, «Οι οφειλές του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου στη γαλλική ρομαντική ιστορική σχολή», *Η' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο. Πρακτικά, Χώρα Κυθήρων 21-25 Μαΐου 2006, Τόμος IVα: Επτανησιακός πολιτισμός (Μέρος Α')*, Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, 2009, σ. 431-456.

65. Η διαμάχη για την καταγωγή των Γάλλων έχει τη δική της ιστορία στη νεότερη γαλλική σκέψη. Σημαντικούς της σταθμούς αποτελούν δύο έργα του Henri de Boulainvilliers που εκδόθηκαν μετά τον θάνατό του (*Histoire de l'ancien gouvernement de la France, avec XIV lettres historiques sur les parlements ou états généraux*, 3 τόμοι,

λόγια ενός από τους πρωτεργάτες της γαλλικής ρομαντικής ιστοριογραφίας, του Φρανσουά Γκυζό (1787-1874):

Για περισσότερους από δεκατρείς αιώνες, η Γαλλία περιελάμβανε δύο λαούς, ένα λαό κατακτητή και ένα λαό κατακτημένο. Για περισσότερους από δεκατρείς αιώνες, ο κατακτημένος λαός πάλευε να αποτινάξει τον ζυγό του κατακτητή λαού. Η ιστορία μας είναι η ιστορία αυτής της πάλης [...]. Ο χρόνος κυλάει [...] και τούς περικλείει σε ένα κοινό πεπρωμένο που, στο τέλος, δεν αφήνει να διαφανεί παρά ένα και το αυτό έθνος, εκεί που στην πραγματικότητα υφίστανται ακόμα δύο διακριτές φυλές⁶⁶.

Σημαντική είναι και μια άλλη μεθοδολογική παρέμβαση του εν λόγω ιστοριογραφικού ρεύματος. Για τους ρομαντικούς ιστορικούς, από τον Βρετανό Τόμας Καρλάυλ (1795-1881) μέχρι τον Γάλλο Ζυλ Μισλέ (1798-1874), η ιστορία συνιστά πάντοτε ένα χαοτικό σύνολο γεγονότων πριν έλθει ο ιστορικός να ανακαλύψει το νόημα που τα συνέχει, καθιστώντας έτσι την ιστορία ορθολογική και νοήσιμη για τους ανθρώπους του παρόντος.

Χάγγη & Άμστερνταμ: χ.ε., 1727· *Essai sur la noblesse de France, contenant une dissertation sur son origine et abaissement par feu, avec des notes historiques, critiques et politiques, un projet de dissertation sur les premiers Français et leurs colonies, et un supplément aux notes par forme de dictionnaire pour la noblesse*, επιμέλεια J.-F. de Tabary, Άμστερνταμ: χ.ε., 1732) και, στη συνέχεια, εκείνα των Jean-Baptiste abbé Dubos (*Histoire critique de l'établissement de la monarchie française dans les Gaules*, 3 τόμοι, Παρίσι: Huart, 1734) και François-Dominique de Reynaud Cte de Montlosier (*De la monarchie française depuis son établissement jusqu'à nos jours, ou Recherches sur les anciennes institutions françaises et sur les causes qui ont amené la Révolution et ses diverses phases jusqu'à la déclaration d'empire, avec un supplément sur le gouvernement de Buonaparte depuis ses commencements jusqu'à sa chute, et sur le retour de la maison de Bourbon*, 3 τόμοι, Παρίσι: Nicolle, Égron & Gide Fils, 1814-1815). Για μια εισαγωγή σε αυτή τη διαμάχη, βλ. ενδεικτικά C. Crossley, *French Historians and Romanticism: Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet, Λονδίνο & Νέα Υόρκη*: Routledge, 1993, σ. 7 και 90· Sh. M. Gruner, «Political historiography», σ. 347· S. Citron, *Le mythe national. L'histoire de France en question*, Παρίσι: Éditions Ouvrières, 1987, σ. 159-164· R. Johannet, *Le principe des nationalités*, Παρίσι: Nouvelle Librairie Nationale, 1918, σ. 54-69· Cl. Nicolet, *La fabrique d'une nation. La France entre Rome et les Germains*, Παρίσι: Perrin, 2003, σ. 57 κ.εξ.· H. A. Ellis, «Genealogy, History, and Aristocratic Reaction in Early Eighteenth-Century France: The Case of Henri de Boulainvilliers», *The Journal of Modern History*, τ. 58, τχ. 2 (Ιούνιος 1986), σ. 414-451· Θ. Νικολαΐδης, «Το ζήτημα των δύο εθνών στη γαλλική ιστοριογραφία: από τον Φρανσουά Οτμάν στον Αυγουστίνo Τιερρύ», *Τα Ιστορικά*, τ. 21, τχ. 40 (Ιούνιος 2004), σ. 157-178.

66. F. Guizot, *Du gouvernement de la France depuis la Restauration et du ministère actuel*, Παρίσι: Ladvocat, 1820, προθμ. στο, R. Johannet, *Le principe des nationalités*, σ. 141.

Για τον Μισλέ ιδιαίτερα, ο ιστορικός αντιπροσωπεύει τον Οιδίποδα τον οποίο χρειάζονται οι άνθρωποι που έζησαν στο παρελθόν, οι «νεκροί» όπως τούς αποκαλεί, και ο οποίος επιλύει για λογαριασμό τους το αίνιγμα της Σφίγγας, κάνοντας να μιλήσουν «οι σιωπές της ιστορίας»:

τούς χρειάζεται ένας Οιδίπους, που να τούς εξηγήσει τα δικά τους αινίγματα των οποίων το νόημα δεν έβρισκαν, να τούς μάθει τι ήθελαν να πουν τα λόγια τους, οι πράξεις τους, αυτό που δεν κατάλαβαν [...] πρέπει να ακούσει τις λέξεις που δεν ειπώθηκαν ποτέ [...] να κάνει να μιλήσουν οι σιωπές της ιστορίας⁶⁷.

Το πρόβλημα ήταν βέβαια ότι, σκεπτόμενος κατά αυτό τον τρόπο, και προκειμένου να επιλύει τα εκάστοτε «αινίγματα της Σφίγγας», ο ρομαντικός ιστορικός αισθανόταν υποχρεωμένος να βρίσκει λύσεις για τα προβλήματα που τού δημιουργούσαν τα «κενά» ή οι «σιωπές» των ιστορικών πηγών· διότι αν εντέλει η ιστορία εθεωρείτο έτσι και αλλιώς ως ορθολογική και νοήσιμη –διότι, σε αυτό το ζήτημα, οι ρομαντικοί ιστορικοί δεν είχαν απομακρυνθεί από τις βεβαιότητες του Διαφωτισμού, δεν είχαν δηλαδή κυλήσει προς αγνωστικιστικές θέσεις–, ο ίδιος ο ιστορικός δεν εδικαιούτο να επικαλείται την άγνοια των δεδομένων την οποία αναγνώριζε στα ιστορικά υποκείμενα που μελετούσε. Το αποτέλεσμα ήταν οι ρομαντικοί ιστορικοί να επισημαίνουν τον ρόλο που διαδραματίζουν οι λεγόμενες «υποθέσεις» στην ιστορική έρευνα. Μόνο που οι «υποθέσεις» τις οποίες είχαν την τάση να πριμοδοτήσουν απείχαν πολύ από τις σύγχρονες υποθέσεις εργασίας-έρευνας· βασισμένες σε εκ των προτέρων δοσμένα ερμηνευτικά σχήματα για το ιστορικό παρελθόν, ήταν ουσιαστικά, όπως παραδεχόταν για τον εαυτό του ο Σπ. Ζαμπέλιος, «εικασίες και πιθανολογίες». Συχνά μάλιστα, η υιοθέτηση αυτών των εικασιών κατέληγε σε ανοικτές, και ενίοτε ομολογημένες, παραποιήσεις των δεδομένων των ιστορικών πηγών⁶⁸.

67. J. Michelet, *Journal*, επιμέλεια P. Viallaneix, 2 τόμοι, Παρίσι: Gallimard, 1959-1962, I, (εγγραφή με ημερομηνία 30/1/1842), απόσπασμα ανθολογημένο στο, S.-A. Leterrier, *Le XIXe siècle historien. Anthologie raisonnée*, Παρίσι: Belin, 1997, σ. 203. Πβ. τις παρατηρήσεις του B. G. Réizov, *L'historiographie romantique française, 1815-1830*, Μόσχα: Éditions en langues étrangères, 1962, σ. 273, σχετικά με τη στάση του Γκυζό αναφορικά με αυτό το ζήτημα: «Τα κενά [των ιστορικών πηγών], τα οποία είναι αναπόφευκτα σε ό,τι αφορά στη γνώση της ιστορίας, οφείλουν να πληρούνται, σύμφωνα με τον Γκυζό, με τη βοήθεια του [ορθού] λόγου, διότι “ο άνθρωπος [...] έλαβε τον λόγο για να αναπληρώσει την έλλειψη της γνώσης, όπως έλαβε τη βιομηχανία για να αναπληρώσει την έλλειψη της [φυσικής] δύναμης”».

68. Βλ. ενδεικτικά για την περίπτωση της ελληνικής εθνικής ιστορικής σχολής,

Είναι ωστόσο φανερό ότι αυτή η στάση αντλούσε τη νομιμοποίησή της από τη βεβαιότητα των ρομαντικών ιστορικών σχετικά με το ότι η ιστορία είχε ένα άνωθεν διατεταγμένο νόημα το οποίο συνέχισε μεταξύ τους τα ιστορικά γεγονότα. Ύστερα από την, άλλοτε ανοικτή και άλλοτε συγκεκαλυμμένη, προσπάθεια αποκαθήλωσης του ρόλου της θείας πρόνοιας στην ιστορία από τους φιλοσόφους και τους ιστορικούς του Διαφωτισμού, οι ρομαντικοί διάδοχοί τους είχαν λοιπόν έλθει να αποκαταστήσουν ως ένα βαθμό αυτό τον ρόλο, αποδίδοντας κατά κάποιον τρόπο τα του ανθρώπου τω ανθρώπω και τα του Θεού τω Θεώ. Με άλλα λόγια, υποστήριζαν ότι, μελετώντας την ανθρώπινη ιστορία, διακρίνει κανείς δύο ειδών ιστορικά γεγονότα: τα καθαρώς ιστορικά, που είναι προϊόντα της ανθρώπινης δράσης και, για αυτό τον λόγο, άμεσα προσιτά στην ανθρώπινη διάνοια, και τα υπερ-ιστορικά γεγονότα, τα οποία είναι αποτέλεσμα της θεϊκής παρέμβασης στην ιστορία (δηλαδή του προνοιακού σχεδίου για τον κόσμο) και τα οποία διαφεύγουν συχνά της ανθρώπινης κατανόησης. Με τα λόγια του Γκυζό:

Έτσι εκτελείται, με το χέρι των ανθρώπων, το σχέδιο της Πρόνοιας για τον κόσμο, έτσι συνυπάρχουν τα δύο [ειδών] γεγονότα που ακτινοβολούν στην ιστορία του πολιτισμού: από τη μια, εκείνο που είναι μοιραίο, που διαφεύγει της επιστήμης και της ανθρώπινης βούλησης· από την άλλη, ο ρόλος που διαδραματίζουν στην ιστορία του πολιτισμού η ελευθερία και η διάνοια του ανθρώπου⁶⁹.

[Στην ιστορία] ο άνθρωπος αναγνωρίζει κάτι που δεν έχει να κάνει με τη βούλησή του και που οφείλει να ρυθμίζει τη βούλησή του. [...] Αυτό το κάτι συνίσταται στον νόμο που είναι ανώτερος του ανθρώπου και που δημιουργήθηκε για τον άνθρωπο, [δηλαδή] στον θεϊκό νόμο. Ο πραγματικός νόμος του ανθρώπου δεν προέρχεται από τον άνθρωπο· τον λαμβάνει, δεν τον δημιουργεί⁷⁰.

Ανάλογες ήταν και οι διαπιστώσεις ενός από τα νεότερα μέλη της εν λόγω σχολής, του Ζυλ Μισλέ:

οι ίδιοι οι άνθρωποι δημιούργησαν τον κοινωνικό κόσμο όπως αυτός είναι· αλλά αυτός ο κόσμος δεν προέκυψε λιγότερο από μια διάνοια συχνά αντίθετη και πάντοτε ανώτερη σε σχέση με τους επιμέρους σκοπούς τους οποίους οι άνθρωποι

Γ. Κουμπουρλής, «Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους», ό.π.

69. F.-P.-G. Guizot, *Cours d'histoire moderne. Histoire de la civilisation en Europe, depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution Française*, Παρίσι: Pichon & Didier, 1828, μάρτημα XI (27/6/1828), σ. 7.

70. F.-P.-G. Guizot, *Histoire des origines du gouvernement représentatif et des institutions politiques de l'Europe depuis la chute de l'Empire romain jusqu'au XIVe siècle*, 2 τόμοι, Παρίσι: Didier, 1880, I, σ. 90-91.

είχαν θέσει για τον εαυτό τους. Αυτοί οι σκοποί [...] είναι για αυτή [τη διάνοια] τα μέσα για να πετύχει σκοπούς πιο σπουδαίους και πιο μακροπρόθεσμους⁷¹.

Η ρομαντική ιστοριογραφία αποτέλεσε κατά τούτο μια σύνθεση της παραδοσιακής αντίληψης για την ιστορία με εκείνη που είχε παραγάγει ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός – σύνθεση η οποία επεδίωξε κυρίως να απαλείψει ό,τι οι ίδιοι οι ρομαντικοί θεωρούσαν ως υπερβολές της νεοτερικής αντίληψης. Όμως, η ρομαντική σύνθεση⁷² δεν συνίστατο επ’ ουδενί σε μια άμεση επιστροφή στην παραδοσιακή αντίληψη για την ιστορία· κάτι τέτοιο, άλλωστε, δεν ήταν πλέον εφικτό⁷³. Αυτό σημαίνει εν προκειμένω πως ό,τι αναγνώριζαν οι ρομαντικοί ιστοριογράφοι ως έργο της θείας πρόνοιας το θεωρούσαν εντέλει αντιληπτό από τους ανθρώπους στο πλαίσιο μιας φιλοσοφίας της ιστορίας η οποία, στη βάση των αρχών του (γερμανικού) ιστορισμού, προμοδοτούσε την κατανόηση της ανθρώπινης ιστορίας ως ενός συνόλου από επιμέρους εθνικές ιστορίες – ως ενός συνόλου από επιμέρους εθνικές συμβολές προς έναν άνωθεν διατεταγμένο στόχο. Η ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας λογιζόταν επιπλέον ως ένα οργανικό όλο, κάθε μέρος του οποίου είχε το δικό του νόημα για την κατανόηση του όλου. Μια τέτοια αντίληψη συνεπαγόταν μεταξύ άλλων πως δεν υπήρχαν πλέον εποχές, όπως ο Μεσαίωνας, που ο ιστορικός μπορούσε να συνεχίσει να αγνοεί, ως αδιάφορες ή σκοταδιστικές, αφού όλες οι εποχές της ανθρώπινης παρουσίας αντιμετωπίζονταν εδώ ως αναγκαία στάδια για την επίτευξη του όποιου «τέλους» της ιστορίας. Κάθε στάδιο εθεωρείτο μάλιστα ότι προοιωνίζε το επόμενο και έδινε νόημα στο προηγούμενο· αγνοώντας κάποιο κομμάτι αυτής της αλυσίδας, ο ιστορικός έχανε την αίσθηση της ενότητας του όλου⁷⁴.

71. J. Michelet, «Discours sur le système et la vie de Vico», στο *Principes de la philosophie de l'histoire, traduits de la Scienza Nuova de J. B. Vico, et précédés d'un discours sur le système et la vie de l'auteur*, Παρίσι: Renouard, 1827, σ. i-xlvi, σ. xliii.

72. Αυτή η διάθεση για επιμέρους αλλά και συνολικές συνθέσεις χαρακτηρίζει όλους τους εκπροσώπους της ρομαντικής σκέψης, όπως έχει άλλωστε παρατηρηθεί και στα καθ’ ημάς· βλ. πρόχειρα Α. Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα: Ergo, 2004, σ. 43· Δ. Πολυχρονάκης, *Ο κριτικός ιδεαλισμός του Ιάκωβου Πολυλά. Ερμηνευτική παρουσίαση του αισθητικού και του γλωσσικού του συστήματος*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002, σ. 45.

73. Πβ. σχετικά G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη - Τορόντο: Longmans Green, 1952, σ. 187.

74. Βλ. για παράδειγμα την Εισαγωγή που προτάσσει ένας από τους σπουδαιότερους

Η αναγνώριση, πάντως, του ρόλου της θείας πρόνοιας στα ιστορικά γεγονότα από τους ρομαντικούς ιστοριογράφους δεν τούς εμπόδισε καθόλου να συμβάλουν με τον δικό τους τρόπο στην προϊούσα εκκοσμίκευση της ιστορίας κατά τον 19ο αιώνα. Το έκαναν, μεταξύ άλλων, διαμορφώνοντας έννοιες που έκτοτε κυριάρχησαν στις κοινωνικές επιστήμες: μια από αυτές είναι εκείνη των «κοινωνικών τάξεων (classes sociales)», που ουσιαστικά ο Μαρξ δανείστηκε από τους Γκυζό και Τιερρύ⁷⁵. Το έκαναν όμως και με τρόπους που αποδείχτηκαν λιγότερο γόνιμοι. Διότι προσπαθώντας κάθε ένας από τους ρομαντικούς ιστοριογράφους να αναδείξει τον ρόλο των εθνών στην ιστορική εξέλιξη, κατέληγε ουσιαστικά να υπερτονίζει –συνειδητά ή ασυνειδήτα, αν και συνήθως συνειδητά– τον ρόλο του δικού του έθνους στην πρόοδο της ανθρωπότητας. Και αυτό σήμαινε συχνά την υιοθέτηση ιδεών οι οποίες ήσαν ανοικτά «βλάβασφημες», ή και «αιρετικές», αν τις δούμε από καθαρά θρησκευτική άποψη, αλλά οι οποίες ήσαν ενδεικτικές του γεγονότος ότι οι καθαρά κοσμικές μέριμνες ήταν εκείνες που πρυτάνευαν πλέον στη συγγραφή της ιστορίας:

Ο Θεός [...] με τη μορφή που τον ζει ο Μεσαίωνας, ήταν απαραίτητος; Ολόκληρη η ιστορία είναι εδώ για να απαντήσει: όχι. Ο Μεσαίωνας υποσχέθηκε την ενότητα, και δεν έδωσε παρά τον πόλεμο. Έπρεπε αυτός ο Θεός να αποκτήσει τη δεύτερη εποχή του, να εμφανισθεί πάνω στη γη με την του 1789 ενσάρκωσή του. [...] Η Γαλλία συνέχισε το ρωμαϊκό και το χριστιανικό έργο. Ο χριστιανισμός

εκπροσώπους της φιλελεύθερης γαλλικής ιστορικής σχολής, ο Εντγκάρ Κινέ (1803-1875), στη μεταφρασμένη από τον ίδιο γαλλική έκδοση του πιο σημαντικού χειμένου του Χέρντερ, των *Ιδεών πάνω στη φιλοσοφία της ιστορίας της ανθρωπότητας* (1784-1791) –Εισαγωγή στην οποία και εξάγει τη συμβολή του Γερμανού φιλοσόφου στην αναμόρφωση των ιστορικών σπουδών: «Ας φροντίζουμε λοιπόν να αποφεύγουμε να χάνουμε το νήμα που μάς συνδέει με τους περασμένους αιώνες [...] Είναι ήδη ένα αρκετά μεγάλο μυστήριο η ίδια η ζωή [...] Ας μην αφήνουμε σε ένα ανάλογο σκοτάδι αυτή τη συρροή των παραδοσιακών υπάρξεων [êtres traditionnels] που την μεταβάλλουν· αφού δεν γνωρίζουμε τι είμαστε, ας γνωρίσουμε τουλάχιστον τι είναι αυτές, από πού προέρχονται και μέσα από ποια διαδοχή φαινομένων έφτασαν μέχρι σ' εμάς», Ε. Quinet, «Introduction», στο, Herder, *Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité*, 3 τόμοι, Παρίσι: Levraut, 1834 (1827-1828), I, σ. 7-65, σ. 52. Ουσιαστικά, η μεθοδολογική προτροπή του Κινέ είναι εδώ η εξής: μην αγνοείτε τις σχέσεις του παρόντος με το παρελθόν, διότι το παρόν έχει προκύψει μέσα από το παρελθόν· δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί το παρόν αν δεν αναχθεί στο παρελθόν, αν δεν αναδειχθούν οι συγκεκριμένες απολήξεις του παρελθόντος στο παρόν.

75. Βλ. πρόχειρα Ρ. Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης. Τόμος Α' (Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ)*, Αθήνα: Γνώση, ³1994, σ. 241 και 295.

είχε υποσχεθεί, και η Γαλλία κράτησε την υπόσχεση. Την αδελφική ισότητα, που είχε αναβληθεί για τη μεταθανάτιο ζωή, αυτή την δίδαξε στον κόσμο, ως τον νόμο αυτού εδώ του κόσμου⁷⁶.

Οι ιδέες της γαλλικής ρομαντικής ιστοριογραφίας ήταν εν προκειμένω επηρεασμένες από πνευματικά ρεύματα που αναδύθηκαν στη Γερμανία. Οι οφειλές των Γάλλων φιλελεύθερων ιστορικών, αφενός, στην τάση ανάδειξης και υπεράσπισης των «εθνικών πολιτισμών» από Γερμανούς λογίους που διαβάστηκαν πολύ στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα και, αφετέρου, στη γερμανική ιδεαλιστική φιλοσοφία των Γιόχαν Γκότλινμπ Φίχτε (1762-1814) και Χέγκελ είναι δεδομένες και έχουν επισημανθεί αναλυτικά από τους μελετητές αυτών των πνευματικών φαινομένων. Είναι λοιπόν προφανές ότι όταν, για παράδειγμα, ο Ζυλ Μισλέ επιχειρούσε το 1828 να συλλέξει γαλλικά λαϊκά τραγούδια για να αναδείξει τις ιδιαιτερότητες του γαλλικού «εθνικού πολιτισμού»⁷⁷, δεν είχε ουσιαστικά ως πρότυπό του τον Κλωντ Φωριέλ (1772-1844), που λίγα χρόνια νωρίτερα είχε κάνει το ίδιο με τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια, αλλά τους πρωτεργάτες της επιστημονικής ενασχόλησης με τον λαϊκό πολιτισμό, τον Χέρντερ και τους αδελφούς Γκριμ, τον Γιάκομπ (1785-1863) και τον Βίλχελμ Γκριμ (1786-1859), οι οποίοι είχαν βέβαια εμπνεύσει και τον ίδιο τον Φωριέλ. Επίσης, όταν οι Γάλλοι ρομαντικοί ιστοριογράφοι έκαναν λόγο για το πόσο στενά συνδεδεμένα είναι σε ιστορικο-οντολογικό επίπεδο παρελθόν, παρόν και μέλλον, άρα και για το πόσο ο ιστορικός οφείλει να τα συνεξετάζει, ουσιαστικά αναπαρήγαν τις ιδέες του επιστημονικού ρεύματος που καλούμε (γερμανικό) ιστορισμό, το οποίο είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στο περιθώριο του γερμανικού Διαφωτισμού, αρχικά ως τάση διόρθωσης των «υπερβολών» του δυτικοευρωπαϊκού μητρικού ρεύματος και, στη συνέχεια, μετά τη Γαλλική Επανάσταση και τους ναπολεόντειους πολέμους,

76. J. Michelet, *Le peuple*, Παρίσι: Hachette & Paulin, 1846, σ. 305 και 327-328. Πβ. τα σχόλια του H. White, *Metahistory. The Historical Imagination in nineteenth-century Europe*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο: Johns Hopkins University Press, 1973, σ. 155-157, για το γεγονός ότι ο Μισλέ αποκαλεί τη Γαλλική Επανάσταση «ημέρα της κρίσεως».

77. Βλ. B. G. Réizov, *L'historiographie romantique française*, σ. 543-544. Σχετικά με την υπεράσπιση της λαϊκής κουλτούρας από τους ρομαντικές στοχαστές, πβ. E. Lunn, «Cultural Populism and Egalitarian Democracy: Herder and Michelet in the Nineteenth Century», *Theory and Society*, τ. 15, τχ. 4 (Ιούλιος 1986), σ. 479-517. Τέλος, σχετικά με τη στάση των Γάλλων ρομαντικών ιστοριογράφων ως προς το θέμα αυτό, πβ. C. Crossley, *French Historians*, ιδίως σ. 44 και 48· B. G. Réizov, *L'historiographie romantique française*, ιδίως σ. 793.

ως ανοικτή κριτική προς αυτό, στη βάση κυρίως της αρχής του σεβασμού των πολιτισμικών και ιστορικών ιδιαιτεροτήτων του κάθε λαού.

Ο ιστορισμός, όπως άλλωστε και κάθε ένα από τα κλασικά πνευματικά ρεύματα του 17ου, του 18ου και του 19ου αιώνα –ή ακόμη, θα έλεγε κανείς, όπως και κάθε -ισμός-, δεν συνιστά ένα ενιαίο και συνεκτικό πνευματικό κίνημα. Εντάσσουμε συνήθως σε αυτό μια σειρά από επιμέρους τάσεις, που υπήρξαν προϊόντα διαφόρων επιμέρους μετεξελίξεων των ιδεών με τις οποίες ταυτίστηκε στα πρώτα του βήματα –των ιδεών, ουσιαστικά, του Χέρντερ. Ίσως λοιπόν, όπως συνηθίσαμε πλέον να κάνουμε και στην περίπτωση του ρομαντισμού⁷⁸, είναι προτιμότερο να μιλάμε για ιστορισμούς, και όχι για έναν (γερμανικό ή άλλο) ιστορισμό. Ξεκινώντας μέσα από τα σπλάχνα της γερμανικής εκδοχής του Διαφωτισμού, της *Aufklärung*, που τόσο εύστοχα αντιδιαστέλλει συστηματικά προς το ρεύμα του *Enlightenment*, των Βρετανών και Γάλλων κυρίως στοχαστών, ο Πέτερ Χανς Ράιλλ⁷⁹, ο ιστορισμός πέρασε από διάφορες φάσεις, στο πλαίσιο των

78. Βλ. J. Droz, «Romanticism in Political Thought», στο, Ph. P. Wiener (επιμ.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, 4 τόμοι, Νέα Υόρκη: Scribner's Sons, 1973, IV, σ. 205-208· Fr. L. Baumer, «Romanticism», στο *ίδιο*, IV, σ. 198-204· Fr. Ferguson, «On the Numbers of Romanticisms», *ELH*, τ. 58, τχ. 2 (Καλοκαίρι 1991), σ. 471-498· G. N. Izenberg, «Romanticism in Literature and Politics», στο, M. Cl. Horowitz (επιμ.), *New Dictionary of the History of Ideas*, 6 τόμοι, Ντιτρόιτ: Thomson Gale, 2005, V, σ. 2138-2144. Πβ. M. Phillips, «Macaulay, Scott, and the Literary Challenge to Historiography», *Journal of the History of Ideas*, τ. 50, τχ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1989), σ. 117-133, σ. 122, ο οποίος σημειώνει πολύ χαρακτηριστικά ότι «έχει σε κάθε περίπτωση αποδειχθεί αδύνατο το να ορίσουμε» τον όρο «ρομαντισμός».

79. Βλ. P. H. Reill, *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*, Μπέρκλεϊ: University of California Press, 1975. Πβ. επίσης H. P. Liebel, «The Enlightenment and the Rise of Historicism in German Thought», *Eighteenth-Century Studies*, τ. 4, τχ. 4 (Καλοκαίρι 1971), σ. 359-385· St. Lestition, «Kant and the End of the Enlightenment in Prussia», *The Journal of Modern History*, τ. 65, τχ. 1 (Μάρτιος 1993), σ. 57-112. Για τον γερμανικό ιστορισμό, πβ. ενδεικτικά G. G. Iggers, *The German Conception of History*, ό.π. του ιδίου, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφρ. από τα αγγλικά Π. Ματάλας, Αθήνα: Νεφέλη, 1999, σ. 39-49· D. R. Kelley, *Fortunes of History*, *ιδίως* σ. 112-140· C. T. Loader, «German Historicism and Its Crisis», *The Journal of Modern History*, τ. 48, τχ. 3 (Σεπτέμβριος 1976), σ. 85-119. Για τις σημασίες που έχει κατά καιρούς λάβει η έννοια «ιστορισμός», βλ. D. E. Lee & R. N. Beck, «The Meaning of "Historicism"», *The American Historical Review*, τ. 59, τχ. 3 (Απρίλιος 1954), σ. 568-577· G. G. Iggers, «Historicism», στο, Ph. P. Wiener (επιμ.), *Dictionary*, II, σ. 456-464· του ιδίου, «Historicism: The History and Meaning of the Term», *Journal of the History of Ideas*, τ. 56, τχ. 1

οποίων δόθηκε έμφαση σε κάποιες από τις αρχικές ιδέες του ενώ τέθηκαν στο περιθώριο κάποιες άλλες, διατυπώθηκαν ερμηνευτικές προτάσεις που, σταδιακά, αμφισβητήθηκαν από ορισμένους εκπροσώπους του, για να καταλήξει να αποτελέσει ένα εξαιρετικά πολυσυλλεκτικό πνευματικό κίνημα, που περιέλαβε στους κόλπους του διανοητές τόσο διαφορετικούς όπως οι Χέρντερ, Σλόσσερ και Ράνκε, ο Σαβινύ και ο Ντρώζεν, ο Φρίντριχ Μάινκε⁸⁰ καθώς και οι εκπρόσωποι της «Νεότερης ιστορικής σχολής της εθνικής οικονομίας» του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού⁸¹.

Όπως είναι λοιπόν φυσικό, η σκέψη και μόνο να παρουσιαστούν εδώ οι πολυάριθμες συνιστώσες του συγκεκριμένου θεωρητικού ρεύματος είναι εντελώς ανεδαφική. Θα επιχειρήσω ωστόσο να προσανατολίσω τον αναγνώστη σε ορισμένες από αυτές τις συνιστώσες, προκειμένου να γίνει κατανοητό το πού κινήθηκαν οι ιστοριογράφοι που επηρεάστηκαν από αυτές, είτε πρόκειται για τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο είτε για εκείνους

(Ιανουάριος 1995), σ. 129-152· D. R. Kelley, «Historicism», στο, M. Cl. Horowitz (επιμ.), *New Dictionary of the History of Ideas*, 6 τόμοι, Ντιτρόιτ: Thomson Gale, 2005, III, σ. 1000-1002. Επίσης, πβ. C. Antoni, *L' historicisme*, Γενεύη: Droz, 1963, όπου αναζητούνται οι πλέον μακρινές καταβολές των ιδεών του ιστορισμού. Στην ελληνική γλώσσα, σημαντικά θεωρώ αναφορικά με τον λεγόμενο «πρώιμο ιστορισμό» τα κείμενα: Π. Σούρλας, «Kant και Savigny», στον συλλογικό τόμο, *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Αθήνα: Σάκκουλας, 1980, σ. 791-812· Α. Λαβράνου, «Οι ιστοριστικές βάσεις της θεωρίας του F. C. v. Savigny», *Αξιολογικά*, τχ. 8 (1995), σ. 70-130· της ίδιας, «Thibaut και Savigny: Η “διένεξη περί κωδικοποίησης” του δικαίου και η συγκρότηση του “πρώιμου” ιστορισμού», *Αξιολογικά*, τχ. 17 (2007), σ. 7-29.

80. Βλ. ενδεικτικά C. G. Rand, «Two Meanings of Historicism in the Writings of Dilthey, Troeltsch, and Meinecke», *Journal of the History of Ideas*, τ. 25, τχ. 4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1964), σ. 503-518· J. L. Herkless, «Meinecke and the Ranke-Burckhardt Problem», *History and Theory*, τ. 9, τχ. 3 (1970), σ. 290-321· R. A. Pois, «Two Poles Within Historicism: Croce and Meinecke», *Journal of the History of Ideas*, τ. 31, τχ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1970), σ. 253-272.

81. Βλ. ενδεικτικά G. G. Iggers, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*, σ. 56-61· Κ. Ψυχοπαίδης, «Φορμαλισμός, ιστορισμός και αξιολογία στη θεμελίωση της πολιτικής οικονομίας (G. Schmoller)», *Αξιολογικά*, τχ. 4 (1992), σ. 132-190· Θ. Γκιούρας, «Gustav Schmoller - Ιστορισμός και κριτική», *Αξιολογικά*, τχ. 4 (1992), σ. 96-131· E. Streissler, «The Intellectual and Political Impact of the Austrian School of Economics», *History of European Ideas*, τ. 9, τχ. 2 (1988), σ. 191-204· Chr. Prendergast, «Alfred Schutz and the Austrian School of Economics», *The American Journal of Sociology*, τ. 92, τχ. 1 (Ιούλιος 1986), σ. 1-26.

που προηγήθηκαν των δύο Ελλήνων ιστοριογράφων εμπνέοντάς τους αναφορικά με τη συγγραφή μιας συνολικής εθνικής ιστορίας των Ελλήνων.

Αν λοιπόν ήθελε κανείς να συνοψίσει την ουσία του ιστοριστικού διαβήματος –που είχε εφαρμογή σε όλες τις επιστήμες του ανθρώπου και της κοινωνίας, και όχι μόνο στην ιστοριογραφία– σε πείσμα της πολλαπλότητας των επιμέρους τάσεων, θα έλεγε ίσως ότι ιστορισμός είναι εκείνο το επιστημονικό ρεύμα σύμφωνα με το οποίο *κατανόηση ενός πράγματος ίσον γνώση της ιστορίας του*. εξού άλλωστε και η ίδια η λέξη «ιστορισμός». Όσο για τις προκείμενες αρχές που διατρέχουν όλες τις επιμέρους συνιστώσες του ιστορισμού, αυτές μπορούμε να θεωρήσουμε ότι συμπεκνώνονται σε δύο βασικές αντιλήψεις:

α) Το υπό μελέτη αντικείμενο –το οποίο μπορεί να είναι μια ιδέα, ένας πολιτισμός, ένας θεσμός, ένας λαός, ένα έθνος, ένα κράτος, μια ανθρώπινη κοινωνία– νοείται ως ένας οργανισμός, ένα οργανικό όλο, το οποίο είναι λογικά και ιστορικά πρωθύστερο των μερών του, αλλά το οποίο είναι ταυτόχρονα μοναδικό, ανεπανάληπτο ιστορικά. Στο πλαίσιο του ιστορισμού έχουμε δηλαδή την πριμοδότηση του φιλοσοφικού υποδείγματος του οργανισμού, έναντι εκείνου της μηχανής που είχε κατά το μάλλον ή ήττον κυριαρχήσει στα χρόνια του Διαφωτισμού⁸². Έτσι για παράδειγμα, για τον ιστορικό, η κοινωνία προηγείται κατ' ουσίαν των ατόμων που την αποτελούν, άρα οι (ατομοκεντρικές) αντιλήψεις περί «κοινωνικού συμβολαίου» στερούνται νοήματος.

β) Το υπό μελέτη αντικείμενο μπορεί να κατανοηθεί μονάχα με βάση

82. Βλ. σχετικά F. M. Barnard, «Metaphors, Laments, and the Organic Community», *The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue canadienne d'Economie et de Science politique*, τ. 32, τχ. 3 (Αύγουστος 1966), σ. 281-301· του ιδίου, «Natural Growth and Purposive Development: Vico and Herder», *History and Theory*, τ. 18, τχ. 1 (Φεβρουάριος 1979), σ. 16-36· P. H. Reill, «History and the Life Sciences in the Early Nineteenth Century. Wilhelm von Humboldt and Leopold von Ranke», στο, G. G. Iggers - J. M. Powell (επιμ.), *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline*, Νέα Υόρκη: Syracuse University Press, 1990, σ. 36-44, σ. 19-35, ιδίως σ. 25-32· του ιδίου, «Narration and Structure in Late Eighteenth-Century Historical Thought», *History and Theory*, τ. 25, τχ. 3 (Οκτώβριος 1986), σ. 286-298· του ιδίου, *Vitalizing Nature in the Enlightenment*, Μπέριγλεϊ και Λονδίνο: University of California Press, 2005· T. Lenoir, «Generational Factors in the Origin of Romantische Naturphilosophie», *Journal of the History of Biology*, τ. 11, τχ. 1 (Ανοιξη 1978), σ. 57-100· S. Moravia, «From Homme Machine to Homme Sensible: Changing Eighteenth-Century Models of Man's Image», *Journal of the History of Ideas*, τ. 39, τχ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1978), σ. 45-60.

μια ιστορικο-γενετική μέθοδο, με την οποία ο μελετητής ανατρέχει στη στιγμή της γένεσής του, αναζητώντας σε αυτή τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του στη μεγαλύτερη δυνατή καθαρότητά τους. Ο μελετητής αναζητά ουσιαστικά τις καθοδηγητικές αρχές ανάπτυξης του όλου –πρόκειται για την αναζήτηση της περίφημης «καταβολής-καταγωγής (*Ursprung*)»– και παρακολουθεί την ιστορική πορεία της εξέλιξής του, η οποία μπορεί να αφορά και σε σημαντικές μεταβολές που υπέστη η αρχική του μορφή, μέχρι και σήμερα, «μέχρι τις μέρες μας (*bis auf unsere Tage*)».

Από εκεί και πέρα ωστόσο, υφίστανται σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους εκπροσώπους του εν λόγω πνευματικού ρεύματος⁸³. Σε γενικές γραμμές, και από τη στιγμή κατά την οποία το ρεύμα αυτό αυτονομήθηκε από την πνευματική μήτρα του γερμανικού Διαφωτισμού –στο πλαίσιο του οποίου παρέμενε ακόμη σε ισχύ η αντίληψη περί ενιαίας «ανθρώπινης φύσης», που προδιαθέτει το ανθρώπινο γένος για κάποιου είδους πρόοδο, βελτίωση (σημαντική είναι εδώ η έννοια της *Bildung*)⁸⁴

83. Ο Ράνκε, για παράδειγμα, δεν θα μπορούσε ποτέ να συμφωνήσει με όσους θεωρούσαν ότι ήταν σε θέση να αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της έλλειψης πηγών για την ιστορική δράση των λαών προσφεύγοντας στους «μύθους» και τις «παραδόσεις» τους, όπως έκαναν δηλαδή οι Γάλλοι ιστοριστές τύπου Ωγκυστέν Τιερρύ και Γκυζό. Όπως παρατηρεί ο Peter Burke, «*Ranke the Reactionary*», στο, G. G. Iggers - J. M. Powell (επιμ.), *Leopold von Ranke and the Shaping*, σ. 42, ο Ράνκε, εμμένοντας, τουλάχιστον καταρχήν, σε μια πολιτική-συμβαντολογική ιστορία που βασιζόταν στις βεβαιωμένες γραπτές πηγές, στην ουσία όμνυε στην παράδοση του Θουκυδίδη, και όχι σε εκείνη του Ηρόδοτου, και άφηγε τη συγγραφή μιας κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας σε όσους φάνταζαν στα μάτια του ως λίγο-πολύ «ερασιτέχνες και εκλαϊκευτές». Για το ζήτημα αυτό, πβ. F. Schevill, «*Ranke: Rise, Decline, and Persistence of a Reputation*», *The Journal of Modern History*, τ. 24, τχ. 3 (Σεπτέμβριος 1952), σ. 219-234.

84. Η μετάφραση του γερμανικού όρου *Bildung* έχει προβληματίσει γενιές και γενιές μεταφραστών, χωρίς μάλιστα η όλη προσπάθεια να έχει καταλήξει σε οριστικά συμπεράσματα και, πολύ περισσότερο, σε τελικές συνταγές. Για τα σχετικά προβλήματα, παραπέμπω ενδεικτικά στο πολύ κατατοπιστικό κείμενο του R. Koselleck, «*On the Anthropological and Semantic Structure of Bildung*», στη συλλογή μεταφρασμένων στα αγγλικά κειμένων του, *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*, Στάνφορντ: Stanford University Press, σ. 170-207. Πβ. επίσης W. H. Bruford, *The German tradition of self-cultivation: "Bildung" from Humboldt to Thomas Mann*, Λονδίνο: Cambridge University Press, 1975· D. Sorkin, «*Wilhelm Von Humboldt: The Theory and Practice of Self-Formation (Bildung), 1791-1810*», *Journal of the History of Ideas*, τ. 44, τχ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1983), σ. 55-73· R. Geuss, «*Kultur, Bildung, Geist*», *History and Theory*, τ. 35, τχ. 2 (Μάιος 1996), σ. 151-164· Γ. Κόκκινος, «*Κουλτούρα και ιστορία. Η νοηματοδότηση της έννοιας "κουλτούρα" από τη γερμανική διανόηση του*

που πριμοδότησαν οι Γερμανοί ιστοριστές)–, έστω και αν αυτή δεν νο-
είτο πλέον ως γραμμική, ευθύγραμμη και κοινή για όλους τους λαούς⁸⁵,
ο ιστορισμός ταυτίστηκε με την έννοια της «εθνικής ιδιαιτερότητας». Οι
Γερμανοί εκπρόσωποι του ρεύματος, ειδικά μετά τους λεγόμενους «πα-
τριωτικούς πολέμους» εναντίον του Ναπολέοντα –πολέμους οι οποίοι
ανέδειξαν, μεταξύ άλλων, το πόσο ορισμένες ευρωπαϊκές κοινωνίες, και
εν προκειμένω η γερμανική, δεν ήταν σε θέση να δεχθούν κανονιστικά,
κωδικοποιημένα στη βάση αφηρημένων-γενικών αρχών περί δικαίου νομι-
κά συστήματα όπως ο Ναπολεόντειος Κώδικας⁸⁶–, συσπειρώθηκαν κατά

19ου και των αρχών του 20ού αιώνα (1807-1918)», *Μνήμων*, τ. 18 (1996), σ. 157-180,
σ. 168-171. G. G. Iggers, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*, σ. 40. *Bildung* είναι ου-
σιαστικά η διαμόρφωση ενός όντος μέσα από μια ενεργητική (εσωτερική) διαδικασία
που πραγματοποιείται από αυτό το ίδιο, η αυτοδιαμόρφωση του εαυτού, θα λέγαμε,
–που πραγματοποιείται όχι μόνο σε πνευματικό αλλά και σε συναισθηματικό επίπεδο,
διότι σε διαφορετική περίπτωση εξομοιώνεται με την απλή «διαφώτιση (*Aufklärung*)»,
όπως χαρακτηριστικά επεσήμαιναν ορισμένοι ρομαντικοί Γερμανοί στοχαστές, ειρω-
νεύομενοι βέβαια τον αγγλο-γαλλικό Διαφωτισμό (βλ. R. Koselleck, «*On the Anthro-
pological*», σ. 180). Η *Bildung* εμπεριέχει κατά κανόνα ένα δυναμικό στοιχείο, είναι μια
διαδικασία «εσωτερικής βελτίωσης (*internal improvement*)» κατά τον P. H. Reill, *The Ger-
man Enlightenment*, σ. 143, και, από τούτη την άποψη, η πιο κοντινή σε αυτήν έννοια στα
γερμανικά είναι η *Selbstbildung* («αυτοδιαμόρφωση»). Αντίθετα, προβληματικές είναι οι
αποδόσεις του όρου, όχι μόνο στα ελληνικά αλλά και στα γαλλικά, τα αγγλικά και τις
άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, ως «πολιτισμού», «κουλτούρας», «παιδείας», «εκπαίδευ-
σης», κ.λπ. Με δεδομένο ότι η χρήση του όρου από ορισμένους από τους συγγραφείς
που εξετάζονται σε αυτό το βιβλίο είναι συχνή και διαφορούμενη, προχώρησα στην
εξής επιλογή: εκεί όπου ο όρος παρέπεμπε στη δυναμική διαδικασία διαμόρφωσης
π.χ. ενός λαού, μιας ιστορίας ή μιας κουλτούρας, τον απέδωσα ως «διαμόρφωση» ή
«διαδικασία διαμόρφωσης»· αντίθετα, όταν δήλωνε το εκάστοτε αποτέλεσμα αυτής
της διαδικασίας, τον μετέφρασα ως «κουλτούρα», «παιδεία», «πολιτισμό», κ.λπ., και
λίγες μόνο φορές, υπό την προϋπόθεση πως δεν επρόκειτο για τη θεσμοποιημένη εκ-
δοχή της, ως «εκπαίδευση», όπως δηλαδή στο γνωστό έργο του Χέρντερ με τον τίτλο
Ακόμη μια φιλοσοφία της ιστορίας για την εκπαίδευση της ανθρωπότητας. Συμβολή
στις πολλές συμβολές του αιώνα (Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der
Menschheit. Beytrag zu vielen Beyträgen des Jahrhunderts) που **εκδόθηκε το 1774**. Βλ. σχετι-
κά τη δίγλωσση έκδοση, στα γαλλικά και τα γερμανικά, Herder, *Une autre philosophie de*
l'histoire pour contribuer à l'éducation de l'humanité. Contribution à beaucoup de contributions
du siècle, μτφρ. M. Rouché, χ.τ.: Aubier, 1992 (όπου πάντως μεταφράζεται λανθασμένα
το ειρωνικό *auch* του πρωτότυπου τίτλου).

85. Βλ. P. H. Reill, *The German Enlightenment*, σ. 106 κ. εξ.

86. Βλ. Α. Λαβράντου, «*Thibaut και Savigny*», ό.π.

κάποιον τρόπο γύρω από την έννοια της μοναδικότητας, του ανεπανάληπτου, κάθε κοινωνίας/έθνους. Η βασική ιδέα προερχόταν ουσιαστικά από τον Χέρντερ, εκπρόσωπο του ύστερου γερμανικού Διαφωτισμού του 18ου αιώνα, ο οποίος υποστήριζε, ασκώντας κριτική στους Βρετανούς και Γάλλους Διαφωτιστές, και κυρίως στον Βολταίρο, ότι δεν υφίσταται τίποτα που να μπορεί να θεωρηθεί ως ενιαία γραμμή εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών, αφού κάθε «λαός (Volk)» **διαγράφει τη δική του ιστορική πορεία** και έχει τη δική του συμβολή στην εξέλιξη της ανθρωπότητας⁸⁷. Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι στοχαστές που επηρεάστηκαν από τον Χέρντερ άρχισαν να δίνουν έμφαση, ενίοτε μάλιστα απομακρυνόμενοι από τη σκέψη του συγκεκριμένου φιλοσόφου⁸⁸, στις εθνικές-ιστορικές ιδιαιτερότητες κάθε λαού και –όταν και εφόσον επέμεναν στην αναζήτηση καθολικών αρχών οποιουδήποτε τύπου– να μην αναζητούν πλέον καθολικές αρχές στον «Λόγο», ή σε κάποια αναλλοίωτη και υπερ-ιστορική «ανθρώπινη Φύση», όπως δηλαδή έκαναν οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού, αλλά στο ίδιο το ιστορικό υλικό, στο ίδιο το ιστορικό παρελθόν των εθνών.

Ιδιαίτερα κρίσιμο αποδείχτηκε για τους ιστορικούς το ζήτημα της ιστορικής προέλευσης των νομικών ρυθμίσεων κάθε έθνους. Στην προσπάθειά τους να αντιπαραθέσουν στον Ναπολέοντιο Κώδικα τις εθιμικές ρυθμίσεις κάθε λαού, και πρωτίστως του γερμανικού, στοχαστές όπως ο Σαβινύ προχώρησαν, ήδη από το 1814, χρονιά της έναρξης της διαμάχης περί της «κωδικοποίησης του αστικού δικαίου» στη Γερμανία, σε μια πιο συστηματική διατύπωση των αρχών του περί ου ο λόγος πνευματικού ρεύματος⁸⁹. Το εθιμικό δίκαιο κάθε λαού θεωρήθηκε τότε ως η σημαντικότερη

87. Βλ. ενδεικτικά L. W. Spitz, «Natural Law and the Theory of History in Herder», *Journal of the History of Ideas*, τ. 16, τχ. 4 (Οκτώβριος 1955), σ. 453-475· D. Denby, «Herder: Culture, Anthropology and the Enlightenment», *History Of The Human Sciences*, τ. 18, τχ. 1 (2005), σ. 55-76.

88. Βλ. ενδεικτικά R. White, «Herder: On the Ethics of Nationalism», *Humanitas*, τ. XVIII, τχ. 1-2 (2005), σ. 166-181· F. M. Barnard, «Introduction», ό.π.

89. Παραπέμπω για μια ακόμη φορά τον αναγνώστη στα πολύ κατατοπιστικά κείμενα της Αλίκης Λαβράνου. Πβ. επίσης G. G. Iggers, *The German Conception of History*, σ. 65-66· J. E. G. de Montmorency, «Friedrich Carl von Savigny», *Journal of the Society of Comparative Legislation*, τ. 11, τχ. 1 (1910), σ. 32-54· A. W. Small, «Some Contributions to the History of Sociology. Section II. The Thibaut-Savigny Controversy: Continuity as a Phase of Human Experience», *The American Journal of Sociology*, τ. 28, τχ. 6 (Μάιος 1923), σ. 711-734· G. Kegel, «Story and Savigny», *The American Journal of Comparative Law*, τ. 37, τχ. 1 (Χειμώνας 1989), σ. 39-66· H. Klenner, «Savigny's Research Program

ίσως έκφραση αυτού που φιλόσοφοι όπως οι Χέρντερ, Φίχτε και Χέγκελ αποκαλούσαν «πνεύμα του λαού (Volkgeist)», και ιστορικοί του δικαίου όπως ο Μάουερ, ο οποίος μάς ενδιαφέρει ιδιαίτερα λόγω της παρουσίας του στην Ελλάδα αλλά και λόγω του συγγραφικού του έργου για τη νεότερη ελληνική ιστορία, ρίχτηκαν στη μάχη της αναζήτησης των «παλαιο-γερμανικών» εθιμικών νομικών ρυθμίσεων⁹⁰.

Με τις σπουδές των περισσότερων λογίων που ασχολούνταν εκείνη την εποχή με την επιστήμη της ιστορίας να είναι είτε νομικές είτε θεολογικές –διότι και στη θεολογία εφαρμόστηκαν οι ιδέες του γερμανικού ιστορισμού⁹¹–, οι αντιλήψεις του Σαβινύ δεν άργησαν να επηρεάσουν μια ευρεία γκάμα στοχαστών σε ολόκληρη την Ευρώπη. Ενδεικτικά αναφέρω, σε σχέση με τους ιστοριογράφους για τους οποίους γίνεται λόγος σε αυτό το βιβλίο, ότι ο Τζωρτζ Φίνλεϋ είχε σπουδάσει νομικά στο Πανεπιστήμιο του Γκέτινγκεν, από το οποίο είχαν ξεκινήσει οι πρώτες ιστοριστικές τάσεις τον 18ο αιώνα⁹², και ανέφερε πολύ συχνά στα κείμενά του τα έργα του Γερμανού νομικού. Στο ίδιο Πανεπιστήμιο είχαν σπουδάσει, θεολογία αρχικά, και οι Σλόσσερ και Τσινκάιζεν. Ο Ζαμπέλιος είχε κάνει και αυτός νομικές σπουδές, ενώ ο Παπαρρηγόπουλος όχι μονάχα ήταν προστατευόμενος του μαθητή και γαμπρού του Σαβινύ Κωνσταντίνου Σχινά αλλά και αδελφός του καθηγητή της νομικής στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών Πέτρου Παπαρρηγόπουλου, και άρα είχε πολλούς τρόπους να γνωρίζει τις σχετικές συζητήσεις.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, για να επιστρέψουμε σε αυτή τη σύντομη επισκόπηση των ιδεών του γερμανικού ιστορισμού, ιδιαίτερα σημαντική θα

of the Historical School of Law and Its Intellectual Impact in 19th Century Berlin», *The American Journal of Comparative Law*, τ. 37, τχ. 1 (Χειμώνας 1989), σ. 67-80· J. E. Toews, «The Immanent Genesis and Transcendent Goal of Law: Savigny, Stahl, and The Ideology of the Christian German State», *The American Journal of Comparative Law*, τ. 37, τχ. 1 (Χειμώνας 1989), σ. 139-169.

90. Πβ. πάντως G. G. Iggers, *The German Conception of History*, σ. 65-66, για την κριτική που άσκησε ο ιστορισμός του Σαβινύ στη φιλοσοφία της ιστορίας του Χέγκελ.

91. Βλ. P. H. Reill, *The German Enlightenment*, σ. 82 κ. εξ.

92. Βλ. ενδεικτικά G. G. Iggers, «The University of Gottingen 1760-1800 and the Transformation of Historical Scholarship», *Storia della Storiografia*, τχ. 2 (1982), σ. 11-37· R. S. Leventhal, «The Emergence of Philological Discourse in the German States, 1770-1810», *Isis*, τ. 77, τχ. 2 (Ιούνιος 1986), σ. 243-260· D. Fulda, «Literary Criticism and Historical Science: The Textuality of History in the Age of Goethe - and Beyond», στο, Peter Koslowski (επιμ.), *The Discovery of Historicity in German Idealism and Historism*, Βερολίνο & Χαϊδελβέργη: Springer-Verlag, 2005, σ. 112-133, σ. 120-122.

ήταν η παρέμβαση της λεγόμενης «πρωσικής ιστορικής σχολής», σπουδαιότερος εκπρόσωπος της οποίας ήταν ο Ντρώζεν. Η σχολή αυτή έδωσε ιδιαίτερη ιδεολογικοπολιτική έμφαση στο ζήτημα της «εθνικής ενότητας» της Γερμανίας, αναζητώντας, μεταξύ άλλων, όπως στην περίπτωση του ίδιου του Ντρώζεν, το πρότυπο για τη συνένωση των σύγχρονων γερμανικών κρατών στο μακρινό παρελθόν των αρχαίων Μακεδόνων και της «Πανελλήνιας Ένωσης» που αυτοί είχαν επιβάλει στις αρχαιοελληνικές πόλεις-κράτη (ο βασιλιάς της Πρωσίας θα παρουσιαζόταν έτσι ως ένας σύγχρονος Φίλιππος Β'). Στο έργο των εκπροσώπων της πρωσικής ιστορικής σχολής, όλο και περισσότερο θα δινόταν έμφαση –για απολύτως προφανείς λόγους– στην έννοια της «(πολιτικής) δύναμης» στην ιστορία αλλά και σε ένα άλλο στοιχείο που, ήδη από την εποχή του πατέρα της σύγχρονης γερμανικής ιστορικής επιστήμης, του Ράνκε, απασχολούσε έντονα τους Γερμανούς ιστορικούς: στην ανάγκη να κατανοούνται τα ιστορικά φαινόμενα σε σχέση προς την εποχή που τα παρήγαγε⁹³. Η έμφαση, ωστόσο, στην «ιστορικότητα» των φαινομένων –μια έννοια που έμελλε κατά τα άλλα να αποτελέσει έναν από τους πυλώνες της σύγχρονης ιστορικής επιστήμης– οδήγησε γρήγορα στο πλαίσιο του γερμανικού ιστορισμού σε μια τάση εντεινόμενου σκεπτικισμού, ή και σχετικισμού, απέναντι στα ιστορικά γεγονότα. Όλο και περισσότερο ο ιστορικός έμοιαζε να εγκαταλείπει τις όποιες «ιστορικές κρίσεις» αναφορικά με τη δράση των πρωταγωνιστών της ιστορίας προς όφελος μιας στάσης όπου η έμφαση δινόταν όχι στην ανάγκη μιας αποστασιοποιημένης και αντικειμενικής παρουσίας των γεγονότων, όπως ίσως θα περίμενε κανείς, και όπως πράγματι θα συνέβαινε αργότερα στην επιστήμη της ιστορίας, αλλά στη νομιμοποίηση-δικαιολόγηση των εκάστοτε εξουσιαστικών πρακτικών στην ιστορία των λαών, στη βάση του επιχειρήματος της απόλυτης μοναδικότητας κάθε εθνικής ιστορίας.

93. Βλ. J. Rüsen, *Begriffene Geschichte*, ό.π.: G. G. Iggers, *The German Conception of History*, σ. 66-69 και 90 κ. εξ.: R. Southard, *Droysen and the Prussian School of History*, ό.π.: M. J. Maclean, «Johann Gustav Droysen and the Development of Historical Hermeneutics», *History and Theory*, τ. 21, τχ. 3 (Οκτώβριος 1982), σ. 347-365· F. Gilbert, «The New Edition of Johann Gustav Droysen's *Historik*», *Journal of the History of Ideas*, τ. 44, τχ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1983), σ. 327-336. Για μια συνοπτική επισκόπηση των διαφορών μεταξύ Ράνκε και Ντρώζεν, βλ. H. Schleier, «Ranke in the Manuals on Historical Methods of Droysen, Lorenz, and Bernheim», στο, G. G. Iggers - J. M. Powell (επιμ.), *Leopold von Ranke and the Shaping*, σ. 111-123, σ. 112-116.

Ο τελικός εκφυλισμός των ιδεών του γερμανικού ιστορισμού θα επερχόταν ουσιαστικά μέσα από τις εγγενείς αντιφάσεις του. Το αίτημα για αναζήτηση των «καταβολών» κάθε έθνους θα ερχόταν όλο και περισσότερο σε σύγκρουση με την ανάγκη να ερευνηθεί το σύνολο της ιστορικής του πορείας ώστε να κατανοηθούν οι όποιες μεταβολές στον «χαρακτήρα» του. Το αίτημα για ιστορικοποίηση των κοινωνικών φαινομένων θα οδηγούσε άλλοτε σε μια ξεκάθαρα σχετικιστική στάση και άλλοτε στην υπεράσπιση αυταρχικών πολιτικών, όπως εκείνης της Πρωσίας και, αργότερα, της Γερμανικής Αυτοκρατορίας του Γουλιέλμου Α΄ και του Μπίσμαρκ. Κυρίως όμως, η ανάγκη σεβασμού των εθνικών ιδιαιτεροτήτων κάθε λαού, και πρωτίστως των εθιμικών του ρυθμίσεων, θα ερχόταν σε σύγκρουση με την ανάγκη οικοδόμησης σύγχρονων κρατών στη βάση των κοινών αρχών του δικαίου και του Λόγου, αλλά και στη βάση των σύγχρονων γραφειοκρατικών συστημάτων στα οποία δεν έχει πραγματικά θέση η έννοια των τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Ο γερμανικός ιστορισμός θα εκφυλιζόταν έτσι είτε σε μια μανία αναζήτησης της αρχέγονης καθαρότητας, που δήθεν υφίστατο στις καταβολές του κάθε έθνους, μια αντίληψη που θα κυοφορούσε βεβαίως και τον ναζισμό, είτε σε ένα θεμελιώδη σχετικισμό, τη χρεοκοπία του οποίου θα αναδείκνυαν τα νέα θεωρητικά ρεύματα που έκαναν την εμφάνισή τους στις αρχές του 20ού αιώνα.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν, θα επιχειρήσω να παρουσιάσω τη σταδιακή πορεία προς τη διαμόρφωση των ιδεών του ελληνικού ιστορισμού μέσα από την ανάλυση των κειμένων των συγγραφέων που ενέπνευσαν τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρηγόπουλο. Θα προσπαθήσω δηλαδή να εξηγήσω το πώς φτάνουμε από ιστορικές αντιλήψεις περί ελληνικής εθνικής ιστορίας που είναι διαποτισμένες από τους ιστοριογραφικούς τόπους του Διαφωτισμού σε αντιλήψεις, όπως εκείνες του Τσινκάιζεν και του Φίνλεϋ, και στη συνέχεια των ίδιων των Ελλήνων εθνικών ιστορικών, οι οποίες φέρουν πολύ έντονα τα σημάδια της τομής που επέφερε ο ιστορισμός στην εξέλιξη των ευρωπαϊκών ιστορικών σπουδών. Ωστόσο, και πρόκειται εδώ για ένα από τα κλειδιά για την κατανόηση αυτής της πορείας, ζητούμενο δεν θα είναι τόσο το πώς επέρχεται η σταδιακή επικράτηση ενός ρεύματος ιδεών επί ενός άλλου (του ιστορισμού έναντι του Διαφωτισμού) ή μιας σειράς ιστορικών προτύπων έναντι μιας άλλης (Βυζάντιο αντί της αρχαίας Ελλάδας). Ζητούμενο θα είναι κυρίως η ανάδειξη της διαδικασίας συνειδητοποίησης από την πλευρά των λογίων που ασχολήθηκαν με την ελληνική ιστορία των μεθοδολογικών συνεπειών

του, διαμορφωμένου ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού, αξιώματος της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους, του τρόπου, με άλλα λόγια, με τον οποίο Έλληνες και ξένοι συγγραφείς οδηγήθηκαν σταδιακά σε ιστοριογραφικές επιλογές που έμελλαν να θωρακίσουν αυτό το αξίωμα μέσα από την παραγωγή του γνωστού τρισήμου ερμηνευτικού σχήματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΣΟΥΑΖΕΛ-ΓΚΟΥΦΙΕ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΥΠΟΤΑΓΗΣ ΤΟΥΣ
ΣΤΟΝ ΟΘΩΜΑΝΟ ΚΑΤΑΚΤΗΤΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΣΟΥΑΖΕΛ-ΓΚΟΥΦΙΕ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΥΠΟΤΑΓΗΣ ΤΟΥΣ ΣΤΟΝ ΟΘΩΜΑΝΟ ΚΑΤΑΚΤΗΤΗ

Ο λόγος για τον οποίο το κυρίως μέρος αυτού του βιβλίου αρχίζει με μια εξαίρεση, δηλαδή με ένα λόγο ο οποίος δεν περιλαμβάνεται ούτε στη γενεαλογία του Σπ. Ζαμπέλιου ούτε σε εκείνη του Κ. Παπαρρηγόπουλου, έχει να κάνει με το ότι, σε ένα μεγάλο βαθμό, και ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στο ζήτημα της πολιτικής ανεξαρτησίας των νεότερων Ελλήνων, η φιλελληνική ιστοριογραφία της περιόδου 1821-1832, στην οποία εντάσσονται τα περισσότερα από τα ιστοριογραφικά έργα με τα οποία θα ασχοληθώ, αναπαράγει σε μεγάλο βαθμό τις θέσεις που είχε διατυπώσει ο Γάλλος λόγιος, περιηγητής και διπλωμάτης Σουαζέλ-Γκουφιέ στο πλαίσιο της αρχικής εκδοχής του πρώτου τόμου του *Γραφικού ταξιδιού της Ελλάδας*¹, και ιδίως στο προλογικό σημείωμά του που φέρει τον τίτλο «Discours préliminaire (Προκαταρκτικός λόγος)». Αξίζει να σημειωθεί πως οι φιλέλληνες συγγραφείς της εποχής παραπέμπουν ανελλιπώς στον συγκεκριμένο συγγραφέα, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με τους δύο άλλους υμνητές της αυτοκρατορίας της Ρωσίας Αικατερίνης Β' οι οποίοι, στη συγχυρία των Ορλωφικών, είχαν εκφράσει θέσεις περί απελευθέρωσης των Ελλήνων από τον οθωμανικό ζυγό με τη συνδρομή των Ρώσων, δηλαδή τον Βολταίρο και τον Ευγένιο Βούλγαρη². Η αιτία αυτής της προτίμησης

1. Cte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Παρίσι: χ.ε. 1782. Όπως θα εξηγήσω στη συνέχεια, υπάρχουν τρεις διαφορετικές εκδοχές αυτού του χειμένου, οι οποίες φέρουν τον ίδιο τόπο και το ίδιο έτος έκδοσης.

2. Για την πολιτική διάσταση του έργου του μεγάλου Έλληνα Διαφωτιστή, βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986). Τόμος 4: Φιλολογία - Γλωσσολογία - Λαογραφία - Φιλοσοφία, Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, 1991, σ. 601-614.

προς τον Σουαζέλ-Γκουφιέ είναι πιθανότατα η ακόλουθη: Σε αντίθεση με τους άλλους δύο, ο Σουαζέλ-Γκουφιέ ήταν ιδιαίτερα κατηγορηματικός όταν μιλούσε για πλήρη ανεξαρτησία της «Ελλάδας», και όχι απλώς για απελευθέρωση-κατάληψή της από τις ρωσικές δυνάμεις, και απευχόταν εξίσου ρητά το ενδεχόμενο να περιληφθούν οι Έλληνες μεταξύ των υπηκόων της ρωσικής αυτοκρατορίας. Επιπλέον, ενέτασσε τις προτάσεις του σχετικά με την τύχη των Ελλήνων σε έναν ευρύτερο στοχασμό για τα συμφέροντα των μεγάλων Δυνάμεων και το μέλλον της ευρωπαϊκής ηπείρου –στοχασμό ο οποίος έμελλε να διατηρήσει την επικαιρότητά του στις δεκαετίες που θα ακολουθούσαν.

Ανεξάρτητα από τις επιμέρους θέσεις και τα επιμέρους επιχειρήματα που αναπτύσσει ο κάθε ένας από αυτούς τους συγγραφείς, γεγονός παραμένει ότι το έργο του Σουαζέλ-Γκουφιέ εντάσσεται σε ένα ολόκληρο πνευματικό κλίμα, σε μια ολόκληρη τάση της εποχής: ο Γάλλος λόγιος δεν είναι ο πρώτος και δεν θα είναι βέβαια ούτε ο τελευταίος που θα διακηρύξει το αίτημα για απελευθέρωση των Ελλήνων από τον ζυγό των Οθωμανών. Στην προσπάθεια, λοιπόν, να καταστήσω σαφές το τι ακριβώς κάνει τον Σουαζέλ-Γκουφιέ να ξεχωρίζει από όλο αυτό το ρεύμα, θα αναφερθώ εν συντομία σε ένα άλλο χαρακτηριστικό κείμενο της εποχής στο οποίο διατυπώνονται ανάλογα αιτήματα. Δεν πρόκειται για κάποιο κείμενο του Βολταίρου ή του Γκυ³, για αυτούς τους συγγραφείς περιορίζομαι στο να παραπέμψω στις σελίδες της Όλγας Αυγουστίνου⁴. Πρόκειται για το ανώνυμο κείμενο με τον τίτλο *Ικετηρία του Γένους των Γραικών, προς πάσαν την χριστιανικήν Ευρώπην* το οποίο, κατά πάσα πιθανότητα, συντάχθηκε από τον Ευγένιο Βούλγαρη και δημοσιεύτηκε στην Αγία Πετρούπολη το 1771⁵.

Σε ό,τι αφορά στο ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας των Ελλήνων,

3. Pierre-Augustin Guys (1721-1799). Βλ. το κλασικό έργο του *Voyage littéraire de la Grèce, ou Lettres sur les Grecs, anciens et modernes, avec un parallèle de leurs mœurs*, 2 τόμοι, Παρίσι: Duchesne, 1776.

4. Βλ. Ό. Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2003, σ. 189-226. Πβ. επίσης Ν. Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνας*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2006, σ. 407-415.

5. Βλ. τα σχετικά με τη συγγραφή και τη δημοσίευση του κειμένου στο, Φ. Η. Ηλιού, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία. Α': Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Ε. Legrand και του Η. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα: Διογένης, 1973, σ. 290-300, όπου και η αναδημοσίευσή του στην οποία παραπέμπω.

η *Ικετηρία* μοιάζει να βρίσκεται κατά κάποιον τρόπο στο ενδιαμέσο μεταξύ της στάσης του Βολταίρου και εκείνης του Σουαζέλ-Γκουφιέ: είναι φανερό πως η προσδοκία του συγγραφέα της δεν είναι να δει την τσαρίνα της Ρωσίας στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης, όπως ευχόταν ο Βολταίρος, αλλά να αλλάζει γενικότερα η κατάσταση του ελληνικού λαού· ωστόσο, δεν μιλά ξεκάθαρα για ανεξαρτησία της Ελλάδας, όπως κάνει ο Σουαζέλ-Γκουφιέ, αλλά αναπαράγει την παραδοσιακή λογική της προστασίας των Ελλήνων χριστιανών από τους Ευρωπαίους ομοδόξους τους. Κανένας από τους τρεις, βέβαια, δεν συζητά το ενδεχόμενο να καταφέρουν οι Έλληνες να απελευθερωθούν από μόνοι τους· και οι τρεις αναμένουν τη σωτηρία των Ελλήνων από κάποιο πεφωτισμένο ηγεμόνα της χριστιανικής Ευρώπης, παρότι ο Σουαζέλ-Γκουφιέ και ο συγγραφέας της *Ικετηρίας*, τουλάχιστον, δεν φείδονται εγκωμίων για τις ικανότητες των νεότερων Ελλήνων. Γεγονός είναι μάλιστα ότι ο συγγραφέας της *Ικετηρίας* κάνει ιδιαίτερη αναφορά στις προόδους που οι τελευταίοι έχουν να επιδείξουν σε διαφόρους τομείς του πολιτισμού (τέχνες, εμπόριο, γράμματα), στοιχείο που προαναγγέλλει τα κείμενα του Κοραή και των άλλων εκπροσώπων της πλέον ριζοσπαστικής γενιάς του ελληνικού Διαφωτισμού.

Στην *Ικετηρία*, είναι κάτι παραπάνω από σαφές ότι μεταξύ των αρχαίων Ελλήνων και των νεότερων απογόνων τους, των «Γραικών», παρά τις μεγάλες διαφορές που τούς χωρίζουν, υφίσταται ένας αδιάρρηκτος δεσμός, μια αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια. Παρά το γεγονός, δηλαδή, ότι οι Γραικοί δεν είναι ελεύθεροι, δεν απολαμβάνουν δόξα και ευτυχία, δεν ζουν υπό ένα καθεστώς δικαιοσύνης, και γενικώς υφίστανται μια σειρά από συμφορές που διαφοροποιούν την κατάστασή τους από εκείνη στην οποία έζησαν και μεγαλούργησαν οι αρχαίοι Έλληνες, ζουν ωστόσο στον ίδιο ακριβώς τόπο στον οποίο έζησαν και οι τελευταίοι, και τούτο είναι κάτι που τούς συνδέει εσαεί με αυτούς:

Η ευτυχία των καιρών της παλαιάς Ελλάδος, είναι εις την Ιστορίαν του Κόσμου μία εποχή τόσον περίφημος, οπού περιττόν ήθελεν είσται να επιχειρησθή τινάς να την παραστήση. Οι αυτοί ούτοι τόποι, οπού, εξ αιτίας των ημάς κατατυρραννούντων, είναι τώρα το θέατρον των τοσούτων και τηλικούτων συμφορών, αυτοί άλλοτε, όταν οι πρόγονοι ημών εκυβερνούσαν ελεύθεροι τας ιδίας πατρίδας, τόσην απελάμβανον και δόξαν και ευτυχίαν, όσην εις τα έθνη προξενούσιν αι συνεταί νομοθεσίαι, η ορθή της δικαιοσύνης εξυπηρέτησις, η εμπειρία των όπλων, η των επιστημών και των καλών και ωφελίμων τεχνών

είδησις, και απλώς η αρετής πάσης δημοτελούς και ιδιαιτέρας μελέτη και άσκησις⁶.

Δεν είναι όμως μόνο ο τόπος που είναι ο ίδιος. Για τον συγγραφέα της *Ικετηρίας*, ίδιοι είναι και οι άνθρωποι που κατοικούν σε αυτόν τον τόπο. Και είναι οι ίδιοι επειδή, παρότι το ένα από τα βασικά στοιχεία που διαμορφώνουν τον χαρακτήρα των ανθρώπων, δηλαδή οι νόμοι, δεν θυμίζουν σε τίποτε πλέον την αρχαία Ελλάδα, τα άλλα δύο στοιχεία, το κλίμα και η «ανατροφή» τους, η *κουλτούρα* τους με άλλα λόγια, έχουν παραμείνει τα ίδια⁷. Και αν για το κλίμα δεν γεννάται ζήτημα αντίρρησης, σε ό,τι αφορά στην «ανατροφή» των νεότερων Ελλήνων ο συγγραφέας σπεύδει να επισημάνει ότι «την παλαιάν των Γραικών γενεάν» την διατήρησε «καθαράν και απρόσμικτον» η θρησκευτική τους αντίθεση με τους Οθωμανούς, η οποία δημιούργησε μια τάφρο που χώριζε κατακτητές και κατακτημένους και έκανε τους Γραικούς να επιδιώκουν να εκμεταλλευτούν την «πάσαν ευκαιρίαν» για να «αποκατασταθώσιν εις την πρώτην ελευθερίαν»:

αν είναι αληθές ότι το κλίμα και η γένεσις συνιστώσι τα φυσικά ιδιώματα των ανθρώπων, τους οποίους οι Νόμοι, και η επιμελής ανατροφή παιδαγωγούσι [...] οι νυν έλληνες ουδέν διαφέρουσι κατά την φύσιν από εκείνους τους Έλληνας οπού εν άλλοις καιροίς έπραξαν τα τόσον επαινετά και αξιόγαστα κατορθώματα. Το κλίμα είναι, οίον των παρεληλυθόντων χρόνων, το αυτό· και η αυτή αρχή του διά την θρησκείαν διωγμού, ήτις διαχωρίζει τους Τούρκους από παντός άλλου Έθνους, συνέδραμε και συνήργησε παραδόξως εις το να προφυλάξη την παλαιάν των Γραικών γενεάν καθαράν και απρόσμικτον. Όθεν δεν είναι θαυμαστόν αν ο Τυραννικός ζυγός [...] ακόμη δεν ίσχυσε να συνηθίση τους Γραικούς εις την υποδούλωσιν, και αν εις την πρόοδον του τόσου μακρού χρόνου δεν άφησαν αυτοί ποτέ αδοκίμαστον πάσαν ευκαιρίαν τυχούσαν, καθ' ην ήλπισαν, συντρίψαντες τους συνέχοντας δεσμούς, ή να αποκατασταθώσιν εις την πρώτην ελευθερίαν, ή να δυνηθώσι τουλάχιστον, υπό την σώφρονα και μετρίαν διοίκησιν τινός χριστιανικής Ηγεμονίας, να ζήσουν μίαν ζωήν ειρηνικήν και γαλήνιον⁸.

Οι συμφορές των νεότερων Ελλήνων άρχισαν για τον συγγραφέα της *Ικετηρίας* όταν, «διά την ασθένειαν των εν Κωνσταντινουπόλει Βασιλευ-

6. Στο *ίδιο*, σ. 292.

7. Δεν χρειάζεται να επισημάνω πόσο φανερό είναι εν προκειμένω η επιρροή που είχε ασκήσει στον συγγραφέα της *Ικετηρίας* το έργο του Μοντεσκιέ.

8. Στο *ίδιο*, σ. 293.

όντων», κατέρρευσε η αυτοκρατορία των Χριστιανών Γραικών. Αξιοσημείωτο είναι εδώ ότι η άποψή του για την πτώση της Κωνσταντινούπολης παραπέμπει ταυτόχρονα και στους κοινούς τόπους του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού περί της παρακμής του Βυζαντίου και στην παραδοσιακή αντίληψη της Ορθόδοξης Εκκλησίας περί των αμαρτημάτων των χριστιανών βασιλέων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας εξαιτίας των οποίων ο λαός τους τιμωρήθηκε με «αιχμαλωσία»:

Περιττόν [...] το να θελήση τινάς να περιγράψη, το εις όλην την Ευρώπην γνωριμώτατον· δηλαδή την αθλίαν κατάστασιν απάντων των Χριστιανών Γραικών, αφ' ού, διά την ασθένειαν των εν Κωνσταντινουπόλει Βασιλευόντων, πεσόντες υπό τον Οθωμανικόν ζυγόν, στενάζουσιν ελεεινώς υπό την αιχμαλωσίαν, άμοιροι της προστασίας των Νόμων, όργανα ευτελή και εξουθενημένα των Κυρίων αυτών. Κυρίων, οι οποίοι εμπνεόμενοι υπό της του Μωάμεθ Θρησκείας, ήτις ή επιστρέφει, ή καταστρέφει· άπαντας έως του νυν τους Γραικούς ήθελαν τούς εξολοθρεύσουν, αν προ του παρόντος ήθελαν συλλογισθούν και ακολουθήσουν το συμφέρον το ίδιον⁹.

Αν και εξακολουθεί όμως να υφίσταται αυτή η κατάσταση «αιχμαλωσίας» για τους απογόνους των αρχαίων Ελλήνων, ο συγγραφέας δεν διστάζει να επικαλεσθεί τις προόδους τους στον πνευματικό τομέα και να επισημάνει ότι έχουν φτάσει στο σημείο να ελέγχουν το εμπόριο και τις τέχνες στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αποδεικνύοντας όχι μονάχα ότι δεν είναι αιώνια καταδικασμένοι να υφίστανται τις δυστυχίες που υπομένουν αλλά και ότι είναι ικανοί να ξεπεράσουν κάποια στιγμή και τα πλέον προοδευμένα έθνη, αρκεί βεβαίως να επιστρέψουν σε μια κατάσταση ελευθερίας και, κυρίως, σε μια κατάσταση ευνομίας:

Θαυμάζει τάχατις, ότι υπό μίαν βαρβαρικήν Δεσποτείαν, εν ή αι μαθήσεις είναι ανωφελείς, ή και επικίνδυνοι, σπάνια φαίνονται μεταξύ των Γραικών αι τέχναι και αι επιστήμαι; Ας θαυμάζη μάλιστα ο τοιούτος, πώς είναι δυνατόν εν τολαύτη ελεεινή καταστάσει, να διατρίβωσι τόσοι Γραικοί διεσπαρμένοι εις τας Ακαδημίας της Ευρώπης, διά να εξαντλήσωσι της Σοφίας τα νάματα. Ας ενθυμηθή, ότι εις χείρας των Γραικών ευρίσκονται, και αι Τέχναι πάσαι, και αυτή η εμπορική πραγματεία, εξ ων και αυτοί οι Τούρκοι έχουσι την ιδίαν υπόστασιν. Και αν τινάς παραξενίζεται ότι εις έν Έθνος, προ τριών εκατοντάδων χρόνων δεδουλωμένον, ευρίσκονται και τινές οπου εσυγκοινωνήσαν

9. Στο ίδιο, σ. 292-293.

κάποια δουλοπρεπή ελαττώματα, παρακαλούμεν τον τοιούτον να συλλογισθή, ότι η αρετή η πλέον εύψυχος και μεγαλόφρων, ως έγκλημα λογίζεται εις όσους ζώσιν εις τοιαύτην κατάστασιν· [...] ότι {τελευταίον} η αυτή επιδεξιότης την οποίαν τα τοιαύτα ελαττώματα απαιτούσιν, άλλο δεν αναμένει παρά ένα συνετόν Νομοδότην, ος τις τότε θέλει την μεθαρμόσει εις την μεταχείρησιν των εναρέτων τρόπων, όταν άπαντες οι πολιτευόμενοι, εις την του καλού πράξιν, και την εκ τούτου κοινήν ευπραγίαν, θέλει ευρίσκουν το ίδιον και κατά μέρος αυτών ευτύχημα¹⁰.

Σε ό,τι αφορά στη διάθεση των νεότερων Ελλήνων να ανακτήσουν την ελευθερία τους, ο συγγραφέας της *Ικετηρίας* κάνει λόγο για μια ολόκληρη παράδοση εξεγέρσεων τους εναντίον των Οθωμανών και τονίζει ότι δεν δίστασαν ποτέ να συμπαραταχθούν με οποιαδήποτε χριστιανική δύναμη βρισκόταν σε κατάσταση σύγκρουσης με την οθωμανική αυτοκρατορία, από την οποία να προσδοκούσαν συνδρομή για την απελευθέρωσή τους. Διευκρινίζει μάλιστα ότι, από αυτή την άποψη, η συνεργασία των Ελλήνων με τους Ρώσους δεν ενέχει κάποιο στοιχείο διαφοροποίησης σε σχέση με ανάλογα εγχειρήματα του παρελθόντος στα οποία πρωταγωνιστούσαν άλλοι χριστιανικοί λαοί. Το πιθανότερο είναι ότι ο συγγραφέας της *Ικετηρίας* φροντίζει εν προκειμένω να διαψεύσει εκείνους που έβλεπαν πίσω από τη συνεργασία των Ελλήνων με τους Ρώσους τη βούληση των πρώτων να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα των Τσάρων: εκείνο που θέλουν οι Έλληνες είναι την ελευθερία τους και ένα καθεστώς ευνομίας, και τούς είναι αδιάφορο ποιος θα τούς βοηθήσει να το επιτύχουν. Μάλιστα, αν και αναφέρει ότι οι Οθωμανοί είναι κυρίως αυτοί που κάνουν λόγο για ελληνο-ρωσική «σύμπνοια και ομοφροσύνη», είναι κάτι παραπάνω από σαφές ότι τα λόγια του στρέφονται και προς εκείνες τις δυτικές δυνάμεις οι οποίες φοβούνταν μια υπερβολική ισχυροποίηση της ρωσικής αυτοκρατορίας:

Αλλά αν απεσβέσθησαν, ή μάλλον συνεστάλησαν εις τας των Γραικών καρδίας τα φρονήματα των αρετών, και προ πάντων εκείνη η γενναιότης δι' ης οι άνθρωποι, προτιμώντες υπέρ πάσαν ιδίαν ευπάθειαν το κοινόν όφελος, θυσιάζουσι την περιουσίαν, τους συγγενείς, τα φίλτατα τέκνα, και ομού την ευατών ζωήν, διά την στερέωσιν της πίστεως και το καλόν της Πατρίδος, τούτο φαίνεται από όσα ημείς επράξαμεν κάθε φοράν, όταν οι χριστιανοί Βασιλείς και Δυνάσται κατά του Οθωμανικού Κράτους οπωσούν εκινήθησαν.

10. Στο ίδιο, σ. 293-294.

Δικαιολογούσιν ημάς οι Βενετοί διά το όσον αίμα παρ' ημών εκχύθη εις την του Μωρέως απόκτησιν. [...] Προ των άλλων όμως ο μεγαλόδοξος οίκος της Αουστρίας θέλει μαρτυρεί αιωνίως τον ζήλον και την πεποίθησιν οπού ημείς εδείξαμεν εις την υψηλήν εκείνου προστασίαν [...] Ο σκοπός να ελευθερώσωμεν την εις Χριστόν λατρείαν από τον διωγμόν, και ο πόθος να ζήσωμεν εννόμως αποσείσαντες των αχαλίνων ημών τυράννων τον βαρύν ζυγόν, δι' ον και άλλοτε [...] επιάσαμεν τα άρματα· ο αυτός εκείνος σκοπός και πόθος, διήγειρε και τώρα το έσχατον τας ψυχάς μας εις το να επιχειρισθώμεν να συμβοηθήσωμεν τα όπλα της ανικήτη Ηρωΐδος, της Βασιλίσσης των Ρωσσιών. [...] Εδελεαζόμεθα, όχι χωρίς θεμέλιον, ότι υπό την προστασίαν της τόσοσιν γενναίας ελευθερωτιδος, ηθέλαμεν δυνηθώμεν να ζήσωμεν κατά τους Νόμους ημών· και ότι η Ελλάς με την καλήν χρήσιν της ελευθερίας, ήθελεν αποκατασταθή μετ' ολίγους χρόνους εις την αρχαίαν λαμπρότητα. [...] Και αγκαλά εκείνο οπού υπέρ των Ρώσσων επράξαμεν, το αυτό χάριν της ημών πίστεως ηθέλαμεν πράξη υπέρ παντός άλλου Γένους χριστιανικού [...] μ' όλον τούτο οι Τούρκοι ευρίσκονται εις τοιαύτην ιδέαν, ότι μεταξύ ημών και των Ρώσσων η σύμπνοια και ομοφροσύνη είναι και ισχυροτέρα και αρμονικωτέρα, παρά μεταξύ ημών και πάσης άλλης Χριστιανικής Δυνάμεως· όθεν μάς αποβλέπουν ως ένα οικειακόν εχθρόν¹¹.

Πολλά από αυτά τα στοιχεία και τα επιχειρήματα τα συναντούμε και στον Σουαζέλ-Γκουφιέ. Μόνο που, στην περίπτωση του Γάλλου περιηγητή, όλα αυτά τα ζητήματα αναπτύσσονται μέσα από έναν πολύ ευρύτερο στοχασμό για το μέλλον της ευρωπαϊκής ηπείρου και την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος. Πριν περάσω όμως στην ανάλυση του «Προκαταρκτικού λόγου» του, του πιο χαρακτηριστικού χωρίου του Γραφικού ταξιδιού από την άποψη που μάς απασχολεί εδώ, θα παραθέσω ορισμένα βιογραφικά στοιχεία για αυτόν τον σημαντικό Γάλλο φιλέλληνα και οπαδό των ιδεών της πεφωτισμένης δεσποτείας –βιογραφικά στοιχεία τα οποία θα μάς εισαγάγουν και στο πρόβλημα των διαφορετικών εκδοχών του πρώτου τόμου του συγκεκριμένου έργου.

Ο κόμης Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul-Gouffier¹², γόνος

11. Στο ίδιο, σ. 294-295 και 297.

12. Σχετικά με τη ζωή και το έργο του Σουαζέλ-Γκουφιέ από την άποψη που μάς απασχολεί εδώ, βλ. M. de Feletz, «Notice sur M. le Comte de Choiseul-Gouffier», στο, Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman, en Grèce, dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie Mineure. Seconde édition, augmentée de notices historiques d'après les voyageurs modernes les plus célèbres, rédigées avec le concours et*

μιας πολύ παλαιάς οικογένειας ευγενών που είχε λάβει μέρος στις Σταυροφορίες, γεννιέται το 1752. Μαθητής του αβά Ζαν-Ζακ Μπαρτελεμού (1716-1795), κατοπινού συγγραφέα του περίφημου *Ταξιδιού του νέου Ανάχαρση στην Ελλάδα*¹³, μυείται από αυτόν στο ενδιαφέρον για την ελληνική αρχαιότητα και πραγματοποιεί το 1776 ένα ταξίδι στην οθωμανική αυτοκρατορία, καρπός του οποίου θα είναι ο πρώτος τόμος του *Γραφικού ταξιδιού*. Έχοντας αποκτήσει ήδη μια σημαντική θέση στην πνευματική ζωή της Γαλλίας, επιλέγεται το 1784 από τον Λουδοβίκο ΙΣΤ΄ για τη θέση του πρεσβευτή της χώρας του στην Κωνσταντινούπολη. Η θητεία του εκεί θα είναι εξαιρετικά πολυτάραχη. Αρχικά, πριν ακόμη αναλάβει τα καθήκοντά του, θα κληθεί να αντιμετωπίσει κατηγορίες για φιλελληνισμό και φιλορωσισμό, στις οποίες θα αντεπεξέλθει υποστηρίζοντας ότι η ευρώως διαδεδομένη (δηλαδή η πρωτότυπη) έκδοση του *Γραφικού ταξιδιού* είναι πλαστή και δεν τον εκφράζει. Στη συνέχεια, μετά το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1789, θα ανακληθεί από τη νέα κυβέρνηση της Γαλλίας, θα αρνηθεί όμως να εγκαταλείψει τη θέση του και θα αρχίσει να αλληλογραφεί με Ευρωπαίους ευγενείς καλώντας τους σε βοήθεια του γαλλικού βασιλικού οίκου. Η αλληλογραφία αυτή θα πέσει στα χέρια της γαλλικής αστυνομίας, και θα εκδοθεί ένταλμα σύλληψής του.

Έχοντας πλέον χάσει τους τίτλους και την περιουσία του, ο Σουαζέλ-Γκουφιέ καταφεύγει το 1793 στη Ρωσία, όπου του αποδίδονται αξιώματα

les observations inédites de M. Hase... et de M. Miller, 4 τόμοι, Παρίσι: Aillaud, 1842, Δ', σ. 341-360· M. N. Boullet, *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie...*, επιμέλεια A. Chassang, Παρίσι 261878, σ. 412· L. Pingaud, *Choiseul-Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI*, Παρίσι: Picard, 1887· J.-Ch. Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, τ. Α', Παρίσι: Maisonneuve & Larose, 51965, σ. 1847-1848· Αιχ. Κουμαριανού, «Το ταξίδι του Choiseul-Gouffier (ΙΗ' αιώνας)», στο, Λ. Δρούλια κ.ά., *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα: ΟΜΕΔ, 1968, σ. 27-48· F. Barbier, «Le voyage pittoresque de la Grèce par le comte de Choiseul-Gouffier», *Hellénisme et Hippocratismes dans l'Europe méditerranéenne : autour de D. Coray, Colloque tenu les 20 et 21 mars 1998 à Montpellier*, Μονπελιέ: Université Paul-Valéry, 2000, σ. 223-264· του ίδιου, «Le comte de Choiseul comme guide. Voyage pittoresque en Grèce en compagnie d'un noble français du XVIIIe siècle», *Gryphe*, τχ. 4 (2002), σ. 3-12· O. Boisset, «L'Antiquité retrouvée des Modernes : le cas du Voyage pittoresque en Grèce du comte de Choiseul-Gouffier», *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 2003: 1, σ. 130-156· O. Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια*, σ. 226-249.

13. Abbé J.-J. Barthélemy, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire*, 4 τόμοι, Παρίσι: De Bure, 1788.

καθώς και εκτάσεις γης σε περιοχή της σημερινής Λιθουανίας. Θα επιστρέψει στη Γαλλία το 1802, με την αμνήστευση των εξόριστων ευγενών από τον Ναπολέοντα, ενώ, αργότερα, η Παλινόρθωση θα του δώσει πίσω τους τίτλους του καθώς και άλλους νέους. Το 1809 θα δημοσιεύσει τον δεύτερο τόμο του *Voyage pittoresque*, ενώ ήδη προετοιμάζει υλικό για τους επόμενους. Δεν θα προλάβει όμως να ολοκληρώσει το εγχείρημά του, αφού θα αποβιώσει το 1817. Το υλικό που θα αφήσει ανέκδοτο θα εκδοθεί τελικά μετά τον θάνατό του, επεξεργασμένο από τους φίλους και τους μαθητές του.

Στην πραγματικότητα, ο πρώτος τόμος του περί ου ο λόγος έργου του Σουαζέλ-Γκουφιέ υφίσταται σε τρεις διαφορετικές εκδοχές. Ο περίφημος Γάλλος βιβλιογράφος Μπρυνέ προτιμά πάντως να κάνει λόγο για τρεις «εκτυπώσεις», και όχι για διαφορετικές «εκδοχές»¹⁴. Σε κάθε περίπτωση, η πρώτη εκδοχή, στην οποία ο «Προκαταρκτικός λόγος» εκτείνεται σε δεκαέξι σελίδες, περιλαμβάνει τις σκέψεις του συγγραφέα για την υπόθεση της ανεξαρτησίας της Ελλάδας, τις υμνητικές αναφορές του στην Αικατερίνη Β' αλλά και τις παραινέσεις του προς αυτήν να μην αντιμετωπίζει τους Έλληνες ως μελλοντικούς υπηκόους της, αλλά ως συμμάχους, προκειμένου να αυξηθούν οι πιθανότητες να στεφθούν από επιτυχία οι αγώνες της ενάντια στην τυραννική οθωμανική αυτοκρατορία¹⁵.

Αντίθετα, από τις δύο άλλες εκδοχές –στις οποίες το προλογικό σημείωμα εκτείνεται σε δώδεκα σελίδες, και οι οποίες φέρουν την ίδια χρονολογία με την πρώτη, αλλά είναι μεταγενέστερες, με την τρίτη να είναι εκείνη που έχει προτιμηθεί και στην ευρέως χρησιμοποιούμενη επίσημη «δεύτερη έκδοση» του έργου¹⁶–, απουσιάζουν οι αιχμηρές αναφο-

14. Βλ. J.-Ch. Brunet, *Manuel du libraire*, ό.π., όπου καταγράφονται κάποιες από τις διαφορές μεταξύ των τριών εκδοχών ως προς τη σελιδοποίηση.

15. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε επιστολή της η Αικατερίνη χαρακτηρίζει το εν λόγω κείμενο «ενοχλητικό και φλύαρο»· βλ. L. Pingaud, *Choiseul-Gouffier*, σ. 54.

16. Βλ. Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman*, ό.π. Στη δεύτερη εκδοχή του πρώτου τόμου, ο «Προκαταρκτικός λόγος» τελειώνει με τα ίδια λόγια με τα οποία τελείωνε και η πρώτη εκδοχή του, δηλαδή «Exoriare aliquis...» («ας αναφανεί κάποιος»· μια φράση που προέρχεται από τον στίχο του Βιργίλιου «Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor», *Αινειάδα*, βιβλίο IV, στίχος 626, τον οποίο, ως γνωστόν, ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* μετέφρασε ως «Αναφανήναι τις εκ των οστέων ημών έκδικος»). Στην τρίτη εκδοχή, η φράση αυτή έχει αντικατασταθεί από το «O ultinam...» (το οποίο είναι πιθανότατα τυπογραφικό λάθος και θα πρέπει

ρές στην υπόθεση της ελληνικής ανεξαρτησίας καθώς και όλα όσα είχαν να κάνουν με την Αικατερίνη Β'. Επίσης, έχουν αμβλυνθεί, και ενίοτε απαλειφθεί, οι διατυπώσεις του κειμένου που ήταν αρνητικές για τους Οθωμανούς, τους οποίους, ούτε λίγο ούτε πολύ, ο συγγραφέας παρακινεί πλέον να «ελαφρύνουν τον ζυγό» των Ελλήνων προκειμένου να εκμεταλλευτούν τις ικανότητές τους ως υπηκόων!

Σύμφωνα τους βιογράφους του, ο ίδιος ο Γάλλος λόγιος, ήδη από το 1783, από τη στιγμή δηλαδή που άρχισε να συζητείται το όνομά του για τη θέση του πρεσβευτή της χώρας του στην Κωνσταντινούπολη, φρόντισε για την αντικατάσταση της αρχικής εκδοχής του *Γραφικού ταξιδιού*, αποδίδοντάς την μάλιστα σε δήθεν δυσφημιστικές ενέργειες των πολιτικών του αντιπάλων, προκειμένου να προστατέψει τη διπλωματική του αξιοπιστία, αφού ήταν τουλάχιστον παράδοξο ο πρέσβης ενός κράτους που εμφανιζόταν τότε ως σύμμαχος της Ύψηλης Πύλης, και μεριμνούσε για τον εκσυγχρονισμό του στρατού της¹⁷, να υμνεί και να συμβουλεύει τον αυτοκρατορικό οίκο της Ρωσίας, της χειρότερης δηλαδή εχθρού της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σε ανάλογες ενέργειες προχώρησε και αργότερα, ενώ βρισκόταν πλέον στην Κωνσταντινούπολη, όταν η δημοσίευση το 1788 των *Στοχασμών επί του πολέμου των Τούρκων* του Βολνέ¹⁸ επανέφερε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τις απόψεις που είχε εκφράσει

να διαβαστεί ως «Ο utinam»· πρόκειται για ένα επιφώνημα που συναντάται συχνά σε Λατίνους ποιητές, εισάγοντας φράσεις που δηλώνουν κάτι το ευκαίριο ή το απευκαίριο, και που μπορεί να αποδοθεί ως «είθε» ή ως «αρκεί να»).

17. Βλ. M. Greenhalgh, «French Military Reconnaissance in the Ottoman Empire during the Eighteenth and Nineteenth Centuries as a Source for Our Knowledge of Ancient Monuments», *The Journal of Military History*, τ. 66, τχ. 2 (Απρίλιος 2002), σ. 359-388· J.-P. Farganel, «Les échelles du Levant dans la tourmente des conflits méditerranéens au XVIIIe siècle : la défense des intérêts français au fil du temps», *Cahiers de la Méditerranée*, τ. 70: Crises, conflits et guerres en Méditerranée, 2005, <http://cdlm.revues.org/document854.html>. Για την εξωτερική πολιτική της Γαλλίας κατά την εν λόγω ιστορική περίοδο, βλ. ενδεικτικά L. Ketcham, «France and American Politics, 1763-1793», *Political Science Quarterly*, τ. 78, τχ. 2 (Ιούνιος 1963), σ. 198-223· V. Confer, «French Colonial Ideas before 1789», *French Historical Studies*, τ. 3, τχ. 3 (Ανοιξη 1964), σ. 338-359· R. E. Abarca, «Classical Diplomacy and Bourbon “Revanche” Strategy, 1763-1770», *The Review of Politics*, τ. 32, τχ. 3 (Ιούλιος 1970), σ. 313-337· O. T. Murphy, «Napoleon’s International Politics: How Much Did He Owe to the Past?», *The Journal of Military History*, τ. 54, τχ. 2 (Απρίλιος 1990), σ. 163-172, σ. 165-166.

18. Constantin-François de Chassebœuf Volney (1757-1820)· βλ. *Considérations sur la guerre actuelle des Turcs*, par Mr de Volney, Λονδίνο: χ.ε., 1788.

στο παρελθόν, οι οποίες απηχούσαν άλλωστε την αρνητική εικόνα των Γάλλων λογίων για την οθωμανική αυτοκρατορία¹⁹. Χρησιμοποιώντας τότε το τυπογραφείο που ο ίδιος είχε εγκαταστήσει στη γαλλική πρεσβεία, ο Σουαζέλ-Γκουφιέ τύπωσε νέα αντίτυπα του βιβλίου του, τα οποία και παρυσίασε στους Οθωμανούς αξιωματούχους ως τα μόνα γνήσια²⁰.

Μεταξύ της δεύτερης και της τρίτης εκδοχής του κειμένου, οι διαφορές ως προς την ουσία των επιχειρημάτων του συγγραφέα δεν είναι σημαντικές: ωστόσο ορισμένες διατυπώσεις είναι αρκετά διαφορετικές. Η δεύτερη εκδοχή του κειμένου είναι πιθανό να συντάχθηκε λίγο μετά τον Αύγουστο του 1783, μέσα δηλαδή στη βιασύνη του να παραχθεί άμεσα ένα κείμενο που δεν θα προκαλούσε την Υψηλή Πύλη, και ενώ ο Σουαζέλ-Γκουφιέ είχε υποσχεθεί στους υποστηρικτές της υποψηφιότητάς του για τη θέση στην Κωνσταντινούπολη ότι θα συγκέντρωνε και θα κατέστρεφε όλα τα αντίτυπα της πρώτης εκδοχής που ήταν ακόμη στην κυκλοφορία²¹. Κάτι που, βέβαια, δεν συνέβη ποτέ. Το παράδοξο είναι ότι η τρίτη εκδοχή – η οποία δείχνει να είναι αρκετά μεταγενέστερη, αν κρίνουμε τουλάχιστον από τα τυπογραφικά στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν για την έκδοσή της²² – είναι εκείνη που, από την άποψη του περιεχομένου, έχει τις περισσότερες ομοιότητες με την πρώτη, με την έννοια ότι σε αυτήν έχουν αναπαραχθεί

19. Πβ. σχετικά Th. Kaiser, «The Evil Empire? The Debate on Turkish Despotism in Eighteenth-Century French Political Culture», *The Journal of Modern History*, τ. 72, τχ. 1 (Μάρτιος 2000), σ. 6-34· J.-P. Farganel, «Les sujets du grand seigneur entre liberté et esclavage : la société ottomane vue par les français au Levant à l'époque moderne», *Cahiers de la Méditerranée*, τ. 65: L'esclavage en Méditerranée à l'époque moderne, 2002, <http://cdlm.revues.org/document41.html>· I. Apostolou, «L'apparence extérieure de l'Oriental et son rôle dans la formation de l'image de l'autre par les voyageurs français au XVIIIe siècle», *Cahiers de la Méditerranée*, τ. 66: L'autre et l'image de soi, 2003, <http://cdlm.revues.org/document93.html>· F. Bilici, «L'Islam en France sous l'Ancien Régime et la Révolution : attraction et répulsion», *Rives nord-méditerranéennes*, Révolution et minorités religieuses, 2005, <http://rives.revues.org/document406.html>.

20. Βλ. ενδεικτικά, M. de Feletz, «Notice», σ. 350-351· L. Pingaud, *Choiseul-Gouffier*, σ. 52-73 και 207-216. Αναμφίβολα, θα είχε πολύ μεγάλο ενδιαφέρον να γνωρίζαμε τι αναφέρεται στα οθωμανικά αρχεία για το όλο θέμα, αφού σήμερα μοιάζει εξαιρετικά απίθανο να είχαν πειστεί οι αξιωματούχοι της Υψηλής Πύλης από τους ισχυρισμούς του Σουαζέλ-Γκουφιέ.

21. Βλ. στο ίδιο, σ. 66-67.

22. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τον ιστορικό του βιβλίου και της τυπογραφίας Γιάννη Κόκκωνα ο οποίος με βοήθησε να διχειριστώ ζητήματα που δεν εμπίπτουν άμεσα στο δικό μου ερευνητικό πεδίο.

κάποιες από τις διατυπώσεις της πρώτης εκδοχής, οι οποίες είχαν αντικατασταθεί από άλλες, τελείως διαφορετικές, στο πλαίσιο της δεύτερης. Παρ' όλα αυτά, και αυτό είναι επίσης ενδιαφέρον, οι κοινές μεταξύ της πρώτης και της τρίτης εκδοχής διατυπώσεις εντάσσονται σε δύο τελείως διαφορετικές συλλογιστικές: στην τρίτη εκδοχή το επιχείρημα που εξυπηρετείται είναι το ίδιο με εκείνο της δεύτερης εκδοχής του κειμένου.

Είναι προφανές ότι η συστηματική αντιπαράβολή των τριών εκδόχων του *Γραφικού ταξιδιού*, οσοδήποτε ενδιαφέρουσα από μόνη της και, σε κάθε περίπτωση, απαραίτητη για την κατανόηση της περίπτωσης του Σουαζέλ-Γκουφιέ συνολικά, υπερβαίνει τις δυνατότητες και τις ανάγκες αυτού του βιβλίου²³. Θα περιοριστώ λοιπόν εδώ στην ανάλυση της πρώτης εκδοχής, η οποία έμελλε να έχει την πιο καταλυτική επίδραση προς την κατεύθυνση που μάς απασχολεί εδώ, κάνοντας μονάχα μια σύντομη αναφορά σε όσα αλλάζουν, από την άποψη του κεντρικού επιχειρήματος, στη δεύτερη και την τρίτη εκδοχή του «Προκαταρκτικού λόγου».

Η αντίληψη, λοιπόν, που ο Σουαζέλ-Γκουφιέ διατυπώνει στο πλαίσιο της πρώτης εκδοχής του «Προκαταρκτικού λόγου» του για την Ελλάδα και την ιστορία της, αλλά και για τους Έλληνες ως έθνος, προαναγγέλλει ορισμένες από τις αντιλήψεις της τελευταίας και πιο ριζοσπαστικής γενιάς του ελληνικού Διαφωτισμού καθώς και εκείνες της φιλελληνικής ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας μετά την έναρξη του ελληνικού Αγώνα για την Ανεξαρτησία. Από μια άλλη άποψη ωστόσο, οι ιδέες του Σουαζέλ-Γκουφιέ απέχουν πάρα πολύ από εκείνες του πολιτικού φιλελευθερισμού που κυριάρχησαν τόσο στη μια όσο και στην άλλη. Πράγματι, οι απόψεις του είναι αντιπροσωπευτικές των οπαδών της πεφωτισμένης δεσποτείας, ορισμένοι από τους οποίους, όπως γνωρίζουμε, έτειναν να αναγνωρίσουν στο πρόσωπο της αυτοκράτειρας της Ρωσίας Αικατερίνης Β' –όπως και σε εκείνο του Φρειδερίκου της Πρωσίας– όχι μονάχα τον καλύτερο εκπρόσωπο μιας εκ των άνω μεταρρύθμισης των μοναρχικών καθεστώτων προς το προοδευτικότερο αλλά και τον Ευρωπαίο ηγέτη που θα απελευθέρωνε τους δυστυχείς απογόνους των αρχαίων Ελλήνων, επιφέροντας ένα αποφασιστικό πλήγμα στην αυτοκρατορία των δυναστών τους, την οθωμανική.

23. Πραγματεύομαι αναλυτικά το ζήτημα των διαφορών μεταξύ των τριών εκδόχων του πρώτου τόμου του *Γραφικού ταξιδιού* στο πλαίσιο ξεχωριστής μελέτης με τον τίτλο «Autour d'un mystère de l'histoire du livre: les trois versions du premier volume du *Voyage pittoresque de Choiseul-Gouffier*», *The Historical Review / La Revue Historique*, V (2008), σ. 67-94.

Σε κάθε περίπτωση, και πάντα σε ό,τι αφορά στην πρώτη εκδοχή του «Προκαταρκτικού λόγου», η οπτική του Σουαζέλ-Γκουφιέ δεν μπορεί να κατανοηθεί ανεξάρτητα από τα γεγονότα των Ορλωφικών, στα οποία ο ίδιος εντοπίζει αφενός ένα δείγμα της ευνοϊκής προς τους Έλληνες πολιτικής της Αικατερίνης και αφετέρου μια απόδειξη της επιθυμίας των Ελλήνων να ανακτήσουν την ελευθερία τους. Η ατυχής κατάληξη του όλου εγχειρήματος των Ρώσων στην Πελοπόννησο διόλου δεν πλήττει την αισιοδοξία του Γάλλου διπλωμάτη. Το αντίθετο μάλιστα· είναι, για αυτόν, ενδεικτική της αναγκαίας κατεύθυνσης των πραγμάτων και μπορεί να αποτελέσει πηγή χρήσιμων διδαγμάτων για το μέλλον, κυρίως αναφορικά με το τι θα πρέπει να αποφύγουν οι Έλληνες και οι Ρώσοι ώστε να στεφθεί από επιτυχία η επόμενη προσπάθειά τους. Όσο για το τι ακριβώς έφταιξε για την αρνητική κατάληξη των Ορλωφικών, η από μέρους του ερμηνεία των γεγονότων είναι χαρακτηριστική ενός ανθρώπου που δεν θέλει να δει την πεφωτισμένη μονάρχη να αποθαρρύνεται, που δεν αμφισβητεί την αξιοπιστία της και ρέπει προς ό,τι μπορούμε να πούμε ότι συνιστά μια τυπική πρακτική στο παραδοσιακό πλαίσιο: δεν φταίει ο ίδιος ο ηγεμόνας, αλλά οι σύμβουλοι και γενικά οι άνθρωποί του· οι δικές τους πράξεις και παραλήψεις πρέπει να επικριθούν· ο ίδιος παραμένει ουσιαστικά στο απυρόβλητο. Η ερμηνεία αυτή καταλήγει πάντως με την παρατήρηση ότι η έκβαση του εγχειρήματος δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να δώσει μια λανθασμένη εικόνα των προθέσεων αλλά και των δυνατοτήτων των Ελλήνων, οι οποίες είναι πολύ πιο αξιέπαινες από ό,τι άφησαν να διαφανεί τα γεγονότα των Ορλωφικών:

παραπλανημένοι από πράκτορες που, για να φανούν ευχάριστοι, απέκρυπταν όλες τις δυσκολίες, [οι Ρώσοι] έφτασαν [στον Μοριά] με υπερβολικά αδύναμα και υπερβολικά ανεπαρκή μέσα· [...] καμία συνεννόηση, καμία συναίνεση μεταξύ των Ρώσων και των Ελλήνων, ούτε και μεταξύ των διαφόρων ηγετών των τελευταίων. [...] Δεν υπήρχαν παρά μερικοί συνωμότες, εκεί όπου χρειαζόνταν εταίροι [confédérés]· δεν υπήρχαν παρά στασιαστές, εκεί όπου χρειαζόνταν επαναστάτες· ο θάνατος εκατό χιλιάδων Ελλήνων ήταν η τιμωρία για αυτή την απερισκεψία, και ολόκληρο το έθνος ένωσε περισσότερο από ποτέ τον τρόπο μπροστά στο όργανο που τιμώρησε τους σκλάβους. Ας μην νομίζει πάντως κανείς ότι αποθαρρύνθηκαν ανεπιστρεπτί. Αν δεν είναι στο πεπρωμένο τους να ξανακαταστούν ελεύθεροι, είναι τουλάχιστον στο πεπρωμένο τους να λατρεύουν εσαεί το όνομα της ελευθερίας. Δεν παρακινούνται πιθανότατα από αυτό το πεφωτισμένο αίσθημα των δικαιωμάτων του ανθρώπου που γεννά ο

αυτοσεβασμός, καθώς και ο σεβασμός που οφείλουμε στην ανθρώπινη φύση –αίσθημα μεγαλειώδες που συνδέει την αρετή με την ανάγκη της ελευθερίας. Ένας έμφυτος τρόμος μπροστά στην καταπίεση, που θρέφεται και ενισχύεται από το μίσος που εμπνέουν οι προκλήσεις του πασά· ιδού το πάθος που κυριαρχεί στις καρδιές τους²⁴.

Στη δεύτερη και την τρίτη εκδοχή του κειμένου, το χωρίο αυτό έχει ουσιαστικά αντικατασταθεί από τα χωρία που παρατίθενται στον παρακάτω πίνακα. Είναι πλέον φανερό ότι η σκέψη του συγγραφέα δεν κυριαρχείται από την ανυπομονησία του να δει την Ελλάδα απελευθερωμένη. Έχει συμβιβαστεί με αυτό που φαντάζει πλέον ως το πιο πιθανό: να παραμείνουν οι Έλληνες υπό την εξουσία των Οθωμανών. Αποφαινεται λοιπόν ότι οι τελευταίοι έχουν κάθε λόγο –το επιτάσσουν άλλωστε και οι ιδέες περί πεφωτισμένης διακυβέρνησης– να «ελαφρύνουν» τα δεσμά των Ελλήνων ώστε να εκμεταλλευτούν στη συνέχεια τις ιδιαίτερες ικανότητές τους ως υπηκόων. Το ενδεχόμενο, πάντως, να αποκτήσουν οι Έλληνες πλήρη ανεξαρτησία δεν το αποκλείει τελείως, για αυτό και σπεύδει να υποδείξει τι θα πρέπει να γίνει σε αυτή την περίπτωση, υπαινισσόμενος μάλιστα ότι τον ανησυχεί πολύ το ενδεχόμενο να δει τους Έλληνες να απορροφώνται από την τσαρική αυτοκρατορία.

Εκείνο, όμως, που είναι το πιο εντυπωσιακό είναι ότι ο Σουαζέλ-Γκουφιέ μοιάζει εδώ να απολογείται για τον συμβιβασμό τον οποίο οι ανάγκες της πολιτικής τού επέβαλαν να κάνει. Στην εποχή του μάλιστα, θα πρέπει να ήταν ολοφάνερο για κάποιον που είχε διαβάσει και την πρώτη εκδοχή του κειμένου του πως επρόκειτο για τον ίδιο ακριβώς άνθρωπο, για τον ίδιο φιλέλληνα στοχαστή που κάποτε προπαγάνδιζε την ελευθερία των Ελλήνων και που θεωρούσε πλέον ότι, οσοδήποτε χιμαιρικό και αν έμοιαζε κάτι τέτοιο, όφειλε να αντιμετωπίζεται ως δικαιολογημένο από όποιον δεν επιθυμούσε να «προσβάλλει όλες τις ευγενείς ιδέες που ξυπνούν τα ονόματα της Σπάρτης και της Αθήνας». Στην τρίτη, ειδικά, εκδοχή του κειμένου, πέρα από το γεγονός ότι ορισμένες από τις διατυπώσεις που χρησιμοποιεί ο Σουαζέλ-Γκουφιέ προέρχονται από την πρώτη εκδοχή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι τις παραινέσεις του προς τους Οθωμανούς ακολουθεί μια δήλωση πίστης προς τις αρχές της πεφωτισμένης μοναρχίας, η οποία υπήρχε, όπως θα δούμε παρακάτω, και στην πρώτη εκδοχή, αλλά εισάγοντας εκεί ένα τελείως διαφορετικό επιχείρημα:

24. Cte de Choiseul-Gouffier, «Discours préliminaire», α' εκδοχή, σ. ix-x.

Δεύτερη εκδοχή Προκαταρκτικού λόγου

Παραπλανημένοι από πράκτορες που, για να φανούν ευχάριστοι, απέκρυπταν όλες τις δυσκολίες, [οι Ρώσοι] έφτασαν [στον Μοριά] με αδύναμα και ανεπαρκή μέσα [...]. Καμία συνεννόηση, καμία συναίνεση μεταξύ των Ρώσων και των Ελλήνων, ούτε και μεταξύ των διαφόρων ηγετών των τελευταίων. [...] Δεν υπήρχαν παρά μερικοί συνωμότες, εκεί όπου χρειάζονταν εταίροι· δεν υπήρξε παρά μια στάση, εκεί όπου χρειάζοταν ένας ξεσηκωμός για να αλλάξει τη μοίρα της Ελλάδας. [...]

Αν η επιθυμία ή ακόμη και η ελπίδα να δει κανείς μια μέρα να αποδίδεται στους Έλληνες η ελευθερία δεν συνιστούν παρά χίμαιρες, οφείλουμε να συγχωρέσουμε αυτές τις αυταπάτες σε εκείνους των οποίων η νεότητα έχει αφιερωθεί στη μελέτη της δόξας τους και στον θαυμασμό για τις αρετές τους· και αν η απλή μελέτη της ιστορίας εμπνέει για λογαριασμό αυτών των λαών ένα ενθουσιώδες συναίσθημα, νοιώθει κανείς πόσο εντονότερο πρέπει να γίνεται αυτό το συναίσθημα σε ένα περιηγητή που διασχίζει το ευτυχημένο χώμα πάνω στο οποίο γεννήθηκαν τόσοι περίφημοι ήρωες και συγγραφείς.

Ξέρω ότι η πολιτική δεν είναι τόσο κουτή ώστε να ακολουθεί τέτοιες αναμνήσεις: ότι πιστεύοντας πως κατευθύνεται σταθερά από τη λογική, επειδή δεν εμπνέεται ποτέ από τον ενθουσιασμό, δεν βλέπει σε αυτό το πλησίασμα [rapprochement] [λογικής και συναισθημάτων] παρά μονάχα παιδαριώδεις ή επικίνδυνες αυταπάτες. Είναι όμως λοιπόν αλήθεια ότι η ίδια η πολιτική έχει το δικαίωμα να προσβάλλει κατά αυτό τον τρόπο όλες τις ευγενείς ιδέες που ξυπνούν τα ονόματα της Σπάρτης και της Αθήνας;

Αν μέσα από μια από αυτές τις ριζικές μεταβολές, που δεν είναι πάντοτε εποχές συμφορών, οι Έλληνες βρίσκονταν απελευθερωμένοι από την αυτοκρατορία των Τούρκων, δεν είναι προφανές ότι η Ευρώπη θα έβλεπε με ανησυχία αυτούς τους λαούς να

Τρίτη εκδοχή Προκαταρκτικού λόγου

παραπλανημένοι από πράκτορες που, για να φανούν ευχάριστοι, απέκρυπταν όλες τις δυσκολίες, [οι Ρώσοι] έφτασαν [στον Μοριά] με υπερβολικά αδύναμα και υπερβολικά ανεπαρκή μέσα: [...] Καμία συνεννόηση, καμία συναίνεση μεταξύ των Ρώσων και των Ελλήνων, ούτε και μεταξύ των διαφόρων ηγετών των τελευταίων. [...] Δεν υπήρχαν παρά μερικοί συνωμότες, εκεί όπου χρειάζονταν εταίροι· δεν υπήρχαν παρά στασιαστές, εκεί όπου χρειάζονταν επαναστάτες για να αλλάξουν τη μοίρα της Ελλάδας.

Αν η επιθυμία ή ακόμη και η ελπίδα να δει κανείς μια μέρα να αποδίδεται στους Έλληνες η ελευθερία δεν συνιστούν παρά χίμαιρες, οφείλουμε να συγχωρέσουμε αυτές τις γλυκές αυταπάτες σε εκείνους των οποίων η νεότητα έχει αφιερωθεί στη μελέτη της δόξας τους και στον θαυμασμό για τις αρετές τους· και αν η απλή μελέτη της ιστορίας εμπνέει για λογαριασμό αυτών των λαών ένα ενθουσιώδες συναίσθημα, νοιώθει κανείς πόσο εντονότερο πρέπει να γίνεται αυτό το συναίσθημα σε ένα περιηγητή που διασχίζει το ευτυχημένο χώμα πάνω στο οποίο γεννήθηκαν τόσοι περίφημοι ήρωες και συγγραφείς.

Ξέρω ότι ο σώφρων κυβερνήτης, που είναι εχθρός του ενθουσιασμού, μακριά από το να κατευθύνεται στους στοχασμούς του από την ανάμνηση μιας εποχής λαμπρής, αλλά φευγαλέας, δεν παραδέχεται στον τρόπο συμπεριφοράς του παρά μονάχα τη σύνεση και τη λογική, οι οποίες είναι αιώνιες. Είναι όμως όντως αλήθεια ότι η ανάταση την οποία η ανάμνηση της παλαιάς Ελλάδας επιφέρει στις ιδέες τραυματίζει τόσο βαθιά την ίδια την πολιτική;

Αν, μέσα από μια από αυτές τις ριζικές μεταβολές που επιφέρει μια ευτυχής μοίρα όπως και μια καταδρομή της τύχης, οι Έλληνες βρίσκονταν απελευθερωμένοι από την αυτοκρατορία των Τούρκων, δεν θα έβλεπε η Ευρώπη με ανησυχία αυτούς τους λαούς [= τους ελληνικούς] να περνούν υπό τον ζυγό

περνάνε υπό τον ζυγό μιας άλλης Δύναμης και ότι θα φοβόταν πως μια μεγάλη αυτοκρατορία, όποια και να ήταν αυτή, έχοντας μεγαλώσει σε έκταση με τις ελληνικές επαρχίες, θα διαρρήγνυε σύντομα εκείνη την ισορροπία από την οποία εξαρτάται η γενική ηρεμία; Αναμφίβολα τότε, δεν θα ήταν απλώς έντιμο, αλλά θα ήταν πολιτικά επωφελές το να προστατευτούν οι απελευθερωμένοι Έλληνες, και θα έπρεπε να προφυλαχθούν από μια νέα κυριαρχία, προκειμένου να μην πρέπει να τούς φοβόμαστε υπό την εξουσία μιας ήδη ισχυρής και επίφοβης αυτοκρατορίας.

Αλλά αν οι Έλληνες δεν είναι προορισμένοι να ανακτήσουν την αρχαία ελευθερία τους, αν δεν είναι αρκετά ευνοημένοι από τον ουρανό για μια τέτοια κατάκτηση, είναι επιτρεπτό να ελπίζουμε από την ίδια την εξουσία υπό την οποία έχουν επί τόσο μακρόν στενάξει πως η τύχη τους δεν θα αργήσει να γίνει καλύτερη. Η εξουσία που καθίσταται πεφωτισμένη, υπό ένα ηγεμόνα που υποστηρίζει τις βλέψεις της, θα αισθανθεί σύντομα –επιθυμώ να το προβλέψω– ότι είναι σημαντικό γι’ αυτήν να ελαφρύνει ένα ζυγό που είναι υπερβολικά βαρύς για τους Έλληνες· αντί να έχει συνεχώς να καταστέλλει σκλάβους, θα θελήσει να κερδίσει νέους υπηκόους [...] να ενθαρρύνει σε αυτούς τη βιομηχανία, σεβόμενη τη γαιοκτησία, και να στρέψει προς όφελος της αυτοκρατορίας τις τόσες λαμπρές ικανότητες [...] τις οποίες το κλίμα της Ελλάδας και ο χαρακτήρας των κατοίκων της έχουν διατηρήσει εδώ και τούς αιώνες (σ. ix-x).

ενός άλλου αφέντη; Και δεν είχε να φοβάται πως μια μεγάλη αυτοκρατορία, όποια και να ήταν αυτή, έχοντας μεγαλώσει σε έκταση με τις ελληνικές επαρχίες, θα διαρρήγνυε σύντομα την ισορροπία των δυνάμεων; Αναμφίβολα λοιπόν, περισσότερο θα επιθυμούσε κανείς να προστατευτούν οι απελευθερωμένοι Έλληνες, και να προφυλαχθούν από μια νέα κυριαρχία, παρά να τούς φοβόμαστε υπό την εξουσία μιας ήδη ισχυρής και επίφοβης αυτοκρατορίας.

Δεν ζούμε πλέον σε καιρούς όπου αυτά τα συνθήματα περί μετριοπάθειας, αυτές οι θυσίες μιας εξουσίας που αυτοπεριορίζεται από μόνη της για να καταστεί πιο στέρεα και πιο σταθερή στον χρόνο, αντιμετωπιζόνταν από τους ηγεμόνες ως ηθικές συμβουλές που ήταν ξένες προς την τέχνη της διακυβέρνησης, ή τουλάχιστον ως αξιώματα αμφίβολα και παρακινδυνευμένα, τα οποία η φιλοσοφία επιζητούσε να εγκαθιδρύσει στην πολιτική από οίκτο για το ανθρώπινο γένος. Η εμπειρία κατέδειξε ότι, θεμελιώνοντας αυτά τα αξιώματα, η φιλοσοφία εργαζόταν τόσο για τους ηγεμόνες όσο και για τους λαούς, εφόσον τέλος πάντων δεν είναι επονείδιστο, ή ακόμη και άτοπο, να υποθέτουμε ότι μεταξύ ενός μονάρχη και των υπηκόων του υφίστανται διαφορετικά συμφέροντα. Οι Τούρκοι δεν θα αργήσουν αναμφίβολα να υιοθετήσουν αυτή τη σημαντική αλήθεια· η εξουσία τους, που καθίσταται πεφωτισμένη υπό ένα ηγεμόνα του οποίου τις βλέψεις υποστηρίζουν οι υπουργοί του, θα αισθανθεί σύντομα ότι είναι επωφελές να ελαφρύνει ένα ζυγό που είναι υπερβολικά βαρύς για τους Έλληνες· αντί να έχει συνεχώς να καταστέλλει σκλάβους, θα θελήσει να κερδίσει νέους υπηκόους [...] να ενθαρρύνει σε αυτούς τη βιομηχανία, σεβόμενη τη γαιοκτησία, και να στρέψει προς όφελος της αυτοκρατορίας τις τόσες λαμπρές ικανότητες [...] τις οποίες το κλίμα της Ελλάδας και ο χαρακτήρας των κατοίκων της έχουν διατηρήσει εδώ και τούς αιώνες (σ. ix-x).

Στην πρώτη εκδοχή του κειμένου, για να επιστρέψουμε σε ό,τι μάς ενδιαφέρει περισσότερο, ο Σουαζέλ-Γκουφιέ έχει ένα όραμα για την Ελλάδα και τον ελληνικό λαό, την ίδρυση δηλαδή ενός ανεξάρτητου κράτους –όραμα στο οποίο φροντίζει μάλιστα να προσδώσει πανευρωπαϊκή σημασία. Το μόνο κράτος τα συμφέροντα του οποίου παρουσιάζει ως αντιτιθέμενα προς αυτή την προοπτική είναι η βρετανική αυτοκρατορία, για λόγους που θα εξηγηθούν παρακάτω. Ο Γάλλος διπλωμάτης δεν έχει πάντως καμία αμφιβολία για το γεγονός ότι ο λαός που βρίσκεται πιο κοντά στους Έλληνες είναι οι Ρώσοι, όχι μόνο για λόγους γεωπολιτικών συμφερόντων αλλά και εξαιτίας της κοινής θρησκείας και της εγγύτητας στα ήθη και τα έθιμα. Σπεύδει ωστόσο να συμβουλευσει τους Ρώσους να συμπεριφέρονται στους Έλληνες ως σε συμμάχους, και όχι ως σε απλά όργανα για τα ενδεχόμενα κατακτητικά σχέδιά τους, διότι σε διαφορετική περίπτωση το όλο εγχείρημα είναι καταδικασμένο σε αποτυχία:

αυτή η συνήθεια που έχουν οι Έλληνες να στρέφουν τα μάτια τους προς τη Ρωσία –συνήθεια που τόσες δυστυχίες δεν μπόρεσαν να γκρεμίσουν· όλες αυτές οι ομοιότητες στα ήθη και τα έθιμα μεταξύ των δύο εθνών, αυτή η ομοφωνία στην πίστη, δεσμό τόσο σεβάσμιο σε λαούς δεισιδαίμονες, σε ιερείς που θα καθάγιάζαν [...] την εξουσία των ηγετών σε ένα πόλεμο μεγαλειώδη και εθνικό, που θα εξαπέλυαν τους κεραυνούς του αναθέματος ενάντια στον άνανδρο, τον ανυπάκουο και τον ανέντιμο, που θα άνοιγαν τον ουρανό στους μάρτυρες της ελευθερίας και θα καθιστούσαν ζήλευτό τον θάνατο των θυμάτων μιας τόσο ευγενούς υποθέσεως. Αυτά είναι τα επικουρικά μέσα που παρέχονται στην Αικατερίνη για να υποβοηθήσουν τα όπλα της και τη μεγαλοφυΐα της, που είναι πιο ισχυρή από τα όπλα της· αλλά πρέπει, τολμώ να πω, πρέπει επίσης, σε αυτό τον πόλεμο τον χρήσιμο για τη Ρωσία σχεδόν όσο και για την Ελλάδα, οι Έλληνες να πιστεύουν ότι μάχονται, και να μάχονται πραγματικά, μονάχα για τους εαυτούς τους. Ο φόβος μήπως περάσουν από τη μια σκλαβιά στην άλλη θα αλυσόδενε ένα μέρος από το θάρρος τους και θα ήταν αναμεταξύ τους μια πηγή θανάσιμων διαιρέσεων αναφορικά με την κοινή υπόθεση. Ας τολμήσει η Αυτοκρατορία να περιφρονήσει την προσδοκία και το σχέδιο για κατάκτηση της Ελλάδας. Και τι σημασία έχει να συμπεριλάβει μία ακόμη επαρχία μεταξύ ήδη τόσο τεράστιων και ήδη τόσο πολυάριθμων κτήσεων; Ας μην αποσπάσει από μερικούς δύστυχους έναν όρκο πίστης που θα αναδείξει αφέντες εκεί όπου εκείνοι αναζητούν στηρίγματα και ελευθερωτές. Η ελευθερία είναι που ανύψωσε άλλοτε τις ψυχές τους στις σπουδαίες πράξεις· και είναι μονάχα

μέσα από αυτήν που οι Έλληνες θα μπορέσουν να επιστρέψουν σε αρετές η χρησιμοποίηση των οποίων θα είναι μια μέρα ωφέλιμη για τη Ρωσία και η ανταμοιβή για την προστασία [που τούς προσέφερε και] που γέννησε αυτές τις αρετές²⁵.

Η στάση αυτή δεν είναι μονάχα προϊόν μιας ψυχρής εκτίμησης των γεωπολιτικών δεδομένων της περιοχής, ούτε πηγάζει αποκλειστικά από τη συμπάθεια του Σουαζέλ-Γκουφιέ για το έθνος των Ελλήνων και τον θαυμασμό του για την Ελλάδα και το παρελθόν της. Εκπορεύεται ταυτόχρονα και από τις ιδέες του περί θεμελίωσης της σύγχρονης πολιτικής διακυβέρνησης πάνω στις αρχές της πεφωτισμένης δεσποτείας:

Δεν ζούμε πλέον σε αιώνες όπου αυτά τα συνθήματα περί μετριοπάθειας, αυτές οι θυσίες μιας εξουσίας που αυτοπεριορίζεται από μόνη της για να καταστεί πιο στέρεα και πιο σταθερή στον χρόνο, αντιμετωπίζονταν από τους ηγεμόνες ως ηθικές συμβουλές που ήταν ξένες προς την τέχνη της διακυβέρνησης, ή τουλάχιστον ως αξιώματα αμφίβολα και παρακινδυνευμένα, τα οποία η φιλοσοφία επιζητούσε να εγκαθιδρύσει στην πολιτική από οίκτο για το ανθρώπινο γένος. Η εμπειρία κατέδειξε ότι, θεμελιώνοντας αυτά τα αξιώματα, η φιλοσοφία εργαζόταν τόσο για τους ηγεμόνες όσο και για τους λαούς, εφόσον τέλος πάντων δεν είναι επονείδιστο και άτοπο να υποθέτουμε ότι μεταξύ ενός μονάρχη και των υπηκόων του υφίστανται διαφορετικά συμφέροντα. Δεν θα συνιστά τώρα πλέον παράδοξο, αλλά μάλλον μια ιδέα απλή και κοινότοπη, το να αποφανθούμε ότι οι Έλληνες θα είναι περισσότεροι χρήσιμοι στη Ρωσία ως σύμμαχοι παρά ως υπήκοοί της²⁶.

Η στάση του Σουαζέλ-Γκουφιέ είναι λοιπόν πολύ θετική αναφορικά με τη Ρωσία και την Αικατερίνη Β΄ –για την οποία αναφέρει, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι δίδαξε στον λαό της την ελευθερία–, και οι ιδέες του χαρακτηριστικές του αιτήματος πολλών από τους φιλοσόφους του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού για μια εκ των άνω μεταρρύθμιση των καθεστώτων από ηγεμόνες που θα έκαναν πράξη το αρχαίο όραμα του φιλοσόφου-βασιλιά. Δεν είναι δηλαδή επ’ ουδενί εκπρόσωπος του ρεπουμπλικανικού φιλελευθερισμού του 18ου αιώνα και δεν συμεριζεται –τουλάχιστον, όχι ρητά και φανερά– τον αντιρωσισμό που χαρακτήριζε τους περισσότερους εκ των φιλελεύθερων λογίων της εποχής του, οι οποίοι έβλεπαν στην τσαρική αυτοκρατορία έναν οπισθοδρομικό-καταπιεστικό μηχανισμό που

25. Στο ίδιο, σ. xi-xii.

26. Στο ίδιο, σ. xii.

συνιστούσε το κατεξοχήν εμπόδιο για την επικράτηση των αρχών του φιλελευθερισμού²⁷.

Επίκεντρο του πολιτικού του οράματος είναι η ιδέα της ίδρυσης ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους που θα αποτελέσει το κέντρο του εμπορίου της ευρύτερης περιοχής. Θεωρεί ότι από μια τέτοια εξέλιξη θα έχουν να κερδίσουν όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά κράτη, και ιδίως η Γαλλία, η Αυστρία και η Ρωσία, με την εξαίρεση βέβαια του σημαντικότερου εχθρού της Γαλλίας, δηλαδή της βρετανικής αυτοκρατορίας. Προάγει μάλιστα το επιχείρημα ότι ακόμη και η ίδια η οθωμανική αυτοκρατορία θα ωφεληθεί, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα, από την ίδρυση ενός ελληνικού κράτους, αφού έτσι θα δοθεί μια οριστική λύση στο Ανατολικό ζήτημα:

Αυτές είναι, μού φαίνεται, οι επωφελείς και αναντίρρητες συνέπειες που θα εξασφάλιζε εις το διηνεκές η ύπαρξη ενός ελεύθερου κράτους στον Μοριά, η ανεξαρτησία του οποίου θα καθιστούσε τον Τούρκο υπερβολικά αδύναμο για να μην συναινέσει προς όλα όσα θα απαιτούσαν τα συνασπισμένα συμφέροντα των γειτονικών δυνάμεων και που, θέτοντας αυτή την αυτοκρατορία [ενν. την οθωμανική] υπό την προστασία τους, θα την προφύλασσαν από την πλήρη καταστροφή από την οποία η ίδια πιστεύει ότι απειλείται²⁸.

Συγκεκριμένα, αφού παρατηρήσει ότι, ειδικά σε ό,τι αφορά στη Ρωσία και την Αυστρία που συνορεύουν μαζί της, τα ευρωπαϊκά κράτη είναι προτιμότερο να έχουν να κάνουν με μια εξασθενημένη οθωμανική αυτοκρατορία – «μια δύναμη υπερβολικά ανίσχυρη για να δράσει και υπερβολικά βουτηγμένη στην άγνοια για οικειοποιηθεί τα μεγάλα οφέλη του εμπορίου»²⁹ –, παρά να είναι αναγκασμένα να παραμένουν σε μια κατάσταση πολεμικού ανταγωνισμού με αυτήν, προτείνει ρητά τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, και μάλιστα πριν να (ή, για την ακρίβεια, προκειμένου να μην) καταστούν οι εξελίξεις μη ελέγξιμες από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Σπεύδει μάλιστα να διαβεβαιώσει τους ενδεχόμενους παραλήπτες του μηνύματός του ότι ένα τέτοιο κράτος θα είναι κάτι παραπάνω από βιώσιμο από πολιτικο-οικονομική άποψη:

Χωρίς να έχουμε την αξίωση να καταχραστούμε μυστικά που αφορούν αποκλειστικά εκείνους που αγρυπνούν για τη διοίκηση των αυτοκρατοριών, είναι

27. Βλ. σχετικά E. Adamovsky, «Russia as a Space of Hope: Nineteenth-century French Challenges to the Liberal Image of Russia», *European History Quarterly*, τ. 33, τχ. 4 (2003), σ. 411–449, ιδίως σ. 411–412.

28. Cte de Choiseul-Gouffier, «Discours préliminaire», α' εκδοχή, σ. xv.

29. Στο ίδιο, σ. xiii.

τουλάχιστον θεμιτό να φοβόμαστε, σε τούτο το μέρος του κόσμου, μια ριζική μεταβολή της οποίας τα επακόλουθα θα κατέστρεφαν αυτή την ισορροπία που μια πεφωτισμένη πολιτική επιζητεί να θεμελιώσει· [κάτι που είναι πιθανό] εφόσον αφήσουμε να δράσουν ελεύθερα οι δυνάμεις που είναι σε θέση να την διαταράξουν. Τι πιο επιτυχημένο και πιο σίγουρο μέσο για να αποσοβήσουμε αυτή τη θύελλα, για να διατηρήσουμε αυτή την ισορροπία δυνάμεων που είναι το μόνο πράγμα που μπορεί να κυοφορεί την ειρήνη, από την ύπαρξη ενός νέου κράτους στους κόλπους της Ελλάδας, το εύφορο έδαφος της οποίας, καθιστάμενο αποδοτικό εφόσον θα καλλιεργείτο από χέρια ελεύθερα, θα έδινε στους κατοίκους της και τις ανάγκες και, ταυτόχρονα, τα μέσα για να τις ικανοποιήσουν³⁰;

Κατά τη γνώμη του, Ρωσία, Αυστρία και Γαλλία έχουν συμφέρον να δημιουργηθεί αυτό το κράτος, η κάθε μια για τους δικούς της λόγους, και όλες μαζί για χάρη της ανάπτυξης της οικονομίας και του εμπορίου στην ηπειρωτική Ευρώπη, τη Μεσόγειο και τη δυτική Ασία:

Σε αυτή την παροικία που είναι κοινή για πολλούς λαούς, και που η επιβίωσή της είναι προς τον συμφέρον όλων τους, θα συναντιόνταν και θα συγκεντρώνονταν, για να ανταλλάγουν μεταξύ τους, τα διάφορα προϊόντα είκοσι διαφορετικών κλιμάτων [...] Οι μεσημβρινές επαρχίες της Ρωσίας, αποκτώντας καινούργιες αγορές, θα διπλασίαζαν την παραγωγή και τον πληθυσμό τους [...] τα άφθονα και ποικίλα προϊόντα τους [...] θα έρχονταν να διανεμηθούν σε ολόκληρη τη Μεσόγειο [...] Ποιος μπορεί να έχει συμφέρον να αντιταχθεί σε αυτό το καθεστώς; Δεν πρόκειται να είναι ο Αυτοκράτορας [της Αυστρίας]· όπως και η Ρωσία, [η Αυστρία] διαβλέπει σε αυτή τη νέα κατάσταση πραγμάτων μια άνθηση του εμπορίου και της ναυσιπλοΐας, που θα καθιστούσε αποδοτικά τα περιβόλια της Ουγγαρίας και ολόκληρη την Τρανσυλβανία [...] Η δε Γαλλία θα ξεχνούσε άραγε ότι, καθιστάμενη κυρίαρχος της Μεσογείου, θα έλκυε ευκολότερα μέσω αυτής της οδού όλα τα προϊόντα του βορρά, και [κυρίως] την οικοδομική ξυλεία [...] που έρχεται με τόσο μεγάλο κόστος [από τα δάση της Πολωνίας] [...] όταν δεν πέφτει στα χέρια των εχθρών μας που είναι κύριοι της Μάγχης και, υπερβολικά συχνά, της Βόρειας θάλασσας; Πόσα πλεονεκτήματα δεν θα είχε η Γαλλία για να στρέψει προς όφελός της την ισορροπία αυτού του νέου εμπορίου! Πόσες νέες αγορές για τα προϊόντα των βιοτεχνιών της [...] Έτσι θα πολλαπλασιάζονταν μεταξύ των εθνών, μαζί με τα οφέλη από την καλλιέργεια της γης και τη βιομηχανία, τα μέσα ανταλλαγής των αντίστοιχων προϊόντων τους³¹.

30. Στο ίδιο, σ. xiii.

31. Στο ίδιο, σ. xiii-xiv. Στις άλλες δύο εκδοχές του κειμένου πάντως, ο ρητός, τουλάχιστον, στόχος είναι τελείως διαφορετικός. Εκεί, η επιβίωση της οθωμανικής

Το μόνο ίσως που δεν αλλάζει στις τρεις εκδοχές του κειμένου, εκτός βέβαια από τον θαυμασμό του συγγραφέα για το αρχαίο παρελθόν της Ελλάδας, είναι ο απώτερος στόχος των προτάσεών του, που δεν είναι άλλος από τον περιορισμό της ισχύος της βρετανικής αυτοκρατορίας, την οποία θεωρεί ως το πιο ισχυρό κράτος της εποχής του και την οποία αντιμετωπίζει όχι με μίσος, αλλά με ιδιαίτερο σεβασμό. Είναι φανερό ότι ο Σουαζέλ-Γκουφιέ θεωρεί το εμπόριο και τη ναυτιλία ως τη βασικότερη πηγή πλούτου και ισχύος για ένα κράτος στη νεότερη εποχή, εξού και ο «θαυμασμός» του για αυτό το «μεγαλοπρεπές έθνος». Με άλλα λόγια, η βρετανική αυτοκρατορία δεν αποτελεί μονάχα εχθρό, αλλά και πρότυπο για τη Γαλλία, αφού είναι το κράτος που δείχνει τις μελλοντικές εξελίξεις αναφορικά με την ευημερία των εθνών:

Με αυτό τον τρόπο θα μοιραζόταν μεταξύ των διαφόρων δυνάμεων της Ευρώπης η κυριαρχία του εμπορίου, που [αυτή τη στιγμή] λειτουργεί υπερβολικά προς όφελος ενός μεγαλοπρεπούς έθνους το οποίο θεώρησε τον εαυτό του προορισμένο να είναι εσαεί κυρίαρχος των θαλασσών. Έτσι θα μειωνόταν η επιρροή αυτού του λαού ο οποίος, γεννημένος για να καταστήσει ορατό το μέχρι πού μπορεί το εμπόριο να προαγάγει την ισχύ και το μεγαλείο ενός κράτους, κάνει τους εχθρούς του να θαυμάζουν το πόσο πελώριοι είναι οι πόροι του και δύνανται, ακόμη και στην παρακμή του, να τούς κάνει να ζηλεύουν τη δόξα που συνδέεται με τη σταθερότητα των προσπαθειών του και το πεισματικό θάρρος του³².

Ο Σουαζέλ-Γκουφιέ σπεύδει να τονίσει ότι δεν παρασύρεται εν προκειμένω από τη συμπάθειά του για τους Έλληνες καθώς και ότι η πρότασή του αποσκοπεί στο «καλό της ανθρωπότητας» με άλλα λόγια,

αυτοκρατορίας θεωρείται απαραίτητη για την εξασφάλιση της ειρήνης μεταξύ Ρωσίας και Αυστρίας: «Η ύπαρξη της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελεί ένα αληθινό αγαθό για τους δύο ηγεμόνες που κατηγορούνται ότι θέλουν να εισβάλουν σε αυτήν. [...] Τι πιο επιθυμητή γειτονία για αυτούς από εκείνη ενός κράτους που τούς χωρίζει μην αφήνοντάς τους παρά κοινά συμφέροντα! Μια δύναμη υπερβολικά ανίσχυρη για να δράσει και πολύ ανεπαρκώς πεφωτισμένη για να οικειοποιηθεί τα μεγάλα πλεονεκτήματα του εμπορίου δεν αποτελεί ένα σύνορο πολύ προτιμότερο από αυτά τα βουνά και τα ποτάμια, τα κοινά και φυσικά όρια που τα έθνη επιζητούν να θέτουν αναμεταξύ τους ως ένα προμαχώνα ενάντια στις εισβολές των άλλων;», Cte de Choiseul-Gouffier, «Discours préliminaire», β' εκδοχή, σ. x. Σημειώνεται ότι οι αντίστοιχες διατυπώσεις της τρίτης εκδοχής, αν και διαφορετικές, προάγουν το ίδιο ακριβές επιχείρημα.

32. Cte de Choiseul-Gouffier, «Discours préliminaire», α' εκδοχή, σ. xiv-xv.

θέλει να προλάβει ενδεχόμενες ενστάσεις περί το αν η πρότασή του υπογορεύεται αποκλειστικά από τη μέριμνά του για την εξυπηρέτηση των γεωπολιτικών συμφερόντων της Γαλλίας, ή έστω εκείνων της αυτοκρατορίας που ηγείται η φιλόσοφος-βασίλισσα Αικατερίνη Β'. Ωστόσο, η επιχειρηματολογία του περιστρέφεται συνεχώς γύρω από την επίκληση του θαυμασμού που οφείλουν να νιώθουν οι Ευρωπαίοι για τους προγόνους των νεότερων Ελλήνων και βασίζεται σε συναισθηματικού τύπου αναφορές στα προτερήματα των τελευταίων:

Αισθάνεται κανείς ότι, σε αυτό τον [Προκαταρκτικό] λόγο [...] όφειλα να περιοριστώ στο να υποδείξω τα κυριότερα οφέλη που θα αντλούσαν τα περισσότερα από τα έθνη της Ευρώπης [από την ύπαρξη ενός ελεύθερου κράτους στον Μοριά]. [...] αγνώω το αν [οι ιδέες μου] είναι γέννημα του ζωηρού ενδιαφέροντος που μου εμπνέει πάντοτε η χώρα που διέσχισα στα νεανικά μου χρόνια· αλλά, αναστοχαζόμενος επιμελώς, θεώρησα, το ομολογώ, ότι τα αισθήματά μου παρακινούνται από ένα ακόμη γενικότερο ενδιαφέρον: το καλό της ανθρωπότητας. Κατά τα άλλα, αν μου καταλόγιζαν πως έχω διαμορφώσει ορισμένες πιθανώς άχρηστες προσδοκίες περί ελευθερίας της Ελλάδας, θα καλούσα τους επικριτές μου να αναλογιστούν τι υπήρξε η Ελλάδα στο πολιτικό πεδίο από τις πρώτες πολιτείες της Πελοποννήσου μέχρι τη συμπολιτεία των Αχαιών, τι υπήρξε στο λογοτεχνικό πεδίο από τον Όμηρο μέχρι τον αιώνα του Αλέξανδρου, τι υπήρξε η Σπάρτη από τον Λυκούργο μέχρι τον Κλεομένη, η Αθήνα από τον Σόλωνα μέχρι τη μάχη της Χαιρώνειας [...] και αν κάποιος από τους αναγνώστες μου έχει ταξιδέψει στους Έλληνες, αν, ζώντας μαζί τους, [...] έχει αισθανθεί τη χάρη που σχετίζεται με την ανάπτυξη του πνεύματος, του χαρακτήρα και των αξιαγάπητων ικανοτήτων τους, αν έχει δεχθεί από αυτούς εκείνη την πανάρχαια και συγκινητική φιλοξενία που μου προσφέρθηκε καθημερινά [...] θα φωνάξει ίσως μαζί με αυτούς, μαζί με εμένα, *Exoriare aliquis...*³³

Ως εκ τούτου, ένα σημαντικό τμήμα του Λόγου του Σουαζέλ-Γκουφιέ είναι αφιερωμένο στην προσπάθεια ανασκευής της αρνητικής εικόνας που είχαν διαμορφώσει για τους νεότερους Έλληνες ορισμένοι Ευρωπαίοι περιηγητές της εποχής –προσπάθεια που έμελλε αργότερα να συνεχιστεί και να ενταθεί τόσο με τους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού και της φιλελληνικής ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας όσο βέβαια και με εκείνους του ελληνικού ιστορισμού. Ο Σουαζέλ-Γκουφιέ, πάντως, εστιάζει την

33. Στο ίδιο, σ. xv-xvi.

προσοχή του στην ανάδειξη της σταθερής τάσης των Ελλήνων να εξεγείρονται για να αποτινάξουν τον οθωμανικό ζυγό· ως εκ τούτου, η εικόνα που παράγεται από τις διατυπώσεις του είναι εκείνη ενός λαού που δεν αποδέχτηκε ποτέ το γεγονός της κατάρκτησής του από τους Οθωμανούς, που έχει δηλαδή ένα παρελθόν *συνεπούς ανυποταγής*:

Ο σκλάβος που παραδέρνει και βασανίζεται μέσα στα δεσμά του μπορεί κάλλιστα να είναι άφρων, αλλά δεν θα μπορούσε να είναι χαμερπής: η ίδια η ανησυχία του τον σώζει από την περιφρόνηση και διατηρεί για αυτόν κάποια δικαιώματα στον σεβασμό. Από αυτή την άποψη, οι Έλληνες, μην αντέχοντας τον ζυγό που τούς συνθλίβει, ξαναγίνονται ενδιαφέροντες. Και ποιο είναι το νεότερο έθνος που επέδειξε την αγάπη του για την ελευθερία μέσα από ένα περισσότερο ανθεκτικό μίσος ενάντια στους τυράννους που τού την στέρησαν; Είναι αμελητέο το γεγονός ότι, τέσσερις αιώνες μετά, σιχαίνονται όσο και την πρώτη μέρα αυτούς που τούς νίκησαν, ότι έχουν ξεσηκωθεί χίλιες φορές και ότι είναι απόλυτα έτοιμοι να ξεσηκωθούν ξανά³⁴;

Στην προσπάθειά του να ανασκευάσει τα επιχειρήματα των επικριτών των Ελλήνων, ο Σουαζέλ-Γκουφιέ προβαίνει σε μια σημαντική διάκριση των τελευταίων σε αυτούς που διατηρούν άσβεστο τον πόθο της ελευθερίας και σε εκείνους που έχουν ουσιαστικά συμβιβαστεί με τον Οθωμανό κατακτητή: οι πρώτοι, που αξίζουν να αποκαλούνται Έλληνες, είναι οι κάτοικοι της υπαίθρου, και δη των ορεινών περιοχών· οι δεύτεροι, που ντροπιάζουν το όνομα του λαού τους, είναι οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και των μεγάλων πόλεων. Η διάκριση αυτή έχει κεντρικό ρόλο στο πλαίσιο της επιχειρηματολογίας του και έμελλε να αναπαραχθεί από αρκετούς από τους εκπροσώπους της φιλελληνικής ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας την εποχή του Αγώνα για την ανεξαρτησία, προεξάρχοντος ίσως του Ραφενέλ όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο:

Δεν πρέπει να κρίνουμε όλους τους Έλληνες, όπως έκαναν οι περισσότεροι από τους περιηγητές, με βάση αυτούς της πρωτεύουσας ή των μεγάλων πόλεων, που είναι προσκολλημένοι σε κάποιους ισχυρούς από τους οποίους περιμένουν να κάνουν περιουσία και ενθαρρύνουν καταχρήσεις από τις οποίες αποκομίζουν όφελος. Είναι στην ύπαιθρο, μακριά από την έδρα της αυτοκρατορίας, εκεί όπου πρέπει να τούς γνωρίσουμε. Η αγάπη της ελευθερίας δεν έχει ακόμη σβήσει τελείως σε όλες τις καρδιές [...] Αυτοί είναι οι μόνοι λαοί, αυτοί μονάχα οι οποίοι κατοικούν στα όρη, που μπορούν να φέρουν άξια το

34. Στο ίδιο, σ. vi.

όνομα των Ελλήνων και που μπορούν να εξυψώσουν και τους άλλους στην τιμή του να καταστούν άξιοι αυτού³⁵.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην κατηγορία των άξιων «Ελλήνων» συμπεριλαμβάνει –όπως αργότερα και ο Ραφενέλ– εκείνους που αποκαλεί «Αλβανούς», τη διαχρονική αξία του αρειμάνιου χαρακτήρα των οποίων και εξαίρει, επικαλούμενος το ιστορικό παράδειγμα του Σκεντέρμπεη:

Αυτά τα κλίματα μπορούν ακόμη να παράγουν πράξεις πατριωτισμού και αρετής, ικανές να εκπλήσσουν τα πλέον πολιτισμένα έθνη της Ευρώπης. Ας το πούμε τολμηρά: υφίστανται ακόμη στην Ελλάδα κάποιοι άνθρωποι ικανοί να ανακαλούν την ανάμνηση των προγόνων τους· στους λαούς που κατοικούν στα βουνά είναι που διατηρείται ακόμη το πνεύμα της ελευθερίας που εμφύχωσε τους αρχαίους Έλληνες· αναπνέει ακόμη σε αυτούς τους λαούς, προστατευμένο από τους βράχους που διώχνουν μακριά τις φαιλότητες και τους τυράννους. Σε όλους τους αιώνες και σε όλες τις χώρες, τα όρη είναι [...] το άσυλο της ελευθερίας· είναι οι προμαχόνες και τα φρούρια που η φύση έχει κατασκευάσει ενάντια στους καταπιεστές του ανθρώπινου γένους [...] Εκεί διαμορφώθηκαν εκείνοι οι πολεμιστές που υπό τις διαταγές του Πύρρου νίκησαν την Ιταλία και που ήταν επίφοβοι για την ίδια τη Ρώμη [...] εκεί είναι που αυτή η ίδια η Ρώμη [...] πήγαινε να αναζητήσει εκείνους τους στρατιώτες που, με το όνομα λεγεώνες της Ιλλυρίας, αποτελούσαν τη δύναμη των στρατών της [...] εκεί είναι που, τον 15ο αιώνα, ο μέγας Σκεντέρμπεης, ο ήρωας της Χριστιανοσύνης, [...] ανανέωσε με ένα μικρό αριθμό πολεμιστών τα θαύματα που είχαν πραγματοποιηθεί δεκαοκτώ αιώνες νωρίτερα στις εκστρατείες της Αττικής και της Βοιωτίας· και τέτοιο είναι συνεχώς το πολεμικό πνεύμα εκείνων των λαών που, [...] υπό το όνομα των Αλβανών, τούς βλέπουμε να συχνά κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, τόσο στη Γαλλία όσο και την Ιταλία, να συμμετέχουν και στη δόξα και τη δυστυχία των όπλων μας³⁶.

Μια άλλη κατηγορία «Ελλήνων» στην οποία ο Σουαζέλ-Γκουφιέ κάνει ξεχωριστή αναφορά είναι οι «Μανιάτες». Μάλιστα, τούς θεωρεί όχι μονάχα ως «απογόνους των αρχαίων Σπαρτιατών» αλλά και ως το «έθνος»³⁷

35. Στο ίδιο, σ. vii-ix.

36. Στο ίδιο, σ. viii-ix.

37. Η χρήση του όρου «έθνος [nation]» είναι πάρα πολύ συχνή στο κείμενο του Σουαζέλ-Γκουφιέ και μάλιστα όχι πάντοτε με την ίδια σημασία. Το ίδιο ισχύει και για τον όρο «λαός [peuple]» ο οποίος μπορεί, όπως και ο προηγούμενος, να δηλώνει τόσο τους Έλληνες ως σύνολο όσο και κάθε μια ξεχωριστά από τις διάφορες πληθυσμιακές ομάδες που συναποτελούν τους Έλληνες.

στο οποίο κατέφυγαν οι σημαντικότεροι Βυζαντινοί «ηγεμόνες» μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, προσφέροντας έτσι ένα μείζον επιχείρημα προς την κατεύθυνση της ανάδειξης της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες του, του γεγονότος, δηλαδή, ότι τόσο το αρχαίο όσο και το βυζαντινό παρελθόν έχουν αφήσει τα ίχνη τους στους νεότερους Έλληνες:

Υπάρχει στην Ελλάδα ένα άλλο έθνος ακόμη περισσότερο ενδιαφέρον, η καταγωγή του οποίου ξυπνά εντονότερες μνήμες: είναι οι απόγονοι των αρχαίων Σπαρτιατών, γνωστοί σήμερα στην Ανατολή με το όνομα Μανιάτες [...] υπερασπίζονται με επιτυχία, ενάντια στους Τούρκους, αυτή την ελευθερία που διατήρησαν ενάντια σε όλες τις προσπάθειες της οθωμανικής δύναμης. [...] Εκεί έχουν καταφύγει, μετά την καταστροφή της Κωνσταντινούπολης, οι Κομνηνοί, οι Παλαιολόγοι, οι Φωκάδες, οι Λάσκαρες, ηγεμόνες άλλοτε ενός ταπεινωμένου λαού, και σήμερα οι ίδιοι ενός ελεύθερου λαού³⁸.

Πρόκειται εδώ για μια αντίληψη περί ιστορικής συνέχειας των Ελλήνων η οποία, αν και θα μπορούσε ενδεχομένως να ξενίσει κάποιον ο οποίος δεν έχει επαρκή γνώση των κειμένων της εποχής, δεν ήταν εντούτοις περιθωριακή στα τέλη του 18ου αιώνα, ειδικά σε ό,τι αφορά στο γαλλικό λόγιο κοινό. Πράγματι, πρόκειται για μια αντίληψη που την συναντάμε τόσο σε μείζονα κείμενα της εποχής, όπως αυτά του Σουαζέλ-Γκουφιέ και του Βολταίρου, όσο και σε άλλα, πολύ πιο ελάσσονα, όπως το ανώνυμο κείμενο με τον τίτλο *Ιστορική επισκόπηση του αυτοκρατορικού οίκου των Κομνηνών* που δημοσιεύτηκε δύο χρόνια μετά τον πρώτο τόμο του *Γραφικού ταξιδιού*:

Η Ελλάδα, θέατρο άλλοτε των μεγάλων γεγονότων και των ηρωικών πράξεων, ευτυχής πατρίδα των πιο γενναίων πολεμιστών, των φιλοσόφων, των ρητόρων, των ιστορικών και των ποιητών, αυτή η χώρα η τόσο εγκλωμιασμένη, όπου οι τέχνες και οι επιστήμες ανήλθαν σε ένα βαθμό τελειότητας τον οποίο οι επόμενοι αιώνες δεν μπόρεσαν να φτάσουν, που άφησε τόσα πολύτιμα μνημεία τα οποία ούτε ο χρόνος, ο πόλεμος, οι εισβολές αλλά ούτε και ο δεσποτισμός δεν μπόρεσαν να καταστρέψουν, είναι σήμερα υποδουλωμένη στους κατακτητές της. Έχοντας καταστεί σκλάβος των Τούρκων και βόρα μιας καταστροφικής εξουσίας, στενάζει κάτω από τον πλέον σκληρό ζυγό. [...] πρέπει [λοιπόν] να νοιώθει κανείς έκπληξη όταν βλέπει τους οίκους που ανήλθαν διαδοχικά στον θρόνο της [αυτοκρατορίας της] Ανατολής να υφίστανται τη μοίρα της χώρας

38. Στο ίδιο, σ. ix.

που διακυβέρνησαν; Οι Παλαιολόγοι, στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, που έχουν περιέλθει στη σκληρή θέση να διεξάγουν μικρεμπόριο, οι Λάσκαρες, οι Καντακουζηνοί, οι Φωκάδες, που δουλεύουν τη γη και διάγουν βίο τόσο εξευτελιστικό [...] αποτελούν εντυπωσιακά παραδείγματα των μεταβολών της μοίρας³⁹.

Το τελικό επιχείρημα του Σουαζέλ-Γκουφιέ προς την κατεύθυνση της υπεράσπισης των νεότερων Ελλήνων, για να ξαναγυρίσουμε σε ό,τι κατεξοχήν μάς ενδιαφέρει εδώ, είναι βέβαια ότι η όποια «εξαχρείωση» των τελευταίων οφείλεται αποκλειστικά στις συνθήκες ζωής τους υπό τον ζυγό των Οθωμανών. Όσο για τη διέξοδο από τη συγκεκριμένη κατάσταση, αυτή δεν είναι άλλη από τη μετάδοση στους Έλληνες των φώτων του πολιτισμού, διαδικασία την οποία και πάλι ο Γάλλος περιηγητής διαβλέπει ως πραγματοποιήσιμη εκ των άνω, με τη συνδρομή δηλαδή των πεφωτισμένων Ευρωπαίων ηγεμόνων και των κρατών τους:

Θα μού αντιτάξει κανείς την εξαχρείωση και την αστάθεια των Ελλήνων, περί των οποίων συμφωνώ και εγώ. Ποιος, όμως, δεν βλέπει ότι αυτή η εξαχρείωση

39. *Précis historique de la maison impériale des Comnènes, où l'on trouve l'origine, les mœurs et les usages des Maniotes. Précédée d'une filiation directe & reconnue par Lettres-Patentes du Roi du mois d'Avril 1782, depuis David, dernier empereur de Trébisonde, jusqu'à Démétrius Comnène, actuellement capitaine de cavalerie en France*, Άμστερνταμ: χ.ε., 1784, σ. 4-5. Το κείμενο, το οποίο εν πολλοίς συντάχθηκε προκειμένου να στηρίξει τους ισχυρισμούς του Κορσικανού αξιωματικού του γαλλικού στρατού Démétrius Comnène (1749-1821) ότι είχε αριστοκρατική καταγωγή, και συγκεκριμένα ότι καταγόταν από τον αυτοκρατορικό οίκο των Κομνηνών, έχει κατά καιρούς αποδοθεί αφενός στον Honoré-Gabriel Riqueti Mirabeau (1749-1791) και αφετέρου στον ίδιο τον Démétrius Comnène· πβ. σχετικά τον ηλεκτρονικό κατάλογο της γαλλικής Εθνικής Βιβλιοθήκης (www.bnf.fr). Για την πρώτη εκδοχή, βλ. *Nouvelle biographie générale, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, avec les renseignements bibliographiques et l'indication des sources à consulter, publiée... sous la direction de M. le Dr Hoefer*, τ. 35ος, Παρίσι: Firmin Didot Frères, 1861, σ. 642. Για τη δεύτερη, και πιθανότερη, καθώς και για στοιχεία για τον βίο του Démétrius Comnène, βλ. F. X. de Feller, *Dictionnaire historique, ou Histoire abrégée de tous les hommes qui se sont fait un nom par leur génie, leurs talens, leurs vertus ou leurs crimes, depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours*, τ. 4ος, Λιλ: Lefort, 1832, σ. 117-118. Για τη **μανιάτικη κοινότητα της Κορσικής, μέλος της οποίας ήταν πιθανότατα και ο Démétrius Comnène**, βλ. ενδεικτικά N. Nicholas, «Negotiating a Greco-Corsican Identity», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 24 (2006), σ. 91-133. Τέλος, για μια αμφισβήτηση των ισχυρισμών του Démétrius Comnène, βλ. W. Smith (επιμ.), *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, 3 τόμοι, Βοστώνη: Little, Brown and Company, 1859, Α', σ. 824.

οφείλεται σε αιτίες που δεν θα μπορούσαν να είναι αναπόδραστες και των οποίων προτείνω ακριβώς την απάλειψη; [...] Επιθυμεί κανείς, προκειμένου να αντιταχθεί στην ελπίδα που διατηρώ ακόμη να δω τους Έλληνες να επανεμφανίζονται στο προσκήνιο του κόσμου, να αρνηθεί αυτή την τόσο ομολογημένη στις μέρες μας επίδραση που ασκούν πάνω στα έθνη, κάποιες φορές και εντός ολίγων ετών, η [σωστή] διακυβέρνηση, ορισμένες νέες [πολιτικές] αρχές και ορισμένες χρήσιμες μεταρρυθμίσεις; [...] Οι Έλληνες, εγκατεστημένοι κάτω από ένα ευνοϊκό ουρανό, και έχοντας το πιο ευχάριστο από τα κλίματα, περιβαλλόμενοι από τα φώτα και τις γνώσεις της Ευρώπης που τόσο εύκολα μπορούν να ξαναγυρίσουν σε αυτούς, οι Έλληνες, ακόμη και αν είναι εκφυλισμένοι, δεν θα μπορούσαν άραγε να κάνουν ενάντια στους Τούρκους, που είναι εκφυλισμένοι όπως και αυτοί, ό,τι μπόρεσαν να κάνουν οι αδύναμοι και ολιγάριθμοι κάτοικοι των λιμνοθαλασσών της Αδριατικής ενάντια στα σμήνη των τόσο τρομερών τότε βαρβάρων; [...] Τι δηλαδή, θα ήταν αδύνατο να ενωθούν οι Έλληνες του Μοριά υπό τους νόμους μιας σοφά οραματισμένης ένωσης; [...] Όσο το σκέφτεται κανείς, τόσο λιγότερο ανεφάρμοστο δείχνει αυτό το σχέδιο. Η εφαρμογή του θα καθίστατο μάλιστα εύκολη αν στηριζόταν από τις μεγάλες δυνάμεις, που θα είχαν πραγματικά συμφέρον να θέσουν υπό τον έλεγχό τους αυτή τη ριζική μεταβολή. Και ίσως αυτό το ευγενές και σπουδαίο σχέδιο να το έχει ήδη συλλάβει η Αικατερίνη Β', αυτή η ηγεμόνας για την οποία η δόξα είναι η πρώτη της ανάγκη, και η οποία αναβίβασε τη φιλοσοφία πάνω στον θρόνο και την αφιέρωσε στην ευτυχία των ανθρώπων⁴⁰.

Ο «Προκαταρκτικός λόγος» του Σουαζέλ-Γκουφιέ περιλαμβάνει επίσης μια πολύ συνοπτική επισκόπηση της ιστορίας των Ελλήνων από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες του –επισκόπηση η οποία αντανακλά σε μεγάλο βαθμό τους κοινούς τόπους της εποχής, ή ακριβέστερα τους κοινούς τόπους του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού για την εν λόγω ιστορία. Μια τέτοια επισκόπηση δεν θα μπορούσε βεβαίως παρά να ξεκινά από μια αποθεωτική αναφορά στο μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας. Οι αρχαίοι Έλληνες, παρά τις όποιες διαφορές τους, αποτελούσαν ένα ενιαίο έθνος –ο συγγραφέας είναι ιδιαίτερα σαφής πάνω σε αυτό– το οποίο παρήγαγε τον πλέον εντυπωσιακό αρχαίο πολιτισμό, συμβιβάζοντας με τον καλύτερο τρόπο τα «προτερήματα» της «ελευθέρης» Ευρώπης και της «πολιτισμένης» Ασίας:

Τι θέαμα να βλέπει κανείς, ανάμεσα στην πολιτισμένη, αλλά δούλη, Ασία και την ελεύθερη, αλλά βάρβαρη, Ευρώπη, ένα έθνος, αδύναμο αρχικά, αλλά

40. Cte de Choiseul-Gouffier, «Discours préliminaire», α' εκδοχή, σ. x-xi.

σύντομα ισχυρό, να γεννιέται, να διαμορφώνεται, να αναπτύσσεται, για να συνενώσει τα προτερήματα της ελευθερίας και του πολιτισμού [...] για να εγείρει στον υψηλότερο βαθμό την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, για να προαγάγει ταυτόχρονα στο πιο υψηλό σημείο όλες τις τέχνες της διάνοιας [...] Με πόση έκπληξη δεν βλέπουμε σε ένα στενό περίβολο είκοσι λαούς, διαφορετικούς στο πνεύμα και τα ήθη, να ενώνονται ένεκα της γενικής ομοιότητάς τους και να σχηματίζουν ένα και μοναδικό λαό, όπως οι ποικίλες διάλεκτοί τους σχημάτιζαν μία και μοναδική γλώσσα⁴¹.

Το μεγαλείο θα το διαδεχόταν όμως η προϊούσα παρακμή. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι ο Σουαξέλ-Γκουφιέ δεν κάνει αναφορά στην περίοδο της ακμής των αρχαίων Μακεδόνων, ούτε και στις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ως εκ τούτου, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί το αν θεωρεί τους Μακεδόνες Έλληνες ή κάτι άλλο: όπως είδαμε, επισημαίνει ότι η δόξα της Αθήνας σβήνει με τη μάχη της Χαιρώνειας, αλλά ότι η δόξα της Ελλάδας στα γράμματα και τις τέχνες φτάνει μέχρι και «τον αιώνα του Αλέξανδρου» και στην πολιτική μέχρι και «τη συμπολιτεία των Αχαιών»· δεν πρόκειται δηλαδή για αναφορές που δίδουν μια ξεκάθαρη εικόνα. Το πιθανότερο, λοιπόν, είναι ότι η άποψή του πάνω σε αυτό το ζήτημα δεν διέφερε πολύ από την επικρατούσα εκείνη την εποχή αντίληψη μεταξύ των Ευρωπαίων ιστορικών οι οποίοι, χωρίς να έχουν πάντοτε σαφή αντίληψη περί της εθνολογικής προέλευσης των αρχαίων Μακεδόνων, έτειναν να συνεξετάζουν την ιστορία τους με εκείνη των αρχαίων Ελλήνων, θεωρώντας ωστόσο το βασίλειό της Μακεδονίας ως έναν εξωτερικό παράγοντα, ένα κράτος πολύ διαφορετικό από τις πόλεις-κράτη της «κυρίως Ελλάδας», που ήλθε κάποια στιγμή να εμπλακεί στην εξέλιξη του βίου τους και να υποτάξει πολλές από αυτές, με αποτέλεσμα βεβαίως να ενταθεί η ήδη αισθητή παρακμή τους⁴².

41. Στο ίδιο, σ. iv.

42. Θα περιοριστώ σε ένα μονάχα, αλλά πολύ σημαντικό, παράδειγμα, τα όσα σχετικά αναφέρονται στην *Αρχαία ιστορία* του Σαρλ Ρολλέν (1661-1741) –του προσφιλούς Ρολλίνου των Ελλήνων λογίων του 18ου και του 19ου αιώνα–, έργο το οποίο εκδόθηκε για πρώτη φορά στο διάστημα 1730-1738, για να γνωρίσει στη συνέχεια πάμπολλες επανεκδόσεις και μεταφράσεις σε άλλες γλώσσες: «Οι βασιλείς της Μακεδονίας ισχυρίζονταν ότι ήσαν απόγονοι του Ηρακλή [...] και κατά συνέπεια ότι ήταν Έλληνες εκ καταγωγής. Ο Δημοσθένης, ωστόσο, τούς αποκαλεί Βαρβάρους, κατά κύριο λόγο μιλώντας για τον Φίλιππο. Είναι αλήθεια ότι οι Έλληνες έδιναν αυτό το όνομα σε όλα τα άλλα έθνη, χωρίς να εξαιρούν τους Μακεδόνες. Ο Αλέξανδρος, βασιλιάς της Μακεδονίας τον καιρό του Ξέρξη, είδε τον εαυτό του να αποκλείεται από τους Ολυμπιακούς Αγώνες, ως Βάρβαρος,

Σε κάθε περίπτωση, για τον Γάλλο διπλωμάτη, η λάμψη της αρχαίας Ελλάδας άρχισε να σβήνει από τη στιγμή που επήλθε η κατάκτησή της από τους Ρωμαίους, όσο και αν οι τελευταίοι, γοητευμένοι από την ανωτερότητα του πολιτισμού των Ελλήνων, τούς επέτρεψαν να διατηρήσουν μια επίφαση ελευθερίας –γεγονός εξάλλου που είχε θετικές συνέπειες «για τις τέχνες και την ανθρωπότητα»:

Αν έδειχναν υποταγμένοι κατά τη διάρκεια της υποδούλωσής τους στους Ρωμαίους, ήταν επειδή, υπό τους Ρωμαίους, οι Έλληνες διατήρησαν τουλάχιστον μια εικονική ελευθερία· και αυτή η γενναιοδωρία των νικητών ήταν εκείνη που εξασφάλισε την υποταγή των νικημένων. Μέσα στην υποδούλωση της οικουμένης, εκείνη των Ελλήνων παρέμεινε η πιο γλυκιά, και ήταν ευτύχημα για τις τέχνες και την ανθρωπότητα το ότι η πολιτική των Ρωμαίων διατήρησε, στις περισσότερες ελληνικές πόλεις, μια επίφαση πολιτειακής ελευθερίας. Αυτή είναι που εμπόδισε το πνεύμα των Ελλήνων να εκφυλιστεί όσο γρήγορα θα μπορούσε κανείς να φοβηθεί ότι θα συνέβαινε· αυτή είναι που διατήρησε στους Έλληνες, για κάποιο καιρό ακόμη, την κλίση για τα γράμματα και τις τέχνες, μέσα από την οποία κατεύνασαν και γήτευσαν αυτούς που τούς είχαν νικήσει. Αυτές οι πολιτειακές δομές [...] επιβράδυναν την εξαχρείωση του χαρακτήρα τους, εξευγενίζοντάς τες στα ίδια τους τα μάτια· αλλά, βαυκαλιζόμενοι και περισπώμενοι από μια απατηλή ελευθερία, δεν είχαν τίποτα να τούς ανακαλεί στην αγάπη για την πανάρχαια και πραγματική τους ελευθερία. Η Ρώμη, στην οποία βασίλευαν ένεκα της κλίσης τους για τις επιστήμες, τα γράμματα και τις τέχνες που οι ίδιοι είχαν φέρει σε αυτήν, είχε κατά κάποιον τρόπο γίνει η κοινή τους πατρίδα⁴³.

Κατά τον Σουαζέλ-Γκουφιέ, όπως βέβαια και για πολλούς άλλους Ευρωπαίους λογίους της εποχής, από τη στιγμή της κατάκτησης της Ελλάδας

και δεν κατόρθωσε τελικά να συμμετάσχει παρά αφού απέδειξε ότι καταγόταν από το Άργος. Ο ίδιος Αλέξανδρος, όταν πέρασε από το στρατόπεδο των Περσών σε εκείνο των Ελλήνων, [...] δικαιολόγησε την απιστία του [προς τους Πέρσες] επικαλούμενος την απώτερη καταγωγή του που την ανήγε στους Έλληνες. Οι παλαιοί βασιλείς της Μακεδονίας καταδέχονταν να ζουν υπό την προστασία άλλοτε της Αθήνας και άλλοτε της Σπάρτης, αλλάζοντας συχνά συμμάχους κατά πώς πρόσταζε το συμφέρον τους. Θα δούμε ευθύς αμέσως την ίδια Μακεδονία, την άλλοτε φόρου υποτελή στην Αθήνα, να γίνεται υπό τον Φίλιππο κύριος της Ελλάδας και να θριαμβεύει υπό τον Αλέξανδρο επί όλων των δυνάμεων της Ασίας», Ch. Rollin, *Histoire ancienne*, 12 τόμοι, τμήμα του, (*Œuvres complètes de Rollin. Nouvelle édition accompagnée d'observations et d'éclaircissements historiques, par M. Letronne*, τ. I-XII, Παρίσι: Firmin Didot, 1821-1822, V, Βιβλίο 14, σ. 369-370.

43. Cte de Choiseul-Gouffier, «Discours préliminaire», α' εκδοχή, σ. vi-vii.

από τους Ρωμαίους αρχίζει για τον λαό της μια περίοδος είκοσι σχεδόν αιώνων εντεινόμενης παρακμής και εκφυλισμού, που φτάνουν στο αποκορύφωμά τους με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Όμως, αυτή ακριβώς η στιγμή –η στιγμή που σηματοδοτεί την απαρχή μιας νέας, και σκληρότερης όλων των προηγούμενων, υποδούλωσης για τους Έλληνες– είναι κατά τον Γάλλο λόγιο και εκείνη που αφήνει να διαφανεί η προοπτική της επιστροφής τους στην ελευθερία. Σε αντίθεση με όλα τα προγενέστερα δεινά της Ελλάδας, η οθωμανική κατάκτηση είναι εκείνη που αναγκάζει τους Έλληνες να αφυπνιστούν από τον λήθαργο του κατακτημένου και να ανακαλέσουν τις μνήμες της ελευθερίας των ένδοξων προγόνων τους:

από τη στιγμή κατά την οποία υποτάχθηκαν στους Ρωμαίους, ποια ήταν η εποχή όπου μπόρεσαν να ανακτήσουν την ελευθερία τους; Όσο περισσότερο περιδιαβαίνουμε την ιστορία, τόσο περισσότερο βλέπουμε ότι τέτοια εποχή δεν υπήρξε ποτέ. Θα έλεγα [εντούτοις] ότι είναι από την εποχή της απόλυτης υποδούλωσής τους, από την εποχή της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τον Μωάμεθ Β', που τα [ακόμη] πιο βαριά δεσμά τους είναι ίσως λιγότερο δύσκολο να σπάσουν· η στιγμή που ολοκλήρωσε τη σκλαβιά τους είναι ίσως εκείνη που τούς φέρνει περισσότερο κοντά στην ελευθερία. Η ελπίδα μπορεί να διατηρείται στους ηττημένους όσο δεν αναμιγνύονται ανεπιστρεπτί με εκείνους που τούς νίκησαν. Εδώ, τα πάντα χωρίζουν τα δύο έθνη: θρησκεία, ήθη, έθιμα, όλα συγκρούονται, όλα αντιμάχονται μεταξύ τους αδιάκοπα και παντοτινά. Επίσης, από αυτή την εποχή είναι που οι προσπάθειές τους να εξέλθουν από τη σκλαβιά έγιναν πιο συχνές και πιο πολλές· τούτο είναι που με υποχρεώνει να εναντιωθώ στην περιφρόνηση την οποία τούς επιδαφιλεύουν κάποιοι, και την οποία και εγώ ο ίδιος αισθάνθηκα τον εαυτό μου τόσο κοντά στο να τούς απευθύνει χωρίς φειδώ⁴⁴.

Πρόκειται εδώ για μια ακόμη από τις πολλές ιδέες του Σουαζέλ-Γκουφιέ που κυριάρχησαν στις αντιλήψεις των φιλελλήνων Ευρωπαίων λογίων από τη στιγμή που ξέσπασε η Επανάσταση του 1821, οι οποίοι θεώρησαν ότι η εξέγερση των Ελλήνων ήταν ουσιαστικά αναπόφευκτη από την ημέρα της κατάκτησής τους από τους Οθωμανούς, ότι δηλαδή η Επανάστασή τους ήταν κάτι που, αργά ή γρήγορα, θα συνέβαινε. Όσο, όμως, και αν προοιωνίζε τέτοιες απόψεις ο «Λόγος» του Σουαζέλ-Γκουφιέ, είναι φανερό ότι ο συγγραφέας περισσότερο επιθυμούσε, παρά έδειχνε να

44. Στο ίδιο, σ. vi.

είναι σίγουρος για μια μελλοντική επιστροφή των Ελλήνων στην ανεξαρτησία. Όπως άλλωστε είδαμε, στην εποχή που έγραφε το κείμενό του, η βεβαιότητά του μπορούσε να φτάσει μέχρις ενός σημείου: «Αν δεν είναι στο πεπρωμένο τους να ξανακαταστούν ελεύθεροι, είναι τουλάχιστον στο πεπρωμένο τους να λατρεύουν εσαεί το όνομα της ελευθερίας»⁴⁵.

Η οπτική του Σουαζέλ-Γκουφιέ για την επόμενη φάση της ιστορίας της Ελλάδας, τη βυζαντινή, απηχεί επίσης τους κοινούς τόπους του Διαφωτισμού αλλά και προαναγγέλλει εκείνη του Κοραή και των οπαδών του. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να πει ότι, από μια ορισμένη άποψη, η κατοπινή αντίληψη του Χιώτη λόγιου περί Βυζαντίου αποδεικνύεται πιο συναφής με την ελληνοκεντρική αντίληψη του Σουαζέλ-Γκουφιέ, από ό,τι με το πνεύμα των σχετικών αναφορών των κειμένων των Βολταίρου, Μοντεσκιέ και Γκίμπον, οι οποίοι, άλλωστε, εξαιρετικά σπάνια έκαναν λόγο για το Βυζάντιο σε σχέση προς την αρχαία ή τη νεότερη Ελλάδα. Το σίγουρο είναι πάντως ότι η αντίληψη που διατυπώνει εδώ ο Γάλλος λόγιος, υποστηρίζοντας πως οι «Έλληνες», αν και είχαν άδικο να κάνουν κάτι τέτοιο, αντιμετώπισαν αρχικά την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ως «μια νίκη που η Ελλάδα κατήγε επί της Ρώμης», θα υιοθετείτο αργότερα από πολλούς εκπροσώπους της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για το 1821:

Η ριζική μεταβολή που μετέθεσε την έδρα της αυτοκρατορίας στον Βόσπορο πρέπει να προκάλεσε αρχικά στους Έλληνες μια γενική μέθη: το να εγκαταλειφθεί η Ρώμη για μια πόλη ελληνική ήταν στα μάτια τους μια νίκη που η Ελλάδα κατήγε επί της Ρώμης· αλλά [...] βρισκόμενοι πιο κοντά στον θρόνο, κατέστησαν πιο εξασθενωμένοι· τα ελαττώματα της αυλής εξαπλώθηκαν γρηγορότερα σε ολόκληρη τη μάζα του έθνους· τα αξιώματα αντιποιήθηκαν τις τιμές που ήταν αφιερωμένες στην αρετή [...] έκτοτε ο χαρακτήρας τους κατέστη ένα μείγμα πανουργίας, χαμέρπειας, θηριωδίας και προκατάληψης· το πνεύμα τους, εκφυλιζόμενο ως προς την οξύτητά του, έφερε τη μεταφυσική στις θρησκευτικές διαμάχες· και αυτό το σχολαστικό πείσμα [...] βούτηξε την Ελλάδα στον έσχατο βαθμό εξευτελισμού και κατέστησε την ιστορία της μια σειρά εγκλημάτων και δολιοτήτων. Σε αυτό το άκρον άωτον της εξασθένισης είχε περιπέσει η αυτοκρατορία την εποχή της άλωσης της Κωνσταντινούπολης· και μπορεί κανείς να πει ότι οι [στρατιωτικές] αποτυχίες που υποδούλωσαν τους Έλληνες στους μουσουλμάνους δεν προσέθεσαν τίποτα στον εξευτελισμό τους. Ήδη από καιρό σκλάβοι των ελαττωμάτων τους, περισσότερο ακόμη και

45. Στο ίδιο, σ. x.

από όσο ήταν σκλάβοι των [χριστιανών] ηγεμόνων τους, προσέθεταν σε αυτά το όνειδος του να λατρεύουν τη σκλαβιά τους. Γενόμενοι σκλάβοι των Τούρκων, [άρχισαν πλέον να] απεχθάνονται τη σκλαβιά, και αυτό ήταν ένα βήμα προς την ελευθερία⁴⁶.

Ο Σουαζέλ-Γκουφιέ δεν ήταν ιστοριογράφος και δεν ενέτασσε το ενδιαφέρον του για την Ελλάδα σε ιστοριογραφικές μέριμνες, όσο και αν η δημοσίευση του *Γραφικού Ταξιδιού* του το 1782 προσέλκυσε την προσοχή του ευρωπαϊκού κοινού και από ιστοριογραφική άποψη. Οι αντιλήψεις, πάντως, που διατύπωσε πάνω σε ορισμένα επιμέρους ζητήματα της ελληνικής ιστορίας θα είχαν σημαντικό ιστοριογραφικό αντίκτυπο, αρχής γενομένης από τους λόγιους που θα διαμόρφωναν το ρεύμα της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για το 1821, κυρίως σε ό,τι αφορά στις διακρίσεις που είχε θεμελιώσει ο Γάλλος λόγιος περί διαφορετικών κατηγοριών «Ελλήνων», αλλά και στον τρόπο με τον οποίο είχε αντιμετωπίσει τη βυζαντινή ιστορία και την οθωμανική κατάκτηση. Όσο για την έμφασή του στον ανυπότακτο χαρακτήρα των Ελλήνων, αυτή όχι μονάχα θα συνιστούσε τη βάση για το σημαντικότερο ίσως ερμηνευτικό σχήμα της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για την οθωμανική περίοδο αλλά θα γινόταν αυτή καθ' εαυτήν ένα ιδεολογικό σχήμα εξαιρετικής δύναμης, αποτελώντας έναν από τους ισχυρότερους κοινούς τόπους του φιλελληνικού κινήματος, ιδιαίτερα δε σε ό,τι αφορά στη φιλελεύθερη συνιστώσα του, η οποία μάλιστα, όπως θα δούμε στα κεφάλαια για τον Τζέημς Έμερσον και τον Τζωρτζ Φίνλεϋ, θα κατέληγε να διαμορφώσει μια, ούτως ειπείν, *τρισχλιετή εκδοχή* του⁴⁷.

Εκείνο, πάντως, που ουσιαστικά θα επέβαλε ο Σουαζέλ-Γκουφιέ σε όλους όσους θα ασχολούνταν έκτοτε με την ελληνική ιστορία έχει να κάνει με το διακύβευμα που θα ετίθετο κάθε φορά που κάποιος θα προσπαθούσε να συγγράψει ιστορία της Ελλάδας. Διότι, μετά το *Γραφικό Ταξίδι* του, θα ήταν πλέον σαφές πως όταν κανείς προσπαθούσε να αναδείξει (ή, έστω απλώς, να μιλήσει για) το αρχαίο μεγαλείο των Ελλήνων, καλείτο να

46. Στο ίδιο, σ. vii.

47. Είναι ίσως περιττό να επισημάνω ότι το εν λόγω ιδεολογικό σχήμα εξακολουθεί, ακόμη και σήμερα, να ασκεί ιδιαίτερη έλξη σε λόγιους και μη κύκλους της ελληνικής κοινωνίας. Συνιστά μάλιστα το κατεξοχήν ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο οικοδομούνται «προοδευτικές», ενίοτε και «αριστερές», εκδοχές αυτού που αποκαλούμε «ελληνικό εθνικό αφήγημα», έστω και αν οι τελευταίες στέκονται πάντοτε κριτικά απέναντι στο τρισχλιετές/τρίσημο σχήμα της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας.

απαντήσει και στο ακόλουθο ερώτημα: και τώρα τι γίνεται με την Ελλάδα· μπορούν οι σημερινοί της κάτοικοι να επιδείξουν κάποια στιγμή ανάλογα κατορθώματα; Κυρίως όμως, το ερώτημα που ετίθετο πλέον στους ιστοριογράφους της Ελλάδας ήταν το εξής: με βάση την ιστορία της, ποια είναι η λύση που πρέπει να δοθεί, για λογαριασμό και του λαού της, στο περίφημο Ανατολικό Ζήτημα; Αυτό θα ήταν, όπως θα έγραφε αργότερα ο Τσινκάιζεν, το «ενδιαφέρον του καιρού» των κατοπινών ιστοριογράφων της Ελλάδας, εκείνο το οποίο θα καθόριζε τη στάση τους απέναντι στο παρελθόν της, αρχαίο, μεσαιωνικό και νεότερο.

Πράγματι, κανένας από τους ιστοριογράφους που ασχολήθηκαν στη συνέχεια με την ελληνική ιστορία δεν απέφυγε την ανάγκη να απαντήσουν στο ερώτημα στο οποίο είχε προσπαθήσει να απαντήσει ο Γάλλος λόγιος: τι μέλλει γενέσθαι με το Ανατολικό Ζήτημα. Ίσα-ίσα, η ανάγκη να απαντήσουν σε αυτό το ερώτημα ήταν συχνά το κίνητρο για να ασχοληθούν με την ελληνική ιστορία. Όταν μάλιστα ξέσπασε η Ελληνική Επανάσταση, η οποία θεωρήθηκε ως η πλέον άμεση απάντηση στο αν και κατά πόσο «μπορούν οι τωρινοί της κάτοικοι να επιδείξουν κάποια στιγμή κατορθώματα ανάλογα με εκείνα των αρχαίων προγόνων τους», τότε ο στοχασμός του Σουαζέλ-Γκουφιέ όχι μονάχα βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος αλλά και αποτέλεσε μια από τις πλέον σημαντικές πηγές έμπνευσης, τουλάχιστον για τους φιλέλληνες λογίους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΓΑΛΛΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1821-1825:
ΜΠΟΡΥ ΝΤΕ ΣΑΙΝ-ΒΕΝΣΑΝ, ΚΛΩΝΤ ΝΤΕΝΙ ΡΑΦΕΝΕΛ,
ΑΜΠΕΛ ΦΡΑΝΣΟΥΑ ΒΙΛΛΜΑΙΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΓΑΛΛΟΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1821-1825: ΜΠΟΥΡ ΝΤΕ ΣΑΙΝ-ΒΕΝΣΑΝ,
ΚΛΩΝΤ ΝΤΕΝΙ ΡΑΦΕΝΕΛ, ΑΜΠΕΛ ΦΡΑΝΣΟΥΑ ΒΙΛΛΜΑΙΝ

Το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821 είχε ως συνέπεια την παραγωγή μιας ολόκληρης γραμματείας που εμπνεύστηκε με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από τον Αγώνα των Ελλήνων και υποστήριξε, στη βάση μιας ευρείας γκάμας ιδεολογικοπολιτικών αρχών, το αίτημά τους για εθνική αυτοδιάθεση. Πολύ σημαντική κατηγορία κειμένων εντός της φιλελληνικής συγγραφικής παραγωγής αποτελεί αναμφίβολα η καθαρά ιστοριογραφική παραγωγή των Ευρωπαίων λογίων, και μάλιστα σε ό,τι αφορά στη διατύπωση των όποιων ιδεολογικοπολιτικών προταγμάτων. Τα περισσότερα από τα εν λόγω ιστοριογραφικά έργα ήσαν αφιερωμένα, κάτι βέβαια καθ' όλα φυσικό, στα γεγονότα της Επανάστασης, στρατιωτικά και διπλωματικά, σύμφωνα με την κυρίαρχη τότε τάση στον χώρο της ιστορικής επιστήμης (που ήταν, και θα παρέμενε για τουλάχιστον έναν ακόμη αιώνα, συμβαντολογική) αλλά και όπως επέτασσε η ίδια η κρισιμότητα των περιστάσεων. Πολλές δε από τις ιδέες που διατυπώθηκαν από τους εκπροσώπους της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για την Επανάσταση του 1821 ήταν ιδέες που θα αποδεικνύονταν σημαντικές και στα χρόνια μετά την ίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους, όταν και θα κυριαρχούσε πλέον η ανάγκη να τεκμηριωθεί σε ιστοριογραφικό επίπεδο εκείνο το οποίο όλοι οι φιλέλληνες συγγραφείς της περιόδου 1821-1828 είχαν στο μυαλό τους, αλλά περισσότερο ως αξίωμα, που δεν ήταν απαραίτητο να τεκμηριωθεί με κάτι πέρα από την επίκληση των «ομοιοτήτων στα ήθη και τον χαρακτήρα»: η σύνδεση, η «συνέχεια» που υφίστατο μεταξύ αρχαίων και νεότερων Ελλήνων.

Από τούτο τον γενικό κανόνα, την επίκληση δηλαδή των σχεδόν αυταπόδεικτων για τους ίδιους «ομοιοτήτων στα ήθη και τον χαρακτήρα», λίγοι ήσαν, κατά τη γνώμη μου, οι συγγραφείς που ξέφυγαν, και

επρόκειτο κυρίως για εκείνους οι οποίοι είχαν ένα γενικότερο ενδιαφέρον για την ελληνική ιστορία και δεν περιορίστηκαν στα του 1821. Αυτοί οι συγγραφείς, λοιπόν, στα χρόνια που ακολούθησαν την ίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους, προσέλκυσαν ιδιαίτερα την προσοχή των Ελλήνων ιστοριογράφων οι οποίοι αναζητούσαν εναγωνίως πηγές έμπνευσης για την ιστοριογραφική πλέον τεκμηρίωση του «αξιώματος της συνέχειας». Οι τρεις συγγραφείς με τους οποίους θα ασχοληθώ σε αυτό το κεφάλαιο είναι ουσιαστικά οι μόνοι από τους φιλέλληνες συγγραφείς της περιόδου 1821-1828, μαζί βέβαια με τον Πουκβίλ, οι οποίοι περιλαμβάνονται στις γενεαλογίες του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου. Οι λόγοι, όμως, για τους οποίους περιλαμβάνονται στις δύο γενεαλογίες είναι διαφορετικοί για τον καθέναν από αυτούς: Ο Μπορύ Ντε Σαιν-Βενσάν είχε, κατά τον Ζαμπέλιο, το προνόμιο να είναι ο πρώτος Ευρωπαίος λόγιος που συνέταξε μια ιστορία της Ελλάδας, ή ακριβέστερα την ιστορία ενός τμήματος της Ελλάδας, εφαρμόζοντας στην πράξη, αν και σε ένα πολύ μικρό σε έκταση κείμενο, το αξίωμα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους. Το ίδιο θα έκανε και ο Ραφενέλ, πάντα σύμφωνα με τον Ζαμπέλιο· όχι όμως γράφοντας την ιστορία ενός τμήματος της Ελλάδας, αλλά δημοσιεύοντας, ήδη από το 1825, την πιο πλήρη ίσως *Ιστορία* της νεότερης Ελλάδας από αυτές που εκδόθηκαν στην περίοδο της ακμής της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για το 1821 –μια *Ιστορία* που, με τον δικό της ιδιόμορφο τρόπο, έδινε ιδιαίτερη έμφαση στη βυζαντινή περίοδο. Ο Βιλμαίν, από την άλλη μεριά, ο μόνος από τους τρεις που δεν αναφέρεται από τον Ζαμπέλιο, αλλά από τον Παπαρρηγόπουλο, θα διατύπωνε, επίσης στα 1825, ορισμένες από τις ιδέες-κλειδιά του ιστοριογραφικού αφηγήματος της ελληνικής συνέχειας όπως αυτό θα διαμορφωνόταν στα κατοπινά χρόνια –ιδέες μάλιστα οι οποίες θα αναπαράγονταν συστηματικά από τους συγγραφείς που θα αποτελούσαν την άμεση έμπνευση των δύο Ελλήνων εθνικών ιστοριογράφων προς την κατεύθυνση της συγγραφής μιας γενικής και πλήρους εθνικής ιστορίας των Ελλήνων.

Μπορύ Ντε Σαιν-Βενσάν: η ιστορία των Ιονίων Νήσων και η ιστορική συνέχεια των «λαών της Ελλάδας»

Ο Jean-Baptiste Geneviève Marcellin Bory De Saint-Vincent, όπως ήταν το πλήρες όνομά του, γεννήθηκε το 1778 στην Αζέν. Επαγγελματικά, ακολούθησε στρατιωτική καριέρα, η οποία δεν τον εμπόδισε ωστόσο να εντρυφήσει στη γεωγραφία, τη φυσική ιστορία, τη βοτανολογία και

την ηφαιστειολογία. Συμμετείχε στην περίφημη επιστημονική αποστολή των ναπολεόντειων χρόνων που διηύθυνε ο Νικολά Μπωντέν και είχε ως στόχο τη μελέτη επιστημονικών φαινομένων «ανά τον κόσμο». Επιστρέφοντας στη Γαλλία, τον Ιούλιο του 1802, ο Μπορύ Ντε Σαιν-Βενσάν δημοσίευσε το *Ταξίδι στις τέσσερις κύριες νήσους των θαλασσών της Αφρικής*¹, έργο για το οποίο προσέλαβε την προσοχή της επιστημονικής κοινότητας. Ευθύς αμέσως ανέλαβε και πάλι στρατιωτικά καθήκοντα, συμμετέχοντας σε πολλές εκστρατείες του ναπολεόντειου στρατού. Αργότερα, εξαιτίας της δράσης του στο πλευρό του Γάλλου αυτοκράτορα, και δη κατά τη διάρκεια των 100 ημερών της επιστροφής του τελευταίου στην εξουσία και μέχρι τη μάχη του Βατερλώ, καταδικάστηκε σε εξορία από το καθεστώς της Παλινόρθωσης². Από την εξορία επέστρεψε στη Γαλλία το 1820. Συμμετείχε στο φιλελληνικό κίνημα και ορίστηκε να διευθύνει το επιστημονικό τμήμα της «γαλλικής αποστολής στον Μοριά» το 1829. Εξέδωσε τον απολογισμό της αποστολής για τον τομέα ευθύνης του³, έκδοση η οποία του χάρισε μια θέση στη γαλλική Ακαδημία των Επιστημών το 1834. Δημοσίευσε επίσης κείμενα σχετικά με τη φυσική ιστορία και συνέγραψε πολλά επιστημονικά εγχειρίδια της εποχής του, ή έστω είχε καθοριστική συμβολή στην έκδοσή τους, όπως συνέβη για παράδειγμα στην περίπτωση του *Κλασικού λεξικού φυσικής ιστορίας*⁴, της *Μεθοδικής Εγκυκλοπαίδειας*⁵ και της σειράς περιοδικών εκδόσεων με τίτλο *Φυσικοοικονομική βιβλιοθήκη*⁶. Πέθανε στο Παρίσι το 1846, έχοντας αποκτήσει

1. Βλ. J.-B.-G.-M. B. de Saint-Vincent, *Voyage dans les quatre principales îles des mers d'Afrique, fait par ordre du gouvernement, pendant les années neuf et dix de la république (1801 et 1802), avec l'Histoire de la traversée du capitaine Baudin jusqu'au Port-Louis de l'île Maurice*, 3 τόμοι, Παρίσι: Buisson, 1804.

2. Από την περίοδο αυτή υπάρχουν μάλιστα τα απομνημονεύματα του Γάλλου λογίου: Bory de Saint-Vincent. *Mémoire sur les Cent-Jours, pour servir d'introduction aux souvenirs de toute ma vie*, Παρίσι: Souverain, 1838.

3. Βλ. J.-B.-G.-M. B. de Saint-Vincent, *Expédition scientifique de Morée. Section des sciences physiques*, 5 τόμοι, Παρίσι: Levrault, 1832-1836.

4. Βλ. *Dictionnaire classique d'histoire naturelle, par Messieurs Audouin, Ad. Brongniart et Bory de saint-Vincent. Ouvrage dirigé par ce dernier*, 17 τόμοι, Παρίσι: Rey & Gravier, 1822-1831.

5. Βλ. *Encyclopédie méthodique. Géographie - physique*, 5 τόμοι, Παρίσι: Agasse, 1795-1828.

6. Βλ. *Bibliothèque physico-économique, instructive et amusante*. Η σειρά εκδιδόταν στο Παρίσι, από τον εκδοτικό οίκο Buisson, στο διάστημα 1782-1831.

σπουδαίο όνομα στους λόγιους κύκλους της Γαλλίας, ειδικά στον χώρο των επιστημών της φύσης.

Ουσιαστικά, η σχέση του Μπορύ Ντε Σαιν-Βενσάν με ό,τι καλούμε ιστοριογραφία της Ελλάδας περιορίζεται στον ολιγοσέλιδο «Προκαταρκτικό Λόγο» που συντάξε, εν είδει (προ)επισκόπησης των σχετικών ιστορικών γεγονότων, για την έκδοση του έργου *Ιστορία της Ελλάδας. Περιγραφή των Ιονίων Νήσων*. Το έργο δημοσιεύτηκε το 1823 χωρίς να αναφέρεται πουθενά το όνομα του συγγραφέα του κυρίως μέρους του, που, όπως γνωρίζουμε, ήταν ο Βιρζίλ Αντουάν Σναϊντέρ⁷. Το όνομα του Σαιν-Βενσάν εμφανιζόταν ωστόσο στον τίτλο του τόμου, εξού και το γεγονός ότι το έργο πιστώθηκε συνολικά σε αυτόν, πιθανότατα όχι μονάχα από τον Ζαμπέλιο αλλά και από πολλούς άλλους αναγνώστες της εποχής.

Σύμφωνα με τον Σαιν-Βενσάν, στόχος του συγκεκριμένου κειμένου ήταν να παρουσιάσει «την πλήρη ιστορία (histoire complète) των Ιονίων Νήσων»⁸. Μιλώντας για «πλήρη ιστορία» εννοούσε τόσο το γεγονός ότι επρόκειτο, όπως δηλωνόταν και στον τίτλο της, για μια ιστορία «από τα μυθικά χρόνια μέχρι τις μέρες μας» όσο και –αν όχι ακόμη περισσότερο– το ότι επρόκειτο για μια περιγραφή όλων των διαστάσεων της κοινωνικής πραγματικότητας των Ιόνιων Νησιών, με χρήση γλωσσολογικών, λαογραφικών, κ.ά. στοιχείων, που προσπαθούσε να δώσει μια συνολική εικόνα της ζωής σε αυτά:

Αυτή είναι η διάρθρωση του έργου που παρουσιάζουμε στο κοινό· είναι ταυτόχρονα ένα είδος σχολιασμένης παράθεσης των χρονικών της Ελλάδας, για όλες τις εποχές, και η πλέον άψογη περιγραφή που θα μπορούσε κανείς να δώσει για τα νησιά της Αδριατικής. Ο συγγραφέας δεν παρέλειψε τίποτε: τοπογραφία, νομισματική, ήθη, χαρακτήρας, όλα υπήρξαν αντικείμενα της προσοχής και των ερευνών του⁹.

7. Ο τόμος κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά και με έναν άλλο, κάπως παραλλαγμένο, τίτλο, σε μια έκδοση που περιελάμβανε επιπλέον ένα σύνολο χαρτών καθώς και εικόνες ενδυμασιών, τοποθεσιών, κ.λπ.· βλ. τις πάντα πολύτιμες πληροφορίες της L. Droulia, *Philhellénisme*, σ. 58-59.

8. B. de Saint-Vincent, «Discours préliminaire», στο, *Histoire de la Grèce. Description des îles ioniennes Corfou, Paxo, Leucade, Ithaque, Céphalonie, Zante, Cérigo et Naxos ; depuis les temps fabuleux et héroïques jusqu'à ce jour, par un ancien Officier Supérieur en mission dans ces îles ; ouvrage revu et précédé d'un Discours préliminaire, par Mr. le colonel Bory de Saint-Vincent*, Παρίσι: Dondey-Dupré, 1823, σ. i-xxvi, σ. xiii.

9. Στο ίδιο, σ. lxxvii-lxxviii.

Όπως εξηγεί χαρακτηριστικά ο Σαιν-Βενσάν, ο συγγραφέας του έργου, ο ανώνυμος «ανώτερος αξιωματικός» του γαλλικού στρατού, «έχοντας επιλεγεί από τον αρχηγό της παλιάς κυβέρνησης» –εννοεί εδώ τη γαλλική επαναστατική κυβέρνηση που είχε αποφασίσει την κατάληψη των Ιονίων Νήσων– «για να συλλέξει επί των ίδιων των τόπων γνώσεις απαραίτητες για την επιτέλεση ενός τόσο πολύτιμου έργου» –δηλαδή ουσιαστικά της διακυβέρνησης των νησιών–, συνέλεξε «ένα πλήθος ενδιαφερουσών λεπτομερειών που μόνο ένας αυτόπτης μάρτυρας μπορεί να γνωρίζει καλά»¹⁰. Ο συγγραφέας του έργου, σχολιάζει επίσης ο Σαιν-Βενσάν, περιλαμβάνει στα Ιόνια Νησιά και την Νάξο, «παρότι η γεωγραφική της θέση την απομονώνει πλήρως» από αυτά, διότι ο ίδιος «έκρινε ότι όφειλε να την συμπεριλάβει στο έργο του»¹¹.

Ο Σαιν-Βενσάν προσπαθεί κατά κάποιο τρόπο να επεξηγήσει και τον τίτλο του έργου, ασχολούμενος με το ζήτημα της αφετηρίας της ιστορικής αφήγησης, αφού ο συγγραφέας του κυρίως μέρους δηλώνει την πρόθεση να αρχίσει από εκείνα που αποκαλεί «μυθικά και ηρωικά» χρόνια. Ο Σαιν-Βενσάν κάνει λοιπόν διάκριση ανάμεσα στα καθαρώς ιστορικά και τα μυθικά γεγονότα, τα οποία και προσπαθεί να αποκλείσει από την αφήγησή του: «Όλα αυτά τα γεγονότα, που είναι προγενέστερα των αληθινά ιστορικών εποχών, ανήκουν στη δικαιοδοσία των ποιητών, και δεν πρέπει να απασχολούν καθόλου τη γλυφίδα της Κλειούς»¹². Πάντως, δεν μένει πάντοτε πιστός στη διακηρυγμένη πρόθεσή του, αφού η συγκεκριμένη διάκριση δεν αφορά, για παράδειγμα, τον Τρωικό πόλεμο και τις περιπέτειες του Οδυσσέα.

Αντίθετα, πολύ πιο συνεπής αποδεικνύεται ο Σαιν-Βενσάν αναφορικά με δύο ζητήματα που άπτονται του τρόπου με τον οποίο οργανώνεται η ύλη του βιβλίου. Το πρώτο από αυτά αφορά στο ζήτημα της ιστορικής περιοδολόγησης. Προφανώς περιοριζόμενος από τα στοιχεία που είχε στη διάθεσή του, και πρωτίστως από την ανισομέρεια στον πλούτο των πληροφοριών που παρείχαν οι ιστορικές πηγές για κάθε εποχή της ιστορίας των Ιονίων Νήσων, ο Γάλλος λόγιος αναγκάζεται, θα λέγαμε, να διαιρέσει την ιστορική του επισκόπηση σε δύο μέρη, τα πριν και τα μετά από τις Σταυροφορίες των Δυτικών:

10. Στο ίδιο, σ. xiii.

11. Στο ίδιο, σ. xliv.

12. Στο ίδιο, σ. xlv.

Θα διαιρέσω την ανάλυσή μου σε δύο μέρη: το πρώτο θα περιλάβει την ιστορία των αξιομνημόνευτων γεγονότων των οποίων τα Ιόνια Νησιά υπήρξαν το θέατρο, από τους μυθικούς χρόνους μέχρι τις πρώτες εκστρατείες των Σταυροφόρων· στο δεύτερο, θα κάνω μια σύνοψη των γεγονότων που συνέβησαν από την κατάληψη της Κέρκυρας από τον περιώνυμο Ρογήρο, τον κατακτητή της Σικελίας, μέχρι τις μέρες μας¹³.

Πολύ πιο σημαντικό είναι ωστόσο το ζήτημα της «ενότητας» με την οποία αντιμετωπίζονται στις σελίδες του βιβλίου τα Ιόνια Νησιά –ένα ζήτημα που τίθεται κατά τρόπο που δεν μπορούσε παρά να προσελκύσει το ενδιαφέρον του Ζαμπέλιου. Εν προκειμένω, μοιάζει να σκέφτεται ο Σαιν-Βενσάν, προκύπτει ένα σοβαρό μεθοδολογικό πρόβλημα: πώς πραγματευόμαστε ως ένα ενιαίο σύνολο γεωγραφικές οντότητες οι οποίες, ιστορικά, δεν λειτούργησαν, παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις, ως κάτι ενιαίο, επειδή ακριβώς πολύ σπάνια υπάγονταν στην ίδια πολιτική εξουσία; Πώς, με άλλα λόγια, δίνει κανείς (ιστορική) ενότητα σε κάτι που, από μόνο του, δεν είχε (πολιτική) ενότητα; Η απάντηση, αποφαινεται ο Γάλλος λόγιος, την οποία δίνει στην πράξη ο συγγραφέας του κυρίως μέρους του έργου είναι ουσιαστικά η μόνη σωστή από επιστημονική άποψη: το κείμενό του αντανακλά την πολυδιάσπαση του αντικειμένου του, «τα γεγονότα εκτίθενται στη χρονολογική τους σειρά και στα κεφάλαια για τη χώρα με την οποία σχετίζονται», κάτι που τού επιτρέπει να «κερδίσει σε ακρίβεια». Βέβαια, όπως παραδέχεται ο Σαιν-Βενσάν, η λύση αυτή είναι κάπως προβληματική για τον απλό αναγνώστη που βρίσκει «μικρότερο ενδιαφέρον σε αυτό τον τρόπο αφήγησης», και που θα προτιμούσε «περισσότερη συνάφεια μεταξύ των τμημάτων της εργασίας»:

Μέχρις εδώ, τα Ιόνια Νησιά, διαιρεμένα ως προς τα συμφέροντά τους, υποταγμένα σε διαφορετικές εξουσίες, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, πάντοτε αντίζηλα, κάποιες φορές ακόμη και εχθρικά το ένα προς το άλλο, δεν παρουσιάζουν αρκετή συνάφεια μεταξύ τους για να μπορεί κανείς να περιχαρακώσει την ιστορία τους σε ένα κοινό πλαίσιο. Κάθε νησί, έχοντας τη δική του διακυβέρνηση, όφειλε να έχει τα δικά του ξεχωριστά χρονικά. Ο συγγραφέας επέλεξε [το έργο του να αντανακλά] αυτή τη φυσική πορεία [των πραγμάτων]· αυτό προκαλεί ίσως [...] μια έλλειψη ενότητας και υπερβολικά πολλά και απότομα περάσματα [από το ένα θέμα στο άλλο]. Αλλά αυτά τα ελαττώματα είναι, κατά κάποιον τρόπο, σύμφυτα με το αντικείμενο. Θα έλεγα μάλιστα ότι

13. Στο ίδιο, σ. xvii.

αν ο, απλώς περιέργος, αναγνώστης βρίσκει ένα κάπως μικρότερο ενδιαφέρον σε αυτόν τον τρόπο αφήγησης, ο επιστήμονας κερδίζει εξ αυτού σε ακρίβεια. Τα γεγονότα, με το να εκτίθενται σταδιακά στη χρονολογική τους σειρά και στα κεφάλαια για τη χώρα με την οποία σχετίζονται, παρουσιάζονται με περισσότερη σαφήνεια. Με μια λέξη, θα μπορούσαμε να απαιτήσουμε από τον συγγραφέα περισσότερη συνάφεια μεταξύ των τμημάτων της εργασίας του [...] αλλά [πρέπει να παραδεχθούμε ότι] τού ήταν αδύνατο να ενεργήσει περισσότερο μεθοδικά¹⁴.

Τέτοιου είδους ζητήματα, τα οποία αργότερα θα απασχολούσαν τα μέγιστα τους Έλληνες εθνικούς ιστοριογράφους, και τα οποία συνεχίζουν να μάς απασχολούν μέχρι και σήμερα, τίθενται μονάχα ακροθιγώς στον πρόλογο του Σαιν-Βενσάν, χωρίς βέβαια αυτό να μειώνει τη σημασία του κειμένου του, ειδικά αν λάβουμε υπόψη μας το πόσο πρώιμα εκδόθηκε και διεκδίκησε την προσοχή του αναγνωστικού κοινού. Ένα επιπλέον πρόβλημα έχει να κάνει με τα μεγάλα κενά τα οποία εμφανίζονται στο ιστορικό αφήγημα που προκύπτει από τις σελίδες του «Προκαταρκτικού λόγου» και τα οποία δεν δείχνουν να ενοχλούν ιδιαίτερα τον Γάλλο λόγιο. Για παράδειγμα, δεν διατυπώνει κάποια συγκεκριμένη άποψη για τους αρχαίους Μακεδόνες, τους οποίους εμφανίζει να διεκδικούν τα Ιόνια Νησιά από τους Αχαιούς και τους Ρωμαίους, χωρίς να τους προσονομάζει Έλληνες, «ξένους» ή κάτι άλλο¹⁵. Ενδιαφέρον έχει ενδεχομένως το γεγονός ότι αποκαλεί τον θρόνο της αρχαίας Μακεδονίας «θρόνο της Θεσσαλονίκης», αν και αυτό δεν συνοδεύεται από τη διατύπωση κάποιου συλλογισμού¹⁶. Γενικά πάντως, η χρήση της σχετικής ορολογίας δεν είναι πολύ αυστηρή: ο όρος «έθνος (nation)», για παράδειγμα, μπορεί να αναφέρεται σε μια «πολιτεία», σε ένα νησί ή, άλλοτε, σε μια ευρύτερη περιοχή¹⁷.

Τα σχετικά με τη βυζαντινή ιστορία διεκδικούν οπωσδήποτε περισσότερο την προσοχή του Σαιν-Βενσάν. Σύμφωνα μάλιστα με μια συνήθεια των ιστοριογράφων της εποχής, οι οποίοι έκαναν χρήση του όρου «grec» κυρίως με τη θρησκευτική του σημασία (δηλώνοντας τον οπαδό της Ορθόδοξης Εκκλησίας), ή τουλάχιστον ταύτιζαν τη θρησκευτική με την καθαρά «εθνική» του σημασία, ο Γάλλος λόγιος αποκαλεί το Βυζάντιο «ελληνική αυτοκρατορία» ή ακόμη και «αυτοκρατορία των Ελλήνων» –ποτέ

14. Στο ίδιο, σ. xlvii-xlviii.

15. Βλ. στο ίδιο, σ. xxxvi.

16. Στο ίδιο, σ. xliii.

17. Βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. xlv.

πάντως «βυζαντινή αυτοκρατορία» ήδη όταν αναφέρεται στην εποχή του Μεγάλου Θεοδοσίου, ενώ χρησιμοποιεί και πολλούς συναφείς όρους όπως «ελληνικός στόλος» για τον βυζαντινό¹⁸, κ.ο.κ.

Σε κάθε περίπτωση, στον Σαιν-Βενσάν εντοπίζουμε μια αντίληψη περί ελληνικής ιστορίας η οποία αναπαράγει ουσιαστικά τα κλασικά σχήματα του Διαφωτισμού για την πτώση της αρχαίας Ελλάδας και την παρακμή των Ελλήνων στα χρόνια της ρωμαϊκής και, στη συνέχεια, της βυζαντινής αυτοκρατορίας:

Όσο καιρό η ακμάζουσα Ελλάδα διατήρησε την ανεξαρτησία της, η Ζάκυνθος διοικήθηκε με τους δικούς της νόμους. Αλλά [αργότερα] [...] η Ζάκυνθος, έχοντας εκδηλωθεί υπέρ των Αχαιών, υποτάχθηκε από τον ύπατο Λέβινο και παραδόθηκε στην Αιτωλία [...] Από εκείνη τη στιγμή δεν διέθετε πλέον ούτε γερουσία ούτε ελευθερία. Έχοντας ενωθεί με την αυτοκρατορία και υποταχθεί στον πραιτόρα της Αχαΐας, μοιράστηκε όλες δοκιμασίες και όλες τις δυστυχίες αυτής της περιφέρειας, μέχρις ότου οι βάρβαροι διεκδίκησαν την κατοχή της. Οι Ζακυνθινοί [...] έπεσαν σε ένα είδος λήθης: το όνομά τους μόλις που εμφανίζεται στα χρονικά της ανατολικο-ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας [Bas-Empire]. Η απώλεια της ελευθερίας τους προκάλεσε την ηθική τους αλλοίωση, και, όπως τούς είχαμε δει να διακρίνονται μεταξύ των Ελλήνων για το κουράγιο τους κατά τις μέρες της ακμής τους, έτσι τούς είδαμε [στη συνέχεια] να μοιράζονται τις ταπεινώσεις τους τον καιρό της δυστυχίας τους¹⁹.

Πίσω από αυτή την εικόνα ωστόσο, η αντίληψη που κυριαρχεί είναι εκείνη της συνεχούς παρουσίας των λαών των Ιονίων Νήσων είτε στο προσκήνιο είτε στο παρασκήνιο της ιστορίας της περιοχής –η αντίληψη, με άλλα λόγια, της ιστορικής συνέχειας αυτών των λαών. Υφιστάμενοι μέχρι κάποια ιστορική στιγμή την ίδια κατάρπτωση που βίωνε και η υπόλοιπη Ελλάδα, οι πληθυσμοί των Ιονίων Νησιών εμφανίζονται από τον Σαιν-Βενσάν να είχαν διατηρήσει τα βασικά τους χαρακτηριστικά και να είχαν υπάρξει έτοιμοι, όταν θα το ευνοούσαν οι συνθήκες, να επιστρέψουν σε ημέρες δόξας. Τούτο πράγματι συνέβη, κατά τον ίδιο, στα χρόνια της βενετικής παρουσίας στα Νησιά του Ιονίου, αν και κάπως προσωρινά, αφού κάποτε υπέστησαν και αυτά την παρακμή της Γαληνότατης Δημοκρατίας. Στο πλαίσιο μάλιστα μιας αναφοράς του στη συνολική ιστορική διαδρομή των Νησιών από την αρχαιότητα μέχρι τα νεότερα χρόνια, ο Σαιν-Βενσάν

18. Βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, σ. xxxi-xxxii.

19. Στο ίδιο, σ. xliii-xliv.

αποφαίνεται ότι, με δεδομένο το ξέσπασμα του ελληνικού Αγώνα για την Ανεξαρτησία, καθαρά πολιτικές μέριμνες έρχονται πλέον να προστεθούν στο ιστοριογραφικό ενδιαφέρον μας για αυτά:

Η Ιθάκη, η Κέρκυρα, η Λευκάδα, η Κεφαλονιά, τα Κύθηρα και η Ζάκυνθος αποτελούσαν βασιλεία και ακμάζοντα κράτη πριν ακόμη από τις πρώτες ιστορικές εποχές [...] Τα βλέπουμε κατόπιν να λαμβάνουν μέρος σε όλα τα μεγάλα γεγονότα της Ελλάδας· αργότερα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στους πολέμους των Ρωμαίων [...] Τελικά, όταν η οικουμένη συνταράσσεται από τις ορδές του Βορρά και ξαναπέφτει ξαφνικά σε μια κατάσταση βαρβαρότητας, όχι μικρότερης από εκείνης των πρώτων καιρών, αυτά τα νησιά εξακολουθούν να διαπρέπουν: έχοντας δεχθεί από νωρίς τα φώτα του Ευαγγελίου, χρησιμεύουν επί μακρόν ως προμαχώνες και ως άσυλο για τη χριστιανική πίστη. Η ελληνική αυτοκρατορία, έχοντας υποσκαφθεί μέχρι τα θεμέλιά της από όλα τα στοιχεία καταστροφής που ήταν δυνατόν να υπάρξουν, υποχωρεί μπροστά στην ισχύ του Μωάμεθ του Β' και υποκύπτει μετά από μακρά αγωνία. Τα Ιόνια Νησιά, ωστόσο, επιβιώνουν πάντοτε· ξαναβρίσκουν τη λάμψη τους κάτω από την προστασία της Βενετίας. Οι στρατιώτες και το ναυτικό τους τρομάζουν συχνά την Ημισέληνο· αλλά μοιράζονται τελικά την ήττα της προστάτιδός τους, όπως είχαν συμβάλει στο μεγαλείο της. Η μοίρα τους [...] καθίσταται λιγότερο ευτυχής στους πρόσφατους καιρούς, όταν μια ξένη κατοχή [ενν. την αγγλική], μετά από μια μεγάλη πολιτική αναταραχή, έμοιαζε να υπόσχεται ξαφνικά σε αυτά μια νέα λαμπρότητα. Αλίμονο! Αυτή η προσδοκία δεν δικαιώθηκε διόλου και, περνώντας αιφνιδίως από την ελπίδα στην αποθάρρυνση και την απογοήτευση, οι ατυχείς κάτοικοι των Ιονίων Νήσων δοκίμασαν τόσες μεταπτώσεις και εναλλαγές που, εξ αυτού και μόνο, η ιστορία της χώρας τους θα παρουσίαζε ήδη μύρια θέληγτρα. Πολιτικές μέριμνες προστίθενται σήμερα στο ιστορικό ενδιαφέρον, και η εποχή κατά την οποία ο κόσμος έχει στραμμένα τα μάτια του προς την Ελλάδα και τα παραπλήσιά της πελάγη δεν θα μπορούσε παρά να διάκειται θετικά στη δημοσίευση ενός έργου που έχει εξολοκλήρου αυτήν ως αντικείμενο²⁰.

Η στάση του έναντι της βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι σε γενικές γραμμές αρνητική, δηλαδή αναπαράγει και πάλι τους ιστοριογραφικούς τύπους του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Κάνει για παράδειγμα λόγο για «αιματοβαμμένη κυριαρχία των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης»²¹ και εμφανίζει συχνά τα Νησιά, και ειδικά την Κέρκυρα, να «απειλούνται

20. Στο ίδιο, σ. xiv-xvi.

21. Στο ίδιο, σ. xlix.

από την αυτοκρατορία της Ανατολής»²² στο πλαίσιο των πολέμων που διεξήγε η τελευταία. Η αρνητική του στάση απέναντι στο Βυζάντιο οφείλεται και σε ένα άλλο λόγο, στο γεγονός δηλαδή ότι θεωρεί τη μεταφορά της έδρας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη ως μια από τις κύριες αιτίες της παρακμής και της πτώσης της παλαιάς Ρώμης, αλλά και γενικότερα της καταστροφής του δυτικού πολιτισμού από τις ορδές των «βαρβάρων του Βορρά»:

Τελικά, εμφανίστηκε ο Κωνσταντίνος [ο Μέγας], και η άνοδός του στον θρόνο των Καισάρων αποφάσισε τον θρίαμβο της νέας θρησκείας. [...] [Ο Κωνσταντίνος] όφειλε τη δόξα και τη φήμη του στον ζήλο που επέδειξε για τη θρησκεία που πρέσβευαν όλοι οι ιστορικοί του καιρού εκείνου. Κανένας δεν αγνοεί ότι ξανάχτισε το αρχαίο Βυζάντιο, ώστε μια σπουδαία πόλη να φέρει το όνομά του. Έκανε τη νέα πόλη την έδρα της αυτοκρατορίας, και τούτη η μεταφορά επέσπευσε την παρακμή και την καταστροφή της παλαιάς πόλης του Ρωμύλου. Αυτή η βασιλεία, κηλιδωμένη από εγκλήματα ανήκουστα μέχρι τότε, είναι επιπλέον αξιοσημείωτη για τη διαίρεση του κόσμου μεταξύ των τριών γιων του Κωνσταντίνου –διαίρεση που επέφερε ένα τόσο θανάσιμο κύπημα στη ρωμαϊκή δύναμη, και κυρίως στον πολιτισμό. Οι βάρβαροι του Βορρά [...] συγχλόνησαν τελικά από όλες τις μεριές την κολοσσιαία αυτοκρατορία, η οποία υπέκυψε κάτω από το δικό της βάρος, επειδή οι αρχαίοι θεσμοί δεν μπόρεσαν να έλθουν σε αρμονία με τις νέες αντιλήψεις²³.

Ο Σαιν-Βενσάν διεξέρχεται πάντως με συντομία τα της βυζαντινής ιστορίας, μέχρι τουλάχιστον να φτάσει στα γεγονότα των Σταυροφοριών και τη σχέση σύγκρουσης που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Αυτή η σύγκρουση σηματοδοτεί, κατά τη γνώμη του, την απαρχή μιας νέας σειράς γεγονότων, που αφυπνίζουν το ενδιαφέρον της οικουμένης για τα Νησιά του Ιονίου, τα οποία μάχονται για τα δικά τους συμφέροντα ενάντια στον εκάστοτε «τύραννο»²⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον

22. Βλ. στο ίδιο, σ. Ιν και Ιχ.

23. Στο ίδιο, σ. xxix-xxx.

24. «Μια διαφορετική εποχή αρχίζει για αυτές τις περίφημες περιοχές, και το ενδιαφέρον το οποίο είχαν κάποια στιγμή χάσει υπό τη φθίνουσα κυριαρχία των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης ξυπνά και γίνεται περισσότερο ζωνφό από ποτέ. Η Νάξος ανακτά την παλαιά της ευημερία. Η Κέρκυρα ξαναγεννιέται από τις στάχτες της για να μοιραστεί τις δάφνες της Βενετίας. Το Αρχιπέλαγος και οι ακτές της Ελλάδας πλημμυρίζουν για άλλη μια φορά με ανεξάρτητα πλοία, οπλισμένα ενάντια στην τυραννία. Και αυτά τα πελάγη, που κανένα ευγενές γεγονός δεν είχε δοξάσει

έχουν οι διαπιστώσεις του για τον ρόλο του Σχίσματος στη σύγκρουση μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης και, κυρίως, αναφορικά με την τελική καταστροφή της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τα στρατεύματα του Μωάμεθ του Πορθητή. Πράγματι, ο Σαιν-Βενσάν δεν διστάζει να παραδεχτεί ότι αυτή η «δεισιδαίμονα έχθρα» με τη Δύση «συνέβαλε στην καταστροφή της Κωνσταντινούπολης σχεδόν όσο και τα νικηφόρα στρατεύματα των Οθωμανών» –μια διατύπωση που προσέλκυσε αναμφίβολα την προσοχή των Ελλήνων αναγνώστών του, και ιδίως του Σπ. Ζαμπέλιου:

Η πρώτη σταυροφορία, η οποία ήταν αξιοσημείωτη όχι μονάχα για τις τεράστιες προπαρασκευές της αλλά και για τα σπουδαία αποτελέσματα που είχε αρχικά, διαίρεσε περισσότερο από ποτέ άλλοτε τους Έλληνες και τους Λατίνους. Οι δύο σέκτες αλληλομισούνταν ήδη. Έγιναν [πλέον] αδυσώπητοι εχθροί, και αυτή η δεισιδαίμονα έχθρα συνέβαλε στην καταστροφή της Κωνσταντινούπολης σχεδόν όσο και τα νικηφόρα στρατεύματα των Οθωμανών. Σύντομα, ένας νέος κατακτητής, ήδη κύριος της Σικελίας, [...] επιτέθηκε στους Έλληνες και ήλθε να τούς απειλήσει μέχρι το κέντρο της αυτοκρατορίας τους. Η Κέρκυρα, η Κεφαλονιά, η Κόρινθος, η Αθήνα και η Εύβοια υποτάχθηκαν στην εξουσία του τρομερού Ρογήρου, ο οποίος θα κυρίευε ίσως και την ίδια την αυτοκρατορική πόλη, αν οι Βενετοί [...] δεν βοηθούσαν τον αυτοκράτορα Μανουήλ μπροστά σε ένα τόσο επείγοντα κίνδυνο²⁵.

Η αφήγηση, πάντως, της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης από τους δυτικούς Σταυροφόρους το 1204 κατέχει περιθωριακό ρόλο στο κείμενο του. Ο Σαιν-Βενσάν κάνει απλά λόγο για δημιουργία μιας «αυτοκρατορίας των Λατίνων στην Κωνσταντινούπολη», ενώ στη συνέχεια αναφέρει ότι η «Κωνσταντινούπολη ξανάπεσε υπό την εξουσία των Ελλήνων»²⁶. Ως πολύ σημαντική –και θετική, τουλάχιστον καταρχήν– εξέλιξη για την περριοχή της Επτανήσου εμφανίζει την ανάδυση της ισχύος της Βενετίας²⁷. Πολύ συχνά, γράφει, οι κάτοικοι των Νήσων πολέμησαν στο πλευρό της Βενετίας, ενίοτε μάλιστα και ενάντια στην αυτοκρατορία των «Ελλήνων» της Κωνσταντινούπολης²⁸.

από τις ημέρες της Σαλαμίνας και της παρακμής της Αθήνας, γίνονται το θέατρο νέων θριάμβων. Αχμάζουσες πόλεις ξεπηδούν μέσα από τα ερείπια, και γενιές πολεμιστών διαδέχονται φυλές ταπεινωμένες ένεκα μιας μακραίωνης σκλαβιάς», στο ίδιο, σ. xlix.

25. Στο ίδιο, σ. l-li.

26. Βλ. στο ίδιο, σ. lii-liii.

27. Βλ. στο ίδιο, σ. lvi.

28. «Το ναυτικό της Νάξου, ενωμένο με εκείνα της Κέρκυρας και της Βενετίας,

Μετά την εισβολή των Λατίνων στον χώρο της αυτοκρατορίας της Ανατολής και, στη συνέχεια, την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους «Έλληνες», οι δυνάμεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας, δείχνει να πιστεύει ο Γάλλος λόγιος, είχαν εξαντληθεί σε τέτοιο βαθμό που η νίκη του Μωάμεθ έμοιαζε πλέον μοιραία. Τα Νησιά του Ιονίου ξέφυγαν ωστόσο από τη μοίρα των άλλων ελληνικών χωρών και παρέμειναν η μόνη περιοχή που «υπαγόταν ακόμη σε μια χριστιανική κυβέρνηση», σε εκείνη δηλαδή της Βενετικής Δημοκρατίας²⁹.

Ο Σαιν-Βενσάν δεν στέκεται ιδιαίτερα ούτε στα της οθωμανικής κατάκτησης ούτε στα όσα την ακολούθησαν. Άλλωστε, όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, εκείνο που τον ενδιέφερε περισσότερο ήταν το παρόν της περιοχής, και σε αυτό το ζήτημα είναι αφιερωμένο ένα μεγάλο μέρος του «Προκαταρκτικού λόγου» του. Η επόμενη ενδιαφέρουσα αναφορά του είναι λοιπόν για τα νεότερα χρόνια, και συγκεκριμένα για την εποχή που αρχίζει με τη γαλλική Επανάσταση:

η γαλλική επανάσταση, μεταδίδοντας στην Ευρώπη μια γενική αναταραχή, ήταν το προοίμιο της πλήρους εξαφάνισης των μικρών ιταλικών δημοκρατιών. [...] Όλα τα νησιά της Αδριατικής είχαν την ίδια τύχη, και [στη συνέχεια] οι συμπράττοντες στόλοι των Ρώσων και των Οθωμανών, εκμεταλλεζόμενοι κάποιες αποτυχίες των γαλλικών στρατευμάτων στην Ιταλία, κατάφεραν να κυριεύσουν τα Ιόνια Νησιά μετά από μακρά αντίσταση. Οι νησιώτες πλανήθηκαν σε σημείο που να πιστέψουν ότι η ρωσική κυριαρχία θα τους απέδιδε την ευτυχία· ενώθηκαν με τους εχθρούς της Γαλλίας και σύντομα θρήνησαν για τη θανάσιμη τύφλωσή τους³⁰.

Ο Γάλλος λόγιος δεν παραλείπει συχνά-πυκνά να δείξει την απογοήτευσή του για το γεγονός ότι οι κάτοικοι των Ιονίων δεν υποστήριξαν τη γαλλική παρουσία στα Νησιά και ενώθηκαν τελικά «με τους εχθρούς

κατήγαγε μια σπουδαία νίκη επί των αυτοκρατορικών στόλων στον κόλπο της Ναυπάκτου· αλλά καθόσον οι Έλληνες είχαν ανανήψει επί βασιλείας Μιχαήλ Παλαιολόγου, [...] η Βενετία και η Νάξος, που παρέμειναν μόνες αυτές εκτεθειμένες στην εκδίκηση του αυτοκράτορα, ζήτησαν και πέτυχαν την ειρήνη», στο ίδιο, σ. lvii.

29. «Το δουκάτο του Αρχιελάγους [...] ενώθηκε τελικά με τις ναυτικές κτήσεις των Τούρκων [...] Δεν απέμεναν στα πελάγη της Ελλάδας παρά μονάχα τα Ιόνια Νησιά που να υπάγονται ακόμη σε μια χριστιανική κυβέρνηση. Η Κύπρος είχε υποστεί εισβολή· η Πελοπόννησος είχε καταστεί λεία των Οθωμανών, και η Κρήτη επρόκειτο σύντομα να πέσει κάτω από την κυριαρχία τους», στο ίδιο, σ. lxiii-lxiv.

30. Στο ίδιο, σ. lxvi-lxvii.

της Γαλλίας». Ως αξιωματικός άλλωστε του γαλλικού στρατού κατά τη ναπολεόντεια περίοδο, είχε ένα παραπάνω λόγο να διακατέχεται από τέτοια αισθήματα. Αυτό, όμως, που είναι πολύ πιο σημαντικό εν προκειμένω είναι το ότι, στις σχέσεις που διατυπώνει περί του παρόντος και του μέλλοντος των Ελλήνων, ο Σαιν-Βενσάν πιάνει κατά κάποιον τρόπο το νήμα από εκεί που το είχε αφήσει ο Σουαζέλ-Γκουφιέ, με τον δικό του «Προκαταρκτικό λόγο». Στις αρχές της δεκαετίας του 1820 βέβαια, και σε ό,τι έχει να κάνει με τα Νησιά του Ιονίου, το θέμα δεν ήταν πλέον οι συνέπειες της ρωσικής επέμβασης στην Ελλάδα, αλλά οι συνέπειες της αγγλικής κατοχής των Νήσων και, κυρίως, η απογοήτευση που θεωρούσε ότι έπρεπε να νιώθουν οι κάτοικοί τους από τη στιγμή που συνειδητοποιήσαν τις πραγματικές προθέσεις της βρετανικής αυτοκρατορίας:

Το σιδερένιο σκήπτρο του δεσποτισμού και η αιματοβαμμένη αναταραχή της αναρχίας αλλοίωσαν σταδιακά τους πολίτες σας και ερήμωσαν τις πόλεις σας. Δύστυχες επαρχίες, αρχίσατε να έχετε κάποια στιγμή τη χιμαιρική προσδοκία να αποκτήσετε ξανά τη δόξα υπό την επήρεια της ελευθερίας. Καλέσατε με ενθουσιασμό κάποιο λαό πολιτισμένο που να μπορεί να σάς την αποδώσει. Βρέθηκε ένας, αλλά εκατό φορές πιο βάρβαρος από αυτούς τους άγριους Οθωμανούς των οποίων την κυριαρχία φοβόσασταν! Με ποιο τίμημα αποζημίωσε την εμπιστοσύνη σας!!!...³¹

Το γεγονός το οποίο ο Γάλλος λόγιος θεωρεί πως ανατρέπει όλα τα δεδομένα στην περιοχή είναι βέβαια αυτό που αποκαλεί «επικείμενη αναγέννηση της Ελλάδας», η επανάσταση δηλαδή του λαού της και η διεκδίκηση από μέρους του της εθνικής του ανεξαρτησίας. Μάλιστα, παρατηρεί ότι η σημασία του έργου που προλογίζει εντείνεται λόγω αυτού του γεγονότος, το οποίο αποδεικνύει ουσιαστικά ότι «οι Έλληνες των ημερών μας δεν είναι ανάξιοι των προγόνων τους»:

Ο συγγραφέας, ο οποίος έμοιαζε να προλέγει ήδη την επικείμενη αναγέννηση της Ελλάδας, δεν μπόρεσε να ακούσει να σημαίνει αυτή η ένδοξη ώρα, η τόσο ένθερμα αναμενόμενη και τόσο ζωηρά ποθούμενη από τους φίλους του ορθού λόγου, της ανθρωπότητας και της ηθικής. Οφείλω λοιπόν να αναπληρώσω αυτό το αθέλητο έλλειμμα: το νέο ενδιαφέρον που ανακινείται σήμερα για την αρχαία πατρίδα των Ελλήνων συνδέεται τόσο εξαιρετικά άμεσα με το παρόν έργο, και η επιρροή αυτού του ενδιαφέροντος μπορεί να καταστεί τόσο εξαιρετικά σημαντική για τη μελλοντική τύχη των Ιονίων Νήσων, που δεν μπορώ να μην

31. Στο ίδιο, σ. xxxviii-xxxix.

αποτολήμῃσω κάποιες σκέψεις σχετικά με το πιο αξιομνημόνευτο γεγονός του αιώνα που ανοίγεται μπροστά μας –ενός αιώνα ήδη τόσο πλούσιου σε σπουδαία πράγματα. Οποίο λαμπρό μέλλον δείχνει να επιφυλάσσεται για τους λαούς της Ελλάδας αν η ηρωική τους αξία στεφθεί από τις δάφνες της νίκης! [...] Ήδη μύρια κατορθώματα ενδόξων όπλων έχουν ανακοινώσει στην Ευρώπη ότι οι Έλληνες των ημερών μας δεν είναι ανάξιοι των προγόνων τους³².

Όσο για το ενδεχόμενο της ίδρυσης μιας νέας «ελληνικής δημοκρατίας στην κλασική γη των τεχνών, της αξιοσύνης και του πατριωτισμού», αυτό παρουσιάζεται από τον Γάλλο λόγιο ως το στοιχείο που θα καθορίσει το μέλλον και των Ιονίων Νήσων, αφού η ελεύθερη Ελλάδα δεν είναι δυνατό να λησμονήσει «επαρχίες κατοικούμενες ακόμη και σήμερα από τα δικά της τέκνα» και να αφήσει να συνεχίσουν να «υποφέρουν κάτω από τον ζυγό ενός ξένου νησιώτη». Η ενδεχόμενη ίδρυση, λοιπόν, ενός ελληνικού εθνικού κράτους αντιμετωπίζεται από τον Σαιν-Βενσάν ως ο παράγοντας που θα αμφισβητήσει την αγγλική παρουσία –τη «μισητή κυριαρχία» της βρετανικής αυτοκρατορίας– στο Αιγαίο Πέλαγος και, κυρίως, στην Αδριατική θάλασσα:

Η γέννηση μιας ελληνικής δημοκρατίας [république hellénienne], ή [έστω] ενός οποιουδήποτε κρατικού μορφώματος [gouvernement quelconque], σε αυτό το ωραίο τμήμα της Ευρώπης, στην κλασική γη των τεχνών, της αξιοσύνης και του πατριωτισμού, θα επέφερε σημαντικές μεταβολές στην παρούσα κατάσταση των νήσων του Αρχιπελάγους και της Αδριατικής. Εκείνοι [ενν. τους Βρετανούς] που, κάτω από τη σκιά μιας καταπληκτικής ναυτικής δύναμης, σφετερίστηκαν ορισμένα κομμάτια από το λείψανο της Βενετίας μάταια πίστευαν ότι θα μπορούσαν να διατηρήσουν επί μακρόν τη μισητή κυριαρχία τους. Η αναγεννηθείσα Αθήνα θα ενθυμείτο τις παλαιές υπηρεσίες της Κέρκυρας [ενν. τη συμμαχία τους κατά την αρχαιότητα] και θα τής έτεινε μια χείρα βοήθειας. Ολόκληρη η απελευθερωμένη Ελλάδα δεν θα μπορούσε να βλέπει αδιάφορα επαρχίες άλλοτε εκπολιτισμένες από αυτήν, και κατοικούμενες ακόμη και σήμερα από τα δικά της τέκνα, να υποφέρουν κάτω από τον ζυγό ενός ξένου νησιώτη. Όχι, χωρίς αμφιβολία, καμιά έγνοια δεν θα σταματούσε τους Έλληνες: μια ελεύθερη σημαία θα κυμάτιζε πάνω στα ερείπια της Χερσούπολης και της Πάλης [= αρχαίες τοποθεσίες στην Κέρκυρα και την Κεφαλονιά, αντίστοιχα] αν, από τις παρυφές της Μακεδονίας μέχρι τα πέρατα της Ηπείρου, παγιωνόταν η ανεξαρτησία της παλαιάς Ελλάδας³³.

32. Στο ίδιο, σ. lxxiii-lxix.

33. Στο ίδιο, σ. lxx-lxxi.

Εκεί όμως όπου η συλλογιστική του Σαιν-Βενσάν συναντά πραγματικά τους στοχασμούς που είχε διατυπώσει σαράντα χρόνια πριν ο Σουαζέλ-Γκουφιέ είναι αναφορικά με την περιγραφή των βρετανικών συμφερόντων στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου και του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί η βρετανική πολιτική. Βέβαια, οι επιμέρους διαφορές των δύο Γάλλων λογίων είναι σημαντικές: Ο Σαιν-Βενσάν δεν διακατέχεται από εκείνον τον θαυμασμό που ένιωθε ο Σουαζέλ-Γκουφιέ για μια δύναμη η οποία αναδείκνυε το εμπόριο σε κατεξοχήν στοιχείο της ισχύος ενός σύγχρονου κράτους, και η οποία μπορούσε να αποτελέσει το πρότυπο για την αναδιοργάνωση της οικονομίας και της εξωτερικής πολιτικής της ίδιας της Γαλλίας. Αντίθετα, ο Γάλλος πρώην στρατιωτικός δείχνει να προσδοκά –διόλου περίεργο για έναν άνθρωπο που έζησε τις συνέπειες της ήττας του Ναπολέοντα στο Βατερλό– το πλήγμα που θα υποστούν τα βρετανικά εμπορικά και πολιτικά συμφέροντα στην ευρύτερη περιοχή, όταν «ο επιτήδειος λαός» των Ελλήνων αποκτήσει αυτόνομη πολιτική παρουσία, δηλαδή ένα κράτος που θα έχει έτσι και αλλιώς τη γεωπολιτική δυνατότητα να καταστεί «απόρθητος προμαχώνας του Αρχιπελάγους και του Βοσπόρου αλλά και κέντρο ενός σημαντικού λαθρεμπορίου»:

Η Αγγλία ορεγόταν εδώ και καιρό την κατοχή των Ιονίων Νήσων. Σχεδόν κυρίαρχη στη Μεσόγειο από τον καιρό της κατάληψης της Μάλτας, τής χρειαζόνταν σε αυτή τη θάλασσα ακόμη περισσότερες βάσεις προκειμένου να ασκήσει σε αυτήν τον απόλυτο έλεγχο που την βλέπουμε να διεκδικεί παντού. [...] Η Αγγλία, άλλωστε, ενεργώντας για τα δικά της συμφέροντα, έδειχνε να κάνει υπερβολικά πολλά πράγματα τον τελευταίο καιρό για την υπόθεση της εξουσίας στην Ευρώπη για να μπορούν οι φορείς αυτής της εξουσίας να τής αρνηθούν την Κέρκυρα, την Κεφαλονιά και τα Κύθηρα που ήταν σε θέση να απαιτεί. Οι διεκδικήσεις της έδειχναν δίκαιες σε διπλωμάτες οι οποίοι, μην υπολογίζοντας το μέλλον, έσπευσαν να συγκατατεθούν σε όλα όσα ζήτησε η Αγγλία.

Δεν υποσχόταν η Μεγάλη Βρετανία ότι οι Έλληνες των Ιονίων Νήσων, διοικούμενοι με βάση τους δικούς της νόμους, θα έχαιραν αυτής της διαρκούς ευτυχίας με την οποία η ελπίδα τούς είχε βαυκαλίσσει τόσες φορές; Πόσο λίγο, όμως, ανταποκρίνεται το αποτέλεσμα σε τέτοιες μάταιες διαβεβαιώσεις! Κάτοικοι της Ζακύνθου και της Κέρκυρας, τούς γνωρίζετε τώρα τους δήθεν προστάτες σας!... Είναι πολύ λιγότερο ο πλούτος του εδάφους και η ομορφιά του κλίματος αυτών των νησιών, από ό,τι η πολιτική και ναυτική τους σημασία, εκείνα τα οποία τα καθιστούν τόσο πολύ ενδιαφέροντα στα μάτια μιας κυβέρνησης

ανήσυχης για το μέλλον. Στα χέρια ενός επιτήδειου λαού, αυτά τα νησιά μπορούν να γίνουν όχι μονάχα ο απόρρητος προμαχώνας του Αρχιεπελάγους και του Βοσπόρου αλλά και το κέντρο ενός σημαντικού λαθρεμπορίου. Τίποτε πιο φυσικό από το γεγονός ότι η Βενετία δεν το είχε αισθανθεί αυτό κατά την εποχή του μεγαλείου της· τότε γνώριζε κανείς να κατακτά, αλλά σπανίως γνώριζε ολόκληρη την αξία των κατακτήσεων. Το γεγονός ότι η Βενετία δεν έκανε τίποτε κατά τις τελευταίες της ώρες προκειμένου να λάβει από τις κτήσεις της στην Αδριατική αυτό που μπορούσε [πραγματικά] να περιμένει από αυτές έγκειται στη γεροντική παρακμή της. Αλλά, σήμερα, η Αγγλία, στο απόγειο της ισχύος της, δεν θα κατείχε χωρίς κάποιο όφελος για την ίδια θέσεις που είναι τόσο επικίνδυνες στα χέρια της³⁴.

Θα ολοκληρώσω την αναφορά μου στον Σαιν-Βενσάν με τις απόψεις που διατυπώνει στην τελευταία παράγραφο του «Προκαταρκτικού λόγου» του, όπου και αποτυπώνεται το μήνυμά του προς τον λαό της Επτανήσου. Η «αποκατάσταση της Ελλάδας», όπως γράφει χαρακτηριστικά, είναι πλέον ένα πολύ σοβαρό ενδεχόμενο: «η ώρα της λύσης πλησιάζει». Αν πράγματι επέλθει αυτή η ώρα, τότε οι «δάφνες» των Ιονίων Νήσων «θα ξαναζωντανέψουν μαζί με τις δικές της». Όσο για τα συμφέροντα της βρετανικής αυτοκρατορίας, δεν είναι τυχαίο, κατά τον Γάλλο λόγιο, ότι η τελευταία δείχνει σαφώς τις «προτιμήσεις» της, και αυτές είναι προς την πλευρά της Ημισελήνου. Ακόμη δε και οι εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Σαιν-Βενσάν προαναγγέλλουν τον πολιτικό λόγο που θα αναπτυσσόταν στα Επτάνησα δύο δεκαετίες αργότερα, όταν οι εκπρόσωποι του επαναστατικού φιλελευθερισμού –αμέσως μάς έρχεται στον νου ο Φατσέας³⁵, για παράδειγμα– θα προχωρούσαν στην καταγγελία της βρετανικής πολιτικής στα Νησιά στη βάση επιχειρημάτων για το πώς αυτή αντιμετωπίζει όλους τους λαούς των οποίων θέλει να ελέγχει το παρόν αλλά και το μέλλον:

Αυτός ο λαός, εχθρός εκ φύσεως της βιομηχανίας όλων των άλλων λαών, οφείλει, στο πλαίσιο της εγωιστικής πολιτικής του, να αντιτίθεται στη γέννηση αυτής της βιομηχανίας οπουδήποτε μια συνετή ελευθερία θα μπορούσε να [έλθει να] υποστηρίξει τη γονιμότητα [του εδάφους]. Έτσι εξηγείται η πολύ ιδιαίτερη προτίμηση των φιλόανθρωπων της Αλβιόνας για την Ημισέληνο. Και κάθε έθνος που υπολογίζει στη στήριξη τέτοιων φίλων της ανθρωπότητας για να στερεώσει φιλελεύθερους θεσμούς που βρίσκονται σε νηπιακό στάδιο οφείλει

34. Στο ίδιο, σ. lxxiii-lxxiv.

35. Βλ. Α. Φατσέας, *Οι Άγγλοι εις την Επτάνησον*, χ.τ.: χ.ε, 1848.

αναγκαστικά να μάθει, αργά ή γρήγορα, [αλλά πάντως] εις βάρος του, όπως συνέβη και με τα Ιόνια Νησιά, ποιας φύσεως είναι η στήριξη που πρέπει να προσδοκά από τον αγγλικό λαό. Κάτοικοι των Ιονίων Νήσων, απορρίψτε αυτή την επαχθή συμμαχία· η ώρα της λύσης πλησιάζει για εσάς [...] Αν η Ελλάδα αποκατασταθεί, οι δάφνες σας θα ξαναζωντανέψουν μαζί με τις δικές της, και τα χρονικά σας θα εμπλουτιστούν με νέες [ιστορικές] μνήμες³⁶.

Κλωντ Ντενί Ραφενέλ: η ενότητα της ελληνικής ιστορίας και η σημασία της μελέτης της βυζαντινής περιόδου

Η δεύτερη ενότητα αυτού του κεφαλαίου είναι αφιερωμένη σε έναν ιστοριογράφο που, στα 1825, δημοσίευσε την πιο πλήρη μέχρι τότε ιστορία της νεότερης Ελλάδας, και ίσως την πιο πλήρη εκδοχή αυτής της ιστορίας η οποία ήταν δυνατό να παραχθεί στη βάση των ιστοριογραφικών τόπων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Από αυτή την άποψη, αλλά και λόγω του ενδιαφέροντος που έχει αυτό καθ' εαυτό το κείμενο του Ραφενέλ, η περίπτωση του θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί ένα ξεχωριστό κεφάλαιο της ανά χείρας μελέτης. Ωστόσο, το γεγονός ότι τα κείμενα του Ραφενέλ εντάσσονται πλήρως στο κλίμα της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για την Επανάσταση του 1821 της περιόδου 1821-1828 αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αναπαράγεται σε αυτά ο σκληρός πυρήνας των ιδεών του Διαφωτισμού περί ελληνικής ιστορίας υπαγόρευσαν την επιλογή που τελικά υιοθετήθηκε.

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τον βίο και τη δράση του Κλωντ Ντενί Ραφενέλ είναι εξαιρετικά περιορισμένα. Γεννήθηκε στην πόλη Ζυρά (Jura) της Γαλλίας το 1799 και, πολύ νέος, τοποθετήθηκε ως επιτετραμμένος στο εμπορικό προξενείο της χώρας του στη Σμύρνη. Το 1826 ήλθε στην επαναστατημένη Ελλάδα για να πολεμήσει υπό τις διαταγές του Φαβιέρου. Είχε ωστόσο προηγηθεί μια αξιόλογη συγγραφική δραστηριότητα μέσα από τις τάξεις του φιλελληνικού κινήματος, καρπός της οποίας ήταν τα έργα *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων*³⁷, με το οποίο θα ασχοληθώ εδώ, και *Πλήρης*

36. B. de Saint-Vincent, «Discours préliminaire», σ. lxxiv-lxxv.

37. Βλ. Cl. D. Raffenet, *Histoire des Grecs modernes*, ό.π. Σε όλες τις αναφορές μου στο κείμενο αυτό χρησιμοποιώ την ελληνική μετάφρασή του η οποία δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα, αν εξαιρέσει βέβαια κανείς τις ιδιαιτερότητες της καθαρεύουσας της εποχής· βλ. Κ. Α. Ραφενέλ (sic), *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως υπό Μωάμεθ του Β' μέχρι του 1825*, μτφρ. από τα γαλλικά Κοσμάς Κοκίδης, Αθήνα: Καραμπίνης & Βάφας, 1861. Παρ' όλα αυτά, στα

ιστορία των γεγονότων της Ελλάδας³⁸, που ήταν αφιερωμένο αποκλειστικά στα γεγονότα της Επανάστασης του 1821. Ο Ραφενέλ δεν μπόρεσε τελικά να ζήσει την απελευθέρωση του λαού στον οποίο αφιέρωσε όλες του τις προσπάθειες, αφού σκοτώθηκε στη μάχη της Αθήνας το 1827.

Η *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων* του Ραφενέλ χωρίζεται σε τρία μέρη: το «Περί υποδουλώσεως» (των Ελλήνων από τους Οθωμανούς), το «Περί αιχμαλωσίας» και ένα τρίτο που τιτλοφορείται «Η απελευθέρωσις» και διεξέρχεται τα επαναστατικά γεγονότα μέχρι το 1824³⁹. Στα δύο πρώτα κεφάλαια του βιβλίου, ο αναγνώστης βρίσκει μια σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της Ελλάδας από την κατάκτησή της από τους

αποσπάσματα που παραθέτω στο κείμενό μου, παρεμβαίνω, όπου το κρίνω απαραίτητο, με διευκρινιστικά ή διορθωτικά σχόλια, ή έστω σημειώνω απλώς τις εκφράσεις-κλειδιά που υπάρχουν στο γαλλικό πρωτότυπο, προκειμένου ο γαλλομαθής αναγνώστης να έχει εποπτεία της ορολογίας του Ραφενέλ. Ο μεταφραστής του κειμένου του Ραφενέλ αποτελεί μια πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση ελάσσονος λογίου της εποχής. Γεννημένος στην Ανατολική Θράκη το 1799, σπούδασε στη Χίο και συμμετείχε ενεργά στον Αγώνα για την Ανεξαρτησία. Το 1830 δίδαξε ελληνικά και γαλλικά στη σχολή Ευελπίδων και, στη συνέχεια, διορίστηκε Συμβολαιογράφος Αθηνών. Πέθανε το 1867 στην Αθήνα. Βλ. σχετικά *Μητρώον Α΄ Νεκροταφείου Αθηνών, Α΄ Ζώνη - 1ον Τμήμα*, επιμ. Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη και Δ. Τσουκλίδου-Πέννα, Αθήνα: Δήμος Αθηναίων, 1972, σ. 196· Α. Καστάνης, *Η στρατιωτική σχολή των Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της. 1828-1834*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000, σ. 161-162. (Ευχαριστώ θερμά τον Τρ. Σκλαβενίτη ο οποίος έθεσε στη διάθεσή μου όλες τις σχετικές πληροφορίες.) Αξίζει να σημειωθεί ότι, χάρη στην επαγγελματική του ιδιότητα, ο Κ. Κοκίδης είχε την ευκαιρία να γνωρίσει πολλές σημαντικές προσωπικότητες της αθηναϊκής δημόσιας ζωής. Γνώριζε για παράδειγμα τον Κ. Παπαρρηγόπουλο, έχοντας συντάξει το «προικοσύμφωνο» για τον γάμο του τελευταίου με την Μαριώρα Αφθονίδου· βλ. Γ. Λάιος, «Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Α΄ (1814-1851)», *Μνημοσύνη*, τ. 5 (1974-1975), σ. 284-324.

38. Βλ. Cl. D. Raffanel, *Histoire des événements de la Grèce depuis les premiers troubles jusqu'à ce jour, avec des notes critiques et topographiques*, 3 τόμοι, Παρίσι: Dondey-Dupré, 1822-1825. Ο πρώτος τόμος είχε εκδοθεί ξεχωριστά το 1822 και έφερε αυτό τον τίτλο. Ο δεύτερος τόμος, που εκδόθηκε το 1824, έφερε τον τίτλο *Continuation de l'histoire des événements de la Grèce, avec des notes critiques et topographiques* και τον υπότιτλο *Formant, avec la première partie publiée en 1822, une Histoire complète de cette guerre*. Τέλος, ο τρίτος τόμος έφερε τον ίδιο τίτλο με τον πρώτο και τον υπότιτλο *Formant, avec les deux premières parties publiées en 1822 et 1824, une Histoire complète de cette guerre*. Για τις απόψεις που εκφράζει ο συγγραφέας στον πρώτο τόμο, βλ. M. Glencross, «Greece restored», σ. 41-42.

39. Οι όροι που χρησιμοποιούνται στο γαλλικό πρωτότυπο είναι αντιστοίχα: «De l'asservissement», «De l'esclavage» και «La délivrance». Το βιβλίο εκτείνεται σε 332 σελίδες στην πρωτότυπη έκδοσή του και σε 310 στην ελληνική του μετάφραση.

Ρωμαίους μέχρι την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς. Ουσιαστικά, ο συγγραφέας αναπαράγει στο πλαίσιο αυτής της επισκόπησης όλους σχεδόν τους ιστοριογραφικούς τύπους του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τόσο για την αρχαιοελληνική όσο και για τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή ιστορία. Το αξίωμα που διέπει συνολικά τις ιστορικές κρίσεις στις οποίες προβαίνει –και οι οποίες παραπέμπουν ξεκάθαρα σε μια αντίληψη περί ιστορικής επιστήμης ως δικαστηρίου, κατά κάποιον τρόπο, της ιστορίας των ανθρώπων⁴⁰– είναι ότι οι λαοί χαρακτηρίζονται από τα ήθη τους, ενώ η εκάστοτε παρακμή τους οφείλεται κατά κύριο λόγο στη διαφθορά των τελευταίων και την κατάλυση των νόμων κάτω από τη «ράβδο του δεσποτισμού»⁴¹.

Αυτή, δείχνει να υπονοεί ο Ραφενέλ –διότι δεν ασχολείται ουσιαστικά με τα της αρχαιοελληνικής ιστορίας–, ήταν η εικόνα της Ελλάδας την εποχή της κατάρτησής της από τους Ρωμαίους: διαφθορά των ηθών και κατάλυση των νόμων. Αντίθετα, την προσοχή του προσελκύει τα μέγιστα η ιστορική εξέλιξη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και η σταδιακή παρακμή των ηθών και των νόμων στους οποίους είχε βασιστεί η ένδοξη, αρχικά, πορεία του ρωμαϊκού λαού. «Ολίγων ετών δουλεία εταπείνωσεν ανεπιστρεπτί τον λαόν», αναφέρει χαρακτηριστικά, κάνοντας λόγο για υποταγή των Ρωμαίων στα κελεύσματα των αρχηγών των λεγεώνων τους, οι οποίοι «εις μάτην ενόμισαν ότι ηδύναντο ν' αποδώσωσιν εις την εισαγωγήν της Ασιατικής πολυτελείας την απόσβεσιν των ρωμαϊκών ηθών»⁴². Εν ολίγοις, κατά το πρότυπο ενός Κοραή, θεωρεί τη θεμελίωση του ρωμαϊκού αυτοκρατορικού συστήματος ως στοιχείο που επέφερε τη «δουλεία» και την «υποδούλωση» του ρωμαϊκού λαού, αλλά και ως γεγονός που διαμόρφωσε ένα παγκόσμιο σύστημα κυριαρχίας που βασιζόταν στην καταπίεση όλων των λαών από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες: «Διά των όπλων κατέκτησεν η Ρώμη τον κόσμον, διά δε του τρόμου εκυβέρνησεν αυτόν»⁴³.

40. Βλ.: «Η Ιστορία δεν αποφαίνεται κατά τα κακεντρεχή ή ευνοϊκά πάθη των συγχρόνων· αλλά σταθμίζει τας πράξεις και απονέμει τότε τους επαίνους ή τον ψόγον», Κ. Α. Ραφενέλ, *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων*, σ. 80.

41. «Εν τη ηθική καταστάσει των λαών οφείλομεν να ζητώμεν τα αίτια της ακμής και της παρακμής αυτών [...] Ολόκληρος η ισχύς αυτή εδρεύει εν τη ενεργεία των πολιτών, οι δε άνθρωποι παύουσιν του να ήναι ενεργητικοί μεταβαίνοντες εκ της διοικήσεως και ισχύος των νόμων, υπό την σιδηράν του δεσποτισμού ράβδον», στο *ίδιο*, σ. 3.

42. Στο *ίδιο*, σ. 4-5.

43. Στο *ίδιο*, σ. 5.

Ο Ραφενέλ επισημαίνει όμως και έναν επιπλέον λόγο για την κατάρρευση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αυτός δεν είναι άλλος από την εμφάνιση του χριστιανισμού, στον οποίο αποδίδει την αποσταθεροποίηση των θεσμών της αυτοκρατορίας που δεν μπορούσαν πλέον να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες. Εν ολίγοις, ο Γάλλος συγγραφέας αναπαράγει εδώ τις θέσεις ορισμένων στοχαστών του 18ου αιώνα, και κυρίως του Βολταίρου, του Μοντεσκιέ και του Γκίμπον⁴⁴:

αλλά παράδοξος παραφροσύνη εκυρίευσε τους τυράννους του κόσμου· ούτοι κατεσπαράσσοντο ιδίαις χερσί και έστρεφον καθ' εαυτών τα όπλα, άτινα ώφειλον ν' αφιερώσωσιν εις την ιδίαν αυτών υπεράσπισιν. Ενώ δε οι της αυτοκρατορίας πολίται ήσαν η λεία καταβροχθιστικής διοικήσεως, [...] δύο δε μάστιγες εν ταυτώ κατεβάρυνον τους υπηκόους της Ρώμης· το ρόπαλον του αυθαιρέτου και ο δεσποτισμός των Λεγεώνων [...] και πρέπει να θαυμάζωμεν ολιγώτερον διά την πτώσιν αυτής· παρά διότι αύτη δεν εγένετο ταχύτερον. Μέχρι της βασιλείας του αισχρού Καρακάλα η Ρώμη εμεγαλύνετο διά δορικτήσεων· έκτοτε δε ήρξατο να εκπίπτη, διότι έμελλε να στενάζη υπό τέρατα διφώντα μάλλον το αίμα των Ρωμαίων παρά το των εχθρών αυτών. Μετ' ολίγον δε θρησκευτικά δόγματα γεννηθέντα εν μέσω των δεισιδαιμονιών του

44. Ας θυμηθούμε εδώ μια από τις χαρακτηριστικές διατυπώσεις με τις οποίες ο Βολταίρος καταδείκνυε τον ρόλο του χριστιανισμού ως προς την πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας: «Ο χριστιανισμός άνοιγε [για τους ανθρώπους] τους ουρανούς, αλλά διέβρωνε την αυτοκρατορία· [...] η παλαιά θρησκεία της αυτοκρατορίας [ήταν] μια θρησκεία εσφαλμένη, μια θρησκεία γελοία αναμφίβολα, υπό την οποία όμως η Ρώμη είχε βαδίσει από νίκη σε νίκη επί δέκα αιώνες», Voltaire, *Essai sur les mœurs*, Α', κεφ. xi, σ. 377. Ο Μοντεσκιέ, όντας λιγότερο επικριτικός απέναντι στη χριστιανική Εκκλησία, απέφευγε να συνδέσει άμεσα την ακμή του χριστιανισμού με την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και προτιμούσε να μιλά για κρίση των αξιών της ίδιας της χριστιανικής Εκκλησίας από τη στιγμή που αυτή αναγνωρίστηκε ως επίσημο δόγμα του κράτους: «Ο Θεός επέτρεψε η θρησκεία του να πάψει να είναι κυρίαρχη σε πολλά μέρη [της γης] [ενν. εξαιτίας της αραβικής επέκτασης], όχι διότι την εγκατέλειψε, αλλά επειδή [...] είναι πάντοτε ιδιόν της το να [...] καθαγιάζει. Η ευημερία της Θρησκείας είναι διαφορετική από εκείνη των αυτοκρατοριών. [...] Θα μπορούσε κανείς να πει ότι, όπως οι ταπεινώσεις της Εκκλησίας, [...] η καταστροφή των ναών της, οι οδύνες των μαρτύρων της συνιστούν τον καιρό της δόξας της, έτσι και, όταν αυτή δείχνει να θριαμβεύει στα μάτια της οικουμένης, τότε είναι ο συνήθης καιρός της κατάρπτωσής της», Montesquieu, *Considérations*, κεφ. xxii, σ. 169. Όσο για τον Γκίμπον, του οποίου η στάση προσομοίαζε σε εκείνη του Βολταίρου, πραγματεύεται τις επιπτώσεις της ακμής του χριστιανισμού επί της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας λίαν αναλυτικά στα κεφάλαια της *Ιστορίας* του που προηγούνται εκείνων που είναι αφιερωμένα στον Μέγα Κωνσταντίνο· βλ. E. Gibbon, *The history of the decline*, Β', κεφ. xv, και, Γ', κεφ. xvi.

Ιουδαϊσμού εφόβισαν την ειδωλολατρείαν, και ο φανατισμός [...] επέφερε την τελευταίαν πληγήν κατά της εκλειπούσης λαμπρότητος της πρώτης των πόλεων. Η του χριστιανισμού προαγωγή υπήρξεν {ως} το σημείον της διαλύσεως της απεράντου ταύτης μοναρχίας· καθότι θεσμοθεσία στερεωθείσαι διά του χρόνου, δεν ηδυνήθησαν να συναρμοσθώσι μετά των νέων ιδεών⁴⁵.

Μέσα από όλα αυτά, ο Ραφενέλ προσπαθεί να εξετάσει την ιδιαίτερη μοίρα της Ελλάδας και να δει τις επιπτώσεις της «απώλειας της αυτονομίας» της στον πολιτισμό και τον χαρακτήρα των κατοίκων της. Κάνει λοιπόν λόγο για «αλλοίωση» του άλλοτε ένδοξου λαού, για «παραφθορά» της γλώσσας του και γενικά για μετάβαση σε ένα καθεστώς πνευματικού σκότους, εξαιτίας και της πολιτικής που άσκησαν προς αυτήν οι Ρωμαίοι κατακτητές της:

Από των εν Φιλίπποις και Ακτίω μαχών η Ελλάς [...] έπαυσε παριστάνουσα εν Ευρώπη και Ασία σημαντικόν χαρακτήρα. Η απώλεια της αυτονομίας δεν εβράδυνη ν' αλλοιώση αυτήν τοσούτον, ώστε η προς τας τέχνας και την φιλοσοφίαν κλίσις εσβέσθη σχεδόν συγχρόνως με την προς την δόξαν αγάπην. [...] Εν βραχεί χρόνω αι διάφοροι της περικλεούς ταύτης χώρας επαρχίαι κατήντησαν εις {τοιαύτην} ζωώδη κατάστασιν [état d'abrutissement] [...]. Εάν εν τη Ακαδημία ρητοροδιδάσκαλοι τινες εμόρφωσαν ολίγους μαθητάς διακεκριμένους, ουδεμία προέκυψεν εντεύθεν του έθνους ωφέλεια, απολέσαντος διαδοχικώς άπαντα τα δικαιώματα αυτού [tous ses titres] εις τον θαυμασμόν του κόσμου. Η του Ομήρου γλώσσα παρεφθάρη [...] ένθα η πλεονεξία Ρωμάνου αξιωματικού εκ λαού γενναίου κατέστησε λαόν δούλων⁴⁶.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα όσα αναφέρει για την υιοθέτηση από τον λαό της Ελλάδας των δογμάτων του χριστιανισμού. Οι Έλληνες, σχολιάζει ο Γάλλος λόγιος, «πάντα έτοιμοι να υποδέχονται τας θρησκείας των άλλων λαών», ουσιαστικά «προηγήθηκαν της Ευρώπης» σε ό,τι αφορά στη μύησή τους στη νέα θρησκεία αλλά και σε όσα αυτή ενίστε συνεπαγόταν, όπως τη «δεισιδαιμονία και την αμάθεια»⁴⁷.

45. Κ. Α. Ρεφενέλ, *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων*, σ. 6-7.

46. Στο ίδιο, σ. 7.

47. «Εν τω μεταξύ οι του χριστιανισμού απόστολοι εκήρυττον την τότε καθάραν υποκρισίας και μισαλλοθρησκείας διδασκαλίαν αυτών. [...] η Ελλάς ευδιάθετος πάντοτε να υποδέχεται τας θρησκείας των άλλων λαών [...] προηγήθη της Ευρώπης κατά την εξάσκησιν λατρείας μελλούσης [...] να εκτανθή επί της γης συν τω σκότει της δεισιδαιμονίας και αμαθείας», στο ίδιο, σ. 8.

Εκείνο που χαρακτηρίζει ωστόσο όλα όσα γράφει ο Ραφενέλ για την Ελλάδα είναι η αίσθηση ότι η ιστορία του λαού της είναι συνεχής, από τα αρχαία χρόνια μέχρι τα νεότερα, και ότι αν κάτι χαρακτήριζε ανέκαθεν τον ελληνικό λαό αυτό ήταν η επίγνωση του πατριωτικού καθήκοντος και η γενναιότητα. Ας δούμε για παράδειγμα πώς σχολιάζει την εμπλοκή της Κέρκυρας στις υποθέσεις της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, παραπέμποντας μάλιστα στον νεότερο Κερκυραίο ιστορικό Ανδρέα Μάρμορα (1618-1684):

Επί της εποχής ταύτης [ενν. την εισβολή των Γότθων στα εδάφη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας το 210 μ.Χ.], καθ' ην τα μεν έθνη ήσαν ήδη συγκεχυμένα [confondues], τα δε της Ρώμης κακά εμόλυναν ούτως ειπείν τον κόσμον, ούτε ανδρεία ούτε αγάπη της χώρας ευρέθη έτι· η Ελλάς υπέμεινε τον νέον τούτον ζυγόν μεθ' όσης υπομονής υπέφερεν αυτόν και ο Εύξεινος Πόντος, αλλ' απέκειτο εις τινα των νήσων των τιμωμένων με την προσηγορίαν Ελληνικής αποικίας να δώση μέγα παράδειγμα και εν μέσω του επονειδίστου τούτου σκότους ν' αναδείξη λαμπράς τας αρετάς του Μιλτιάδου και Αγησιλάου. Η Κέρκυρα [...] ωπλίσθη κατά των εχθρών, ούς τινας και αυτοί οι Ρωμαίοι έκρινον υπερβαλόντως τρομερούς, και ο ηρωϊσμός των γενναίων τούτων νησιωτών έσωσεν ίσως την Ιταλίαν. [...] Ούτως εν ω τα εξευτελησθέντα έθνη κύπτουσιν υπό νέαν κατάθλιψιν, εν ω οι Ρωμαίοι δεν ενθυμούνται ήδη ότι έχουσι πατρίδα, τέκνα της Ελλάδος έχουσιν έτι την γενναιότητα να διακριθώσι και τελευταίοι απθανατίζονται διά πατριωτικής πράξεως⁴⁸.

Ήδη από τις πρώτες σελίδες του κειμένου του, ο Ραφενέλ εντοπίζει μια σημαντική τομή στην ιστορία των Ελλήνων, και αυτή δεν είναι άλλη από τη μεταφορά της έδρας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη, από το γεγονός δηλαδή της «γένεσης» μιας νέας αυτοκρατορίας από τον Μέγα Κωνσταντίνο, τον άνθρωπο που έκανε «να καθήση επί του θρόνου των Καισάρων» ο χριστιανισμός:

Εν τούτοις προσήγγιζεν η στιγμή (306), καθ' ην ο Χριστιανισμός νικητής κωλυμάτων και καταδιωγμών τριών αιώνων έμελλε να καθήση επί του θρόνου των Καισάρων. Η εποχή αύτη, μεθ' ης συνδέονται εμμέσως ήτε πτώσις της Ρώμης και τα μάλλον αξιωσημείωτα συμβάντα του μεσαιώνας, άρχεται νέας ως προς την Ελλάδα χρονολογίας [commence une ère nouvelle pour la Grèce], τ' όνομα αυτής ανορουχθέν εκ των ερειπίων προΐσταται εις την γένεσιν αυτοκρατορίας, διαλάμπει επί τινα χρόνον εξ ίσου με την Ρώμην, και επιζή μετά

48. Στο ίδιο, σ. 9.

την καταστροφήν της αλαζόνος ταύτης μητροπόλεως του κόσμου. Μεταβολή τοσούτον απρόβλεπτος απειργάσθη υπό του Κωνσταντίνου⁴⁹.

Η γνώμη του, ωστόσο, για τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα μόνο θετική δεν είναι. Πρώτα από όλα, τού καταλογίζει ότι, με τη «διχοτόμηση» της αυτοκρατορίας του και τη μεταφορά της έδρας της στην Κωνσταντινούπολη, συνετέλεσε περισσότερο από κάθε άλλον στο να γίνει η Ρώμη «μητρόπολη βασιλείας βαρβάρων»⁵⁰. Εκείνο όμως που κυρίως καταλογίζει στον Μέγα Κωνσταντίνο είναι ότι «η εμφάνισή του είναι οιονεί το τέρμα του πολιτισμού», ότι «εξέτεινε» σε όλη την Ανατολή «το περί αυτόν πυκνούμενον σκότος». Θεωρεί επίσης τη βασιλεία του αξιοσημείωτη «μόνον διά τους εμφιλίους πολέμους» καθώς και για το γεγονός ότι είχε «ολεθριωτάτην επί των επιστημών και τεχνών επιρροήν». Με άλλα λόγια, θεωρεί ότι, με τον συγκεκριμένο αυτοκράτορα, εγκαινιάζεται η πιο σκοτεινή και η πιο παρακμιακή εποχή στην ιστορία της ανθρωπότητας, η βυζαντινή. Αυτές οι παρατηρήσεις όμως, που ουσιαστικά αναπαράγουν κατά γράμμα τους κοινούς τόπους του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού για το Βυζάντιο, δεν θα είχαν κάποιο ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν δεν συνοδεύονταν από μια νύξη αναφορικά με το ότι η Ελλάδα έχει άδικο να «τιμά» τον Μέγα Κωνσταντίνο ως «ευεργέτη» –στοιχείο που δείχνει την προσωπική εικόνα που είχε για τις αντιλήψεις των νεότερων Ελλήνων– επειδή «συνέδεσε την τύχην των Ελλήνων μετά της υπ' αυτού εν τη Ανατολή θεμελιωθείσης αυτοκρατορίας»:

Η βασιλεία του Κωνσταντίνου αξιοσημείωτος μόνον διά τους εμφιλίους πολέμους, νίκας τινάς κατά των εξωτερικών εχθρών και τας προόδους του χριστιανισμού, έσχεν ολεθριωτάτην επί των επιστημών και τεχνών επιρροήν. Συν τη βασιλεία ταύτη άρχεται επί της γης μακρά περίοδος αμαθείας και μωρίας· και η εμφάνις του Κωνσταντίνου είναι οιονεί το τέρμα του πολιτισμού. Ο μονάρχης ούτος συνδέων την τύχην των Ελλήνων μετά της υπ' αυτού εν τη Ανατολή θεμελιωθείσης αυτοκρατορίας εξέτεινε μέχρις αυτών το περί αυτόν πυκνούμενον σκότος· η δε Ελλάς αντί να τιμά αυτόν ως ευεργέτην, ίσως είχε

49. Στο ίδιο, σ. 9-10.

50. «Η διχοτόμησις της αυτοκρατορίας επετάχυνε την πτώσιν αυτής, ο δε της δύσεως θρόνος περικυκλωθείς υπό τρομεροτάτων εχθρών κατέπεσε πρώτος. [...] Ο Κωνσταντίνος μεταφέρων την έδραν της κυβερνήσεως εις τα όρια της Ευρώπης παρέδωκε την Ιταλίαν εις άπαντα τα δεινά [...] Τα αποτελέσματα του αντιπολιτικού [impolitique: άστοχου] τούτου μέτρου ήτον εύκολον να προΐδη τις. Μετά παρέλευσιν ενός αιώνος από κτίσεως Κωνσταντινουπόλεως, η Ρώμη εγένετο μητρόπολις βασιλείας βαρβάρων», στο ίδιο, σ. 10-11.

δίκαιον να προσάπτη αυτώ τας δυστυχίας, το αίσχος, την δουλείαν αυτής και την εισέτι ατιμάζουσαν αυτήν βαρβαρότητα. Από της συστάσεως την Ελληνικής αυτοκρατορίας περίοδος οκτακοσίων μέχρις εννεακοσίων ετών, είναι πλήρης μόνων ταραχών, σπαραγμών και κλονισμών διηγεσίων. Επί της μακράς και φρικώδους ταύτης νυκτός φαίνονται εκ μακρών διαλειμμάτων, ήρωες τινές, αλλά τα εγχειρίδια της αναδρίας και του φθόνου πλήττουσιν [...] τον σπόρον των γενναίων ιδεών. Η αρετή αυτών είναι αφόρητος εις τυράννους διαφιλονεικούντας σκήπτρον μολυνθέν υφ' όλων των κακουργημάτων, η δε Κωνσταντινούπολις συρφετώδης άθροισμα αυλικών και δούλων διευθαρμένων καθίσταται η εστία της αμαθείας, της δεισιδαιμονίας και των μισητοτάτων κακών. Αντί των γενναιοφρόνων εκείνων συγγραφέων [...] οίτινες εφώτιζον την αρχαιότητα, δεν απαντά τις ειμή σκοτεινούς θεολόγους κοπιώντες εις ματαίας επιδείξεις και ανωφελείς λεπτολογίας. [...] Αντί ν' απωθήσωσιν ανδρείως τους μέχρι των πυλών αυτής της Κωνσταντινουπόλεως πολλάκις προχωρήσαντας πολυαριθμούς εχθρούς, μωρός όχλος επισωρεύεται εις τους ναούς, και αμαθείς μοναχοί καταχρώνται της ευπιστίας αυτού, ίνα κάμωσιν αυτόν να προσδοκά εκ θαύματος την σωτηρίαν [...] Οι του Χριστού απόστολοι, τοσούτον ανεκτικοί εις την αρχήν, [...] μεταμορφούνται εις απλήστους τυράννους· η διαφθορά και βαρβαρότης μολύνουσιν εξ ίσου την αυλήν και την εκκλησίαν⁵¹.

Για τον Ραφενέλ, όπως παλαιότερα και για τον Σουαζέλ-Γκουφιέ, η Ελλάδα έχει λοιπόν άδικο να «τιμά» τον Μέγα Κωνσταντίνο και να υπερηφανεύεται για την ίδρυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας διότι, «επί της τερατώδους κυβερνήσεως της Βυζαντινής μοναρχίας», τα στοιχεία που διέκριναν το συγκεκριμένο πολιτικό καθεστώς «συνετέλεσαν εις την καταφρόνησιν των Ελλήνων». Εδώ νομίζω βρίσκεται το κλειδί για την κατανόηση της επιρροής που άσκησε ο Ραφενέλ σε κάποιους από τους ιστοριογράφους της Ελλάδας, και κυρίως στον Ζαμπέλιο. Διότι ενώ η εικόνα που παρουσιάζει για το Βυζάντιο είναι η ίδια ζοφερή εικόνα που είχε επιβάλει ο Διαφωτισμός, ο Γάλλος λόγιος επισημαίνει το πόσο ταυτίστηκε η ιστορική μοίρα των Ελλήνων με εκείνη της βυζαντινής μοναρχίας, σε σημείο μάλιστα που κάποιοι από αυτούς να ανέλθουν και σε εκείνον ακόμη τον αυτοκρατορικό θρόνο:

Ούτως υπέρ τα χίλια έτη εκυβερνήθη η ατυχής Ελλάς. Ιδού διά τίνων μέσων κατώρθωσαν οι καταδινάσαι αυτής ν' αποπνίξωσι τα δυνάμενα να επαναγάγωσιν αυτήν εις το αρχαίον αυτής αξίωμα φρονήματα. Καταντήσαντες εις την

51. Στο ίδιο, σ. 11-12.

εξευτελεστάτην δουλείαν οι των επαρχιών λαοί διετήρησαν εκ της καταγωγής αυτών μόνην την αγχίνουαν εκείνην και γοργότητα του πνεύματος, αίτινες διέκριναν αυτούς αείποτε, και την αστασίαν κούφου χαρακτήρος, ήτις τοσάκις εδηλητηρίασε τον ρουν της ευτυχίας αυτών. Αλλ' επί της τερατώδους κυβερνήσεως της Βυζαντινής μοναρχίας, αυτάι αι φυσικαί διαθέσεις κατ' αρχάς, ευτυχείς ή αθώαι συνετέλεσαν εις την καταφρόνησιν των Ελλήνων. Οι τον λοιμώδη της Κωνσταντινουπόλεως αέρα αναπνεύσαντες υπερέβησαν ίσως κατά την διαφθοράν τους κατόπιν των αυτοκρατόρων ελθόντας Ρωμαίους αυλικούς. Επειδή η αγχίνουα (λεπτίνουα) αυτών καθίστα αυτούς προσφυστέρους των λοιπών Ανατολικών εις το κινείν τα ελατήρια ζοφώδους πολιτικής μετέσχον όλων των μηχανορραφιών και παραχρήμα κατέστησαν αναγκάιοι εις τους περί τον θρόνον αδιακόπως κινουμένους σπουδαρχίδας· εφάνησαν μάλιστα ανυψούμενοι και μέχρι του υπερτάτου βαθμού και διατηρούντες υπό την πορφύραν πάσας τας κακίας της παλαιάς αυτών καταστάσεως⁵².

Αν υπάρχει δε μία μονάχα διατύπωση του Ραφενέλ η οποία να αρκούσε για να προσελκύσει το ενδιαφέρον του Ζαμπέλιου, αυτή είναι η παρακάτω: «Η Βυζαντινή βασιλεία είνε η χωρίζουσα το ενεστός από του παρελθόντος διάστασις. Είνε η διάμεσος μεταξύ των αρχαίων χρόνων και της νέας εποχής των Ελλήνων». Με άλλα λόγια, ο Γάλλος συγγραφέας αποφαίνεται ότι η βυζαντινή περίοδος είναι αναπόσπαστο τμήμα της ιστορίας της Ελλάδας και ότι η μελέτη της είναι απολύτως απαραίτητη για την κατανόηση της ιστορίας των νεότερων Ελλήνων, ανεξάρτητα από τα ποια αισθήματα μπορεί να προκαλεί αυτή καθ' εαυτήν η βυζαντινή ιστορία:

Εντεύθεν αληθώς άρχεται η της νεωτέρας Ελλάδος Ιστορία. Η Βυζαντινή βασιλεία είνε η χωρίζουσα το ενεστός από του παρελθόντος διάστασις⁵³. Είνε η διάμεσος [l'intermédiaire] μεταξύ των αρχαίων χρόνων και της νέας εποχής των Ελλήνων. Από Μωάμεθ του Β' μέχρι των ημετέρων ημερών έχομεν σχεδόν τέσσαρας αιώνας να διέλθωμεν. Οποίον αίσχος και αθλιότης κατά την μακράν ταύτην δουλικήν περίοδον εις τους απογόνους των Ελλήνων. Σπεύσωμεν να διέλθωμεν αυτήν· [...] θέλομεν ιδεί πάλιν τας λαμπράς ημέρας της Σπάρτης και των Αθηνών και τας δάφνας του Μαραθώνος και της Σαλαμίνας αναθαλλούσας⁵⁴.

Μια θεμελιώδης διάκριση που κάνει ο Ραφενέλ –η επισήμανση της οποίας είναι αναγκαία για να κατανοήσουμε το όλο ερμηνευτικό του σχήμα, αλλά και το γεγονός ότι προσέλκυσε την προσοχή του Σπ. Ζαμπέλιου, όχι

52. Στο ίδιο, σ. 13.

53. «Le Bas-Empire est comme la distance qui sépare le présent du passé».

54. Στο ίδιο, σ. 29.

όμως και εκείνη του Κ. Παπαρρηγόπουλου— αφορά στο ζήτημα του ποιοι αποτελούν τελικά το «ελληνικό έθνος». Ο Γάλλος φιλέλληνας —παραλλάσσοντας εν προκειμένω τη διάκριση του Σουαζέλ-Γκουφιέ περί ορεσίβιων, και γενικά επαρχιωτών, «αγνών» Ελλήνων, από τη μια, και Ελλήνων των αστικών κέντρων, που έχουν διαφθαρεί από το οθωμανικό καθεστώς, από την άλλη— διαμορφώνει εδώ την πιο συστηματική, ίσως, αντίληψη της εποχής του περί του ποιοι πληθυσμοί ανήκουν στο «ελληνικό έθνος». Για τον Ραφενέλ λοιπόν, οι Έλληνες χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, αυτούς «της Ασίας και Κωνσταντινουπόλεως» και εκείνους «της τε Ευρώπης και των νήσων»· οι πρώτοι ανέκαθεν «αμαύρωναν» το όνομα του λαού τους, ενώ οι τελευταίοι διατήρησαν μέχρι σήμερα «ίχνη των αρχαίων αρετών»:

Η διαφθορά υπήρξε μικρότερα εν ταις επαρχίαις· ηδύνατό τις ν' ανακαλύψη μεταξύ των Ελλήνων δύο πολύ διακεκριμένας τάξεις [classes], τους Έλληνες της Ασίας και Κωνσταντινουπόλεως, εκδότους εις όλας τας αταξίας και συνειθισμένους εις παν είδος χαμερπείας, και τους Έλληνες της τε Ευρώπης και των νήσων, των οποίων τα ήθη ηλλοιώθησαν μεν εκ του μολυσμού του παραδείγματος και προπάντων εκ της προϊούσης παρακμής των τεχνών, αλλά παρ' οίς ην εύκολον ν' ανεύρη τις ακόμη τα ίχνη των αρχαίων αρετών. Ως οι εκφυλισθέντες αδελφοί αυτών και οι τελευταίοι παρεδόθησαν εις τας δεισιδαίμονας πλάνας, άς τινες η αμάθεια ή η κακή πίστις ηρέσκοντο να προάγωσιν. [...] Εν μέσω του ηθικού τούτου εξευτελισμού, οι δε της Πελοποννήσου και των νήσων Έλληνες έδωκαν έτι δείγματα ακαταδαμάστου ανδρείας διατηρησάσης αυτούς τοσούτον χρόνον αγνούς πάσης δουλείας. Ότε οι δυτικοί Χριστιανοί εισέβαλον εις την αυτοκρατορίαν, αυτοί εφάνησαν κατ' επανάληψιν αποσείοντες τον ξένον ζυγόν, και μόνοι ανεδείχθησαν ζηλωταί της ιδίας αυτών ανεξαρτησίας. [...] Τέλος, απ' αρχής της Ανατολικής αυτοκρατορίας, η Κωνσταντινούπολις ουδέποτε αποτελέσασα μέρος της Ελλάδος, απεξενώθη αυτής έτι μάλλον, οι δε της μητροπόλεως ταύτης κάτοικοι, οίτινες φαίνονται οι σφετερισθέντες το Ελληνικόν όνομα μόνον προς αμαύρωσιν αυτού, συνέστησαν ιδιαίτερον λαόν. Αλληλοδιαδόχως, Ρωμαίος, Έλλην και Τούρκος [Musulman], ο λαός ούτος ουδέν έχει κοινόν μετά του λαού της Χερσονήσου⁵⁵, όστις δυστυχέστερος, αλλ'

55. Στο σημείο αυτό εξανίσταται για πρώτη φορά ο, θρακικής καταγωγής, Έλληνας μεταφραστής του: «Πλανάται ο συγγραφεύς, ίσως εκ του υπερβολικού φιλελληνισμού του ή μη ειδώς ακριβώς τα καθ' ημάς μεταγενέστερα, διότι το Βυζάντιον, ως είναι πασίγνωστον, ανέκαθεν Ελληνική ούσα αποικία [...] και επί των αυτοκρατόρων διετήρησε την Ελληνικήν γλώσσαν, όν τότε το μάλλον πεπαιδευμένον, μέρος της Ελληνικής φυλής, και μετά την άλωσιν αυτού υπό Μωάμεθ του Β' διετήρησε και διατηρεί εισέτι

ήττον πλασμένος, ίνα ήνε τοιούτος, έλαβεν εκ της Βυζαντινής βασιλείας [Bas-Empire] την αμάθειαν και δεισιδαιμονίαν, χωρίς ποτε να παραδεχθή ούτε την διαφθοράν, ούτε τας κακίας αυτού⁵⁶.

Ο Ραφενέλ επανέρχεται συχνά-πυκνά σε αυτή τη διάκριση ανάμεσα σε Έλληνες της κυρίως Ελλάδας και των νησιών και Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και της Μικράς Ασίας· έχοντας μάλιστα εργαστεί στην Σμύρνη, θεωρούσε ότι γνωρίζει καλά τον «χαρακτήρα» της δεύτερης κατηγορίας. Το σημαντικό είναι πάντως ότι γλώσσα και θρησκεία δεν αποτελούν, για αυτόν, αναγκαία και ικανά στοιχεία για τον προσδιορισμό του ελληνικού έθνους. Όλοι αυτοί οι πληθυσμοί που πήραν το όνομα Έλληνες ζώντας εντός των ορίων της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν δικαιούνται απαραίτητα να προσονομάζονται έτσι, διότι δεν κατάγονται ουσιαστικά από τους αρχαίους Έλληνες και, το κυριότερο, δεν έχουν τα ήθη και τον χαρακτήρα που διέκριναν τον ελληνικό λαό από τα αρχαία χρόνια. Είναι ωστόσο ευνόητο ότι αν κάποιος απέριπτε την προκείμενη αρχή του Ραφενέλ περί του πώς ορίζονται οι Έλληνες, χωρίς να απορρίπτει κάποια από τα επιμέρους συμπεράσματά του, κάτι μάλλον εύκολο εκείνη την εποχή, θα μπορούσε κάλλιστα να συμπεριλάβει στο ελληνικό έθνος πολύ ευρύτερους πληθυσμούς· αυτό ενδεχομένως έκανε κατά την ανάγνωση του και ο Ζαμπέλιος. Σε κάθε περίπτωση, εκείνο που μοιάζει κάτι παραπάνω από δεδομένο είναι πως κανένας Κωνσταντινουπολίτης, και δη ο Παπαρρηγόπουλος, δεν θα μπορούσε να ανεχθεί τα όσα σχετικά αναφέρει ο Γάλλος λόγιος:

Είνε αναγκαίον να γνωρίσωμεν της Ελλάδος την κατάστασιν προς κατάληψιν των μετ' ολίγων συμβησομένων· είθσται να θεωρήται κατά τας αρχαίας διαιρέσεις. Τούτο είνε πλάνη, ως και η κατάστασις τινών συγγραφέων αποδιδόντων αυτή εικόνα παρά πολύ εκτεταμένην. Μία λέξις περί της τοπογραφίας της χώρας ταύτης προσδιορίσει την ως προς τούτο ιδέαν των ημετέρων αναγνωστών. Η χερσόνησος της Πελοποννήσου, η Αττική, η Βοιωτία, αι διάφοροι του Παρνασσού διασταυρώσεις μετά της παραλίας του κόλπου της Ναυπακτίας συνιστώσι, κυρίως ειπείν, την χώραν της Ελλάδος. Έπειτα, η Ελληνική (Βυζαντινή) αυτοκρατορία [empire grec], η Θράκη, η Μακεδονία, η Ήπειρος και

Ελληνικά σχολεία όσον αι περιστάσεις επιτρέπουσι, και επί του υπέρ ανεξαρτησίας δε ιερού αγώνος ουκ ολίγοι Κωνσταντινουπολίται ανεδείχθησαν άνδρες ικανοί λόγιοι τε και μάχιμοι αποδειχθέντες άξιοι της Ελληνικής αυτών καταγωγής. Σ. του Μεταφρ.», στο *ίδιο*, σ. 15-16.

56. Στο *ίδιο*, σ. 14-15.

Αλβανία κατωκήθησαν υπό του μείγματος εκείνου Ελλήνων και Ρωμαίων [ce mélange de Grecs et de Romains], λαβόντων άλλοτε τ' όνομα Ρωμαίοι [Roméi], όνομα διατηρηθέν εις την γλώσσαν των Ελλήνων και φερόμενον υπ' αυτών έτι και σήμερα⁵⁷. Αι τη κυριαρχία των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινουπόλεως υποταγείσαι επαρχίαι, ως και αι εκτεταμέναι της Ασίας χώραι, ουδέν άλλο κοινόν είχαν μετά της Ελλάδος, ειμή την θρησκείαν και την γλώσσαν· αλλ' όμως επεδαφιλεύθη αυτοίς τ' όνομα εκείνης. Μετ' ου πολύ μάλιστα δεν εθεώρησαν πλέον τα γεωγραφικά όρια, η πίστις απετέλεσε το έθνος [la croyance fit la nation]. Και οι Σύριοι έλαβον τ' όνομα Έλληνες συγχρόνως μετά των λαών της Κολχίδος και των οχθών του Δουνάβεως. Εκ τούτου αναμφιβόλως η μεγάλη καταφρόνησις εις ήν έπεσον οι απόγονοι του Φιλοποίμενος και Αράτου· εσυγχίσθησαν μετά των λαών, οίτινες εξευτέλιζον τ' όνομα αυτών [...]

Η Βυζαντινή αυτοκρατορία [Bas-Empire] εκμηδένισε την Ελλάδα δανεισαμένη τ' όνομα αυτής. Έκριναν τους Έλληνες κατά τους Ασιανούς εκείνους δούλους, τοσούτον αμφιβόλου πίστεως και τοσούτον αναγνωρισμένης μικροφυχίας. Και μέχρι της σήμερα ηπατήθησαν εκ της καταχρήσεως των ονομάτων. [...] Άρα εν τω κόλπω της Πελοποννήσου, της Ηπείρου και Αιτωλίας ευρίσκονται οι Έλληνες. Πελοποννησιακαί φυλαί διωχθείσαι εκ της Χερσονήσου υπό της τυραννίας των Οθωμανών κατέφυγον εις τα στενά της Όσσης, του Ολύμπου και Πηλίου. Τα δε όρη ταύτα εισίν Ελληνικά. Επέκεινα του παρά της φύσεως χαραχθέντος τούτου κύκλου δεν υπάρχουσιν Έλληνες. Πεντακόσiai χιλιάδες κατά το πλείστον επί της στερεάς εισίν άξιοι να φέρωσι τ' όνομα τούτο, Έλληνες. Αι νήσοι του Αιγαίου μέχρι των παραλίων της Ασίας περιέχουσι τριακόσιας σχεδόν χιλιάδας κατοίκους, Έλληνες την καταγωγήν, τα ήθη και τον χαρακτήρα. Και ούτοι δύνανται να συμπεριληφθώσιν εις τον αριθμόν των Ελλήνων κατακτήσαντες το ένδοξον τούτο προνόμιον. Οι άλλοι ορθόδοξοι Χριστιανοί, οι διεσπαρμένοι καθ' όλα τα μέρη της Τουρκικής αυτοκρατορίας, ουδέν έχουσι δικαίωμα εις την ονομασίαν τοτ Έλληνος. Ολίγα ακόμη έτη, και η κατάχρησις αύτη παυθήσεται. Εν τω ήδη περιγραφέντι κύκλω ήρξατο η επανάστασις· αι δε επ' άλλων μερών γενόμεναι απόπειραι ήσαν μόνον, κυρίως ειπείν, σημεία⁵⁸.

Για τον Ραφενέλ, περισσότερο Έλληνες από τους «Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και της Μικράς Ασίας» ήταν ορισμένοι από τους πληθυ-

57. Και διευκρινίζει σε υποσημείωση: «Κατά την νεωτέραν Ελληνικήν γλώσσαν οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί εν Πελοποννήσω, εν ταις νήσοις, εν τη Ασία και εν αυτή τη Αιγύπτω ονομάζονται ουχί Έλληνες, αλλά Ρωμαίοι. Μόνον από της επαναστάσεως ανέλαβον την αρχαίαν αυτών επωνυμίαν», στο ίδιο, σ. 230.

58. Στο ίδιο, σ. 230-232.

σμούς της Αλβανίας και της Ηπείρου οι οποίοι συνέχιζαν μια παράδοση αντίστασης κατά των Οθωμανών, όπως συνέβαινε στην περίπτωση των Σουλιωτών αλλά και άλλων αλβανόφωνων πληθυσμών: «Εις τα στενά της Ηπείρου και Αλβανίας έδει να μεταβής προς εύρεσιν των άλλων λειψάνων των Ηρωϊκών φαλαγγών της Ελλάδος»⁵⁹. Το έθνος, λοιπόν, για τον Γάλλο συγγραφέα, έχει λιγότερο να κάνει με τη γλώσσα και τη θρησκεία, και περισσότερο με την ιστορική καταγωγή και την ιστορική παράδοση· και αν υπάρχει κάποια ιστορική προσωπικότητα των μεσαιωνικών χρόνων που να αποτελεί το απόλυτο πρότυπο του Έλληνα ήρωα, αυτή δεν είναι άλλη από τον Σκεντέρμπεη⁶⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει, για να επιστρέψουμε στο ιστορικό αφήγημα που διαμορφώνει ο Ραφενέλ, η από μέρους του πραγμάτευση των χρόνων της παρουσίας των δυτικών Σταυροφόρων στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Περνώντας λοιπόν στο σχετικό τμήμα της *Ιστορίας* του, ο Γάλλος λόγιος αναπαράγει για μια ακόμη φορά τις κλασικές διατυπώσεις του Γκίμπον για το πόσο είχε περιοριστεί από εδαφική άποψη η αυτοκρατορία, μην μπορώντας ουσιαστικά να διατηρήσει τον πλήρη έλεγχο ούτε καν της ίδιας της πρωτεύουσάς της⁶¹. Ενώ όμως θεωρεί ότι, μετά τη λατινική κατάκτηση, η κυρίως Ελλάδα παρέμεινε ουσιαστικά εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας, παραδέχεται ταυτόχρονα ότι κάποιοι «Έλληνες» ευγενείς

59. Στο ίδιο, σ. 164.

60. «Αυτός ο μαχητής υπήρξεν η καταφυγή και ελπίς των χριστιανών της Ανατολής και των Ελλήνων, οίτινες εσκέπτοντο εισέτι περί της ελευθερίας· μετ' αυτόν η ανδρεία δεν έλαβε του λοιπού οδηγόν, ούτε ο πατριωτισμός διευθέτην [...] Ο Σκενδέρβης έρριψεν επί της Ελλάδος τα τελευταία απαιγίσματα εκλειπούσης λάμπεως· μετ' αυτόν ουδέν μέγα, ουδέν ευγενές ήλθε να λαμπρύνη την χώραν ταύτην», στο ίδιο, σ. 59-πρβλ. στο ίδιο, σ. 31-32 και 55.

61. «Από του 1180 έτους η κυρίως λεγομένη Ελλάς και αι παρακείμεναι νήσοι μη υποκείμεναι ήδη εις την άμεσον κυριαρχίαν των αυτοκρατόρων απεχωρίσθησαν έτι μάλλον της λοιπής Ανατολικής αυτοκρατορίας. [...] Άπαντες οι διαδοχικοί ούτοι κερματισμοί, άπασαι αι επανειλημμένοι αυταί διαιρέσεις προμηνύουσι τρόπον τινά την προσεγγίζουσαν αγωνίαν της αυτοκρατορίας· αυτή δε εγένετο δεινή και γόνιμος αλλεπαλλήλων μεταβολών· έφθασαν εις βαθμόν, ώστε η μητρόπολις να ευρίσκεται ως ξένη εν μέσω των παλαιών αυτής επαρχιών, υπέκειντο ήδη εις άλλους νόμους και υπενέδιδον εις αντίθετα συμφέροντα. [...] η δύναμις αύτη η διά της προσηγορίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας [du titre d'empire romain] στολιζομένη εις ποίον βαθμόν ταπεινώσεως και αθλιότητος δεν περιέστη! περιωρίζετο, ούτως ειπείν, εντός του περιβόλου της μητροπόλεως αυτής, αλλά και εν των προαστίων αυτής, η Πέρα, υπέκειτο εις τους Γενοουήσους», στο ίδιο, σ. 15-18.

διατήρησαν την ηγεμονία ορισμένων επαρχιών: «Είνε δε αληθές [...] ότι ολιγάριθμοι Έλληνες άνακτες [princes grecs] των παλαιών αυτοκρατορικών δυναστιών διετήρουν τήδε κακείσε την ηγεμονίαν τινών επαρχιών»⁶². Επίσης, δεν διστάζει να παραδεχτεί ότι, «τρόπον τινά», οι Σταυροφόροι έδειξαν στους Οθωμανούς τον δρόμο για την κατάκτηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, «διαμελίζοντάς» την και εφαρμόζοντας στα εδάφη της ένα κοινωνικό σύστημα που λειτουργούσε έτσι κι αλλιώς «διαλυτικά», δηλαδή το δυτικότροπο «φεουδαλικό καθεστώς» (το οποίο ο Έλληνας μεταφραστής του αποδίδει ως «τιμαριωτική διοίκηση»)⁶³.

Από την άλλη μεριά, ακολουθώντας εν προκειμένω το ρεύμα της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για το 1821 στο οποίο ανήκει και ο ίδιος, προσπαθεί να εξηγήσει τη δυναμική των οθωμανικών κατακτήσεων αποδίδοντάς την κατά κύριο λόγο στον φανατισμό που ενέπνεε το Κοράνι στους οπαδούς του⁶⁴. Επιπλέον, θεωρεί ότι όλες οι προσπάθειες οι οποίες έγιναν προκειμένου να οργανωθεί μια νέα σταυροφορία της Ευρώπης εναντίον των ισλαμικών ορδών που απειλούσαν την Κωνσταντινούπολη ήσαν ανώφελες, εξαιτίας της κατάστασης που επικρατούσε τότε στην Ευρώπη –μιας κατάστασης που δεν επέτρεπε οποιαδήποτε πρωτοβουλία εκ μέρους των ηγεμόνων της⁶⁵. Δεν είχαν νόημα, αναφέρει χαρακτηριστικά, ούτε καν οι προσπάθειες για «υποταγή του Ελληνικού κλήρου εις τον επίσκοπον της Ρώμης», αφού

62. Στο ίδιο, σ. 18.

63. «Οι Λατίνοι καθιστάμενοι εν τη Ανατολή έφεραν, ως λέγει ο Κ. Σέγυρος (Sé-gur), τας διαλυτικές αρχάς της τιμαριωτικής διοικήσεως [régime féodal], διαμελίζοντες την αυτοκρατορίαν εχάραξαν τρόπον τινά την οδόν, ήν τινα οι Μουσουλμάνοι έμελλον ν' ακολουθήσωσιν, ίνα καταστρέψωσιν αυτήν», στο ίδιο, σ. 18.

64. «Υποστηριζόμενοι εν ταις μάχαις υπό της τυφλής εκείνης πεποιθήσεως, ήν τινα το Κοράνιον έδιδεν εις τους Άραβας, [...] πολλώ υπέρτεροι των Ελλήνων κατά τε την ισχύν των στρατευμάτων και την ικανότητα των στρατηγών αυτών, οι Τούρκοι, ήτον εύκολον να προΐδη τς, έμελλον μετ' ολίγον να καταστηθώσιν οι δεσπόται της Ανατολής», στο ίδιο, σ. 19.

65. «Οι της Κωνσταντινουπόλεως Έλληνες έπαυσαν προ πολλού συναπαρτίζοντες μέρος του μεγάλου Ευρωπαϊκού σώματος [...] Η των συμφερόντων και δοξασιών διαφορά κατέστησε την Βυζαντινήν βασιλείαν [Bas-Empire] κράτος όλως κεχωρισμένον· έγκλειστος εντός των Οθωμανικών κήσεων, έκείτο, ούτως ειπείν, εκτός της Χριστιανισμένης και ουδεμίαν είχε μετ' αυτής συνάφειαν [...] Όθεν ει και [οι Δυτικοί] ενδιεφέροντο γενικώς περί της τύχης των Ελλήνων, [...] ει και ελυπήθησαν διά την δυστυχίαν τοσούτων χιλιάδων πιστών [...] ο Πάπας, οι Ενετοί και Γενούησιοι μόνοι ηδυνήθησαν να σκεφθώσι πραγματικώς περί εκδικήσεως αυτών», στο ίδιο, σ. 28-29.

κάτι τέτοιο είχε επιχειρηθεί και στο παρελθόν και είχε αποτύχει οικτρά⁶⁶.

Το πλέον εντυπωσιακό, όμως, είναι ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, ακολουθώντας μια ορισμένη τάση της εποχής του, που έχει επισημανθεί σχετικά πρόσφατα από τον Αλέξη Πολίτη⁶⁷. Μόνο που, στην περίπτωση του Ραφενέλ, ο οποίος εν προκειμένω προαναγγέλλει τη στάση των κατοπινών φιλελλήνων ιστοριογράφων, ο ηρωικός θάνατος του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα αναγορεύεται σε πράξη που αρκεί για να σβήσει από τη μνήμη όλες τις κατηγορίες που είχαν διατυπωθεί για τους Έλληνες, και κυρίως για αυτούς των μεσαιωνικών χρόνων. Στο μυαλό του Ραφενέλ, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ήταν άξιος «να διοική άλλους παρά εκφυλισθέντας ρωμαίους και να ζη εν ευτυχαστέροις καιροίς», και εν πάση περιπτώσει όχι τους «μωρούς» κατοίκους της Κωνσταντινούπολης οι οποίοι, αντί να πολεμούν, κοίταζαν πώς να διώξουν «τους Λατίνους, οίτινες αφιερούντο εις την υπεράσπισιν αυτών». Παρ' όλα αυτά, ο τελευταίος Βυζαντινός αυτοκράτορας έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι του για να αμυνθεί αποτελεσματικά, και η ιστορία τον δικαίωσε. Το τραγικό στην όλη ιστορία, σχολιάζει ο Ραφενέλ, ήταν ότι την Κωνσταντινούπολη την κυβέρνησε ένας «ήρωας» μονάχα για να την συνοδεύσει «εις την άβυσσον»:

επαρουσιάζετο εις τους Έλληνας η στιγμή του ν' αποτρίψωσι δι' ενεργητικής πράξεως τας μέμψεις, των οποίων προ τοσούτων αιώνων καθίστατο αξία η αδυναμία αυτών. Εν τούτοις η Κωνσταντινούπολις ανηγόρευεν αυτοκράτορα (1449) ικανόν να προλάβη την πτώσιν αυτής, αν το πράγμα ήτον ακόμη δυνατόν [...] Οι αφυείς αγώνες [του Ιωάννη Παλαιολόγου] προς επίτευξιν της ενώσεως των δύο εκκλησιών διήγειρε νέας ταραχάς και νέας εσωτερικάς στάσεις [...] η ανδρία και η αρετή [του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου] καθίστων αυτόν άξιον να διοική άλλους παρά εκφυλισθέντας ρωμαίους και να

66. «Ενόμισαν τινές ότι επί της εποχής εκείνης ηδύνατο να σωθή η αυτοκρατορία διά της εις τον επίσκοπον της Ρώμης υποταγής του Ελληνικού κλήρου· διότι η συνέπεια τοιαύτης συγκαταβάσεως ήθελεν ήσθαι σταυροφορία· αλλά δεν ήνε γνωστόν ότι ο Εμμανουήλ [Παλαιολόγος] μετεχειρίσθη ανωφελώς προ τινων ετών το μέσον τούτο; η κατάστασις της Ευρώπης εις ουδένα των ηγεμόνων αυτής επέτρεπε να λάβη μέρος εις τα πράγματα της Ελλάδος», στο *ίδιο*, σ. 21.

67. Βλ. Α. Politis, «La conquista di Constantinopoli. Un caso particolare della ricezione di Bizanzio nell'ideologia neogreca», στα *Πρακτικά του Συνεδρίου, Niccolò Tommaseo: Popolo e nazioni, Italiani, Corsi, Greci, Illirici*, Ρώμη-Πάδοβα: Antenore, 2004, σ. 415-433.

ζη εν ευτυχεστέροις καιροίς. Εύρε την μητρόπολιν αυτού κατασπαρραττομένην υπό [...] των σκανδαλωδών συζητήσεων των ορθοδόξων και σχισματικών [...] οι μωροί κάτοικοι αυτής απώθουν τας φρονίμους παραινέσεις του ηγεμόνος και απεδίωκον τους Λατίνους, οίτινες αφιερούνται εις την υπεράσπισιν αυτών. Αυτή η σύγχυσις των δοξασιών, υποθαλπομένη δι' αξιοποιώνων σκευωριών των μοναχών επετάχυνε την επιτυχίαν των Οθωμανών· τοσούτον είν' αληθές ότι λαός κατασπαρραττόμενος ιδίοις χερσί τρέχει αυθόρμητος εις προϋπάντησιν του ξένου ζυγού. [...] Ο αυτοκράτωρ πεποιθώς εις την σταθερότητα των γενναίων αυτού στρατιωτών ενεθάρυνεν αυτούς διά του ιδίου παραδείγματος. Παράδοξος αμοιβή (vicissitude) των ανθρωπίνων πραγμάτων! Η Κωνσταντινούπολις λαβούσα επί των ημερών του μεγαλείου και της δυνάμεως αυτής μόνους τυράννους ή ανάνδρους ανακτάται ήρωα μόνον ίνα συγκαταβή εις την άβυσσον⁶⁸.

Τελείως διαφορετική είναι η άποψή του για τα υπόλοιπα μέλη του αυτοκρατορικού οίκου των Παλαιολόγων, τα οποία εμφανίζει ως τυπικούς μεσαιωνικούς ηγεμόνες που δεν ενδιαφέρθηκαν ποτέ για το έθνος τους⁶⁹. Η άποψή του για την τύχη της βυζαντινής αριστοκρατίας, και μάλιστα για εκείνη της οικογένειας των Παλαιολόγων, έχει επίσης ενδιαφέρον, διότι ο Ραφενέλ ουσιαστικά αποφαινεται ότι αυτή η αριστοκρατία εξαφανίσθηκε ολοσχερώς, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι εκπρόσωποί της, όσοι τουλάχιστον γλίτωσαν την «καρατόμηση», και προκειμένου να προστατέψουν τα προνόμια και την περιουσία τους –αυτοί οι «υποκριτές» που άλλοτε «απέκρουαν» κάθε σκέψη για ένωση μεταξύ Δυτικής και Ανατολικής Εκκλησίας–, δεν δίστασαν να ασπαστούν τον μουσουλμανισμό:

Ο Μωάμεθ [...] εξήλειψε τα τελευταία ίχνη της Βυζαντινής βασιλείας. Έκτοτεν ίδεν ο κόσμος εκλείψαν παν το εισέτι υπάρχον εκ του μεγαλείου των Ελλήνων. Ο θηριώδης Μωάμεθ εξωλόθρευσε τας [...] την αλαζονείαν αυτού ενοχλούσας αρχαίας οικογενείας. Οι Νοταράδες, οι Κατακουζηνοί και άλλοι κηδεσταί των τελευταίων αυτοκρατορικών γενών εκαρατομήθησαν διαδοχικώς [...] Προς αποφυγήν της ανιλεούς ταύτης καταδιώξεως οι σημαντικώτεροι μεταξύ των Ελλήνων εφάνησαν μη δυσχεραίνοντες επ' ουδεμιά εξουδενήσει, ηγεμονίδαι,

68. Κ. Α. Ρεφενέλ, *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων*, σ. 22-23.

69. «Ουδέν εγένετο αξιομνημόνευτον μέχρι της ενάρξεως του 1458. Η Ελλάς ημιδουλωμένη υπό των Οθωμανών ετήκετο εν δυσχερεί απραξία, η δε ησυχία αυτής εταράσσετο εκ μόνων των ερίδων των δύο αδελφών του τελευταίου αυτοκράτορος [...] Οι άθλιοι αυτοί ηγεμόνες ωθούμενοι υπό της αυτής παραφροσύνης της απολεσάσης και το έθνος και την οικογένειαν αυτών, δεν ηδυνήθησαν να εννοήσωσιν ότι η κοινή σωτηρία εξηρτάτο εκ μόνης της εαυτών ομονοίας», στο *ίδιο*, σ. 34-36.

μεγιστάνες, άρχοντες, έτι δε Παλαιολόγοι, και πληθύς των υποκριτών εκείνων, των αποκρουσάντων τα μάλιστα την ένωση των εκκλησιών ησπάσθησαν την θρησκείαν, του νικητού εξαγοράσαντες το ζην και την συντήρησιν της περιουσίας αυτών, αιώνιον περιβαλλόμενοι αίσχος. Δέκα έτη μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως εφαινοντο ακόμη χριστιανοί, αλλ' ανήκοντες εις τας τελευταίας τάξεις του αρχαίου λαού· η τοσούτον πολυάριθμος αυλή των αυτοκρατόρων ηφανίσθη, τα εξευγενισθέντα ονόματα εκρύπτοντο υπό Μουσουλμανικά⁷⁰.

Επιπλέον, δεν διστάζει να γίνει ακόμη και ειρωνικός σχολιάζοντας τη φήμη που έτεινε να υιοθετηθεί από κάποιους λογίους της εποχής του ότι οι σύγχρονοι κάτοικοι της Λακωνίας, και κυρίως οι Μανιάτες, είναι απόγονοι «των αυτοκρατορικών δυναστειών της Κωνσταντινουπόλεως και Τραπεζούντος». «Πολύ ολίγον ενδιαφέρει τη των Λακώνων δόξη», αναφέρει χαρακτηριστικά, αν αυτό είναι ή δεν είναι αληθές, διότι και να είναι αληθές πρόκειται για μια μάλλον «άγρονη τιμή»⁷¹.

Παράλληλα, ο Ραφενέλ επιμένει να μέμφεται τους Δυτικούς όχι μονάχα διότι δεν έκαναν τίποτα για να προστατέψουν την Ελλάδα αλλά και επειδή προσπαθούσαν να «αρπάξουν» ό,τι είχε απομείνει ελεύθερο από τις επαρχίες της⁷². Ιδιαίτερα επικριτικός είναι αναφορικά με την ιστορική παρουσία των Βενετών στον χώρο της κυρίως Ελλάδας. Ο Γάλλος λόγιος υποστηρίζει, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι η πολιτική της Βενετίας έναντι των Ελλήνων ήταν τόσο γεμάτη «υπεροψία και ωμότητα» που κατέστησε από μόνη της «τον τουρκικόν ζυγόν προτιμώτερον του εαυτής». Αποφαίνεται δε ότι, εξαιτίας αυτής της παρουσίας, χύθηκε στην Ελλάδα περισσότερο αίμα από ό,τι «εχύθη εις τας προ μικρού δοθείσας πολυαριθμούς μάχας προς ανάκτησιν της ανεξαρτησίας αυτής»⁷³.

70. Στο ίδιο, σ. 42.

71. «Νομίζουσι μάλιστα ότι πολλά υποκείμενα των αυτοκρατορικών δυναστειών της Κωνσταντινουπόλεως και Τραπεζούντος εκρύβησαν εκεί υπό πλαστά ονόματα και ότι μετά τινας γενεάς τα ίχνη της υψηλής αυτών καταγωγής εξηλείφθησαν διά της συγχωνεύσεως μετά των ιθαγενών οικογενειών. Πολύ ολίγον ενδιαφέρει τη των Λακώνων δόξη, αν η υπόθεσις αύτη είνε μάλλον ή ήττον βάσιμος, η άγνοος τιμή ότι έμειξαν το αίμα αυτών μετ' εκείνου των μοναρχών, ουδέν ηδύνατο να προσθέσει εις την δόξαν αυτών», στο ίδιο, σ. 162.

72. «Ότε η Ελλάς έκυπτεν υπό το βάρος των φρικωδεστάτων κακών, τα έθνη, άτινα ώφειλον φυσικώς να λάβωσι την υπεράσπισιν αυτής, δεν ηρκούντο να επιβαρύνωσι την δυστυχίαν αυτής, αλλ' ηγωνίζοντο ν' αρπάσωσι και την σκιάν αυτήν της ανεξαρτησίας των μηκέτι υποδουλωθεισών μεταξύ των επαρχιών αυτής», στο ίδιο, σ. 61.

73. «Κατέχουσα πλουσίας επαρχίας, εν αις οι Έλληνες απετέλουν το σύνολον των

Μάλιστα, δεν διστάζει να δικαιολογήσει τη συμπεριφορά των Ελλήνων προς τους Βενετούς –που είχε δεχτεί τόσες επικρίσεις στο παρελθόν από Δυτικούς συγγραφείς– διότι, όπως αναφέρει, οι Έλληνες «απατηθέντες τοσάκις ήσαν δύσπιστοι ήδη». Όσο δε για τη συμμετοχή των Ελλήνων σε επιχειρήσεις του βενετικού στρατού και στόλου, την χαρακτηρίζει αποτέλεσμα εξαναγκασμού, που δεν αποδεικνύει τίποτα για τα πραγματικά τους αισθήματα⁷⁴. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο σχολιάζει και το αντίστροφο γεγονός, εκείνο δηλαδή της συμμετοχής των Ελλήνων σε επιχειρήσεις των Οθωμανών κατά των Βενετών· θεωρεί πως δεν αποδεικνύει τίποτα για τα πραγματικά αισθήματα του ελληνικού λαού, ο οποίος ήταν ουσιαστικά έρμαιο των επιδιώξεων των κατακτητών του:

Ότε τέλος πάντων η γερουσία [...] ενόμισεν ότι ώφειλε να μορφώση Ελληνικά τάγματα, δεν ήτον ήδη καιρός πλέον να επαναγάγη τα πνεύματα. Οι Ενετοί ένεκα της αλαζονείας και απαθείας αυτών κατέστησαν μισθοί. Αι αρπαγαί και ωμότητες, δι' ων ετιμώρουν τας λειποταξίας προκαλεσθείσας υπό της κακής αυτών μεταχειρίσεως, απέσπασαν διά παντός εκ των συμφερόντων αυτών τα αξιοθρήνητα λείψανα του Ελληνικού λαού. Εφάνησαν επαρχίαι ολόκληροι αμυνόμεναι, άνευ της βοηθείας των Τούρκων, κατά των στρατευμάτων της

κατοίκων, [η Βενετία] μετεχειρίσθη τους δυστυχείς τούτους μετά τοσαύτης υπεροφίας και ωμότητος, ώστε ηδύνατό τις ειπείν ότι έλαβεν ως ίδιον έργον το να καταστήση αυτοίς τον τουρκικόν ζυγόν προτιμώτερον του εαυτής. [...] Οι Έλληνες, ελευθερωθέντες αφ' ενός ζυγού ίνα διαβώσιν υπ' άλλον, δεν ησθάνθησαν ότι ήλλαξαν κυρίους. Οι τε Ενετοί και οι Τούρκοι δεν αμφισβήτησαν περί άλλου, ειμή περί του δικαιώματος του καταπιέζειν αυτούς. Η φιλοδοξία και η ψευδής προστασία των Ενετών κατέκλυσεν ίσως την Ελλάδα διά πλείονος αίματος ή όσον echύθη εις τας προ μικρού δοθείσας πολυαριθμούς μάχας προς ανάγκησιν της ανεξαρτησίας αυτής. [...] Και η μυσσρά αύτη δημοκρατία [cette odieuse république] ευρήκε συνηγόρους. Ελεύσεται δε καιρός καθ' όν οι συγγραφείς κριταί των συμβάντων και των ανθρώπων, δεν θέλουσιν εκπλήττεσθαι ενώπιον της βίας και του αποτροπαίου εκείνου εγωϊσμού του θυσιάζοντος τους πολλούς εις τους ολίγους. [...] Μετ' ου πολύ η τε ηθική και η φιλανθρωπία ενώσωσι την φωνήν αυτών, ίνα καταρώνται εν ταις επερχομέναις γενεαίς τον πειραθησόμενον ν' ανεγείρη καθ' άλλης Ελλάδος την βδελυράν της Ενετίας πολιτικήν», στο ίδιο, σ. 118-119.

74. «Οι Έλληνες όμως απατηθέντες τοσάκις ήσαν δύσπιστοι ήδη. Οι μεν εθελουσίως λαβόντες μέρος υπηρεσίας υπό τον Τριβιζιάνην διεκρίθησαν διά της εαυτών ανδρίας, αλλ' η ανδρία αύτη ουδένα είχε σκοπόν· ήτο δουλική και μετείχε της συνηθείας και υπακοής πολλώ μάλλον παρά του ενθουσιασμού, οι δε εξ ανάγκης στρατολογηθέντες δυστυχείς ωφελήθησαν εκ της πρώτης ευκαιρίας, ίνα επανέλθωσιν οίκαδε και μετέβησαν εις τας εστίας αυτών να περιμείνωσιν εν υπομονή το ξίφος (γιαταγάνι) [cimeterre] των Τούρκων ή την μήνιν των Ενετών», στο ίδιο, σ. 91.

δημοκρατίας, καίτοι δε Χριστιανοί εμάχοντο ίνα μείνωσιν υπό τον Οθωμανικόν ζυγόν· καθότι συγκρινομένης της παρούσης αυτών καταστάσεως με τας υπό το σιδηρούν σκήπτρον της Ενετίας κατατρυχούσας αυτούς συμφοράς, η τυραννία των Τούρκων εφαινετο αυτοίς ήττον φρικαλέα. Η ηδονή του κέρδους και η ελπίς του ν' αποφύγωσι συνάμα την δουλείαν και την κακοδαιμονίαν, κατέταξαν πλήθος Πελοποννησίων υπό τας σημαίας του αγίου Μάρκου· αλλά ταχέως ποτισθέντες αηδίας, εκτεθειμένοι εις τους σαρκασμούς των Ενετών· παρητήθησαν σχεδόν όλοι της αγónου τιμής του υπηρετείν έθνους, όπερ εις αμοιβήν του αίματος αυτών επεδεδίλευεν αυτοίς μόνας περιφρονήσεις. Εχρειάσθη πολύς χρόνος πριν αι Ιταλικαί σπείραι συναινέσωσι να μεταχειρίζωνται ως αδελφούς και συστρατιώτας τα της Πελοποννήσου στρατεύματα. Άδικος πρόληψις ηνωμένη μετά της θρησκευτικής δεισιδαιμονίας ήγειρον ανυπέρβλητον φραγμόν αναμέσων αυτών. [...] Γενόμεναι μωαμεθανικαί η Πελοπόννησος και Ήπειρος [...] επεθύμουν την ησυχίαν· διότι η ευτυχία αφηρέθη αυτοίς διά παντός. Ο χρόνος της απάτης παρήλθεν ως προς την Ελλάδα. Η Ενετία κατεχράσθη τοςάκις την εμπιστοσύνην αυτής, ώστε και την ελευθερίαν αυτήν εάν προσέφερον αυτή, ηδύνατο να δυσπιστήση διά τοιούτον δώρον. [...] Αντί να βοηθήσωσι τους μαχητάς της Λακωνίας και Χιμάρας οι Ενετοί στρατηγοί και διοικηταί ηγωνίσθησαν παντί σθένει ίνα καταβάλωσιν αυτούς· ήτον αυτοίς εύκολον να στρέψωσιν εις όφελος της δημοκρατίας την απελπισίαν αυτών των ανθρώπων. Ενρησχολήθησαν δε μόνον και μόνον εις το να καταστήσωσιν αυτούς τους ασπονδοτέρους εχθρούς αυτής⁷⁵.

Το μόνο συμπέρασμα που μοιάζει να συνάγεται από όλα αυτά, συνεχίζει ο Ραφενέλ, είναι ότι, εν μέσω όλων των διαδοχικών εισβολών Βενετών και Οθωμανών στον ελλαδικό χώρο, η κάθε μια από τις οποίες ερχόταν δήθεν για να απελευθερώσει τους Έλληνες από την καταπίεση που είχε επιβάλλει η προηγούμενη, «η Ελλάς ως ουδέν λογίζεται»· και ότι, για να αλλάξει αυτή η κατάσταση για το «άλλοτε ένδοξο έθνος», έπρεπε να περάσουν τελικά πάρα πολλά χρόνια:

Κατά την δυστυχή ταύτην εποχήν (1463) η Ελλάς ως ουδέν λογίζεται· ηδύνατο τις σχεδόν να είπη ότι η ιστορία αυτής παύει. Ναι μεν η Πελοπόννησος γίνεται το θέατρον νέων συμβάντων, αλλ' οι Έλληνες παριστάνουσιν εν αυτώ παθητικόν μόνον πρόσωπον. Καταδικασμένοι να ήναι απλοί θεαταί της μεταξύ των εχθρών αυτών αρξαμένης πάλης, καθίστανται το υπέρ του νικητού προωρισμένον άθλον. Εάν οι Ενετοί δοκιμάζωσιν ίνα μεταδώσωσιν αυτοίς ρώμην απολεσθείσαν, τούτο γίνεται μόνον προς τον σκοπόν του να κερδίση η δημοκρατία

75. Στο ίδιο, σ. 99-101· πβ. στο ίδιο, σ. 67-68, 102 και 118.

επαρχίαν τινα περιπλέον, ουχί δε προς αναγέννησιν αυτών. Εγείρουσα τους Έλληνας η Ενετία σκοπόν μόνον έχει να μεταχειρισθῇ αυτούς ως όργανα, ίνα αποσπάσασα την Ελλάδα από του οθωμανικού ζυγού [joug de Mahomet] αντικαταστήσῃ αυτήν υπό τον ίδιον αυτής. Διά τούτο αρχηγοί Ιταλοί ουδέν όριον θέτουσιν εις τας κακώσεις και κακοποιΐας, όσας διαπράττουσιν εναντίον λαού θεωρουμένου παρ' αυτών ως υποτεταγμένου ήδη εις την εαυτών τυραννίαν. Τον ατυχῇ τούτον λαόν καταθλίβουσι τα στρατεύματα της Ενετίας, και μετ' ολίγον, χωρίς να συντελέσῃ εις τας επιτυχίας της δημοκρατίας, μέλλει να τιμωρηθῇ παρά των στρατιωτών του Μωάμεθ. Πάντοτε κατατυραννουμένου, πάντοτε δεδουλωμένου, η τύχη έθνους, άλλοτε ενδόξου, είνε το να στενάζῃ αμοιβαίως υφ' όλα τα ξίφη και να καθίσταται λεία του τελευταίου μαχητού. Πόσα έτη ακόμη διήλθον πριν δυνηθῇ να σωθῇ εκ τοσούτου ονείδους και τοσούτων δυστυχιών⁷⁶.

Χαρακτηριστικό του γεγονότος ότι ο Ραφενέλ ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την ιστορία της Ελλάδας και τη μοίρα του λαού της είναι το ότι, στην αρχή κάθε κεφαλαίου της *Ιστορίας* του, υπάρχει κάποιο σχόλιο για τη γενική κατάσταση της Ελλάδας κατά την περίοδο που διεξέρχεται⁷⁷. Ο τρόπος που έχει οριοθετήσῃ το αντικείμενό του και η έμφαση που έχει επιλέξει να δώσει στα γεγονότα που αφορούν στην κυρίως Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένων των νησιών του Αιγαίου και του Ιονίου –όπου, θυμίζω, κατοικούν κατά τη γνώμη του οι αληθινοί Έλληνες–, τον κάνουν να προβαίνει σε διευκρινήσεις όταν αναφέρεται σε κάποια άλλη περιοχή που επίσης θεωρεί ως ελληνική. Αυτό συμβαίνει για παράδειγμα στην περίπτωση της Κύπρου:

Ενομίσαμεν καθήκον ημών να είπωμεν μίαν λέξιν περί των υποθέσεων της Κύπρου· διότι η νήσος αύτη ουσιωδώς ηνωμένη μετά της Ελλάδος διά της γλώσσης, της θρησκείας και των ηθών των κατοίκων αυτής, έπαυσεν αποτελούσα μέρος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μόνον μετά τον διαμελισμόν των επαρχιών αυτής. Διαμείναντες Έλληνες [Grecs] υπό την δεσποτείαν των Λατίνων οι Κύπριοι υπήρξαν τοιούτοι και υπό τον Οθωμανικόν ζυγόν ακόμη· και διά τούτο μάλιστα η Ιστορία αυτών συνδέεται μετά της των νεωτέρων Ελλήνων [modernes Hellènes]⁷⁸.

76. Στο ίδιο, σ. 46-47.

77. Για παράδειγμα: «Νέος αιών άρχεται [ενν. τον 16ο αιώνα]. Η Ελλάς εξαλείφεται εκ του γεωγραφικού χάρτου, γίνεται αφανής εν τω μέσω των συμφορών [...] εντούτοις υπάρχει εισέτι, αλλά μαραινομένη και εις τοιαύτην εγκατάλειψιν, ήν τινα μαρτυρήσουσιν υπεράγαν αι μέλλουσαι να εκραγώσι κατ' αυτής συμφοραί», στο ίδιο, σ. 91.

78. Στο ίδιο, σ. 72.

Ο Ραφενέλ, ουσιαστικά, όταν μιλά για «ιστορία της Ελλάδας», εννοεί ουσιαστικά την *ιστορία των Ελλήνων*, ή έστω την ιστορία των, κατά τη γνώμη του, «αληθινών» Ελλήνων. Και είναι αρκετά αυστηρός και συνεπής με αυτή του την επιλογή, αφού προτιμά να μην ασχοληθεί ιδιαίτερα με γεγονότα τα οποία συνέβησαν στο ελλαδικό έδαφος, και των οποίων τη σημασία για τη γενικότερη ευρωπαϊκή ιστορία είναι κατά τα άλλα σε θέση να κατανοήσει –όπως, για παράδειγμα, τη ναυμαχία της Ναυπάκτου ή τους Βενετο-οθωμανικούς πολέμους για τον έλεγχο της Κρήτης–, αλλά τα οποία θεωρεί εντέλει ως λίγο-πολύ «άσχετα» με ό,τι αντιλαμβάνεται ως «ιστορία της Ελλάδας». Από αυτή δε την άποψη, ο Γάλλος λόγιος δείχνει να προπορεύεται της εποχής του, και μάλιστα όχι μονάχα σε σχέση προς τις ιδέες που κυριαρχούσαν στα χρόνια της φιλελεύθερης ιστοριογραφίας για το 1821 αλλά και σε σχέση με τα κατοπινά μεγάλα αφηγήματα συγγραφέων όπως ο Έμερσον και ο Τσινκίζνι:

Δεν ανήκει εις το σχέδιον του παρόντος πονήματος να διηγηθώμεν τα πράγματα κατά τας μικροτέρας λεπτομερείας αυτών, οφείλομεν προ πάντων να διέλθωμεν επιτροχάδην τα έμμεσον μόνον μετά της Ιστορίας της Ελλάδος σχέσιν έχοντα. Αύται αι σκέψεις υπεχρέωσαν ημάς να συντέμωμεν την διήγησιν του πολέμου της Κρήτης· καίτοι δε ικανάς παραγαγόντος μεταβολάς, ώστε να χορηγήσωσιν ύλην πολλών τόμων, ομιλούμεν περί αυτού μόνον ίνα δηλώσωμεν την επί της τύχης των Ελλήνων επιρροήν αυτού⁷⁹.

Εκείνο μάλιστα που τον ενοχλεί ιδιαίτερα είναι το γεγονός ότι, ελλείψει άλλων ασφαλέστερων πηγών, είναι υποχρεωμένος, για ένα μεγάλο τμήμα της περιόδου από την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης μέχρι την εποχή της «αναγέννησης» των Ελλήνων, να βασίζεται σχετικά με την ελληνική ιστορία σε βενετικές πηγές που, όπως και οι οθωμανικές, τις οποίες πάντως δεν ελέγχει, περιλαμβάνουν πολλούς «μύθους» και «αόριστες ενδείξεις» σχετικά με το τι πραγματικά συνέβαινε στους Έλληνες και τη χώρα τους:

Η διαλλαγή αύτη [ενν. η εναλλαγή Βενετών και Οθωμανών στα “ελληνικά” εδάφη] υπήρξε σχεδόν άκαρπος τη Ελλάδι υπομεινάση όλα τα δεινά του πολέμου, αυτή ουδέν άλλο εκέρδησεν, ειμή δουλική ησυχίαν, η δε χώρα των Λακώνων ένθα κατέφυγον οι τελευταίοι πατριώται της Πελοποννήσου εξηκολούθησε μόνη ευγενώς αγωνιζομένη υπέρ της διατηρήσεως της εαυτής ανεξαρτησίας. Η σκοτεινή Ιστορία του 15[ου] αιώνος, τα χρονικά της Ενετίας, ως και τα μουσουλμανικά συναξάρια, δεν μετεβίβασαν εις ημάς τα ονόματα των κατ’

79. Στο ίδιο, σ. 124.

εκείνην την εποχήν επ' ανδρία διακριθέντων· μόναι δε ενδείξεις αόριστοι ευρίσκονται, αι δε της Ελλάδος παραδόσεις μιγνύονται μετά πολλών μύθων, ώστε δεν τολμώμεν ν' αντλήσωμεν εν αυταίς πληροφορίας· εν ελλείψει λεπτομερεστέρων ή βεβαιωτέρων γνώσεων, ακολουθήσομεν τους Ενετούς συγγραφείς μέχρι της στιγμής καθ' ήν η πολιτική της Ρωσσίας αναζωπυρούσης τας ελπίδας της Ελλάδος και ανεγειρούσης, ούτως ειπείν, την ευφυΐαν των λαών αυτής, θα μάς χορηγήσει η ιδία Ελλάς επίσημα διδόμενα εκφύουσα τα πρώτα σπέρματα των γενναίων ιδεών, αίτινες σήμερον εισίν ο κλήρος όλων των Ελλήνων⁸⁰.

Η πραγματεύση από μέρους του Ραφενέλ της «δουλικής» για τους «απογόνους των Ελλήνων» εποχής που ακολουθεί την κατάκτηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς συνεχίζει ουσιαστικά πάνω στο ίδιο μοτίβο το οποίο κυριάρχησε στην αφήγηση των γεγονότων της βυζαντινής περιόδου. Πρώτα από όλα, ο μεταβυζαντινός κλήρος μοιάζει να αποτελεί συνέχεια του βυζαντινού, αναπαράγοντας όλα τα ελαττώματα και τη διαφθορά του τελευταίου:

ο Γεννάδιος, μοναχός παράλογος ή πωλημένος εις τα του Σουλτάνου συμφέροντα, απήγγελεν υποτιθέμενους χρησμούς, δι' ων εξήτει να πλανέση τα πνεύματα· ο άθλιος ούτος υποκρινόμενος τον θεόπνευστον εξηπάτησεν άπαντας διά της υποκρισίας των λόγων του. Άπασα η Κωνσταντινούπολις επίστευσεν εις την προφητικήν αυτού αποστολήν [...] ούτοι οι ασεβείς λόγοι ήσαν συμφωνότατοι με την τύφλωσιν και τας διαθέσεις των Γραικορωμαίων [Grecs]. [...] η Κωνσταντινούπολις ανέλαβε τον ορθόν λόγον μόνον, εν' απολήσει αυτόν εν τω φερέτρω. [...] Οι Γραικορωμαίοι [Grecs]⁸¹ έτρεμον μάλλον διά την λατρείαν αυτών παρ' όσον εφοβούντο την υποδούλωσιν⁸².

Αυτή η στάση του ανθενωτικού Ορθόδοξου κλήρου, που βρισκόταν σε καταφανή αντίθεση με εκείνη του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, είχε κατά τον Ραφενέλ ως συνέπεια μεγάλες μερίδες του ελληνικού πληθυσμού να μην αντισταθούν ουσιαστικά στην οθωμανική κατάκτηση, αν όχι «να θεωρήσωσι την Οθωμανικήν δεσποτίαν ως ουράνιον χάριν»· όπως, για παράδειγμα, συνέβη με τους πληθυσμούς της Πελοποννήσου⁸³. Ο Γάλλος

80. Στο ίδιο, σ. 77-78.

81. Εδώ ο μεταφραστής, προφανώς για να αμβλύνει τις εντυπώσεις που θα προκαλούσαν στο ελληνικό κοινό οι διατυπώσεις του Ραφενέλ, όχι μονάχα μεταφράζει το «Grecs» ως «Γραικορωμαίοι» αλλά απαλείφει και τη φράση «toujours fanatiques», δηλαδή οι «πάντοτε φανατισμένοι Έλληνες», που υπάρχει στο γαλλικό πρωτότυπο.

82. Στο ίδιο, σ. 24-25.

83. «Οι της χερσονήσου κάτοικοι [...] συνηθίσαντες να γίνωνται η λεία του

λόγιος δεν διστάζει πάντως να αναδείξει την ικανότητα του Μωάμεθ να αντιλαμβάνεται ποιο είναι το συμφέρον του και να χρησιμοποιεί τα ισχυρά σημεία των αντιπάλων του προς δικό του όφελος, όπως για παράδειγμα τις ικανότητες των διαφόρων ελίτ των υπό κατάκτηση λαών. Έτσι, δεν διστάζει να αποφανθεί ότι ο Οθωμανός κατακτητής «την Ελλάδα αυτήν αντέταξε κατά της Ελλάδος», ότι δηλαδή «οι υπουργοί και στρατηγοί αυτού υπήρξαν Έλληνες, πριν ή γένωσι μουσουλμάνοι» και συνετέλεσαν τα μέγιστα σε όλα τα μεγάλα του επιτεύγματα⁸⁴.

Παρ' όλα αυτά, ο Ραφενέλ σπεύδει να διευκρινίσει, με τη συνέπεια που τον διακρίνει σε ολόκληρη την *Ιστορία* του, ότι αν ασχολείται με τον Μωάμεθ τον Πορθητή, είναι επειδή η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης αποτελεί «το αληθές σημείον της αφετηρίας εκείνου του μέρους όπερ καλείται η νεωτέρα Ελλάς», μια άποψη που θα αναπαραγόταν βέβαια από τους περισσότερους ιστοριογράφους, Έλληνες και ξένους, οι οποίοι θα ασχολούνταν στο εξής με την ελληνική ιστορία:

Ο Μωάμεθ καταστρέφων την Ελλάδα ηθέλησε να κληροδοτήσει εις τα ατυχή λείψανα του έθνους τούτου όλας τας θλίψεις δουλείας, αυστηροτέρας έτι μάλλον γενομένης. Δεν προέβλεπεν ότι τοσαύται πρόνοιαι, ιν' αυξήση διά του χρόνου το βάρος των αλύσεων των θυμάτων αυτού, έμελλον επί τέλους διά της υπερβολής των κακών να παράξωσιν εκείνην την δραστηρίαν και μεγαλόψυχον απελπισίαν, ήτις συντρίβει πάσας τας αλύσους και απαλλάσσεται

ισχυροτέρου έβλεπον με την αυτήν αδιαφορίαν τας επιτυχίας ή τας συμφοράς των τυράννων, οίτινες διεφιλονείκουν προς αλλήλους το δικαίωμα του κατατρέχειν αυτούς. Δεσποτισμός φρικαλέος ώθησε την αγανάκτησιν αυτών εις τοσούτον βαθμόν, ώστε, κατά την αρχήν, εδέησε να θεωρήσωσι την Οθωμανικήν δεσποτίαν ως ουράνιον χάριν· διότι συνέφερον εις τους σκοπούς του Μωάμεθ να μαλάσση την τύχην των ηττημένων [...] εφέρετο μεν τραχέως και χαλεπώς κατά των βασιλέων [...] εφείδετο δε των λαών. [...] Οι ατυχείς Πελοποννήσιοι υπετάγησαν λοιπόν χωρίς να μεμφιμοιρώσι και ως εξ έθνους. Ολίγον έμελλεν αυτοίς, εάν καλλιεργούν τους αγρούς αυτών χάριν των Μουσουλμάνων ή αν έβλεπον εαυτούς στερουμένους τας καρπολογίας υπό τυράννων χριστιανών», στο *ίδιο*, σ. 38.

84. «Η του Μωάμεθ πολιτική υπηρέτησεν αυτόν πολλώ μάλλον, ή των όπλων αυτού η δύναμις, εις το ν' αποτελειώσει την απόσβεσιν των Ελλήνων. Παρ' αυτοίς εύρεν επιτηδείως τα σταθερώτερα υποστηρίγματα της δυνάμεως αυτού. Την Ελλάδα αυτήν αντέταξε κατά της Ελλάδος. Οι υπουργοί και στρατηγοί αυτού υπήρξαν Έλληνες, πριν ή γένωσι μουσουλμάνοι. [...] Ο Μεζίτης μάλιστα κατήγετο εκ του αίματος των Παλαιολόγων. Η στρατιωτική της Τουρκίας κατάστασις συνίστατο τρόπον τινά εξ Ελλήνων μόνων. [...] Όθεν ηδύνατό τις ειπείν μετά λόγου ότι, αν ο Μωάμεθ έπραξεν έργα μεγάλα κατώρθωσεν αυτά διά μόνων των Ελλήνων», στο *ίδιο*, σ. 81-82 και 85.

παντός ζυγού. Ίσως θαυμάσει τις, διότι εξετεινάμεν τοσούτον την περί της βασιλείας του Μωάμεθ ημετέραν διήγησιν, ηδυνάμεθα να περιορισθώμεν εντός στενωτέρων ορίων, εάν δεν εφαινετο ημίν πρόσφορον να επιστήσωμεν ιδίως την προσοχήν επί τινος εποχής δεικνυούσης, τρόπον τινά, το αληθές σημείον της αφετηρίας εκείνου του μέρους, όπερ καλείται η νεωτέρα Ελλάς [Grèce moderne]. Ίνα δε θέσωμεν τον αναγνώστην εις θέσιν ν' ακολουθήσῃ την πορείαν των συμβεβηκότων, ήτον επάναγκες να γνωστοποιήσωμεν αυτώ την τύχην των εις τους Τούρκους υποτεταγμένων Ελληνικών επαρχιών. Του λοιπού συντομώτεροι αποχωρίσωμεν της ημετέρας διηγήσεως πάντα τα μη απ' ευθείας συναφή τω απασχολούντι ημάς αντικειμένω γεγονότα⁸⁵.

Ιδιαίτερο σημείο προβληματισμού είναι για τον Ραφενέλ το πώς μπορεί να τεκμηριωθεί η δράση των «ηρώων» που εμφανίστηκαν στην Ελλάδα μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα, από τη στιγμή που οι Έλληνες δεν διέθεταν τότε «φιλολογία», και δεν ήταν δυνατό να αφήσουν μαρτυρίες της δράσης τους· ένα στοιχείο που, εκ πρώτης όψεως, δείχνει να παραπέμπει στις σχετικές αναζητήσεις της γαλλικής ρομαντικής ιστοριογραφίας της εποχής του. Δυσανασχεται λοιπόν και πάλι για το γεγονός ότι είναι αναγκασμένος να καταφεύγει στα βενετικά αρχεία, ενώ χαρακτηριστικό είναι το ότι, αν και θεωρεί πως το έργο του Φωριέλ προσέφερε ανεκτίμητες πληροφορίες για τις «δημώδεις παραδόσεις» των Ελλήνων κατά τα χρόνια της «δουλείας» τους, αποφαίνεται πως, δυστυχώς, «ακριβεστέρα περιγραφή των ανδραγαθημάτων τούτων απολεσθήσεται ως προς τους μεταγενεστέρους»:

Το πρώτον μέρος του δεκάτου εβδόμου αιώνα δεν υπήρξεν αξιοσημείωτον δι' ουδενός συμβάντος ανακαλύπτοντος την ύπαρξιν της Ελλάδος. [...] μόλις εν τω ευρυχωροτάτω περιβόλω της Κωνσταντινουπόλεως, προσέφερετο τ' όνομα Έλλην μεταποιηθέν εις το του ραϊά· εν τούτοις τα όρη της Ελευθερολακωνίας ήρξαντο αντηχούντα τα πολεμικά άσματα των πρώτων Κλεπτών. [...] το πνεύμα της ελευθερίας παρήγεν ήδη ήρωας, αλλά τ' όνομα αυτών διέφυγε την γραφίδα της Ιστορίας. Αυτοί έζησαν αναμφιβόλως εις τας δημώδεις παραδόσεις, εν τοις ενθουσιαστικοίς εκείνοις ύμνοις, ούς πεπαιδευμένος φιλόλογος [savant litterateur] [ο κ. Fauriel, όστις εδημοσίευσεν εξαίρετον μετάφρασιν δημωδών ασμάτων της νεωτέρας Ελλάδος] προ ολίγου παρέδωκεν εις τον ημέτερον θαυμασμόν [...] αλλ' ακριβεστέρα περιγραφή των ανδραγαθημάτων τούτων απολεσθήσεται ως προς τους μεταγενεστέρους, καθώς δε και διά τα

85. Στο ίδιο, σ. 88.

προηγούμενα, εις μόνα τα χρονολογικά της Ενετίας οφείλομεν να ζητήσωμεν τας θλιβεράς της Ελλάδος αναμνήσεις κατά την περίοδον του αιώνος εκείνου. Λαός άνευ φιλολογίας [littérature] δεν αφήνει ίχνη εν τω χρόνω, και αποτελεί ανεκπλήρωτον κενόν εν τοις χρονικοίς του κόσμου⁸⁶.

Η «πολιτική ανάσταση», όπως την αποκαλεί, των Ελλήνων αρχίζει με τη βασιλεία του σουλτάνου Σουλεϊμάν Α΄ (1494-1566, β. 1520-1566), ο οποίος άρχισε να χρησιμοποιεί πιο συστηματικά από τους προκατόχους του τις «φυσικές ικανότητές» τους και να τούς αποδίδει όλο και περισσότερες σημαντικές θέσεις στον μηχανισμό της αυτοκρατορίας του⁸⁷. Χάρη σε αυτές τις θέσεις, και εκμεταλλευόμενοι το γεγονός ότι το Κοράνι «απαγορεύει» στους Μουσουλμάνους ορισμένες ασχολίες, όπως ήταν η εκμάθηση ξένων γλωσσών, ορισμένοι επιφανείς Έλληνες κατάφεραν να αποκτήσουν μεγάλη σπουδαιότητα για τη λειτουργία του οθωμανικού κράτους. Σε αυτό το στοιχείο της πολιτικής ενδυνάμωσης του ελληνικού στοιχείου οφείλεται κατά τον Ραφενέλ –ο οποίος εν προκειμένω καινοτομεί– και η κατοπινή εμπορική και, γενικότερα, οικονομική άνθησή του που, με τη σειρά της, συνετέλεσε στη συνολική μεταβολή της θέσης του προς το καλύτερο:

Ευχερές ην τοις Έλλησι της Κωνσταντινουπόλεως, εκ των πρώτων μετά την δορίκτησιν ετών, το να καστώσιν αναγκαίοι τοις υπουργοίς του Σουλτάνου, και μάλιστα να μιγνύωνται εις την μετά των γειτνιαζουσών επικρατειών πολιτικήν των Τούρκων· είνε γνωστόν ότι το Κοράνιον απαγορεύει τοις Μουσουλμάνοις την μάθησιν πάσης άλλης γλώσσης εκτός της σφετέρας. Ηναγκάσθησαν λοιπόν, εις τας διπλωματικές σχέσεις αυτών, να μεταχειρίζωνται ανθρώπους αλλοτρίους της πίστεως αυτών. Η ανάγκη αύτη υπήρξεν ευνοϊκή τοις Έλλησι και κατέστησεν ήττον εντελή την μηδενικότητα, εις ήν κατεδικάσθησαν. [...] Ουδεμίαν άλλην έφερον προσηγορίαν ειμή την του γραμματικού, αλλ' η επιρροή αυτών, καίτοι κρυφία, ήτον ήδη πραγματική· και εκ τούτου προέκυψε μέγα όφελος υπέρ παντός του Ελληνικού λαού. Οι πλησιάζοντες τους υπουργούς [...] ως σύμβουλοι επέτυχον διαδοχικώς υπέρ των συμπατριωτών αυτών πλήθους μικρών χαρίτων. Τότε συνεστήθησαν οι πρώτοι εμπορικοί οίκοι διευθυνόμενοι

86. Στο ίδιο, σ. 119-120.

87. «Επί του σουλτάνου τούτου ίδον οι Έλληνες την τύχην αυτών επαισθητώς βελτιωθείσαν. Καταγινόμενος εις λίαν εκτεταμένους σκοπούς, ουδέποτε αφήκε να διαφύγη η ευκαιρία του να χρησιμοποιήση αυτούς. [...] ηδυνήθη να διακρίνη την φυσικήν αυτών ικανότητα. Εις αυτόν δε ώφειλον τρόπον τινά την εαυτών πολιτικήν ανάστασιν», στο ίδιο, σ. 112.

παρ' Ελλήνων, και δύναται τις να προσδιορίση την εποχήν ταύτην ως αρχήν της ευπορίας, εις ἣν αὐτά τα καταστήματα ἐμελλον να φθάσωσιν. Ἐως τότε ὅλα τα άτομα του καταδυναστευομένου ἔθνους αφιερώθησαν εις την εξάσκησιν των βαναυσωτέρων μηχανικῶν επαγγελμάτων· ἀλλὰ μετ' ου πολὺ βέβαιοι ὅτι ευρήσουσι προστάτας μέχρι των πρώτων βαθμίδων του θρόνου, [...] ἐτόλμησαν ν' αναπτυχῶσιν. Ἄμα δε ἐπίστευσαν ὅτι διώρων υπέρ αὐτῶν ἐγγυήσεις τινὰς ιδιοκτησίας, ἐζήτησαν να πλουτήσωσι, και το ἐμπόριον, ὅπερ εις χεῖρας λαοῦ τοσοῦτον ραθύμου, ὅσον ο Τουρκικός, εἶχεν ἀπωλέσει την ἀρχαίαν αὐτοῦ ευτυχίαν, δεν ἐβράδυνε ν' ἀκμάσῃ πάλιν ἐν τη Ανατολή⁸⁸.

Διαβάζοντας αὐτὸ το χωρίο, θα περίμενε κανεὶς ὅτι ἡ στάση του Ραφενέλ θα ἦταν θετική σε ὅ,τι ἔχει να κάνει με τὴ δράση των Φαναριωτῶν. Ἐχοντας ὁμως μελετήσῃ το κείμενο του Ζαλλῶνη ἐναντίον των Φαναριωτῶν για το ὁποῖο θα γίνῃ ἐκτενὴς λόγος στο ἐπόμενο κεφάλαιο, και πάντοτε πεπεισμένος πως οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως και τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δεν εἶναι ἀληθινοὶ Ἕλληνες, ο Γάλλος λόγιος καταλήγει στο συμπέρασμα ὅτι οἱ Φαναριῶτες λειτούργησαν ἀποκλειστικὰ προς δικὸν τους ὄφελος και κατέληξαν να ταυτιστοῦν με τοὺς Οθωμανοὺς δυνάστες του ἐλληνικοῦ λαοῦ⁸⁹. Ἦταν δε τόσο μεγάλη ἡ ταύτιση των Φαναριωτῶν με τὴν οθωμανικὴ ἐξουσία, γράφει ο Ραφενέλ, που ἔκαναν ὅ,τι περνοῦσε ἀπὸ το χέρι τοὺς για να ἐμποδίσουν τις ὅποιες «συνωμοσίες» ξεκινούσαν στους κόλπους των χριστιανικῶν πληθυσμῶν προκειμένου για τὴν ἀπελευθέρωσή τοὺς. Εἶναι λοιπὸν σφάλμα, συμπεραίνει ο Γάλλος λόγιος,

88. Στο ἴδιο, σ. 102-104.

89. «Επὶ των διαπραγματεύσεων τούτων ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν ἄλλον τὴν εαυτοῦ τύχην ἢ τα των χριστιανῶν συμφέροντα. Μέμφονται αὐτὸν ὅτι εις τὴν προς τὴν Πύλην ἀφοσίωσιν αὐτοῦ ἔθεσεν ἐπιδείξιν παρὰ μεγάλην αὐτός, ὅστις ὡς χριστιανὸς ὡφείλε προς παντὸς ἄλλου να ἐπιθυμῇ τὴν ταπείνωσιν των καταδυναστῶν τῆς πατρίδος αὐτοῦ. Δυστυχῶς ἡ διαγωγὴ αὐτοῦ ἔσχε μεταξύ των διερμηνέων του Φαναρίου μιμητὰς υπέρ το δέον. Ὅλοι φαίνονται σπουδάσαντες να βαδίσωσιν ἐπὶ τα ἴχνη ἐκεῖνου και ἀκολουθήσαντες το ὀλέθριον παράδειγμα τῆς πολιτικῆς ἐκεῖνου. Συνηθίσαντες να βλέπωσι το ἔθνος αὐτῶν μόνον ἐντὸς του στενοῦ κύκλου τῆς ἰδίας αὐτῶν οἰκογενείας, ἢ συμμορίας [coterie: κλίμας], ἢς τινος κέντρον ἐποιοῦν εαυτοὺς. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ οἱ ἐν μόνον πάθος ἔχοντες τὴν ἀπληστίαν του πλούτου και των τιμῶν, οὐδ' ἄπαξ ἔλαβον συμπάθειαν ταις ταλαιπωρίαις πλείστων εκατομμυρίων χριστιανῶν καταθλιβομένων ἐξ ἰσού ἐν ταις ἐπαρχίαις τῆς Ευρώπης και Ἀσίας· αὐτοὶ οἱ χριστιανοὶ ἐν τούτοις ἦσαν ἀδελφοὶ αὐτῶν και συμπατριῶται. Ἀλλ' αὐτοὶ οὔτε μὴλωτὴν, οὔτε στέμμα (κούκα) εἶχον να δώσωσιν. [...] ἡδὴ προσεγγίζομεν [λοιπὸν] εις εποχὴν παραδόξου μεταμορφώσεως τῆς των παλαιῶν δορικτῆτων (ραγιάδων) του Φαναρίου εις Οθωμανοὺς δυνάστες [potentats]», στο ἴδιο, σ. 136-137.

ακολουθώντας τον Ζαλλώνη, να θεωρούμε τους Φαναριώτες ως «πρωταίτιους των από της εποχής εκείνης εν Ελλάδι εκραγείσων συνωμοσιών»⁹⁰.

Το ίδιο συνέβη, όπως υποστηρίζει ο Ραφενέλ, και αργότερα, όταν εμφανίστηκε η Φιλική Εταιρεία⁹¹. Οι περισσότεροι Φαναριώτες προσπάθησαν να «πνίξουν» το κίνημα των Φιλικών⁹². Πάντως, οι Φαναριώτες δεν ήταν η μόνη κοινωνική κατηγορία του ελληνικού πληθυσμού που, κατά τον Γάλλο λόγιο, αποτέλεσε τροχοπέδη για την ανάπτυξη των συνωμοτικών τάσεων, πριν η πορεία των γεγονότων καταλήξει να εκβιάσει τις όποιες εξελίξεις. Το ίδιο ισχύει και για όλους όσοι είχαν αποκτήσει πλούτο, για τα πολύ εύπορα, δηλαδή, στρώματα των Ελλήνων⁹³, όπως για παράδειγμα τους

90. «Πας ο ελληνικός λαός [Toute la population grecque] δεν εβράδυνε να εννοήση ότι παραπολύ ταχέως εχάρη επί τη προαγωγή τινών χριστιανικών οικογενειών. Η υπεροψία των Φαναριωτών [Fanariotes], ο εγωϊσμός των ηγεμόνων και η παρ' αυτών γινομένη χρήσις της ιδίας υπολήψεως προς καταπίεσιν των ομοθρήσκων αδελφών αυτών, κατέστησαν αυτούς μισητούς· ουδέν άλλο πλέον είδον εν αυτοίς ειμή την χαμέρπειαν εκείνην του δούλου, όστις, προς διατήρησιν της ευνοίας του κυρίου, εξομότει παν αίσθημα τιμής και θέλει να μένη κωφός εις την φωνήν της ιδίας συνειδήσεως. Οι Φαναριώτες, πεπεισμένοι ότι ο μέγας δεσπότης δεν ηδύνατο άλλως να πεισθή περί της αφοσιώσεως αυτών ειμή όταν αυτοί απεσπώντο εντελώς από των λοιπών χριστιανών ειλότων, υπήρξαν τοσούτον ένθερμοι εις το βλάπτειν αυτούς, όσον υπέθεσαν ότι έμελλον να ήναι πρόθυμοι να πραυνώσι την τύχην αυτών. [...] Όθεν ηδύνάτο τις να έχη άδικον θεωρών αυτούς ως πρωταίτιους των από της εποχής εκείνης εν Ελλάδι εκραγείσων συνωμοσιών. Ενδιαφερόμενοι εις την συντήρησιν των καθεστώτων, διότι η ευτυχία και η ευγένεια αυτών ουσιωδώς συνεδεόντο τη των Ελλήνων δουλεία και τη τυραννική δυνάμει του σουλτάνου, οι Φαναριώται ηδύναντο μάλλον να συνεισφέρωσιν εις το να υποζυγώσωσι τους χριστιανούς, παρά να συμπράξωσιν εις το να διευκολύνωσι την χειραφέτησιν αυτών», στο ίδιο, σ. 154-155.

91. «Société des amis», αλλά και «hétérie» σε άλλα σημεία του πρωτότυπου χειμέ-νου (και οι οπαδοί της «hétéristes»).

92. «Καίτοι δε ολιγαριθμών Φαναριωτών εισαχθέντων εν τη Φιλική Εταιρεία, το συμφέρον όλων των άλλων καθίστα αυτούς εναντίους εις τους σκοπούς των αναμορφωτών. Συνεπεία αυτής της διαφοράς των σκοπών και φιλοδοξιών, το σμήνος των διερμηνέων συνεκινήθη αισχρά συνωμοσία κατεβίβασεν εκ του οικουμενικού θρόνου τον σεβάσιμον Γρηγόριον, και εξευγενισθέντες δούλοι του Φαναρίου, εδοκίμασαν προσέτι να πνίξωσι και τας κηρυττούσας την αγάπην του Θεού και της πατρίδος εν τοις σχολείοις ευγλώττους και γενναίας εκείνας φωνάς», στο ίδιο, σ. 223.

93. «Πολλοί ίσως αιώνες ενεδέχeto να παρέλθωσιν εν τη προσδοκία του μεγάλου τούτου συμβεβηκότος, καταστάντος του λοιπού αναποφεύκτου, εάν η εκτέλεσις αυτού δεν επεταχύνeto υπό πληθούς περιστάσεων. Ο μεν λαός ην έτοιμος, οι δε μηδέν έχοντες ν' απολέσωσι [...] μόλις κατείχον την ανυπομονησίαν αυτών· αλλά, η πολυάριθμος

εμπόρους της Χίου («ένθα η φιλαυτία λαού κερδοσκοπού απεσόβει ιδέαν νεωτερισμού δυναμένου να διακινδυνεύση τον πλούτον αυτού»⁹⁴).

Πολύ θετικότερη είναι η γνώμη του για τους κλεφταρματολούς, παρότι, και σε αυτή την περίπτωση, ο Ραφενέλ δεν διστάζει να θίξει κακώς κείμενα που τούς αφορούν και να αποφανθεί ότι συχνά ταύτισαν την ελευθερία με την «ακολασία» καθώς και ότι, αν τελικά συμμετείχαν στην Επανάσταση του 1821, αυτό έγινε «διά μόνου του δελεάσματος του κέρδους»:

Ο πόλεμος και η λεηλασία ενσχόλουν τας στιγμάς των ορεινών αυτών [ενν. τους κλέφτες], οίτινες ορμώντες ενίοτε επί της πεδιάδος με την ταχύτητα του αετού εσύλων αδιαφόρως εχθρούς και φίλους. Πληθύς δε πολεμικών φυλών γνωστών υπό τ' όνομα Αρματωλών έχουσαι ιδίους αρχηγούς κατείχον τας κορυφάς των κρημνωδών ορέων της Ηπείρου και Αιτωλίας. Οι Χριστιανοί ούτοι [...] ολίγον {δε} ώκτειρον διά τας δυστυχίας της Ελλάδος· διότι απέδιδον αυτάς εις την χαύνωσιν των ιδίων συμπατριωτών· υπερέφαντο διότι εφέροντο ισοτίμως προς τους κρατούντας, διότι πολλάκις εταπείνουν αυτούς [...] δεν κατενόουν ευτυχεστέραν κατάστασιν. Η ελευθερία, καθ' ήν αυτοί απέδιδον εις την λέξιν ταύτην σημασίαν, ην αχώριστος της ακολασίας. [...] Όθεν ολίγον ευλαβείς, καθ' όσον αφορά την θρησκείαν, ως και οι λοιποί Αλβανοί Χριστιανοί ή μουσουλμάνοι, ηκολούθουν αυτούς τους κανόνας μετά {τοσαύτης} κουφότητος [...] Προσηλωμένοι εις τα όρη αυτών, [...] εις την ανεξαρτησίαν και βαρβαρότητα, διά μόνου του δελεάσματος του κέρδους, ουχί δε διά της προσδοκίας επωφελούς μεταβολής, ηδύναντο ν' αποφασίσωσι να εργασθώσιν υπέρ της σωτηρίας της Ελλάδος. Η δε αφιλοκερδής πρόθεσις του ν' απελευθερώσωσι την εαυτών πατρίδα δεν ηδύνατο να έλθη εις τον νουν αυτών⁹⁵.

Ωστόσο, το ερμηνευτικό σχήμα του Ραφενέλ είναι μάλλον πιο περίπλοκο από όσο αφήνει να διαφανεί η κριτική του προς τους Φαναριώτες και τις άλλες προεπαναστατικές ελίτ των ελληνικών πληθυσμών. Διότι αν και υποστηρίζει ότι οι Φαναριώτες δεν είχαν την πρόθεση να βοηθήσουν τους συμπατριώτες τους, θεωρεί παράλληλα πως, από μόνη της, η παρουσία τους στις θέσεις που κατείχαν στον οθωμανικό μηχανισμό συνετέλεσε, έστω και έμμεσα, στη βελτίωση του κοινωνικού *status* των ομοθρήσκων

τάξεις των εμπόρων [classe des marchands], των πρακτόρων, των τραπεζιτών, μερίς της κοινωνίας αξιότιμος, εφ' ης περιστρέφοντο άπασαι των νεωτεριστών [novateurs] αι ελπίδες, εσχέπετο ψυχρότερα. Τους μεν περιέστελλεν ο φόβος, των δε ενίκα τον πατριωτισμόν η φιλαργυρία», στο *ίδιο*, σ. 226-227.

94. Στο *ίδιο*, σ. 223

95. Στο *ίδιο*, σ. 165-166.

τους, ανοίγοντας τον δρόμο για την εμπορική αλλά και την πνευματική ανάπτυξη των χριστιανικών κοινοτήτων. Αυτή μάλιστα η άποψή του αποτελεί ουσιαστικά εφαρμογή μιας γενικότερης αντίληψης που διαπνέει το κείμενό του, σύμφωνα με την οποία η θεία πρόνοια λειτουργεί στην ιστορία κατά τρόπο περίπλοκο, που δεν είναι πάντοτε κατανοητός από τους ανθρώπους⁹⁶. Πρόκειται εν προκειμένω για μια θεολογικοποιημένη εκδοχή της εγγεληνής αντίληψης περί «πονηρίας της ιστορίας», παρόμοια με εκείνη που θα συναντήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου, όπου θα αναφερθούμε σε ένα Φαναριώτη λόγιο, τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό:

Αλλ' όμως η ευημερία των Φαναριωτών δεν υπήρξεν άκαρπος τη Ελλάδι, αύτη έδωκεν εις τους Έλληνας τουλάχιστον υπόληψιν τινά. Οι σατράπαι δεν ηδύναντο να πιστεűσωσιν ότι οι εν τω συμβουλίω του Σουλτάνου παντοδύναμοι Φαναριώται ήσαν αδιάφοροι εις τα συμφέροντα των ομοθρήσκων αυτοίς. Η δοξασία αύτη διαδοθείσα παρά τοις Οθωμανοίς επροξένησεν εις τους Χριστιανούς πλεονέκτημά τι και έδωκεν αυτοίς υπόληψιν τινά. Εν ταις χερσίν αυτών, έλαβε νέαν έκτασιν το εμπόριον. Οι δε Έλληνες μη τολήσαντες έως τότε να εμπορεύονται ει μη μόνον εν Κωνσταντινουπόλει έσχον καθ' όλας τας αγοράς της αυτοκρατορίας πολυάριθμα [εμπορικά] γραφεία [...] η εμπιστοσύνη των εμπόρων της Ευρώπης εγένετο η αρχή της ευτυχίας αυτών, [...] και εξ απλών μεσιτών εγένοντο και αυτοί έμποροι. Ούτω, καίτοι υπό των Φαναριωτών εγκαταλειφθείσα και τρόπον τινά εν αγνοία αυτών, η Ελλάς εδημιούργησεν εαυτή πραγματικήν ύπαρξιν, ήν τινα ίσως δεν εχρεώσται εις την εύνοια εκείνων, και ήτις υπήρξε μόνον αποτέλεσμα της τύχης. Μετά της ευπορίας ανεξωπορήθη εν Ελλάδι και η όρεξις των γραμμάτων. Ήδη οι Φαναριώται περικυκλούμενοι υπό ξένων φιλόλογων και σοφών, ενήργησαν ηθικήν μεταβολήν μεταξύ των χριστιανών της Κωνσταντινουπόλεως. Η επιθυμία της παιδείας κατέλαβε τας επαρχίας, η δε συνοδεία των τεχνών πανταχού προηγήθη των παρατάξεων της ελευθερίας⁹⁷.

Η πνευματική ανάπτυξη που συνόδευσε την πολιτική και, στη συνέχεια, την οικονομική βελτίωση της θέσης των υπόδουλων Ελλήνων είχε, κατά τον Ραφενέλ, ως αποτέλεσμα να αντιληφθούν αυτοί, επιτέλους, ποιο ήταν το παρελθόν τους, να ακούσουν «τα ονόματα του Μιλτιάδου και

96. «Τοιαύτη όμως εστίν η αμετάτρεπτος της θείας προνοίας διάταξις [l'ordre immuable des arrêts de la Providence], ίνα και τα λίαν αντίθετα φαινόμενα τείνωσιν εις την συμπλήρωσιν αυτών», στο ίδιο, σ. 124.

97. Στο ίδιο, σ. 155-156.

Λεωνίδου» και να καταληφθούν από «αγανάκτηση» για την κατάστασή τους, στοιχείο που άνοιξε τον δρόμο για να αρχίσουν να επιδιώκουν ενεργά την απελευθέρωσή τους⁹⁸. Η απελευθέρωσή τους δεν θα ήταν όμως εφικτή αν δεν ευνοούσε μια τέτοια εξέλιξη η παρακμή στην οποία είχε περιέλθει η ίδια η οθωμανική αυτοκρατορία. Ο Ραφενέλ, εν προκειμένω, αναπαράγοντας τις αντιλήψεις περί Οθωμανών που κυριαρχούσαν εκείνη την εποχή στην Ευρώπη, και δη στο εσωτερικό του φιλελληνικού κινήματος, αποφαινεται ότι αυτοί άρχισαν να εκφυλίζονται όταν έπαψαν να κατακτούν, διότι ουσιαστικά πρόκειται για ένα λαό που ξέρει μεν να πολεμά, αλλά όχι να εργάζεται δημιουργικά υπό συνθήκες ειρηνικές:

Η τουρκική αυτοκρατορία αναβάσα διά μιάς εις το έπακρον της δυνάμεως ώφειλεν ή να μεταρρυθμίση την διοικητικήν αυτής θεωρίαν, ή να διαλυθή ούτω ταχέως ως ηύξησε (το 1700) άνευ οργανικών νόμων, άνευ κοινωνικού συναλλάγματος [*pacte social: κοινωνικού συμφώνου, συμβολαίου*], άνευ ουδεμιάς των θεσμοθεσιών, αίτινες στερεούσι την διάρκειαν των επικρατειών· η αυτοκρατορία αύτη υπεστηρίχθη υπό του πολέμου, τα δε της κυβερνήσεως ελαττώματα υπήρξαν ως μετημφιασμένα διά τριών αιώνων κατακτήσεως, εισβολών και αταξίας. Έως τότε εφάνη ο δεσπότης εσωτερικώς μεν βασιλεύων διά του τρόμου, εξωτερικώς δε γινόμενος φοβερός και σεβαστός διά του ξίφους [...] αλλ' η κατάστασις αύτη των πραγμάτων δεν ήτο φυσική, και έδει αναμφιβόλως να μεταβληθή. [...] Εν ενί λόγω, και η πρόνοια της δόξης και το συμφέρον της συντηρήσεως αυτών απήτουν μεταρρυθμίσιν και του στρατού και της παλαιάς στρατηγικής. [...] Εν όσω η τύχη ευνόει τα όπλα των Τούρκων, ούτοι δεν ηδυνήθησαν ν' ανακαλύψωσι τα ασύμφορα τοιούτου συστήματος. [...] άμα έπαυσαν νικώντας, ή ηττηθέντες εις την απραξίαν είδον εκλείποντα ανεπιστρεπτί τον τρομερόν, εφ' ού εθεμελιούτο η υπεροχή αυτών⁹⁹.

Ο Ραφαέλ θεωρούσε επίσης πως οι Οθωμανοί ήταν ένας λαός ο οποίος, εξαιτίας της θρησκείας του, ήταν «αρκούντως μωρός» ώστε να

98. «Αι τη Οθωμανική δεσποτεία υποτεταγμένοι μεγάλοι πόλεις [...] εν αις ευρίσκετο χριστιανικός λαός αρκετά αξιόλογος, επροικίσθησαν από γυμνασίων και δημοσίων εκπαιδευτηρίων [...] και κατά πρώτον, αφ' ότου το πένθος της δουλείας εκάλυπτε την πατρίδα του Κωνσταντίνου, ο ταπεινωθείς λαός αυτής ήκουσε τα ονόματα του Μιλτιάδου και Λεωνίδου [...] έμαθεν οίους έσχε προγόνους και έγνω την δόξαν αυτών [...] Από πόσης υπερβολικής αγανακτήσεως δεν εκυριεύθησαν οι Έλληνες θεωρούντες την καταγωγήν αυτών και ρίπτοντες τα βλήματα επί τους καλύπτοντας αυτήν ρύπους!», στο ίδιο, σ. 157.

99. Στο ίδιο, σ. 137-139.

απορρίπτει κάθε «νεωτερισμό» και να μην δύναται να συνειδητοποιήσει ότι άρνηση της προόδου σημαίνει αναγκαστικά παρακμή και «οπισθοδρόμηση»¹⁰⁰. Τελείως αντίθετη στάση έκρινε ότι κράτησαν οι Έλληνες, ερχόμενοι σε «σχέσεις μετά των πεπολιτισμένων της Ευρώπης εθνών». Τούς επηρέασαν, έγραφε χαρακτηριστικά, ακόμα και οι «βίαιες συγκινήσεις» που προκάλεσε η γαλλική επανάσταση. Αλλά αυτό που κυρίως τούς ώθησε προς την επιδίωξη της «χειραφέτησής» τους ήταν ο σταδιακός πλουτισμός τους. Με άλλα λόγια, ο Ραφενέλ συμπέρανε ότι οι Έλληνες συνειδητοποίησαν πως ο μόνος τρόπος για να διασφαλίσουν την «ευπορία» τους ήταν να «συντρίψουν τις αλυσίδες τους» και να δημιουργήσουν δικό τους ανεξάρτητο κράτος που θα διασφάλιζε την ασφάλεια και την ανάπτυξη των εμπορικών τους δραστηριοτήτων:

Αι στενότεραι των Ελλήνων σχέσεις μετά των πεπολιτισμένων της Ευρώπης εθνών εισίν η κυρία αιτία της εν αυτοίς ενεργουμένης ηθικής μεταβολής. Δεν έμειναν δε ανέπαφοι και της υπό των Γάλλων εντυπωθείσης εις τον κόσμον βιαίας συγκινήσεως. Πολλάκις επίστευσαν ότι ο δημοκρατικός αετός έμμελε να υπερβή τον Αδρίαν [ενν. την Αδριατική], όπως αναστήση την Ελλάδα· αλλ' αναγνωρισάντων ότι ηπατώντο, η ελπίς του να δυνηθώσι να πράξωσιν οι ίδιοι ό,τι ξένη βοήθεια ηρνείτο αυτοίς, εβεβαιώθη επί μάλλον εν τοις πνεύμασιν αυτών. [...] Η πώλησις της Πάργας (1818) [...] απέδειξεν αυτοίς μάλλον παρά ποτε πόσον η πολιτική της Ευρώπης ην εναντία τη χειραφετήσει αυτών. Κατ' ευτυχίαν του έθνους αι εμπορικαί περιπτώσεις εξηκολούθουν ευνοϊκαί αυτώ ούσαι. [...] Εν τη ευπορία αυτών [οι Έλληνες] δεν έβλεπον άλλο ει μη μόνον μέσον ασφαλές του συντρίψαι τας εαυτών αλύσεις· και έκτοτε όλα τα μέσα της αγχινσίας και βιομηχανίας [industrie: επιτηδειότητας] αυτών απετάνθησαν προς τον ευγενή τούτον σκοπόν¹⁰¹.

Σε αυτήν τους την προσπάθεια, θεωρεί ο Ραφενέλ –κατά τρόπο που, σε μια πρώτη ανάγνωση, δεν μπορεί παρά να προξενεί εντύπωση–, οι εκπρόσωποι των εμπορικών και λόγιων κύκλων που επεδίωκαν την αυτονομία

100. «Παν άλλο έθνος παρά το των Οθωμανών ηδύνατο ταχέως να συμμορφωθή με την ανάγκην· αλλ' εν τη Τουρκία τα πάντα εισίν αμετακίνητα, πας δε εν αυτή νεωτερισμός δοκιμάζει ανυπέρβλητα εμπόδια. Ο Μουσουλμάνος, πιστός της συνηθείας οπαδός είνε αρκούντως μωρός, ώστε να προτιμά παλαιάν επιβλαβή κατάχρησιν, παρά μεταβολήν δυναμένην να βελτιώση την κατάστασιν αυτού. [...] Οι Οθωμανοί [...] δεν δύνανται να εννοήσωσιν ότι κατά την περίοδον των αιώνων τα έθνη, άτινα αποποιούνται να μετάσχωσι των προόδων του ανθρωπίνου πνεύματος, οπισθοδρομούν», στο *ίδιο*, σ. 141.

101. Στο *ίδιο*, σ. 221-222.

βρήκαν σύμμαχό τους τον Ορθόδοξο κλήρο, αφού μάλιστα κατόρθωσαν να δώσουν και θρησκευτικό περιεχόμενο στις «πατριωτικές τους ιδέες», εκμεταλλεύόμενοι ουσιαστικά προς όφελος του κινήματος για εθνική απελευθέρωση «την δεισιδαίμονα εκείνην ευλάβειαν» που ανέκαθεν διακατείχε τον λαό τους από τον καιρό της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹⁰². Το τελικό αποτέλεσμα όλης αυτής της προσπάθειας ήταν βέβαια η «Επανάσταση» του 1821, η οποία ευτύχησε έτσι να ευλογηθεί από τη θεία πρόνοια¹⁰³.

Θα ολοκληρώσω την αναφορά μου στον Ραφενέλ με τις φράσεις με τις οποίες κλείνει την *Ιστορία* του. Οι διατυπώσεις αυτές είναι ενδεικτικές όχι μονάχα του οράματός του για την Ελλάδα –αρχής γενομένης από την Επανάσταση, η οποία βρισκόταν τότε σε εξέλιξη, και την επιτυχία της οποίας θεωρούσε βέβαιη– αλλά και των αντιλήψεων που διακατέχουν ολόκληρο το κείμενό του. Εν προκειμένω λοιπόν, οι παραλληλισμοί μεταξύ αρχαίων και νεότερων προσωπικότητων της ελληνικής ιστορίας είναι κάτι παραπάνω από χαρακτηριστικοί, με αποκορύφωμα βέβαια την αναφορά του στους κινδύνους που προοιωνίζονται για την Ελλάδα οι διάφορες νεότερες εκδοχές του Φιλίππου, του «ξένου» βασιλέα της Μακεδονίας που παρουσίαζε τον εαυτό του ως ελευθερωτή των αρχαιοελληνικών «δημοκρατιών»:

Διελθόντες όλας τας ιστορικής περιόδους των Ελλήνων ἴδομεν αὐτοὺς δούλους καὶ ἀφῆσομεν ἐλευθέρους· ἡ παλιγγενεσία [régénération] αὐτῶν τρόπον τινὰ ἀπηρτίσθη. [...] Ο Μαυροκορδάτος ὑπόσχεται αὐτοῖς νέον Λυκούργον [...] ἀλλὰ προφυλαχθήτωσαν ἀπὸ τοῦ πνεύματος τῆς αἰρέσεως καὶ τοῦ μισαλλοθρήσκου· ὅπερ θέτον τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν ἱερέων, ἄγει αὐτοὺς μετ' ὀλίγον εἰς τὰ δεσμά τοῦ δεσποτισμοῦ· θρήσκος μὲν λαὸς δύναται νὰ διατηρηθῇ ἐλεύθερος δεισιδαίμων δε πάντοτε καταντὰ εἰς δουλείαν. Ἕλληνες! δυνηθέντες

102. «Οι νεώτεροι Ἕλληνες [Grecs modernes] διετήρησαν τὴν δεισιδαίμονα ἐκείνην ευλάβειαν, θυγατέρα τῆς βαρβαρότητος, ἥτις ἀπώλεσε τοὺς ἐπὶ τῆς Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας προγόνους αὐτῶν [leurs ancêtres du Bas-Empire]· ἔδει ἐξ ἀνάγκης νὰ συνενώσωσι καὶ τὴν θρησκείαν μετὰ τῶν πατριωτικῶν ιδεῶν, ἵνα προσελκύσωσι λαὸν βλέποντα μόνον διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν ἱερέων αὐτοῦ. Κατ' εὐτυχίαν ὁ κλήρος μᾶλλον τοῦ λαοῦ πεπαιδευμένος ἠσπάσατο ἀσμένως τὰς προθέσεις τῶν ἀναμορφωτῶν· ἐκῆρυξαν τὴν ἐλευθερίαν διὰ τῆς βοήθειας τοῦ Εὐαγγελίου», στο *ίδιο*, σ. 225-226.

103. «Ἡ Θεία Πρόνοια ἐπέτρεψε τέλος, ὅπως ἡ ἐπανάστασις, φρονίμως ἐπινοηθεῖσα καὶ διὰ τῶν ἀσφαλεστάτων [...] τρόπων προπαρασκευασθεῖσα, βαδίσῃ γιγαντιαίοις βήμασι, χωρὶς ν' ἀπαντήσῃ προσκόμματα ἐν τῇ ἀναπτύξει αὐτῆς», στο *ίδιο*, σ. 224.

ν' ανακτήσετε την υμετέραν αυτονομίαν μάθετε να διατηρήσετε αυτήν. Το ημέτερον μέλλον εξαρτάται αφ' υμών. Εκπλήξαντες τον κόσμον διά των υμετέρων ανδραγαθημάτων, μη έλθετε να πληρώσετε αυτόν από του θορύβου των διχονοιών υμών. [...] Σπαραττομένης {δε} της Πατρίδος υπό των στασιαστών, παρουσιάζεται ο ξένος. Τότε δυστυχώς ευρίσκονται τετυφλωμένοι πολίται να υποδεχθώσιν αυτόν και ανακηρύξωσιν ελευθερωτήν· αλλ' η του ξένου επέμβασις είναι το ολέθριον τέρμα των δημοκρατιών. Έλληνες! Υψωθέντες εις τον βαθμόν των υμετέρων προγόνων, μη κατασπαράττεσθε ως εκείνοι. Οι μεν επί πολύ είχαν ένα μόνον Φίλιππον να φοβηθώσιν, η δε υμετέρα θέσις είναι επικυνδυνωτέρα, υμείς περικυκλούσθε υπό Φιλίππων¹⁰⁴.

Αμπέλ Φρανσουά Βιλλμαίν: η συμβολή των Βυζαντινών λογίων στην ευρωπαϊκή Αναγέννηση και ο ρόλος του Ορθόδοξου κλήρου στην «αναγέννηση» του ελληνικού λαού

Με τον Ραφενέλ αφήνουμε τις ιστορικές αντιλήψεις για το παρελθόν του ελληνικού λαού που ήσαν διαποτισμένες από το πνεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, για να περάσουμε σε ένα λόγιο του οποίου το έργο απηχεί τις ιδέες που θα κυριαρχούσαν στη συνέχεια, και μάλιστα ως κριτική στον Διαφωτισμό, δηλαδή τις ιδέες του ρομαντικού ιστορισμού. Ο Βιλλμαίν λοιπόν, γράφοντας την ίδια εποχή που δημοσιεύτηκαν τα κείμενα του Σαιν-Βενσάν και του Ραφενέλ, έχει μια πιο ρηξικέλευθη αντίληψη περί ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους. Ένα από τα στοιχεία που εξηγούν τις διαφορές του από τους άλλους συγγραφείς της περιόδου είναι το ότι δεν διάκειται τόσο αρνητικά απέναντι στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Αυτό με τη σειρά του οφείλεται στο γεγονός ότι, επειδή ακριβώς εκκινεί από διαφορετική θεωρητική αφετηρία, είναι πολύ λιγότερο επικριτικός απέναντι στις απόλυτες μοναρχίες εν γένει, και ειδικότερα απέναντι στις ευρωπαϊκές απολυταρχίες του ύστερου Μεσαίωνα. Επίσης, και ως προς τούτο μοιάζει να πρωταγωνιστεί στη συγκρότηση του ελληνικού εθνικού αφηγήματος, όπως άλλωστε καταδεικνύουν οι σχετικές αναφορές των Ευρωπαίων λογίων που υιοθέτησαν τις απόψεις του, αποδίδει στους Βυζαντινούς ένα σημαντικότατο ρόλο στη διαμόρφωση του πνευματικού κλίματος της ιταλικής Αναγέννησης. Στα μάτια του, οι «Έλληνες λόγιοι» που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Κωνσταντινούπολη εξαιτίας της οθωμανικής κατάκτησης μετέφεραν στη Δύση μια μορφωτικήσκευή η οποία

104. Στο ίδιο, σ. 306-307.

ήταν τόσο ανώτερη εκείνης των δυτικών συγχρόνων τους που δεν μπορούσαν παρά να επηρεάσουν βαθύτατα τα πνευματικά περιβάλλοντα που τούς δεξιώθηκαν, αρχής γενομένης από τις πόλεις της ιταλικής χερσονήσου. Ως εκ τούτου, όταν ο Βιλλμαίν μέμφεται τους Βυζαντινούς, δεν τούς μέμφεται για δεισιδαιμονία, παρακμή, καταπίεση των υπηκόων από τους ηγεμόνες τους ή, πολύ περισσότερο, για αμάθεια –ίσα-ίσα, τούς θεωρεί ως τους άμεσους κληρονόμους της αρχαιοελληνικής παιδείας¹⁰⁵–, αλλά για έλλειψη εθνικής ενότητας και λάθος χειρισμούς στην αντιμετώπιση των Οθωμανών, για ό,τι δηλαδή θα τούς κατηγορούσε αργότερα ακόμη και η ώριμη, πλέον, ελληνική εθνική ιστορική σχολή.

Αξίζει να σταθούμε λίγο στη βιογραφία του Βιλλμαίν, δεδομένης της σημασίας που είχε ως λόγιος στην εποχή του αλλά και της επιρροής που

105. Ο Βιλλμαίν ήταν άλλωστε μια από τις εμβληματικές μορφές του πνευματικού περιβάλλοντος το οποίο πρωτοπορούσε στη διατύπωση τέτοιων αντιλήψεων. Πρόκειται για τη λεγόμενη «γαλλική γενιά του 1820» η οποία περιελάμβανε πλήθος φιλελεύθερων, στον έναν ή τον άλλο βαθμό, λογίων και καλλιτεχνών που είχαν σημαντικότητα συμβολή στην εξέλιξη των γαλλικών γραμμάτων και τεχνών κατά τον 19ο αιώνα· βλ. A. B. Spitzer, *The French Generation of 1820*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1987, αναφ. στο, M. Glencross, «Greece restored», σ. 33. Για τις ιδέες αυτής της γενιάς, πβ. επίσης A. McLaren, «Culture and Politics during the July Monarchy: The Case of the National», *Journal of European Studies*, τ. 10, τχ. 38 (Ιούνιος 1980), σ. 93-109· A. Craiutu, *Liberalism under Siege: The Political Thought of the French Doctrinaires*, Οξφόρδη: Lexington Books, 2003· (και πολύ πιο συνοπτικά) του ιδίου, «The method of the French doctrinaires», *History of European Ideas*, τ. 30 (2004), σ. 39-59. Στο ίδιο πνευματικό περιβάλλον ανήκε, για παράδειγμα, και ο συνθέτης **Hector Berlioz (1803-1869)** ο οποίος ήταν μια από τις σημαντικότερες μορφές του γαλλικού φιλελληνικού κινήματος. Ο Μπερλιόζ, στη διετία 1825-1826, μελοποίησε ένα ποίημα του φίλου και μόνιμου συνεργάτη του Humbert Ferrand (1800-1868), με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Scène héroïque (La révolution grecque)*, «του οποίου το θέμα, η Ελληνική Επανάσταση, απασχολούσε τότε το μυαλό όλων»· βλ. *Mémoires de Hector Berlioz, Comprenant ses voyages en Italie, en Allemagne, en Russie et en Angleterre, 1803-1865. Nouvelle édition*, 2 τόμοι, Παρίσι: Calmann-Lévy, χ.χ., Α', σ. 55. Το ποίημα αυτό ήταν μια παρότρυνση προς τους Έλληνες επαναστάτες να μιμηθούν τον ηρωισμό των προγόνων τους και να πεθάνουν, εν ανάγκη, πιστοί στο σύνθημα «Ελευθερία ή Θάνατος». Κεντρικά πρόσωπα του ποιήματος ήταν ένας «Έλληνας ήρωας», που καλούσε προς μίμηση του Λεωνίδα, και ένας «Έλληνας ιερωμένος», που καλούσε αντίστοιχα προς μίμηση του Κωνσταντίνου –προφανώς του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Για τη μελοποίηση του ποιήματος του Φερράν και τη γενικότερη φιλελληνική δράση του Μπερλιόζ, βλ. ενδεικτικά M. Everist, «Meyerbeer's "Il crociato in Egitto": melodrame, Opera, Orientalism», *Cambridge Opera Journal*, τ. 8, τχ. 3 (Νοέμβριος 1996), σ. 215-250, σ. 246-248.

άσκησε στους συγχρόνους του. Ο Abel-François Villemain γεννήθηκε λοιπόν το 1790 στο Παρίσι και, αρχικά, προοριζόταν για μια καριέρα στη δημόσια διοίκηση του γαλλικού κράτους. Το 1814 έγινε ωστόσο αναπληρωτής καθηγητής της νεότερης ιστορίας στην Σορβόννη, αντικαθιστώντας έναν από τους σημαντικότερους Γάλλους ιστοριογράφους της εποχής, τον Φρανσουά Γκυζό. Δύο χρόνια αργότερα, διαδέχθηκε τον φιλόσοφο Ρουαγιέ-Κολλάρ¹⁰⁶ στη θέση του καθηγητή της «γαλλικής έκφρασης», πάλι στο Πανεπιστήμιο της Σορβόννης –θέση από την οποία έδωσε τα περίφημα *Μαθήματα γαλλικής λογοτεχνίας* που επηρέασαν πολύ τους συγχρόνους του Γάλλους συγγραφείς και δημοσιεύτηκαν αργότερα σε πολύτομη έκδοση¹⁰⁷. Το 1816 έλαβε τον έπαινο της γαλλικής Ακαδημίας για το έργο του *Εγκώμιο του Μοντεσκιέ*¹⁰⁸.

Ένας από τους λόγους της μεγάλης απήχησης που είχε ο Βιλλμαίν ήταν η ενδιαμέση στάση που κράτησε στη διαμάχη κλασικιστών και ρομαντικών. Παρά το γεγονός ότι επηρεάστηκε βαθύτατα από τις ρομαντικές ιδέες, επιδεικνύοντας μάλιστα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη των εθνικών λογοτεχνιών, δεν υποτίμησε ποτέ τη συμβολή της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας στη διαμόρφωση του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η δική του θεωρητική επιλογή ήταν –κατά το πρότυπο του Κουζέν¹⁰⁹ στη φιλοσοφία και του Γκυζό στην ιστορία– η αναζήτηση των μεγάλων συνθέσεων, που θα αξιοποιούσαν τόσο τη ρομαντική παρέμβαση όσο και την κλασική ουμανιστική κληρονομιά¹¹⁰. Το 1819 δημοσίευσε ένα άλλο πολύ σημαντικό κείμενο, την *Ιστορία του Κρόμγουελ*¹¹¹, που μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες και άσκησε επίσης αξιοσημείωτη επίδραση στους λογίους της εποχής. Το 1821 έγινε μέλος της γαλλικής Ακαδημίας, θέση από την οποία έλαβε μέρος στο φιλελληνικό κίνημα, συμμετέχοντας σε οργανώσεις

106. Pierre Paul Royer-Collard (1763-1845).

107. Βλ. Α.-Fr. Villemain, *Cours de littérature française*, 4 τόμοι, Παρίσι: Didier, ²1840.

108. Βλ. Α.-Fr. Villemain, *Éloge de Montesquieu, discours qui a remporté le prix d'éloquence, décerné par l'Académie française, dans sa séance du 25 août 1816*, Παρίσι: Didot, 1816.

109. Victor Cousin (1792-1867).

110. Κατά τον M. Glencross, «Greece restored», σ. 38, οι τρεις αυτοί στοχαστές αποτελούσαν την «τριαδρία των καθηγητών που αντιμετωπίζονταν ως πνευματικοί ήρωες από τη γενιά του 1820».

111. Βλ. Α.-Fr. Villemain, *Histoire de Cromwell, d'après les mémoires du temps et les recueils parlementaires*, 2 τόμοι, Παρίσι: Maradan, 1819.

και επιτροπές¹¹² και εκδίδοντας τα έργα με τα οποία θα ασχοληθώ σε αυτό το κεφάλαιο και τα οποία διαβάστηκαν από ένα ευρύτερο κοινό.

Κατά καιρούς έλαβε σημαντικά δημόσια αξιώματα, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει η θέση του στο Συμβούλιο του Κράτους, από όπου παύτηκε το 1827 εξαιτίας της προσπάθειάς του, στο πλευρό του Σατωβριάνδου¹¹³, να εμποδίσει την επιβολή νόμων λογοκρισίας. Η Επανάσταση του 1830 τον επανέφερε όμως στο προσκήνιο. Υπήρξε μέλος της επιτροπής που ανέλαβε την αναθεώρηση του πολιτειακού χάρτη της Γαλλίας, θέση από την οποία αγωνίστηκε ώστε να μην γίνει δεκτό το άρθρο που όριζε την Καθολική θρησκεία ως επίσημη θρησκεία του γαλλικού κράτους. Επίσης, έδωσε μεγάλη ώθηση στη δημοσίευση, από το 1835, της σειράς των *Ανέκδοτων αρχείων πάνω στην Ιστορία της Γαλλίας* (*Documents inédits sur l'histoire de France*) και συνετέλεσε στην αναδιοργάνωση των γαλλικών βιβλιοθηκών.

Η πολιτική του καριέρα ουσιαστικά τερματίστηκε με την Επανάσταση του 1848, όταν και αποσύρθηκε από το προσκήνιο, περιοριζόμενος πλέον αποκλειστικά στις ακαδημαϊκές του ασχολίες. Δημοσίευσε δύο ακόμη έργα που προκάλεσαν το ενδιαφέρον των συγχρόνων του: το δοκίμιο με τον τίτλο *Η Γαλλία, η Αυτοκρατορία και η Παποσύνη*¹¹⁴, που συνιστά μια υπεράσπιση του κοσμικού ρόλου της Καθολικής Εκκλησίας στο πέρασμα των αιώνων, και την *Ιστορία του Γρηγορίου Ζ'*¹¹⁵, που εκδόθηκε μετά τον θάνατό του, το 1873. Πέθανε στο Παρίσι το 1867.

Στο έργο του Βιλλμαίν, η ελληνική εθνική ιστοριογραφία θα εντόπιζε πάνω από όλα μια έμμεση ανάδειξη της ιστορικής σημασίας του Βυζαντίου. Το δημοσίευμα του Γάλλου λογίου που συνετέλεσε τα μέγιστα προς αυτή την κατεύθυνση περιελάμβανε δύο κείμενά του: ένα *Ιστορικό δοκίμιο για την κατάσταση των Ελλήνων από την εποχή της μουσουλμανικής κατάκτησης μέχρι τις μέρες μας* και μια «ιστορική νουβέλα», όπως την χαρακτήριζε ο ίδιος ο Βιλλμαίν, η οποία έφερε τον

112. Βλ. Δ. Ν. Παντελοδήμος, *Η συμβολή της “Ελληνικής Εταιρείας” του Παρισιού στην πολιτιστική και κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη του νεοελληνικού κράτους, 1828-1830*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1987, σ. 17-18.

113. François-René de Chateaubriand (1768-1848).

114. Βλ. A.-Fr. Villemain, *La France, l'Empire et la Papauté : Question de droit public*, Παρίσι: Douniol, 1860.

115. Βλ. A.-Fr. Villemain, *Histoire de Grégoire VII ; précédée d'un Discours sur l'histoire de la Papauté jusqu'au IXe siècle*, 2 τόμοι, Παρίσι: Didier, 1873.

τίτλο *Λάσκαρης ή οι Έλληνες του 15ου αιώνα* και άσκησε εξίσου μεγάλη επιρροή στον Παπαρρηγόπουλο αλλά και σε άλλους Έλληνες και ξένους λογίους. Κεντρικό θέμα της νουβέλας ήταν η μοίρα των Βυζαντινών λογίων που είχαν καταφύγει στις ιταλικές πόλεις λίγο πριν αλλά και μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Ο *Λάσκαρης*, πάντως, ανήκε ξεκάθαρα στην κατηγορία του ιστορικού μυθιστορήματος, αφού στην υπόθεσή του εμπλέκονταν ιστορικά πρόσωπα που είτε είχαν πεθάνει είτε δεν είχαν βρεθεί εκείνη την εποχή στην ιταλική χερσόνησο¹¹⁶.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Γάλλο φιλόλογο, λογοτέχνη και ιστορικό, η Ευρώπη είχε διαπράξει κατά τον 15ο αιώνα ένα τεράστιο ιστορικό σφάλμα αφήνοντας να πέσει η Κωνσταντινούπολη στα χέρια των Οθωμανών –ένα λάθος που, στη συνέχεια, το πλήρωσε ακριβά. Ωστόσο, η πτώση της Κωνσταντινούπολης και η καταστροφή της «ελληνικής αυτοκρατορίας», όπως αποκαλούσε το βυζαντινό κράτος, είχε και θετικά επακόλουθα για τον πολιτισμένο κόσμο, αφού στους Βυζαντινούς λογίους που κατέφυγαν στη Δύση οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό η ευρωπαϊκή Αναγέννηση. Ο Βιλλμαίν δεν ήταν βέβαια ο πρώτος δυτικός λόγιος που επεσήμαινε τη συμβολή των Βυζαντινών στην ευρωπαϊκή Αναγέννηση· πρόκειται για μια

116. Βλ. Α.-Fr. Villemain, *Lascaris, ou les Grecs du quinzième siècle*, ό.π. Πβ. σχετικά Μ. Glencross, «Greece restored», σ. 38-41. Για πρακτικούς λόγους, όλες οι παραπομπές μου στα ελληνικού ενδιαφέροντος κείμενα του Βιλλμαίν είναι από την επανέκδοσή τους στη συλλογή έργων του που φέρει τον τίτλο *Études d'histoire moderne*, Παρίσι: Didier, 1846. Στη συλλογή αυτή, η οποία περιλαμβάνει όχι μονάχα τις καθαρά ιστορικές μελέτες του Βιλλμαίν αλλά και τον *Λάσκαρη*, οι τίτλοι των κειμένων εμφανίζονται ελαφρώς παραλλαγμένοι σε σχέση με τις αρχικές εκδόσεις τους, ενώ και τα ίδια τα κείμενα έχουν υποστεί μικρές –επουσιώδεις ωστόσο– διορθώσεις. Ας σημειωθεί ότι τα περί των ο λόγος κείμενα είχαν επανεκδοθεί και παλαιότερα σε μια συλλογή έργων του συγγραφέα η οποία έφερε τον γενικό τίτλο *Mélanges historiques et littéraires*, 2 τόμοι, Παρίσι: Ladvat, 1827. Ας σημειωθεί επίσης ότι ο *Λάσκαρης* μεταφράστηκε και δημοσιεύθηκε στα ελληνικά το 1847, ένα δηλαδή χρόνο μετά την αναφορά του Κ. Παπαρρηγόπουλου στη σημασία αυτού του κειμένου, στο πλαίσιο του «Μαθήματος του 1846»· βλ. Βιλλμαίνος, *Ο Λάσκαρης ή οι Έλληνες κατά τον ΙΕ' αιώνα*, μτφρ. από τα γαλλικά Χρήστος Α. Παρμενίδης, Αθήνα: τυπ. Κ. Αντωνιάδη, 1847. Λίγα χρόνια αργότερα δημοσιεύθηκε στα ελληνικά και το *Ιστορικό δοκίμιό* του· βλ. Βιλλμένος, *Ιστορικών δοκίμιον της καταστάσεως των Ελλήνων, από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της εθνικής αυτών επαναστάσεως*, μτφρ. από τα γαλλικά Σ. Γ. Βελίνης, Αθήνα: Κοτσαμπασόπουλος, 1856. Προτίμησα ωστόσο να μεταφράσω ο ίδιος τα χωρία που με ενδιέφεραν από το συγκεκριμένο έργο, όχι τόσο για να διατηρηθεί μια ενότητα στο ύφος αλλά κυρίως διότι η ποιότητα αυτής της μετάφρασης δεν είναι καθόλου ικανοποιητική.

αντίληψη που δεν ήταν καθόλου ξένη στους στοχαστές του 18ου αιώνα, στον Ζαν-Ζακ Ρουσσώ (1712-1778)¹¹⁷ για παράδειγμα. Η ιστορική συγκυρία, όμως, στην οποία διετύπωσε τις σχετικές απόψεις του ο Βιλλμαίν οδήγησε αναμφίβολα στην ταύτιση του ονόματός του με την αντίληψη περί της πολιτισμικής συμβολής των Ελλήνων του Βυζαντίου στη διαμόρφωση της νεότερης Ευρώπης.

Για να κατανοήσουμε τις ιδέες του Βιλλμαίν περί Βυζαντίου είναι απαραίτητο να προσφύγουμε στη γενικότερη θεωρία του για την ιστορία. Άλλωστε, τα ίδια τα κείμενά του για την ελληνική ιστορία είναι και πολύ λίγα και σχετικά σύντομα. Η ιστορική του θεωρία είναι λοιπόν σαφέστατα επηρεασμένη από τον ρομαντισμό, απορρίπτοντας την ιδέα της αέναης προόδου. Κατά τον ίδιο, αυτό που κυρίως υφίσταται στην ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος είναι «κινητικότητα», όχι απαραίτητα πρόοδος:

κάθε αιώνας [...] κομίζει μια κάποια επανάσταση στη διάνοια των λαών: αυτή η παρατήρηση δύσκολα θα εφαρμοζόταν στον 6ο ή στον 7ο αιώνα, διότι δεν θα μπορούσαμε να τούς διακρίνουμε. Τίποτα δεν είναι περισσότερο ομοιόμορφο από την άγνοια· και η βαρβαρότητα δεν επιδέχεται διαβαθμίσεις. [...] Αν και το ανθρώπινο πνεύμα [...] δεν προοδεύει συνεχώς προς την τελειότητα, πάντοτε ωστόσο ενεργεί και τουλάχιστον [...] αποδεικνύει την αέναη κινητικότητά του¹¹⁸.

Κατά το πρότυπο των Γάλλων ρομαντικών ιστοριογράφων της εποχής του, και κυρίως του Ωγκιστέν Τιερρύ, ο οποίος, εν προκειμένω, άνοιξε για την ιστορική επιστήμη ένα σημαντικό κεφάλαιο μεθοδολογικού προβληματισμού, ο Βιλλμαίν επικρίνει με σφοδρότητα ό,τι θεωρεί ως ιστορικό αναχρονισμό. Δεν έχει, γράφει χαρακτηριστικά, κανένα νόημα «το να θέλουμε να κρίνουμε όλες τις εποχές με το πνεύμα της δικής μας»· κάθε εποχή οφείλουμε να την κατανοούμε με βάση το δικό της «πνεύμα» και να αναζητούμε τη δική της συμβολή στην εξέλιξη της ανθρωπότητας¹¹⁹. Προσπαθώντας μάλιστα να ερμηνεύσει τον ρόλο ιστορικών προσωπικοτήτων, όπως της Ιωάννας της Λορένης, στη γαλλική «εθνική» ιστορία,

117. Βλ. πρόχειρα J. Starobinski, *Ο Ρουσσώ απαντά στον Βολταίρο. Ο Λόγος περί Επιστημών και Τεχνών, Ετήσια Διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά, 2001*, μτφρ. από τα γαλλικά Ρ. Πολυκανδριώτη, Αθήνα: KNE/EIE, 2002, σ. 19.

118. A.-Fr. Villemain, «Vue générale de l'Europe au XVe siècle» (Παρίσι 1823), *Études d'histoire moderne*, σ. 3-26, σ. 3-4.

119. «Συνιστά προκατάληψη, και δεν είναι η λιγότερο γελοία προκατάληψη, το να θέλουμε να κρίνουμε όλες τις εποχές με το πνεύμα της δικής μας και να σταθμίζουμε όλους τους ανθρώπους με τα σταθμά των σημερινών ανθρώπων», στο ίδιο, σ. 10.

προτείνει ουσιαστικά μια άποψη περί του τι αλλάζει και τι παραμένει σταθερό, ως πραγματικότητα και ως αξία, στην ιστορία: αυτό που «δεν αλλάζει είναι οι πράξεις»· όμως, «τα αισθήματα, τα κίνητρα πίσω από τις πράξεις, διαφέρουν». Απώτερος, εν προκειμένω, στόχος του Βιλλμαίν είναι να καταδείξει ότι δεν έχει νόημα το να επικρίνουμε τους ανθρώπους του παρελθόντος για τον τρόπο με τον οποίο σκέφτονταν, ακόμα και σε ό,τι έχει να κάνει με προλήψεις ή δεισιδαιμονίες που σήμερα φαντάζουν φαιδρές· ειδικά, μάλιστα, όταν πρόκειται για αυτό που καλούμε «αίσθημα του εθνικού συμφέροντος», το οποίο συνιστά μια έννοια-αξία που διακρίνει όλως ιδιαιτέρως τη νεότερη περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας:

Μέσα στην ποικιλία των ανθρώπινων απόψεων, πάντοτε θαυμάζουμε τις υψηλές υπηρεσίες που προσφέρονται στην πατρίδα. Να τι δεν αλλάζει, οι πράξεις· αλλά τα αισθήματα, τα κίνητρα πίσω από τις πράξεις, διαφέρουν. Άλλοτε είναι η θρησκεία, άλλοτε η δόξα, άλλοτε πάλι το συμφέρον [...] Ας προσθέσουμε μια αλήθεια: εκείνο το αίσθημα που σε έναν αιώνα παρήγαγε σπουδαία πράγματα ήταν το μόνο που μπορούσε να τα παραγάγει, και δεν θα ήταν δυνατόν να αντικατασταθεί από κάποιο άλλο, παρά μονάχα με άσχημο τρόπο. Ήταν μοναδικό· ήταν απαραίτητο. Οι τότε Γάλλοι μας [ενν. της εποχής του Καρόλου Ζ'] δεν είχαν, όπως οι ελεύθεροι λαοί της αρχαιότητας, αυτό το πολιτειακό σθένος που επιβίωνε εν μέσω των καταστροφών της πατρίδας. Δεν είχαν, όπως οι νεότεροι λαοί, το αίσθημα του εθνικού τους συμφέροντος, τη συνδρομή της εσωτερικής ενότητας και των διεθνών συμμαχιών. Ήταν διαιρεμένοι, αβέβαιοι. Μετά βίας κατανοούσαν τη συχνά παραγνωρισμένη αλήθεια ότι η αθανασία μιας οικογένειας πάνω σε ένα θρόνο αποτελεί εγγύηση για τα δικαιώματα του λαού, και ότι κάθε κατακτητής είναι ένας δυνάστης. Όταν έβλεπαν ένα γόνο των Λάνκαστερ [= βασιλικής δυναστείας της μεσαιωνικής Αγγλίας] να κατακτά τη Γαλλία, [...] για να μην πιστέψουν ότι ο Θεός είχε απεμπολήσει [...] την ελευθερία της πατρίδας τους, είχαν ανάγκη, σύμφωνα με τον πνεύμα του καιρού τους, να δουν ένα υπερφυσικό σημάδι που να τούς προειδοποιεί ότι η υπόθεσή τους δεν είχε κριθεί ανεπανόρθωτα¹²⁰.

Συναφής με αυτές τις ιδέες είναι και η αντίληψη του Βιλλμαίν αναφορικά με τον ρόλο των «μεγάλων ανδρών» στην ιστορία. Δεχόμενος σαφέστατα την επίδραση της εγγελιανής φιλοσοφίας, ο Γάλλος λόγιος αποφαινεται ότι εκείνο που ουσιαστικά κάνει η σπουδαία ιστορική προσωπικότητα είναι να «συλλαμβάνει τον μικρό αριθμό αληθειών που συγκεντρώθηκαν με

120. Στο ίδιο, σ. 10-11.

αργό ρυθμό από τους υπόλοιπους ανθρώπους» και να εφαρμόζει αυτές τις αλήθειες στην πράξη. Προφανής είναι επίσης, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης αντίληψης, η υιοθέτηση από μέρους του μιας ακόμη εγγειανής έννοιας, εκείνης της «πονηρίας της Ιστορίας», της άποψης δηλαδή που θέλει την ιστορική εξέλιξη να προωθείται μέσα από δρόμους που, αρχικά και φαινομενικά, μοιάζουν να «οδηγούν σε αδιέξοδο»:

Ένας άνθρωπος, όποια και αν είναι η ιδιοφυΐα του, παρακινείται πάντοτε προς τα εμπρός από τις προσπάθειες των ανθρώπων που προηγήθηκαν και του αιώνα που τον περιβάλλει. Όταν ένας αιώνας αρχίζει να εργάζεται πάνω σε κάποια σπουδαία προσδοκία, δεν ξαποσταίνει μέχρι αυτή να εκπληρωθεί. Συσσωρεύει επί μακρόν υλικά που μοιάζουν άχρηστα, παίρνει κατευθύνσεις που οδηγούν σε αδιέξοδο, αντιλαμβάνεται [...] ίχνη που δεν αναγνωρίζει, μέχρι τη στιγμή που έρχεται απροσδόκητα ένας εξαιρετικός άνθρωπος ο οποίος, έλκοντας τη δύναμή του από όλα τα σφάλματα που έγιναν πριν από αυτόν, συλλαμβάνει τον μικρό αριθμό αληθειών που συγκεντρώθηκαν με αργό ρυθμό από τους υπόλοιπους ανθρώπους, τις εφαρμόζει, τις πολλαπλασιάζει, ανεγείρει μόνος του την πυραμίδα και αναδεικνύεται τόσο άξιος ώστε να ξεχαστούν μπροστά στη δική του δόξα όλα τα υποδεέστερα έργα που υπήρξαν τα πρώτα σκαλοπάτια της ιδιοφυΐας του¹²¹.

Ενδεικτικός των ιστορικών αντιλήψεων του Βιλλμαίν είναι και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει την εξέλιξη του θεσμού της απόλυτης μοναρχίας. Ενώ είναι χαρακτηριστική η κριτική που ασκεί σε εκείνο που αποκαλεί «βασιλική αυθεντία», θεωρεί ωστόσο αυτό τον θεσμό ως ένα σαφές βήμα προόδου σε σχέση με το φεουδαρχικό σύστημα, το οποίο, έχοντας αποκεντρώσει και μοιράσει την πολιτική εξουσία μεταξύ των διαφόρων «χωροδεσποτών», περιόριζε, μέχρι τουλάχιστον τον 15ο αιώνα, τη γενίκευση, για να το θέσω έτσι, των προόδων του πολιτισμού. Και λέω ότι αυτή η αντιμετώπιση είναι ενδεικτική μιας ολόκληρης αντίληψης αφού αποκαλύπτει το πόσο περίπλοκη θεωρούσαν την ιστορική εξέλιξη οι εκπρόσωποι της γαλλικής ρομαντικής λογιосύνης και πόσο ήθελαν να την συσχετίζουν με την εξέλιξη μιας ολόκληρης σειράς ιδεών περί πολιτισμού και πολιτικής διακυβέρνησης:

Αναμφίβολα, στις αρχές του 15ου αιώνα, η βασιλική αυθεντία εξισοροπείτο παντού από την ισχύ των χωροδεσποτών. Αλλά αυτό το χωρίς κανόνες και χωρίς ιδιότητα αντίβαρο όφειλε σύντομα να υποχωρήσει μπροστά στην ικανότητα των ηγεμόνων, τις ανάγκες των λαών, ακόμη και μπροστά στον πολιτισμό

121. Στο ίδιο, σ. 21.

ο οποίος, χρησιμεύοντας αρχικά ως όργανο για κάποιους ανθρώπους, αντί να διαφωτίζει όλους τους ανθρώπους, καταστρέφει την ελευθερία την οποία, αργότερα, επαναφέρει, διορθώνοντάς την¹²².

Μια άλλη πολύ σημαντική διάσταση του ιστορικο-πολιτικού στοχασμού του Βιλλμαίν είναι η αντίληψη που έχει για την Ευρώπη ως ενιαίο πολιτικό και πολιτισμικό σύνολο. Για τον Γάλλο λόγιο λοιπόν, που εν προκειμένω διατυπώνει απόψεις των οποίων ο αντίκτυπος φθάνει μέχρι τις μέρες μας, η Ευρώπη είναι η γη του πολιτισμού, και μια από τις σημαντικότερες συνιστώσες του πολιτισμού της είναι οι χριστιανικές της πεποιθήσεις. Στον αντίποδα αυτής της εικόνας βρίσκεται η πολύ αρνητική άποψη που έχει για τον μουσουλμανικό κόσμο, με την εξαίρεση ίσως των Αράβων που κατέκτησαν την Ισπανία και οπωσδήποτε πριν αυτοί να παρακμάσουν. Η αντιδιαστολή που κάνει συχνά ανάμεσα στην πολιτισμένη Ευρώπη και τη βαρβαρότητα του υπόλοιπου κόσμου, και δη της ασιατικής Ανατολής, εξηγεί σε μεγάλο βαθμό και τη στάση που υιοθετεί απέναντι στο (ευρωπαϊκό και χριστιανικό) Βυζάντιο και, αναμφίβολα, εκπορεύεται από τη βεβαιότητά του για το ότι η Ευρώπη είναι ικανή να διαδραματίσει έναν ολοένα και σπουδαιότερο ρόλο στο μέλλον, αρκεί «να μη θέλει ένα τμήμα της να συντρίψει όλα τα υπόλοιπα», αρκεί δηλαδή να μην εμφανιστούν άλλοι Ναπολέοντες:

Η πιο σπουδαία νίκη που κατήγαγαν ο χριστιανισμός και η ανθρωπότητα ήταν ότι αφόπλισαν εκ των προτέρων τους αρχαίους καταστροφείς του πολιτισμού, ότι νίκησαν τη βαρβαρότητα, καλύπτοντας με τις τέχνες μας τις έρημους όπου αυτή κατοικούσε. Και ότι, αντί για εκείνα τα άχρηστα τείχη που ύψωναν οι Ρωμαίοι στις εσχατιές της αυτοκρατορίας τους, ένωσαν όλους τους λαούς με τους δεσμούς των γητών και της διάνοιας. Η Ευρώπη, η συγχρότηση της οποίας διήρκεσε περισσότερο από ό,τι η αυτοκρατορία των Ρωμαίων, δεν έχει τίποτα να φοβηθεί από την υπόλοιπη υφήλιο. Αυτή η Ευρώπη, η σοφή, η φιλόπονη, η Ευρώπη του πολέμου και του εμπορίου, έλκοντας τη δύναμή της από την επιτηδειότητα της τέχνης του να νικά, η περισσότερο γενναία από τους βάρβαρους λαούς, αυτή η Ευρώπη που εξάντλησε όλες τις διαφθορές, που δοκίμασε όλες τις εμπειρίες, μοιάζει ακλόνητη στην πολιτική της διάρκεια, ακόμη και στην ηρεμία της, αρκεί μονάχα να μη θέλει ένα τμήμα της να συντρίψει όλα τα υπόλοιπα, μέσα από μια προσπάθεια της οποίας το πάντοτε ανέφικτο είναι σήμερα πιο φανερό από ποτέ¹²³.

122. Στο ίδιο, σ. 19-20.

123. Στο ίδιο, σ. 17-18.

Μάλιστα, δεν διστάζει εν προκειμένω να ειρωνευτεί τον Βολταίρο και την αντικληρική του στάση, υποστηρίζοντας ότι οι χριστιανικές σταυροφορίες εναντίον των Οθωμανών υπήρξαν πάντοτε απαραίτητες και ότι ο πολιτισμένος κόσμος θα είχε γλιτώσει πάρα πολλά δεινά αν οι ηγεμόνες του 15ου αιώνα είχαν ακολουθήσει το παράδειγμα των προκατόχων τους και υπερασπίζονταν την Κωνσταντινούπολη ενάντια στους Οθωμανούς, όπως εκείνοι είχαν κάποτε υπερασπιστεί τα σύμβολα της χριστιανικής Ευρώπης στους Αγίους Τόπους:

Το εγχείρημα του [15ου] αιώνα ήταν [ενν. έπρεπε να είναι] μια σταυροφορία. Έπρεπε να ανανεωθεί στις καρδιές των Τούρκων ο τρόμος του Φρειδερίκου Μπαρμπαρόσα και του Αγίου Λουδοβίκου. Έπρεπε ο σταυρός [...] να κάνει τους Βαρβάρους να υποχωρήσουν και να καλύψει τη χριστιανισμένη με τη σκιά του. Η Βιέννη δεν θα είχε δει δύο φορές τους Τούρκους κάτω από τα τείχη της. Και ο αυστηρός επικριτής των Σταυροφοριών Βολταίρος δεν θα είχε σημάνει, τρεις αιώνες αργότερα, το διεγερτικό των βασιλέων¹²⁴ για να παρακινήσει την Ευρώπη να φυλαχτεί από τους Τούρκους που λυμαίνονταν ακόμη την Πολωνία. Αυτό που η πολιτική δεν κατάφερε ποτέ να κάνει, οι πάπες το ζητούσαν, εκλιπαρούσαν για αυτό, κατά τον 15ο αιώνα¹²⁵.

Η σημαντικότερη, όμως, συμβολή του Γάλλου λογίου στη διαμόρφωση του ιστορικού αφηγήματος περί τρισχιλιετούς ελληνικής ιστορίας – αν τουλάχιστον κρίνουμε από το γιατί συνήθως παραπέμπουν σε αυτόν οι Έλληνες και οι ξένοι συγγραφείς που τον αναφέρουν – αφορά αναμφίβολα στις αντιλήψεις του για τον ρόλο των Βυζαντινών λογίων στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής Αναγέννησης κατά τον 15ο και 16ο αιώνα. Ο Βιλλμαίν, μάλιστα, τείνει να ανασκευάσει την άποψη ότι η καλλιτεχνική παραγωγή του ιταλικού 15ου αιώνα, εξαιτίας και της επιρροής την οποία άσκησαν οι Βυζαντινοί λόγιοι που είχαν καταφύγει στην αυλή των Μεδίκων, στερείτο κάθε πρωτοτυπίας και αποτελούσε στείρα μίμηση της κλασικής αρχαιότητας. Υποστηρίζει λοιπόν ότι η άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών κατά τον 16ο αιώνα δεν θα ήταν δυνατή χωρίς αυτό το ενδιαμέσο στάδιο της τάσης για επιστροφή στα κλασικά πρότυπα που χαρακτήρισε τον 15ο

124. Βλ. *Voltaire, Le Tocsin des rois*, χ.τ.: χ.ε., 1772. Την ίδια χρονιά το έργο κυκλοφόρησε και σε δεύτερη έκδοση, με τον τίτλο *Le Tocsin des rois aux souverains de l'Europe*, χωρίς ούτε αυτή τη φορά να υποδεικνύεται ο τόπος έκδοσης και ο εκδότης του. Το κείμενο μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Ευγένιο Βούλγαρη, με τον τίτλο *Το διεγερτικόν των βασιλέων*, και κυκλοφόρησε στην Αγία Πετρούπολη την ίδια χρονιά (αβιβλιογράφητο).

125. A.-Fr. Villemain, «Vue générale», σ. 7.

αιώνα –δείγμα, και αυτό, του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται την ιστορική εξέλιξη, και κυρίως τις διαφορές μορφές εκδήλωσης της «πονηρίας της Ιστορίας»:

η μίμηση των κλασικών της αρχαιότητας έμελλε να παραγάγει στην Ιταλία, [που ήταν] το καταφύγιο της Ελλάδας, τον αθάνατο 16ο αιώνα της. Έχοντας τύχει υποδοχής στο παλάτι των Μεδίκων, η λογιосύνη καταγινόταν με το να δεξιωθεί τους θησαυρούς της Κωνσταντινούπολης και αναζητούσε κάτω από τα ερείπια του Latium το πνεύμα των Ρωμαίων [...]. Οι θεοί είχαν ήδη ξαναβρεθεί· αναμενόταν ακόμη η έμπνευση από την παρουσία τους. [...] Δεν αποτέλεσαν, όπως έχουν πει κάποιοι, τροχοπέδη για το νεότερο πνεύμα [génie moderne] τούτοι οι πρόσφυγες της Ελλάδας, αυτοί οι λόγιοι της Ιταλίας οι οποίοι, κατά τον 15ο αιώνα, ξεσήκωσαν τις ψυχές με το πλέον σωτήριο από όλα τα αισθήματα, τον θαυμασμό για το πραγματικά υψηλό. Όταν [στους επόμενους αιώνες] η ταραχή από την έκπληξη θα κοπάσει [...] το νεότερο πνεύμα [...] θα έλθει να συναντήσει την αρχαιότητα· και οι αιώνες του Περικλή, του [Οκταβιανού] Αυγούστου, του [Πάπα] Λέοντος του Γ' και του Μεγάλου Λουδοβίκου [του ΙΔ'] θα αλληλοϋποστηριχθούν για την αιώνια δόξα του ανθρώπινου πνεύματος¹²⁶.

Ήδη στο κείμενό του που φέρει τον τίτλο *Γενική άποψη της Ευρώπης κατά τον 15ο αιώνα* –η δημοσίευση του οποίου προηγήθηκε κατά δύο χρόνια εκείνης του *Ιστορικού δοκιμίου* και του *Λάσκαρη*, και το οποίο λειτούργησε τρόπον τινά ως πρόλογος για τα δύο αυτά έργα–, ο Βιλλμαίν θέτει το πρόβλημα της μελέτης της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Πώς, διερωτάται, φθάνουμε από ένα λαό «που ήταν επί μακρόν ξεχασμένος» στη σημερινή του «ανάσταση»; «Πώς αυτό το έθνος, που είχε πεθάνει εδώ και τρεις αιώνες» –δηλαδή το 1453, και όχι, φερ' ειπείν, με την κατάκτησή του από τους Ρωμαίους– «επέστρεψε σιγά-σιγά στη ζωή και αναγεννήθηκε»; Ένα σημαντικό λοιπόν στοιχείο στον Βιλλμαίν είναι ότι δεν θεωρεί τη βυζαντινή περίοδο ως μια περίοδο «θανάτου» για τον ελληνικό λαό. Το άλλο σημαντικό στοιχείο είναι η σκέψη που διατυπώνει σχετικά με το ότι, από τη στιγμή κατά την οποία αυτός ο λαός επέστρεψε στο ιστορικό προσκήνιο, οφείλουμε πλέον να γράφουμε την ιστορία των χρόνων της «δουλείας του». Και ο τρόπος για να γράφουμε την ιστορία ενός λαού που ήταν κάποτε υποταγμένος σε ένα ξένο κατακτητή είναι αυτός τον οποίο θα συστηματοποιούσε το 1825 ο Ωγκυστέν Τιερρύ, στην

126. Στο ίδιο, σ. 25-26.

περίφημη Εισαγωγή του για την *Ιστορία της Κατάκτησης της Αγγλίας από τους Νορμανδούς*· ακόμη και «οι παραμικρές λεπτομέρειες περί των ηθών», ακόμη και «οι λαϊκές δεισιδαιμονίες», όλα έχουν τη σημασία τους για τη συγγραφή της ιστορίας του, δεδομένης της έλλειψης γραπτών πηγών, επίσημων δηλαδή εγγράφων, που να την αποτυπώνουν:

Είναι φυσικό να αναρωτιόμαστε τι υπήρξε εδώ και τόσους αιώνες αυτός ο λαός που ήταν επί μακρόν ξεχασμένος και ξαφνικά αναστήθηκε για την ιστορία. [...] [Στον 15ο αιώνα], οι Έλληνες δείχνουν τόσο διαφορετικοί από αυτό που είναι σήμερα όσο διαφέρουν οι στάχτες από τη ζωή. Προσπαθήσαμε πράγματι να τους σκιαγραφήσουμε όπως είναι οι πολιτισμένοι λαοί που πρόκειται να πεθάνουν: ευφυείς, ευφραδείς, ικανοί ακόμη και για ενθουσιασμό, αλλά για ένα θεωρητικό ενθουσιασμό, που δεν ταιριάζει ούτε στην ύπαρξη ενός έθνους ούτε στην ιδιοφυΐα ενός ανθρώπου. Από αυτό το μεγαλοπρεπές μηδέν βγήκε η ελληνική φυλή, για να επανεμφανιστεί ημιβάρβαρη, ακρωτηριασμένη [...] από τα δεινά μιας μακραίωνης υποδούλωσης, αλλά έχοντας διατηρήσει την πίστη και ξαναβρεί το θάρρος της. Οι σημερινοί Έλληνες είναι όπως εκείνοι οι άνθρωποι που παρέμειναν επί μακρόν στο σκοτάδι, στη ζωή των οποίων, όταν γίνονται πασίγνωστοι, αναζητούμε όλες τις [προηγούμενες] εποχές. Πώς αυτό το έθνος, που είχε πεθάνει εδώ και τρεις αιώνες, επέστρεψε σιγά-σιγά στη ζωή και αναγεννήθηκε, χάρη σε ένα παλαιό πολιτισμό [ενν. τον αρχαιοελληνικό], μέσα από μια δουλεία που τού προσέδιδε βαρβαρότητα; Όλα αποκτούν σπουδαιότητα [...] Οι παραμικρές λεπτομέρειες περί των ηθών, οι πιο λυπηρές εικόνες εξαθλίωσης και καταπίεσης, οι πιο αδύναμες ενδείξεις θάρρους και εθνικού πνεύματος, οι λαϊκές δεισιδαιμονίες, όλα εξυψώνονται μέσα από την ένδοξη έκβαση την οποία προετοιμάζουν και την οποία βλέπουμε να εκκολάπτεται¹²⁷.

Με το ίδιο ακριβώς πνεύμα τίθεται το πρόβλημα της συγγραφής της νεότερης ελληνικής ιστορίας και στο *Ιστορικό δοκίμιο* του 1825. Με δεδομένο, διερωτάται και πάλι ο Γάλλος λόγιος, ότι, την εποχή κατά την οποία η Κωνσταντινούπολη καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς, «ο ελληνικός πολιτισμός έμοιαζε να μην υφίσταται παρά μονάχα σε κάποιους επισκόπους και κάποιους λογίους που μετέφεραν μαζί τους τις παραδόσεις και τα μνημεία της λογοτεχνίας τους» –και συνετέλεσαν έτσι στην αναγέννηση του ενδιαφέροντος για τα αρχαία ελληνικά γράμματα στη Δύση–, τι απέγινε ο υπόλοιπος ελληνικός λαός που παρέμεινε στην υποταγμένη εστία του; Με άλλα λόγια, για τον Βιλλμαίν, η λύση στο πρόβλημα της

127. Στο ίδιο, σ. 29-30.

συγγραφής της νεότερης ελληνικής ιστορίας εξαρτάται ουσιαστικά από την απάντηση που θα δοθεί στο ερώτημα –το δε σύνθημα που απορρέει από τούτο το ερώτημα συνιστά βέβαια μια πολύ χαρακτηριστική διατύπωση του αξιώματος της συνέχειας μεταξύ Βυζαντίου και νεότερης Ελλάδας– «πώς οι θεολόγοι και οι γραμματικοί της ετοιμοθάνατης Κωνσταντινούπολης έχουν σήμερα για απογόνους τους βοσκούς-πολεμιστές της Πίνδου και τους ναύτες των Ψαρών»:

Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και τη σφαγή των σπουδαιότερων οικογενειών της αυτοκρατορίας, ο ελληνικός πολιτισμός έμοιαζε να μην υφίσταται παρά μονάχα σε κάποιους επισκόπους και κάποιους λογίους που μετέφεραν μαζί τους τις παραδόσεις και τα μνημεία της λογοτεχνίας τους. [...] [Επρόκειτο για] ένα έθνος στο οποίο η κλίση για τα έργα της σκέψης επιβίωνε στην ενέργεια των ψυχών, και στο οποίο οι άνδρες με ευφυΐα και χαρακτήρα, εφόσον μπορούσαν ακόμα να γεννιούνται από αυτό, μην έχοντας κανένα έρεισμα στο πλήθος, δεν ήταν πλέον παρά απομονωμένοι στοχαστές και ενθουσιώδεις άνθρωποι χωρίς εξουσία. [...] Σε τι οφείλεται αυτή η αντίθεση ανάμεσα στις τελευταίες στιγμές της ελληνικής αυτοκρατορίας και την παρούσα αναγέννηση ενός λαού που έμοιαζε να έχει ολόκληρος εξαφανιστεί μέσα στη δουλεία του; Ποια γεγονότα καλύπτουν αυτή την ενδιάμεση εποχή κατά την οποία οι Έλληνες είχαν κτυπηθεί από πολιτικό θάνατο, η ιστορία τους δεν γραφόταν πλέον, η χώρα τους δεν ήταν πλέον παρά η ιδιοκτησία των κυρίων τους και το θέατρο ορισμένων πολέμων, στο πλαίσιο των οποίων οι ίδιοι οι Έλληνες εμφανίζονταν μονάχα ως ένα εξάρτημα της κατάκτησης; Ιδού το αντικείμενο των ερευνών μας· ιδού η καθ' όλα ιστορική μελέτη που οφείλει να εξηγήσει πώς οι θεολόγοι και οι γραμματικοί της ετοιμοθάνατης Κωνσταντινούπολης έχουν σήμερα για απογόνους τους βοσκούς-πολεμιστές της Πίνδου και τους ναύτες των Ψαρών¹²⁸.

Στον Βιλλμαίν συναντάμε όμως και άλλες, πολύ πιο άμεσες, διατυπώσεις του αξιώματος της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους, και μάλιστα σε ένα πλαίσιο ευρύτερο από χρονική (καταγωγή από τους αρχαίους Έλληνες) και χωρική άποψη (Έλληνες δεν είναι μόνο όσοι κατοικούν στην κυρίως Ελλάδα) –διατυπώσεις οι οποίες έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τις απόψεις ενός Ραφενέλ. Αυτός ο λαός που κατοικεί στην Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Βιλλμαίν, προέρχεται «από τις αρχαίες αποικίες της Ελλάδας και τους πρώτους χριστιανούς της

128. A.-Fr. Villemain, «Essai sur l'état des Grecs depuis la conquête musulmane», *Études d'histoire moderne*, σ. 133-333, σ. 133-134.

Ανατολής» και κατοικεί σε εκείνες που ήσαν κάποτε οι «ελληνικές επαρχίες» της βυζαντινής αυτοκρατορίας¹²⁹.

Μια άλλη πολύ σημαντική ιδέα που ανιχνεύουμε στο, κατά τα άλλα ελάχιστα συστηματικό, *Ιστορικό δοκίμιο* του Βιλλμαίν είναι μια ιδέα που θα αναπαραγόταν από όλους σχεδόν τους λογίους για τους οποίους γίνεται λόγος σε αυτό εδώ το βιβλίο. Μιλώ εν προκειμένω για την αντίληψη σύμφωνα με την οποία η «τουρκική κυριαρχία» λειτούργησε κατά κάποιον τρόπο συνεκτικά για τους κατακτημένους ελληνικούς πληθυσμούς, προσδίδοντάς τους την «ενότητα που είχαν προ πολλού χάσει»:

μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, η τουρκική κυριαρχία εξαπλωνόταν συνεχώς πάνω στα υπολείμματα της ελληνικής φυλής και τής προσέδιδε, ούτως ειπείν, μέσα από τη σκλαβιά, εκείνη την ενότητα την οποία είχε προ πολλού αυτή χάσει¹³⁰.

Ο λόγος για τον οποίο αυτοί οι πληθυσμοί είχαν χάσει την «ενότητά» τους –την πολιτισμική αλλά και την πολιτική τους «ενότητα»– ήταν το γεγονός ότι, μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους δυτικούς Σταυροφόρους, είχαν «διαιρεθεί» σε πολλούς διαφορετικούς κρατικούς σχηματισμούς, πράγμα που ήταν βέβαια απότοκο της φεουδαρχικής λογικής με την οποία οργανώθηκαν οι σταυροφορικές ηγεμονίες στον χώρο που άλλοτε κατείχε η βυζαντινή αυτοκρατορία. Κατά τον Γάλλο λόγιο λοιπόν, σε αυτή την κατάσταση, που δεν είχε αλλάξει ουσιαστικά ούτε με την ανακατάληψη της Πόλης από τους Βυζαντινούς το 1261, και όπου το μόνο που ένωνε τους ελληνικούς πληθυσμούς ήταν η κοινή τους θρησκεία, ήλθε να δώσει ένα οριστικό τέλος ο Μωάμεθ ο Πορθητής:

διαιρεμένοι σε είκοσι διαφορετικές κυριότητες [βλ. *κρατικές οντότητες*], διαμελισμένοι μέσα σε μικρές και αδύναμες τυραννίες, αναμειγμένοι εξαιτίας των ξένων εισβολών, οι λαοί ελληνικής καταγωγής είχαν απολέσει κάθε αίσθημα θάρρους, ακόμη δε και το όνομα της πατρίδας τους. Δεν τούς απέμενε παρά μονάχα ο δεσμός της κοινής θρησκείας. Η νίκη του Μωάμεθ λειτούργησε σχεδόν ενοποιητικά, απειλώντας τους με την ίδια δουλεία¹³¹.

129. «Ήδη από τις αρχές του 14ου αιώνα, οι Τούρκοι είχαν αφαιρέσει από την Κωνσταντινούπολη τις ελληνικές επαρχίες της Μικράς Ασίας και είχαν επιτείνει τον ζυγό σε αυτούς τους λαούς που κατάγονταν από τις αρχαίες αποικίες της Ελλάδας και τους πρώτους χριστιανούς της Ανατολής», στο ίδιο, σ. 135.

130. Στο ίδιο, σ. 158.

131. Στο ίδιο, σ. 137.

Μόνο που, κατά τον Βιλλμαίν, μετά την οθωμανική κατάκτηση, η κοινή θρησκεία λειτούργησε για τους ελληνικούς πληθυσμούς ως κάτι παραπάνω από ένα συνεκτικό στοιχείο. Για λόγους που ο Βιλλμαίν δεν εξετάζει αναλυτικά, αλλά στους οποίους θα εντυφούσαν ιδιαίτερα στη συνέχεια όσοι θα εμπνέονταν από τα κείμενά του, η Ορθόδοξη Εκκλησία αποτέλεσε για αυτούς τους πληθυσμούς «ένα είδος πολιτικής και θρησκευτικής κυβέρνησης», η ιστορία της οποίας ταυτίστηκε έκτοτε με την ιστορία του ελληνικού λαού. Ο Βιλλμαίν δεν διαμορφώνει άποψη περί του αν η Εκκλησία άσκησε την εξουσία της ως κράτος εν κράτει, όπως θα έκαναν αργότερα ο Ρίζος Νερουλός και ο Μάουρερ¹³². Διαπιστώνει όμως εκείνο που θα διαπίστωναν αργότερα και όλοι οι συνεχιστές του: ότι η Εκκλησία αποτέλεσε μια «σωτήρια προστασία» και «διατήρησε στη ζωή ένα λαό τον οποίο τα πάντα έμοιαζαν να καταστρέφουν» και ότι αυτοί οι πληθυσμοί είχαν έναν «αρχηγό» και έναν «εγγυητή» απέναντι στους Οθωμανούς, που δεν ήταν άλλος από τον Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης:

Για αυτό το ελληνικό έθνος που είχε διασπαρεί σε τόσους τόπους και ανακατευθεί παντού με τους κατακτητές του, υφίστατο μια αόρατη εξουσία η οποία απλωνόταν από τη Μικρά Ασία μέχρι τα πλησιέστερα προς τη Βενετία νησιά. Ήταν ένα είδος πολιτικής και θρησκευτικής κυβέρνησης, που ασκείτο από τους επισκόπους και υπόκειτο στον πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Ότι συνέβαινε στη Γαλλία κατά τον 8ο αιώνα, όταν το κράτος ταυτιζόταν πλήρως με την Εκκλησία, και δεν υπήρχε άλλη δημόσια ζωή, άλλη ιστορία, παρεκτός από εκείνη του κλήρου, συνέβη τότε στους χριστιανούς της Ελλάδας. Και αυτή η τάξη πραγμάτων, που θα ήταν καταπιεστική και παράδοξη για ένα λαό-κύριο του εδάφους του και του εαυτού του, συνιστούσε, στο πλαίσιο της υποδούλωσης της Ελλάδας, μια σωτήρια προστασία [protection salutaire], και μονάχα αυτή διατήρησε στη ζωή [conservait seul] ένα λαό τον οποίο τα πάντα έμοιαζαν να καταστρέφουν. [...] Η διαδοχή [στον θρόνο του] πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης [...] [υπόκειτο] στα καπρίτσια του [οθωμανικού] δεσποτισμού. Σύντομα αυτό το αξίωμα άρχισε να εξαγοράζεται, και έκτοτε συχνά χήρευε. Η θλιβερή σειρά αυτών των αντικαταστάσεων διαμόρφωσε τα

132. Ο Βιλλμαίν είχε διαβάσει το κείμενο του Ζαλλώνη, με το οποίο θα ασχοληθώ αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο, και παρέπεμπε σε αυτό. Σε αντίθεση ωστόσο με τον Έλληνα λόγιο, ο Βιλλμαίν τοποθετούσε στο επίκεντρο του ελληνικού κράτους εν κράτει την Εκκλησία, όχι τους Φαναριώτες, και από αυτή την άποψη έδειχνε τον δρόμο που θα ακολουθούσαν στη συνέχεια οι περισσότεροι φιλέλληνες συγγραφείς.

χρονικά του ελληνικού λαού. Ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης θεωρήθηκε από τους Τούρκους ως ο αρχηγός και, κατά κάποιο τρόπο, ως ο εγγυητής του έθνους του¹³³.

Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι, ενώ οι περισσότεροι δυτικοευρωπαίοι στοχαστές της εποχής του επέμεναν στην αμάθεια και την έλλειψη θρησκευτικής ανεκτικότητας από την πλευρά του «ελληνικού κλήρου», ως απότοκα βέβαια του βυζαντινού παρελθόντος του, ο Βιλλμαίν φτάνει στο σημείο να κάνει λόγο για περιπτώσεις διαβημάτων υπεράσπισης των αλλόθρησκων, και κυρίως των Εβραίων, από το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Οι περιπτώσεις αυτές, μάλιστα, τού επιτρέπουν να αντιπαραβάλει τις πρακτικές του ελληνικού κλήρου με τη βαρβαρότητα της δυτικής Ευρώπης εκείνης της εποχής και να επισημάνει τον ρόλο αυτού του κλήρου ως συντηρητή της «ενότητας του ελληνικού λαού»¹³⁴.

Προσπαθώντας μάλιστα να ερμηνεύσει το υπερβολικά μεγάλο ποσοστό κληρικών στον ελληνικό πληθυσμό, το οποίο είχε κάνει εντύπωση σε όλους σχεδόν τους Ευρωπαίους περιηγητές της εποχής, ο Βιλλμαίν θεωρούσε, αφενός, ότι οι περιηγητές υπερέβαλλαν και, αφετέρου, ότι οι ρίζες του φαινομένου βρίσκονταν στο ύστερο Βυζάντιο, σε μια εποχή δηλαδή όπου, πράγματι, ο «ελληνικός λαός» εμφάνιζε συμπτώματα παρακμής. Συμπεράινει λοιπόν πως η κατάσταση αυτή δεν χαρακτηρίζει τους νεότερους Έλληνες¹³⁵.

Σε κάθε περίπτωση, ο Βιλλμαίν δεν θεωρεί ότι το γεγονός της υπεραντιπροσώπευσης του κλήρου στους ελληνικούς πληθυσμούς επιτρέπει γενικεύσεις αναφορικά με τη σύγχρονη εποχή, αφού οι αιτίες του φαινομένου είναι διαφορετικές στη νεότερη Ελλάδα. Και παρότι αναγνωρίζει την «αμάθεια» του κατώτερου, του «απλού» Ορθόδοξου κλήρου, αναδεικνύει εξίσου τον

133. Στο ίδιο, σ. 161-162.

134. «Αυτά τα μαθήματα ανεκτικότητας που προέρχονταν από τη δύστυχη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης ήσαν τότε πολύ καινοφανή για την Ευρώπη. Αποδεικνύουν ότι επιβίωναν κάποια φώτα σε αυτή την καταπιεσμένη Εκκλησία. Το πιο σπουδαίο ευεργέτημα από την εξουσία της ήταν ότι διατήρησε την ενότητα του ελληνικού λαού, ότι τού κοινωνούσε, κάτω από τον ζυγό της κατάκτησης, ένα κοινό πνεύμα, μια κοινή προσδοκία», στο ίδιο, σ. 166.

135. «Ένας περιηγητής είπε ότι, στη νεότερη Ελλάδα, βρίσκει κανείς περισσότερους κληρικούς παρά λαϊκούς. Χωρίς να στεκόμαστε σε αυτή την κατεξοχήν υπερβολή, γνωρίζουμε πόσο πολλαπλασιάστηκαν τα θρησκευτικά οικοδομήματα κατά τους τελευταίους αιώνες της ελληνικής αυτοκρατορίας, λόγω της ευσέβειας των ηγεμόνων και της μικρόψυχης οκνηρίας στην οποία είχε περιπέσει ο λαός. Ολόκληρη η Ελλάδα είχε γεμίσει επισκοπές και μοναστήρια», στο ίδιο, σ. 168.

ιστορικό του ρόλο στην επιβίωση του ελληνικού λαού, όπως άλλωστε κάνει και με αυτόν των σύγχρονων μοναχών:

Από τη στιγμή κατά την οποία η ελληνική Εκκλησία επέτρεπε τον γάμο στους απλούς ιερωμένους, ο αριθμός τους ήταν πολύ μεγάλος· πόσο μάλλον που αυτοί εξαιρούνταν από τον φόρο υποτέλειας που είχε επιβάλει ο Μωάμεθ στον ελληνικό λαό. [...] Αυτοί οι παπάδες [...] διακατέχονταν από άγνοια, δεισιδαιμονία και λαιμαργία για ελεημοσύνες. Αλλά ζούσαν μαζί με τον λαό, ταυτίζονταν με αυτόν, του κοινωνούσαν τον, χωρίς φώτα μεν, αλλά γεμάτο πάθος, ζήλο που τούς εμφορούσε. Κανείς δεν πολέμησε τόσο σθεναρά ενάντια στην κατάκτηση και δεν χρησίμευσε περισσότερο στην επιβίωση του ελληνικού έθνους εν μέσω των κατακτητών του. Τα μοναστήρια, που είχαν πολλαπλασιαστεί σε όλα τα σημεία της Ελλάδας, δεν άσκησαν μια λιγότερο σωτήρια επιρροή¹³⁶.

Ουσιαστικά λοιπόν, ο Βιλλμαίν προαναγγέλλει την έμφαση που θα δινόταν, ιδίως από τον Ρίζο Νερουλό, ο οποίος και θα επηρέαζε όλους σχεδόν τους κατοπινούς ιστοριογράφους της νεότερης Ελλάδας, στους τρόπους και τους μηχανισμούς της «επιβίωσης των Ελλήνων» εντός του οθωμανικού συστήματος εξουσίας. Ένα άλλο στοιχείο, και με αυτό θα κλείσω την αναφορά μου στον Βιλλμαίν, που προξενεί εντύπωση στα κείμενά του, δεδομένου και του γεγονότος ότι ήταν Γάλλος και έβλεπε, αν μη τι άλλο, με συμπάθεια την Καθολική Εκκλησία, είναι ο κριτικός τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει τη βενετική παρουσία στην Πελοπόννησο, και γενικότερα στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Παρά το γεγονός ότι, συχνά-πυκνά, οι διατυπώσεις του αποκαλύπτουν τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, είναι κάτι παραπάνω από φανερό ότι δικαιολογεί τη στάση των ελληνικών πληθυσμών που αντιμετώπιζαν την «εξουσία της Βενετίας» ως «τόσο δυσάρεστη όσο και εκείνη των Τούρκων». Η «βενετική κυριαρχία», αναφέρει χαρακτηριστικά, «ήταν σκληρή για τους υποταγμένους λαούς», και αυτός ήταν κυρίως ο λόγος για τον οποίο η Βενετία έχασε τον Μωρηά, και αργότερα όλες τις κτήσεις της στις θάλασσες της Ανατολής:

η δημοκρατία [της Βενετίας] μαχόταν ενάντια στην τουρκική αυτοκρατορία κάνοντας χρήση αντιποίνων, με βαναυσότητα και λεηλασίες που είχαν κάποια επίπτωση στους δυστυχισμένους λαούς της παλαιάς Ελλάδας. [...] Δυστυχώς, η βενετική κυριαρχία, όπως εκείνη όλων σχεδόν των [αρχαίων και μεσαιωνικών] Δημοκρατιών [républiques], ήταν σκληρή για τους υποταγμένους λαούς.

136. Στο ίδιο, σ. 169.

Η διαφορά στην ομολογία θρησκευτικής πίστης ενίσχυε το βάρος του ζυγού. Η φιλαργυρία των Βενετών κυβερνητών, η ακατάδεκτη υπερηφάνεια της Γερουσίας, οι προκαταλήψεις της ελληνικής θρησκευτικής λατρείας, όλα μαζί συντέλεσαν στο να καταστεί η εξουσία της Βενετίας τόσο δυσάρεστη για τους κατοίκους της Ελλάδας όσο ήταν και εκείνη των Τούρκων. Αυτοί ήταν οι λόγοι για τους οποίους η Βενετία έχασε τον Μωρηά, και αυτοί θα τής αφαιρούσαν αργότερα όλες της τις κτήσεις στις θάλασσες της Ανατολής¹³⁷.

Όσο περισσότερο μελετά κανείς τα έργα των τριών Γάλλων συγγραφέων που παρουσιάστηκαν σε αυτό το κεφάλαιο, τόσο περισσότερο τείνει να θεωρήσει σημαντική τη συμβολή τους στη διαμόρφωση του ελληνικού εθνικού αφηγήματος. Καταρχάς, οι τρεις αυτοί λόγοι όρισαν σε ένα μεγάλο βαθμό το πεδίο που καλούμε «ιστορία του ελληνικού λαού» και το όρισαν τόσο από την άποψη του χρόνου όσο και από εκείνη του χώρου, ως προς το ποιες δηλαδή ιστορικές εποχές και γεωγραφικές περιοχές θα πρέπει να αποτελούν αντικείμενα του ενδιαφέροντός μας όταν μιλούμε για «ελληνική ιστορία», έστω και αν οι απαντήσεις που έδωσαν ήσαν πολύ διαφορετικές. Επίσης, οι δύο από αυτούς, ο Ραφενέλ και ο Βιλμαίν, αν και μέσα από τελείως διαφορετικούς δρόμους, επέδειξαν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη βυζαντινή ιστορία, θεωρώντας τη μελέτη της απολύτως απαραίτητη για την κατανόηση της ιστορίας των νεότερων Ελλήνων.

Αλλά ακόμη και οι δρόμοι που ακολούθησαν ήσαν, αυτοί καθ' εαυτούς, ιδιαίτερα ενδιαφέροντες: Ο Ραφενέλ έφτασε την αντίληψη του Διαφωτισμού περί ελληνικής ιστορίας έως τα λογικά της όρια, παράγοντας μάλιστα ένα αφήγημα που θα μπορούσε κάλλιστα να υιοθετηθεί από τους Έλληνες ιστοριογράφους αν στην Ελλάδα επικρατούσε τελικά η λογική του «αυτοχθονισμού»¹³⁸ και αν η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία διαμορφωνόταν πάνω σε διαφορετικά πρότυπα από εκείνα πάνω στα οποία διαμορφώθηκε. Ο Βιλμαίν, από την πλευρά του, ενέταξε την ιστορική συζήτηση περί

137. Στο ίδιο, σ. 153-154.

138. Το γεγονός ότι το αφήγημα του Ραφενέλ παρέπεμπε τόσο πολύ σε μια τέτοια λογική είναι εξάλλου ένας ακόμη λόγος για τον οποίο ο συγγραφέας αυτός δεν θα μπορούσε ποτέ να τύχει της προσοχής του Κ. Παπαρρηγόπουλου, δηλαδή ενός θύματος της ιδεολογίας του αυτοχθονισμού· πβ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 120-122· Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο, 1988, σ. 50 κ. εξ.

Βυζαντίου στη γενικότερη συζήτηση περί ευρωπαϊκού μεσαίωνα, και δη περί μεσαιωνικών και νεότερων ευρωπαϊκών απολυταρχιών, την οποία είχαν αρχίσει να διεξάγουν οι Γάλλοι ρομαντικοί ιστοριογράφοι, εν είδει μάλιστα κριτικής προς τα «στερεότυπα» του Διαφωτισμού. Ουσιαστικά, ο Παπαρρηγόπουλος δεν θα ανέπτυξε πολύ διαφορετικά επιχειρήματα περί Βυζαντίου από εκείνα που ήδη βρίσκουμε στον Βιλλμαίν, πέραν βέβαια από την έμφαση που θα έδινε στην «ελληνικότητα» της βυζαντινής μοναρχίας.

Όσο για τον Σαιν-Βενσάν, η ιδέα να παρουσιάσει μια συνεχή εθνικά ιστορία μιας συγκεκριμένης περιοχής της Ελλάδας θα ενέπνεε όχι μονάχα τον Ζαμπέλιο αλλά και τους πρώτους Έλληνες τοπικούς ιστοριογράφους, οι οποίοι, υπακούοντας στα κελεύσματα της Μεγάλης Ιδέας, θα διαμόρφωναν ανάλογα αφηγήματα της ιστορίας των ιδιαίτερων πατρίδων τους. Και οι τρεις, πάντως, Γάλλοι λόγιοι θα συμφωνούσαν σε δύο πράγματα, πάνω στα οποία θα συγκροτούνταν δύο από τους πλέον ισχυρούς τόπους της ελληνικής εθνικής ιστορικής σχολής: στο ότι η «βενετοκρατία» υπήρξε μια περίοδος εξίσου βάνανυσης καταπίεσης του ελληνικού λαού όσο ήταν και εκείνη της «τουρκοκρατίας» και στο ότι το θρησκευτικό Σχίσμα μεταξύ Ορθόδοξης και Καθολικής Εκκλησίας είχε αλλάξει μια για πάντα τον ελληνικό λαό, όχι μονάχα συμβάλλοντας στην Πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 αλλά και εγκαινιάζοντας μια νέα περίοδο «εθνικής» συνειδητοποίησης στη βάση της σύγκρουσής του με τη «λατινική» Δύση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ:
ΖΑΛΛΩΝΗΣ, ΡΙΖΟΣ ΝΕΡΟΥΛΟΣ, ΦΙΛΗΜΩΝ.
ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΥΘΟ ΤΟΥ ΦΑΝΑΡΙΩΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΝ ΚΡΑΤΕΙ
ΣΤΟ ΣΧΗΜΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΕΛΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΜΒΟΛΗ: ΖΑΛΛΩΝΗΣ, ΡΙΖΟΣ ΝΕΡΟΥΛΟΣ, ΦΙΛΗΜΩΝ.
ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΥΘΟ ΤΟΥ ΦΑΝΑΡΙΩΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΕΝ ΚΡΑΤΕΙ
ΣΤΟ ΣΧΗΜΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΕΛΕΟΛΟΓΙΑΣ*

Το κεφάλαιο αυτό είναι το μοναδικό της ανά χείρας μελέτης που είναι αποκλειστικά αφιερωμένο σε κείμενα Ελλήνων λογίων. Από τις σχετικές αναφορές του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου προκύπτει ότι η καθαρά ελληνική συμβολή στην προετοιμασία της συγγραφής μιας εθνικής ιστορίας των Ελλήνων, έτσι βεβαίως όπως την αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι, υπήρξε μάλλον περιορισμένη και αφορά κατά κύριο λόγο σε ό,τι ο πρώτος αποκαλούσε «πολλά δευτερεύοντα, κατά την έκτασιν, την αξίαν ή την ειδικότητα του αντικειμένου το οποίον πραγματεύονται, έργα».

* Το παρόν κεφάλαιο ήταν το πρώτο πάνω στο οποίο δούλεψα για αυτό το βιβλίο, αλλά και εκείνο που τελικά ολοκληρώθηκε τελευταίο. Χρειάστηκε να επανέλθω πολλές φορές σε αυτό, λαμβάνοντας υπόψη μου, κατά πρώτο και κύριο λόγο, την ανακοίνωση της Κωνσταντίνας Ζάνου στο συνέδριο «Ο Καποδίστριας και η εποχή του: 180 χρόνια από την άφιξη του Κυβερνήτη στην Αίγινα» (Αίγινα, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008) και, στη συνέχεια, το άρθρο της με τίτλο «Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Ιακωβάκης Ρίζος-Νερουλός και η Νεότερη ιστορία της Ελλάδας», *Μνήμων*, τ. 30 (2009), σ. 141-178, όπου η αγαπητή συνάδελφος παρουσιάζει τη συμβολή του Ι. Καποδίστρια στη συγγραφή της *Νεότερης ιστορίας της Ελλάδας* του Ιακωβάκη Ρίζου-Νερουλού. Ιδιαίτερα χρήσιμες αποδείχθηκαν επίσης για εμένα οι εργασίες της Ελισσάβετ-Ευαγγελίας Τσακανίκα και της Μυρτώς Λάμπρου για τον Μάρκο Φίλιππο Ζαλλώνη και τον Ιωάννη Φιλήμονα, αντίστοιχα –εργασίες που παρουσιάστηκαν στο σεμινάριο του ΙΝΕ/ΕΙΕ «Ιστορία της ελληνικής ιστοριογραφίας, 18ος-20ός αιώνας» για το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία» του Παντείου Πανεπιστημίου. Θα ήθελα να τις ευχαριστήσω θερμά, και από εδώ, για τη βοήθεια που μου προσέφεραν μέσα από τις εργασίες τους. Πάνω από όλα, όμως, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Κ. Ζάνου που μοιράστηκε γενναϊόδωρα μαζί μου τα ερευνητικά της ευρήματα, πριν ακόμη αυτά δημοσιευτούν, ωθώντας με, μέσα από τις συζητήσεις μας, στο να επανεξετάσω κάποια από τα ζητήματα που με απασχολούν σε αυτό το κεφάλαιο.

Κατά τη γνώμη μου ωστόσο, οσοδήποτε «δευτερεύουσα» και αν θεωρηθεί εν προκειμένω η καθαρά ελληνική συμβολή, αποδεικνύεται εντούτοις ότι στάθηκε ιδιαίτερα κρίσιμη αναφορικά με δύο επιμέρους σημεία: τη σημασία, αφενός, που αποδίδουν οι συγγραφείς που εξετάζονται σε αυτό το κεφάλαιο στους προεπαναστατικούς θεσμούς του ελληνικού έθνους και τον τρόπο, αφετέρου, με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον νομοτελειακό χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης.

Πράγματι, αν και, από τους τρεις συγγραφείς που εξετάζονται εδώ, μονάχα ο Ρίζος Νερουλός συνέθεσε μια ευρείας κλίμακας ιστορία, εντούτοις και οι τρεις τους συνέβαλαν, ο καθένας με τον τρόπο του, στη θεμελίωση ενός από τους πλέον καθοριστικούς, και ανθεκτικούς στον χρόνο, ιδεολογικούς –αλλά και «επιστημονικούς», συνάμα– μύθους της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας: τον μύθο της παντοδυναμίας του ελληνικού στοιχείου στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους, τον μύθο, με άλλα λόγια, που αφορά την ύπαρξη ενός προεπαναστατικού «ελληνικού κράτους» στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Παρά τις, πολλές είναι αλήθεια, διαφορές τους, και υποκινούμενοι, όπως θα δούμε, από τελείως διαφορετικά κίνητρα, οι τρεις αυτοί συγγραφείς είχαν μεταξύ τους κάτι κοινό: αντιλαμβάνονταν το ελληνικό έθνος στην προεπαναστατική του κατάσταση ως ένα πλήρως σχηματισμένο έθνος, στο πλαίσιο του οποίου είχαν διαμορφωθεί αφενός οι κοινωνικές ομάδες και αφετέρου οι κοινωνικοπολιτικοί θεσμοί που, στον έναν ή τον άλλο βαθμό, θετικά ή αρνητικά, διαδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο στην πορεία προς την έκρηξη της Επανάστασης του 1821 και τη συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους. Εν ολίγοις, οι τρεις συγγραφείς που εξετάζονται εδώ –και κυρίως ο Ρίζος Νερουλός και ο Φιλήμων– είχαν αναπτύξει μια, στοιχειώδη έστω, αντίληψη περί εθνικής τελεολογίας και, ως εκ τούτου, θεμελίωσαν τις ιστορικές τους αναλύσεις πάνω στην ιδέα περί του αναπόφευκτου χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης. Η κοινή, δε, πεποίθηση και των τριών ότι, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ένα ελληνικό προεπαναστατικό κράτος είχε ήδη διαμορφωθεί εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε πείσμα της κατάκτησης, υπήρξε σαφέστατα ένα στοιχείο που θα λειτουργούσε τελικά προς επίρρωση του σχήματος της εθνικής τελεολογίας, δίνοντάς του θα λέγαμε σάρκα και οστά.

Μάρκος Φίλιππος Ζαλλώνης: Το φαναριώτικο κράτος εν κρίσει

Από μια άποψη, η περίπτωση του Ζαλλώνη δεν έχει θέση σε αυτό το βιβλίο δεδομένου ότι δεν συνιστά βιβλιογραφική αναφορά ούτε για τον

Ζαμπέλιο ούτε για τον Παπαρρηγόπουλο. Από μια άλλη άποψη ωστόσο, το γαλλόγλωσσο κείμενο του Έλληνα Καθολικού γιατρού από την Τήνο με τίτλο *Δοκίμιο για τους Φαναριώτες*¹, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1824 και ήταν ένας πραγματικός λίβελος για τον βίο και την πολιτεία των Φαναριωτών, αξίζει οπωσδήποτε της προσοχής μας αφού επηρέασε ιδιαίτερα τους φιλέλληνες συγγραφείς της εποχής, και κυρίως τους Ραφενέλ, Βιλλμαίν και Έμερσον που παραπέμπουν (ο τελευταίος μάλιστα συχνά) σε αυτό².

Ο Μάρκος Φίλιππος Ζαλλώνης γεννήθηκε το 1782 στην Τήνο (είναι άγνωστο το έτος θανάτου του, αλλά εικάζεται ότι πέθανε στα μέσα του 19ου αιώνα) και ήταν γόνος μιας οικογένειας ιταλικής καταγωγής, Ρωμαιοκαθολικής στο δόγμα, που έχαιρε του καθεστώτος προστασίας από το γαλλικό κράτος (*protégés français*). Ακολούθησε το επάγγελμα του πατέρα του, σπουδάζοντας ιατρική στο Παρίσι (ο τίτλος του *Docteur en médecine* του απονεμήθηκε το 1809). Εργάσθηκε ως γιατρός πολλών υψηλόβαθμων αξιωματούχων της οθωμανικής διοίκησης, Οθωμανών και Φαναριωτών. Εκτός από το *Δοκίμιο για τους Φαναριώτες* που εξετάζεται αναλυτικά εδώ, δημοσίευσε το 1809 ένα ακόμη κείμενο ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος, το *Ταξίδι στην Τήνο*, επίσης στη γαλλική γλώσσα³. Το κείμενο αυτό περιελάμβανε μεταξύ άλλων μια από τις πρωιμότερες προσπάθειες αναίρεσης των επιχειρημάτων των Ευρωπαίων περιηγητών για την παρακμή στην οποία έβλεπαν να έχει περιέλθει ο ελληνικός λαός.

Το μίσος που επιδεικνύει στο βιβλίο του για τους Φαναριώτες δεν ήταν συνέπεια μονάχα της εμπειρίας που είχε αποκομίσει από τον βίο και την πολιτεία τους αλλά και ενός γεγονότος που αφορούσε στην καθαρά προσωπική του ζωή, στο οποίο, πάντως, δεν διστάζει να αναφερθεί διεξοδικά στο βιβλίο του: ο Ζαλλώνης είχε παντρευτεί την κόρη ενός πλούσιου Φαναριώτη, με την οποία απέκτησε και ένα γιο· όμως, λόγω των θρησκευτικών του

1. M.-Ph. Zallony, *Essai sur les Fanariotes, ou l'on voit les causes primitives de leur élévation aux hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d'administration, et les causes principales de leur chute, suivi de quelques réflexions sur l'état actuel de la Grèce*, Μασσαλία: Antoine Ricard, 1824.

2. Στον Ζαλλώνη παραπέμπει και ένας άλλος φιλέλληνας συγγραφέας που θα μάς απασχολήσει σε αυτό το βιβλίο, ο Σκωτσέζος Τζωρτζ Φίνλεϊν.

3. Βλ. Marcaky Zallony, *Voyage à Tine, l'une des îles de l'Archipel de la Grèce, suivi d'un Traité de l'asthme*, Παρίσι: Arthus-Bertrand, 1809. Το έργο έχει μεταφραστεί δύο φορές στα ελληνικά· βλ. *Ιστορία της Τήνου*, μτφρ. Δ. Μ. Μαυρομαράς, Αθήνα: τυπ. Λαός, 1888 (Αθήνα: Ερίννη 20197)· *Ταξίδι στην Τήνο: Ένα από τα νησιά του ελληνικού αρχιπελάγους*, μτφρ. Δ. Δαλέζιος, Τήνος: Σύλλογος Οι Φίλοι του Κρόκου, 1998.

πεποιθήσεων, οι γονείς της πέτυχαν την έκδοση διαζυγίου από τον Πατριάρχη. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος ο Ζαλλώνης επέστρεψε στη Γαλλία, συνοδευόμενος από τον γιο του, όπου και έζησε ως το τέλος της ζωής του. Υπήρξε μέλος του Φιλελληνικού κοιτάτου της Μασσαλίας και έλαβε τη γαλλική υπηκοότητα το 1832 και την ελληνική το 1850.

Το παράδοξο είναι ότι το βιβλίο του Ζαλλώνη για τους Φαναριώτες έμελλε να λειτουργήσει τρόπον τινά εκ παραλλήλου με την *Ιστορία* του Ρίζου Νερουλού, όπως τουλάχιστον τεκμαίρεται από τις παραπομπές των φιλελλήνων συγγραφέων που είχαν μελετήσει και τα δύο: παρότι τα δύο κείμενα δεν μπορούν επ' ουδενί να συγκριθούν ούτε ως προς το εύρος της στόχευσής τους ούτε ως προς την ιστοριογραφική τους αξία, παρότι οι δύο συγγραφείς δεν είχαν τίποτα το κοινό μεταξύ τους –τουναντίον, τα πάντα (κοινωνική καταγωγή, γεωγραφική προέλευση, θρήσκευμα και βέβαια οι απόψεις τους αυτές καθ' εαυτές για τους Φαναριώτες) τούς τοποθετούσαν σε διαφορετικούς κόσμους–, επέτυχαν από κοινού να διαμορφώσουν ένα μύθο: τον μύθο της παντοδυναμίας των ελληνικών προεπαναστατικών ελίτ εντός του οθωμανικού οικοδομήματος –τον μύθο, με άλλα λόγια, του προεπαναστατικού ελληνικού κράτους εν τω οθωμανικό κράτει. Από αυτή την άποψη μάλιστα, θα μπορούσε κανείς να πει ότι η σημασία του κειμένου του Ζαλλώνη είναι κατά τι μεγαλύτερη: όχι μονάχα διότι προηγείται χρονικά εκείνου του Ρίζου Νερουλού κατά τέσσερα χρόνια, όχι μονάχα διότι διαβάστηκε όταν ακόμη η ελληνική Επανάσταση ήταν σε πλήρη εξέλιξη, αλλά κυρίως διότι η διατύπωση που τελικά επέλεξε να χρησιμοποιήσει ο Ζαλλώνης για να αποδώσει, εν είδει συμπεράσματος, την ισχύ αυτού που αποκαλούσε «φαναριωτικό [και ενίοτε τουρκοφαναριωτικό] σύστημα» (*système fanariote*· αλλά και *parti fanariote*, με την έννοια της «φαναριωτικής φατρίας») μάς φέρνει πιο κοντά στην αντίληψη περί κράτους εν κράτει από ό,τι όλες μαζί οι συναφείς διατυπώσεις του Φαναριώτη λογίου:

Οι ηγεμόνες και οι βογιάροι [είναι εκείνοι στους οποίους] συνίσταται η δύναμη της φαναριωτικής φατρίας [*parti Fanariote*]· είναι τα δρώντα μέλη, ο κινητήριος μοχλός της ισχύος της· ο κλήρος δεν είναι παρά ο αρωγός τους [*leur auxiliaire*], μολοντί πρόκειται για έναν ισχυρό αρωγό. Όλο το υπόλοιπο ελληνικό έθνος, ένεκα των περιστάσεων, είναι διατεταγμένο γύρω από αυτό το πολιτικό σώμα [*corps politique*], που συνιστά τρόπον τινά ένα δεύτερο κράτος εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας [*un second État dans l'Empire ottoman*]⁴.

4. M.-Ph. Zallony, *Essai sur les Fanariotes*, σ. 234 (η έμφαση δική μου). Αυτή είναι η

Η σημασία του κειμένου του Ζαλλώνη φαντάζει ακόμη μεγαλύτερη αν κανείς λάβει υπόψη του την άποψη του Μπρυνέ Ντε Πρεσλ για την επιρροή που άσκησε τούτο στον Αδαμάντιο Κοραή: «Το βιβλίο του Ζαλλώνη για τους Φαναριώτες, που στρεφόταν ενάντια σε αυτή την ελληνική αριστοκρατία η οποία βρισκόταν στην υπηρεσία των Τούρκων, ερχόταν σε πλήρη συμφωνία με τις ιδέες του Κοραή, και ίσως να συνετέλεσε στο να τις ενισχύσει ακόμη περισσότερο»⁵. Ο ίδιος ο Κοραής, στην επιστολή με την οποία ευχαριστούσε τον Ζαλλώνη για την αποστολή του βιβλίου του λίγες μέρες μετά την έκδοσή του, έγραφε τα εξής χαρακτηριστικά: «Η έκθεση των καταβολών, της εξέλιξης και πιθανότατα του τέλους αυτής της ιδιαίτερης τάξης ανθρώπων συνιστούσε ένα κενό στην ιστορία, και εσείς ευτυχήσατε να καλύψετε αυτό το κενό»⁶. Όποια όμως και να

μοναδική φορά όπου παραπέμπω στο πρωτότυπο γαλλικό κείμενο, και τούτο οφείλεται στο ότι, στην περίπτωση αυτού του χωρίου, οι υπάρχουσες μεταφράσεις είναι πολύ αδύναμες. Το βιβλίο του Ζαλλώνη έχει λοιπόν μεταφραστεί δύο φορές στα ελληνικά, με τους παρακάτω τίτλους: *Σύγγραμμα περί των από την Κωνσταντινούπολιν πριγκίπων της Βλαχομολδαβίας, των λεγομένων Φαναριωτών· ή Έκθεσις της επιρροής αυτών εις το οθωμανικόν βασίλειον κατά των Γραικών, και του κινδύνου αν εισαχθώσιν εις την κυβέρνησιν της αναγεννωμένης Ελλάδος*, μτφρ. Ν. ΗΔΑΙΕΦΑΒ [= Ν. Βαφειάδης], Παρίσι: εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου [= C. Eberhart], 1831· *Πραγματεία περί των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας, των εκ Κωνσταντινουπόλεως γνωστών υπό το όνομα Φαναριώται, ή Έκθεσις περί της εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία επιρροής αυτών κατά των Ελλήνων, και της επικινδύνου παραδοχής αυτών εις την κυβέρνησιν της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, μτφρ. Βλ. Ι. Βαλτινός, Αθήνα: Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφεύς, 1855. Επίσης, έχει επανεκδοθεί πιο πρόσφατα, με τον σύντομο τίτλο *Σύγγραμμα περί Φαναριωτών, επιμέλεια-εισαγωγή Θ. Χ. Παπαδόπουλος*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1972 (με δύο ανατυπώσεις, το 1975 και το 1977), αλλά πρόκειται εν προκειμένω για αναπαραγωγή, ουσιαστικά, της μετάφρασης του 1831, η οποία είναι πολύ ικανοποιητική και έχει συνταχθεί σε μια πολύ ζωντανή, «κοραϊκή» γλώσσα. Σε όλα τα υπόλοιπα χωρία που εξετάζω χρησιμοποιώ ως εκ τούτου την έκδοση του 1831, παραθέτοντας απλώς, όπου το κρίνω σκόπιμο, τις διατυπώσεις του πρωτότυπου γαλλικού κειμένου. Για τις διαφορές μεταξύ των τριών εκδόσεων του κειμένου στα ελληνικά, βλ. Θ. Χ. Παπαδόπουλος, «Εισαγωγικά σημείωμα», στο, Μ. Φ. Ζαλλώνης, *Σύγγραμμα περί Φαναριωτών*, σ. 9-20.

5. Βλ. *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette (1790-1796), suivies d'un recueil de ses lettres françaises à divers savants, de sa dissertation sur le testament secret des Athéniens, du Mémoire sur l'état de la civilisation dans la Grèce en 1803 et de ses thèses latines de médecine réimprimées sur la première fois*, Παρίσι: Librairie de Firmin-Didot et Cie, 1877, σ. 360.

6. Στο ίδιο, σ. 359.

ήταν η γνώμη του Κοραή⁷, είναι σαφές ότι ένα μεγάλο τμήμα της γαλλόφωνης ελληνικής και φιλελληνικής διανόησης –και, λίγο αργότερα, μετά τη μετάφραση του βιβλίου στα ελληνικά το 1831, ένα μεγάλο τμήμα της ελλαδικής διανόησης συνολικά– το οποίο ήταν λιγότερο ή περισσότερο προσανατολισμένο προς δυτικοτρόπες αντιλήψεις το διάβασε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και μυήθηκε μέσα από αυτό όχι μονάχα στα μυστικά του φαναριώτικου περιβάλλοντος αλλά και στις καταβολές των θρησκευτικών και κοινωνικοπολιτικών διαιρέσεων στο εσωτερικό των προεπαναστατικών χριστιανικών πληθυσμών.

Ο ίδιος ο Ζαλλώνης, πάντως, στο βιβλίο του φρόντιζε να προτάξει τα φιλομοναρχικά του πιστεύω. Το απαιτούσαν άλλωστε οι καιροί, η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της γαλλικής Παλινόρθωσης:

Η μοναρχική διοικήσις είναι η μόνη, η οποία εμπορεί ν' ανήκη εις την Ελλάδα. Δεν υπάρχουν εις αυτήν μήτε τα της αριστοκρατίας στοιχεία, μήτε αι εις δημοκρατίαν [république] αναγκαία αρεταί. Όσο διά την δημοκρατικήν διοίκησιν [gouvernement démocratique], ήθελεν είσθαι η πλέον κινδυνώδης [...] Η Ελλάς προς τούτοις έχει χρείαν να λάβη την υπόληψιν της Ευρώπης [l'estime de l'Europe], αν θέλη να έχη το υποστήριγμά της. Η πείρα έδειξεν, ότι η μοναρχική διοικήσις ήτον η αρμοδιωτέρα παρ' όλας τας άλλας να διατηρή την σταθερότητα μεταξύ των πραγμάτων, και την ειρήνην μεταξύ των ανθρώπων μεγάλης πολιτείας [d'un grand État]. [...] Τα φώτα του αιώνος έκαμον την ελευθερίαν χρείαν όλων των λαών, πλην ταύτην μόνον την ελευθερίαν ήτις ευτυχεί υπό το

7. Ο Απ. Β. Δασκαλάκης, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήνα: τυπ. Α. και Π. Κλεισιούνη, 1965, σ. 577, κάνει ένα βήμα παραπέρα θεωρώντας πως μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα ότι η μετάφραση του βιβλίου του Ζαλλώνη «εγένετο κατ' εισήγησιν και προτροπήν, αν μη και υπό την εποπτεϊάν αυτού του Κοραή». Στηρίζει δε την υπόθεσή του στο γεγονός ότι ο μεταφραστής του βιβλίου, ο Νικόλαος Βαφειάδης, ήταν γνώριμος, ίσως και προστατευόμενος, του Κοραή. Εκτιμώ ότι, οσοδήποτε βάσιμη και αν φαντάζει μια τέτοια υπόθεση, τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν επιτρέπουν την επαλήθευσή της. Ο Κοραής, στην *Αλληλογραφία* του, αναφέρεται στον Ζαλλώνη μονάχα μία φορά, στην ευχαριστήρια προς αυτόν επιστολή για την οποία έγινε ήδη λόγος. Στην *Αλληλογραφία* του συναντάμε επίσης τέσσερις φορές τον Ν. Βαφειάδη (ή Βαφειαδάκη), αλλά καμία δεν αφορά στο βιβλίο του Ζαλλώνη· βλ. Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, 6 τόμοι, Αθήνα: ΟΜΕΔ και Εστία, 1964-1984, Δ', σ. 311· Ε', σ. 112· ΣΤ', σ. 35 και 46. Κατά συνέπεια, το περί ου ο λόγος ενδεχόμενο θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί, τουλάχιστον μέχρι να προκύψουν νέα στοιχεία από την έρευνα. (Ευχαριστώ εν προκειμένω τους Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη, Γιάννη Κόκκωνα και Πόπη Πολέμη που έθεσαν στη διάθεσή μου ό,τι στοιχεία είχαν για αυτό το ζήτημα.)

επιτροπικόν υποστήριγμα του θρόνου, ταύτην λέγων την ελευθερίαν, εχθράν παντός είδους τυραννίας. [...] Οι Γραικοί έχουν δι' εαυτούς τα παραδείγματα της [ευρωπαϊκής] ιστορίας. [...] ας έχουν μάλιστα προ οφθαλμών, ότι η φυσιογνωμία της Ευρώπης δεν είναι την σήμερον ό,τι ήτον άλλοτε, ότι αν θέλουν ν' ακολουθήσουν τα άλλα έθνη, πρέπει να δεχθούν την Ευρωπαϊκήν πολιτικήν, και εξαιρέτως να μην παρασύρωνται από την μαγείαν των ενθυμήσεων [= πιθανότατα αναφέρεται στην έλξη που ασκούσαν στους Έλληνες οι "δημοκρατικές" παραδόσεις της αρχαιότητας]⁸.

Ως εκ τούτου, ο Έλληνας λόγιος επεδίωκε να τονίσει τον θρησκευτικό χαρακτήρα της αντίθεσης μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών. Επικαλείτο λοιπόν τα χριστιανικά αισθήματα των Ευρωπαίων μοναρχών, από τους οποίους ζητούσε να συνδράμουν τους Έλληνες, και διατράνωνε την πίστη του στη θεία πρόνοια, εκφράζοντας την πεποίθηση ότι μια νέα ημέρα ανέτελλε για την ιστορία· όλα αυτά δε διανθισμένα με αναφορές στον Μοντεσκιέ, τον «αθάνατο συγγραφέα» του Πνεύματος των Νόμων⁹:

Δεν είναι πιθανόν, ότι οι Χριστιανοί Μόναρχοι θέλουν να υποβάλουν υπό τον ζυγόν των Μουσουλμάνων τους εκλεκτούς του Ευαγγελίου. Αυτοί εξεύρουν, ότι η Οθωμανική θρησκεία, ως το είπεν ο Μοντεσκιώς, η λαλούσα πάντοτε με την μάχαιραν εις τας χείρας, ενεργεί ακόμη εις τους ανθρώπους με το αφανιστικόν τούτο πνεύμα, το οποίον την εθεμελίωσε [...] Η διάρκεια των διοικήσεων, είπεν ακόμη ο αθάνατος συγγραφεύς του Πνεύματος των νόμων, εμπορεί να φθάση εις τοιούτον βαθμόν, ώστε ν' αφανίση τα φυσικά αισθήματα. Προς βεβαίωσιν της αληθείας ταύτης πρέπει να ζητήσωμεν παραδείγματα εις τους δυστυχείς Σουλιάτας. [...] Η δεκάτη ενάτη εκατονταετηρίς [ωστόσο] δεν θέλει είσθαι μάρτυρ της υποδουλώσεως της πατρίδος μου. Η αναγέννησίς της, εξεναντίας, θέλει είσθαι ευάρεστος εις την ιστορίαν ως η ανασύστησις του θρόνου των Βουρβόνων εις την Γαλλίαν. Αι δύο αύται εποχαί θέλουν δείξουν εις τους εγγόνους μας την ανέγερσιν της θείας προνοίας¹⁰.

8. Μ. Φ. Ζαλλώνης, *Σύγγραμμα περί των από την Κωνσταντινούπολιν πριγκίπων*, σ. 174 και 176.

9. Σε πολλές περιπτώσεις ο Ζαλλώνης αναφέρεται σε σημαντικούς στοχαστές της εποχής του, και τα σχόλιά του δείχνουν άνθρωπο που είχε ιδίαν αντίληψη των κειμένων τους. Βλ., για παράδειγμα, την άκρως ειρωνική αναφορά του στον Ρουσσώ: «Ο Ρουσσώ, όστις κάποτε εσυλλογίζετο καλώς [qui quelque fois avait du bon sens] έλεγεν εις τους Πολλωνούς [...]», στο ίδιο, σ. 187.

10. Στο ίδιο, σ. 172. Ο Ζαλλώνης σπεύδει ωστόσο να διευκρινίσει τι είδους μοναρχία επιθυμεί για την Ελλάδα, και από τα λόγια του τεκμαίρεται, και σε αυτή την περίπτωση, η επιρροή που είχε ασκήσει στη σκέψη του το έργο του Μοντεσκιέ:

Συναφής με αυτές τις διατυπώσεις ήταν η προσπάθεια του Ζαλλώνη – όπως βέβαια και συνολικά των φιλελληνικών κύκλων της εποχής, φιλελευθέρων και μη– να αντικρούσει κάθε προσπάθεια ταύτισης της ελληνικής Επανάστασης με τα ριζοσπαστικά κοινωνικά κινήματα που απειλούσαν το *status quo* της Ιερής Συμμαχίας. Οι Έλληνες, υπογράμμιζε, υποτάχθηκαν με τα όπλα, δεν είναι λοιπόν παρά «αιχμάλωτοι πολέμου»· άρα έχουν κάθε δικαίωμα να ξανασηκώσουν τα όπλα εναντίον των κατακτητών τους, τους οποίους ποτέ δεν αναγνώρισαν ως νόμιμους ηγεμόνες τους:

Ποίας εσφαλμένης κρίσεις δεν έκαμον περί του Γραικικού έθνους; [...] Η Ευρώπη όλη ηπατήθη πάντοτε περί της ηθικής του Ελληνικού έθνους: ελευθέρα, εκύτταζε με όμμα καταφρονητικών τους απογόνους των Θεμιστοκλέων και Μηλτιάδων υποδουλωθέντας, προς καταισχύνην των χριστιανών βασιλέων, από τους αγρίους στρατιώτας της Ασίας. Ενόμιζεν, ότι παν γενναίον αίσθημα και πάσα μεγαλοφυχία, εσβέσθησαν διά παντός εις την Αττικήν. [...] Καθώς η δύναμις των όπλων έγινε αιτία να χάση η Ελλάς την ανεξαρτησίαν της, ούτω κατέφυγον πάλιν οι Έλληνες εις τα όπλα, διά να την ανακτήσουν. Δεν εμπορεί τις να τούς ομοιάση με τους ανησύχους λαούς, οι οποίοι βαρυμένοι υπό την νόμιμόν των διοίκησιν, θέλουν να την αλλάξουν με άλλην. Οι Οθωμανοί δεν εστάθησαν ποτέ οι νόμιμοί των βασιλείς· οι Γραικοί ήσαν διά τον Σουλτάνον, η ολεθρία κληρονομία από την μάχαιραν Μωάμεθ του δευτέρου αφεθείσα. Είναι αιχμάλωτοι του πολέμου, οι οποίοι ελευθερόνονται οι ίδιοι¹¹.

Ο Ζαλλώνης κατέληγε διατρανώνοντας την εμπιστοσύνη του στις αποφάσεις που θα ελάμβαναν οι Ευρωπαίοι βασιλείς για το ποιος θα καθόταν στον θρόνο της πατρίδας του και εκφράζοντας την ευχή ο μέλλων μονάρχης να έχει όλες τις αρμόζουσες αρετές. Σημείωνε δε –και αυτό είναι το πολύ ενδιαφέρον– ότι τα πράγματα θα καθίσταντο ακόμη καλύτερα αν αυτός ο μονάρχης μπορούσε να θεμελιώσει το κληρονομικό του δικαίωμα σε ενδεχόμενη καταγωγή του από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες, τους οποίους ουσιαστικά παρουσίαζε ως τους τελευταίους νόμιμους ηγεμόνες που είχε το ελληνικό έθνος:

Ως Γραικός και φίλος της πατρίδος μου επιθυμώ ώστε ο εκλεχθείς από το

«Πλην, ευχόμενος την σύστησιν Μοναρχίας κληρονομικής εις την Ελλάδα, δεν νοώ με τούτο να στερήσω τους συμπατριώτας μου τα αγαθά της ελευθερίας, και, επειδή η ελευθερία δεν εκάθισε ποτέ εις απόλυτον θρόνον, επιθυμώ η Μοναρχία να ήναι εύκρατος [temprée], ως εις την Γαλλίαν, με θεσμοθεσίας (institutions) προστατευτικάς, αι οποίαι να προφυλάττουν τον λαόν», στο *ίδιο*, σ. 176.

11. Στο *ίδιο*, σ. 168-169.

έθνος, να έχη αρετάς αναποφεύκτους εις μόναρχον, την δικαιοσύνην, μεγαλοφυχίαν, και γνώσιν των ανθρώπων και πραγμάτων. Επιθυμώ, ώστε τα δικαιώματά του εις την βασιλείαν να ήναι συστημένα εις προηγούμενα, ικανά να μην διεγείρουν ουδεμίαν ζηλοτυπίαν [...] και αν ήτο αληθές, ότι η γενεά των Ανατολικών αυτοκρατόρων δεν εσβέσθη, να προσκαλέση εις την βασιλείαν το τελευταίον των βλάστημα. Τοιαύται είναι αι επιθυμιαί μου, και ουδέν άλλο. Εμπιστεύομαι εκουσίως εις την φρόνησιν των βασιλέων της Ευρώπης, οι οποίοι κρατούν εις τας χείρας των την τύχην της Ελλάδος¹².

Ο Ζαλλώνης έσπευδε βέβαια να καταστήσει σαφές –και, από τούτη την άποψη, αυτός ήταν ο μεγάλος στόχος του βιβλίου του– ότι τέτοιο κληρονομικό δικαίωμα από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες δεν μπορούσε να θεμελιώσει κανένας Φαναριώτης «δήθεν» πρίγκιπας. Σε μια επιχειρηματολογική γραμμή που έκτοτε θα αναπαραγόταν από όλους όσοι θα κρατούσαν ανάλογη στάση έναντι των Φαναριωτών –από τον Ραφενέλ μέχρι τον Μάουρερ, αλλά και τους Έλληνες μαρξιστές του 20ού αιώνα–, ο Έλληνας λόγιος θα τόνιζε το γεγονός της πλήρους καταστροφής της βυζαντινής αριστοκρατίας από τον Μωάμεθ τον Πολιορκητή και της συνακόλουθης απουσίας κάθε είδους νομοκατεστημένης τάξης κληρονομικού χαρακτήρα στους ελληνόφωνους προεπαναστατικούς πληθυσμούς. Η δημιουργία της φαναριωτικής ελίτ, υποστήριζε, αποτελεί ένα γεγονός σχετικά πρόσφατο –χρονολογείται την εποχή των βενετο-οθωμανικών πολέμων για τον έλεγχο της Κρήτης– και ως εκ τούτου δεν μπορεί να αναχθεί στις εξελίξεις που ακολούθησαν την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας:

η πολιορκία της Κρήτης, καθ' ην έγινε γνωστός ο Παναγιωτάκης [Νικουσίος], είναι η πρώτη αιτία της πολιτικής των υπέρξεως. Οι του Φαναρίου Γραικοί, προ της αξιομνημονεύτου ταύτης εποχής, μετείχον εξίσου των κοινών εις όλους τους Γραικούς δυστυχιών, και τίποτε δεν επρομήνιν ότι έμελλε να συστηθή μεταξύ των αριστοκρατία τόσον διεστραμμένη και ενταυτώ ισχυρά. Αι επίσημοι οικογένειαι της Ανατολικής Αυτοκρατορίας δεν επέζησαν μετά την πτώσιν του θρόνου Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου [...] Η νέα λοιπόν αριστοκρατία δεν εδύνατο να συστηθή εις βάσιν αληθώς αριστοκρατικήν, δηλαδή εις την λαμπρότητα των ονομάτων. Ευρίσκονται ακόμη την σήμερον εις την Κωνσταντινούπολιν οικογένειαι, αίτινες έχουν ονόματα ποτέ λαμπρά· αλλ' η γενεαλογία των δυσκόλως ήθελεν υποφέρειν ακριβή εξέτασιν¹³.

12. Στο ίδιο, σ. 187.

13. Στο ίδιο, σ. 135.

Το βιβλίο του Ζαλλώνη εστίαζε την προσοχή του σε δύο ζητήματα κυρίως: στην παρουσία, αφενός, των Φαναριωτών στις παραδουνάβιες ηγεμονίες και, αφετέρου, στον ρόλο που διαδραμάτιζαν στο πλαίσιο της Επανάστασης, αλλά και στον ρόλο που επεδίωκαν να διαδραματίσουν στο μελλοντικό ανεξάρτητο ελληνικό κράτος. Δεν θα σταθώ ωστόσο πάνω στα συγκεκριμένα ζητήματα, καθώς δεν άπτονται άμεσα των στοχεύσεων αυτού του βιβλίου. Θα σταθώ αντίθετα σε όσα αναφέρει για το φαναριώτικο κράτος εν κράτει και τις σχέσεις των Φαναριωτών με τις άλλες κοινωνικές ομάδες της προεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας, από τα οποία δεν προκύπτει πάντως μια ενδελεχής ανάλυση των δομών και της λειτουργίας του περί ου ο λόγος κράτους, αλλά περισσότερο μια περιγραφή των πρακτικών, και πάνω από όλα της διαφθοράς, των εκπροσώπων του. Ο ίδιος ο Ζαλλώνης, άλλωστε, έσπευδε να εξηγήσει στους αναγνώστες του ότι ο στόχος του βιβλίου του ήταν πολύ περιορισμένος: ότι δεν έγραφε σε καμία περίπτωση την ιστορία του λαού του, ούτε καν ένα κομμάτι αυτής της ιστορίας, αλλά ότι επιθυμούσε πρωτίστως να παρουσιάσει τις συνέπειες που είχε πάνω στους Έλληνες ο βίος και η πολιτεία των Φαναριωτών¹⁴.

Σε ό,τι αφορά λοιπόν στις καταβολές του «φαναριωτικού συστήματος», ο Έλληνας λόγιος ανέτρεχε στις ιδιαιτερότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας ως πολιτικοκοινωνικού μορφώματος, η λειτουργία των θεσμών της οποίας, όπως υποστήριζε, πόρρω απείχε από ό,τι ίσχυε για τα υπόλοιπα σύγχρονα κράτη:

Η διοικήσις του Οθωμανικού βασιλείου δεν είναι, ως η των άλλων της Ευρώπης μοναρχιών. Διότι εις την Τουρκίαν η ευγένεια δεν χρησιμεύει παντάπασιν εις την απόλαυσιν των αξιωμάτων, αλλά πρέπει, διά να επιτύχη τις εις τούτο, ν' αποκτήση οποιανδήποτε φήμην καλήν ή κακήν. Οι Φαναριώται εξεύρουν εις τον μεγαλώτατον βαθμόν την τέχνην να τάς πλάττουν [...] Και επειδή ως Χριστιανοί δεν εμπορούν να κατέχουν τα υψηλά αξιώματα, ο Τούρκος, τον οποίον υφόνουν εις ταύτα, χρεωστεί να ενεργή διά αυτούς, αν δεν θέλη να καθαιρεθῇ πάλιν από την ιδίαν χείραν [...] Ιδού το μέγα μυστικόν, το οποίον εξηγεί τας συνεχείς περιπλοκάς των Φαναριωτών. Η κρυφή επιρροή του δυνατού τούτου μέρους είναι αλογόριαστος. Επειδή διοικεί τας πολιτικές υποθέσεις, γνωρίζει τον δρόμον

14. «Ο σκοπός μου δεν είναι διόλου να αναβώ εις παλαιούς αιώνας, ουδ' επιχειρώ να συγγράψω την ιστορίαν της ατυχούς Ελλάδος, αλλά τα οποία πάσχει κακά, αφού οι Φαναριώται εμβήκαν εις τα πολιτικά του τόπου. Περιορίζομαι λοιπόν εις το βραχύ διάστημα μιας και ήμισυ εκατονταετηρίδος», στο *ίδιο*, σ. 135.

των, και προμαντεύει τα τέλη των. Ο νόμος, ο οποίος εμποδίζει τους Φαναριώτας από τα υψηλά αξιώματα του βασιλείου, έκαμε να γεννηθεί η δύναμεις των, και τα όρια του κορανίου την καταστένουν ανίκητον. Οι Οθωμανοί θέλουν υπόκεισθαι εις την δύναμιν ταύτην, όσον καιρόν η βαρβαρότης περιορίζει παρ' αυτοίς τας προόδους του πολιτισμού¹⁵.

Αναπαράγοντας έτσι το γνωστό στερεότυπο της εποχής –στο οποίο, άλλωστε, είχε επενδύσει τα μέγιστα όλο το φιλελληνικό κίνημα–, ο Ζαλώνης περιέγραφε την οθωμανική αυτοκρατορία ως ένα κράτος που βρισκόταν σε πόλεμο με κάθε έννοια προόδου· σε αντίθεση βέβαια με τους μη μουσουλμάνους υπηκόους της που προόδευαν συνεχώς. Αν εξαιρέσει, δε, κανείς τον τρόπο με τον οποίο παρουσίαζε τον ρόλο των Φαναριωτών σε όλα αυτά, τις αναφορές του δηλαδή στο πόσο υποχείριά τους γίνονταν οι Οθωμανοί αξιωματούχοι, εκτιμώ ότι η ανάλυσή του δεν είχε κάτι το ριζικά διαφορετικό από εκείνη που θα προέτασσε τέσσερα χρόνια αργότερα ο Φαναριώτης Ρίζος Νερουλός. Όσο για το σχήμα περί της πανάρχαιας τάσης των Ελλήνων προς τη μηχανορραφία και την ίντριγκα, το συναντάμε σε όλους σχεδόν τους φιλέλληνες συγγραφείς της εποχής –χρησίμευε άλλωστε και ως απτή απόδειξη της καταγωγής των Νεοελλήνων από τους Αρχαίους¹⁶:

αν ημπορούσε τις ν' αναβή εις την πηγήν των τυραννικών τούτων πράξεων, ήθελεν ανακαλύψειν, τολμώ να το είπω, ότι οι Βιζήραι εστάθησαν συχνά οι αθώοι βοηθοί του μέρους των Φαναριωτών, το οποίον ήτο και αυτό το ίδιον ενίστε ο βοηθός μιας οποιασδήποτε δυνάμεως, της οποίας η πολιτική απαιτούσε μεγάλας θυσίας, και ήτις εύρισκε τους Φαναριώτας συμμάχους τόσον δυνατωτέρους, όσον ήσαν αόρατοι. Και αν τις ανέβαινεν υψηλότερα ήθελε θαυμάσειν, βλέπων, ότι συχνά το αίμα των λαών έτρεξεν εις το πεδίον της μάχης από την επιρροήν των Φαναριωτών, και ότι το απαραβίαστον των συνθηκών χωρίς την βοήθειάν των δεν έλαβεν ούτε δύναμιν ούτε ενέργειαν. Από το άλλο μέρος, το Διβάνιον, στερούμενον από πεπαιδευμένους πρωτίστους επιστάτας [...] δεν ήθελεν έχειν πλέον οδηγούς διπλωματικούς να αντιθέση εις τον Μακιαβελισμόν των Ευρωπαϊκών συμβουλίων· διότι εις τας ημέρας μας η πολιτική υπόκειται εις κανόνας σταθερούς, απαιτούντας βαθείαν σπουδήν· και αι πολιτικάι υπουλότητες είναι ολίγον συνήθεις εις τους Τούρκους, περισσότερον όμως εις τους

15. Στο ίδιο, σ. 62-65.

16. Η χαρακτηριστικότερη, ίσως, περίπτωση, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, ήταν ο Έμερσον, ο οποίος θα έφθανε στο σημείο να παραλληλίσει τη διαγωγή των Φαναριωτών με εκείνη των αρχαίων Ελλήνων υπό τους Ρωμαίους.

Γραικούς, οι οποίοι έκπαλαι εστάθησαν περίφημοι διά τας πανουργίας των [...] Χωρίς την βοήθειαν των Φαναριωτών, η Οθωμανική διοίκησις δεν εμπορεί να ενεργή, παρά από έμφυτον ορμήν [...] Τοιαύτη είναι η δυσχερής κατάστασις, εις την οποίαν ευρίσκονται οι διάδοχοι Μωάμεθ του δευτέρου· είναι το αποτέλεσμα της βιαίου ταύτης υποταγής εις τους νόμους του Κορανίου, το οποίον δεν τους εσυγχώρησε να συμπεριπατούν με τους αιώνας. Ο πολιτισμός έκαμε παύσιν παρ' αυτοίς, ενώ εις όλους τους λαούς της Ευρώπης βήματα γιγαντιαία· και αν η Υψηλή Πόρτα έχη εις τον κόλπον της υπηκόους, οίτινες γνωρίζουν τας ευεργεσίας του πολιτισμού τούτου, είναι τωόντι εκείνοι, τους οποίους νομίζει απίστους, και οι οποίοι συνεργούν εις την ταπεινώσιν της, είτε διά να θριαμβεύσουν εντελώς κατ' αυτής [ενν. τους Επαναστάτες], είτε διά να λάβουν ηγεμονίαν τινά [ενν. τους Φαναριώτες] [...] Ούτοι οι ίδιοι ηγεμόνες [= οι Φαναριώτες] μετεχειρίσθησαν ως όργανον της περιπλοκής των το κέντρον της Οθωμανικής διοικήσεως, δόντες τοιαύτην κίνησιν εις τούτον το είδος του συστήματος, ώστε το παν εκτελείται δι' αυτού· αυτή η ιδία των περιπλοκή εκλέγει τους Καδίδας, και αυτή ακόμη κάμνει να φονεύωνται οι Βιζήραι¹⁷.

Σε ό,τι αφορά στην ερμηνεία της κατάλυσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς, το σχήμα που υιοθετεί ο Ζαλλώνης είναι ουσιαστικά εκείνο που προιμοδοτούσαν όλοι οι συγγραφείς της εποχής οι οποίοι ήταν προσανατολισμένοι προς τις ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Παρότι δε ο Έλληνας λόγιος αποτιμά θετικά την «αντίσταση» του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στις ορδές των Οθωμανών –όπως έκαναν, και πάλι, όλοι σχεδόν οι φιλέλληνες συγγραφείς της εποχής–, δεν την θεωρεί πραγματικά άξια λόγου, με την έννοια ότι δεν άλλαξε κάτι σε σχέση με το αναπότρεπτο τέλος της αυτοκρατορίας:

Κανείς δεν αγνοεί [...] ότι η πτώσις του Γραικικού βασιλείου έγινεν από τας θρησκευτικάς προλήψεις των λαών του. Οι ιστορικοί συμφωνούν περί τούτου, ότι η επιρροή των προεστών και των διαφόρων μελών του Κλήρου διέφθειρε τους πρωτίστους αρχηγούς του βασιλείου, οι οποίοι ημέλησαν τα αληθή χρέη των αξιωμάτων των, διά να δοθούν εις την εξέτασιν των δογμάτων, όπου ευρήκαν την ευκαιρίαν να δείξουν το πνεύμα των και την ανόητόν των πολυμάθειαν. [...] Ενώ η Γραικική και Ρωμαϊκή Εκκλησία έκαμνον πόλεμον συναλλήλως με τα λόγια, και οι Γραικοί εξώδευον όλον τον καιρόν των εις παιδικάς φιλονεικίας, οι Τούρκοι προεμελέτουν την κατάκτησιν λαού τον οποίον ηδυνάτουν αι σχολαστικάι φιλονεικίαι, και η φιλαργυρία των πλουσίων. Διά τούτο τούς

17. Στο ίδιο, σ. 67-68.

καθυπέβαλε χωρίς μεγάλον κόπον Μωάμεθ ο δεύτερος κατά το 1453 έτος. Λέγομεν χωρίς μεγάλον κόπον, διότι τωόντι η την οποίαν έκαμε λαμπράν εις την Κωνσταντινούπολιν ανθίστασιν Κωνσταντίνος ο Παλαιολόγος, δεν εμπορεί να θεωρηθή ως αξιοπαράτρητον έργον εις την πτώσιν του μεγάλου τούτου βασιλείου¹⁸.

Για την παραχώρηση των προνομίων του Ορθόδοξου κλήρου από τον Μωάμεθ τον Πολιορκητή –ζήτημα που, όπως θα δούμε, θα βρεθεί στο επίκεντρο της προβληματικής του Ρίζου Νερουλού–, ο Ζαλλώνης έχει μια μάλλον απλουστευτική αντίληψη, ότι δηλαδή δεν επρόκειτο εν προκειμένω παρά για απλή εξαγορά συνειδήσεων:

Εξευτελίζει τις τον Κλήρον, όταν τον βάλλη πολύ υπό την δύναμιν του βασιλέως [...] Διά τον σκοπόν τούτον αναμφιβόλως η πολιτική των Οθωμανών Αυτοκρατόρων ηθέλησε να δώση εις τα πρώτιστα μέλη του Κλήρου της Ορθοδόξου Εκκλησίας πλούτη και τιμάς, και τα έκαμε με τούτον τον τρόπον όργανα της τυραννίας των¹⁹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, από την άποψη που μάς απασχολεί εδώ, έχει επίσης η παρουσίαση της σχέσης μεταξύ Φαναριωτών και Ορθόδοξου κλήρου. Άλλωστε, στην εκδοχή του σχήματος περί ελληνικού προεπαναστατικού κράτους εν κράτει που θα κυριαρχούσε στη συνέχεια στα φιλελληνικά κείμενα, οι δύο αυτές κοινωνικές ελίτ θα τοποθετούνταν κατά κανόνα σε έναν κοινό παρονομαστή. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει ωστόσο στην περίπτωση του Ζαλλώνη, ο οποίος, όπως ακριβώς περιέγραφε ως υποχείρια των Φαναριωτών τους Οθωμανούς αξιωματούχους, έτσι και για τον Ορθόδοξο κλήρο αποφαινόταν ότι ήταν, ιδιαίτερα ο κατώτερος, θύμα ουσιαστικά της δράσης της «φαναριώτικης φατριάς». Μάλιστα, χρησιμοποιούσε εν προκειμένω ένα έξυπνο τρυκ, αφού έβαζε την ανάλυσή του στο στόμα τεσσάρων Ορθόδοξων πατριαρχών, τους οποίους χαρακτήριζε φίλους του²⁰. Η δε εικόνα που προέκυπτε από τα λεγόμενά τους για τη σχέση μεταξύ Οθωμανικής Πύλης, Ορθόδοξου κλήρου και Φαναριωτών απάλλασσε σε τελική ανάλυση τον κλήρο από ένα μεγάλο μέρος της ευθύνης του, αν βέβαια εξαιρούσε κανείς το γεγονός ότι, όπως διευκρίνιζε ο Ζαλλώνης, οι ανώτερες τάξεις του προέρχονταν αποκλειστικά από τους Φαναριώτες:

Η Ύψηλή Πόρτα έκρινεν αρμόδιον [...] όχι μόνον ν' ασφαλίση τας τιμάς και αξιώματα των Αρχιεπισκόπων και Επισκόπων, αλλά να δώση ακόμη εις τον

18. Στο ίδιο, σ. 81-82.

19. Στο ίδιο, σ. 80.

20. Βλ. στο ίδιο, σ. 81 κ. εξ.

Κλήρον εν γένει νέα προνόμια [...] Με τον τρόπον τούτον και με τον των δώρων, τα οποία έκαμνεν εις τους προεστούς, κατώρθωσε να σφραγίση την υποταγήν των Γραικών. [...] Οι Γραικοί εις την εποχήν ταύτην ευρήκαν τον Κλήρον βοηθόν και παρηγορητήν της δουλείας των. Διότι οι πωληθέντες, διά να είπω ούτως, εις τους Οθωμανούς προεστοί επαινούσαν την γλυκύτητα του ζυγού των, μεταχειριζόμενοι, διά να σύρουν προς το μέρος των τους Γραικούς, την οποίαν η ευαγγελική ηθική τούς επρόσφερεν ευγλωττίαν. Είναι παρομοίως αληθές ότι [...] αφού μίαν φοράν οι Γραικοί υπετάχθησαν, οι Τούρκοι δεν τούς έκαμνον να υποφέρουν τας ταλαιπωρίας και το βάρος της δουλείας με τόσην αυστηρότητα [...] Η Ύπαρξις του Γραικικού Κλήρου διήρκεσεν έως εις την εποχήν, καθ' ην οι Γραμματικοί έγιναν Δραγουμάνοι του Διβανίου. Οι Φαναριώται έλαβον τότε εις τον Κλήρον την οποίαν τούς άφινεν η Υψηλή Πόρτα να λαμβάνουν επιρροήν. Δεν εγίνοντο πλέον μετ' ολίγον Πατριάρχαι, Επίσκοποι, Αρχιμανδρίται, και Ηγούμενοι, παρ' άνθρωποι της τάξεώς των, ή του συστήματός των· συστήματος, το οποίον έχει βάσιν τον εξευτελισμόν του κάτω Κλήρου, του λαού, και την πολιτικήν ταπείνωσιν της Δυτικής θρησκείας. Οι Φαναριώται είναι σήμεραν κύριοι της υπάρξεώς μας [ως κληρικών]²¹.

Η Ανατολική Εκκλησία είναι υποτελής των, και, διά να είπω ούτω, δούλη των²².

Η ανάλυση του Ζαλλώνη είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αναφορικά με τα μέσα τα οποία μετερχόταν ο ανώτερος Ορθόδοξος κλήρος για να ελέγχει τη συνείδηση του πληρώματός του και να αποτρέπει το ενδεχόμενο ενός εθνικού ξεσηκωμού:

Προστάζομεν τους εφημερίους [...] να τούς [= τους Γραικούς] κάμνουν τρόπον τινά να θεωρούν την εις την οποίαν ζουν δουλείαν ως θείαν ευεργεσίαν [...] Διά να επιτύχουν εις τούτο, πρέπει να ζητούν να τούς πείσουν, ότι αι λέξεις ελευθερία και ανεξαρτησία είναι κεναί από έννοιαν· ότι είναι εμπνεύσεις του Δαίμονος²³.

Όπως μάλιστα αποφαινόταν ο Ζαλλώνης, πάντοτε μέσα από τα λόγια των τεσσάρων ιεραρχών «φίλων» του, ο κυριότερος τρόπος ελέγχου των πιστών είχε να κάνει με τον έλεγχο της παιδείας, τον περιορισμό των «φώτων» με τα οποία θα έρχονταν σε επαφή οι χριστιανοί υπήκοοι του Σουλτάνου, γεγονός που, από ένα σημείο και έπειτα, είχε αναγκάσει τα πιο φιλομαθή, και πιο εύπορα, κοινωνικά στρώματα, δηλαδή εκείνα των εμπόρων, να αναζητήσουν καταφύγιο στην Ευρώπη, με την «πρόφαση»,

21. Στο ίδιο, 82-84.

22. Στο ίδιο, 99.

23. Στο ίδιο, 85-86.

όπως έγραφε χαρακτηριστικά, ότι ήθελαν να επεκτείνουν τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες:

Η την οποίαν έχομεν επάνω εις τους Ραγιάδες εξουσία ήθελε μετ' ολίγον αφανισθή, αν η πολιτική των Φαναριωτών ήτον ολιγώτερον προβλεπτική προς την κοινήν παιδείαν· πλην ησθάνθη ότι αναγκαίον ήτο να την κυβερνά, και μάλιστα να την κυβερνά με το μέσον μας. Αν άφινον τους Γραικούς να διδάσκωνται, ήθελε τελειώσειν πλέον η επιρροή μας και η των Ηγεμόνων του Φαναρίου. Όθεν ήμεθα πάντοτε πολλά προσεκτικοί να μην αφίνωμεν να εμβαίνουν πολλά φώτα εις τα σχολεία μας· διότι τοιούτη είναι η θέλησις της Διοικήσεως και των Φαναριωτών²⁴.

Οι ευκατάστατοι και φιλομαθείς Γραικοί, δυσαρεστούμενοι διά τους οποίους εγίνοντο κατά των Κλασικών σχολείων διωγμοί, απεφάσισαν να πέμπωσι τα παιδιά των εις τ' άλλα μέρη της Ευρώπης, πλην και τούτο υπό διαφόρους προφάσεις, και κυρίως υπό ταύτην, ότι θέλουν συστήσιν οικίαν εμπορικήν. Με τούτον τον τρόπον απέφευγον τους διωγμούς από το μέρος των Τούρκων και Φαναριωτών²⁵.

Ο Ζαλλώνης είχε ευθύς εξαρχής καταστήσει σαφές ότι η ανάλυσή του δεν στρεφόταν εναντίον κανενός Φαναριώτη προσωπικά, αλλά, συνολικά, εναντίον αυτού που αποκαλούσε «φαναριωτικό σύστημα»²⁶. Φρόντιζε μάλιστα να εξαίρесе κάποια φωτεινά παραδείγματα Φαναριωτών Ηγεμόνων από την επίθεσή του εναντίον της «τάξης» τους, σημειώνοντας ωστόσο ότι και αυτοί είχαν εντέλει αποδειχθεί θύματα του συγκεκριμένου συστήματος²⁷.

Σε κάθε περίπτωση, ο Έλληνας λόγιος αισθανόταν την ανάγκη να αναγνωρίσει ένα θετικό στοιχείο στην πολιτική των Φαναριωτών· διόλου τυχαία μάλιστα, έβριζε τα δύο χωρία που ακολουθούν και πάλι στο στόμα των τεσσάρων Ορθόδοξων πατριαρχών. Και είναι χαρακτηριστικό ότι, σε αυτό ακριβώς το σημείο, η ανάλυσή του θα αναπαραγόταν σχεδόν κατά

24. Στο ίδιο, 96.

25. Στο ίδιο, 97.

26. Βλ. στο ίδιο, σ. 15.

27. «Εστάθησαν μεταξύ των Οσποδαρών άνθρωποι, οι οποίοι, αν και ηκολούθουν το σύστημα των Φαναριωτών, δεν ήσαν ολιγώτερον άξιοι άνθρωποι και μεγάλας γνώσεις έχοντες. Η οικογένεια του Μαυροκορδάτου [για παράδειγμα] εγέννησε τινες καλούς Ηγεμόνας [...] Κατά δυστυχίαν δι' αυτούς [όμως] [...] ηναγκάσθησαν από την θέσιν των ν' ακολουθούν τας διδασκαλίας του Φαναρίου [...] Έκαμον τουλάχιστον μερικές φιλοδωρίας προς τους υπηκόους των, και η διοίκησίς των [ήταν] πλέον πατρική και πεφωτισμένη», στο ίδιο, σ. 110.

γράμμα από τον Έμερσον, ο οποίος, αν και θα υιοθετούσε το συνολικό σχήμα του Ρίζου Νερουλού, θα παρέμενε κατά τα άλλα τελείως αρνητικός απέναντι στο κοινωνικό στρώμα των Φαναριωτών, παραπέμποντας εν προκειμένω στον Ζαλλώνη:

Μ' όλον ότι κατηγορώ και εγώ την πολιτικήν των Φαναριωτών, είμαι υποχρεωμένος [...] να ομολογήσω, ότι κατά τούτο είναι αξιέπαινος, ότι δηλαδή προ πενήντα και παράνω χρόνων, έκαμε θαυμάσια αποτελέσματα, εμποδίζουσα τας προόδους της αποστασίας, τόσον συνήθους πριν της εποχής ταύτης, εις τους Γραικούς μας, και ότι, αν εξηκολουθούσε να κάμνη τας ερημώσεις της, ηθέλαμεν καταντήσιν σήμερον εις πολλά μικρόν αριθμόν Ορθοδόξων. [...] Κάμνοντες όμως τους Γραικούς να υποφέρουν χριστιανικώς την δουλείαν των, και μετριάζοντές τους το είδος τούτο της εντροπής, την οποίαν είχαν διά την βίαιον υποταγήν, κατέστησαν καλητέραν την κατάστασίν των και ολιγωτέραν την ανάγκην ν' αλλάττουν θρησκείαν²⁸.

Είναι αληθές, ότι με τον τρόπον των μεγάλων φόρων, τους οποίους πληρόνομεν, μάς [= τον Ορθόδοξο κλήρο] υπερασπίζονται και αυτοί [= οι Φαναριώτες] και το Διβάνιον εναντίον των ζητημάτων των αιρετικών Αρμενίων, και μάλιστα κατά των της Λατινικής εκκλησίας²⁹.

Εκείνο βέβαια που προξενεί εντύπωση στον αναγνώστη του βιβλίου του Ζαλλώνη είναι το γεγονός ότι ο συγγραφέας, πολλές φορές, μοιάζει να παραδέχεται ότι δεν κατανοούσε πλήρως τα κίνητρα και τις επιδιώξεις των Φαναριωτών. Πράγματι, συχνά-πυκνά, η αιτιολόγηση της πολιτικής τους, της μιας ή της άλλης απόφασης που έλαβαν σε συγκεκριμένες συγκυρίες επιφανείς εκπρόσωποί τους, είναι πολύ νεφελώδης, για να μη πω ανύπαρκτη, στοιχείο που οπωσδήποτε προσέδιδε ένα επιπλέον μυστήριο σε ό,τι περιγραφόταν στο βιβλίο ως «σκοτεινές μηχανοραφίες» των Φαναριωτών³⁰. Κάτι τέτοιο, όμως, ουσιαστικά ενίσχυε τον μύθο της παντοδυναμίας τους, καθιστούσε ακόμη πιο σκοτεινό εκείνο που ήθελε να φέρει στο φως, δηλαδή τον τρόπο και τις λογικές της δράσης των Φαναριωτών. Και οπωσδήποτε ενίσχυε, αν και τελείως ασύνειδα, την αντίληψη που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται στο μυαλό ορισμένων εκπροσώπων του φιλελληνικού κινήματος ότι οι Φαναριώτες –και όχι ο κλήρος– ήσαν οι αληθινοί «αρχηγοί του ελληνικού έθνους»:

28. Στο ίδιο, σ. 86-87.

29. Στο ίδιο, σ. 85.

30. Βλ. για παράδειγμα: «Η φατρία αυτή, τέλος πάντων, οσάκις ηθέλησε, έσωσε το Οθωμανικόν βασίλειον, καθώς και ολίγον έλειψε να τ' αφανίση, όταν εσύμφερεν εις την πολιτικήν της», στο ίδιο, σ. 74.

Μη λησμονήσετε ποτέ [έλεγε ένας Φαναριώτης στα παιδιά του] ότι ο Ελληνικός Κλήρος σάς μισεί, και ότι χρεωστείτε αδιακόπως να τον κάμετε να σάς σέβεται, κατατρέχοντες τον όστις από τα μέλη του θελήσει να ελευθερωθή από το Φαναριωτικόν σύστημα. Ενόσω σάς υπακούει, θέλετε διοικείν ευκόλως τους Έλληνες, επειδή θέλει τούς έχειν υπό την δυναστείαν της προλήψεως και υποταγήν των θελήσεών σας, και τότε θέλετε είσθαι αληθώς αρχηγοί του Ελληνικού έθνους³¹.

Ο αναγνώστης μένει λοιπόν με την απορία, καθώς διαβάζει τον Ζαλώνη, για το ποια ήσαν τα πραγματικά κίνητρα των Φαναριωτών, πίσω φυσικά από το γεγονός ότι επεδίωκαν να άρξουν του ελληνικού έθνους. Ανάλογες –αντίστροφες, τρόπον τινά– αντιφάσεις συναντάμε και στον Ρίζο Νερουλό, ο οποίος μοιάζει να μην μπορεί πάντοτε να δικαιολογήσει τη στάση των Φαναριωτών. Ο αναγνώστης του τελευταίου, ωστόσο, μένει με την αίσθηση ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι Φαναριώτες γνώριζαν τι έκαναν και, κυρίως, γνώριζαν πώς να το κάνουν. Το ζήτημα, πάντως, που τελικά ετίθετο και από τους δύο συγγραφείς ήταν το αν και κατά πόσο οι Φαναριώτες εκμεταλλεύτηκαν, όσο θα όφειλαν, τη θέση τους και τις δυνατότητες που τούς προσέφερε για να «απαλύνουν τον ζυγό των συμπατριωτών τους» και, ως προς αυτό βέβαια, η απάντηση του Ζαλλώνη ήταν τελείως αρνητική:

Ούσαι [= οι οικογένειες των Φαναριωτών] υπό την εύνοιαν του Διβανίου, επαράσταινον τρόπον τινά, το έθνος ολόκληρον. Εδύναντο αυτά να σύρουν προς το έθνος την εύνοιαν της υψηλής Πόρτας και να μετριάσουν το βάρος της δουλείας του. Όταν μίαν φοράν η Οθωμανική κυβέρνησις εμαλακώθη τόσον, ώστε να δεχθή, τρόπον τινά εις το κόλπον της, υπήκοόν της, λαμπραί ελπίδες ήρχιζον διά το Ελληνικόν έθνος. Από την εποχήν ταύτην μέχρι την σήμερον, δεν εφάνη από τας οικογενείας ταύτας κανείς μεγαλόνους και με σκοπούς ωφελίμους εις το δυστυχές τούτο έθνος. Οι Φαναριώται έβλεπον την Ελλάδα ολόκληρον εις το Φανάριον. Έξω τούτου, ήθελε τις ειπείν, ότι δεν υπήρχε πλέον πατρίς δι' αυτούς. Αν το πράγμα είχεν αλλέως, οι πλειότεροι των Φαναριωτών Ηγεμόνων προσκαλούμενοι, ως Διερμηνέες του Διβανίου, εις τας περί ειρήνης συνελεύσεις δεν εδύναντο άραγε, ολίγον κατ' ολίγον, ν' αποκτήσωσιν εις τας συνθήκας άρθρα τινά προς όφελος των συμπολιτών των³²;

Έζησα με τους Τούρκους, και εγνώρισα, ότι η αμάθειά των εις την νομοθεσίαν

31. Στο ίδιο, σ. 120.

32. Στο ίδιο, σ. 136-137.

και κυβέρνησιν ήτον η τελειότερα, ήτις ημπορούσε να υπάρξη. Έζησα με τους Φαναριώτας, διεπέρασα τα μυστικά της πολιτικής των, και δεν ήργησα να γνωρίσω, ότι εζήτει να καταχωνεύση, διά να είπω ούτω, την Οθωμανικήν δύναμιν· ότι αυτή μόνη διώκει όλα τα ελατήρια, τα οποία την έκαμνον να κινήται, και ότι αυτός ο Σουλτάνος δεν ενήργει, παρά μηχανικώς. Ηθέλησα να μάθω συγχρόνως, αν η πολιτική αυτή είχε σκοπόν γενναίον και δεν ανεκάλυψα παρά αδικίαν [...] παρά το αυτεξούσιον και την κακίαν, παντού την αγάπην του πλούτου, και πουθενά το ευγενές πάθος της δόξης³³.

Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός: η Επανάσταση του 1821 και η ίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους ως ιστορικές νομοτελίες

Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός αποτελεί αναμφίβολα μια εμβληματική φυσιογνωμία της ελληνικής πνευματικής και πολιτικής ζωής του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Η επαφή μου με τη σκέψη του Φαναριώτη πολιτικού και λογίου –με αυτήν ακριβώς τη σειρά, διότι υπήρξε πρώτα πολιτικός και μετά λόγιος–, αλλά, νομίζω, και η επαφή με αυτήν των περισσοτέρων από τους σύγχρονους μελετητές της ελληνικής ιστορίας των ιδεών, έγινε μέσα από τα περίφημα κείμενα του Κ. Θ. Δημαρά για τον ελληνικό Διαφωτισμό και τον ρομαντισμό. Για όλους εμάς λοιπόν, χωρίς ουδόλως να ευθύνεται για αυτό ο ίδιος ο Δημαράς, ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός ήταν πάνω από όλα ο Πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας των Αθηνών που συνήθιζε από το βήμα της να κατακεραυνώνει όλους όσους δεν αντιλαμβάνονταν πόσο αρνητικό, αν όχι καταστροφικό, ρόλο είχαν διαδραματίσει οι αρχαίοι Μακεδόνες και οι μονάρχες τους, ο Φίλιππος Β΄ και ο Μέγας Αλέξανδρος, καθώς και οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες στη συνολική ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους:

Ο Φίλιππος έπραξεν άλλο της νίκης εκείνης [στην Χαιρώνεια] ολεθριότερον, εγέννησε τον Αλέξανδρον³⁴.

Η βυζαντινή ιστορία είναι αλληλένδετος σχεδόν και μακροτάτη σειρά πράξεων μωρών και αισχρών βιαιοτήτων του εις το Βυζάντιον μετεμφυτευθέντος Ρωμαϊκού Κράτους. Είναι στηλογραφία επονείδητος της εσχάτης αθλιότητος και εξουθενώσεως των Ελλήνων³⁵.

33. Στο ίδιο, σ. 68.

34. Σύνοψις των Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρείας των Αθηνών, Αθήνα 1846, σ. 102, πρθμ. στο, Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1982, σ. 542-543.

35. Σύνοψις των Πρακτικών, σ. 104, πρθμ. στο, Κ. Θ. Δημαράς, «Λεξικογραφία και ιδεολογία», στο, Στ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων*

Αυτή είναι, πιστεύω, η κρατούσα εικόνα για τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό, η οποία πόρρω απέχει από εκείνη που θα αποκομίσει ο αναγνώστης αυτής της ενότητας, στην οποία προσπαθώ να τεκμηριώσω πώς, μεταξύ άλλων, ο Φαναριώτης λόγιος –με τη συνδρομή, όπως αποδεικνύεται και όπως θα σχολιάσω αναλυτικά στη συνέχεια, του Καποδίστρια κυρίως, αλλά και ενδεχομένως μιας ολόκληρης ομάδας Ελλήνων λογίων– συνετέλεσε πολύ ουσιαστικά στη διαμόρφωση ενός σχήματος συνέχειας για την εθνική ιστορία των Ελλήνων. Θεωρώ ότι, στην προκειμένη περίπτωση, οι εξόχως διαφορετικές συγκυρίες εντός των οποίων ο Ρίζος Νερουλός συνέταξε το έργο με το οποίο συνέβαλε προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση, δηλαδή τη γαλλόγλωσση *Νεότερη ιστορία της Ελλάδας, από την εποχή της πτώσης της αυτοκρατορίας της Ανατολής*³⁶, και διατύπωσε αργότερα τις περίφημες κρίσεις του περί των αρχαίων Μακεδόνων και των Βυζαντινών αποδεικνύονται κάτι παραπάνω από καθοριστικές για τη διαμόρφωση αυτής της, φαινομενικά, αντιφατικής εικόνας για τις ιδέες του. Φρονώ δηλαδή ότι, εν προκειμένω, η διαφορά ανάμεσα στο πνευματικό κλίμα του Αγώνα για την Ανεξαρτησία, κατά τη διάρκεια του οποίου συντάχθηκε η *Νεότερη ιστορία*, και σε εκείνο του βαυαρικού νεοκλασικισμού, που κυριάρχησε στο ελληνικό βασίλειο κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση του –στο πλαίσιο του οποίου κυρίαρχο μέλημα ήταν η απευθείας σύνδεση των νεότερων Ελλήνων με τους ένδοξους αρχαίους «προγόνους» τους, και δη η ιδεολογική-συμβολική εκμετάλλευση αυτής της σχέσης σε πολιτικο-διπλωματικό επίπεδο–, αποδεικνύεται τόσο κρίσιμη που μάς υποχρεώνει να αφήσουμε κατά μέρος την όποια ροπή προς το να κάνουμε λόγο για μεταβολή των απόψεων του Φαναριώτη λογίου στο μεσοδιάστημα, και να ξανασκεφτούμε πολλές φορές, πριν να αποφανθούμε οριστικά, τον ρόλο που διαδραμάτισαν στη μια και την άλλη περίπτωση οι προτεραιότητες της κάθε εποχής. Και μάς υποχρεώνει να το κάνουμε, αν μη τι άλλο, διότι, όπως θα δείξω στη συνέχεια, είναι άλλο πράγμα η συμβολή του Ρίζου Νερουλού στην ένταξη της βυζαντινής περιόδου στην ιστορία του ελληνικού έθνους και άλλο η στάση του έναντι της μακεδονικής και της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως ιστορικών μορφωμάτων και, κυρίως, ως ιδεολογικών σημείων αναφοράς για το παρόν των Ελλήνων.

πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων (1900), Αθήνα: Ερμής, 1998, σ. vii-lxiii, σ. xxi.

36. Βλ. J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, ό.π.

Ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1778³⁷ και έμαθε τα πρώτα του γράμματα κοντά στον θείο του μητροπολίτη Εφέσου Σαμουήλ, ο οποίος στη συνέχεια εμπιστεύτηκε την εκπαίδευση του ανιψιού του σε έναν από τους σημαντικότερους λογίους του ελληνικού Διαφωτισμού, τον Δανιήλ Φιλιππίδη. Σε ηλικία 21 ετών, ο Ρίζος Νερουλός παντρεύτηκε μια κοντινή συγγενή του ηγεμόνα της Μολδαβίας Κωνσταντίνου Ύψηλάντη. Ο γάμος αυτός και η συνακόλουθη εγκατάστασή του στη Μολδαβία σήμαναν ουσιαστικά για τον Ρίζο Νερουλό την έναρξη της πολιτικής του σταδιοδρομίας. Οι Φαναριώτες πρίγκιπες της Μολδοβλαχίας τού ανέθεσαν σταδιακά πολύ υψηλά αξιώματα στον κρατικό μηχανισμό των παραδουνάβιων ηγεμονιών: το 1801 ο Αλέξανδρος Σούτσος, που είχε εντωμεταξύ διαδεχθεί τον Κωνσταντίνο Ύψηλάντη, τον διόρισε επιτετραμμένο του στην Ύψηλή Πύλη, το 1802 ο Ιωάννης Καρατζάς τού απέδωσε το αξίωμα του Μέγα Ποστέλνικου, του «πρωθυπουργού» τρόπον τινά, της Βλαχίας, ενώ, μετά από μια σύντομη παραμονή στην Κωνσταντινούπολη, ο Ρίζος Νερουλός ανέλαβε το 1819 ανάλογα καθήκοντα υπό τον Μιχαήλ Σούτσο, ηγεμόνα της Μολδαβίας.

Το ξέσπασμα της Επανάστασης στις παραδουνάβιες ηγεμονίες έδωσε τέλος σε αυτή τη φάση της πολιτικής του καριέρας. Έχοντας εμπλακεί στη δράση της Φιλικής Εταιρείας, και με τον μεγαλύτερο γιο του να έχει πολεμήσει υπό τις διαταγές του Αλέξανδρου Ύψηλάντη στη μάχη του Δραγατσανίου, ο Φαναριώτης πολιτικός αναγκάστηκε να καταφύγει αρχικά στη Βεσσαραβία και στη συνέχεια σε άλλα μέρη της Ευρώπης, για να καταλήξει τελικά στη Γενεύη. Εκεί, στη διετία 1827-1828, ο Ρίζος Νερουλός δημοσίευσε τα δύο σημαντικά ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος κείμενά του, τα *Μαθήματα νεοελληνικής λογοτεχνίας*³⁸ και τη *Νεότερη*

37. Προκειμένου για αναλυτικά βιογραφικά στοιχεία για τον Ιακωβάκη Ρίζο Νερουλό, βλ. ενδεικτικά J. Humbert, «Préface de l'éditeur», στο, J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne, donnés à Genève*, Γενεύη: Cherbuliez, 1827, σ. v-xxiv· Α. Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών. Τόμος Β΄: Παιδεία*, Αθήνα: τυπ. Φιλαδελφείως, 1870, σ. 339-382· «Ι. Ρίζος», *Πανδώρα*, τ. Ε', τχ. 118 (15/2/1855), σ. 517-524· Ε. Παυλῶφ-Βαλμά, «Ένα χαμένο ιστορικό κείμενο του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού. "Διάλογος με θέμα τα γεγονότα στη Μολδαβία και Βλαχία"», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 23 (1980), σ. 146-186.

38. Βλ. J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, ό.π. Το έργο πραγματοποίησε και δεύτερη, αναθεωρημένη, έκδοση το 1828. Για τη σημασία αυτού του κειμένου και την ευρωπαϊκή τύχη του, βλ. Αλ. Πολίτης, «Γραμματολογικές απογραφές και συνθετικές

ιστορία της Ελλάδας. Όταν ο Καποδίστριας ανέλαβε κυβερνήτης της Ελλάδας, ζήτησε από τον Ρίζο Νερουλό να τον συνοδεύσει στο νεοσύστατο κράτος και τού ανέθεσε διάφορα υψηλά κρατικά αξιώματα.

Εξίσου καλές, αργότερα, ήταν οι σχέσεις του Φαναριώτη πολιτικού με τον κόμη Άρμανσπεργκ και τον Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ, τα σημαντικότερα, ίσως, μέλη της βαυαρικής επιτροπής σοφών στην οποία είχε αναθέσει ο βασιλιάς της Βαυαρίας να οργανώσει το νεοσύστατο ελληνικό κράτος μέχρι την ενηλικίωση του Όθωνα. Χάρη σε αυτές του τις σχέσεις με τη βαυαρική Αντιβασιλεία, αλλά και γενικότερα λόγω του ρόλου που διαδραμάτιζε στην πολιτική σκηνή της χώρας, ο Ρίζος Νερουλός συμμετείχε στις περισσότερες κυβερνήσεις της βαυαρικής περιόδου, καταλαμβάνοντας σημαντικά αξιώματα, όπως αυτό του «Γραμματέα επί των Εξωτερικών και επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσως» –αλλά και επισύροντας για τις ημέρες και τα έργα του τη μνήνιν ανθρώπων όπως ο Φίνλεϋ, που τον χαρακτήρισε ένα απλό «μηδενικό»³⁹. Ο Ρίζος Νερουλός, ως κρατικός αρμόδιος επί των ζητημάτων παιδείας, συμμετείχε στη συνέλευση των εταίρων η οποία ίδρυσε την Αρχαιολογική Εταιρεία των Αθηνών το 1837 και τον εξέλεξε πρώτο πρόεδρο αυτής. Αργότερα, διορίστηκε πρεσβευτής της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, όπου και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του το 1849. Ο Νερουλός, πέρα από το ιστοριογραφικό του έργο το οποίο θα μάς απασχολήσει εδώ, έγραψε δύο τραγωδίες, την *Ασπασία* (1813) και την *Πολυξένη* (1814), και μία σατιρική κωμωδία, *Τα Κοραχιστικά* (1813), η οποία σημείωσε στην εποχή της πολύ μεγάλη επιτυχία, και στην οποία σατιρίζει πολύ δηκτικά τις προσπάθειες των οπαδών του Κοραή να δημιουργήσουν μια «καθαρεύουσα» ελληνική γλώσσα. Ο Ρίζος Νερουλός έγραψε επίσης και άλλα έργα, κωμωδίες, σατιρικά έπη καθώς και λυρικά ποιήματα.

Πολύ πρόσφατα, η ιστορικός Κωνσταντίνα Ζάνου ανέδειξε το γεγονός ότι η συγγραφή του κειμένου με το οποίο θα ασχοληθώ σε αυτή την ενότητα, της *Νεότερης ιστορίας της Ελλάδας*, είχε αρχίσει ήδη το 1823 και ενεπλάκησαν σε αυτήν, κατά κύριο λόγο, ο μετέπειτα Κυβερνήτης της

θεωρήσεις της λογοτεχνίας. Η σταδιακή πορεία. Α' 1821-1871», στο, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2000)*, Α', σ. 321-342, σ. 326-328.

39. Για όλες αυτές τις πληροφορίες σχετικά με την πολιτική δράση του Ρίζου Νερουλού κατά την περίοδο της βαυαρικής Αντιβασιλείας, βλ. J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα: MIET, 1997, ιδίως σ. 292, 294, 443, 548 και 754.

Ελλάδας Ιωάννης Καποδίστριας αλλά και ένας ολόκληρος κύκλος λογίων που περιελάμβανε τον τότε γραμματέα του τελευταίου Ανδρέα Μουστοξύδη και τον μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο (1766-1828), ο οποίος την περίοδο εκείνη διέμενε στην Πίζα⁴⁰. Όλα αυτά τεκμαίρονται από μια επιστολή του Καποδίστρια προς τον Ιγνάτιο, γραμμένη στα γαλλικά, η οποία φυλάσσεται στο *Αρχείο Μουστοξύδη* στη Μητρόπολη της Κέρκυρας, και της οποίας μετάφραση είχε δημοσιευθεί στη ρωσόφιλη εφημερίδα *Αιών* του Ιωάννη Φιλήμονα στις 30 Σεπτεμβρίου 1850.

Σε αυτή την επιστολή, ο Καποδίστριας ενημέρωνε τον Ιγνάτιο ότι «με τον αξιότιμον σκοπόν του να [καταδείξει] τας αιτίας, αίτινες επέφερον την ενεστώσαν κατάστασιν των πραγμάτων της πατρίδος μας η ιδέα πονήματος τινός περί της ενεστώσης καταστάσεως της Ελλάδος είναι το αντικείμενον των τερπνοτέρων ασχολήσεων [του] και των ευχών [του]». Τον ενημέρωνε επίσης για το γεγονός ότι, την ίδια εποχή με αυτόν, παρόμοια ήταν και η πρόθεση του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού, οπότε οι δύο άνδρες είχαν αποφασίσει να «συγχωνεύσουν» τα δύο κείμενα σε ένα:

Το σύγγραμμα του Κυρίου Ρίζου έστησε τρόπον τινά τον στοχασμόν μου επί του πονήματος, το οποίον προεθέμην να συντάξω, και διά το οποίον ολονέν συναγωγή την αναγκαίαν ύλην. Ο Κύριος Ρίζος, προς ον εκοινοποίησα τας παρατηρήσεις μου περί του συγγράμματός του και περί του κατ' εμήν γνώμην προτιμητέου σχεδίου, συνεφώνησε μετ' εμού περί της ωφελείας του να συγχωνευθή το σύγγραμμά του με εκείνο, το οποίον έχω ανά χείρας.

Οι στόχοι του κοινού τους συγγράμματος ήταν εξ αρχής σαφείς και ρητοί· το ίδιο σαφές και ρητή ήταν και η κεντρική ιδέα της επιχειρηματολογικής γραμμής που θα ακολουθούσαν οι δύο συγγραφείς:

Πρόκειται ν' αποδειχθή, ότι η ενεστώσα κατάστασις της Ελλάδος είναι συνέπεια αναγκαία όλων των καταστάσεων, δι' ων εξήλθεν η Ελλάς από της πτώσεως της [βυζαντινής] Αυτοκρατορίας μέχρι των ημερών μας. Πρόκειται δεύτερον να καταδείξωμεν αφ' ενός μεν εις τας Ευρωπαϊκάς Κυβερνήσεις, αφ' ετέρου δε εις τους συμπατριώτας μας, την αλήθειαν ταύτην καθ' όλας αυτής τας σχέσεις.

Η προβληματική των συγγραφέων στηριζόταν σε μια σειρά βασικών και κρίσιμων παραδοχών. Σημαντικότερη εξ αυτών ήταν η θέση ότι «οι Έλληνες ουδέποτε έπαυσαν ν' αποτελώσι έθνος»:

40. Βλ. Κ. Ζάνου, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας», ό.π., από όπου και όλες οι αναφορές μου στην επιστολή του Καποδίστρια.

Θέλει δυνηθή τις ελπίζω να πεισθή ευκόλως. α'. Ότι οι Έλληνες ουδέποτε έπαυσαν ν' αποτελώσι κυρίως έθνος. β'. Ότι ως εκ τούτου ηδυνήθησαν να μεθέξωσι των ευεργετημάτων του Ευρωπαϊκού πολιτισμού. γ'. Ότι ένεκα τούτων των ευεργετημάτων υπερέβησαν τα όρια της ανηλικιότητός των, και ότι, αφού το Ελληνικόν έθνος εξήλθε της ανηλικιότητός του, ευκολώτερον εις τινα να το εξολοθρεύση παρά να το υποτάξη πάλιν υπό την δουλείαν των Μουσουλμάνων.

Όσο για το τι όριζε στο μυαλό τους την έννοια «έθνος», τα πράγματα ήσαν και πάλι σαφή: κοινή καταγωγή, γλώσσα και θρησκεία –με έμφαση σε αυτό το τελευταίο, όπως θα δούμε στη συνέχεια μέσα από την ανάλυση του κειμένου:

[Οι Έλληνες] ουδέποτε έπαυσαν ν' αποτελώσιν έν έθνος· διότι α'.) διέσωσαν καθαράν την κοινήν καταγωγήν των· β'.) εσυλλογίσθησαν και ωμίλησαν εις την γλώσσαν των πατέρων αυτών· γ') και υπήκουσαν εις μίαν μόνην και αμετάβλητον εξουσίαν, εις την εξουσίαν της Εκκλησίας των. Ούτοι δε οι τρεις όροι είναι οι μόνοι, οίτινες εκ μιας συνενώσεως ανθρώπων αποτελούσιν, ό,τι καλείται έν έθνος.

Ο Καποδίστριας και ο Ρίζος Νερουλός είχαν κάνει και μια άλλη, πολύ σημαντική, επιλογή· και αυτής η σημασία προκύπτει από την ανάλυση του περιεχομένου του βιβλίου και αφορά στη συνεξέταση της ελληνικής με την οθωμανική ιστορία:

Το κακόν, το οποίον η ξένη πολιτική μάς έκαμεν εκουσίως, και το καλόν, το οποίον μάς έκαμεν ακουσίως, δεν είναι ειμή το καθαρόν και απλούν εξαγόμενον της βαθείας αγνοίας, εις ην αύτη ευρίσκεται περί της αληθούς των πραγμάτων καταστάσεως εν Ελλάδι και εν Τουρκία.

Από εκεί και πέρα, η επιστολή του Καποδίστρια περιελάμβανε μια σειρά από επιμέρους θέσεις, αλλά κυρίως περιελάμβανε ερωτήματα προς απάντηση, για τα οποία και ζητούσε τη συνδρομή του Ιγνάτιου. Προς το τέλος της συναντάμε και την εξήγηση του γεγονότος ότι το βιβλίο τελικά δημοσιεύτηκε μονάχα με το όνομα του Ρίζου Νερουλού· ο Καποδίστριας δεν επιθυμούσε επ' ουδενί να εμφανιστεί το δικό του: «Ο Κύριος Ρίζος θέλει το δημοσιεύσει εις το όνομά του. Είναι ο απαραίτητος όρος της μετά απεριορίστου ευχαριστήσεως προσφερομένης συμπράξεώς μου».

Η Κ. Ζάνου θεωρεί ότι η δομή του βιβλίου που τελικά εκδόθηκε με το όνομα του Ρίζου Νερουλού εν μέρει μονάχα ανταποκρίνεται στις προγραμματικές θέσεις που διατυπώνονται στην επιστολή του Καποδίστρια: παρότι το κείμενο διατηρεί την τριμερή διάταξη που είχε εισηγηθεί ο

τελευταίος, αυτά καθ' εαυτά τα μέρη του βιβλίου δεν είναι χωρισμένα με τη λογική που πρυτάνευε στην επιστολή του⁴¹. Είμαι σύμφωνος με αυτό το συμπέρασμα, αν και, κατά τα άλλα, ο αναγνώστης του βιβλίου εύκολα αποκομίζει την εντύπωση ότι το περιεχόμενό του συνάδει σε μεγάλο βαθμό με τις σκέψεις που αποτύπωνε ο Καποδίστριας στην επιστολή του προς τον Ιγνάτιο.

Όπως πολύ χαρακτηριστικά σημειώνει η Κ. Ζάνου, είναι βάσιμο να συμπεράνουμε πως «το βιβλίο του Νερουλού γεννήθηκε [ουσιαστικά] από τη σύμπραξη μιας [ολόκληρης] ομάδας λογίων και διανοητών (Νερουλός, Καποδίστριας, Ιγνάτιος, Μουστοξύδης, Μόστρας κ.ά.)»⁴². Ένα, λοιπόν, ζήτημα που θα πρέπει στο μέλλον να απασχολήσει την ιστορική έρευνα έχει να κάνει με το πραγματικό εύρος της συμμετοχής των Καποδίστρια, Μουστοξύδη, Ιγνατίου και Μόστρα στη συγγραφή του βιβλίου που τελικά υπέγραψε ο Ρίζος Νερουλός. Ειδικά ο Μουστοξύδης, όπως είναι γνωστό, είχε ήδη αναπτύξει, και θα ανέπτυξε ακόμη περισσότερο στη συνέχεια, πολύ σημαντικές ιστοριογραφικές δραστηριότητες⁴³ –κυρίως μέσα από την

41. Βλ. Κ. Ζάνου, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας», σ. 158. Ο Καποδίστριας είχε εισηγηθεί τον χωρισμό του βιβλίου σε τρία μέρη-βιβλία: «Το πρώτον θέλει δείξει την κατάσταση του Ελληνικού έθνους επί της εποχής της προόδου του Οθωμανικού κράτους εν Ευρώπη και εν Ασία, ήγουν από του 1300 μέχρι του 1574. Το δεύτερον θέλει δείξει ωσαύτως την κατάσταση του Ελληνικού έθνους επί της εποχής της παρακμής του Οθωμανικού κράτους, ήγουν από του 1574 μέχρι του 1823. Το τρίτον θέλει περιέχει γενικές σκέψεις επί των δύο προηγουμένων βιβλίων, και θέλει παραστήσει σύντομόν τινα έποψην των περιστάσεων και των συμβάντων, τα οποία παρήγαγον την ενεστώσαν της Ελλάδος κατάσταση». Το βιβλίο που τελικά εκδόθηκε εκτείνεται σε 555 σελίδες συνολικά και είναι χωρισμένο σε τρία μέρη, των οποίων προτάσσονται ένας ολιγοσέλιδος Πρόλογος των εκδοτών και μια, επίσης ολιγοσέλιδη, Εισαγωγή του συγγραφέα. Τα τρία μέρη του βιβλίου είναι αρκετά άνισα μεταξύ τους και περιλαμβάνουν τρία, επτά και δώδεκα κεφάλαια, αντίστοιχα. Οι τίτλοι των τριών μερών είναι οι ακόλουθοι: α) Παράγοντες της διατήρησης του ελληνικού λαού (*Causes de la conservation du peuple grec*) β) Εξασθένιση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και πρόοδοι του πολιτισμού στην Ελλάδα (*Affaiblissement de l'empire turc, et progrès de la civilisation en Grèce*) γ) Ιστορία του ελληνικού ξεσηκωμού (*Histoire de l'insurrection grecque*).

42. Στο ίδιο, σ. 176.

43. Για το ιστοριογραφικό έργο του Μουστοξύδη, βλ. πρόχειρα Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Επτανησιακή ιστοριογραφία και γραμματολογία, 16ος-20ός αι. Παρουσίαση της θεματικής», στο, *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002. Πρακτικά. Τόμος Α' - Πρώτο Τμήμα: Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας*, εκδοτική επιμέλεια Δ. Χ. Σκλαβενίτης - Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2004,

έκδοση του περιοδικού *Ελληνομνημών*–, και θα ήταν άτοπο, πιστεύω, να θεωρήσουμε ότι απλά παρακολούθησε τη συγγραφή της *Νεότερης ιστορίας της Ελλάδας* από τον Ρίζο Νερουλό και τον Καποδίστρια. Οπωσδήποτε, η αναζήτηση εξωτερικών τεκμηρίων που θα μάς δώσουν κάποιες απαντήσεις σε όλα τα συναφή ερωτήματα είναι κάτι παραπάνω από απαραίτητη· υπερβαίνει ωστόσο τις δυνατότητες αυτής της μελέτης.

Για τον Ιγνάτιο⁴⁴, άρα και τον γραμματέα του Δημήτριο Μόστρα (1774-1850)⁴⁵, δεν γνωρίζουμε καν αν ανταποκρίθηκαν στο αίτημα του Καποδίστρια. Όσο για τον Καποδίστρια, το γεγονός που αναλύει στο άρθρο της η Ζάνου, ότι δηλαδή η δομή του βιβλίου του Ρίζου Νερουλού ακολουθεί, έστω και ως ένα βαθμό, εκείνη που είχε προτείνει ο μελλοντικός Κυβερνήτης της Ελλάδας, μιλά, θεωρώ, από μόνο του. Θα ήθελα εντούτοις να σχολιάσω εδώ ένα σχετικό εσωτερικό τεκμήριο που μάς παρέχει η ανάγνωση του κειμένου του Φαναριώτη λογίου. Στο κυρίως κείμενο, λοιπόν, του Ρίζου Νερουλού, στο οποίο παρελαύνουν τα ονόματα όλων σχεδόν των σημαντικών Ελλήνων πολιτικών και αγωνιστών της Επανάστασης, ηχηρή, θα έλεγε κανείς, είναι η απουσία δύο ονομάτων: του ονόματος του ίδιου του Καποδίστρια και εκείνου του Αδαμάντιου Κοραή. Και στους δύο, πάντως, αναφερόταν με ιδιαίτερο θαυμασμό ο Ρίζος Νερουλός στο άλλο σημαντικό έργο που εξέδωσε στη Γενεύη, ένα χρόνο πριν την *Ιστορία* του (αλλά και επανεξέδωσε με προσθήκες και διορθώσεις το 1828), δηλαδή τα *Μαθήματα νεοελληνικής λογοτεχνίας*.

Σε ό,τι αφορά βέβαια στον Κερκυραίο πολιτικό, τα πράγματα είναι, ή τουλάχιστον μοιάζουν, πλέον απλά: όπως προκύπτει από την επιστολή του, η μη εμπλοκή του ονόματός του στη δημοσίευση της *Ιστορίας* ήταν ο όρος που είχε θέσει για να συμμετάσχει στο εγχείρημα, και ο όρος αυτός τηρήθηκε από τον Ρίζο Νερουλό. Τον όρο παραβίασαν, τρόπον τινά, μονάχα

σ. 79-89, σ. 86· Δ. Αρβανιτάκης, «Εισαγωγή», στο, *Ανδρέας Μουστοξύδης και Αιμίλιος Τυπάλδος. Αλληλογραφία 1822-1860*, επιμ. Δ. Αρβανιτάκης, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη και Κότινος, 2005, σ. 15-114, σ. 64-67· K. Zanou, *Expatriate intellectuals and national identity: Andrea Mustoxidi in Italy, France and Switzerland (1802-1829)*, Διδακτορική Διατριβή, Università degli Studi di Pisa, 2007, ιδίως σ. 7 κ. εξ.

44. Για τον Ιγνάτιο, βλ. Εμμ. Γ. Πρωτοφάλλης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, Αθήνα: Γραφείο Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 2 τόμοι, 1959-1961.

45. Για τον Μόστρα, βλ. πρόχειρα Λ. Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία. Ο Δημήτριος Μόστρας και η βιβλιοθήκη του», στο, *Νεοελληνικές βιβλιοθήκες (17ος-19ος αι.)*. Μέρος πρώτο, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1987 (Τετράδια Εργασίας 9), σ. 225-306.

οι εκδότες του κειμένου, οι οποίοι, στον Πρόλογό τους, αποκάλυπτan τις στενές σχέσεις μεταξύ των δύο ανδρών, επισημαίνοντας ότι το βιβλίο «θα είχε δημοσιευθεί εδώ και καιρό, αν ο Κύριος Ρίζος, ο οποίος έχει την τιμή να χαίρει της εκτίμησης του κόμη Καποδίστρια, δεν είχε συνοδεύσει στην Ελλάδα αυτό τον γενναιόφρονα άνδρα που θυσιάσε τα πάντα για την πατρίδα του»⁴⁶.

Σε ό,τι έχει να κάνει με τον Κοραή, αντίθετα, τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Από τη μια, ο συγγραφέας ή οι συγγραφείς της *Ιστορίας* δεν είχαν λόγο να αναφερθούν σε αυτόν, από τη στιγμή που στο κείμενο δεν γινόταν αναφορά και σε κανέναν άλλο Έλληνα λόγιο της εποχής· τα ονόματα που αναφέρονταν ήταν εκείνα πολιτικών και αγωνιστών της Επανάστασης, όχι πνευματικών ανθρώπων. Μοναδική εξαίρεση αποτελούσε ο Ρήγας Φεραίος, αλλά και αυτός αναφερόταν ως πολιτικό πρόσωπο, και συγκεκριμένα ως ο εμπνευστής της Φιλικής Εταιρείας. Από την άλλη βέβαια, αν έπρεπε να υπάρχει στην *Ιστορία* ένα μονάχα όνομα Έλληνα λογίου –και μάλιστα σε ένα βιβλίο που αποσκοπούσε, μεταξύ άλλων, στο να καταδείξει στους Ευρωπαίους πόσο βαθιά ριζωμένες ήταν στους Έλληνες οι ιδέες περί εθνικής ανεξαρτησίας–, αυτό θα έπρεπε να είναι εκείνο του Κοραή, του πιο γνωστού στους ξένους Έλληνα στοχαστή της εποχής⁴⁷.

Λέω όμως ότι τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα, και ίσως πιο ενδιαφέροντα, σε ό,τι έχει να κάνει με τον Κοραή διότι, στην πραγματικότητα, αναφορά, έμμεση έστω, στον Χιώτη λόγιο, αλλά και στους οπαδούς του, υπάρχει στο βιβλίο. Διότι μόνο στον Κοραή μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να αναφέρεται το παρακάτω απόσπασμα:

[Ο Θεόδωρος Νέγρης], ικανός στο να διανθίζει τις φράσεις του με τα ονόματα του Μιλτιάδη, του Αριστείδη και του Λεωνίδα, είχε βαλθεί να κηρύττει φιλελεύθερες αρχές, ενώ ο ίδιος ήταν σκλάβος παθών ανατρεπτικών της αγαθής τάξης και της αρμονίας. Κήρυττε την ισότητα για να ξεσηκώνει τις διεκδικήσεις της κάθε μερίδας, και να γίνεται ισχυρότερος μέσα από τη

46. «Préface des éditeurs», στο, J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, σ. i-vi, σ. iv-v.

47. Όπως το έθετε ο ίδιος ο Ρίζος Νερουλός άλλωστε: «η Ευρώπη, παρά το πλήθος των περιηγητών της, ακόμα αγνοούσε την ηθική κατάσταση της Ελλάδας. Ο Κοραής, σε ένα υπόμνημα με τίτλο *De l'État actuel de la civilisation en Grèce*, ήταν ο πρώτος που επεσήμανε αυτή την αφύπνιση του ελληνικού έθνους και τις προόδους του προς μια διανοητική κατάσταση απείρως καλύτερη από εκείνη στην οποία, όπως πιστευόταν, ήταν ακόμη βυθισμένο», J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, σ. 105.

σύγκρουσή τους. Ορισμένοι Έλληνες, τους οποίους είχε καταστήσει αλαζόνες η επιφανειακή γνώση που είχαν [των κειμένων] του Ντεστού-[Ντε]-Τρασύ, του Μπένθαμ, έσπευδαν στην Ελλάδα για να εντυπώσουν σε πνεύματα κακοπροετοιμασμένα αυτά τα κακο-ερμηνευμένα δόγματα. Άλλοι [...] είχαν προηγηθεί αυτών, με τις ίντριγκες τους και τα δυσφημιστικά γραπτά τους· είχαν την αξίωση να κυβερνήσουν το έθνος διαμέσου των επιστολών τους, απολαμβάνοντας οι ίδιοι τη γαλήνη και τις χάρες της Ευρώπης⁴⁸.

Πρόκειται για μια ιδιαίτερα επιθετική, για να μην πω κακεντρεχή, αναφορά, που οπωσδήποτε ξενίζει όσους έχουν γνώση, αφενός, των αγαθών, ακόμη στα χρόνια εκείνα (μιλώ για τη διετία 1827-1828), σχέσεων μεταξύ Κοραή και Καποδίστρια-Μουστοξύδη –πριν δηλαδή την ένταξη του Κοραή στο αντικαποδιστριακό στρατόπεδο⁴⁹– και, αφετέρου, των ιδιαίτερα εγκωμιαστικών αναφορών του Ρίζου Νερούλου στον Κοραή, στα *Μαθήματα νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας*, όπου ο Φαναριώτης πολιτικός αισθανόταν μεταξύ άλλων την ανάγκη να αποσαφηνίσει ότι, με τα *Κορακιστικά* του, ποτέ δεν είχε ως στόχο του το γλωσσικό σύστημα του ίδιου του Χιώτη λογίου, αλλά τις υπερβολές ορισμένων οπαδών του:

Ας αφήσουμε κατά μέρος τον Κοραή για να μιλήσουμε για αυτόν ξεχωριστά, ως για έναν άνθρωπο ο οποίος σημάδεψε την εποχή του, και μέσω του οποίου άρχισε μια νέα φάση για την ελληνική γραμματεία.

Ο Κοραής αντιλήφθηκε τον κίνδυνο που διέτρεχε η γλώσσα [...] συνέστησε να γράφουμε τη γλώσσα μας κατά έναν τρόπο που ήταν ορθός και, ταυτόχρονα, κατανοητός, και που, ως τέτοιος, ικανοποιούσε και τους λογίους και τον λαό. [...] [το γλωσσικό του σύστημα] είχε, όπως κάθε σημαντική καινοτομία, τους φανατικούς θιασώτες του και τους αχαλίνωτους δυσφημιστές του, και υπέφερε εξίσου και από τους μεν και από τους δε. Οι οπαδοί του Κοραή εκφύλιζαν τις αρχές του με το να προσπαθούν να υπερβάλουν εαυτούς ως προς αυτές: αυτοί οι δήθεν Κοραϊστές κατέκλυζαν την Ελλάδα με έργα που είχαν συνταχθεί σε ένα ακατανόητο ύφος [...]. Τότε ήταν (1812) που συνέθεσα εναντίον τους μια κωμωδία [...] [με την οποία] σκοπός μου δεν ήταν να επιτεθώ εναντίον του

48. J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, σ. 361.

49. Για την ένταξη του Κοραή στο αντικαποδιστριακό στρατόπεδο, βλ. Χρ. Κ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1984, ιδίως σ. 233-238. Για τις σχέσεις Κοραή-Καποδίστρια γενικότερα, βλ. Απ. Β. Δασκαλάκης, *Ο Αδαμάντιος Κοραής*, σ. 523-602, ο οποίος παρακολουθεί πολύ αναλυτικά την εξέλιξη αυτών των σχέσεων.

συστήματος του Κοραή, αλλά να πολεμήσω τους παραλογισμούς αυτών που το είχαν αλλοιώσει⁵⁰.

Είναι αλήθεια πάντως ότι ο Κοραής δεν είχε πεισθεί από τις διευκρινήσεις του Ρίζου Νερουλού, παρά το γεγονός ότι ο Φαναριώτης λόγιος είχε φροντίσει να μεταφερθούν στον Κοραή από προσφιλή του πρόσωπα αμέσως μετά την έκδοση των *Κορακιστικών* του. Στα χρόνια, λοιπόν, που ακολούθησαν την έκδοσή τους –διότι, στη συνέχεια, η *Αλληλογραφία* του ουσιαστικά δεν περιλαμβάνει αναφορές στον Ρίζο Νερουλό–, ο Κοραής δεν δίσταζε να αναφερθεί σε αυτόν με ιδιαίτερα βαρείς χαρακτηρισμούς, αποκαλώντας τον «παχύδερμο» και «θρασύδειλο»:

Του κωμωδούντος με Ποστελνίκου έκαμες καλά να μάς φανερώσης τόνομα· διότι κρατεί επιστολήν αυτού ο Βάμβας, εις την οποίαν ο εκ του αυτού στόματος το θερμόν και το ψυχρόν εξάγων τσελεπής ούτος με υφώνει εις τους ουρανούς. Δεν αισθάνεται ο παχύδερμος μήτε το αισχρόν της αντιφάσεως, μήτε ότι δίδει όπλα εις τον Δούκαν και τους κατά τον Δούκαν, των οποίων προηγούμενος σκοπός είναι να εμποδίσωσι το γένος να φωτισθή υπέρ αυτούς, επειδή ο τοιούτος φωτισμός ούτε το βαλάντιον αυτών γεμίζει, και την οποίαν λαμβάνουσιν από τους απαιδευτούς δόξαν, ως καπνόν διαλύει. Δεν αισθάνεται ο παχύδερμος,... Αλλά μη γίνωμαι κ' εγώ παχύδερμος δαπανών τον πολύτιμον καιρόν εις τοιούτων ανθρωπίσκων μνήμην.

Ίσως και νομίζεις ειλικρινή την μετάνοιαν του κωμωδήσαντος ημάς. Εγώ, φίλε, την υπολαμβάνω αποτέλεσμα της φυσικής εις τους τοιούτους θρασυδειλίας. Εφοβήθη ο Τσελεπής άλλην παρ' εμού, ή παρ' άλλου τινός αντικωμωδία. Εις ολίγα λόγια “Εκ του καρπού το δένδρον γνωσθήσεται”. Βλέπεις τίνα καρπόν επροξένησαν εις το γένος έως τώρα οι Φαναριώται⁵¹.

Αν λοιπόν η περί ης ο λόγος αναφορά έγινε με πρωτοβουλία του Καποδίστρια, τότε έχουμε αναμφίβολα να κάνουμε με μια πρώιμη εκδήλωση του αυταρχισμού του, με μια πρώτη προειδοποίησή του προς όλους όσους είχαν σκοπό να τον αντιπολιτευθούν στην Ελλάδα σηκώνοντας το λάβαρο του φιλελευθερισμού. Τείνω ωστόσο να υποθέσω ότι αυτό δεν είναι το πλέον πιθανόν ενδεχόμενο: ο Καποδίστριας δεν είχε ιδιαίτερους λόγους να διακινδυνεύσει την ευρεία συναίνεση την οποία ακόμη τότε απολάμβανε με μια τόσο βίαιη τοποθέτηση απέναντι σε ένα από τα πλέον προσφιλή

50. J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, σ. 50 και 112-113.

51. Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, Γ', σ. 297 (Επιστολή Κοραή προς Αλέξανδρο Βασιλείου, 24/6/1814) και σ. 526-527 (Επιστολή Κοραή προς Αλέξανδρο Βασιλείου, 21/11/1816).

σύμβολα της ελληνικής παιδείας· κοινώς, δεν είχε ακόμη επέλθει η ώρα για τέτοιους διχασμούς. Από την άλλη μεριά βέβαια, αν ήθελε κανείς να κάνει τον δικηγόρο του διαβόλου, θα έλεγε ότι, στην περίπτωση που όντως επιθυμούσε να επιτεθεί στον Κοραή μέσα από το βιβλίο του Ρίζου Νερουλού, ο Καποδίστριας είχε ένα σημαντικό πλεονέκτημα: έχαιρε της προστασίας που τού προσέφερε η ανωνυμία του. Πολύ πιθανό είναι πάντως η αναφορά να έγινε με πρωτοβουλία του ίδιου του Ρίζου Νερουλού, ο οποίος, κατά τη διετία 1827-1828, παρότι, όπως το συνήθιζε, δεν επιθυμούσε να εκφραστεί ανοικτά εναντίον του Κοραή, είχε πάντως κάθε λόγο να αισθάνεται ενοχλημένος –σε εντελώς προσωπική βάση– από τις τότε παραινέσεις του τελευταίου, μέσα από τους *Διαλόγους* του και τις επιστολές του, προς τον Κυβερνήτη της Ελλάδας να προστατεύσει τον εαυτό του από την εκφυλιστική επιρροή του φαναριώτικου περιβάλλοντος⁵². Η αναφορά σε «δυσημιστικά» κείμενα και σε «επιστολές» που στόχο είχαν να προτρέξουν των εξελίξεων στην Ελλάδα μάλλον προς ένα τέτοιο συμπέρασμα οδηγεί. Ό,τι ωστόσο και να συνέβη, ένα πολύ πιο ασφαλές συμπέρασμα είναι, νομίζω, το εξής: η «ομάδα των λογίων και διανοητών» που συνέγραψε την *Νεότερη ιστορία της Ελλάδας*, μέσα από τη συγκεκριμένη αναφορά στον Κοραή και τους οπαδούς του ουσιαστικά έκανε αυτό που γράφει ο Χρ. Λούκος για τον Καποδίστρια: «με φανερό δογματισμό [θεωρούσε] τις δικές [της] απόψεις για την πορεία της χώρας ως τις μόνες σωστές»⁵³, και άρα στρεφόταν με υπεροψία εναντίον όλων όσοι δεν συμφωνούσαν με τις απόψεις της, ακόμη και αν επρόκειτο για Φαναριώτες όπως ο Νέγγρης. Εκτιμώ δε ότι, στην πραγματικότητα, το σύνολο του βιβλίου αφήνει αυτή την εντύπωση στον αναγνώστη, κυρίως σε ό,τι έχει να κάνει με την υπεροψία των συγγραφέων του.

Μετά από αυτή την εκτεταμένη, όσο και αναγκαία, θαρρώ, παρέκβαση, μπορούμε πλέον να περάσουμε στην ανάλυση του περιεχομένου του βιβλίου. Αυτό, λοιπόν, το οποίο, κυρίως, θα προσπαθήσω να τεκμηριώσω εδώ είναι ότι η γαλλόγλωσση *Νεότερη ιστορία της Ελλάδας* του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού αποτελεί μια σημαντική τομή για την ελληνική διανόηση του 19ου αιώνα αλλά και, από μια διαφορετική άποψη, για την ευρωπαϊκή ιστοριογραφία περί της Επανάστασης του 1821, η οποία στη δεκαετία 1822-1832 έδωσε πολλά και σημαντικά έργα που συνετέλεσαν τα

52. Βλ. αναλυτικά Απ. Β. Δασκαλάκης, *Ο Αδαμάντιος Κοραής*, σ. 533-552.

53. Χρ. Κ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, σ. 21.

μέγιστα στη διαμόρφωση μιας καθαρά εθνικής αντίληψης για το ιστορικό παρελθόν του ελληνικού λαού. Η σημασία αυτού του χειμένου έγκειται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι τοποθετεί την ερμηνεία του 1821 πάνω σε μια νέα βάση, αντιμετωπίζοντας την Επανάσταση και την ίδρυση του ελληνικού εθνικού κράτους ως το προϊόν-αποκορύφωμα μιας ιστορικής νομοτέλειας, στοιχείο που προαναγγέλλει τις σχετικές τοποθετήσεις της εθνικής ιστοριογραφικής σχολής των Ζαμπέλιου και Παπαρρηγόπουλου. Στο συγκεκριμένο έργο –ήδη από την «Εισαγωγή» του, που φέρει τον τίτλο «Επιτομή της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας»⁵⁴, και στη συνέχεια το «Πρώτο Μέρος» του, που τιτλοφορείται «Αιτίες της διατήρησης του ελληνικού λαού», αλλά και σύμφωνα με το προσχέδιο που είχε κοινοποιήσει στον Ιγνάτιο ο Καποδίστριας–, το 1821 δεν εμφανίζεται απλώς ως το ιστορικό αποτέλεσμα της συνέργειας μιας σειράς ανεξάρτητων παραγόντων, ως το γεγονός δηλαδή που κυοφορήθηκε από τη μέρα της πτώσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας εξαιτίας του αγεφύρωτου χάσματος που χώριζε κατακτητές και κατακτημένους, όπως στον ένα ή τον άλλο βαθμό έμοιαζαν να συμπεραίνουν οι Ευρωπαίοι ιστοριογράφοι που είχαν μέχρι τότε ασχοληθεί με αυτό. Το ξέσπασμα της Επανάστασης και η απελευθέρωση των Ελλήνων εμφανίζονται ως γεγονότα ουσιαστικά προδιαγεγραμμένα από τη στιγμή που ο τελευταίος Βυζαντινός αυτοκράτορας αποφάσισε να πέσει μαχόμενος στα τείχη της Κωνσταντινούπολης· και η συνέργια των παραγόντων αλλά και των πράξεων των διαφόρων «μεγάλων ανδρών» που συνετέλεσαν προς αυτή την κατεύθυνση παρουσιάζεται ως αποκαλυπτική της «πονηρίας» (όχι της Ιστορίας, αλλά) της Θείας Πρόνοιας.

Στην πραγματικότητα, οι συγγραφείς της *Ιστορίας* δεν αναζητούν τους παράγοντες που ευλόγησαν την Επανάσταση του 1821, αλλά τους παράγοντες που επέτρεψαν την «επιβίωση των Ελλήνων ως ξεχωριστού έθνους» στο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ότι για τους άλλους Ευρωπαίους ιστοριογράφους που είχαν ασχοληθεί με το 1821 ήταν στοιχείο που είχε συντείνει στο επαναστατικό γεγονός, στο συγκεκριμένο κείμενο παρουσιάζεται ως επιμέρους διάσταση μιας ευρύτερης ιστορικής συνθήκης που αφορά στην ύπαρξη των Ελλήνων αν όχι ως κράτους εν κράτει, τουλάχιστον ως διακριτής πολιτικοκοινωνικής οντότητας εντός του

54. «Précis de l'histoire moderne de la Grèce.»

οθωμανικού οικοδομήματος και σε πείσμα της κατάκτησης⁵⁵. Στο πλαίσιο της αντίληψης που εκφράζεται σε αυτό το κείμενο, τα πάντα, Θεία Πρόνοια, Πατριαρχείο, κλήρος, Φαναριώτες, κοινότητες, κλεφταρματολοί, έμποροι, λόγιοι, το σύμπαν ολόκληρο εμφανίζεται να συνωμοτεί –για να χρησιμοποιήσω μια έκφραση ενός συγγραφέα της εποχής μας– προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης των Ελλήνων.

Από την άλλη μεριά, θεμελιώνοντας το γεγονός της γένεσης του ελληνικού κράτους πάνω σε μια ιστορική νομοτέλεια, η ερμηνεία του 1821 που προκύπτει από το εν λόγω κείμενο αποδεικνύεται ως εκείνη η ερμηνεία της εποχής που θα πλησίαζε περισσότερο στην προβληματική την οποία θα ανέπτυξε αργότερα η εθνική ιστοριογραφική σχολή⁵⁶. Στη Νεότερη

55. Η άποψη ότι οι «Ρωμιοί χριστιανοί» συνιστούν ένα «έθνος», δηλαδή μια διακριτή πολιτικοκοινωνική οντότητα εντός του οθωμανικού οικοδομήματος, ήταν βεβαίως μια παλιά φαναριώτικη ιδέα, διατυπωμένη ήδη στις γενικές της γραμμές από τον Δημήτριο Καταρτζή, στη σκέψη του οποίου, ωστόσο, δεν είχε τις μαξιμαλιστικές και, εντέλει, εθνικιστικές συνδηλώσεις που αποκτά σε εκείνη του Ρίζου Νερουλού: «Λέγωντας Ρωμιοί χριστιανό εννοώ έναν πολίτη ενού έθνους, που με τα δυ' ονόματ' αυτά τον δηλούνε αυτόνα να 'ν' μέλος αυτηνής της πολιτικής κοινωνίας, απτήν οποία και παρονομάζεται. Αυτή λοιπόν έχωντας γνωστούς νόμους πολιτικούς, και ρητούς κανόνες εκκλησιαστικούς, τον κάμνει τέτοιον, και διαφορετικό από κάθε άλλον, που να 'ναι μέλος σ' άλλην πολιτεία με άλλη θρησκεία. Η ιδέα πλην του χριστιανού [ενν. ως πιστού της μοναδικής αληθινής θρησκείας] επεκτείνεται οξ' απτόν παρόντα βίο και σε μια άλλη ζωή μέλλουσα [...] Ομολογώ στον αυτόν καιρό, πως εμείς δεν είμαστε έθνος που να φορμάrouμε [= συγχροτούμε] καθ' αυτό πολιτεία, αλλά είμαστε υποτελείς σε άλλο επικρατέστερο [...] Εμείς όμως [...], ανίως, ναι, δε μετέχουμε στη διοίκησι της πολιτείας των κρατούντων μας κατά πάντα, μ' όλον τούτο δεν είμαστε σ' αυτήνα με την ολότη αμέτοχοι. Όθεν και συνιστούμ' ένα έθνος που εν ταυτώ μας δένουν οι εκκλησιαστικοί μας άρχοντες με τη διοίκησι την ανώτατη [ενν. την οθωμανική] κ' αναμεταξύ μας· αυτοί και σε πολλά είναι κ' άρχοντές μας πολιτικοί [...] Έχει το έθνος μας σε πολλότατα της Τουρκιάς μέρ[η] [...] μικρούτζικα συστήματα πολιτικά με προνόμια. Είναι τόσοι στο γένος μας πώχουνε αξιώματα [...] οι δυο αφεντάδες {όμως} των Βλαχομπογδάνων [...] αξιώνουνται να βλέπουν αμέσως και βασιλικό πρόσωπο. Αυτοί όλοι λοιπόν πολλά καλά συμμετέχουν στο πολίτευμα [...] και μετ' αυτουनों όλ' όσ' είν' απουκάτου τους [...] δηλαδή όλ' οι Ρωμιοί», Δ. Καταρτζής, «Συμβουλή στους νέους πώς να ωφελιούνται και να μη βλάπτουνται απτά βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα, και ποια να 'ναι η καθ' αυτό τους σπουδή» (π. 1783), *Δοκίμια*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Ερμής, 1974, σ. 42-73, σ. 44-45.

56. Ανάλογα συμπεράσματα για το συγκεκριμένο κείμενο έχει διατυπώσει και ο S. Petmézas, «L'organisation ecclésiastique sous les Ottomans», στο, P. Odorico κ.ά., *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serres en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι:

Ιστορία του, ο Ρίζος Νερουλός –για να μην κουράζω τον αναγνώστη θα αναφέρομαι στο εξής αποκλειστικά σε αυτόν ως τον συγγραφέα της *Ιστορίας*– μιλά ως Έλληνας και ως αυτόπτης μάρτυρας και μέτοχος των (προ) επαναστατικών ιστορικών διαδικασιών, ο οποίος, επιπλέον, γνωρίζει εκ των έσω τον οθωμανικό μηχανισμό, έχοντας διατελέσει «πρωθυπουργός των Ελλήνων Οσποδάρων της Βλαχίας και της Μολδαβίας», όπως, με κάποιιο στόμφο, δηλώνει στο εξώφυλλο του βιβλίου του:

παρουσιάζοντας σήμερα τη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, δεν το κάνω παρά με την ιδιότητα του Έλληνα, με την ιδιότητα του ανθρώπου που, ένεκα της θέσης που κατείχε πριν την εξέγερση, ήταν σε θέση να αντιληφθεί τις πραγματικές της αιτίες και να γνωρίσει τους βασικούς της δράστες⁵⁷.

Πάνω σε αυτή την τριπλή ιδιότητα είναι που βασίζει την πεποίθησή του ότι το έργο του είναι ανώτερο από εκείνο των Ευρωπαϊών λογίων που ασχολήθηκαν με την ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας –και, εμμέσως, με την ιστορία της νεότερης Ελλάδας–, στους οποίους και καταλογίζει ότι είχαν την τάση να μην αναγνωρίζουν πολιτική ύπαρξη σε ένα έθνος που ήταν υποδουλωμένο. Μάλιστα, από τα όσα σχετικά αναφέρει, προκύπτει ότι έχει σαφέστατη συνείδηση ενός προβλήματος που θα απασχολούσε, αν και όχι πάντοτε εξίσου συνειδητά, την εθνική ιστοριογραφική σχολή. Πρόκειται για το πρόβλημα που έχει να κάνει με το γεγονός ότι οι έννοιες «ιστορία της Ελλάδας» και «ιστορία του ελληνικού λαού/έθνους» δεν είναι κατ' ανάγκην ταυτόσημες –«δεν βλέπουμε επίσης κανένα σύγχρονο ιστορικό να αναλαμβάνει το εγχείρημα να γράψει ξεχωριστά για την Ελλάδα», έγραφε χαρακτηριστικά⁵⁸–, αφού κάλλιστα η πρώτη μπορεί να έχει ως πρωταγωνιστές και άλλους λαούς, που υπέταξαν τον ελληνικό και κυριάρχησαν επί μακρόν στα εδάφη που αυτός κατοικούσε:

Πώς ήταν λοιπόν δυνατό να έχουμε μια μεθοδική ιστορία της τουρκικής αυτοκρατορίας; Οι Οθωμανοί δεν γνώριζαν ούτε το έθνος τους ούτε τους υπηκόους της αυτοκρατορίας τους. Οι Έλληνες ντρέπονταν να μεταδώσουν το όνειδός τους στις επερχόμενες γενεές. Οι άλλοι λαοί που βρίσκονταν υπό

Association Pierre Belon, 1996, σ. 487-569, σ. 489. Για το κείμενο του Ρίζου Νερουλού, πβ. N. Tommaseo, «Rizo Jakovaky. Storia della Grecia moderna», στη συλλογή του, *Dizionario d'Estetica*, 2 τόμοι, Μιλάνο: Presso Fortunato Perelli, 31860, Β', σ. 334-341· M. B. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές. Ιστορικό και κριτικό σχεδιάσμα», *Νέα Εστία*, τ. 33 (1943), σ. 104-105.

57. J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, σ. 8.

58. Στο ίδιο, σ. 2.

την κυριαρχία της Πύλης ήσαν βουτηγμένοι μέσα στην πιο βαθιά άγνοια. Οι Ευρωπαίοι περιορίζονταν να μεταφράζουν τους Οθωμανούς χρονογράφους και να προσθέτουν κάποιες σημειώσεις στηριγμένες σε αμφίβολες πηγές. Όσο για το, λησμονημένο από ολόκληρο τον κόσμο μετά την πτώση του, ελληνικό έθνος, δεν κρινόταν άξιο αναφοράς ούτε από τους ξένους ιστορικούς. Ως εκ τούτου, τίποτα δεν ήταν πιο σκοτεινό από την ιστορία της δουλείας του. Δεν διέθετε ούτε καν έναν ενιαίο τύπο σκλαβιάς. Οι κύριοι τύρανοι του, οι μεν φορώντας τουρμπάνι οι δε τήβεννο, τού αφαιρούσαν μέχρι και το δικαίωμα του να οικειοποιείται τις δυστυχίες από τις οποίες υπέφερε. Οι Τούρκοι κατελάμβαναν νησιά [...] ή κάποιο άλλο τμήμα της Ελλάδας, δεν ήταν όμως ουδόλως οι Έλληνες κάτοικοι αυτών των χωρών εκείνοι οι οποίοι αναφέρονταν [από τους ιστορικούς], αλλά οι Βενετοί, οι Γενοβέζοι, [κ.λπ.] [...] Οι τελευταίοι ανακτούσαν με τη σειρά τους κάποιο κομμάτι εδάφους από τους Τούρκους, αλλά τα ονόματα των Ελλήνων δεν παρατίθεντο πουθενά. Έτσι, η ιστορία της Ελλάδας κατέστη ιστορία οθωμανική, βενετική, γενοβέζικη και ιστορία των ιπποτών της Μάλτας. Αρχής γενομένης από την παρούσα εξέγερση, αυτοί οι οποίοι είδαν την Ελλάδα δεν εξέθεσαν παρά γεγονότα, άλλοτε με λιγότερη και άλλοτε με περισσότερη ακρίβεια, αλλά δεν μπόρεσαν να γνωρίσουν όσα προηγήθηκαν, ούτε δε και τις αιτίες τους· εκείνοι που την είχαν επισκεφτεί παλαιότερα απείχαν τόσο πολύ από να καταλάβουν την πραγματική της κατάσταση που κανένας τους δεν παρατήρησε [...] ότι πλησίαζε η αποκατάστασή της⁵⁹.

Τα βέλη του συγγραφέα στρέφονται εξίσου κατά των Οθωμανών χρονογράφων, των οποίων τα έργα φαίνεται να γνωρίζει και τους οποίους θεωρεί εγκλωβισμένους σε μια αντίληψη περί αιώνιας τάξης του κόσμου και, άρα, ανίκανους να συλλάβουν τη σημασία μιας ιστορικής ανατροπής, και δη μιας επανάστασης, καθώς και ανίκανους να κατανοήσουν αντιλήψεις διαφορετικές από τις δικές τους:

όλα ανάγονται από αυτούς στους νόμους του ακατάληπτου πεπρωμένου [incompréhensible fatalité· του κισμέτ]. Ο λογισμός τους σταματά μπροστά σε αυτό το αξεπέραστο όριο· θα θεωρούσαν βλάσφημο το να προσπαθήσουν να το υπερβούν. Επίσης, τα γεγονότα συσσωρεύονται στις ιστορίες τους χωρίς καμία άλλη [λογική] αλληλουχία, χωρίς καμία άλλη σύνδεση, παρεκτός από την απόλυτη τάξη των καιρών και τη διαδοχή των περιστάσεων: δίπλα σε μια κήρυξη πολέμου [...] συναντάμε συχνά την περιγραφή μιας μετακίνησης του

59. Στο ίδιο, σ. 6-8.

Μεγάλου Αφέντη [...] Όλα τα υπόλοιπα δεν είναι παρά μονάχα μια σειρά από στομφώδεις αφηγήσεις αυθαίρετων πράξεων της Πύλης ή του Σουλτάνου⁶⁰.

ο θεοκρατικός δεσποτισμός [...] τούς απαγορεύει τη μελέτη αυτών των κειμένων [ενν. των κειμένων που δημοσιεύουν μη Οθωμανοί συγγραφείς] ως λίβελων κατά του θρόνου και της θρησκείας.⁶¹

Το πρόβλημα ωστόσο, μοιάζει να σκέφτεται ο Ρίζος Νερουλός, είναι ακόμη ευρύτερο. Διότι, ουσιαστικά, από την εποχή κατά την οποία οι αρχαίες ελληνικές πόλεις-κράτη, που είχαν γεννήσει τους μεγάλους ιστορικούς της αρχαιότητας, κατέρρευσαν μπροστά στη δύναμη του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τα στοιχεία που διαθέτουμε για την ιστορία της Ελλάδας είναι εξαιρετικά ελλιπή, αν όχι παντελώς άχρηστα. Ιδιαίτερα επικριτικός είναι μάλιστα αναφορικά με τους Βυζαντινούς συγγραφείς. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ο Ρίζος Νερουλός κάνει εν προκειμένω μια επιμέρους παρατήρηση που έχει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον: δείχνει να έχει συνείδηση του γεγονότος ότι, αν εξαιρέσει κανείς τους κλασικούς αρχαίους ιστορικούς, η ιστοριογραφία, μέχρι τα νεότερα χρόνια, δεν υπήρξε κάτι περισσότερο από μια αυλική, όπως θα την αποκαλούσαμε σήμερα, ιστοριογραφία, η οποία δεν είχε καμία σχέση με το σύγχρονο αίτημα για συγγραφή των ιστοριών των λαών –ιστοριών που θα λειτουργούσαν ως καθαρά εθνικές ιστορίες. Κατά συνέπεια, το πρόβλημα της έλλειψης μιας ιστορίας του ελληνικού λαού εντάσσεται από τον Ρίζο Νερουλό –κατά το πρότυπο των Γάλλων ρομαντικών ιστορικών– στο πολύ γενικότερο πρόβλημα που αφορά στη λογική ολόκληρης της παραδοσιακής ιστοριογραφίας, στην οποία δεν είχε θέση το ιστορικό υποκείμενο που ονομάζεται έθνος:

Από την εποχή του θανάτου του [Μεγάλου] Αλεξάνδρου και της πελώριας κυριαρχίας των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, η ιστορία κάθε έθνους δεν αποτελεί παρά μονάχα ένα συμπληρωματικό αντικείμενο εκείνης των βασιλείων. Αρχής γενομένης από εκείνη την εποχή, η Ελλάδα, στερούμενη ιστορικών, δεν προσφέρει πλέον παρά περιηγητές και γεωγράφους [...] Μια σελίδα αυτών των συγγραφέων-πολιτών άξιζε [ωστόσο] περισσότερο [...] από ό,τι όλοι μαζί οι τόμοι των χρονικογράφων της ανατολικο-ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας [Bas-Empire]. Σε ολόκληρη τη μωρολογία των τελευταίων, δεν συναντάμε κανένα ίχνος στατιστικής [πληροφορίας] για την Ελλάδα· τα ονόματα της Αθήνας [...] και των [υπόλοιπων ελληνικών] επαρχιών δεν παρατίθενται παρά μονάχα για

60. Στο ίδιο, σ. 4.

61. Στο ίδιο, σ. 5-6.

να κατονομαστούν οι αρχιερείς που παρίστανται στις οικουμενικές συνόδους.⁶²

Ένα άλλο στοιχείο που, αναμφίβολα, εντυπωσιάζει στο κείμενο του Ρίζου Νερουλού είναι η συνέπεια με την οποία προσπαθεί να συνεξετάσει την ελληνική με την οθωμανική ιστορία. «Όση και αν είναι η απέχθεια», γράφει, που προκαλεί η τελευταία, η μελέτη της πρέπει να αποτελεί κεντρικό μέλημα των Ελλήνων λογίων, αν θέλουν να κατανοήσουν καλύτερα την ιστορία του λαού τους στα χρόνια της «σκλαβιάς» του. Φρονώ δε ότι μια τέτοια ιστοριογραφική τάση θα έκανε πάρα πολλές δεκαετίες για να αποτελέσει κάτι το πραγματικά αυτονόητο για τους Έλληνες ιστορικούς:

Όπως οι χειρουργοί, όταν περιποιούνται τους τραυματίες, είναι υποχρεωμένοι να εξετάζουν και να αγγίζουν τις πληγές τους, έτσι και αυτός που μελετά τη νεότερη ιστορία της Ελλάδας, όση και αν είναι η απέχθειά του, οφείλει να διεισδύσει στα σκοτάδια της σκλαβιάς της και να περιδιαβεί τον φοβερό δαίδαλο των μηχανορραφιών των τυράννων της. Αυτό είναι που με υποχρεώνει να συνεξετάζω συνεχώς την κατάσταση της τουρκικής αυτοκρατορίας με εκείνη του ελληνικού έθνους. Η Τουρκία και η Ελλάδα ήταν σαν δύο τροχοί που ωθούνταν από την αμοιβαία τριβή, κινούμενοι ωστόσο προς αντίθετες κατευθύνσεις. Δεν απομακρύνομαι λοιπόν ουδόλως από το αντικείμενό μου αποκαλύπτοντας το οθωμανικό οικοδόμημα· θα προσπαθήσω μονάχα να κάνω αυτό το κομμάτι [της ανάλυσής μου] όσο πιο σύντομο θα επιτρέψει η κατανόηση των γεγονότων που είναι ο στόχος αυτής της ιστορίας⁶³.

Το πρώτο, αλλά ως ένα βαθμό και το δεύτερο, «μέρος» της *Ιστορίας* του Ρίζου Νερουλού –ακολουθώντας το παράλληλο σχέδιο του Καποδίστρια– είναι λοιπόν ουσιαστικά αφιερωμένα στους παράγοντες που επέτρεψαν την «επιβίωση του ελληνικού λαού» εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας, και γενικότερα σε όσα προηγήθηκαν της Επανάστασης του 1821:

Θέλησα να εκθέσω με σαφήνεια τις πιο σημαντικές αιτίες της επιβίωσης του ελληνικού λαού, της επιβίωσης της εθνικής και θρησκευτικής του ταυτότητας, της διατήρησης των δικαιωμάτων του, ως εκείνα τα προκαταρκτικά στοιχεία που είναι απαραίτητα προκειμένου να καταστεί κατανοητή η ακολουθία των γεγονότων που συνθέτουν τη νεότερη ιστορία της Ελλάδας. Στο δεύτερο μέρος, θα εξετάσουμε περισσότερο συγκεκριμένα τις προόδους του πολιτισμού

62. Στο ίδιο, σ. 1-2. Άλλωστε, όπως πίστευε: «είναι φυσικό στον άνθρωπο το να σκέφτεται σύμφωνα με τις προτιμήσεις του, την εκπαίδευσή του, τις γνώσεις του, τις εθνικές και θρησκευτικές του προκαταλήψεις και τα παραδείγματα που βλέπει κάθε μέρα», στο ίδιο, σ. 62.

63. Στο ίδιο, σ. 118-119.

στην Ελλάδα, τις πολιτικές συγκυρίες που ήταν ευνοϊκές για το έθνος και, τέλος, όσα προηγήθηκαν άμεσα της παρούσας εξέγερσης⁶⁴.

Πρόκειται εν προκειμένω για μια επισκόπηση της ιστορίας του ελληνικού λαού «από την εποχή της πτώσης της αυτοκρατορίας της Ανατολής» –μια επισκόπηση που, όπως είδαμε, αρχίζει ουσιαστικά από την ελληνιστική περίοδο⁶⁵ και που προσπαθεί, μεταξύ άλλων, να ερμηνεύσει την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τον Μωάμεθ του Πορθητή. Ο Ρίζος Νερουλός εντοπίζει μια σημαντική ιστορική τομή σε ολόκληρη αυτή την περίοδο –σε ολόκληρη την ιστορία της ανθρωπότητας, για να είμαι πιο ακριβής–, η οποία δεν είναι άλλη από την εμφάνιση του χριστιανισμού. Για τον Φαναριώτη λόγιο, ο χριστιανισμός δεν είναι απλώς μια θρησκεία· είναι εκείνη κοσμοθεωρία η οποία εναντιώθηκε «προς την αυθαίρετη εξουσία» των παντοδύναμων ηγεμόνων που είχαν κυριαρχήσει στην παγκόσμια ιστορία από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, και η οποία δίδαξε «τα δικαιώματα του ανθρώπου πάνω στη γη» και τις αρχές της «αιώνιας δικαιοσύνης και της ισότητας των δικαιωμάτων του πολίτη». Με άλλα λόγια, ο Ρίζος Νερουλός θεωρεί –προαναγγέλλοντας έτσι κάποιες από τις επιμέρους θέσεις των εθνικών ιστορικών, και δη του Ζαμπέλιου αλλά και άλλων Επτανήσιων ιστοριογράφων⁶⁶– ότι ο χριστιανισμός μετέβαλε οριστικά τον κόσμο προς το ανθρωπινότερο, και ότι το έκανε πολύ πριν να εμφανιστούν τα σύγχρονα φιλοσοφικά κηρύγματα περί απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη:

Ενόσω οι διάδοχοι του Αυγούστου καταφρονούσαν, αυτοί από μόνοι τους, ολόκληρο το ανθρώπινο γένος, ενόσω [...] το σύνολο των ανθρώπων δεν ανέπνεε παρά μονάχα τον αέρα της σκλαβιάς, μια νέα θρησκεία εξαπλωνόταν με θαυμαστές προόδους από τα σύνορα της Αραβίας σε ολόκληρη την επιφάνεια της γης. Ενισχυμένη από τα κτυπήματα που της επέφεραν, αντιστεκόταν, μόνη αυτή, ενάντια στην τυραννία και κατέληξε να θριαμβεύσει επί της τελευταίας. Οι μάρτυρές της έδιναν το παράδειγμα της αντίστασης προς την αυθαίρετη

64. Στο ίδιο, σ. 80-81.

65. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρώτη αναφορά στους αρχαίους Έλληνες –και, συγκεκριμένα, στη «γη του Αγησιλάου και του Φιλοποίμενος»– αποτελεί ένα απλό ρητορικό σχήμα, και ο αναγνώστης την βρίσκει στη σελίδα 88 του βιβλίου.

66. Βλ. Γ. Κουμπουρλής, «“Χριστιανική δημοκρατία” και λατινική κατάκτηση: ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και η επτανήσια ιστοριογραφική σχολή στα μέσα του 19ου αιώνα», στο, *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002. Πρακτικά. Τόμος Α'*, σ. 149-169.

εξουσία. Δίδασκαν το μυστικό της δύναμής τους σε όσους δεν ήξεραν πώς να υπερασπιστούν τα δικαιώματα του ανθρώπου πάνω στη γη. Αυτή η θρησκεία ήταν η χριστιανική. Οι αρχές της ήταν θεμελιωμένες πάνω στην αιώνια δικαιοσύνη και πάνω στην ισότητα των δικαιωμάτων του πολίτη⁶⁷.

Η έμφαση, όμως, του Ρίζου Νερουλού στον ρόλο που διαδραμάτισε η χριστιανική θρησκεία στην παγκόσμια ιστορία δεν αφορά παρά μονάχα έμμεσα στην ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Αυτό συμβαίνει διότι ο Φαναριώτης λόγιος θεωρεί ότι η υιοθέτηση του χριστιανισμού από τους ηγεμόνες της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας δεν επέφερε πραγματικές αλλαγές στο αυτοκρατορικό καθεστώς. Τουναντίον, αποφαίνεται ότι, παρά τη μεταφορά της αυτοκρατορικής έδρας από τη Ρώμη στο Βυζάντιο, η νέα αυτοκρατορία θεμελιώθηκε από τον Μέγα Κωνσταντίνο πάνω στις ίδιες βάσεις με εκείνες της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Όσο για τον ρόλο που κλήθηκε να διαδραματίσει ο χριστιανισμός στο θεσμικό οικοδόμημα της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας μετά την αναγνώρισή του από τον Μέγα Κωνσταντίνο, ο Ρίζος Νερουλός θεωρεί, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι αυτός ο ρόλος ήταν αρνητικός, αφού μέσα από τη θεσμοποίηση του χριστιανισμού προέκυψε ένας ανταγωνισμός ανάμεσα στον «βασιλικό και τον εκκλησιαστικό θρόνο, οι οποίοι δεν άργησαν να κλονίσουν και να αποδυναμώσουν ο ένας τον άλλο», οδηγώντας σταδιακά την αυτοκρατορία στην παρακμή και, τελικά, στην κατάρρευση:

Ο Μέγας Κωνσταντίνος ασπάστηκε αυτή τη νέα θρησκεία [...] [και] θέλησε να αλλάξει τα πάντα· εκτός από την απόλυτη εξουσία [...] Άφησε τη Ρώμη και μετέφερε στο Βυζάντιο την έδρα της αυτοκρατορίας [...] [αλλά] κουβάλησε μαζί του τα οργανικά ελαττώματα της πλέον απόλυτης διακυβέρνησης, θεμελίωσε τη νέα αυτοκρατορία πάνω στις ίδιες βάσεις με εκείνες της Ρώμης, παρείχε στον εκκλησιαστικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης τα μέσα για να αναβιβασθεί σε πατριαρχικό και, ως εκ τούτου, έσπειρε, χωρίς να το γνωρίζει, ένα σπόρο εχθρότητας μεταξύ της αρχαίας και της νέας πρωτεύουσας του κόσμου. Κατέστησε τη θρησκεία ένα από τα κύρια στηρίγματα του θρόνου και συνένωσε τις δύο εξουσίες, την κοσμική και την πνευματική· αλλά τα γεγονότα διέψευσαν την πολιτική του: αντί να υπάρχει αμοιβαία υπεράσπιση αναμεταξύ τους, ο βασιλικός και ο εκκλησιαστικός θρόνος δεν άργησαν να κλονίσουν και να αποδυναμώσουν ο ένας τον άλλο⁶⁸.

67. J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, σ. 10-11.

68. Στο ίδιο, σ. 11-12.

Η στάση του Ρίζου Νερουλού απέναντι στους Βυζαντινούς αυτοκράτορες –με την εξαίρεση, όπως θα δούμε, κάποιων από τους Παλαιολόγους– είναι γενικά αρνητική. Τούς εμφανίζει ως συνεχιστές των ρωμαϊκών εξουσιαστικών παραδόσεων που αποτελούσαν το όχημα για την καταπίεση όλων των λαών της οικουμένης. Για παράδειγμα, ειρωνεύεται τον αυτοκράτορα που αναγνώρισε τον χριστιανισμό ως επίσημη θρησκεία του βυζαντινού κράτους, αναφερόμενος χαρακτηριστικά σε αυτόν ως: «ο αυτοκράτωρ Θεοδόσιος, ο αποκληθείς *Μέγας* ένεκα της ασημαντότητας [*petitesse*] του αιώνα του»⁶⁹. Με άλλα λόγια, η εικόνα των Βυζαντινών αυτοκρατόρων που προκύπτει μέσα από τις σελίδες του έργου αναπαράγει σε μεγάλο βαθμό την εικόνα που είχε κατισχύσει για τους ηγεμόνες του Βυζαντίου στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Το ίδιο ισχύει, μάλιστα, και για τον ρόλο του ανώτερου βυζαντινού κλήρου στην ιστορική διαδρομή της αυτοκρατορίας, αλλά και, γενικότερα, για τις αιτίες που προκάλεσαν τελικά την παρακμή και την πτώση του Βυζαντίου:

Ευρισκόμενη πιο κοντά στην ακτίνα δράσης των βαρβάρων του Βορρά, η αυτοκρατορία της Δύσης υπέκυψε πρώτη. Η αυτοκρατορία της Ανατολής, αν και κλονιζόμενη συθέμελα, έστεκε ακόμη όρθια, παρά τα ελαττώματα της οργάνωσής της, παρά τις πλέον τρομερές επιθέσεις· έμοιαζε με ένα φρούριο περιβεβλημένο από πελώρια τείχη [...] Εντούτοις, εφήμεροι αυτοκράτορες νόμιζαν ότι ενίσχυαν τον θρόνο τους καταδιώκοντας μεταξύ των υπηκόων τους την αξία, τις ικανότητες και τον πατριωτισμό. Από την πλευρά τους, οι ηγέτες του κλήρου περιχαρακώνονταν πίσω από πομπώδη επίθετα και οχυρώνονταν πίσω από ακολουθίες εκκλησιαστικών αξιωματούχων στους οποίους είχαν απονεμηθεί οι ίδιοι τίτλοι με εκείνους των πρώτων τη τάξη λειτουργών της αυτοκρατορίας⁷⁰.

Ένα χρόνο πριν άλλωστε, στα *Μαθήματα νεοελληνικής λογοτεχνίας*, ο Ρίζος Νερουλός είχε παρουσιάσει μια πρώτη αποτίμηση των αρνητικών επιπτώσεων που είχε πάνω στην ελληνική γλώσσα και παιδεία η χιλιόχρονη ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, φροντίζοντας ωστόσο να επισημάνει τον θετικό ρόλο που διαδραμάτισαν, αφενός, η χριστιανική Εκκλησία και, αφετέρου, οι Βυζαντινοί χρονογράφοι για την επιβίωση των αρχαιοελληνικών γραμμάτων. Εν προκειμένω μάλιστα, η επιχειρηματολογική γραμμή που ακολουθούσε δεν απείχε, σε τελική ανάλυση, από εκείνη

69. Στο ίδιο, σ. 12.

70. Στο ίδιο, σ. 12-13.

που θα διαμόρφωνε πολλά χρόνια αργότερα ένας ιστοριογράφος που εμπνεύστηκε τα μέγιστα από αυτόν, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος:

Όταν δόθηκε στην πόλη του Βυζαντίου ο τίτλος της πρωτεύουσας της [ρωμαϊκής] αυτοκρατορίας, [...] υποχρεώθηκε αυτή να ξεχάσει την [ελληνική] καταγωγή της, τα ήθη και τα έθιμά της, και να γίνει, ολόκληρη, Κωνσταντινούπολη [...] Οι τίτλοι όλων των αξιωματούχων της Νέας Ρώμης ήσαν στη λατινική γλώσσα [...] Η αυλή, οι δημόσιοι λειτουργοί, οι στρατιωτικοί, η υψηλή κοινωνία αρέσκονταν να μιλούν τη γλώσσα των κυριάρχων· εκείνη δε των Ελλήνων διέτρεχε τον κίνδυνο να διαφθαρεί πλήρως μέσα από αυτό το δύσμορφο συνονθύλευμα ελληνικών και λατινικών. Αλλά η Εκκλησία της Ανατολής, όντας πάντοτε ελεύθερη, και πάντοτε υπεράνω των πολιτικών μεταπτώσεων, διατηρούσε την αυθεντική γλώσσα των αγίων Ευαγγελίων. [...] {Αυτοί} οι Πατέρες της ελληνικής Εκκλησίας, κηρύττοντας την ευαγγελική ηθική, χρησιμοποιούσαν τη γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων [...] Η Κωνσταντινούπολη, ως πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας της Ανατολής και της Δύσης, [...] ήταν πόλος έλξης για ένα πλήθος ξένων. Τα στρατεύματα της αυτοκρατορίας ήσαν ένα αμάλγαμα όλων των εθνών και όλων των γλωσσών [...] Η πρωτεύουσα γινόταν ένα χωνευτήρι βάρβαρων γλωσσών που θόλωναν τις πηγές της ελληνικής γλώσσας. [...] Έτσι, από την εποχή του Ιουστινιανού μέχρι την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, η παρακμή των γραμμάτων και η διαφθορά της ελληνικής γλώσσας συμβάδιζαν με τον μαρασμό των δυνάμεων της αυτοκρατορίας. [...] Οι περισσότεροι από τους χρονογράφους του Βυζαντίου, ανίκανοι να εκπληρώσουν το καθήκον του ιστορικού, δεν συνέθεταν παρά έργα που ήταν τόσο δύσμορφα όσο και η εποχή τους. Παρ' όλα αυτά, σε αυτούς τους ανίκανους καλλιεργητές των Μουσών είναι που οφείλουμε τη διατήρηση των γνώσεων των αρχαίων⁷¹.

71. J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, σ. 15-17 και 20. Ανάλογη εικόνα προκύπτει και για τα μακεδονικά χρόνια, τα οποία εντάσσονται σε ένα συνεχές κατάρπτωσης της ελληνικής παιδείας, μαζί φυσικά με τη ρωμαϊκή κατάκτηση: «Η μάχη της Χαιρώνειας, όπου η ελευθερία της Ελλάδας κατέστη το τρόπαιο του Μακεδόνα θεού του πολέμου [Mars macédonien], η οικουμενική μοναρχία του Αλέξανδρου, ο πρόωρος θάνατός του, οι ατελείωτοι πόλεμοι των διαδόχων του, η Ρώμη ως κατακτητής και τύραννος του κόσμου: όλα αυτά τα καταστροφικά γεγονότα επέφεραν αλλεπάλληλα και θανάσιμα πλήγματα στα ελληνικά γράμματα. [...] Η Ελλάδα δεν διέθετε πλέον εκείνο που δημιουργεί τα μεγάλα πνεύματα: την ισότητα των δικαιωμάτων του πολίτη. Υπό τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους του, η ελληνική νεολαία δεν άκουγε να αντηχούν στα αυτιά της παρά μονάχα οι τρομεροί ήχοι της απόλυτης εξουσίας, της αυθαίρετης ισχύος», στο ίδιο, σ. 13-15.

Εκεί, ωστόσο, όπου ο Ρίζος Νερουλός έχει την τάση να διαφοροποιηθεί από τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού είναι στην επισημάνση του πόσο καθοριστικές υπήρξαν για την τελική κατάπτωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας οι Σταυροφορίες της λατινικής Δύσης. Για τον Φαναριώτη λόγιο λοιπόν, είναι κάτι παραπάνω από δεδομένο ότι η αυτοκρατορία της Ανατολής είχε ήδη εξασθενήσει ανεπανόρθωτα εξαιτίας των «αδελφοκτόνων» ενεργειών των Δυτικών, οι οποίοι, κατακτώντας την το 1204, ουσιαστικά προετοίμασαν την οριστική κατάλυσή της από τους Οθωμανούς· και ότι, επομένως, όση ευθύνη αναλογεί στη «μωρία» των Βυζαντινών αυτοκρατόρων άλλη τόση αναλογεί και στους Λατίνους «άρπαγες».

Βέβαια, απόψεις όπως αυτές του Ρίζου Νερουλού δεν φάνταζαν πλέον τόσο αξιοπερίεργες στα μάτια των γαλλόγλωσσων αναγνωστών του· όπως είδαμε, ήδη οι Ραφενέλ και Βιλλμαίν, τρία χρόνια πριν, είχαν επιμείνει πολύ στην ευθύνη της Δύσης για την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Παρ' όλα αυτά, είναι προφανές ότι ο Ρίζος Νερουλός προχωρούσε ένα βήμα πιο πέρα από οποιονδήποτε Δυτικό λόγιο όταν έκανε τέτοιες επισημάνσεις: προσπαθούσε να εξηγήσει γιατί οι Έλληνες δεν είχαν αποδεχτεί ποτέ τη «λατινική» παρουσία στον χώρο τους, ούτε στο διάστημα 1204-1453 αλλά ούτε και αργότερα, στις περιπτώσεις των βενετικών κατακτήσεων στην Κύπρο, την Κρήτη και τα Ιόνια Νησιά. Ο λόγος ήταν λοιπόν, όπως έγραφε, ότι «μονάχα η θρησκεία παραχωρεί στους κυρίαρχους τον τίτλο του ελέω Θεού ηγεμόνα» και ότι, κατά συνέπεια, ποτέ δεν θα ήταν δυνατόν να ορκιστούν οι Έλληνες πίστη σε έναν αλλόδοξο κατακτητή, είτε αυτός ήταν μουσουλμάνος είτε Καθολικός. Όσο και αν η διατύπωση που επέλεγε περί «ελέω Θεού ηγεμονίας» μάς παραπέμπει σε παραδοσιακές αντιλήψεις περί πολιτικής εξουσίας –ή έστω σε εκείνες περί πεφωτισμένης δεσποτείας, που κυριαρχούσαν μεταξύ των εκπροσώπων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού–, είναι φανερό ότι, πάνω από όλα, η άποψη αυτή εξυπηρετούσε το επιχείρημά του ότι «η θρησκεία ήταν εκείνη που έσωσε το ελληνικό έθνος από τους Σταυροφόρους, όπως υπήρξε αργότερα η κιβωτός της λύτρωσής του εν μέσω της οθωμανικής κατάκτησης»:

Μοιάζοντας με ένα δέντρο του οποίου ο κορμός είχε γίνει κούφιος με την πάροδο του χρόνου, η αυτοκρατορία της Ανατολής ακρωτηριάστηκε τελικά από τα αδελφοκτόνα χτυπήματα των Σταυροφόρων, πριν να ξεριζωθεί πλήρως από τους οθωμανικούς κεραυνούς. Η Κωνσταντινούπολη καταλήφθηκε από τους Λατίνους· πολλές επαρχίες, πολλά νησιά της Ελλάδας έγιναν επίσης στόχος εισβολής· αλλά αυτό το τμήμα της Ελλάδας που είχαν υποτάξει οι Δυτικοί δεν αναγνώριζε ως νόμιμο κυρίαρχο παρά μονάχα τον Έλληνα ηγεμόνα

που βασίλευε στη Βιθυνία [ενν. τη Νίκαια], επειδή μονάχα αυτός θεωρείτο ως τέτοιος από την Εκκλησία της Ανατολής. Μονάχα η θρησκεία παραχωρεί στους κυρίαρχους τον τίτλο του ελέω Θεού ηγεμόνα· μονάχα αυτή επικυρώνει αυτό τον τίτλο στους κόλπους του λαού. Το οικοδόμημα της αυτοκρατορίας ανατράπηκε λοιπόν από τα θεμέλιά του· το ελληνικό έθνος δεν χάθηκε όμως και δεν υποτάχθηκε πραγματικά στους Λατίνους ηγεμόνες. Ήταν η θρησκεία εκείνη που το έσωσε από τους Σταυροφόρους άρπαγες, όπως η θρησκεία υπήρξε αργότερα η κιβωτός της λύτρωσής του εν μέσω της πλημμύρας της οθωμανικής κατάκτησης. Υπό την αιγίδα της θρησκείας διατηρήθηκαν τα ήθη, η γλώσσα και τα έθιμα. Οι εισβολές των Σταυροφόρων ήσαν λοιπόν όπως εκείνοι οι ορμητικοί χείμαρροι που παρασύρουν τα πάντα, εκτός από το ίδιο το έδαφος πάνω στο οποίο κυλούν τα καταστροφικά νερά τους. Αρκεί να παρατηρήσει κανείς τις φάσεις που διήνυσε η ελληνική γλώσσα πριν και μετά το Σχίσμα για να πειστεί ότι αυτή υπέφερε πολύ περισσότερο από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου και μέχρι εκείνη του χωρισμού των δύο Εκκλησιών, παρά μετά από αυτό τον χωρισμό. Τα νησιά της Κύπρου και της Κρήτης [...] και κυρίως τα Ιόνια νησιά, αν είχαν αποσχιστεί από την ψυχορραγούσα Βενετία, θα είχαν απολέσει ακόμη και τη γλώσσα των προγόνων τους, αφού η θρησκεία δεν θα είχε χαράξει μια γραμμή ηθικού διαχωρισμού ανάμεσα στους κυρίαρχους και τους υπηκόους τους⁷².

Άλλωστε, σε άμπελλα άλλα χωρία του κειμένου του, ο Ρίζος Νερούλος δεν δίσταζε να υιοθετήσει τις πλέον ριζοσπαστικές διατυπώσεις μιας, ως το πούμε έτσι, φιλελεύθερης αντίληψης για την πολιτική εξουσία και τις σχέσεις των λαών με τις κυβερνήσεις τους –μιας αντίληψης που έφερνε στο προσκήνιο εκείνον που αποκαλούσε «λόγο των εθνών»:

η λογική των κυβερνήσεων είναι μια λογική συμβατική· ο αιώνιος λόγος των εθνών, που θα όφειλε να είναι το σύμβολο της πολιτικής πίστης όλων των ανθρώπων, συχνά κατηγορείται ως αιρετικός και καταδικάζεται ως εγκληματικός⁷³.

Ο Ρίζος Νερούλος εξηγεί λοιπόν γιατί οι Βυζαντινοί δεν τήρησαν ποτέ τους όρκους πίστης προς τους Λατίνους ηγεμόνες, πράγμα για το οποίο κατηγορήθηκαν ουκ ολίγες φορές από τους δυτικούς χρονογράφους· και το κάνει με τον ίδιο τρόπο που θα το έκανε αργότερα και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, σε μερικές από τις πλέον χαρακτηριστικές σελίδες των *Δημοτικών Ασμάτων* του⁷⁴. Με δυο λόγια, το Σχίσμα και οι επιπτώσεις του

72. J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, σ. 13-14.

73. Στο ίδιο, σ. 116.

74. Βλ. π.χ. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, ό.π, σ. 449. Πβ. I. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque*, σ. 280-281.

στη νεότερη ιστορία του ελληνικού έθνους αναδεικνύονται από τον Ρίζο Νερουλό σε κεντρικής σημασίας ζητήματα για την κατανόηση αυτής της ιστορίας. Ωστόσο, ο Φαναριώτης λόγιος, όσο και αν τον ενοχλεί η άποψη των Δυτικών περί «Ελλήνων σχισματικών», όσο και αν αντιδρά υπερασπιζόμενος την Ορθόδοξη πίστη του, δεν αφήνει τον εαυτό του να παρασυρθεί σε μύδρους κατά των «Λατίνων», και αναγνωρίζει σε τελική ανάλυση ότι ο θρησκευτικός φανατισμός χαρακτηρίζει όλους τους μεσαιωνικούς λαούς, ή, καλύτερα, την εποχή αυτή συνολικά, και ότι, κατά συνέπεια, το μίσος μεταξύ Καθολικών και Ορθόδοξων ήταν αμοιβαίο και οδήγησε σε λανθασμένες ενέργειες και τις δύο πλευρές. Εν προκειμένω δηλαδή, η άποψη του Ρίζου Νερουλού παραπέμπει περισσότερο σε θέσεις ανάλογες εκείνων των τριών Γάλλων λογίων που εξετάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, και το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει είναι ότι, τελικά, «η πτώση της Κωνσταντινούπολης ήταν αναπόφευκτη»:

Σε αυτούς τους βάρβαρους αιώνες, όταν η ηθική του ευαγγελίου ήταν χαραγμένη πάνω στα μακριά ξίφη των χριστιανών ιπποτών, και όταν οι άνθρωποι παρουσίαζαν τον Θεό ως μαινόμενο οπαδό των παθών τους, οι σταυροφορίες, αντί να ενώσουν τους Λατίνους και τους Έλληνες, τούς χώρισαν ακόμη περισσότερο. [...] Τα δύο μέρη αλληλοκοιτάζονταν με καχυποψία, και η αποστροφή προς τους Μουσουλμάνους μόλις και μετά βίας είχε πιο βαθιές ρίζες από την αμοιβαία εχθρότητα μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων. [...] πώς μπορούσαν λοιπόν οι Έλληνες να ελπίζουν ακόμη και στην παραμικρή ειλικρινή προδιάθεση, ακόμη και στην παραμικρή αληθινή βοήθεια εκ μέρους των Δυτικών εναντίον των Οθωμανών; Η Κωνσταντινούπολη, απογυμνωμένη από όλες τις επαρχίες της, δεν διατηρούσε πλέον παρά μονάχα τους φαιδρούς τίτλους του περασμένου μεγαλείου της, και, μην κατέχοντας παρά μονάχα ό,τι περικλειόταν εντός των τειχών της, όφειλε, σχισματική ή μη, αργά ή γρήγορα να χαθεί: η πτώση της ήταν αναπόφευκτη. Αντί να υποστηρίξουν αυτή την πόλη ως έναν προμαχώνα ενάντια στους Οθωμανούς, οι χριστιανοί ηγεμόνες δεν τής πρότειναν παρά τους όρους μια ασθενούς και άκαιρης συμμαχίας, σε βάρος της συνείδησης του λαού της⁷⁵.

Όποια και να ήταν η ακριβής άποψη του Ρίζου Νερουλού για το Σχίσμα και τις σχέσεις χριστιανικής Δύσης και Ανατολής κατά τον Μεσαίωνα, είναι φανερό σε όποιον διαβάσει την *Ιστορία* του ότι, από τη στιγμή όπου αρχίζει να συζητά αυτά τα θέματα, και όσο πλησιάζει προς την

75. J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, σ. 14-16.

πτώση της Κωνσταντινούπολης, η στάση του απέναντι στους Βυζαντινούς αυτοκράτορες σταδιακά μεταβάλλεται –κατά τον τρόπο με τον οποίο θα άλλαζε αργότερα και η στάση του Ζαμπέλιου των *Δημοτικών Ασμάτων* όταν θα έφτανε να πραγματευτεί εκείνες τις περιόδους της βυζαντινής ιστορίας όπου, όπως ο ίδιος θεωρούσε, η μοναρχία της Κωνσταντινούπολης είχε πλέον καταστεί αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνικού λαού⁷⁶. Όλο και περισσότερο η έμφαση δίνεται πλέον στο αδιέξοδο στο οποίο είχαν περιέλθει οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες, πιεζόμενοι από ανατολές και δυσμάς· όλο και περισσότερο ο Ρίζος Νερουλός δείχνει να θεωρεί τη μοίρα τους ως τραγική. Το αποκορύφωμα δε αυτής της διαφορετικής στάσης εντοπίζεται στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τον τελευταίο Βυζαντινό αυτοκράτορα, τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.

Όπως ήδη επεσήμανα, αυτή η στάση εξαίρεσης του συγκεκριμένου αυτοκράτορα από όσα καταλογίζουν στους Βυζαντινούς μονάρχες οι λόγιοι της εποχής αφορά ακόμη και σε συγγραφείς ιδιαίτερα αρνητικά διακείμενους απέναντι στο Βυζάντιο, όπως ήταν ο Ραφενέλ. Στην περίπτωση όμως του Φαναριώτη λογίου, δεν πρόκειται περί μιας απλής εξύμνησης της στάσης του τελευταίου Βυζαντινού αυτοκράτορα, που –αν και μπορούσε να συμβιβαστεί με τους Οθωμανούς, αν και μπορούσε ο ίδιος να σωθεί– προτίμησε να πέσει μαχόμενος στα ερείπια των τειχών της Κωνσταντινούπολης. Διότι ο Ρίζος Νερουλός, σε ένα από τα πιο σημαντικά χωρίς αμφιβολία χωρία της *Ιστορίας* του, φτάνει στο σημείο να υπονοήσει ότι ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος δεν είχε ουσιαστικά άλλη επιλογή, αφού οι πράξεις του καθορίζονταν από ανώτερες ιστορικές δυνάμεις. Υπονοεί δηλαδή, ούτε λίγο ούτε πολύ, πως η στάση του συγκεκριμένου αυτοκράτορα ήταν προδιαγεγραμμένη από τον λαό του και τη Θεία Πρόνοια και, επιπλέον, πως η συγκεκριμένη στάση θα προεξοφλούσε τη μοίρα των Ελλήνων μετά την οθωμανική κατάκτηση, την ανυποταξία τους καθ' όλη τη διάρκεια της «αιχμαλωσίας» τους, αλλά και την Επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους⁷⁷.

Από μια πρώτη άποψη, ο Ρίζος Νερουλός δείχνει να αναπαράγει εν προκειμένω ένα από τα πιο σημαντικά επιχειρήματα της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για την Επανάσταση του 1821 –επιχείρημα το οποίο

76. Βλ. I. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque*, ιδίως σ. 230-231 και 254.

77. Πρόκειται για μια αντίληψη που θα έφτανε στα λογικά της όρια από τον Ζαμπέλιο των *Δημοτικών Ασμάτων*· βλ. στο ίδιο, σ. 163 κ. εξ.

χρησιμοποιείτο ήδη από την εποχή του Σουαζέλ-Γκουφιέ και του ανώνυμου συγγραφέα της *Ικετηρίας*: οι Έλληνες ανέκαθεν δικαιούνταν να απελευθερωθούν, επειδή ποτέ δεν παραδέχτηκαν την οθωμανική κατάκτηση, έχοντας πολεμήσει μέχρι τον θάνατο του αυτοκράτορά τους, αλλά και αργότερα· ως εκ τούτου, η κατάκτηση των Ελλήνων από τους Οθωμανούς ποτέ δεν «ολοκληρώθηκε», αλλά αντίθετα αμφισβητείτο από τους πρώτους στην πράξη, με τα όπλα, σε κάθε ευκαιρία. Ωστόσο, κανένας από τους εκπροσώπους της φιλελληνικής ιστοριογραφίας δεν είχε αναβιβάσει, με τη συνέπεια που το κάνει ο Ρίζος Νερουλός, το ανυπότακτο των Ελλήνων σε νομοτέλεια της ίδρυσης εθνικού κράτους. Και ίσως κανένας τους δεν είχε μια τόσο προσεκτική στάση αναφορικά με το βυζαντινό παρελθόν των νεότερων Ελλήνων, παρά τις όποιες σχετικές αναστολές του Φαναριώτη λογίου, που ήταν βέβαια προϊόν της επίδρασης που είχαν ασκήσει πάνω του οι ιδέες του Διαφωτισμού. Ας δούμε λοιπόν το περί ου ο λόγος χωρίο από την *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, στο οποίο είναι φανερή αυτή η συνύπαρξη μιας κριτικής στάσης έναντι της βυζαντινής αυτοκρατορίας με μια αντίληψη για τη σημασία του βυζαντινού παρελθόντος του έθνους η οποία προαναγγέλλει εκείνη της εθνικής ιστορικής σχολής του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου και του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου:

Οι αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης δεν διέθεταν παρά μονάχα τίτλους αντί για όπλα, φατριασμούς και σκευωρίες αντί για στρατεύματα, οργανωτές λιτανειών αντί για στρατηγούς, πολυάριθμα μοναστήρια αντί για φρούρια [...] δεν ήσαν παρά ανδρείκελα που νόμιζαν ότι επιτύγχαναν νίκες και πραγματοποιούσαν κατακτήσεις κάθε φορά που εξαγόραζαν την ειρήνη θυσιάζοντας μια πόλη, ένα ύστατο απομεινάρι της αποθνήσκουσας αυτοκρατορίας τους. [...] Αυτή η πρωτεύουσα άνευ επαρχιών ήταν ωστόσο ακόμη ξακουστή ένεκα του ονόματός της, των αναμνήσεων που συνδέονταν με αυτήν και ενός υπολείμματος αξιοπρέπειας που διατηρούσαν οι κάτοικοί της. Ένα μέσο σωτηρίας απέμενε στους Έλληνες: η διατήρηση των δικαιωμάτων τους. Ο αυτοκράτορας Παλαιολόγος, που ήταν ο θεματοφύλακας αυτών των δικαιωμάτων, δεν θέλησε, όσο έζησε, να τα εκχωρήσει στους [Οθωμανούς] σφετεριστές, απέρριψε κάθε είδους συνθηκολόγηση και έπεσε μαχόμενος στα ρήγματα των τειχών της πρωτεύουσάς του· ο τρόπος θανάτου του κληροδότησε στους Έλληνες το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα να εκδικηθούν για αυτόν. [...] Οι γιγάντιες προετοιμασίες του Μωάμεθ και η διάρκεια της πολιορκίας μαρτυρούν, σε πείσμα των ιστορικών, ότι, αν υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη ένα μέρος των κατοίκων το οποίο, εν τω μέσω του κινδύνου, εκφωνούσε αναθέματα ενάντια στους

Αζυμίτες [ενν. τους Καθολικούς], υπήρξε εξίσου ένας μεγάλος αριθμός κατοίκων οι οποίοι πολέμησαν με θάρρος και πέθαναν ως πολίτες [en citoyens]. Ο κατακτητής [...] ονόμασε το σημείο όπου έπεσε μαχόμενος ο αυτοκράτορας Πλατεία θανάτου [Place de mort]⁷⁸ [...]. Συχνά διέσχιζα αυτό το σημείο [ενν. όσες φορές βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη] και κάθε φορά έχυνα κρυφά δάκρυα πάνω σε αυτό⁷⁹.

Το συγκεκριμένο χωρίο είναι εκείνο με το οποίο κλείνει το πρώτο κεφάλαιο του «πρώτου μέρους» της *Ιστορίας του Ρίζου Νερουλού* –κεφάλαιο το οποίο είναι αφιερωμένο στην εποχή που φτάνει μέχρι την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Είναι δε ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι το περί ου ο λόγος κεφάλαιο αποτελεί τμήμα της ευρύτερης ενότητας που τιτλοφορείται «Αιτίες της επιβίωσης του ελληνικού λαού», αφού ο συγγραφέας μοιάζει να δηλώνει, και κατά αυτό τον τρόπο, πως οι συγκεκριμένες «αιτίες» προϋπήρχαν ουσιαστικά της πτώσης της Κωνσταντινούπολης.

Σε ό,τι αφορά, τώρα, στα της οθωμανικής επέκτασης στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια, τα οποία ακολουθούν αμέσως μετά στο πλαίσιο της αφήγησης του Ρίζου Νερουλού, προφανής είναι η διάθεσή του να αποδώσει τις επιτυχίες του οθωμανικού στρατιωτικού και πολιτικού μηχανισμού κατά τη διάρκεια του 15ου και του 16ου αιώνα στις ικανότητες των τότε ηγετών της οθωμανικής δυναστείας. Δεν είμαι βέβαιος για το κατά πόσο θεωρεί πράγματι καθοριστικό τον ρόλο των μεγάλων ανδρών στην ιστορία· πολλά είναι τα στοιχεία που συνηγορούν στο αντίθετο, αφού στα πολύ κρίσιμα ιστορικά γεγονότα, όπως στην περίπτωση της πτώσης της Κωνσταντινούπολης ή της απόδοσης των πατριαρχικών προνομίων από τον Μωάμεθ τον Πορθητή, η έμφαση δίνεται σε ανώτερες δυνάμεις, στη Θεία Πρόνοια ή τη βούληση του «λαού», ο οποίος τείνει ουσιαστικά να επιβάλλεται στους ηγεμόνες του.

78. Πρόκειται πιθανότατα για την πλατεία του Βεφά, η οποία βρίσκεται στη συνοικία Βεφά Μειδάν της Κωνσταντινούπολης, και στην οποία, σύμφωνα με έναν από τους σχετικούς θρύλους, ετάφη μετά τον θάνατό του ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος· βλ. ενδεικτικά E. Pears, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks; with maps and illustrations*, Λονδίνο: Longmans, Green, and Co., 1903, σ. 355. Για τους θρύλους που συνδέονται με το όνομα «Βεφά» αλλά και με την εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου που βρίσκεται στην ίδια τοποθεσία, βλ. το λήμμα «Ιερόν Προσκύνημα Κοιμήσεως Θεοτόκου Βεφά», στην ενότητα «Εκκλησίες της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως» της ιστοσελίδας του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης: <http://www.ec-patr.org/afieroma/churches/show.php?lang=gr&id=04>.

79. J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, σ. 21-25.

Το σίγουρο είναι πάντως ότι ο Ρίζος Νερουλός θεωρεί ότι το μεγαλύτερο δυστύχημα για τους λαούς που κατέκτησαν οι Οθωμανοί ήταν πως οι τελευταίοι καθοδηγήθηκαν αρχικά από «εξαιρετικούς ανθρώπους». Είναι δεδομένο επίσης ότι εκφράζει απόψεις που επισημαίνουν τον κύκλο τον οποίο είχαν την τάση να κάνουν, από την ακμή στην παρακμή και την πτώση, όλες οι μεγάλες, πολυεθνικές, αυτοκρατορίες του παραδοσιακού κόσμου –απόψεις επίσης πολύ διαδεδομένες μεταξύ των Ευρωπαίων στοχαστών της εποχής του:

όσο ο μωαμεθανισμός κέρδιζε από την άποψη της έκτασης, τόσο έχανε σε δύναμη και ενέργεια. Η αυτοκρατορία των Σαρακηνών, με το να διαιρεθεί, αποδυναμωνόταν από μέρα σε μέρα. Υπέστη την τύχη των αυθαίρετων κυβερνήσεων οι οποίες, ελλείπει μιας εθνικής δύναμης [ενν. λόγω του ότι δεν ήσαν “εθνικές” αυτοκρατορίες], γίνονται βορά των εισβολών. [...] Ένεκα ενός θανάσιμου πεπρωμένου, όχι μονάχα για τους Έλληνες αλλά και για πολλά άλλα έθνη, οι σουλτάνοι που διαδέχτηκαν τον Οσμάν αποτέλεσαν μια σειρά εξαιρετικών ανθρώπων. [...] Ο Οσμάν υπήρξε πιο σπουδαίος από όλους τους διαδόχους του, επειδή ακριβώς υπήρξε ο αρχηγέτης τους. Κατέστη ο ίδιος ο αρχιτέκτονας του θρόνου του [...] και κατάφερε να επωφεληθεί από αυτήν τη θρησκεία των σφαγών, της καταστροφής, των κατακτήσεων, της άγνοιας και της τυραννίας⁸⁰.

Δεν νομίζω ότι, για το θέμα που μάς απασχολεί εδώ, έχει νόημα να επεκταθώ περισσότερο στην αντίληψη του Ρίζου Νερουλού για την οθωμανική αυτοκρατορία και τη θρησκεία της, για τον «θεοκρατικό δεσποτισμό» που θέλει να χαρακτηρίζει την πρώτη και τις τάσεις «άγνοιας και τυραννίας» που θεωρεί ως αναπόσπαστες με την τελευταία. Αντίθετα, ιδιαίτερη σημασία έχουν οι λεπτομέρειες της ανάλυσης που κάνει για το οθωμανικό σύστημα κυριαρχίας επί του ελληνικού λαού. Πρόκειται εν προκειμένω για το πλέον χαρακτηριστικό ερμηνευτικό σχήμα του Φαναριώτη λογίου, για εκείνο που έμελλε να επηρεάσει περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο τους κατοπινούς συγγραφείς που ασχολήθηκαν με την ελληνική ιστορία, από τον Έμερσον και τον Τσινκάιζεν μέχρι τον Μάουρερ και τον Παπαρρηγόπουλο· μιλώ φυσικά για το σχήμα περί της προεπαναστατικής λειτουργίας των Ελλήνων ως κράτους εν κράτει εντός του οθωμανικού μηχανισμού και σε πείσμα της κατάκτησης.

Αφετηρία της διατύπωσης του συγκεκριμένου ερμηνευτικού σχήματος είναι η παραγμάτευση από τον Ρίζο Νερουλό των περιφημών «προνομιών»

80. Στο ίδιο, σ. 20-21.

του πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης, τα οποία αποδόθηκαν από τον Μωάμεθ τον Πορθητή στον Ορθόδοξο κλήρο αμέσως μετά την κατάληψη της πόλης. Εδώ πλέον η αναφορά του συγγραφέα στη θεία πρόνοια είναι ανοικτή –άλλωστε, οι όροι «σωτηρία (salut)» και «επιβίωση (conservation)» του ελληνικού λαού είναι ουσιαστικά συνώνυμοι στο κείμενό του–, όπως είναι φανερή η διάθεσή του να παρουσιάσει την απόδοση των προνομίων και τις ιστορικές της συνέπειες ως ενδεικτικές του πόσο «άγνωστες είναι οι βουλές του Κυρίου», και πόσο δύσκολο για τους ανθρώπους να αντιληφθούν την «πονηρία» με την οποία λειτουργεί ορισμένες φορές η ιστορία, «σώζοντας» τους λαούς μέσα από «μάστιγες» και προδιαγράφοντας ένα λαμπρό μέλλον μέσα από το πλέον ζοφερό παρόν:

Αυτά ήταν τα βασικά προνόμια του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης· στη συνέχεια όμως, τα περισσότερα από αυτά παρέμειναν ανεκτέλεστα και κόστισαν στο έθνος υπέρογκα [χρηματικά] ποσά. [...] Αποτέλεσαν ωστόσο ευθύς εξ αρχής ένα στήριγμα και ένα κέντρο συσπείρωσης [centre de ralliement] για το ελληνικό έθνος που ήταν υποταγμένο στον ζυγό διαφορετικών αφεντών. Αυτό που ο Μωάμεθ ο Β΄ έπραξε απλώς και μόνο προς το συμφέρον της οθωμανικής κυριαρχίας κατέστη η αιτία της [διατήρησης της] ύπαρξης του ελληνικού λαού και απέτρεψε τη διάλυσή του σε ετερογενή τμήματα. Πράγματι, η Ελλάδα θα διέτρεχε τον κίνδυνο να εκμηδενιστεί αν, μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ο νικητής δεν την είχε διατηρήσει ακέραια εντός της θρησκείας της. Αλλά η Πρόνοια φρόντισε ώστε οι Έλληνες να βρουν τη σωτηρία τους μέσα στην πιο τρομερή για το χριστιανικό όνομα μάστιγα⁸¹.

Αυτή η στάση διόλου δεν εμποδίζει τον Ρίζο Νερουλό να αναμειγνύει ανά πάσα στιγμή τις ανιστορικότερες κρίσεις –για τον ρόλο της θείας πρόνοιας στην ιστορική διαδρομή του ελληνικού λαού, για παράδειγμα– με την παραδοχή, αφενός, αδιαμφισβήτητων ιστορικών γεγονότων, όπως της ανακούφισης με την οποία αντιμετώπισαν αρχικά την οθωμανική κατάκτηση οι χριστιανικοί πληθυσμοί της βυζαντινής αυτοκρατορίας, και με συγκαταβατικές επισημάνσεις, αφετέρου, για το πώς βιώνουν τα ιστορικά γεγονότα οι απλοί, απαίδευτοι και δεισιδαίμονες άνθρωποι, που δεν μπορούν να αντιληφθούν τι «κρύβεται» πίσω από αυτά. Πρόκειται και εδώ για μια στάση που θα χαρακτήριζε την εθνική ιστοριογραφική σχολή, από τις παρατηρήσεις του Ζαμπέλιου για το πόσο αδύνατο ήταν στους

81. Στο ίδιο, σ. 36-37. Πβ. για ανάλογες αντιλήψεις του Σπ. Ζαμπέλιου, Ι. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque*, σ. 149-163.

υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης να αντιληφθούν ότι «εσύμφερεν το έθνος» η Πόλη να πέσει⁸² μέχρι εκείνες του Παπαρρηγόπουλου για το ποιοι από τους βυζαντινούς πληθυσμούς αντιστάθηκαν και ποιοι όχι στα οθωμανικά στρατεύματα:

Ο διαρκής στόχος της οθωμανικής δυναστείας ήταν να βασιλεύει, να κατακτά και να διατηρεί με το ξίφος. Καθιστώντας τον πατριάρχη την κεφαλή ολόκληρου του ελληνικού έθνους, οι σουλτάνοι θεωρούσαν δικαιολογημένα ότι η κεφαλή αυτή [...] δεν θα μπορούσε να ανασηκώνεται παρά μονάχα για να κηρύττει την ελευθερία εις τους ουρανούς και τη σκλαβιά επί της γης. [...] Έτσι, η πνευματική υπεροχή του πατριαρχικού θρόνου, που υποστηριζόταν από την πολιτική της οθωμανικής κυβέρνησης και συνδυαζόταν με την κοσμική ισχύ που του παρείχαν τα προνόμιά του, προστάτευε τη μάζα του ελληνικού λαού που έβλεπε αυτό τον θρόνο ως την κιβωτό της σωτηρίας του. Άλλωστε, σε εκείνες τις καταστροφικές εποχές, ήταν τέτοια η κατάπτωση, η κούραση των Ελλήνων καθώς και η απέχθειά τους προς την κοσμική εξουσία που, μετά από αιώνες καταπίεσης, προσδοκούσαν να βρουν λίγη γαλήνη κάτω από την υποτελή, αλλά ιερή, εξουσία της Εκκλησίας και υπέφεραν καρτερικά τις οδυνές τις οποίες θεωρούσαν ότι τούς είχε επιβάλει η ουράνια οργή⁸³.

Σε κάθε περίπτωση, ένα από τα κύρια μελήματα του Ρίζου Νερουλού είναι να αναδείξει τον εθνοσωτήριο ρόλο που διαδραμάτισε ο Ορθόδοξος κλήρος, ανώτερος και κατώτερος, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Πράγματι, εδώ δεν πρόκειται μονάχα για τον τρόπο με τον οποίο το Πατριαρχείο εκμεταλλεύτηκε –με τη «φώτιση του θεού», βεβαίως– τα προνόμιά του για να υπερασπιστεί τα συμφέροντα των υπόδουλων Ελλήνων. Πρόκειται επίσης για τον ρόλο που διαδραμάτισαν προς την ίδια κατεύθυνση θεσμοί όπως ο μοναστικός, αφού, κατά τον συγγραφέα, τα μοναστήρια λειτούργησαν ως «άσυλα για την παιδεία και ως προπύργια ενάντια στον ισλαμισμό». Είναι μάλιστα ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Ρίζος Νερουλός έχει εν προκειμένω συνείδηση του πόσο αυτές οι θέσεις έρχονται σε αντίθεση με τα όσα είχε καταλογίσει στην Εκκλησία

82. «Ναι μεν σήμερον, μετά την ιστορικήν πείραν, και προ πάντων μετά το 1821, ημείς δυνάμεθα να είπωμεν· το κακό ήτο ανίατον· εσύμφερεν η Κωνσταντινούπολις να πέση· διότι βλέπομεν του γεγονότος τας συνεπείας και αποδίδομεν εις την Θεϊάν Πρόνοιαν του συμβεβηκότος την πάνσοφον οικονομίαν. Πλην η ηθική κατάστασις του καταδεδικασμένου διαφέρει πολύ της του φιλοσόφου· ο επιθανάτιος άχρι τελευταίας πνοής περιμένει έλεος από θεού και ανθρώπων», Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, σ. 512.

83. J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, σ. 37-40.

και τους θεσμούς της όταν πραγματευόταν τα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Σπεύδει λοιπόν να διευκρινίσει την άποψή του λέγοντας ότι πολλά από όσα είχαν λειτουργήσει προς την κατεύθυνση της παρακμής και της πτώσης της αυτοκρατορίας έμελλε να λειτουργήσουν μετά την οθωμανική κατάκτηση προς όφελος του ελληνικού έθνους· και ότι ακόμη και οι δεισδαιμονίες του κλήρου, τις οποίες είχε προηγουμένως περιγράψει με τα μελανότερα χρώματα, έμελλαν να αποδειχτούν «σωτήριες» για το έθνος, τον καιρό που αυτό ήταν πλέον «υπόδουλο» στον ξένο κατακτητή:

Ιδού πώς μεταβάλλεται με τον καιρό και τις συγκυρίες η φύση των ανθρώπινων θεσμών. Αυτά τα μοναστήρια [...] ο ανωφελής πληθυσμός των οποίων [στα βυζαντινά χρόνια] στερούσε από την πατρίδα τα χέρια των τέκνων της που προορίζονταν για την υπεράσπισή της, αυτά τα μοναστήρια είχαν γίνει για τους Έλληνες σκλάβους λαμπρά ενθύμια του παλαιού μεγαλείου τους, άσυλα παιδείας, προπύργια ενάντια στον ισλαμισμό, μια πηγή σωτήριων δεισδαιμονιών που έθρεφαν στις καρδιές την προσδοκία για ένα ευτυχιμένο μέλλον⁸⁴.

Μέσα από το ίδιο ακριβώς πρίσμα, ο Ρίζος Νερουλός πραγματεύεται και τον ρόλο αυτού που αποκαλεί «λαϊκό ή κοσμικό κλήρο». Κάτω από αυτή την ονομασία στεγάζει την κοινωνική ομάδα από την οποία προερχόταν ο ίδιος: τους Φαναριώτες. Η ανάδειξη, όμως, του εθνοσωτήριου ρόλου αυτής της κοινωνικής ομάδας δεν λειτουργεί τόσο ως απολογία υπέρ των Φαναριωτών –όσο και αν έχει βέβαια και μια τέτοια διάσταση–, αλλά θα πρέπει περισσότερο να ιδωθεί σε σχέση προς το συνολικό επιχείρημα που θεμελιώνει ο Φαναριώτης λόγιος. Με άλλα λόγια, για την εύρυθμη, ως μού επιτραπεί ο όρος, λειτουργία του ερμηνευτικού του σχήματος, απαιτείται ουσιαστικά η ανάδειξη της συμπόρευσης όλων των κοινωνικών ομάδων των Ελλήνων προς την κατεύθυνση της επιβίωσης, σε πρώτη φάση, και της απελευθέρωσης, στη συνέχεια, του «υπόδουλου έθνους». Είτε λοιπόν πρόκειται για τους Φαναριώτες, είτε για τους εμπόρους, είτε για τους κληρικούς, το ζήτημα για τον Ρίζο Νερουλό δεν είναι το ποιος συνετέλεσε περισσότερο στην απελευθέρωση του έθνους, αλλά το ποιες ήταν συνολικά οι οδοί από τις οποίες πέρασε αυτή η απελευθέρωση. Και, εν προκειμένω, σημασία έχει για αυτόν να τεκμηριώσει το πόσο βαθιές ήταν οι ρίζες εκείνου που οι λόγιοι της εποχής αποκαλούσαν «πνευματική αναγέννηση του ελληνικού έθνους»:

Μεταξύ των θεσμών που χαρακτηρίζαν [...] τον ματαιόδοξο κομπασμό της

84. Στο ίδιο, σ. 44.

ανατολικο-ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας [Bas-Empire], οι οποίοι όμως, αργότερα, κατέστησαν επωφελείς για το ελληνικό έθνος, οφείλουμε επίσης να συγκαταλέξουμε τον *λαϊκό ή κοσμικό κλήρο*. [...] Αυτό το σώμα υπήρξε η βασική πηγή των οικογενειών που έγιναν γνωστές υπό τη γενική ονομασία *φαναριώτες* [...] Η ύπαρξη του λαϊκού κλήρου παρείχε στο ελληνικό έθνος σημαντικά πλεονεκτήματα αναφορικά με [...] την εκπαίδευση της νεολαίας. Ο πρώτος πατριάρχης μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ο Γεννάδιος, [...] συνέλεξε όλα τα υπολείμματα των διακεκριμένων οικογενειών της πρωτεύουσας, καλώντας και άλλες από άλλα μέρη της Ελλάδας, και παραχώρησε τα αξιώματα του λαϊκού κλήρου σε εκείνα από τα μέλη τους που είχαν τις περισσότερες γνώσεις και ικανότητες. [...] Αυτός ο πυρήνας φωτισμένων ανθρώπων υπήρξε το μοναδικό σχολείο όπου εκπαιδεύονταν οι ανώτεροι κληρικοί και οι δάσκαλοι των γραμμάτων μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα⁸⁵.

Πράγματι, ανάλογες είναι οι διαπιστώσεις του Ρίζου Νερουλού και για εκείνο το κοινωνικό στρώμα το οποίο άλλοι ιστοριογράφοι της εποχής, και πρωτίστως οι εκπρόσωποι του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού, συνήθως αντιπαρέβαλλαν προς τους Φαναριώτες, αναδεικνύοντάς το σε κυριότερο φορέα της «ελληνικής εθνικής αναγέννησης», δηλαδή τους εμπόρους. Κατά τον Φαναριώτη λόγιο λοιπόν, «οι σπόροι εμπορίου και βιομηχανίας πάντοτε υπήρχαν μεταξύ των Ελλήνων», και τούτο οφειλόταν στη «φυσική οξύνοια, την τολμηρότητα και την επιτηδειότητα» του έθνους που «συνέχιζε αδιάκοπα να διεξάγει εμπόριο»⁸⁶.

Από τούτο συνάγεται ότι αν κάτι θέλει να τεκμηριώσει ο Φαναριώτης λόγιος αυτό είναι η συνέργια όλων αυτών των παραγόντων, η συνεργασία, κατά κάποιον τρόπο, όλων των κοινωνικών ομάδων προς την κατεύθυνση της «εθνικής αφύπνισης». Πράγματι, είναι πολύ χαρακτηριστικός ο τρόπος με τον οποίο κατορθώνει να συνδυάσει, στο πλαίσιο δύο μόνο παραγράφων του χειμένου του, παράγοντες όπως τους κλεφταρματολούς, τον ανώτερο και κατώτερο κλήρο, τους εμπόρους, τους ναυτικούς, τη μεταφορά των φώτων από τη Δύση και την ίδρυση των πρώτων σχολείων

85. Στο ίδιο, σ. 44-47.

86. «Το ελληνικό έθνος, χαρακτηριζόμενο από φυσική οξύνοια, τολμηρό και επιτηδείο, υπερπηδούσε όσο ήταν δυνατόν όλα τα εμπόδια του ανόητου δεσποτισμού των Τούρκων και συνέχιζε αδιάκοπα να διεξάγει εσωτερικό εμπόριο και να αναπτύσσει μια μικρή ακτοπλοΐα που συντηρούσε το εμπορικό του πνεύμα [...] Αυτοί οι σπόροι εμπορίου και βιομηχανίας, που πάντοτε υπήρχαν μεταξύ των Ελλήνων, ήταν μια από τις δραστηριότητες της επιβίωσής τους», στο ίδιο, σ. 77.

στον ελληνικό χώρο, μαζί με όλους τους εξωτερικούς παράγοντες που τούς επηρέαζαν, προκειμένου να καταδείξει ότι καμία δραστηριότητα του έθνους δεν ήταν άσχετη από την ιστορική διαδικασία που εκτυλισσόταν πίσω από αυτήν και προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσής του:

από την εποχή της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης, η Αλβανία, η Ήπειρος, η Ακαρνανία, ένα μέρος της Μακεδονίας και αργότερα οι επαρχίες της ανατολικής Ελλάδας υπήρξαν, άλλη λιγότερο και άλλη περισσότερο, η εστία αυτού του στρατιωτικού πνεύματος που επιβίωσε της γενικής υποδούλωσης του έθνους. Επιπλέον, αυτές οι επαρχίες διοικούσαν από [πνευματικούς] ποιμένες οι οποίοι υπάγονταν, όλοι τους, στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης, υποστήριζαν ενεργητικά τη θρησκεία και κέρδιζαν την ευμένεια της οθωμανικής κυβέρνησης, εντυπώνοντάς της με επιδεξιότητα ότι αυτοί ήσαν που κήρυτταν στους χριστιανούς των αρχιεπισκοπών τους να μένουν πιστοί στην Πύλη και ανεπηρέαστοι από τις μηχανορραφίες των Βενετών.

Στις ίδιες αυτές επαρχίες [...] το πνεύμα του εμπορίου εισήχθη γρήγορα, εξαιτίας της έκτασης των ακτών τους, της καταλληλότητας των λιμανιών τους και της εγγύτητας με τις βενετικές κτήσεις. Επωφελούμενοι από αυτή την κατάσταση, οι κάτοικοι της δυτικής Ελλάδας σύχναζαν στα πανεπιστήμια της Ιταλίας και, γυρίζοντας στις εστίες τους, δίδασκαν τους συμπατριώτες τους. Τα πρώτα καλά οργανωμένα σχολεία ήταν εκείνα των Ιωαννίνων, της Μοσχόπολης, της Άρτας και, αργότερα, του Μεσολογγίου⁸⁷.

Είναι ως εκ τούτου περιττό να επισημάνω ότι θέση στο ερμηνευτικό σχήμα του Ρίζου Νερουλού περί «επιβίωσης», «διάσωσης», «σωτηρίας», του έθνους έχουν όλοι και όλα τα προεπαναστατικά σημεία αναφοράς του, από τους αρματολούς και τους κλέφτες μέχρι την κοινοτική του αυτοδιοίκηση και τους προεστούς του:

Τέλος, ένας από τους θεσμούς που διέσωσαν το ελληνικό έθνος ήταν οι αρματολοί, ή αλλιώς χριστιανοί καπετάνιοι, από τους οποίους προέκυψαν οι κλέφτες τους οποίους κατέστησε περίφημους η νεότερη ιστορία της Ελλάδας.⁸⁸ στα τμήματα της Ελλάδας όπου δεν υπήρχαν Τούρκοι κάτοικοι, οι Έλληνες διέθεταν ένα είδος δημοτικής διοίκησης που συντίθετο από τους προεστούς τους (δημογέροντες) οι οποίοι διέθεταν μεγάλη επιρροή [...] έτσι, αυτές οι περιοχές διατήρησαν το πνεύμα της ελευθερίας⁸⁹.

87. Στο ίδιο, σ. 54-55.

88. Στο ίδιο, σ. 47.

89. Στο ίδιο, σ. 73-74.

Στην αρχή αυτής της ενότητας χρησιμοποίησα την έκφραση «ο Ρίζος Νερουλός εμφανίζει το σύμπαν ολόκληρο να συνωμοτεί προς την κατεύθυνση της εθνικής απελευθέρωσης των Ελλήνων». Ας μου επιτραπεί λοιπόν να μην κάνω κανένα περαιτέρω σχόλιο για το αμέσως επόμενο χωρίο που παραθέτω από την *Ιστορία* του, εκτός από το ότι, στην προσπάθειά του να επικαλεστεί όσο το δυνατόν περισσότερους παράγοντες που συνέτειναν στην «εθνική επιβίωση» των Ελλήνων, καταλήγει ενίοτε να καταργήσει κάθε έννοια ιεράρχησης των σχέσεων ιστορικής αιτιότητας:

Θα προσθέσουμε ακόμα ως αιτίες της επιβίωσης του ελληνικού λαού: 1) Την απουσία του δικαιώματος του πρωτότοκου υιού [στο σύνολο της πατρικής περιουσίας]· οι πατέρες δεν καταδίκαζαν τα δευτερότοκα παιδιά τους να μένουν ανύπανδρα προκειμένου να κάνουν πιο πλούσιο τον πρωτότοκο γιο τους [...] άλλωστε, τα αγαθά που μοιράζονταν διέτρεχαν λιγότερο τον κίνδυνο να αφανιστούν από τις δημεύσεις και από όλο αυτό το πλήθος των αυθαίρετων πράξεων στις οποίες οι Έλληνες όφειλαν αναγκαστικά να υποκύπτουν. 2) Το [δικαίωμα στον] γάμο των κληρικών· [έτσι, οι κληρικοί] δεν αποτελούσαν επ' ουδενί μια ξεχωριστή τάξη της κοινωνίας, αλλά, δοκιμάζοντας όλες τις οδύνες της, [...] ήξεραν πώς να λειτουργούν ως αληθινοί ποιμένες της [...] 3) Τη συγχώνευση των διαφόρων μοναστικών ταγμάτων [...] κατά αυτό τον τρόπο, δεν βλέπουμε στην Ελλάδα κληρικούς οι οποίοι να είναι διαιρεμένοι λόγω των συμφερόντων τους [...] και, από την εποχή της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης, καμία θρησκευτική διαμάχη, καμία σέκτα, [...] δεν μείωσε την αφοσίωση του κλήρου στις ιεροτελεστίες της Εκκλησίας της Ανατολής⁹⁰.

Στόχος του συγγραφέα, όπως ο ίδιος παραδέχεται, είναι να πραγματευτεί την ακριβή μορφή της καθυπόταξης των Ελλήνων στους Οθωμανούς και την ακριβή κατάστασή τους εντός του οθωμανικού οικοδομήματος. Μονάχα έτσι, θεωρεί, «θα έχουμε μια σωστή αντίληψη περί της σκλαβωμένης Ελλάδας» που «θα μάς προσφέρει το νήμα για τον δαίδαλο της νεότερης ιστορίας της». Απώτερος, όμως, στόχος του είναι να δείξει πόσο πολύ οι Έλληνες απείχαν από την κατάσταση του πραγματικού σκλάβου, παρά τις «αυθαιρεσίες των σουλτάνων», και πόσο εγγενείς ήταν στη λειτουργία του οθωμανικού συστήματος οι ευκαιρίες που αυτοί εκμεταλλεύτηκαν για να επιβιώσουν, να προοδεύσουν και να απελευθερωθούν στη συνέχεια από τον ξένο ζυγό:

Ποια ήταν η μορφή της αστικής διακυβέρνησης του έθνους μετά την καθυ-

90. Στο ίδιο, σ. 79.

πόταξή του; Μέχρι ποίου σημείου ο απόλυτος δεσποτισμός των Τούρκων ασκούσε πάνω του την τυραννία του; Ποια επιρροή είχε η εκκλησιαστική εξουσία επί των αστικών υποθέσεων; Ποιες παραλλαγές στον τύπο της αυθαίρετης εξουσίας των σουλτάνων παρήγαγε η τοπογραφία των διαφόρων τμημάτων της Ελλάδας, το [ακριβές] χρονικό σημείο της καθυπόταξής τους και ο τρόπος με τον οποίο υποδουλώθηκαν; Ιδού τα ζητήματα που πρέπει να διασαφηνίσουμε για να έχουμε μια σωστή και ακριβή αντίληψη περί της σκλαβωμένης Ελλάδας· η επίλυσή τους θα μάς προσφέρει το νήμα για τον δαίδαλο της νεότερης ιστορίας της. Αν κανείς νομίζει ότι, υπό τον ζυγό των Τούρκων, ο ελληνικός λαός ήταν όπως οι σκλάβοι που μεταφέρθηκαν από την Νιγηρία [ενν. την Αφρική], ας βγει από την πλάνη του. Σε πολλές ευρωπαϊκές αποικίες [στην Αμερική], η αριθμητική υπεροχή των Νέγρων δεν τούς έδινε το δικαίωμα να συγκροτούν ένα σώμα [...] Ήταν ατομική ιδιοκτησία του Ευρωπαίου, με όλη τη σημασία του όρου· οι χριστιανοί υπήκοοι της Πύλης και οι ιδιοκτησίες τους δεν ανήκαν όμως άμεσα παρά μονάχα στον ίδιο τον σουλτάνο. Κανένας δεν είχε το δικαίωμα να τούς εμποδίσει να μετακινηθούν από τη μια επαρχία στην άλλη. Οι κυβερνήτες και οι άλλοι μουσουλμάνοι πολιτικοί αξιωματούχοι δεν καταδίκαζαν σε θάνατο τους εγκληματίες παρά μονάχα στο όνομα του ηγεμόνα. Επιπλέον, αυτός ο ηγεμόνας δεν είχε το δικαίωμα να αφαιρέσει τη ζωή ενός κατηγορουμένου χωρίς μια κάποια ρητή ετυμηνγορία του νόμου⁹¹.

Το συμπέρασμά του είναι λοιπόν ότι «υφίστατο μια διαβαθμισμένη, και λίγο-πολύ χαλαρή, τυραννία» των Ελλήνων από τους Οθωμανούς, η οποία διευκόλυνε τους πρώτους να αποφύγουν τις χειρότερες συνέπειες που θα μπορούσε να έχει η υποδούλωσή τους⁹².

Στην περίπτωση του Ρίζου Νερουλού, συναντάμε λοιπόν και πάλι αυτό το, τρόπον τινά, αντιφατικό επιχείρημα με το οποίο στο σύνολό της η φιλελληνική ευρωπαϊκή ιστοριογραφία για το 1821 επιχειρούσε να νομιμοποιήσει το ξέσπασμα της Επανάστασης: οι Έλληνες επαναστάτησαν

91. Στο ίδιο, σ. 69-70.

92. «Μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε ότι υφίστατο μια διαβαθμισμένη, και λίγο-πολύ χαλαρή, τυραννία στις διάφορες επαρχίες της Ελλάδας. Στην πρώτη γραμμή των αιτιών αυτής της διαβάθμισης πρέπει να τοποθετήσουμε την τοπογραφία ορισμένων περιοχών αυτής της χώρας [...] Οι Έλληνες των ορεινών περιοχών, όντας από τη φύση τους ρωμαλέοι και φιλοπόλεμοι [...] ανάγκαζαν την οθωμανική κυβέρνηση να τούς σέβεται και, κατά συνέπεια, να τούς φέρεται με ηπιότητα και διακριτικότητα», στο ίδιο, σ. 74.

διότι υπέφεραν τα πάνδεινα υπό τον ζυγό μιας αιμοσταγούς και καθ' όλα οπισθοδρομικής αυτοκρατορίας που δεν τούς άφηνε να προοδεύσουν· άλλο τόσο, όμως, οι Έλληνες επαναστάτησαν ως συνέπεια του γεγονότος ότι ποτέ δεν αποδέχτηκαν την κατάκτηση, και με δεδομένο ότι ορισμένοι εξ αυτών κατάφεραν από την πρώτη στιγμή να αποφύγουν να υποστούν την καταπίεση των Οθωμανών, ενώ άλλοι μπόρεσαν σιγά-σιγά να ανατρέψουν τα δεδομένα της θέσης τους και να προοδεύουν οικονομικά και πνευματικά. Δεν πρέπει λοιπόν να μάς προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι ο Φαναριώτης λόγιος –που δείχνει να έχει και αυτή τη φορά συναίσθηση των εντυπώσεων που μπορούσαν να προκαλέσουν τα όσα έγραφε–, αφού προσδιορίσει πόσα πράγματα ελάφραιναν, ως ένα βαθμό, τον ζυγό των Ελλήνων υπό τους Οθωμανούς, σπεύδει αμέσως να διευκρινίσει πως όλα αυτά τα «σωτήρια» για τον ελληνικό λαό στοιχεία «δεν ήταν τέτοιας φύσεως που να τον κάνουν και να ευημερήσει»⁹³. Εκτιμώ δε πως, πέρα από την όποια αντιφατικότητα ενέχουν οι απόψεις που διατυπώνει ο Ρίζος Νερουλός στη *Νεότερη Ιστορία* του, εκείνο που διακρίνει κανείς σε ολόκληρο το κείμενό του είναι η βεβαιότητά του για το ότι μια ανώτερη δύναμη, η θεία πρόνοια προφύλαξε το ελληνικό έθνος καθ' όλη τη διάρκεια της «αιχμαλωσίας» του και τού έδειξε τον δρόμο για την απελευθέρωσή του, όπως άλλωστε συμβαίνει πάντοτε με τους «περιούσιους λαούς». Το σημαντικότερο τμήμα της *Ιστορίας* του Ρίζου Νερουλού, το «πρώτο μέρος» της, το οποίο λειτουργεί ως μια ευρύτερη εισαγωγή για το καθαρά συμβαντολογικό τμήμα του βιβλίου του, κλείνει λοιπόν με μια παρατήρηση που δείχνει πόσο διαφορετικά πράγματα αντιπροσώπευαν στο μυαλό του αυτό που αποκαλεί «πεδίο της ιστορίας» και εκείνο που αναλογεί στο θαύμα της επιβίωσης του ελληνικού λαού στα χρόνια της δουλείας του, σε κάτι δηλαδή που ξεπερνά τις δυνατότητες ιστορικής

93. «Ωστόσο, όλα αυτά τα πλεονεκτήματα που απέρρεαν από την τοπογραφία, όλα αυτά τα προνόμια [...] αν και συνέβαλαν στην επιβίωση του ελληνικού λαού, δεν ήταν τέτοιας φύσεως που να τον κάνουν και να ευημερήσει. [...] Μια κυβέρνηση που δεν προστατεύει την αγροτική καλλιέργεια, που αγνοεί, περιφρονεί και παρακωλύει τις βιομηχανικές και εμπορικές δραστηριότητες δεν είναι ουδόλως ικανή να εμπνεύσει στους υπηκόους της την αγάπη για την εργασία· ως εκ τούτου, οι χριστιανοί υπήκοοί της, και ακόμη περισσότερο οι μωαμεθανοί, ήσαν βαθιά βουτηγμένοι μέσα στη δυστυχία, και το χρήμα δεν εισαγόταν στο μεγαλύτερο μέρος της οθωμανικής αυτοκρατορίας παρά μονάχα διαμέσου του καναλιού των Ευρωπαίων [...] σε μια χώρα όπου δεν υφίστατο παρά μονάχα πολύ μικρή κατανάλωση», στο *ίδιο*, σ. 76-77.

κατανόησης από τους ανθρώπους, ανήκοντας σε μια άλλη σφαίρα της γνώσης, πιο υπερβατική και πιο κοντινή στη θρησκευτική πίστη:

Έτσι, το ελληνικό έθνος, χωρίς να παραγάγει τίποτε το αξιοσημείωτο, επιβίωσε παρ' όλα αυτά σε μια κατάσταση παθητική, μέχρι την εποχή κατά την οποία τα όπλα του Μεγάλου Πέτρου ακούστηκαν στην Ελλάδα και την έκαναν να αρχίσει να έχει κάποιες ισχνές ελπίδες [...] Εντούτοις, ήταν η βασιλεία της Αικατερίνης της Β' που ώθησε τους Έλληνες σε δράση, και είναι από εκείνη την εποχή που οι Έλληνες εμπίπτουν στο πεδίο της ιστορίας [ils sont du domaine de l'histoire]⁹⁴.

Θα ολοκληρώσω την ενότητα αυτή λέγοντας ότι η προσπάθεια του Ρίζου Νερουλού να αναδείξει μέσα από την ιστορία της «σκληριάς» των Ελλήνων υπό τους Οθωμανούς τους παράγοντες που ευνόησαν/επέτρεψαν την «επιβίωσή» τους ως ξεχωριστού έθνους σε πείσμα της κατάκτησης, αλλά και την άνοδό τους στο εσωτερικό του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού, θα αποτελούσε μια από τις κυριότερες πηγές έμπνευσης για τους Ευρωπαίους και Έλληνες ιστοριογράφους που θα ασχολούνταν με την ιστορία της νεότερης Ελλάδας στα κατοπινά χρόνια. Η έμφαση του Φαναριώτη λογίου σε αυτό που στο εξής θα θεωρείτο ως η νομοτελειακή διαδικασία που οδήγησε στην Επανάσταση του 1821 θα επηρέαζε ιστοριογράφους τόσο διαφορετικούς όπως ο Έμερσον, ο Μάουρερ και ο Παπαρηγόπουλος, για να περιοριστώ σε εκείνους που θα παραδέχονταν ρητά τις οφειλές τους σε αυτόν, αφού, κατά τα άλλα, η επιρροή που άσκησε, άμεσα ή έμμεσα, μέσα δηλαδή από άλλους συγγραφείς, και στον Τσινκάιζεν ή τον Ζαμπέλιο είναι, κατά τη γνώμη μου, κάτι παραπάνω από προφανές.

Ειδικά για τους Έλληνες εθνικούς ιστοριογράφους, ο τρόπος με τον οποίο ο Ρίζος Νερουλός επικαλείτο τον ρόλο της θείας πρόνοιας στην ιστορία του ελληνικού έθνους θα έμοιαζε κάτι παραπάνω από ελκυστικός, και οπωσδήποτε θα έβαζε τα πράγματα σε μια προοπτική διαφορετική σε σχέση με τη φιλελληνική ιστοριογραφία της περιόδου 1821-1828: η Ελληνική Επανάσταση, πλέον, δεν θα ήταν απλώς «ευλογημένη» από τον θεό, ένεκα των δίκαιων αιτημάτων της, όπως έγραφαν οι εκπρόσωποι αυτής της ιστοριογραφίας, αλλά θα αποτελούσε κεντρικό κομμάτι του προνοιακού σχεδίου για την Οθωμανική Ανατολή. Διότι ακόμη και αν ο Ρίζος Νερουλός δεν είχε κάνει καμία άμεση αναφορά στο Ανατολικό Ζήτημα –όντας ίσως ο μόνος από τους συγγραφείς της περιόδου που αποτελούσε

94. Στο ίδιο, σ. 80.

εξαίρεση ως προς αυτό το σημείο—, είχε φροντίσει να δείξει πόσο λειτουργικό ήταν το παραδοσιακό σχήμα περί «περιούσιου λαού του Κυρίου» και, κυρίως, πόσο ζωντανό ήταν στο μυαλό των Ελλήνων λογίων το όραμα της επιστροφής εκεί όπου είχε πεθάνει «ηρωικά» ο τελευταίος Βυζαντινός αυτοκράτορας, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος.

Ιωάννης Φιλήμων: Η νομοτέλεια του 1821 και η ιστορική συνέχεια του έθνους

Ο Ρίζος Νερουλός προετοίμασε ένα δρόμο τον οποίο θα ακολουθούσαν πολλοί Έλληνες λόγιοι, οσοδήποτε διαφορετικές και αν θα αποδεικνύονταν στη συνέχεια οι ιδεολογικές και πολιτικές τους επιλογές σε σχέση με εκείνες του Φαναριώτη πολιτικού. Έτσι λοιπόν, έξι χρόνια μετά τη *Νεότερη Ιστορία* του, σε ένα κείμενο το οποίο θα ερχόταν να συνοψίσει, αυτή τη φορά στα ελληνικά, τους κοινούς τόπους της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας για το 1821, και το οποίο επίσης θα έλκυε την προσοχή του νεαρού Παπαρρηγόπουλου, το *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας* του Ιωάννη Φιλήμονα⁹⁵, διαπιστώνουμε μια, πρώιμη έστω, διάχυση του σχήματος περί εθνικής τελεολογίας που είχε διαμορφώσει ο Ρίζος Νερουλός. Πρόκειται εν ολίγοις για μια αντίληψη περί ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους που, αν και δεν διακρίνεται για την εμβρίθεια και τη συστηματικότητά της—σε σχέση τουλάχιστον με ό,τι θα προέκυπτε αργότερα μέσα από τις προσπάθειες της εθνικής ιστορικής σχολής—, εντυπωσιάζει εντούτοις με τη συνέπεια και τη δύναμη των θέσεών της.

Ο Ιωάννης Φιλήμων (1798-1874) υπήρξε πάνω από όλα δημοσιολόγος και είναι ευρύτερα γνωστός ως ο εκδότης της ρωσόφιλης εφημερίδας *Αιών*⁹⁶, ενώ παλαιότερα είχε εκδώσει άλλη μια εφημερίδα, τον βραχύβιο *Χρόνο* του Ναυπλίου⁹⁷. Ήταν κυπριακής καταγωγής και είχε γεννηθεί

95. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο: τυπ. Κονταξή & Λουλ[κ]άκη, 1834.

96. Βλ. Αικ. Κουμαριανού, «Αιών», στο, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες, επιμέλεια Α. Δρούλια και Γ. Κουτσοπανάγου*, 4 τόμοι, Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008, Α', σ. 153-154· της ίδιας, «Φιλήμων, Ιωάννης», στο *ίδιο*, Δ', σ. 249.

97. Βλ. Ελ. Δρούλια-Μητράκου, «Χρόνος», στο *ίδιο*, Δ', σ. 372· της ίδιας, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα, 1833. Περιλήψεις-Ευρετήρια*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 2010.

στην Κωνσταντινούπολη. Κατά την επανάσταση του 1821 ήρθε στην Ελλάδα και χρημάτισε γραμματικός του Δημήτριου Υψηλάντη. Πέρα από τη δημοσιογραφική του δραστηριότητα, ανέπτυξε σημαντική πολιτική δράση, ενώ, εκτός από το κείμενο με το οποίο θα ασχοληθώ εδώ, δημοσίευσε αργότερα και μια ιστορία της Επανάστασης, με τίτλο *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*⁹⁸, που έμεινε όμως ημιτελής λόγω του θανάτου του.

Στο *Δοκίμιο* του Φιλήμονα για τη Φιλική Εταιρεία συναντάμε μια επιχειρηματολογική γραμμή που βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε εκείνη του Ρίζου Νερουλού, ενώ προάγει ακόμη περισσότερο τη σύνδεση της νεότερης Ελλάδας με το Βυζάντιο. Πράγματι, στο πλαίσιο της ιστορικής αντίληψης του συγγραφέα, η Επανάσταση παρουσιάζεται ως «προητοιμασμένη» ήδη από την ημέρα της Πτώσης της Κωνσταντινούπολης, οπότε και άρχισε για τους Έλληνες η επονείδιστη κατάσταση της δουλείας:

Την Επανάστασιν προπαρεσκεύασε πολιτικώς αυτή των Τούρκων η τυραννία, καθ' ην ο Έλλην δεν έχαιρε τα φυσικά και πολιτικά δίκαια, στερούμενος την ασφάλειαν και αυτής της ζωής του. Η Επανάστασις ήτο προητοιμασμένη, αφ' ου καιρού οι τελευταίοι Παλαιολόγοι παρέλιπον ως παρακαταθήκη εις τους Τούρκους το Βασίλειόν των, (κατά την κυριεύουσαν δοξασίαν των Ελλήνων-) οι δε Τούρκοι το ιδιοποιήθησαν ως πατρογονικήν και νόμιμον ιδιοκτησίαν διά του δικαιώματος του ισχυροτέρου: αφ' ου καιρού η Θρησκεία του Έλληνος εξυβρίζετο πραγματικώς, μολοντί εφαινετο πολιτικώς προστατευομένη· το αίμα των μαρτύρων της αθωότητος εχύνετο χωρίς φειδώ· αι δε πολυειδείς βίαι, οι σπαραγμοί και αι μεταναστεύσεις κατέστησαν τον τόπον αντικείμενον του ελέους. Την Επανάστασιν εμψύχωνον ηθικώς η βαθμηδόν προϊούσα διάδοσις των φώτων, η ναυτιλία, το εμπόριον, τα παραδείγματα τόσων άλλων Εθνών. Την ενεθάρρυνον κατ' ένα τρόπον τα διάφορα Πολιτικά και Πολεμικά συστήματα, καθώς και αυτή προ πάντων η Θρησκεία και οι Λειτουργοί της, τους οποίους ίδομεν θερμούς μετόχους όλων των πολεμικών περιστάσεων του Έθνους. Την επροκαλείτο τέλος πάντων ο αύξων βαθμός της ηθικής, διά της οποίας ανεπτερούτο η ενδόμυχος και ορμητική προς την Ελευθερίαν κλίσις του Έλληνος. [...] Τοιουτοτρόπως οι Έλληνες, αδύνατοι να υποφέρωσι πλέον

98. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της ελληνικής Επαναστάσεως*, 4 τόμοι, Αθήνα: τύπ. Π. Σούτσα και Α. Κτενά, 1859-1861. Για το έργο αυτό, πβ. σχετικά Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», στο, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2000)*, Α', σ. 172-193, σ. 173-174.

μίαν κατάστασιν δουλείας, και δουλείας τόσον επονειδίστου, εκίνησαν την Επανάστασιν των, και όχι αυτή καθ' εαυτήν η Εταιρία⁹⁹.

Την εποχή που εκδίδεται το *Δοκίμιό* του, ο Φιλήμων είναι ένας από τους ευάριθμους Έλληνες λογίους που αποκαλούν το Βυζάντιο «Βασίλειον των Ελλήνων» και την Κωνσταντινούπολη «Βασιλεύουσα»¹⁰⁰. Ωστόσο, στο μυαλό του είναι εντυπωμένη η άποψη του Διαφωτισμού για τη βυζαντινή αυλή και τις ευθύνες που τις αναλογούν για το γεγονός της παρακμής της αυτοκρατορίας –παρακμής η οποία επέφερε τελικά και την πτώση της. Οι διατυπώσεις που χρησιμοποιεί μάλιστα θυμίζουν πολύ έντονα εκείνες της *Νεότερης Ιστορίας* του Ρίζου Νερουλού:

Αποδεικνύεται εξ εναντίας η τύχη της επιστρεφούσης [βλ. *παρακμιακής*] καταστάσεως του Ελληνικού Βασιλείου. Καμμίαν δεν ηδύνατο να υποσχεθή ασφάλειαν μόνιμον μία Εξουσία, οικοδομούσα και προικίζουσα Μοναστήρια αντί Φρουρίων, έχουσα Αυλικούς και Τιτλοφόρους αντί Στρατευμάτων, και περιθάλλουσα τους Μοναχούς αντί του Λαού. [...] Καμμίαν δεν ημπόρουν να δώσωσιν εγγύησιν μεγαλουργίας άνθρωποι, φέροντες μόνην την οίησιν του Διαδήματος. [...] Δεν είναι εντεύθεν παράδοξον, μολονότι λυπηρόν, αν η αναξιότης Αυτοκρατόρων τινών ήνοιξε μόνη τας πύλας της ευρυχώρου Επικρατείας των εις τους κατακτητικούς σκοπούς της φυλής των Σκυθών του Τουρκεστάν¹⁰¹.

Εξίσου κοντά στις αντιλήψεις του Διαφωτισμού βρίσκονται και οι απόψεις του Φιλήμονα για την κατάσταση, αφενός, στην οποία είχε περιέλθει η παιδεία στο Βυζάντιο και για τις επιπτώσεις, αφετέρου, των «θρησκευτικών αντιζηλιών» στη δημόσια ζωή της αυτοκρατορίας. Άξιο μνείας αποτελεί επίσης το γεγονός ότι ο συγγραφέας αποδέχεται εν προκειμένω και μια από τις βασικές θέσεις της φιλελληνικής ιστοριογραφίας, το ότι δηλαδή η οθωμανική κατάκτηση λειτούργησε ενοποιητικά για το ελληνικό έθνος, ακόμη και στο επίπεδο της θεολογίας:

Της παιδείας η ολέθριος καταφρόνησις, η επαχθής μάστιξ της παραλυσίας, διαφόρων Αυτοκρατόρων τα προσωπικά φρικώδη ελαττώματα, αι Αυλικαί

99. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, σ. θ'–ι'.

100. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 11 και 33. Είναι αλήθεια βέβαια ότι στο κείμενο του Φιλήμονα συναντάμε όλους σχεδόν τους όρους που χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες λόγιοι της εποχής για να κάνουν λόγο για το Βυζάντιο· βλ. ενδεικτικά: «Ανατολική Αυτοκρατορία» (σ. ζ'), «Βυζαντινή Αυλή» (σ. ιβ'), «Βασίλειον της Ανατολής» (σ. 4), «Ανατολικό Βασίλειο» (σ. 6), «Ρωμαϊκή Μοναρχία» (σ. 6), «Ελληνικό Βασίλειο» (σ. 8), «Ανατολικό Κράτος» (σ. 10).

101. Στο *ίδιο*, σ. 8–9.

διαφθοραί και αι παραφοραί των θρησκευτικών αντιζηλιών είπετο να φέρωσι και εις τα ήθη των Ελλήνων της εποχής εκείνης την μεγαλυτέραν παραλυσίαν, και εις το Κράτος επομένως την μεγαλυτέραν αδυναμίαν. [...] Αι Αιρέσεις, όσαι ετάραττον πάντοτε την Εκκλησίαν, ηύξησαν από της εποχής, κατά την οποίαν οι Αυτοκράτορες παρεχώρησαν εις τον Κλήρον άπειρα εισοδήματα και αξιώματα. Ο Πατριάρχης της Κωνσταντινουπόλεως φέρει τον τίτλο του Οικουμενικού· ζηλοτυπεί ο της Ρώμης. Διάφορα προσωπικά συμφέροντα αυξάνουν τα αντικείμενα της αντιζηλίας, και μορφώνουν τας αρχάς των διχονοιών. [...] Αι Θεολογικαί φιλονεικίαι ήρχισαν σφοδραί από του Ηρακλείου [...] Η καταστροφή του 1453 τας κατέπαυσε διά παντός. Η ιδία εχώνευσε και τα διάφορα Τάγματα εις έν, το του Μεγάλου Βασιλείου. Τοιουτοτρόπως ευρέθη ηνωμένον πάντοτε το Ιερατείον της Ανατολής, και σφικτά συνδεδεμένον μετά του Έθνους¹⁰².

Από την άλλη μεριά όμως, ο Φιλήμων δεν διστάζει να διακρίνει πολλούς Βυζαντινούς αυτοκράτορες οι οποίοι «εδιοίκησαν καλώς και ελάμπρυναν» το βασίλειό τους και να αποφανθεί ότι από το 408 (ενθρόνιση Θεοδοσίου του Μικρού) μέχρι το 1143 (ενθρόνιση Μανουήλ Α΄ Κομνηνού) το Βυζάντιο «ευρίσκετο περιοδικώς εις κατάστασιν καλήν»:

Εδιοίκησαν καλώς και ελάμπρυναν το Βασίλειον της Ανατολής ο Ιουστινιανός [...] Βασίλειος ο Μακεδών, Λέων ο Σοφός, Ιωάννης Α΄ ο Τζιμισκής, Βασίλειος ο Β΄, Κομνηνός Αλέξιος ο Α΄ και άλλοι τινές. Εις τας εποχάς των άλλων δεν βλέπει τις άλλο ωσεπιτοπλείστον, ειμή σφαγάς επισήμων ανδρών, επιβουλάς, συνωμοσίας, ανταρσίας, διωγμούς θρησκευτικούς, εκτυφλώσεις, εκθρονισμούς βιαίους, μαιφονίας, φαρμακώσεις, ασωτείας, αγοράς ειρήνης και πληρωμάς ετησίων φόρων [εις ξένους] [...] Μεολοντούτο από του 408 μέχρι του 1143 ευρίσκετο περιοδικώς εις κατάστασιν καλήν το Βασίλειον τούτο. Έκτοτε όμως ήρχισε κορυφουμένη η διαφθορά, και επεταχύνετο της Βασιλείας η πτώσις, εις την οποίαν δεν συνήγγησαν ολίγον και οι Σταυροφόροι¹⁰³.

Σε κάθε περίπτωση, ο τόπος του Φιλήμονα γίνεται ηρωικός όταν αναφέρεται στον τελευταίο Βυζαντινό αυτοκράτορα, τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, για τον οποίο γράφει ότι βρήκε «έντιμο θάνατο» μαχόμενος ως «απλός στρατιώτης». Κατά το πρότυπο μάλιστα του Ρίζου Νερουλού, αποφαίνεται ότι, χάρη ακριβώς σε αυτή του την πράξη, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος εξαγόρασε για το υπόδουλο έθνος «το πολύτιμον προνόμιον του να μην ονομάζεται αιχμάλωτος»:

102. Στο ίδιο, σ. 4-5.

103. Στο ίδιο, σ. 4.

Οι Παλαιολόγοι δεν ομοιάζουν αληθινά τους προκατόχους μωρολόγους, επικαλούμενοι τας βοήθειās των Δυτικών Ηγεμόνων, και προτείνοντες τρόπους συνδιαλλαγής διά της ενώσεως των Εκκλησιών· δεν ημπορούν όμως να παρεκτείνωσι τον επίλογον της Ιστορίας του Ανατολικού Κράτους μ' όλα τα υψηλά, αλλά παράκαιρα πλέον, μέτρα. Η παλαιά Ρώμη, αλαζών εις τον φανταστικόν θρίαμβόν της, εναντιούται, και η Σύνοδος της Φλωρεντίας διαλύει πάσαν ενώσεως ελπίδα. [...] Τοιουτοτρόπως άλλη δεν έμενε τιμή εις τον τελευταίον Κωνσταντίνον [...] παρ' εκείνην του απλού Στρατιώτου, γνωρίζοντος τα χρέη του και τον έντιμον θάνατον. Δεν παραχωρεί τα εθνικά και τα Βασιλικά Δικαιώματα, αλλά μάχεται κατά του Μοχάμετ Β', και διά του αίματός του εξαγοράζει εις την μετά ταύτα Γενεάν το πολύτιμον προνόμιον του να μην ονομάζεται αιχμάλωτος. [...] Διά τούτο η Τουρκική Εξουσία έλεγε τον Έλληνα *Ρεαγιά Εμμανδουλάχ*: ήγουν Υπήκοον ως ενέχυρον παραδεδομένον¹⁰⁴.

Εκεί, πάντως, όπου το ερμηνευτικό σχήμα του Φιλήμονα δανείζεται ξεκάθαρα από εκείνο του Ρίζου Νερουλού είναι στα όσα αφορούν στους θεσμούς –«*συστήματα*» τα αποκαλεί ο Φιλήμων– που λειτούργησαν προστατευτικά για το ελληνικό έθνος μετά την οθωμανική κατάκτηση, επιτρέποντάς του να διατηρήσει τη γλώσσα και τη θρησκεία του, καθώς και μια σειρά από «δικαιώματα» ή «προνόμια» που τού εξασφάλιζαν ένα είδος «αντιπροσωπευτικής» αυτοδιοίκησης, η οποία με τη σειρά της μεταφραζόταν σε αξιοσημείωτη «πολιτική δύναμη». Το πλέον σημαντικό από αυτά τα «συστήματα» ήταν, για τον Φιλήμονα, το εκκλησιαστικό, το «Ιερατεΐον» όπως το αποκαλεί, το οποίο –σε πείσμα των προθέσεων των Οθωμανών, που το είχαν επιφορτίσει με ένα ρόλο «ηθικού χαλινού των υπηκόων» τους (πάλι εδώ η περίφημη *πονηρία της Ιστορίας*)– λειτούργησε σωτήρια για το έθνος, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που να αντισταθμίζεται έτσι η όποια εικόνα έχει κανείς για τον «προ της Μεταβολής του 1453» βίο και την πολιτεία του:

Η Θρησκεία εστάθη πάντοτε το δυνατώτερον ελατήριο των Εθνών. Διά [...] να κατορθώση εξ ενός μέρους την ευκολωτέραν εξουσίαν της λοιπής Ελλάδος, και εκ του άλλου την ηθικήν αντιπαράθεσιν των Ελλήνων εναντίον των Δυτικών [...] ο οξύνοους Μοχάμετ [...] επιχειρίζεται την ανασύστησιν της Εκκλησίας των Ελλήνων. Τοιουτοτρόπως εκτελών τα καθήκοντα των Αυτοκρατόρων, ενθρονίζει [...] τον Γεννάδιον Σχολάριον [...] Ο Πατριάρχης, ή το Ιερατεΐον, προικίζεται ήδη με προνόμια σημαντικά, και εις τον Θρόνον τούτου βλέπουσιν

104. Στο ίδιο, σ. 10-11.

οι Έλληνες τους τύπους ενός μέρους της προτέρας δόξης των [ενν. προφανώς τη δόξα των βυζαντινών χρόνων] και παρηγορίαν τινά των θλίψεων της Μεταβολής του 1453¹⁰⁵.

Τοιουτοτρόπως το Έθνος το Ελληνικόν, και υπό την δουλείαν καταδεδικασμένον, διετῆρει εν εαυτώ δικαιώματά τινα, και παρίστα πάντοτε το μικτόν Αντιπροσωπευτικόν του Σύστημα εις την Καθέδραν της Εξουσίας. [...] οι Μητροπολίται απήλαιον προνόμια εναντίον της απολύτου υπεροχής των Πασσάδων. Διά τούτων έσωζον την μεγαλυτέραν εις το πνεύμα του Λαού επήρειαν [...] Η Εξουσία [...] το υπεστήριζε [ενν. το Ιερατείο] μόνον και μόνον, διά να ήναι ο ηθικός χαλινός των υπηκόων της Ελλήνων, και ο κήρυξ της δουλείας. Πρέπει να ομολογήση τις, ότι το Σύστημα τούτο, οποίον και αν κρίνηται προ της Μεταβολής του 1453, χείρει όμως την πάνδημον ευγνωμοσύνην εις την μετέπειτα διαγωγήν του. Οφείλεται εις αυτό η σωτηρία της Θρησκείας και της Γλώσσης¹⁰⁶.

Ανάλογες –αν και λιγότερο προσεκτικά διατυπωμένες– απόψεις είχε εκφράσει ο Φιλήμων και ένα χρόνο πριν, μέσα από τις σελίδες του *Χρόνου*, σε ένα (ανυπόγραφο, όπως συνέβαινε με όλα τα κείμενα του εκδότη και αρχισυντάκτη του εντύπου) άρθρο που είχε δημοσιευθεί σε συνέχειες υπό τον τίτλο «Ο Φαναριωτισμός»¹⁰⁷. Το κείμενο αυτό, που συνιστά μια κριτική προσέγγιση του φαναριώτικου φαινομένου¹⁰⁸, αρχίζει με μια σύντομη περιγραφή της προεπαναστατικής κατάστασης των Ελλήνων, στο πλαίσιο της οποίας αναδεικνύεται ο ρόλος της Ορθόδοξης θρησκείας κατά την περίοδο μετά την πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως σωτήριος για το ελληνικό έθνος, και μάλιστα σε σχέση με την επιβίωση του άλλου σημαντικού συστατικού στοιχείου του «εθνισμού» του, της γλώσσας δηλαδή των αρχαίων προγόνων του:

Πολυειδή και δυσπαραδειγμάτιστα δεινά πλέον των τεσσάρων αιώνων κατέθλιβον τους απογόνους του ενδοξοτέρου Έθνους της Αρχαιότητος Έλληνας.

105. Στο ίδιο, σ. 30.

106. Στο ίδιο, σ. 34.

107. «Ο Φαναριωτισμός», εφ. *Χρόνος* του Ναυπλίου, φ. 10 (1/6/1833), σ. 38-39· φ. 12 (8/6/1833), σ. 47· φ. 15 (18/6/1833), σ. 57-58· φ. 22 (13/7/1833), σ. 87-88. Το κείμενο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ –ο συντάκτης του είχε αναγγείλει ότι θα συνεχιζόταν– αφού η έκδοση της εφημερίδας σταμάτησε λίγες εβδομάδες μετά.

108. «Ερχόμεθα διά τούτο να εξετάσωμεν την τάξιν των Φαναριωτών, οποία προσέφερε βοθήματα εις την Ελλάδα, οποίοι οι σκοποί και αι πολιτείας εκείνων, όσοι εφάνησαν εξ αρχής, ποία έχουν δίκαια επί του τόπου τούτου, ποίον εν γένει το σύστημα του φαναριωτισμού, και ποία καλά, ή κακά προμηνύει τούτο εις την Ελλάδα», στο ίδιο, φ. 10, σ. 39.

Η διάδοχος της Ρωμαϊκής μάστιγξ των Τατάρων δεν έδειξεν ουδεμίαν φειδώ εις τα δίκαια της κοινωνίας και της φύσεως αυτών των ανθρώπων. Ως εκ θαύματος δε, εν τω μέσω της απειρίας των μεγαλητέρων καταπληκτικών προσβολών, εν τω μέσω του καταποντισμού των φώτων [...] το Ιερατεϊόν προ πάντων, πιστόν εις τα καθήκοντά του, διέσωσε την ιεράν παρακαταθήκην της Θρησκείας [...] Η ουράνιος αύτη Θρησκεία διατηρεί την πατρώαν γλώσσαν, ως το πολυτιμώτερον κειμήλιον· και τα δύο ταύτα στοιχεία συναμιλλώνται υποστηρίζοντα τον εθνισμόν του Έλληνος από το τρομακτικώτατον ναυάγιον της πολιτικής υπάρξεώς του¹⁰⁹.

Κατά τα άλλα πάντως, στο συγκεκριμένο άρθρο, η επιχειρηματολογική γραμμή του Φιλήμονα –όπως επίσης και η ορολογία που χρησιμοποιεί– είναι σαφέστατα επηρεασμένη από τον Ζαλλώνη, στον οποίο άλλωστε παραπέμπει¹¹⁰. Έτσι, εκτός από την επισήμανση των όποιων ελαττωμάτων διακρίνουν την «τάξη» των Φαναριωτών, ιδιαίτερη σημασία έχει για τον Φιλήμονα και η ανασκευή της άποψης που τούς ήθελε να έλκουν την καταγωγή τους από τη βυζαντινή αριστοκρατία:

Δεν ημπορούμεν ημείς να αποδεχθώμεν την τάξιν των Φαναριωτών ως λείψανον του διασωθέντος Αρχοντολογίου της Γραικορωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Κανείς τρισέγγονος, ή δεκατρισέγγονος τούτου ήθελεν είναι η βάσιμος απόδειξις αυτής της ιδέας. Εξ εναντίας γνωρίζομεν πολύ διάφορον την καταγωγήν των οικογενειών, όσαι έλαβον τάς υψηλάς αξίας των Διερμηνειών και των Ηγεμονειών της Δακίας [...] Οι Φαναριώται, κάτοικοι εις τας αρχάς της δυτικής πλευράς του Κερατείου Κόλπου, δεν είχαν καμμίαν εις τον πολιτικόν βίον σημασίαν. Η τελευταία περίστασις της Κρήτης, 1699, διέθεσε, τας οποίας είχε η Πόρτα διά την αμάθειάν της ανάγκας ως προς τον διπλωματικόν της βίον, τοιουτοτρόπως, ώστε να παραχθώσι τώντι αποτελέσματα δυσέλπιστα. [...] Από της εποχής αυτής εσχημάτιζον [οι Φαναριώται] μίαν κλάσιν Αριστοκρατείας, κακώς συνθεμένης. Είχεν αύτη όλα σχεδόν τα ελαττώματα των παλαιών Αριστοκρατειών της Ευρώπης: δηλονότι την πλεονεξίαν, την φιλαργυρίαν και αναισθησίαν ως προς τα κακά, όσα δεν την ήγγιζον αμέσως. [...] Τα ήθη των δεν διέφερον πολύ από εκείνα του δεσπόζοντος Έθνους [= των Οθωμανών] διά την πλησιεστέραν σύμμιξίν των με τούτο¹¹¹.

Παρ' όλα αυτά, ο Φιλήμων παραδέχεται ότι υπήρξαν και αρκετές εξαιρέσεις μεταξύ των Φαναριωτών, ειδικά από τη στιγμή που ξέσπασε η

109. Στο ίδιο, φ. 10, σ. 38.

110. Βλ. στο ίδιο, φ. 12, σ. 47.

111. Στο ίδιο, φ. 12, σ. 47.

ελληνική Επανάσταση, οπότε και στάθηκαν στο ύψος των περιστάσεων, παρά τις περί του αντιθέτου υποψίες των Φιλικών. Παραδέχεται επίσης ότι, ανεξάρτητα από τις προθέσεις των ίδιων των Φαναριωτών, και μόνο το γεγονός ότι τούς παραχωρήθηκαν τόσες εξουσίες από τους Οθωμανούς αρκούσε για να προκύψει μια ορισμένη βελτίωση της κατάστασης των Ελλήνων, σε σχέση τουλάχιστον με ό,τι συνέβαινε μέχρι τότε, στοιχείο το οποίο δεν μπορούσε βεβαίως παρά να επηρεάσει την κατοπινή πορεία των πολιτικών τους πράξεων:

Διά τους λόγους τούτους δεν ήλπιζον οι Έλληνες καμμίαν από το μέρος των [Φαναριωτών] γενναίαν συνδρομήν και εις την πρόοδον των φώτων και εις την βελτίωσιν της ηθικής και μάλλον της πολιτικής των καταστάσεως. Οδηγούμενοι από το πνεύμα τούτο και οι πρώτοι διοργανιστάι της Επαναστάσεως Φιλικοί, αφώρισαν την μετάδοσιν του μυστηρίου και εις τους Φαναριώτας, αν και ήναι αληθές ότι τιαυτή υποψία εν μέρει μόνον αλήθευσε. [...] Εκθέτοντες μέχρι τούδε τα ελαττώματα της τάξεως αυτής, [...] πρέπει ενταυτώ να ομολογήσωμεν, χάριν της αληθείας, εις ποίαν οι Έλληνες ευρέθησαν εκ συγκρίσεως θέσιν με την αιφνίδιον πολιτικήν ύψωσιν των Φαναριωτών. Μετά πολυχρόνιον δουλείαν ανεδείχθη καιάλιν ο Έλλην εις στάδιον πολιτικόν, αν και παθητικόν πάντοτε. [...] εβοηθήθη, τουλάχιστον εν μέρει, εις την ανάπτυξιν του πνεύματός του· οι δε κρατούντες Τούρκοι [...] τον ενεπιστεύθησαν τα απόρρητα και ολόκληρον σχεδόν την διεύθυνσιν της πολιτικής των¹¹².

Σε κάθε περίπτωση, κατά τον Φιλήμονα, και για να επιστρέψουμε στο *Δοκίμιο* για τη Φιλική Εταιρεία, η δημιουργία των περί ων ο λόγος «συστημάτων», που αποδείχθηκαν τόσο αποτελεσματικά ως προς την επιβίωση του ελληνικού έθνους, δεν θα ήταν εφικτή αν το ίδιο το οθωμανικό κράτος δεν είχε, από τη φύση του, την τάση να αγνοεί πόσο ενάντιες στο συμφέρον του ήταν η πνευματική πρόοδος και η αυτοδιοίκηση των χριστιανών υπηκόων του· πόσο, σε τελική ανάλυση, λειτουργούσε εις βάρος του το γεγονός ότι αναγνώριζε τους Έλληνες ως ξεχωριστό «έθνος», και δη πολύ πριν να διαπιστώσουν οι Ευρωπαίοι την ισχύ του ελληνικού «εθνισμού»:

Εις την αμάθειαν των Τούρκων πρέπει να ομολογήση ο Έλλην καί τινα χάριν. Τούς διεκράτει αύτη αλυσοδεμένους τρόπον τινά εις μίαν θέσιν, ένεκα της οποίας ηγνούν, ποία μέτρα ωφέλουν, και ποία έβλαπτον αναφορικώς ως προς το Πολιτικόν των Σύστημα. Οιστρηλατούμενοι ούτοι από προσφοράς χρημάτων [...] ή και αδύνατοι να εκτιμώσι τα αγαθά και την δύναμιν των

112. Στο ίδιο, σ. 58.

Φώτων, εσυγχώρουν την σύστασιν Σχολείων με τόσην ευκολίαν, μ' όσην δυσκολίαν κατεπείθοντο να παραχωρήσωσι την οικοδομήν, ή επισκευήν, Ναού τινος. Εξάγεται λοιπόν, ότι η Τουρκική Κυριαρχία, αν και επέφερε τα πάνδεινα [...] ήτο προτιμητέα διά την αμάθειάν της μέχρι τινός παρά πάσαν άλλην συστηματικήν και πεφωτισμένην Δυναστείαν. Άλλως ήθελεν εξαντλήσει όλην την προσοχήν της εις τον περιορισμόν των διανοητικών δυνάμεων του Έλληνος, ή και ολόκληρον, εάν εδύνατο, την φωτοκτονίαν, σπρώχνουσα τούτον επιτηδείως εις την τελείαν διαφθοράν του πνεύματος και των ηθών του¹¹³.

Μ' όλην την αμάθειαν και την βαρβαρότητά της η Τουρκική Εξουσία ανεγνώριζε τους Έλληνες Έθνος, λέγουσα "Ουρούμ Μιλλέτ". Μ' όλα εξ εναντίας τα φώτα και τον εξευγενισμόν των Χριστιανοί τινες τούς ηρνούντο ακόμη και εις τας πολιτικές διαφιλονεικήσεις του 1821 τον εθνισμόν των¹¹⁴.

Αν και ο Φιλήμων δεν διστάζει συχνά-πυκνά να επικρίνει τη στάση των ισχυρών κοινωνικών ομάδων του υπόδουλου ελληνικού έθνους (των κληρικών, των προεστών, των Φαναριωτών, των κλεφταρματολών, κ.λπ.), καταλογίζοντάς τους διάφορες «καταχρήσεις»¹¹⁵ της δύναμής τους στο πλαίσιο του οθωμανικού μηχανισμού, εντούτοις επιχειρηματολογεί συστηματικά κατά των επικρίσεων που είχαν δεχθεί από τους φιλελεύθερους λογίους της εποχής, ενώ και η όλη προσπάθειά του επικεντρώνεται στην ανάδειξη του ρόλου της κάθε μιας από αυτές προς την κατεύθυνση της προαγωγής της υπόθεσης της ελληνικής εθνικής ανεξαρτησίας:

Πάσα εν γένει τάξις Ελλήνων συνέτρεχεν αμιλλωμένη εις τον πολλαπλασιασμόν της παιδείας. Αδίκως προσήψάν τινες εις το Ιερατεϊόν της Ανατολής την κατηγορίαν, ότι ηγάπα την μωρίαν του Λαού και το σκότος, ενώ υπηρέτει τον Πατέρα των Φώτων. Τα Μοναστήρια, εις τα οποία εύρισκον οι Έλληνες πολλήν ηθικήν παρηγορίαν, ήσαν ωσεπιτοπολύ τα σπουδαστήρια της Ελληνικής και αι αποθήκαι δημοσίων βιβλιοθηκών αξίων λόγου. [...] Το Ιερατεϊόν της Ανατολής δεν κατεδίωξε ποτε βίβλους, τυπογραφίας και διδασκάλους οποιωνδήποτε

113. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, σ. 60-61.

114. Στο ίδιο, σ. 2.

115. Βλ. ενδεικτικά: «το Σύστημα των Κλεπτών ήτο μ' άλλους λόγους το Πρότυπον Πολεμικών Σχολείων της μελλούσης Μεταβολής, σχηματίζον την πρώτην Στρατιωτικήν Δύναμιν της Ελλάδος. Παρεισέφερχαν και εις τούτο καταχρήσεις σημαντικάι. Αλλ' άνθρωποι, έργον έχοντες την πολεμικήν, [...] χωρίς τινος πόρου, ήτον αδύνατον φυσικώς να μην επιβουλεύονται την κατάστασιν του άλλου. [...] Δεν είναι παράδοξον λοιπόν, αν ανεφάνησαν και μεταξύ των νέων Ηρώων της Ελλάδος άλλοι κατά τινα τρόπον Πιτυοκάμπται, Προσχρούσαι και Σκίρωνες», στο ίδιο, σ. 42.

δοξασιών, εκτός αν ούτοι εμφανίζοντο πραγματικώς διαστρέφοντες την αθωότητα, θέλοντες να την εμφυτεύσωσιν εξ απαλών ονύχων ιδέας, τας οποίας ήταν αδύνατον αυτή να χωνεύση¹¹⁶.

Όσο δε για το τελικό του συμπέρασμα, αυτό είναι ότι ο συνδυασμός της ισχύος που είχαν αποκτήσει οι ηγετικές ομάδες του υπόδουλου έθνους, και κυρίως οι Φαναριώτες και ο κλήρος, στο εσωτερικό του οθωμανικού μηχανισμού έδινε στο έθνος συνολικά μια «ζηλότυπον» θέση μεταξύ των λαών που ήσαν υποταγμένοι στην «Τουρκικήν Δυναστείαν», στοιχείο που θα τού επιφύλασσε τελικά μια εντελώς ιδιαίτερη ιστορική μοίρα:

Ηνωμένη η πολιτική δύναμις των Φαναριωτών με εκείνην του Ιερατείου, χαίροντος [...] προνόμια σημαντικά Εκκλησιαστικής και Πολιτικής δικαιονομίας, απετέλει την ζηλότυπον θέσιν του Έθνους μεταξύ των άλλων Λαών, όσοι ήσαν υποβεβλημένοι υπό την Τουρκικήν Δυναστείαν¹¹⁷.

Και αν αυτή η ιδιαίτερη ιστορική μοίρα μοιάζει για τον Φιλήμονα «παράδοξη», όπως άλλωστε και συνολικά το γεγονός της επιβίωσης του ελληνικού έθνους εν μέσω της οθωμανικής «βαρβαρότητας», σπεύδει ωστόσο να διευκρινίσει ότι ο ίδιος ο λαός είχε ευθύς εξ αρχής επίγνωση της ιδιαιτερότητάς του και αντιμετώπιζε την κατάκτηση «ως τιμωρίαν επιβεβλημένην από τον Ουρανό»:

Πολλοί εθεώρουν, ότι η κατακλύσασα την Ελλάδα Βαρβαρότης έμελλε να επαναφέρη τους Κατοίκους της εις την ηλιθιότητα της αγρίας ζωής· αλλά τούτο δεν συμβαίνει κατά παράδοξόν τινα τρόπον. Οι Έλληνες εξ εναντίας υπομένουν τα πάντα ως τιμωρίαν επιβεβλημένην από τον Ουρανό διὰ τας αμαρτίας των γονέων των, και επικαλούμενοι αδιακόπως την εξιλέωσιν τούτου, ηύχοντο ενώπιον του Θυσιαστηρίου καθεκάστην· “Σώσον, Κύριε! τον λαόν Σου...”. [...] Εντεύθεν εστοχάζοντο εξιλεούμενον τον Θεόν, οσάκις έβλεπον νικωμένους τους Τούρκους εκ μέρους των Χριστιανών της Ευρώπης και μάλιστα των Ρώσων. [...] Από τας περιστάσεις αυτάς, και έτι πλέον την πρόοδον των Ομοπίστων της Άρκτου, ήλπιζον βεβαίαν και την ιδικήν των σωτηρίαν τέλος πάντων. Η ελπίς των αυτή εθεμελιούτο [ωστόσο] εις βάσεις πολιτικές όχι καταφρονητέας¹¹⁸.

Στον Φιλήμονα ανιχνεύουμε πολλά από τα σχήματα και τις βεβαιότητες της εθνικής ιστορικής σχολής· πάντα σε μια πρώιμη, μη συστηματική, και ίσως αδέξια, μορφή. Μια από αυτές τις βεβαιότητες αφορά στο ότι

116. Στο ίδιο, σ. 64-65.

117. Στο ίδιο, σ. 52.

118. Στο ίδιο, σ. 26.

η συγγραφή της εθνικής ιστορίας των Ελλήνων δεν μπορεί παρά να συνιστά ένα έργο συλλογικό, στο πλαίσιο του οποίου οι Έλληνες ιστορικοί θα κληθούν να αφήσουν πίσω τους τα προσωπικά και εθνικά τους αισθήματα. Πρόκειται εν προκειμένω για ένα λόγο περί της συγγραφής της ελληνικής εθνικής ιστορίας την αποθέωση του οποίου θα συναντούσαμε αργότερα στον Παπαρρηγόπουλο:

Όστις γράφει την Ιστορίαν των συγχρόνων του, δυσκόλως δύναται να ήναι ελεύθερος από συμπαθείας και αντιπαθείας αισθήματα. Δεν είναι πλέον τούτο ιδέα προβληματική. Ο άνθρωπος, φύσει υποκείμενος εις τα πάθη της ψυχής και μάλλον την απάτην, πηγάζουσιν ωσεπιτοπολύ από τον διάφορον τρόπον του συλλογίζεσθαι, λαμβάνει πολλάκις οδηγόν την πρόληψιν, υιοθετεί την δόξαν των πραγμάτων, όπου δεν ανήκει, και μεταλλεύει τα πάντα προς υποστήριξιν των ιδεών του. Εις την Φιλολογικήν Ιστορίαν θεωρούνται σπανιώτατοι, όσοι υπήρξαν ανώτεροι αυτής της φυσικής αδυναμίας. Δεν καυχώμεθα, ότι θέλομεν μεθέξει την έντιμον θέσιν των δευτέρων. Η εξαιρετική αύτη τιμή απόκειται βεβαιότερον εις τον μεταγενέστερον Ιστορικών της Ελλάδος. Προθυμούμενοι μόνον να προμηθεύσωμεν εις τούτον ύλην μάλλον ή ήττον ακριβή, δεν φρονούμεν, ότι αναλαμβάνομεν το υπέρμεγα βάρος ενός Ιστοριογράφου. [...] Η Ιστορία της Ελλάδος δεν είναι έργον ενός. Καθώς εις τον Πόλεμον, παρομοίως και εις τον Ιστορικών της αγώνα πρέπει να συντρέξωσι χείρες πολλαί και μάλλον το νοήμον μέρος¹¹⁹.

Η πιο σημαντική, όμως, συμβολή του Φιλήμονα, και ενδεχομένως ο κυριότερος λόγος για τον οποίο προσέλκυσε την προσοχή του Παπαρρηγόπουλου, αφορά στον τρόπο με τον οποίο χειρίζεται τις «μεταβολές» του ελληνικού έθνους κατά τον βυζαντινό Μεσαίωνα –τις «περιπέτειες του ίδιου του ελληνικού ονόματος», όπως θα έγραφε χαρακτηριστικά ο Παπαρρηγόπουλος. Μέσα από τα λόγια του Φιλήμονα τεκμαίρεται μια σαφέστατη αντίληψη περί ιστορικής συνέχειας του έθνους, σε πείσμα της «μόλυνσής» του από άλλες φυλές, σε πείσμα του γεγονότος ότι κάποια στιγμή έχασε μέχρι και το προγονικό του όνομα, λαμβάνοντας εκείνο των Ρωμαίων. Και η συνέχεια αυτή στηρίζεται βεβαίως στη συνέχεια της γλώσσας του και της θρησκείας του, του εθνικού του «χαρακτήρα», και όχι σε κάποιο είδος φυλετικής καθαρότητας:

Οι Έλληνες τιμώνσι των Προγόνων των το Εθνικόν Όνομα, μολονότι αι Μεταβολαί τούς δίδουσι νέον και ξένον. Αλλά παν ξένον είναι και προσωρινόν.

119. Στο ίδιο, σ. ιη'-κ'.

Δεν αφίνουσι διά τούτο την πατρώαν γην, διά να μην χάσωσι τον εθνισμόν και αυτήν ίσως την Θρησκείαν των, πνιγόμενοι εις τον ωκεανόν του άλλου Κόσμου. Η Ελλάς καταμολύνεται εκ συνεχείας από τας αγρίας φυλάς, όσαι καταρρέουσιν από τον Καύκασον, πλημμυρούσαι όλην την ωραίαν Ευρώπην. Φυλάττει όμως παρακαταθήκην ιεράν την Γλώσσαν των Πατέρων της, αν και τρόπον τινά εφιλοτιμήθησαν να την αφανίσωσιν ολόκληρον αι προηγηθείσαι Ρωμαϊκαί και Ενετικά αναμίξεις. Εις αυτήν και την Θρησκείαν χρεωστούσι τον χαρακτήρα των και την διαμόρφωσιν των ηθών των οι Έλληνες. Άρα, ενώ η Θρησκεία και η Γλώσσα δεν παρεχαράχθησαν, επομένως μήτε το Έθνος και ο χαρακτήρ του εξουδενώθησαν. Και βλέπομεν, ότι, ενώ η Θρησκεία σώζει πρώτον την Γλώσσαν, αυτή ακολουθώς ελευθερώνει την Θρησκείαν και την Πατρίδα από τα δεσμά των¹²⁰.

Στο μυαλό του Φιλήμονα, η συνέχεια του ελληνικού έθνους είναι επίσης θεσμική· αφορά στην επιβίωση των αρχαίων του θεσμών. Ο κυριότερος από αυτούς τους θεσμούς είναι εκείνος που αποκαλεί «το αρχαίον δίκαιον της Δημώδους Αρχής των Ελλήνων». Πρόκειται με άλλα λόγια για τις πολιτικές παραδόσεις της αρχαιότητας, τις οποίες βλέπει –όπως και ο Φίνλεϋ, την ίδια εποχή– να επιβιώνουν στο κοινοτικό «σύστημα» της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας, σε συνδυασμό πάντως με τις ιδέες των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων περί «Αρχοντείας», που δίνουν στους προεστούς των νεότερων χρόνων τον ρόλο της «πολιτικής δύναμης» του έθνους έναντι των κατακτητών του:

οι Τούρκοι δεν ημπορούν να συγκατοικήσωσι με τους αρχομένους [...] Συνέτρεχεν εις τούτο και η φύσις, ή το ανώμαλον έδαφος του τόπου [...] Γεννάται δε η ανάγκη Συστημάτων, συντιθεμένων από τους ιδίους Κατοίκους· και αύτη υποχρεώνει τους Τούρκους να αναγνωρίσωσι το αρχαίον δίκαιον της Δημώδους Αρχής των Ελλήνων. Έτον αύτη φραγμός τις της ορμητικής προσβολής του αγρίου Δεσποτισμού [...] Από την ιδίαν αυτήν περίστασιν πηγάζει το Σύστημα των κατ' Επαρχίας Προεστώτων, οι οποίοι έδραξαν βαθμηδόν την δευτέραν μετά το Ιερατείον επήρειαν εις το κοινό πνεύμα. Αυτοί έδειξαν αναγεννωμένην οπωσδήποτε την νεκρωθείσαν ιδέαν της επί των [Βυζαντινών] Αυτοκρατόρων και των Ενετών Αρχοντείας. [...] συνηγμένοι εσχημάτιζον κατ' ένα τρόπον το Αντιπροσωπευτικόν Σύστημα του Λαού, από τον οποίον εκλέγοντο. Πάντοτε εφρόντιζον τούτου την, όσο ήτο δυνατόν, προφύλαξιν από τα δεινά της Τουρκικής αυθαιρεσίας άλλοτε διά των δεήσεων, άλλοτε διά των

120. Στο ίδιο, σ. 58-59.

πειστικών ενδείξεων του δικαίου, άλλοτε διά των πλαγίων απειλών και προ όλων τούτων διά των χρηματικών μέσων. [...] Το Ελληνικόν Έθνος είχε τοιούτοτρόπως προς τους Πολεμικούς του και δύναννιν τινα Πολιτικήν¹²¹.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι, αν και δεν χρησιμοποιεί μια συναφή διατύπωση, ο Φιλήμων μοιάζει πάντως να εμφορείται από την πίστη σε ένα ορισμένο ελληνοχριστιανικό ιδεώδες –ιδεώδες το οποίο αφορά στη συνάντηση της «ευαγγελικής ηθικής» με τον «πατριωτισμό» των αρχαίων Ελλήνων ηρώων, και το οποίο αναγνωρίζει στις ιδέες αυτού που ιστοριογραφεί, δηλαδή της Φιλικής Εταιρείας:

Φιλικοί δε αυτοχειροτόνητοι απετελούντο οι διδασκόμενοι καθημέραν την ευαγγελικήν ηθικήν του άμβωνος, και οι σπουδάζοντες ή ακούοντες απ' άλλους τον πατριωτισμόν του Θεμιστοκλέους, την υπέρ των Λαών του εκούσιον θυσίαν του Κέρκροπος, την υπερφυσικήν μεγαλοφυχίαν του Λεωνίδου και την εις τους νόμους ευπειθίαν του Αγησιλάου¹²².

Στο *Δοκίμιο* συναντάμε, τέλος, ένα ακόμη από τα πλέον χαρακτηριστικά σχήματα της κατοπινής παπαρρηγοπούλειας ιστοριογραφίας, εκείνο της διαχρονικής προσφοράς του ελληνικού έθνους στον παγκόσμιο πολιτισμό, τον οποίο αυτό το έθνος ουσιαστικά γέννησε στην αρχαιότητα, αυτό διέδωσε μέσα από τις αλεξανδρινές κατακτήσεις και αυτό μετέφερε στη Δύση μετά το 1453 για να προκαλέσει την έκρηξη της Αναγέννησης:

Εν τω μέσω της μεγαλυτέρας βαρβαρότητος του παλαιού Κόσμου η Ελλάς μόνη ηδυνήθη να προάξη τα φώτα και τον πολιτισμόν. [...] Διά των μεγάλων εκστρατειών της εξέτεινε τα ίδια και εις άλλους βεβαρβαρωμένους τόπους επί Αλεξάνδρου. Επί της εσχάτης καταστροφής της τέλος πάντων η ιδία εναπέθεσε τας μούσας της εις τους κόλπους της Ευρώπης¹²³.

Ένα από τα σημεία των νέων καιρών στους οποίους είχε εισέλθει η ιστοριογράφηση του ελληνικού έθνους αφορά στο γεγονός ότι η παραδοσιακή-προνοιακή αντίληψη για την πτώση της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν πλέον, στην πράξη τουλάχιστον, εντελώς ασύμβατη με τις σχετικές ερμηνείες του ευρωπαϊκού και του ελληνικού Διαφωτισμού. Πράγματι, είτε αναγόμενη στα «αμαρτήματα των χριστιανών ημών αυτοκρατόρων» είτε αναγόμενη στον «δεσποτισμό, την αμάθεια και τον εκφυλισμό» των Βυζαντινών, είτε σε όλα αυτά μαζί, η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, και

121. Στο ίδιο, σ. 42-44.

122. Στο ίδιο, σ. 138.

123. Στο ίδιο, σ. 77.

μάλιστα ο τρόπος με τον οποίο συντελέστηκε μετά την «ηρωική αντίσταση» του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, σηματοδοτούσε πλέον, στο μυαλό των περισσότερων ιστοριογράφων της νεότερης Ελλάδας, όχι μονάχα την απαρχή της «νεότερης ελληνικής ιστορίας» αλλά και το πρώτο προμήνυμα της Επανάστασης του 1821 και της ίδρυσης του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Επιπλέον, η έμφαση και των τριών συγγραφέων που εξετάστηκαν σε αυτό το κεφάλαιο στην ύπαρξη και τη δυναμική των προεπαναστατικών κοινωνικοπολιτικών θεσμών του ελληνικού έθνους θα έθετε τα πράγματα σε μια προοπτική αρκετά διαφορετική από εκείνη που κυριαρχούσε μέχρι τότε στις αναλύσεις των φιλελλήνων λογίων: η Ελληνική Επανάσταση δεν θα γινόταν πλέον αντιληπτή απλώς ως το προαιώνιο δικαίωμα των Ελλήνων να αποτινάξουν τον μισητό ζυγό των Οθωμανών· θα φάνταζε ως η νομοτελειακή κατάληξη ιστορικών διαδικασιών οι οποίες είχαν αρχίσει ήδη (πριν) από την πτώση της Κωνσταντινούπολης και οι οποίες είχαν δώσει στο ελληνικό έθνος τη δυνατότητα να περιορίζει, ως ένα βαθμό, τις επιπτώσεις από τα δεινά που θα επέφερε για αυτό η οθωμανική κατάκτηση. Ακόμη δε και ο Ζαλώνης, μέσα από όλο το αντι-φαναριωτικό του μένος, είχε φροντίσει να θεμελιώσει μια αντίληψη περί ενός προεπαναστατικού ελληνικού κράτους εν τω οθωμανικό κράτει, και αυτή θα αποδεικνυόταν μια ιδέα που θα ακολουθούσε τη δική της διαδρομή, μακριά από τις προθέσεις του Έλληνα Καθολικού γιατρού, ο οποίος δεν μπορούσε ίσως να φανταστεί τη χρήση που θα τής έκαναν όσοι τον μελέτησαν. Όσο για τον Ρίζο Νερουλό, τον σημαντικότερο ίσως από τους τρεις συγγραφείς που εξετάστηκαν εδώ, η φιλελληνική γραμματεία θα του επεφύλασσε μια πολύ ιδιαίτερη υποδοχή, όπως τεκμαίρεται από την υιοθέτηση του σκληρού πυρήνα του ερμηνευτικού του σχήματος από συγγραφείς τόσο διαφορετικούς όπως ο Έμερσον, ο Μάουρερ και, εμμέσως, ο Τσινκίζεν, οι οποίοι θα επηρέαζαν στη συνέχεια τα μέγιστα τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρηγόπουλο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΤΖΕΗΜΣ ΕΜΕΡΣΟΝ: Η ΠΡΩΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ
ΜΙΑΣ ΕΥΡΕΙΑΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ «ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΤΖΕΗΜΣ ΕΜΕΡΣΟΝ: Η ΠΡΩΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΜΙΑΣ ΕΥΤΡΕΙΑΣ ΚΛΙΜΑΚΑΣ «ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»

Ο Τζέημς Έμερσον έχει κατά μια έννοια το προνόμιο να αποτελεί τον πρώτο λόγιο που συνέταξε μια ευρείας κλίμακας «ιστορία της Ελλάδας», η οποία άρχιζε στην περίπτωσή του από τη στιγμή της υποταγής των αρχαίων Ελλήνων στους Ρωμαίους και έφθανε μέχρι και την Επανάσταση του 1821. Ως εκ τούτου, ήταν ο πρώτος ιστοριογράφος που ήλθε τόσο έντονα αντιμέτωπος με το πρόβλημα της ανισομέρειας των ιστορικών πηγών για τις διάφορες φάσεις της «τρισχιλιετούς» ελληνικής ιστορίας, αλλά και που υπέστη τις συνέπειες αυτού του προβλήματος, ως αδυναμίες της δικής του ιστοριογραφικής παραγωγής, στο πλαίσιο της κριτικής που του ασκήθηκε τόσο από ξένους ιστορικούς (τον Τσινκάιζεν, για παράδειγμα) όσο και από τους εκπροσώπους, αργότερα, της ελληνικής εθνικής ιστορικής σχολής.

Παρ' όλα αυτά, η περίπτωσή του δεν απουσιάζει από καμία σχεδόν κατοπινή αναφορά στην προϊστορία της συγγραφής της ελληνικής εθνικής ιστορίας. Εκτιμώ πως ο λόγος για αυτό είναι το ότι ο Ιρλανδός λόγιος όχι μονάχα αναμετρήθηκε με ένα τεράστιο ιστορικό υλικό –επιδεικνύοντας ενίοτε αξιοσημείωτη συνέπεια, ιδίως σε ό,τι αφορά στην από μέρους του αναγνώριση των οφειλών του σε παλαιότερους συγγραφείς– αλλά και διαμόρφωσε επιμέρους αντιλήψεις επί συγκεκριμένων περιόδων της ελληνικής ιστορίας οι οποίες έμελλε να αναπαραχθούν, περισσότερο ή λιγότερο ρητά, από τους κατοπινούς ιστοριογράφους της Ελλάδας, Έλληνες και ξένους. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η από μέρους του επικύρωση του ερμηνευτικού σχήματος του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού περί της προεπαναστατικής κατάστασης του ελληνικού λαού, και δη περί της συμβολής κάθε επιμέρους κοινωνικής ομάδας σε αυτό που αμφότεροι αποκαλούσαν «επιβίωση του ελληνικού λαού στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας».

Σημαντικές, επίσης, θεωρώ τις θέσεις που διατύπωσε ο Έμερσον σχετικά με τον ρόλο του Σχίσματος μεταξύ Ορθόδοξης και Καθολικής Εκκλησίας στην ιστορική εξέλιξη του ελληνικού λαού αλλά και τις παρατηρήσεις του για τη σημασία που είχε, για ολόκληρη την Ευρώπη μάλιστα, η επιβίωση του «εθνικού χαρακτήρα» του ελληνικού λαού σε πείσμα της προσπάθειας της λατινικής Δύσης να τον αφομοιώσει πολιτισμικά. Θα έλεγε κανείς ότι η συμβολή του Ιρλανδού συγγραφέα συμπυκνώνεται σε μια σύντομη φράση του νεαρού Παπαρρηγόπουλου, ειδικά αν αντιστρέψουμε την έμφαση που έδινε εν προκειμένω ο Έλληνας ιστοριογράφος: αν και η *Ιστορία* του έμελλε πολύ γρήγορα να ξεπεραστεί από εκείνη του Τσινκάιζεν, γεγονός παραμένει ότι ο Έμερσον υπήρξε αναμφίβολα ο «πρώτος» συγγραφέας μιας γενικής ιστορίας της Ελλάδας¹, εκείνος δηλαδή που έδωσε το έναυσμα για να εισέλθει η ιστοριογραφία περί της Ελλάδας σε μια νέα εποχή.

Ο Τζέιμς Έμερσον γεννήθηκε το 1804 και ήταν γόνος μιας ευκατάστατης οικογένειας Ιρλανδών Προτεσταντών². Το 1832, ένα χρόνο μετά

1. «Ο {δε} Εμέρσων πρώτος γράφει την όλην ιστορίαν του νέου Ελληνικού έθνους. [...] Ο Γερμανός Ιωάννης Γουλιέλμος Ζιγκείζενος εσχεδιάσεν έτι μεγαλύτερον του Εμέρσωνος ιστορικόν πρόγραμμα, διότι επεχείρησε να γράψη την όλην Ελληνικήν Ιστορίαν από των αρχαιωτάτων χρόνων μέχρι των νεωτάτων [...] Αύτη είναι η αρίστη των άχρι τούδε περί της προκειμένης ιστορίας εκδοθεισών συγγραφών», Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Το μάθημα του 1846», σ. 165-166.

2. Για τη ζωή και το έργο του Έμερσον, βλ. *The Dublin University Magazine, A Literary and Political Journal*, τ. XXXIX (Ιανουάριος-Ιούνιος 1852), σ. 81-97· *Dictionary of National Biography*, επιμέλεια S. Lee, τ. LVI, Λονδίνο: Smith, Elder & Co, 1898, σ. 65-66· B. Burke, *A Genealogical and Heraldic Dictionary of the Landed Gentry of Great Britain and Ireland*, 2 τόμοι, Λονδίνο: Harrison, Pall Mall, 1863, II, σ. 1490· D. Scott, «Conversion and Demonism: Colonial Christian Discourse and Religion in Sri Lanka», *Comparative Studies in Society and History*, τ. 34, τχ. 2 (Απρίλιος 1992), σ. 331-365· K. M. De Silva, «Sir James Emerson Tennent: Colonial Administrator and Historian», *Journal of the Royal Asiatic Society of Sri Lanka*, τ. XLI (1996), σ. 13-37· J. H. Warren, «Contesting Colonial Masculinity / Constituting Imperial Authority: Ceylon in Mid-Nineteenth-Century British Public Debate», *New Zealand Journal of Asian Studies*, τ. 6, τχ. 2 (Δεκέμβριος 2004), σ. 39-62. Στη βιβλιογραφία συνήθως γίνεται λόγος για τις προτεσταντικές πεποιθήσεις του Έμερσον χωρίς περαιτέρω διευκρινήσεις. Έχω πάντως εντοπίσει τη συμμετοχή του, και μάλιστα σε δύο διαφορετικές φάσεις της ζωής του, σε οργανώσεις-επιτροπές πολιτικής παρέμβασης που στελέχωναν μέλη της Εκκλησίας των Βαπτιστών· βλ. *The Baptist Magazine*, τ. XII (1820), σ. 274 («The Protestant Society for the Protection of Religious Liberty»)· *The Baptist Magazine*, τ. LII (1860), σ. 839 («Early Closing Association»).

τον γάμο του, και αφού είχαν μεσολαβήσει οι σπουδές του στο Κολλέγιο Τρίνιτυ του Δουβλίνου καθώς και το ταξίδι του στην Ελλάδα, καρπός του οποίου ήταν τα κείμενά του για την ιστορία και την πολιτική της κατάστασης³, προσέθεσε στο επίθετό του εκείνο της συζύγου του, που ήταν κόρη ενός πολύ πλούσιου τραπεζίτη, του Γουίλιαμ Τέννεντ. Ο Τζέημς Έμερσον άρχισε την πολιτική του καριέρα ως μέλος του κόμματος των Βρετανών φιλελεύθερων, των Ουίγων, από τις τάξεις των οποίων εκλέχτηκε αντιπρόσωπος του Μπέλφαστ το 1832. Το 1834 πέρασε όμως στην παράταξη των Συντηρητικών, ικανοποιώντας έτσι την επιθυμία του κατοπινού πολιτικού του μέντορα, του Λόρδου Στάνλεϋ. Αργότερα, ο ίδιος ο Έμερσον υποστήριξε ότι οι Ουίγοι δεν συγχώρεσαν ποτέ την αποστασία του και ότι τον εκδικήθηκαν ανάγοντας σε μείζον πολιτικό ζήτημα τα έργα και τις ημέρες του στην Κεϋλάνη. Η ένταξή του στους Συντηρητικούς συνοδεύτηκε από μια σειρά δημόσιων αξιωμάτων, όπως ήταν εκείνα του Συνγγραμματέα του Συμβουλίου της Ινδίας (1841-1845), του Γραμματέα της Αυτοκρατορίας στην Κεϋλάνη (1845-1849) και του μονίμου Γραμματέα της Επιτροπής Εμπορίου της Βρετανικής Αυτοκρατορίας (1852-1867). Ο Έμερσον ήταν προσωπικός φίλος του μυθιστοριογράφου Τσαρλς Ντίκενς αλλά και άλλων σημαντικών μορφών της βρετανικής πνευματικής ζωής, ενώ έγραφε πολυάριθμα βιβλία όχι μονάχα για την ιστορία της Ελλάδας αλλά και για την Κεϋλάνη, τη φυσική ιστορία καθώς και για ζητήματα οικονομικής φύσεως που απασχολούσαν τότε τη βρετανική αυτοκρατορία. Κατείχε τον τίτλο του Ιππότη ήδη από το 1845 και, με την αποχώρησή του από την Επιτροπή Εμπορίου το 1867, δύο δηλαδή χρόνια πριν αποβιώσει, έλαβε τον τίτλο του βαρονέτου.

Η επισκόπηση της ιστορίας της Ελλάδας από την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους μέχρι το Σχίσμα μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής χριστιανικής Εκκλησίας

Το πρώτο πράγμα που προσελκύει το ενδιαφέρον στην περίπτωση της

3. Βλ. J. Emerson - Count Pecchio - W. H. Humphreys, *A picture of Greece in 1825, As Exhibited in the Personal Narratives... Comprising a Detailed Account of the Events of the Late Campaign, and Sketches of the Principal Military, Naval, and Political Chiefs*, 2 τόμοι, Λονδίνο: Colburn, 1826, τ. Α' (περιλαμβάνει το «Ημερολόγιο» του Emerson). J. Emerson, *Letters from the Aegean*, Νέα Υόρκη: Harper, 1829· του ιδίου, *The History of Modern Greece, from its Conquest by the Romans B. C. 146, to the Present Time*, 2 τόμοι, Λονδίνο: Colburn & Bentley, 1830.

Ιστορίας του Έμερσον είναι ο ίδιος ο τίτλος της. Ο Ιρλανδός συγγραφέας αγνοεί τη συμβατική διάκριση σε αρχαία, μεσαιωνική και νεότερη ιστορία, και προτιμά να κάνει λόγο για «νεότερη ιστορία της Ελλάδας από την εποχή της κατάκτησής της από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ.»⁴. Αυτή η απλούστευση στην οποία προβαίνει, το ότι χωρίζει δηλαδή την ιστορία της Ελλάδας σε δύο μονάχα περιόδους, την αρχαία και τη νεότερη, είναι, νομίζω, ενδεικτική της αντίληψης που κυριαρχεί και στους δύο τόμους του βιβλίου του: στο μυαλό του, η κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους σηματοδοτεί μια νέα φάση της ιστορίας της, τη φάση της παρακμής και της σταδιακής απομάκρυνσης από το αρχαίο της μεγαλείο, η οποία λήγει ουσιαστικά με την εθνική της «αναγέννηση» στα χρόνια που προηγούνται της Επανάστασης του 1821⁵.

Με άλλα λόγια, ο Έμερσον μοιάζει να πιάνει το νήμα από εκεί όπου το είχε αφήσει ο ευρωπαϊκός αλλά και ο ελληνικός Διαφωτισμός, αναπαράγοντας πολλές από τις θέσεις περί ελληνικής ιστορίας που είχαν κυριαρχήσει από την εποχή του Μοντεσκιέ και του Βολταίρου μέχρι και τα χρόνια της άνθησης της φιλελληνικής ιστοριογραφίας περί νεότερης Ελλάδας. Οι πρώτες, μάλιστα, φράσεις της *Ιστορίας* του Ιρλανδού λογίου συμπτυκνώνουν θαυμάσια τις συγκεκριμένες αντιλήψεις –αντιλήψεις από τις οποίες εμφορείται ολόκληρο το κείμενό του:

Από την περίοδο της κατάκτησης της Αχαΐας από τον Μόμμιο και της μετατροπής της Ελλάδας σε μια επαρχία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η ιστορία της λαμβάνει μια νέα και τελείως διαφορετική τροπή. Τα προγενέστερα χρονικά της καταγράφουν τις λεπτομέρειες της υπερήφανης κατάστασης υπερροχής στην οποία η ευφυΐα και το τολμηρό πνεύμα, υπό την καθοδήγηση σοφών

4. Το δίτομο βιβλίο του Έμερσον (568 και 580 σελίδων αντίστοιχα, συμπεριλαμβανομένων των επιμέρους σελιδαριθμήσεων) είναι χωρισμένο σε δεκαοκτώ κεφάλαια, αλλά του κυρίως μέρους του προτάσσεται ένα επιπλέον κεφάλαιο, εκτός της βασικής σελιδαριθμησης και με μικρότερους τυπογραφικούς χαρακτήρες, που είναι αφιερωμένο στα γεγονότα της ελληνικής Επανάστασης και εκτείνεται σε 122 σελίδες. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο συγγραφέας δεν ακολουθεί αυστηρά τη χρονολογική σειρά των γεγονότων και των φαινομένων που πραγματεύεται, αλλά παρεμβάλλει συχνά στο κείμενό του κεφάλαια ειδικού ενδιαφέροντος: για παράδειγμα, μετά το δωδέκατο κεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στους Φαναριώτες, ακολουθεί ένα για τη γλώσσα και τα γράμματα και ένα άλλο για την «τύχη των καλών τεχνών στην Ελλάδα» όπου ο Ιρλανδός λόγιος πιάνει ξανά το νήμα της αφήγησής του από την κλασική αρχαιότητα.

5. Για μια εισαγωγή στο κείμενο του Έμερσον, βλ. Μ. Μηλιώρη, «Αρχαίος ελληνισμός και φιλελληνισμός», σ. 88-90.

κυβερνητών με πατριωτικά αισθήματα, μπορούν να ανυψώσουν ένα έθνος. Η κατοπινή της ιστορία [αντίθετα] δεν είναι παρά μια αφήγηση της διαφθοράς και της παρακμής που επέρχονται πάντοτε όταν η πολιτική ενεργητικότητα και η νομοθετική αξιοπρέπεια έχουν ταυτοχρόνως εξαφανισθεί. Από εκείνη την εποχή, παύουμε να διαβάζουμε για νίκες και θριάμβους, και ο ιστορικός οφείλει να καταγράφει μόνο δυστυχίες και προσβολές. Ήρωες και πατριώτες δεν εμφανίζονται πλέον στο προσκήνιο· και είμαστε αναγκασμένοι να μιλούμε για το [ελληνικό] έθνος ως για μια μάζα της οποίας η γενική κατάπτωση δεν ανακουφίζεται από καμία επιμέρους διάκριση, ούτε [συγκεκριμένων] περιοχών ούτε ατόμων [...] [δεδομένης μάλιστα] της μεταφοράς κάθε εξουσίας, αστικής και πολιτικής [civil and political], από το σώμα των πολιτών στους [Ρωμαίους] κατακτητές τους⁶.

Αξιοπρόσεκτο είναι βέβαια το γεγονός ότι ο Έμερσον αρχίζει την *Ιστορία* του από την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους, και όχι από την υποταγή των ελληνικών πόλεων-κρατών στις στρατιωτικές δυνάμεις των βασιλείων της Μακεδονίας, του Φιλίππου και του Μεγάλου Αλεξάνδρου, όχι δηλαδή από τη μάχη της Χαιρώνειας. Είναι δύσκολο να τεκμηριωθεί το γιατί ο Ιρλανδός συγγραφέας κάνει αυτή την επιλογή, το αν δηλαδή θεωρούσε ή δεν θεωρούσε τους αρχαίους Μακεδόνες Έλληνες. Στην πραγματικότητα, η μόνη αναφορά του στους Μακεδόνες, και εν προκειμένω στον Μέγα Αλέξανδρο, είναι στο πλαίσιο του παρακάτω χωρίου, όπου επισημαίνει την, κατά γνώμη του, βασική αιτία που οδήγησε στην παρακμή και την πτώση της αρχαίας Ελλάδας, ήτοι «τη βαθμιαία εξαφάνιση της αγάπης για τη δόξα που χαρακτήριζε τους προγενέστερους Έλληνες». Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Έμερσον διατυπώνει αυτό το συμπέρασμα επικρίνοντας ταυτόχρονα εμφανικά τις απόψεις περί «φυσικών» ή στρατιωτικών αιτιών της περί ης ο λόγος παρακμής. Επίσης, αξίζει να επισημάνω ότι αυτό το στοιχείο της «φιλοδοξίας», το οποίο ο Έμερσον θεωρεί ως δομικό χαρακτηριστικό του αρχέγονου ελληνικού «εθνικού χαρακτήρα», θα το ξανασυναντήσουμε στη συνέχεια ως το κλειδί για την από μέρους του ερμηνεία των ιστορικών φάσεων όπου οι Έλληνες κατόρθωσαν να «επιστρέψουν στο προσκήνιο της ιστορίας»:

Από τον θάνατο σχεδόν του Μεγάλου Αλεξάνδρου αρχίζει να ανιχνεύεται η επιτάχυνση αυτής της εθνικής παρακμής. Αλλά αποτελεί μια εσφαλμένη ιδέα το να την αποδίδουμε σε κάποιες φυσικές αιτίες ή το να παίρνουμε ως δεδομένο ότι η

6. J. Emerson, *The History of Modern Greece*, Α', σ. 1-2.

στρατιωτική σύνεση ή η ατομική αντοχή των Ελλήνων αυτής της περιόδου ήταν έστω και λίγο κατώτερες από εκείνες των προπατόρων τους. [Αυτή η εθνική παρακμή] προέκυψε μέσα από μια μεταβολή στα κίνητρα και τα ερεθίσματα για δράση. Διότι [ήδη] επί δύο σχεδόν αιώνες πριν την πτώση της Αχαΐας μπορούμε να αντιληφθούμε τη βαθμιαία εξαφάνιση εκείνης της [...] αγάπης για τη δόξα που χαρακτήριζε τους παλαιότερους Έλληνες⁷.

Ο τρόπος που αντιλαμβάνεται ο Έμερσον ότι αποκαλεί «εθνικό χαρακτήρα» (ή και «εθνικότητα»⁸) των Ελλήνων προσδιορίζεται με σαφήνεια σε ένα χωρίο της *Ιστορίας* του όπου αποτιμά τις τελευταίες προσπάθειες των Ελλήνων να δημιουργήσουν μια σταθερή «εθνική συμμαχία» μεταξύ των πόλεων-κρατών τους. Μια τέτοια συμμαχία θα έθετε τα θεμέλια για να επιτύχουν την «εθνική τους ενότητα» και να αντιμετωπίσουν την επερχόμενη ρωμαϊκή λαίλαπα, που τούς απειλούσε συνολικά, στη βάση των αισθημάτων του «πατριωτισμού και της αρετής» τα οποία διέκριναν τους προγόνους τους. Πρόκειται εν ολίγοις για την από μέρους του αποτίμηση του ιστορικού ρόλου της αχαϊκής συμπολιτείας, η οποία είναι αποκαλυπτική της έμφασης που έδινε στο ζήτημα της «αδυναμίας» των αρχαίων Ελλήνων να συνενωθούν πολιτικά, στο ζήτημα δηλαδή του *πολιτικού σεπαρατισμού* που τούς διέκρινε:

Εις μάτην οι Αχαιοί, των οποίων η ακεραιότητα ήταν πάντοτε αξιοσημείωτη, προσπάθησαν να αναχαιτίσουν την επιταχυνόμενη καταστροφή, παγιώνοντας σε μια εθνική συμμαχία όσες από τις δυνάμεις του κράτους [βλ. του έθνους]

7. Στο ίδιο, Α', σ. 2-3.

8. Ιδιαίτερη προσοχή απαιτεί από τον σύγχρονο μελετητή της ιστορίας των ιδεών η χρήση του όρου «nationality» («εθνικότητα» ή «εθνότητα») από τους λογίους του 19ου αιώνα, και δη στην περίπτωσή μας από τον Έμερσον αλλά και τον Φίνλεϋ: τις περισσότερες φορές, ο όρος δηλώνει το σύνολο των ιδιοτήτων που καθιστούν ένα σύνολο ανθρώπων «έθνος». Στην αντίληψη αυτών των συγγραφέων –που ήταν, στον έναν ή τον άλλο βαθμό, εκπρόσωποι του βρετανικού φιλελευθερισμού της εποχής–, τέτοιες ιδιότητες δεν είναι μονάχα η γλώσσα, η θρησκεία, τα ήθη και τα έθιμα, αλλά και οι «εθνικοί θεσμοί (national institutions)» και ο «εθνικός χαρακτήρας (national character)»: όλα αυτά μαζί συνθέτουν αυτό που οι ίδιοι αποκαλούν «εθνική ύπαρξη» ή, καλύτερα, «εθνική υπόσταση» («national existence») ενός λαού. Θεώρησα λοιπόν ότι στις περιπτώσεις, τουλάχιστον, όπου ο όρος δηλώνει όχι το «έθνος», αλλά αυτό το σύνολο των εθνικών ιδιοτήτων ενός λαού, είναι προτιμότερο να τον αποδίδω ως «εθνικότητα». Για το ίδιο θέμα, βλ. Μ. Μηλιώρη, «Αρχαίος ελληνισμός και φιλελληνισμός», σ. 88. Για τις αμφισημίες του όρου «εθνικότητα» κατά τον 19ο αιώνα, πβ. G. Noiriel, «Socio-histoire d'un Concept. Les usages du mot "nationalité" au XIXe siècle», *Genèses*, τχ. 20 (Σεπτέμβριος 1995), σ. 4-23.

είχαν επιζήσει. Ο πατριωτισμός και η αρετή απουσίαζαν εξίσου για να στερεώσουν την ένωση, ούτε και μπορούσε ο τρόμος μπροστά στην επικείμενη ανατροπή να αναστείλει, [έστω και] για μια στιγμή, εκείνο το πνεύμα διχόνοιας και φθόνου που πάντοτε αποτελούσε τον όλεθρο των Ελλήνων. [...] “Δεν είναι”, λέει ο Κύριος Ραμπ⁹, “η απώλεια εδαφών ή η καταστροφή μιας αυτοκρατορίας αυτά που συνιστούν τον θάνατο ενός έθνους, αλλά η κατάπτωση εκείνων των θεσμών μέσα από τους οποίους είχε ανατραφεί στην υπεροχή και την τιμή καθώς και η παρακμή εκείνου του πνεύματος που είχε προσδώσει στα μέλη του [her inhabitants] ένα [εθνικό] χαρακτήρα. Όταν αυτή η απώλεια έχει ολοκληρωθεί, δεν βρίσκουμε πλέον εκείνο το οποίο συνιστά το ήμισυ της “εθνικότητας”, [δηλαδή] τον πατριωτισμό, ή, εφόσον ετούτος επιζεί, καθίσταται [...] άστατος και αβέβαιος: ο μόνος δεσμός [tie] που δεν έχει ακόμη αλλοτριωθεί [unalienated] αφορά στο κοινό έδαφος [the associations of the soil]. Παρ’ όλα αυτά, μια χώρα δεν συνίσταται μονάχα στη γη της, αλλά στα ήθη της, τους νόμους της και τη θρησκεία της”¹⁰.

Αυτές οι σκέψεις οδηγούν τον Έμερσον σε έναν αφορισμό, παρόμοιο με εκείνους που διέκριναν τη σχετική στάση των λογίων της εποχής του Διαφωτισμού: μετά από αυτή την εποχή και την κατοπινή της υποταγή στους Ρωμαίους, η Ελλάδα δεν μπορούσε πλέον να «έχει καμία απαίτηση επί της προσοχής της οικουμένης». Με άλλα λόγια, ο Ιρλανδός λόγιος θεωρεί πως η ιστορία των Ελλήνων μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση δεν ήταν ουσιαστικά τίποτε άλλο από ιστορία των κατακτήσεων που υπέστησαν:

Η εξέγερση των Ελλήνων κατά τον Μυθριδατικό Πόλεμο ήταν η μοναδική προσπάθεια που έκαναν για να ανακτήσουν την ελευθερία τους [...] Από την εποχή της βασιλείας του [Οκταβιανού] Αυγούστου μέχρι εκείνη της εισβολής των Βαρβάρων, η Ελλάδα [...] έδειχνε να μην έχει καμία απαίτηση επί της προσοχής της οικουμένης¹¹.

Κατά τη διάρκεια της περιόδου της εξουσίας των αυτοκρατόρων που αλληλοδιαδόχως κράτησαν το σκήπτρο της Ρώμης από τον θάνατο του Κλαύδιου μέχρι

9. Ο Έμερσον παραπέμπει εδώ στην Εισαγωγή που είχε συντάξει ο Αλφόνς Ραμπ (1786-1829) για το έργο του M. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce, pour servir à l'histoire de la guerre de l'indépendance. Avec une introduction historique par Alph. Rabbe*, 2 τόμοι, Παρίσι: Tournachon-Molin, 1824-1825, Α', σ. 1-184, σ. 1-2, παραφράζοντας τα λόγια του Γάλλου συγγραφέα, χωρίς πάντως να προδίδει το πνεύμα του πρωτότυπου κειμένου. Για τον Ραμπ και την Εισαγωγή του, πβ. M. Glencross, «Greece restored», σ. 43.

10. J. Emerson, *The History of Modern Greece*, Α', σ. 4-5.

11. Στο ίδιο, Α', σ. 11-12.

την ενθρόνιση του Μεγάλου Κωνσταντίνου, οι υποθέσεις της Ελλάδας δεν αποτελούν [αξιοσημείωτο] τμήμα των χρονικών της αυτοκρατορίας¹².

Εξίσου αφοριστική μοιάζει να είναι και η από μέρους του πραγμάτευση των χρόνων της καταπίεσης της Ελλάδας από τους Ρωμαίους κατακτητές της: «ο Φιλοποίμην και ο Πολύβιος ήταν οι τελευταίοι από τους πατριώτες της Ελλάδας», αν και το «πνεύμα» της, τα γράμματα δηλαδή και οι τέχνες της επιβίωσαν για μερικούς ακόμη αιώνες, εξαιτίας της υπεροχής τους έναντι των αντίστοιχων ρωμαϊκών, και δη χάρη στη ανάγκη που είχε η Ρώμη να χρησιμοποιεί την Ελλάδα «ως σχολείο για τη νεολαία της». Το τελικό κτύπημα, όμως, για τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, συνεχίζει ο Έμερσον, έμελλε να δοθεί από τον χριστιανισμό, ο οποίος, επιβάλλοντας τη δική του άποψη περί ηθικής, ήλθε ουσιαστικά να αποκαθλώσει το «σύστημα λογισμού» που συνέχε την αρχαία ελληνική πνευματική κληρονομιά:

Για περίπου επτακόσια χρόνια, η Αττική λειτούργησε ως σχολείο για τη νεολαία της Ρώμης, [...] μέχρι [δηλαδή] η εμφάνιση του χριστιανισμού να δώσει τη χαριστική βολή στις προκαταλήψεις των καθηγητών της, και η εισαγωγή μιας καθορισμένης θεωρίας περί ηθικής και ηθικότητας [ethics and morality] να αποτελειώσει εκείνο το σύστημα λογισμού και λογομαχίας που ήταν το στήριγμα των φιλοσόφων της [...] Ο Φιλοποίμην και ο Πολύβιος ήταν οι τελευταίοι από τους πατριώτες της [Ελλάδας], και ο Σιμπλίκιος¹³ και οι οπαδοί του ολοκλήρωσαν τη μακρά σειρά των φιλοσόφων της¹⁴.

Για τον Έμερσον, η κατάρκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους συμπορεύτηκε κατά κάποιον τρόπο με την παρακμή του πολιτικού συστήματος που είχε διαμορφώσει ο λαός της Ρώμης. Στο πλαίσιο ενός χωρίου που θυμίζει έντονα ανάλογες διατυπώσεις του Κοραή στο *Πολεμιστήριο Σάλπισμά του* –ο οποίος όφειλε βέβαια τις σχετικές ιστορικές του απόψεις στη μελέτη των ίδιων συγγραφέων που μελετούσε και ο Έμερσον, δηλαδή του Μοντεσκιέ, του Βολταίρου και του Γκίμπον–, ο Ιρλανδός λόγιος αποφαίνεται ότι ο λαός της Ρώμης υποτάχθηκε τελικά στην εξουσία των αυτοκρατόρων του, γινόμενος το ίδιο «σκλάβος» με τους άλλους λαούς που είχαν υποταγεί στη δύναμη των όπλων των ρωμαϊκών λεγεώνων:

Η αυτοκρατορία [ενν. τον λαό] της Ρώμης έφτασε στο αποκορύφωμα της παραλυσίας και της δυνάμει της λίγα μόλις χρόνια μετά την καθυπόταξη της

12. Στο ίδιο, Α', σ. 29.

13. Φιλόσοφος του 5ου μ.Χ. αιώνα που κατέφυγε αργότερα στην Περσία.

14. Στο ίδιο, Α', σ. 14.

επαρχίας της Αχαΐας και [τότε πλέον] κατέστη η ίδια σκλάβος εκείνων των τυράννων τους οποίους οι δικές της διχόνοιες είχαν περιβάλλει με την ανώτατη εξουσία [...] και εκείνος ο λαός που κάποτε είχε περιβάλλει βασιλείς με την πορφύρα και την εξουσία του δεν είχε πλέον καμιά υψηλότερη προσδοκία από τις απολαύσεις των αισθήσεων και δεν επιζητούσε καμιά άλλη ικανοποίηση πέρα από “ψωμί και δημόσια θεάματα”¹⁵.

Ο Έμερσον μοιάζει να μην προχωρά ούτε ένα βήμα πέρα από τους συγγραφείς που τον επηρέασαν ακόμη και όταν πραγματεύεται τα της μεταφοράς της έδρας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Κωνσταντινούπολη. Εν ολίγοις, δεν στέκεται περισσότερο από αυτούς πάνω στο ζήτημα της επιλογής του Μεγάλου Κωνσταντίνου να ιδρύσει ουσιαστικά μια νέα αυτοκρατορία στο ανατολικό κομμάτι της αυτοκρατορίας του και αναπαράγει ουσιαστικά τις δικές τους απόψεις περί των κινήτρων της απόφασης του Ρωμαίου μονάρχη. Μάλιστα, ακολουθεί και σε ένα άλλο σημείο τους μέντορές του, θεωρώντας τον Ιουλιανό τον Παραβάτη ως έναν από τους πιο σημαντικούς αυτοκράτορες που έχει να επιδείξει ο θρόνος της Κωνσταντινούπολης, και ιδίως ως τον μόνο που σεβάστηκε το παρελθόν και το μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας:

Από την εποχή της εκδίωξης των βαρβάρων κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κλαύδιου, η Ελλάδα είχε αρχίσει σιγά-σιγά να ανανήφει [...] η ενθρόνιση του Αυτοκράτορα Ιουλιανού, του επονομαζόμενου “Αποστάτη”, χαιρετίστηκε από τους Αθηναίους ως η χαρραγή της ευτυχίας· και η βασιλεία του θα μπορούσε δίκαια να θεωρηθεί ως η τελευταία ευτυχισμένη εποχή στα χρονικά της νεότερης Ελλάδας¹⁶.

Στον Έμερσον δεν συναντάμε μια αναλυτική προσέγγιση των αιτιών που οδήγησαν στον χωρισμό της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε ανατολική και δυτική και, στη συνέχεια, στη διαφοροποίηση της ιστορικής τύχης των

15. Στο ίδιο, Α', σ. 15.

16. Στο ίδιο, Α', σ. 32-33. Πβ.: «Ενώ η έκταση της ελληνικής αυτοκρατορίας ολοένα και περιοριζόταν, και τα σύνορά της διαρκώς παραβιάζονταν, η πρωτεύουσά της ήταν θέατρο επαναστάσεων και εγκλημάτων. Στην αυλή κυριαρχούσε μια συμπεριφορά που ήταν ένα μείγμα της πανουργίας των Ελλήνων και της αγριότητας των Θρακών. [...] Οι φρικτές εξελίξεις που μόλις είδαμε τρομάζουν και προκαλούν αποστροφή· πρέπει ωστόσο να παραδεχθούμε ότι από την εποχή του Κωνσταντίνου, του επονομαζόμενου και Μεγάλου, η αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης δεν είχε κυβερνηθεί διαφορετικά. Και, αν εξαιρέσει κανείς τον Ιουλιανό και δυο-τρεις άλλους, ποιος αυτοκράτορας δεν κηλίδωσε τον θρόνο με αίσχη και εγκλήματα;», Voltaire, *Essai sur les mœurs*, XV, κεφ. xxix, σ. 500 και 505-506.

δύο τμημάτων. Με άλλα λόγια, δεν τον απασχολεί ιδιαίτερα το γιατί η δυτική ρωμαϊκή αυτοκρατορία υπέκυψε στις εισβολές των «βαρβαρικών φύλων», ενώ δεν συνέβη το ίδιο με την ανατολική –ένα θέμα που, όπως θα δούμε, θα απασχολούσε ιδιαίτερα τον Φίνλεϋ. Πιθανότατα, ο Έμερσον θεωρούσε ότι η μοίρα της δυτικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας δεν ενέπιπτε στο θέμα του, για αυτό και περιορίζεται σε ένα «αντίο» στη Ρώμη και τον δυτικό κόσμο όταν έρχεται η στιγμή να επικεντρώσει την προσοχή του στα της αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης:

Εδώ [= 409 μ.Χ.] λέμε αντίο στην αυτοκρατορία των Ρωμαίων, η οποία στο εξής παύει να έχει οποιαδήποτε σχέση με τη μοίρα των υποθέσεων της Ελλάδας [...] η Ρώμη βούλιαξε στον ίδιο σχεδόν βαθμό δυστυχίας στον οποίο η ίδια είχε υπάρξει το μέσο για να βυθιστεί η Αθήνα. Το όνομα της “Αυτοκρατορίας της Δύσεως” έπαψε σύντομα να υφίσταται [...] και η Κωνσταντινούπολη κατέστη το κέντρο όλων όσα είχαν επιβιώσει στον κόσμο της επιστήμης ή του πολιτισμού¹⁷.

Περνώντας λοιπόν στα της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ο Έμερσον αναπαράγει για μια ακόμη φορά τους κοινούς τόπους του ευρωπαϊκού και του ελληνικού Διαφωτισμού. Η εικόνα που δίνει για αυτή την αυτοκρατορία είναι η ίδια ζοφερή εικόνα που έδιναν οι εμπνευστές του, και ιδίως ο Μοντεσκιέ¹⁸, πολλές διατυπώσεις του οποίου επαναλαμβάνει ο Ιρλανδός συγγραφέας, άλλοτε παραπέμποντας προσεκτικά στο έργο του και άλλοτε χρησιμοποιώντας απλώς εκφράσεις του που είχαν ήδη καταστεί κλασικές:

Από την κατάσταση της εξαθλιωμένης ανοησίας [impoverished imbecility] στην οποία είχε περιέλθει τώρα η Ελλάδα, θα μπορούσε φυσικά να υποτεθεί ότι κάποιος χρόνος έπρεπε να περάσει πριν να μπορέσει η ανανεωμένη της δύναμη να την καταστήσει ξανά έναν ενεργό παράγοντα [...] Στο μεταξύ, η παρακμή της [ανατολικο-ρωμαϊκής] αυτοκρατορίας προχωρούσε με μια ταχύτητα που

17. J. Emerson, *The History of Modern Greece*, Α', σ. 46-47.

18. Βλ. ενδεικτικά: «Το πάθος για διενέξεις κατέστη μια κατάσταση τόσο φυσική στους Έλληνες που, όταν ο Καντακουζηνός κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη, βρήκε τον αυτοκράτορα Ιωάννη και την αυτοκράτειρα Άννα να ασχολούνται με μια Σύνοδο εναντίον των εχθρών των μοναχών, και, όταν ο Μωάμεθ ο Β' την πολιορκήσε, [...] τούς απασχολούσε περισσότερο η Σύνοδος της Φλωρεντίας, παρά ο στρατός των Τούρκων. [...] Οι Έλληνες αυτοκράτορες είχαν τόσο λίγη σφροσύνη που, όταν οι διενέξεις καταλάγιαζαν, είχαν τη μανία να τις αναζωπυρώνουν», Montesquieu, *Considérations*, κεφ. xxii, σ. 176-177.

έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου, ο εθνικός της χαρακτήρας γινόταν κάθε χρόνο όλο και πιο αξιοκαταφρόνητος στα μάτια των γειτόνων της, καθώς και των εχθρών που την περιτριγύριζαν ζητώντας τη διαδοχική παράδοση των πιο αδύναμων επαρχιών της ως τίμημα για την παύση των επιθέσεων τους¹⁹.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, πολεμικές και ζητήματα συγκεχυμένης θεολογίας καταλάμβαναν εκείνα τα μεσοδιαστήματα που δεν ήσαν αφιερωμένα στο πιο επείγον ζήτημα της απόκρουσης των εχθρικών προσβολών· και ολόκληρη η σειρά των αυτοκρατόρων από τον Θεοδόσιο μέχρι τον Ιουστινιανό έμοιαζε πολύ περισσότερο να διακανονίζει τις συνόδους της Εκκλησίας, παρά να βελτιώνει τους θεσμούς του κράτους²⁰.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο τρόπος με τον οποίο ο Έμερσον αντιλαμβάνεται όσα ζητήματα έχουν να κάνουν με τη λειτουργία της χριστιανικής Εκκλησίας της Ανατολής. Εν προκειμένω, πέρα από τις επιρροές που έχει δεχτεί από τα έργα του Μοντεσκιέ, του Βολταίρου και του Γκίμπον, είναι φανερό η προτεσταντική του αποστροφή για τις προσπάθειες των οικουμενικών συνόδων να «προσδιορίσουν τα δυσνόητα μηνύματα της αγίας γραφής», πράγμα που ο ίδιος θεωρεί ως μάταιη και ιερόσυλη εισβολή «στα μυστήρια της Θείας φύσης»:

Οι τέσσερις σύνοδοι της Νικαίας, της Κωνσταντινούπολης [...] της Εφέσου και της Χαλκηδόνος συνιστούσαν κατά κύριο λόγο προσπάθειες αμετροεπών κληρικών να διεισδύσουν στα μυστήρια της Θείας φύσης και να προσδιορίσουν, χωρίς να έχουν γνώση γλωσσών ή κριτικό αίσθημα, τα δυσνόητα μηνύματα της αγίας γραφής [the obscurities of sacred writing]²¹.

Τα βέλη του Έμερσον στρέφονται ενίοτε και κατά συγκεκριμένων Βυζαντινών αυτοκρατόρων, ειδικά σε ό,τι έχει να κάνει με τη στάση τους αναφορικά με τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Εν προκειμένω, ο Έμερσον εκδηλώνει για άλλη μια φορά τα διαφωτιστικά αλλά και προτεσταντικά αντανάκλαστικά του, υιοθετώντας εν γένει μια άποψη η οποία περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα τις συνήθειες, το ποιόν και τον χαρακτήρα του «ελληνικού κλήρου», κυρίως κατά την εποχή της παντοδυναμίας του, δηλαδή τη βυζαντινή:

Η ιστορία της ελληνικής Εκκλησίας, από την καθιέρωση του χριστιανισμού ως εθνικής θρησκείας τον 4ο αιώνα έως την τελική ανατροπή της [ανατολικής] αυτοκρατορίας, αποτελεί ένα επίμονο και αηδιαστικό δείγμα φανατισμού.

19. J. Emerson, *The History of Modern Greece*, Α', σ. 48.

20. Στο ίδιο, Α', σ. 53.

21. Στο ίδιο, Α', σ. 53.

μισαλλοδοξίας, ανοησίας, διαφθοράς και εξευτελισμού. Το παράδειγμα της αποβλακωμένης δεισιδαιμονίας που επέδειξε ο Κωνσταντίνος ο Μέγας το μιμήθηκαν ευλαβικά οι “θεολόγοι-Καίσαρες” που τον διαδέχτηκαν στον θρόνο²².

Όσο για τη γενικότερη άποψη η οποία διακατέχει τις σελίδες της *Ιστορίας* του που είναι αφιερωμένες στη βυζαντινή περίοδο, αυτή δεν είναι άλλη από την αντίληψη ότι η ανατολικο-ρωμαϊκή αυτοκρατορία διέγραψε μια ιστορική πορεία γεμάτη από «δυστυχήματα» που την έφεραν ολοένα και περισσότερο κοντά στην τελική της καταστροφή:

Η βασιλεία του Ιουστινιανού αποτελεί μια μεγαλοπρεπή, αλλά ανούσια, εποχή στην ιστορία της βυθιζόμενης αυτοκρατορίας· η φήμη του, όμως, έχει θεμελιωθεί όχι επί ενός συμπεράσματος που προέκυψε από τα δικά του θετικά προσόντα, αλλά επί μιας σύγκρισης με την αδυναμία των προκατόχων του και τα δυστυχήματα εκείνων που τον διαδέχτηκαν²³.

Πολύ αρνητική είναι η γνώμη του Ιρλανδού λογίου και για τους Βυζαντινούς χρονογράφους –φανερή είναι πάλι εδώ η επίδραση του Γκίμπον–, τους οποίους θεωρεί εντελώς ακατάλληλους ως ιστοριογράφους, σε σύγκριση προφανώς με τους αρχαίους ομολόγους τους. Ωστόσο, ο Έμερσον δεν παραλείπει να διευκρινίσει ότι η μελέτη των Βυζαντινών συγγραφέων είναι απολύτως απαραίτητη για τον σύγχρονο ιστορικό της Ελλάδας, αφού αποτελούν τη «μοναδική πηγή πληροφοριών για αυτές τις μακρινές και σκοτεινές εποχές»:

Αυτοί οι χρονογράφοι των μεσαιωνικών χρόνων μπορούν στην πραγματικότητα να αντιμετωπιστούν ως κάποιοι που κομίζουν όχι την ίδια την ιστορία, αλλά υλικό για τη συγγραφή της· και είναι μονάχα η ανάγκη που τούς έχει προσδώσει δημοτικότητα και σπουδαιότητα, από τη στιγμή που αποτελούν τις μοναδικές πηγές πληροφοριών τις οποίες διαθέτουμε για αυτές τις μακρινές και σκοτεινές εποχές²⁴.

Το συμπέρασμα του Έμερσον για την περίοδο που ορίζεται από τη βασιλεία του Ιουλιανού του Παραβάτη μέχρι το 1204 είναι ότι, κατά τη διάρκειά της, τίποτα το πραγματικά αξιοσημείωτο, από καθαρά πολιτική άποψη, δεν συνέβη στην Ελλάδα και τους Έλληνες. Αυτού του είδους, μάλιστα, οι διατυπώσεις του Ιρλανδού λογίου θα έκαναν αργότερα τους σχολιαστές του, και κυρίως τον Τσινκίζεν και τον Παπαρρηγόπουλο, να αποφανθούν ότι, ουσιαστικά, συνέχισε το ζήτημα της έλλειψης επαρκών

22. Στο ίδιο, Α', σ. 334.

23. Στο ίδιο, Α', σ. 53.

24. Στο ίδιο, Β', σ. 150.

ιστορικών πληροφοριών για τη μια ή την άλλη εποχή με την αληθινή σημασία της εκάστοτε ιστορικής περιόδου ως προς την κατοπινή εξέλιξη του βίου του ελληνικού λαού:

Μέχρι την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους το 1204, η ιστορία της [Ελλάδας] είναι ένα κενό [is blank]: η Πελοπόννησος και η Αττική [...] παρέμεναν ακόμη τμήματα του εδάφους του Αυτοκράτορα, ένα παραλυμένο άκρο ενός γρήγορα αποσυντιθέμενου σώματος²⁵.

Σε ένα ακόμη χωρίο της *Ιστορίας* του που θυμίζει πάρα πολύ έντονα τα πολιτικά κείμενα του Αδαμάντιου Κοραή, το έργο του οποίου άλλωστε γνώριζε και παρέθετε, ο Έμερσον καταλήγει να διαπιστώσει ότι, κατά τη διάρκεια της εν λόγω ιστορικής περιόδου, οι Έλληνες καθυποτάχθηκαν πλήρως στον «απόλυτο δεσποτισμό των ηγεμόνων τους», φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να υιοθετήσουν και αυτήν ακόμη την εθνική ονομασία των κατακτητών τους, που είχε πλέον καταστεί επονείδιστη για ολόκληρο τον υπόλοιπο κόσμο:

Είχε στην πραγματικότητα παρέλθει ο καιρός που η παιδεία μπορούσε να θέλξει και η διάνοια να εξάψει τη φιλοδοξία των Ελλήνων. Από πολιτική και διανοητική άποψη, είχαν καταβυθιστεί σχεδόν χωρίς δυνατότητα απολύτρωσης· και η χωρίς αντίσταση υποταγή τους στον απόλυτο δεσποτισμό των ηγεμόνων τους είχε επιταθεί από μια αποκαρδιωτική συνειδητοποίηση του εξευτελισμού στον οποίο είχαν περιπέσει και από τον οποίο είχαν χάσει την ελπίδα ότι μπορούσαν να ανανήψουν. Όπως ο ασυλλόγιστος εγκληματίας, [...] επιζητούσαν, εγκαταλείποντας το όνομα των Ελλήνων, το οποίο αισθάνονταν ότι είχαν ατιμάσει, να καταπνίξουν τη λύπη τους και να κρύψουν τον ξεπεσμό τους με το να λάβουν εκείνο των Ρωμαίων. Ακόμη όμως και αυτός ο τίτλος είχε καταστεί εξίσου περιφρονητός στα μάτια του κόσμου: [...] ένα όνομα που δήλωνε ό,τι ήταν χυδαίο, φιλάργυρο, θρασύδειλο, ψεύτικο και ανέντιμο²⁶.

Η Εικονομαχία, το Σχίσμα, οι Σταυροφορίες και η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς

Εκεί όπου ο Έμερσον αρχίζει να διαφοροποιείται από τους κοινούς τόπους του Διαφωτισμού περί βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι από τη στιγμή που περνά στα γεγονότα της περιόδου η οποία έχει ως αφετηρία της την εικονομαχία και φτάνει μέχρι το 1204 και την κατάληψη της

25. Στο ίδιο, Α', σ. 56.

26. Στο ίδιο, Β', σ. 124-125.

Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους. Ο τρόπος με τον οποίο ο Ιρλανδός λόγιος πραγματεύεται αυτή την περίοδο καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τα θρησκευτικά του πιστεύω, τα οποία τον κάνουν πάντως να αναδεικνύει στοιχεία της σύγκρουσης ανάμεσα στην Καθολική Δύση και την Ορθόδοξη Ανατολή που διέφευγαν κάπως της προσοχής των συγγραφέων που τον είχαν εμπνεύσει –με την εξαίρεση ίσως του Γκίμπον, που είχε ωστόσο μια έντονα αντικληρική στάση. Τα στοιχεία που αναδεικνύει ο Έμερσον επρόκειτο να αποτελέσουν μια επιπλέον πηγή έμπνευσης για τους Έλληνες ιστοριογράφους του 19ου αιώνα, οι οποίοι θα τοποθετούσαν το ζήτημα του Σχίσματος μεταξύ Καθολικής και Ορθόδοξης Εκκλησίας στο επίκεντρο της προβληματικής τους αναφορικά με τη βυζαντινή περίοδο. Επιπλέον, αυτή η στάση του Έμερσον είναι ενδεικτική της έλλξης που θα ασκούσαν στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος ιδέες προτεσταντικής έμπνευσης, φορείς των οποίων ήταν Βρετανοί και Γερμανοί συγγραφείς που θα αμφισβητούσαν σταδιακά τη μέχρι τότε ξεκάθαρη κυριαρχία των Γάλλων λογίων σε ό,τι είχε να κάνει με τις αναφορές των Ελλήνων συναδέλφων τους.

Η ενασχόληση του Έμερσον με τα του Σχίσματος αρχίζει λοιπόν με την από μέρους του υπόδειξη των καθαρώς ιστορικών δεδομένων της εποχής, του γεγονότος δηλαδή ότι, από μια χρονική στιγμή και έπειτα, η Ελλάδα ήταν το θέατρο των συγκρούσεων μεταξύ των αυτοκρατορικών δυνασκειών της Κωνσταντινούπολης και της Δύσης:

Η Ελλάδα, η οποία έκειτο στο ενδιάμεσο μεταξύ των δύο μεγάλων δυναστειών του ανατολικού και του δυτικού κόσμου, κατέστη εκείνη που υπέφερε παθητικά εξαιτίας των αμοιβαίων διενέξεών τους και το αδύναμο σημείο το οποίο γινόταν σε όλες τις περιπτώσεις στόχος επίθεσης, είτε για ικανοποιηθεί έτσι η σκληρότητα των εμπολέμων είτε προκειμένου αυτοί να εκδικηθούν για τις προσβολές που τούς είχαν γίνει. [...] Προκύπτει τώρα ένα διάλειμμα σχεδόν ενός αιώνα, στον οποίο καμία αναφορά δεν γίνεται στις υποθέσεις της δύσμοιρης χώρας: αλλά πλησίαζε γρήγορα μια περίοδος όπου αυτή επρόκειτο ξανά να υποστεί μια αλλαγή αφεντών και να γίνει το θύμα νέων πολέμων –πολέμων τους οποίους δεν είχε προκαλέσει η ίδια και από τους οποίους δεν είχε κανένα συμφέρον, ούτε ως προς τα όσα προηγήθηκαν αυτών ούτε ως προς τους λόγους για τους οποίους αυτοί έγιναν. Αναφέρομαι στην κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, το 1204 μ.Χ.²⁷

Μακρινή αφετηρία αυτών των συγκρούσεων ήταν, όπως θεωρεί ο

27. Στο ίδιο, Α', σ. 59-60.

Έμερσον, «ο πολιτικός διαχωρισμός των ανατολικών και των δυτικών αυτοκρατορικών δυναστειών», δηλαδή ο χωρισμός της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε ανατολική και δυτική, που κατέστη πιο επώδυνος από τη στιγμή της πτώσης της δυτικής στα χέρια των Γότθων. «Ο δεσμός», όμως, «της παλαιάς σχέσης καθώς και ο ισχυρός δεσμός της κοινής θρησκείας» είχαν εξακολουθήσει να συνέχουν, σύμφωνα με τον Ιρλανδό συγγραφέα, τους δύο κόσμους, μετά και τον θρησκευτικό προσηλυτισμό των «βάρβαρων» εισβολέων στη Δύση. Ωστόσο, δεν θα αργούσε να επέλθει η στιγμή όπου το «πνεύμα διαίρεσης και λογομαχίας, που πάντοτε υπήρξε το ολέθριο χαρακτηριστικό των Ελλήνων» –σύμφωνα και με τις κλασικές διατυπώσεις του Μοντεσκιέ²⁸– θα έβρισκε «μια αφορμή για διαμάχη» στο ζήτημα της λατρείας των εικόνων και θα εισήγαγε τους δύο μέχρι πρότινος συμμάχους σε μια διαδικασία ανελέητης σύγκρουσης:

Ο πολιτικός διαχωρισμός των ανατολικών και των δυτικών [ρωμαϊκών] δυναστειών, ο οποίος προχωρούσε βαθμιαία, αν και αδιόρατα, από την εποχή του θανάτου του [Μεγάλου] Κωνσταντίνου, έλαβε την οριστική του επιβεβαίωση κατά τη βασιλεία του Ονωρίου και του Αρκαδίου, ή μάλλον με την ανατροπή από τον Αλάριχο τον Γότθο της εξουσίας που ασκούσε ο τελευταίος [στο δυτικό τμήμα]. Αλλά ο δεσμός της παλαιάς σχέσης καθώς και ο ισχυρός δεσμός της κοινής θρησκείας εξακολουθούσαν να συντηρούν μια φιλική σχέση και μια σταθερή, αλλά ακαθόριστη, επαφή ανάμεσα στις αυλές της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης. Ακόμη, όμως, και αυτή η ανταλλαγή αβροφροσύνης επρόκειτο σύντομα να σβήσει. Και εκείνο το πνεύμα διαίρεσης και λογομαχίας που πάντοτε υπήρξε το ολέθριο χαρακτηριστικό των Ελλήνων δεν άργησε να ανακαλύψει μια αφορμή για διαμάχη στην επιχειρούμενη από αυτούς κατάργηση των εικόνων κατά τον 8ο και 9ο αιώνα²⁹.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο τρόπος με τον οποίο ο Έμερσον παρουσιάζει τις καταβολές της Εικονομαχίας, την οποία και προσπαθεί να αναγάγει στην παλαιά σύγκρουση ανάμεσα στις, εβραϊκών επιρροών, αντιλήψεις των πρώτων («γνήσιων») χριστιανών και σε εκείνες των Ελλήνων ειδωλολατρών. Ο ίδιος, φυσικά, ως Προτεστάντης, βλέπει με συμπάθεια –όσο και αν καταδικάζει τις επιμέρους μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν–

28. «Οι Έλληνες, σπουδαίοι ομιλητές, έντονα φιλόνοικοι και εκ φύσεως σοφιστές, δεν έπαυαν να εμπλέκουν τη Θρησκεία σε έριδες», Montesquieu, *Considérations*, κεφ. xxii, σ. 175.

29. J. Emerson, *The History of Modern Greece*, Α', σ. 61-62.

την προσπάθεια των εικονομάχων αυτοκρατόρων να «μεταρρυθμίσουν»³⁰ την κοινωνία τους και να σταματήσουν αυτό που αντιλαμβάνεται ως σταδιακό ξανακύλισμα των Ελλήνων, μέσα από την εντεινόμενη λατρεία των εικόνων, στην ειδωλολατρική θρησκεία των αρχαίων προγόνων τους. Θεωρεί δηλαδή ότι, όντως, η εικονολατρία ήταν μια μορφή ειδωλολατρίας και μάλιστα επισημαίνει ότι εκείνοι που τελικά οδηγήθηκαν ανοικτά σε μια νέα μορφή ειδωλολατρίας ήσαν περισσότερο οι Καθολικοί, οι οποίοι έφτασαν στο σημείο να διακοσμήσουν τους ναούς τους με αγάλματα. Οι «Έλληνες» αντίθετα, δηλαδή οι Βυζαντινοί, υφιστάμενοι στον χώρο της ανατολικής αυτοκρατορίας τις «ειρωνείες των Εβραίων και των Μωαμεθανών», συνειδητοποίησαν έστω και πρόσκαιρα, κατά τον Έμερσον, την απομάκρυνσή τους από τις αρχές της ορθής χριστιανικής πίστης και αποκαθάρωσαν τις εικόνες, εισερχόμενοι όμως έτσι σε μια διαδικασία αέναης σύγκρουσης με τη λατινική Δύση:

Αυτή η περίφημη διένεξη που συνέχισε να υφίσταται μεταξύ των Εικονομάχων και των Ρωμαίων αντιπάλων τους [...] κατέληξε εντέλει στην τελική απόσχιση της ελληνικής από τη λατινική Εκκλησία [schism of the Greek from the Latin church] και στη σταθερή θεμελίωση στην Ιταλία της κοσμικής εξουσίας των Παπών, οι οποίοι την επέκτειναν τελικά σε ολόκληρη την Ευρώπη. Οι πρώτοι χριστιανοί, εξαιτίας της σύνδεσής τους με τους Εβραίους και του νεοαποκτημένου μίσους τους για την [αρχαία] ελληνική μυθολογία, διατηρούσαν μια ακατανίκητη αποστροφή για τη χρήση των εικόνων [...] Στην Ιταλία ήταν πάντως που η επιρροή αυτών [που ήθελαν μια ουσιαστική παλινόρθωση του παγανισμού] απέκτησε πιο σταθερές βάσεις: το Πάνθεον και το Βατικανό διακοσμήθηκαν με τα εμβλήματα μιας νέας προκατάληψης, και εκείνα τα αγάλματα που η αρχαία πίστη είχε σχεδιάσει για τον Δία ή την Αφροδίτη χαιρετίζονταν από τους νέους λάτρεις τους υπό τα πιο δημοφιλή ονόματα του Αγίου Πέτρου ή της Παρθένου. Τελικά, στις αρχές του 8ου αιώνα, οι ειρωνείες των Εβραίων και των Μωαμεθανών άρχισαν να προειδοποιούν τους Έλληνες πως, σε ό,τι αφορούσε στις μορφές της λατρείας τους, είχαν ξανακυλήσει στα σφάλματα των πατέρων τους: [...] η ενθρόνιση του Λέοντος του

30. Ως προσπάθεια «μεταρρύθμισης» και «αναμόρφωσης» της βυζαντινής κοινωνίας προς το ορθολογικότερο –παρά τις όποιες ενστάσεις τους επί των καθαρώς θεολογικών ζητημάτων– θα έβλεπαν αργότερα τις προσπάθειες των εικονομάχων αυτοκρατόρων τόσο ο Παπαρρηγόπουλος όσο και ο Ζαμπέλιος των *Βυζαντινών Μελετών*. βλ. σχετικά I. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque*, σ. 285-286 και 301-304.

Ισαύρου ήταν το σύνθημα για την απαρχή της μεταρρύθμισης [reformation]³¹.

Η σύγκρουση αυτή παρήγαγε κατά τον Ιρλανδό λόγιο μια σειρά συνεπειών όχι μονάχα για τα εμπλεκόμενα μέρη αλλά και για ολόκληρη την ανθρωπότητα, αφού, αν μη τι άλλο, σε αυτήν εντοπίζονται οι ρίζες της πολιτικής εξουσίας «των επισκόπων της Ρώμης» επί του συνόλου της χριστιανοσύνης. Ειδικότερα όμως σε ό,τι αφορά στη βυζαντινή αυτοκρατορία, η Εικονομαχία οδήγησε στη μεταφορά της παπικής εύνοιας από την Κωνσταντινούπολη στη νεοσύστατη αυτοκρατορία του Καρλομάγνου, συντελώντας έτσι στη δημιουργία ενός νέου σημαντικού πόλου πολιτικής εξουσίας στη Δύση και, σταδιακά, στον περιορισμό των εδαφικών κτήσεων «των απογόνων του Κωνσταντίνου» σε περιοχές όπου, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, κυριαρχούσε το «ελληνικό» στοιχείο:

Η διένεξη [...] ενέπλεξε τα ανατολικά και τα δυτικά βασίλεια σε μια σύγκρουση εκατόν είκοσι ετών, τις λεπτομέρειες της οποίας θα ήταν εξίσου ανώφελο όσο και αδύνατον να συγκεκριμενοποιήσω, η οποία κατέληξε ωστόσο να παραγάγει ένα πνεύμα πικρής εχθρότητας στα μυαλά των δύο εθνών, θεμελιώνοντας την πολιτική επιρροή των επισκόπων της Ρώμης και, τελικά, μεταφέροντας τον όρκο υποταγής της Ιταλίας από τη δυναστεία της Κωνσταντινούπολης στο πιο μεγαλοπρεπές προτεκτοράτο του Καρλομάγνου. [...] Σε αυτή την κρίσιμη στιγμή, η επικράτεια των απογόνων του Κωνσταντίνου περιορίστηκε σιγά-σιγά σε μια πολύ στενή έκταση: [...] από όλες τις γιγάντιες κτήσεις του [Κωνσταντίνου], οι αυτοκράτορες διατηρούσαν τώρα απρόσκοπτη κατοχή κυρίως της Μακεδονίας, της Θράκης, της Ελλάδας και της Μικράς Ασίας³².

Ο επόμενος ιστορικός παράγοντας που επέτεινε τη σύγκρουση Δύσης και Ανατολής ήταν οι κατακτήσεις του Ισλάμ, και κυρίως η κατάληψη των Αγίων Τόπων η οποία οδήγησε στην έναρξη των χριστιανικών Σταυροφοριών. Ο Έμερσον αντιπαραβάλλει εν προκειμένω την κατάσταση της «ανατολικής αυλής, της οποίας η μεγαλοπρέπεια ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την περιβάλλουσα αθλιότητα των απεγνωσμένων κτήσεών της» με «τον ομόφωνο ξεσηκωμό του δυτικού κόσμου», ο οποίος, «προκειμένου να ανακτήσει τους Ιερούς Τόπους από την εξουσία των απίστων», «ανέβαλε για μια κατοπινή περίοδο την εύκολη στρατιωτική του νίκη επί της Αυτοκρατορίας της Ανατολής»³³. Είναι δε, για τον ίδιο, φανερό ότι επρόκειτο πλέον για δύο τελείως διαφορετικούς κόσμους, οι οποίοι αντλούσαν τις

31. J. Emerson, *The History of Modern Greece*, Α', σ. 62-64.

32. Στο ίδιο, Α', σ. 64-65.

33. Βλ. στο ίδιο, Α', σ. 69.

αντίστοιχες μνήμες τους από τη Ρώμη και την αρχαία Ελλάδα, και των οποίων η τελική αναμέτρηση καθίστατο ολοένα και περισσότερο αναπόφευκτη δεδομένων των θρησκευτικών παθών της εποχής:

μια νέα κατάσταση πραγμάτων εισήχθη από τους θριαμβευτές Τούρκους, και οι σκληρότητες που διεπράχθησαν εναντίον εκείνων που είχαν αφοσιωθεί στον Άγιο Τάφο οδήγησαν στην κήρυξη της πρώτης Σταυροφορίας το 1099 μ.Χ. Τα γεγονότα αυτής καθώς και των επόμενων εκστρατειών [...] είναι αφενός πολύ γνωστά για να χρειάζονται λεπτομέρειες και αφετέρου πολύ μικρή σχέση έχουν με το θέμα της παρούσας σκιαγραφίας. Έρχομαι τώρα στην περίοδο της τέταρτης Σταυροφορίας στα 1203 μ.Χ., τα γεγονότα της οποίας παρήγαγαν συνέπειες πολύ σημαντικές για την τύχη της Ελλάδας. Από την πιο πρώιμη περίοδο της επαφής μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων, οι μεν είχαν διαμορφώσει για τους δε μια περιφρόνηση την οποία σπανίως δεν εξέφραζαν με λέξεις ή δεν επικύρωναν με πράξεις. Ο Έλληνας, από τη μια μεριά, υπερήφανος για την υπεροχή του στα γράμματα και τις τέχνες, απεχθανόταν τις άξεστες προσδοκίες των ανώτερων από αυτόν στον πόλεμο [δυτικών του αντιπάλων]· ενώ ο αλαζονικός και προοδευών Ρωμαίος κοιτούσε με προσβλητική υπεροψία το πνεύμα των υποτελών του, που βρισκόταν σε κατάσταση κατάπτωσης και οπισθοδρόμησης. [...] η διένεξη έφτασε στην ακμή της με τα γεγονότα στα οποία αναφέρθηκα, κατά την περίοδο της παλινόρθωσης της δυτικής αυτοκρατορίας από τον Καρλομάγνο [...] και, όπως σε όλες τις εποχές της Εκκλησίας, κάποιος που ήταν μέλος μιας σέκτας [sectarian] αντιμετωπιζόταν ως πιο εχθρικός από ό,τι ένας αιρετικός³⁴.

Παρ' όλη την απέχθειά του, την τροφοδοτούμενη από την προσήλωσή του στις αρχές του Διαφωτισμού, προς τον θρησκευτικό φανατισμό των μεσαιωνικών χρόνων, ο Έμερσον αποτολμάει τελικά να συγκρίνει την οργάνωση και τη λειτουργία της Ορθόδοξης-ανατολικής με εκείνη της Καθολικής-δυτικής Εκκλησίας· και αυτή η σύγκριση ενεργοποιεί για άλλη μια φορά τα προτεσταντικά του πιστεύω. Θεωρεί λοιπόν ότι οι ιερείς της Ορθόδοξης Εκκλησίας αντιστάθηκαν στον «απόλυτο δεσποτισμό» του Πάπα και έτσι γλίτωσαν ως ένα βαθμό από τη διαφθορά που κυρίευσε από μια στιγμή και έπειτα τη λατινική Εκκλησία. Αυτό όμως που είναι το πιο εντυπωσιακό στην όλη συλλογιστική του Έμερσον είναι το ότι εκτιμά πως εκείνο που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο σε αυτή την αντίσταση των «Ελλήνων ιερέων» απέναντι στις παπικές αξιώσεις ήταν, ούτε λίγο ούτε

34. Στο *ίδιο*, Α', σ. 70-71.

πολύ, οι δημοκρατικές παραδόσεις του λαού τους, οι οποίες είχαν κατά ένα μέρος επιβιώσει και στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής του οργάνωσης –ένα επιχείρημα που θα συναντήσουμε αργότερα και στον Φίνλεϋ, και μάλιστα σε πολύ πιο αναπτυγμένη μορφή, που εντάσσεται σε μια συνολική αντίληψη περί «εθνικής ιδιομορφίας» των Ελλήνων:

Και όμως, παρ' όλη τη διαφθορά της, η οργάνωση [constitution] της Εκκλησίας [των Ελλήνων] ήταν περισσότερο καθαρή από ό,τι εκείνη της Εκκλησίας των Ρωμαίων, και [οι Έλληνες ιερείς], διατηρώντας ένα μέρος από τις δημοκρατικές τους συνήθειες, απέρριψαν τον απόλυτο δεσποτισμό ακόμη και στις εκκλησιαστικές τους ρυθμίσεις. Οι αρχές της πίστης τους ρυθμιζόνταν όχι με βάση τις εντολές ενός αλάθητου αυτάρχου [autocrat], αλλά με βάση την ομόφωνη γνώμη ενός συνεδριάζοντος συμβουλίου, και αντιμετώπιζαν με αγέρωχη περιφρόνηση τις αξιώσεις κάποιου [ενν. τον Πάπα] που, έχοντας εκλεγεί, όπως και αυτοί, [απλός] επίσκοπος μιας επαρχίας, πάσχιζε να σφετεριστεί την πνευματική κυριαρχία του κόσμου³⁵.

Επιπλέον, ο Έμερσον θεωρεί ότι αυτή η σθεναρή αντίσταση του –κατά άλλα επιλήψιμου– Ορθόδοξου κλήρου απέναντι στις παπικές αξιώσεις είχε σημαντικότερες συνέπειες όχι μονάχα για την κατοπινή ιστορία του ελληνικού λαού αλλά και για την ιστορία ολόκληρης της Ευρώπης. Εν ολίγοις, ο Ιρλανδός λόγιος αποφαινεται ότι σε αυτήν ακριβώς την αντίσταση οφείλεται όχι μονάχα η επιβίωση του ελληνικού έθνους μετά την οθωμανική κατάκτηση, και δη η αποτροπή της συγχώνευσής του με τους αλλόθρησκους κατακτητές του, αλλά και, νωρίτερα, η επιβίωση της γλώσσας και των γραμμάτων των αρχαίων Ελλήνων, τα οποία θα είχαν ολοκληρωτικά «ξεχαστεί» αν είχαν επιβληθεί στους απογόνους τους «η γλώσσα, τα έθιμα και τα εθνικά ήθη» των Δυτικών –μια εξέλιξη που θα ήταν ιδιαίτερα επώδυνη όχι μονάχα για την Ελλάδα αλλά και για το σύνολο της πολιτισμένης Ευρώπης:

Το μοναδικό ευεργέτημα για το οποίο [οι Ορθόδοξοι ιερείς] μπορούν να αξιώνουν την ευγνωμοσύνη του έθνους ήταν το ότι δεν άφησαν να σβήσει η ετοιμοθάνατη σπίθα των ελληνικών γραμμάτων καθώς και το ότι υπήρξαν το όχημα χάρη στο οποίο κληροδοτήθηκε στους δύσμοιρους Έλληνες η γλώσσα των πατέρων τους. Αν στον αγώνα για τα πρωτεία μεταξύ του ποντίφικα της Ρώμης και [του πατριάρχη] της Κωνσταντινούπολης είχε καταφέρει ο πρώτος να αποκτήσει από νωρίς μια υπεροχή, οι συνέπειες που θα προέκυπταν για

35. Στο ίδιο, Α', σ. 409.

τους Έλληνες είναι προφανείς: η γλώσσα, τα έθιμα και τα εθνικά ήθη του θριαμβευτή θα είχαν υιοθετηθεί και θα είχαν γίνει αντικείμενο μίμησης από τους οπαδούς του ηττημένου αντιπάλου του, και τα υπολείμματα του ελληνικού πνεύματος –που χρησίμευσαν, κατά τον 9ο και 10ο αιώνα [ενν. κατά τον λεγόμενο «πρώτο ουμανισμό» των βυζαντινών χρόνων], στο να διεγείρουν μια δίψα για μάθηση στην Κωνσταντινούπολη και στο να εισαγάγουν, κατά τον 15ο και 16ο αιώνα [ενν. την Αναγέννηση], τη μελέτη και την καλλιέργεια των αθηναϊκών γραμμάτων στην Ευρώπη– θα είχαν αγνοηθεί και ξεχαστεί³⁶.

Νομίζω ότι η συγκεκριμένη άποψη του Έμερσον θα αποδεικνυόταν ως μια από τις πλέον ελκυστικές για τους Έλληνες εθνικούς ιστοριογράφους ιδέες του και θα αποτελούσε έναν από τους πλέον ισχυρούς κοινούς τόπους της εθνικής ιστορικής σχολής, αλλά και γενικότερα της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Εξίσου καθοριστική θα αποδεικνυόταν όμως και μια άλλη επιμέρους, και πολύ συναφής με την προηγούμενη, θέση του Ιρλανδού συγγραφέα, σύμφωνα με την οποία η αντίσταση των Ελλήνων της βυζαντινής αυτοκρατορίας προς τους Λατίνους κατακτητές της και, εν συνεχεία, η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τα βυζαντινά στρατεύματα έφεραν τους Έλληνες, για πρώτη ίσως φορά στην ιστορία, πολύ κοντά στην ομόδοξη με αυτούς αυτοκρατορική δυναστεία της Πόλης, νομιμοποιώντας κατά κάποιο τρόπο στο εξής την «ελληνική» ονομασία της αυτοκρατορίας και ανοίγοντας μια νέα σελίδα στα χρονικά του ελληνικού λαού, όχι τόσο ένεκα του αριθμού των ιστορικών «περιστατικών» που θα ακολουθούσαν όσο λόγω της σημασίας τους για τη μετέπειτα πορεία του «ελληνικού έθνους». Δεν χρειάζεται, νομίζω, να υπενθυμίσω πόσο αυτονόητα θα ακούγονταν όλα αυτά στα επόμενα χρόνια, όχι μονάχα στο πλαίσιο της εθνικής ιστορικής σχολής αλλά και, αργότερα, σε μια ολόκληρη σειρά Ελλήνων ιστορικών που φθάνει μέχρι και τις μέρες μας:

μπορεί να ειπωθεί ότι [τότε] η Ελλάδα ενώθηκε ξανά σταθερά με την ελληνική αυτοκρατορία. Καμία εποχή στην ιστορία της Ελλάδας δεν είναι τόσο γεμάτη από ποικίλα περιστατικά όπως αυτή που παρεμβάλλεται ανάμεσα στην επιστροφή της οικογένειας των Παλαιολόγων στον θρόνο και στην τελική τους ανατροπή από τον Μωάμεθ τον Β'³⁷.

Για τον Έμερσον, η τελική έκβαση της σύγκρουσης του Βυζαντίου με τη λατινική Δύση δεν ήταν άλλη από την τελική καταστροφή του από τον

36. Στο ίδιο, Α', σ. 412-413.

37. Στο ίδιο, Α', σ. 117.

στρατό του Μωάμεθ του Πορθητή. Όσες προσπάθειες και αν έκανε ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος να συνδιαλεχθεί τόσο με τους Δυτικούς όσο και με τους Οθωμανούς, η μοίρα της Κωνσταντινούπολης, κατά τον Ιρλανδό λόγιο, είχε σφραγιστεί από την ημέρα κατά την οποία η Δύση αποφάσισε να παραβιάσει τα σύνορα της βυζαντινής αυτοκρατορίας, εξασθενίζοντας οριστικά τις όσες δυνάμεις στρατιωτικής αντίστασης απέμεναν στον κόσμο της χριστιανικής Ανατολής. Και βέβαια, όταν βλέπουμε με πόση ένταση ο Έμερσον κατακρίνει γενικά τη στάση της παπικής Δύσης έναντι του Βυζαντίου, δεν είναι να απορούμε για το ότι υιοθετεί εν προκειμένω απόψεις οι οποίες αποτελούσαν πλέον κοινό τόπο ακόμη και για Γάλλους συγγραφείς όπως ο Ραφενέλ και ο Βιλλμαίν:

Εις μάτην ο αυτοκράτορας προσπάθησε να συνδιαλεχθεί με κάποιον του οποίου η φιλοδοξία δεν γνώριζε όρους δικαιοσύνης και του οποίου το ξίφος αρκούσε για να ισχυροποιήσει ό,τι αυτός επιθυμούσε να υπαγορεύσει. Εις μάτην αιτήθηκε την προστασία των αυλών της Ευρώπης· δεν μπορούσαν να αρνηθούν σε αυτόν τη βοήθειά τους [...] [αλλά] κανένα πλοίο δεν ξεκίνησε από τα λιμάνια της Γένοβας ή της Βενετίας πριν από τη στιγμή όπου η δυστυχής πόλη δεν υπήρχε πλέον. [...] [Ο Μωάμεθ] ήταν καλά ενημερος περί της παγερούς αδιαφορίας που εκδήλωσαν για τη μοίρα του Κωνσταντίνου [Παλαιολόγου] οι ηγεμόνες της Ευρώπης³⁸.

Θα κλείσω την αναφορά μου στα της βυζαντινής αυτοκρατορίας με ένα χωρίο (που λειτουργεί εν είδει «επισκόπησης») από την *Ιστορία* του Έμερσον το οποίο επιτρέπει να συνδεθεί αυτή η ενότητα του κεφαλαίου που είναι αφιερωμένο στον Ιρλανδό συγγραφέα με εκείνη που ακολουθεί και αφορά στα της οθωμανικής κατάκτησης. Στο παρακάτω χωρίο είναι ταυτόχρονα φανερό η επιρροή που τού άσκησαν συγγραφείς όπως ο Βιλλμαίν και ο Ρίζος Νερουλός, οι οποίοι, αφενός, αναδείκνυαν το γεγονός ότι, από την εποχή των Ρωμαίων αυτοκρατόρων –από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, κατά τον Έμερσον–, ουσιαστικά δεν είχε συγγραφεί ιστορία της Ελλάδας και, αφετέρου, εξήραν τον ηρωισμό που είχε επιδείξει ο τελευταίος αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος. Ιδιαίτερα σημαντική είναι εδώ η επιρροή του Βιλλμαίν, ο οποίος επέμενε, με τη μεγαλύτερη δυνατή έμφαση, στη σημασία που είχε για την άνθηση του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, και δη για την Αναγέννηση, η φυγή των «Ελλήνων λογίων» του Βυζαντίου προς την

38. Στο ίδιο, Α', σ. 131.

Ιταλία, όταν η πτώση της Κωνσταντινούπολης ήταν πλέον αναπόφευκτη. Το πραγματικά καινοτόμο, ωστόσο, στοιχείο που ο Έμερσον προσθέτει σε όλα αυτά έχει να κάνει με την παρατήρησή του ότι, «προς τα τέλη της πολιτικής τους ύπαρξης», και υπό τη «διακυβέρνηση της οικογένειας των Παλαιολόγων», οι Βυζαντινοί λόγιοι, «νοιώθοντας ντροπή για τη δική τους εκφυλισμένη παραγωγή», είχαν πλέον αρχίσει να στρέφονται «με απληστία προς τα γράμματα των προγόνων τους», δηλαδή των αρχαίων Ελλήνων, και ότι ουσιαστικά σε αυτό το γεγονός είναι που θα οφειλόταν στη συνέχεια η δυνατότητά τους να μεταλαμπαδεύσουν στη Δύση τον πλούτο των αρχαιοελληνικών γραμμάτων. Δεν χρειάζεται, και πάλι, νομίζω, να υπενθυμίσω σε ποιο βαθμό θα αναπαραγόταν στη συνέχεια αυτή η άποψη του Έμερσον από τους Έλληνες ιστορικούς, όχι μονάχα από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο αλλά και από ιστορικούς όπως ο μαρξιστής Γιάνης Κορδάτος και οι συνεχιστές του³⁹:

Κάνοντας μια επισκόπηση της περιόδου από τον Κωνσταντίνο τον Μέγα μέχρι την ανατροπή της αυτοκρατορίας, δεν μπορούμε να αποφύγουμε να αναλογιστούμε πόσο μικρό είναι το ποσοστό των συγγραφέων που γεννήθηκαν σε ό,τι μπορεί κυριολεκτικά να αποκληθεί Ελλάδα. Η συνεισφορά της Αθήνας, της Θήβας και της Πελοποννήσου είναι συγκριτικά μηδενική, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των συγγραφέων προέρχεται από την Αλεξάνδρεια, το Βυζάντιο [ενν. την Κωνσταντινούπολη] ή τις επαρχίες. Κατά τη διάρκεια αυτής της μακράς περιόδου, η πρόοδος του ανθρώπινου πνεύματος –η οποία στην Ιταλία και τη Δύση προχωρούσε ακατάπαυστα, μολονότι με αργούς ρυθμούς– έμοιαζε να έχει σχεδόν σταματήσει στην Κωνσταντινούπολη. Κατά τη διάρκεια δώδεκα σχεδόν αιώνων, [...] καμία μεγάλη έξαρση δημιουργικής ευφυΐας δεν προστέθηκε στην κληρονομιά την οποία [οι Έλληνες] είχαν λάβει από τους προγόνους τους. [...] Προς τα τέλη της πολιτικής τους ύπαρξης, και υπό τη διακυβέρνηση μιας οικογένειας [ενν. τους Παλαιολόγους] της οποίας τόσο τα προσόντα όσο και η θλιβερή της μοίρα δίνουν [στους Έλληνες] το δικαίωμα να λυπούνται για αυτή, το καλό γούστο αν όχι και η ευφυΐα έδειχναν ως ένα βαθμό να αναγεννιούνται. Νιώθοντας προφανώς ντροπή για τη δική του εκφυλισμένη παραγωγή, το πεφωτισμένο σώμα του λαού στράφηκε με απληστία προς τα γράμματα των προγόνων του, και, σταδιακά, το πάθος για συγγραφή εγκαταλείφθηκε προς

39. Βλ. ενδεικτικά Γ. Κορδάτος, «Οι ρίζες της νεοελληνικής εθνότητας και ο σχηματισμός του νεοελληνικού έθνους», στο βιβλίο του, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821* (Αθήνα 1924, αναθ. έκδ. 1946), Αθήνα: Επικαιρότητα, 1999, σ. 21-63, σ. 33-55.

όφελος της θύραθεν παιδείας και της καλλιέργειας της αρχαίας του γλώσσας. Αυτή την εξέλιξη πρέπει να ευγνωμονούμε για το πλήθος των επιφανών λογίων οι οποίοι, την εποχή περίπου της κατάλυσης της ανεξαρτησίας της πατρίδας τους, προκάλεσαν στην Ιταλία και τη Δύση ένα ενδιαφέρον για την παιδεία και τη γλώσσα των παλαιών Ελλήνων. Είναι αδύνατο να μην κοιτάξει κανείς με αισθήματα θαυμασμού τον συνδυασμό των περιστάσεων εξαιτίας των οποίων, εν μέσω αυτής της φοβερής κρίσης, προετοιμάστηκε ένα άσυλο για εκείνους από τους οποίους το πεπρωμένο είχε πλέον στερήσει εστίες και προστάτες. Κάτι περισσότερο από ένας αιώνας είχε περάσει από την εποχή όπου το ίδιο έθνος [ενν. τους Δυτικούς], το οποίο τώρα καλωσόριζε τους πρόσφυγες με ενθουσιασμό, θα είχε αποστρέψει το πρόσωπό του από αυτούς με συνειδητή απέχθεια –και ήταν μονάχα τα γράμματα και τους διανοητικούς τους θησαυρούς που οι Έλληνες έπρεπε να ευγνωμονούν για αυτή την αξιοσημείωτη μεταστροφή⁴⁰.

Τα μετά την οθωμανική κατάκτηση και μέχρι την Επανάσταση του 1821: η φιλελεύθερη εκδοχή του σχήματος του Ρίζου Νερουλού

Από μια ορισμένη άποψη, η πραγμάτευση από τον Έμερσον της περιόδου που ακολούθησε την οθωμανική κατάκτηση παρουσιάζει μικρότερο ενδιαφέρον. Ο λόγος είναι ότι, πέρα από κάποιες επιμέρους τοποθετήσεις του συγγραφέα που έχουν ιδιαίτερη σημασία, το ερμηνευτικό σχήμα που χρησιμοποιεί είναι κατά ένα μεγάλο μέρος βασισμένο στον Ρίζο Νερουλό και στην αντίληψη του Φαναριώτη λογίου περί «θεσμών που συνετέλεσαν στην επιβίωση του ελληνικού έθνους» στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους και σε πείσμα της κατάκτησης.

Η ενασχόληση του Έμερσον με την εποχή που ακολούθησε την οθωμανική κατάκτηση περιλαμβάνει μια καταγραφή των πρώτων προσπαθειών να μεταδοθούν ιστορικές πληροφορίες για την κατάσταση του ελληνικού λαού κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Δεδομένης, γράφει ο Ιρλανδός συγγραφέας, της πνευματικής πενίας που παρατηρείτο τότε στον χώρο της κυρίως Ελλάδας, ήταν επόμενο οι όποιες τέτοιες προσπάθειες να προέρχονται από το εξωτερικό, δηλαδή από τη δυτική Ευρώπη. Ως πρώτο λόγιο που ασχολήθηκε στα νεότερα χρόνια με την τύχη της Ελλάδας θεωρεί λοιπόν τον Μάρτιν Κράους⁴¹, στον οποίο και πιστώνει τη διάθεση

40. J. Emerson, *The History of Modern Greece*, Β', σ. 151-162.

41. Martin Kraus ή Crusius (1526-1607).

να έλθει σε επαφή με ανθρώπους που ζούσαν στην Ελλάδα, ώστε να έχει πρόσβαση σε πληροφορίες από πρώτο χέρι για την κατάσταση του πολιτισμού στην Αθήνα και σε άλλες περιοχές που είχαν ένα ένδοξο παρελθόν⁴².

Η εντύπωση που τού είχαν προκαλέσει τα κείμενα του Βιλλμαίν κάνει επίσης τον Ιρλανδό συγγραφέα να ασχοληθεί ιδιαίτερα με τη μοίρα των Βυζαντινών λογίων που είχαν καταφύγει στην ιταλική χερσόνησο και να αναζητήσει τις προόδους που αυτοί επέδειξαν και τους τρόπους με τους οποίους συνέβαλαν στην άνθηση των γραμμάτων στη δυτική Ευρώπη:

Ένα σεμινάριο υφίστατο ωστόσο για κάποιο διάστημα στη Ρώμη προκειμένου για την εκπαίδευση των νέων Γραικών [Grecians] [που είχαν καταφύγει εκεί]· και εκεί αυτοί, σχεδόν χωρίς εξαίρεση, διακρίθηκαν για τις άμεσες επιδόσεις τους και την αληθινή ευφυΐα τους⁴³.

Όλα αυτά όμως είναι δευτερεύουσας σημασίας σε σχέση με τον πραγματικό στόχο της *Ιστορίας* του Έμερσον αναφορικά με την περίοδο 1453-1821, ο οποίος δηλώνεται ρητά –εν είδει απολογισμού– στη σελίδα 281 του δευτέρου τόμου, και κατά τρόπο που μαρτυρά την έντονη επίδραση του Ρίζου Νερουλού σε ολόκληρο το κείμενο του Ιρλανδού συγγραφέα. Εκεί πλέον καθίσταται πρόδηλο το γιατί ο Έμερσον παραπέμπει με κάθε ευκαιρία στον Φαναριώτη λόγιο και ποια είναι η αντίληψη που κυριαρχεί στα κεφάλαια που αφορούν στην προεπαναστατική ιστορία του ελληνικού λαού. Το πόσο έντονη είναι μάλιστα η επίδραση που άσκησε στον Έμερσον η *Νεότερη Ιστορία* του Ρίζου Νερουλού φαίνεται και από το γεγονός ότι, από τους έξι παράγοντες στους οποίους αποδίδει την επιβίωση του ελληνικού λαού από τον καιρό «της πρώτης υποταγής της Ελλάδας σε μια ξένη δύναμη», μονάχα οι τρεις πρώτοι είναι κατά κάποιο τρόπο διαχρονικοί, ενώ οι άλλοι τρεις αφορούν αποκλειστικά στην περίοδο μετά την οθωμανική κατάκτηση:

Επιχείρησα στις προηγούμενες σελίδες να αφηγηθώ την παρακμή της Ελλάδας, από την πρώτη της υποταγή σε μια ξένη δύναμη μέχρι την τελική

42. «Οι πρώτες εξαντλητικές ή [έστω] ικανοποιητικές λεπτομέρειες [αναφορικά με τη μοίρα της πρώην οικοδόσποινας των τεχνών, του πολιτισμού και της ελευθερίας] δόθηκαν στον κόσμο από ένα μορφωμένο ελληνιστή, ο οποίος θεράπευσε σε κάποιο βαθμό την ανεπάρκεια των ιθαγενών ιστορικών και μάς προσκόμισε μια εικόνα της Ελλάδας αυτής της σκοτεινής περιόδου, που ήταν εξίσου ενδιαφέρουσα ως προς το υλικό της, μοναδική στο είδος της και πολύτιμη για την ιστορική έρευνα. Αναφέρομαι στα Turco-Graecia [Βασιλεία 1584] του Μάρτιν Κράους», στο *ίδιο*, Α', σ. 199.

43. Στο *ίδιο*, Α', σ. 202-205.

της παράδοση στους Οθωμανούς. Περιέγραφα όσο ήταν δυνατόν λεπτομερώς τα καθήκαστα της καταδυνάστευσής της και επεσήμανα τους παράγοντες οι οποίοι, ακόμη και στα κατάρβαθα της σκλαβιάς της, συνέτειναν στο να διατηρήσουν τον λαό της ένα λαό ξεχωριστό από τους κατακτητές του: τη γλώσσα της, τη θρησκεία της, την Εκκλησία της, τους εμπόρους της, τους ανεξάρτητους πολεμιστές της και τη διπλωματική της αριστοκρατία⁴⁴.

Συναφής με τη συγκεκριμένη στάση του Έμερσον είναι η προσπάθειά του να ανασκευάσει την, ευρέως διαδεδομένη στην εποχή του, άποψη ότι η Επανάσταση του 1821 επηρεάστηκε από «εξωτερικές εξελίξεις» και οφειλόταν σε «πολιτικές μηχανορραφίες» ξένων δυνάμεων –μια άποψη που, όπως είδαμε, είχαν προσπαθήσει να ανασκευάσουν και οι εκπρόσωποι της φιλελληνικής ιστοριογραφίας της περιόδου 1821-1828. Για τον ίδιο τον Έμερσον, οι άμεσες αιτίες του επαναστατικού γεγονότος ήταν εσωτερικές –ενδογενείς, θα λέγαμε σήμερα– και έπρεπε να αναζητηθούν κατά κύριο λόγο στην «πνευματική αναγέννηση» των Ελλήνων στα χρόνια που προηγήθηκαν της Επανάστασης:

το πεδίο της ιστορίας δεν μάς παρουσιάζει κανένα μεγαλύτερο ή πιο ενδιαφέρον θέαμα από αυτή την αυθόρμητη αναγέννηση της Ελλάδας. Πρόκειται για ένα γεγονός που δεν συνδέεται με τις πολιτικές αναταραχές του κόσμου και δεν επηρεάστηκε από τις εξελίξεις στα όμορα κράτη· δεν παρήχθη από κάποια εξωτερική παρέμβαση και δεν προχώρησε χάρι σε κάποια ξένη βοήθεια· μοναδικοί του δράστες ήταν οι Έλληνες, και μοναδική του αιτία η ακαταμάχητη διεύρυνση των πνευματικών [τους] οριζόντων [...] η οποία διέρρηξε όλα τα δεσμά που μπορούσαν να υποδουλώνουν το πνεύμα ή να περιορίζουν τις ελευθερίες του ανθρώπου⁴⁵.

Κατά τον Ιρλανδό συγγραφέα μάλιστα, έναν εκπρόσωπο των φιλελεύθερων ιδεών της εποχής του, και μέλος τότε του κόμματος των Βρετανών Ουίγων, αυτή η ακριβώς η πνευματική άνθηση των Ελλήνων στα προεπαναστατικά χρόνια αποδεικνύεται σημαντικότερη από τα «ξίφη των οπλαρχηγών της και τα κανόνια των συμμάχων της» και αφορά στη δράση συγκεκριμένων λογίων οι οποίοι –όπως αναφέρει στο πλαίσιο μιας καταπληκτικής διατύπωσης με ευρύτερη ιστορική αξία, αφού παραπέμπει στο γεγονός ότι ο ελληνικός λαός, καθ' όλη τη διάρκεια της υποταγής του, αμφιταλαντευόταν πάντοτε μεταξύ δύο διαφορετικών

44. Στο ίδιο, Β', σ. 281.

45. Στο ίδιο, Β', σ. 282.

στάσεων— «ανέτρεψαν αποτελεσματικά την ισορροπία μεταξύ καταπίεσης και υπομονής»:

Με τέτοια στοιχεία όπως αυτά που έχουμε μπροστά μας, είναι μάταιο να ισχυριζόμαστε ότι η ελληνική επανάσταση υπήρξε το προϊόν πολιτικών μηχανορραφιών ή κάποιας εξωτερικής παρέμβασης. Οι καταβολές της μπορούν να ανιχνευθούν μονάχα στην αφυπνισμένη διάνοια του έθνους· ήταν τα σχολεία και τα κολέγια της Ελλάδας αυτά τα οποία ανέτρεψαν αποτελεσματικά την ισορροπία μεταξύ καταπίεσης και υπομονής· και είναι περισσότερο στους Κωνσταντάδες και τους Φιλιππίδηδες της, στους Βάμβες και τους Βενιαμίν της [ενν. τον Βενιαμίν Λέσβιο] που οφείλει ευγνωμοσύνη για την ελευθερία της, παρά στα ξίφη των οπλαρχηγών της και τα κανόνια των συμμάχων της⁴⁶.

Για ένα φιλελεύθερο στοχαστή βέβαια, αυτή η πνευματική άνθηση δεν θα μπορούσε παρά να οφείλεται στις προόδους των Ελλήνων στο εμπόριο και τη ναυτιλία κυρίως, οι οποίες κατά καιρούς ευνοήθηκαν από συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες:

Το κύριο έρεισμα αυτής της βελτίωσης [της κατάστασης της Ελλάδας], στο οποίο πρέπει να αποδοθούν τόσο η πρώτη της χαραυγή όσο και τις τελευταίες επιτυχίες της, ήταν το αναπτυσσόμενο εμπόριο των Ελλήνων. Τα οφέλη τα οποία άντλησε ο νησιωτικός και ναυτικός πληθυσμός της από τις συνθήκες του [Κιουτσούκ-]Καϊναρτζί και του Ιασίου [οι Έλληνες] είχαν άφθονες ευκαιρίες να τα εκμεταλλευτούν ακόμη περισσότερο κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών μεταξύ Γαλλίας και Αγγλίας [...] όταν οι νησιώτες, επωφελούμενοι από την προστασία της βρετανικής σημαίας, μονοπώλησαν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα [...] το εμπόριο των Γάλλων στην Ανατολή⁴⁷.

Αν όμως ο Έμερσον αναζητά τις άμεσες αιτίες της Επανάστασης στις πνευματικές προόδους των Ελλήνων κατά την προεπαναστατική περίοδο, είναι εξίσου σαφές ότι η κεντρική ιδέα της συλλογιστικής του, σε ολόκληρη την *Ιστορία* του, συνίσταται στην άποψη ότι, εν μέσω όλων των κατακτήσεων που υπέστη η Ελλάδα, υπήρξε μια σειρά «θεσμών» οι οποίοι «συνέτειναν στη διατήρηση των Ελλήνων ως ξεχωριστού λαού». Στους θεσμούς αυτούς οφείλουν οι Έλληνες την επιβίωσή τους ως διακριτού έθνους, το γεγονός δηλαδή ότι δεν «αναμίχθηκαν» με τους κατακτητές τους, όσο και αν είχαν την τάση να αφεθούν στο γενικό κλίμα της κατάρπτωσης που τούς περιέβαλλε και να απολέσουν πολλά από τα εθνικά χαρακτηριστικά τους.

46. Στο ίδιο, Β', σ. 564.

47. Στο ίδιο, Β', σ. 564-565.

Ασφαλώς, εκτιμά ο Έμερσον, η γενική διαφθορά και η παρακμή που βασιλεύουν καθ' όλη τη διάρκεια της «ιστορίας της νεότερης Ελλάδας», δηλαδή μετά την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους, δεν μπορούσαν παρά να προκαλέσουν σημαντικές αλλοιώσεις στον «εθνικό χαρακτήρα» των Ελλήνων. Αυτές, όμως, οι αλλοιώσεις δεν ήταν, για τον ίδιο, τέτοιες που να καταστρέψουν τον σκληρό πυρήνα, θα λέγαμε, αυτού του «χαρακτήρα» και να κάνουν τους Έλληνες να άψουν να είναι Έλληνες.

Όπως είδαμε ήδη, οι τρεις διαχρονικοί θεσμοί που, κατά τον Έμερσον, επέτρεψαν την επιβίωση των Ελλήνων είναι η γλώσσα τους, η θρησκεία τους και η Εκκλησία τους. Από αυτούς βέβαια, μονάχα η γλώσσα θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι συνιστά άμεση κληρονομιά από τους αρχαίους προγόνους τους. Είναι ωστόσο πολύ χαρακτηριστικό ότι, για τον Ιρλανδό συγγραφέα, τόσο το Ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα όσο και η Ορθόδοξη-Ανατολική Εκκλησία συνιστούν ουσιαστικά «ελληνικούς εθνικούς θεσμούς», πιθανότατα διότι εν πολλοίς ταυτίστηκαν με την ελληνική γλώσσα και, μέσω αυτής, με τον ίδιο τον ελληνικό λαό. Πρόκειται για μια αντίληψη που θα συναντήσουμε αργότερα και στον Φίνλεϋ, αλλά πολύ πιο αναπτυγμένη στη βάση επιχειρημάτων ιστορικής αιτιολόγησης.

Από την άλλη μεριά, ο Έμερσον δεν μάς παρέχει σαφείς ενδείξεις σχετικά με το πώς προσδιορίζει τον «εθνικό χαρακτήρα» των Ελλήνων. Από τα συμφραζόμενά του όμως, μπορούμε να συναγάγουμε ποια θεωρούσε ως τα βασικά χαρακτηριστικά αυτού του χαρακτήρα: την αγάπη των Ελλήνων για την ελευθερία και την ανεξαρτησία, τις αρχέγονες «δημοκρατικές τους συνήθειες» και τη συχνά υπέρμετρη ατομική τους φιλοδοξία. Σε αυτά τα στοιχεία μπορούν να αναχθούν και όλα τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους για τα οποία κάνει λόγο σε διάφορα σημεία του βιβλίου του. Ένα άλλο ενδιαφέρον ζήτημα είναι το γεγονός ότι ο Έμερσον αναγνωρίζει τα συγκεκριμένα συστατικά του χαρακτήρα των Ελλήνων όχι μονάχα στις εποχές της δόξας και του μεγαλείου τους, στην αρχαιότητα δηλαδή και στα σύγχρονα επαναστατικά χρόνια, αλλά και σε περιόδους κατά τις οποίες η διαφθορά και η ηθική κατάπτωση είχαν, θα λέγαμε, εμποτίσει τον χαρακτήρα των Ελλήνων. Με άλλα λόγια, θεωρεί αυτά τα εθνικά χαρακτηριστικά ως πραγματικά διαχρονικά.

Το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα εφαρμογής αυτής η συλλογιστικής είναι ηπραγματεύση των επιπτώσεων της οθωμανικής κατάκτησης

στον χαρακτήρα των Ελλήνων. Ο Έμερσον θεωρεί ότι η οθωμανική κατάρκτηση λειτούργησε ως παράγοντας ενεργοποίησης των ικανοτήτων και των φιλοδοξιών τους, σε ατομικό, πρώτα από όλα, επίπεδο, αλλά με την ιστορική δραστηριότητα που προέκυψε ως αποτέλεσμα να έχει σαφέστατα και συλλογικό αντίκτυπο. Πράγματι, ο Έμερσον αποφαινεται ούτε λίγο ούτε πολύ ότι η κατάκτηση είχε ευεργετικές συνέπειες για τους Έλληνες διότι τούς αφύπνισε από τον παρατεταμένο λήθαργο στον οποίο τούς είχε ρίξει ο βυζαντινός μεσαίωνας. Μάλιστα, φτάνει στο σημείο να παραλληλίσει αυτή την εξέλιξη με εκείνη που είχε παραχθεί ιστορικά από την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους. Για τον ίδιο, τόσο η ρωμαϊκή όσο και η οθωμανική κατάκτηση κινητοποίησαν τους Έλληνες –σε επίπεδο ατομικών φιλοδοξιών– ώστε να αρχίσουν σταδιακά να προσπαθούν να αναρριχηθούν στην ιεραρχία των αυτοκρατοριών των κατακτητών τους:

Έτσι, μετά από ένα διάλειμμα σχεδόν δύο χιλιάδων χρόνων, μια παρόμοια συγκυρία πολιτικών συνθηκών έβαλε τους Έλληνες στην ίδια ακριβώς κατάσταση με εκείνη στην οποία είχαν περιέλθει με την υποταγή τους στους Ρωμαίους και παρήγαγε μια μεταβολή στον χαρακτήρα τους [...] Κάτω από την παρακμάζουσα κυριαρχία των Βυζαντινών μοναρχών, ο δρόμος για τους τιμητικούς τίτλους [...] δεν παρείχε ανάλογα κίνητρα για φιλοδοξία· συγκριτικά, οι υπηρεσίες των τσακισμένων υπηκόων της [αυτοκρατορίας] δεν είχαν καμία σημασία για τους κυρίους τους, οι οποίοι διέθεταν [άλλωστε] οι ίδιοι τα ίδια ιδιαίτερα προσόντα [...] κάθε χρόνος έφερνε μια νέα εξασθένιση της δύναμης της [αυτοκρατορίας] και, μειώνοντας την επιρροή του θρόνου, μούδιαζε τα μυαλά και τις δυνάμεις των Ελλήνων. Αλλά η νέα και ανερχόμενη δυναστεία των Σουλτάνων τούς αφύπνισε τελικά από τον λήθαργό τους, και τα θέλητρα που παρείχε στη φιλοδοξία τους χρησίμευσαν στο να ενεργοποιηθούν εκ νέου εκείνα τα πάθη και τα προσόντα που παρέμεναν για τόσο καιρό εν υπνώσει. Οι εκβιασμοί και οι δωροληψίες στην Αυλή της Κωνσταντινούπολης τον καιρό της πρώτης ανάρρησης των Φαναριωτών στην εξουσία παρέχουν από ορισμένες απόψεις ένα εντυπωσιακό [ιστορικό] ανάλογο της Αυλής της Ρώμης των πρώτων αυτοκρατόρων. [...] Και υπό τους μεν και υπό τους δε, η θέση των Ελλήνων ήταν η ίδια: [οι κύριοι τους] εκτιμούσαν την ευφυΐα τους, αλλά περιφρονούσαν τον χαρακτήρα τους [...] [Ωστόσο, υπό τους Οθωμανούς, οι Έλληνες] περιβάλλονταν με ένα μερίδιο πολιτικής δύναμης, ενώ από τους Ρωμαίους είχαν καταδικαστεί σε δευτερεύοντα, κυρίως, καθήκοντα. Οι δεισιδαιμονίες και η άγνοια και των μεν και των δε ήσαν εξίσου ευνοϊκές για την ανάδειξη της ευφυΐας των Ελλήνων· και με τους μεν και με

τους δε, τα ίδια ακριβώς πεδία [δραστηριότητας] φαίνεται να προσέφεραν τον χώρο για την ανάπτυξη των ιδιαίτερων ικανοτήτων [των Ελλήνων]⁴⁸.

Για τον Έμερσον, η οθωμανική κατάκτηση διέκοψε μια μακρά περίοδο «αναταραχής και ανέχειας» κατά την οποία οι Έλληνες ήσαν έρμαια των φιλοδοξιών των διαφόρων «Ευρωπαίων κυρίων τους» –προφανώς αναφέρεται εδώ στους πολέμους που ακολούθησαν την τέταρτη Σταυροφορία– και θύματα αλλεπάλληλων εισβολών από τη Δύση και την Ανατολή. Η παγίωση του οθωμανικού καθεστώτος έδωσε στους Έλληνες μια κοινωνική σταθερότητα την οποία επί αιώνες αγνοούσαν και τούς ανάγκασε κατά κάποιο τρόπο να αναζητήσουν τρόπους βελτίωσης της θέσης τους, αρχικά σε ατομικό και στη συνέχεια σε συλλογικό επίπεδο. Από αυτή την άποψη λοιπόν, το οθωμανικό καθεστώς, αν δεν λειτούργησε ευεργετικά για τους Έλληνες, ήταν τουλάχιστον προτιμότερο από εκείνο που είχαν επιβάλει οι Λατίνοι Σταυροφόροι, αλλά, ως ένα βαθμό, και από το καθεστώς των ομόδοξών τους Βυζαντινών αυτοκρατόρων, διότι τούς ανάγκασε να αρχίσουν να αναζητούν τρόπους κοινωνικής ανέλιξης:

Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της μακράς περιόδου αναταραχής και ανέχειας, η ιστορία της Ελλάδας αποτελεί κυρίως μια λεπτομέρεια των περιπετειών των εισβολέων της· το όνομα των πολιτών της δεν εμφανίζεται παρά σπανίως στις σελίδες των λυπηρών χρονικών της. Όσο για το πνεύμα της, αυτό είχε πάψει να λάμπει, ή, αν όντως υφίστατο, ήταν σαν τη λανθάνουσα λάμψη του φωσφορίζοντα λίθου της Μπολόνια, ο οποίος γίνεται μουντός και αδρανής όταν όλα γύρω του είναι σκοτεινά [...] και έχει ανάγκη την αχτίδα του ήλιου του μεσημεριού για να ξαναποκτήσει τη λαμπρότητά του [...] Τα ήθη των τέκνων της είχαν σε μεγάλο βαθμό εξομοιωθεί με εκείνα των εισβολέων που είχαν εγκατασταθεί σε αυτήν. Και όμως, το αγέρωχο πνεύμα που ήταν έμφυτο στο αίμα που, αν και νωθρά, κυλούσε στις φλέβες τους τούς απαγόρευε να εγκαταλείψουν εντελώς τις συνήθειες των πατέρων τους για χάρη των εθίμων του βάρβαρου ξένου, και διατηρούσαν ακόμη αρκετά από τα προγενέστερα χαρακτηριστικά τους ώστε να μπορούν να λένε στον κόσμο ότι είναι Έλληνες. [...] Ο Γκίμπον δεν καταλήγει σε ένα εσφαλμένο συμπέρασμα όταν αποφαινεται ότι η κατάκτηση της Ελλάδας από τους Οθωμανούς ήταν [...] [για τους Έλληνες] μια επιθυμητή αλλαγή σε σχέση με τις ατελείωτες αναταραχές και τις πολιτικές έριδες των Ευρωπαίων κυρίων τους. Και υπό τους μεν και υπό τους δε, το λαμπρό πνεύμα των Ελλήνων είχε περιέλθει σε κατάσταση ύπνωσης· μόνο που

48. Στο ίδιο, Β', σ. 46-49.

με τους μεν η ακινησία του αντιστοιχούσε στο πυρετικό όνειρο της δυστυχίας, ενώ με τους δε στον αποχαυνωμένο λήθαργο της απόγνωσης⁴⁹.

Ο Έμερσον στηρίζει πάνω σε αυτήν τη συλλογιστική το ερμηνευτικό του σχήμα για τον ρόλο των Φαναριωτών, τους οποίους θεωρεί ως τη «διπλωματική αριστοκρατία» των Ελλήνων, ως ένα «θεσμό» που συγκαταλέγεται μεταξύ εκείνων που συνετέλεσαν στην «επιβίωσή τους ως ξεχωριστού έθνους» –στοιχείο που φανερά δανείζεται από τον Ρίζο Νερουλό. Για τον Ιρλανδό συγγραφέα, οι Φαναριώτες είναι εκείνοι στους οποίους εντοπίζουμε την αποθέωση της άμετρης ατομικής φιλοδοξίας που χαρακτήριζε τους Έλληνες από τα αρχαιότατα χρόνια: οι Φαναριώτες, πατώντας συχνά επί πτωμάτων, μην λογαριάζοντας τίποτα μπροστά στην ικανοποίηση των προσωπικών τους φιλοδοξιών, λειτουργώντας αποκλειστικά προς δικό τους όφελος –και εδώ είναι το σημείο στο οποίο διαφοροποιείται από τον Ρίζο Νερουλό και υιοθετεί τον καταγγελτικό λόγο του Ζαλλώνη, παραπέμποντας μάλιστα συχνά-πυκνά στον τελευταίο–, δεν έκαναν τίποτα για να ανακουφίσουν τους συμπατριώτες τους, δεν επέδειξαν κανένα ίχνος πατριωτισμού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να λειτουργήσουν, σε ένα πρώτο επίπεδο, ανασχετικά σε σχέση με τις πρώτες σκέψεις των Ελλήνων προς την κατεύθυνση της εθνικής τους απελευθέρωσης, αφού τέτοιος ήταν ο ρόλος με τον οποίο τούς είχαν επιφορτίσει οι Οθωμανοί προστάτες τους:

κανένα κομμάτι της εξωτερικής ή της εσωτερικής πολιτικής των Οθωμανών δεν ήταν τελείως απαλλαγμένο από τις παρεμβάσεις [των Φαναριωτών] [...] οι ίδιοι ή οι εντολοδόχοι τους ήσαν οι κατάσκοποι του Σουλτάνου σε κάθε πρωτεύουσα της χριστιανισμένης και, μέσω των δικών τους υπαλλήλων ή με τη βοήθεια των ιερωμένων, κρατούσαν συνεχώς υπό την επιτήρησή τους τις υποθέσεις των Ελλήνων. [...] μετά τον 18ο αιώνα, [...] οι ιερείς της Εκκλησίας τους εκλέγονταν σχεδόν ανεξαιρέτως από τους κόλπους αυτής της προνομιάς τάξης. [...] Οι εντολές τους ήταν να διδάσκουν στα ποιμένα τους το ατελείωτο μίσος για τους Λατίνους και την οφειλή υποταγής στο Διβάνι [...] Έπρεπε να παριστούν την ανεξαρτησία ως μια λέξη που ήταν άνευ σημασίας και την ελευθερία ως ένα όνειρο που υφίστατο μονάχα στις θεωρίες των Ευρωπαίων οραματιστών⁵⁰. Παρ' όλα αυτά, αυτό το σύστημα δεν ήταν χωρίς πλεονεκτήματα από μια συγκεκριμένη οπτική γωνία: χρησίμευε στο να ελέγχει την

49. Στο ίδιο, Α', σ. 156-158.

50. Εδώ ο Έμερσον παραπέμπει για τα σχετικά στην *Πατρική Διδασκαλία*.

αποστασία. Αλλά, από την άλλη μεριά, λειτουργούσε ως ένα ηρεμιστικό [sedative] στους πόθους των Ελλήνων για ελευθερία⁵¹.

Ο Έμερσον δεν διστάζει μάλιστα να θέσει το ερώτημα σχετικά με το «ποια σημαντικά οφέλη προέκυψαν για τους Έλληνες» από τη δράση των Φαναριωτών. Και η απάντησή του είναι ότι κανένα όφελος δεν αποκόμισε ο ελληνικός λαός από τη δράση τους, αφού «η φωνή του πατριωτισμού» των Φαναριωτών «πνίγηκε στη βοή των αντιμαχόμενων συμφερόντων τους»⁵². Προς επίρρωση, μάλιστα, του επιχειρήματός του, ο Έμερσον παραθέτει σε υποσημείωση ένα σχετικό πικρό απολογισμό του Ρίζου Νερουλού, του συγγραφέα δηλαδή που θεωρεί ως τον κατεξοχήν «εγκωμιαστή» τους: «Οι Έλληνες του Φαναρίου, αφημένοι πάντοτε στα ταπεινά τους πάθη, δεν έκαναν προς όφελος της πατρίδας τους όλα όσα είχαν τη δυνατότητα να κάνουν»⁵³.

Αντίστοιχες είναι οι τοποθετήσεις του Ιρλανδού συγγραφέα και για μια άλλη ελίτ της προεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας, μια άλλη ηγετική κοινωνική κατηγορία του υποταγμένου στην οθωμανική εξουσία ελληνικού λαού, τους προεστούς, τους οποίους αντιμετωπίζει ως μια ακόμη έμμεση, θα λέγαμε, συνιστώσα της οθωμανικής εξουσίας και, εν πάση περιπτώσει, ως μια κοινωνική ομάδα που δεν αξιοποίησε τις δυνατότητες που είχε «να μετριάξει τη δριμύτητα της τυραννίας» προς όφελος του εθνικού συνόλου:

[Οι Προεστοί] ήσαν οι κεφαλές των πιο διακεκριμένων, είτε χάρη στην καλλιέργεια της γης είτε χάρη στο εμπόριο, ελληνικών οικογενειών και είχαν αποκτήσει τη δυνατότητα να αγοράζουν το αξίωμά τους από τους αντίστοιχους Πασάδες. Η επιρροή τους στις περιφέρειές τους ήταν σημαντική: ήταν οι μυστικοσύμβουλοι των επισκόπων και, όταν ενώνονταν, είχαν συχνά τη δύναμη να μετριάσουν [...] τη δριμύτητα της τυραννίας. Αλλά, γενικά, η φήμη τους ήταν επαίσχυντη στον έσχατο βαθμό. Συνασπίζονταν με τους εχθρούς τους

51. Στο ίδιο, Β', σ. 54-56.

52. «Αναφορικά με αυτή την [...] ευρεία τους επιρροή στην Κωνσταντινούπολη, μπορεί εύλογα να τεθεί το ερώτημα: ποια σημαντικά οφέλη προέκυψαν για τους Έλληνες; Δυστυχώς, η απάντηση οφείλει να είναι: κανένα. Η φωνή του πατριωτισμού πνίγηκε στη βοή των αντιμαχόμενων συμφερόντων· και ακόμη και οι πιο θερμοί εγκωμιαστές τους παραδέχονται ότι, εν μέσω του αμοιβαίου ανταγωνισμού μεταξύ των τέκνων της, η μοίρα της Ελλάδας λησμονήθηκε», στο ίδιο, Β', σ. 56.

53. Στο ίδιο, Β', σ. 57· για το χωρίο από τον Ρίζο Νερουλό, βλ. J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce*, σ. 86.

σε κάθε πράξη καταστολής [...] είχαν γίνει οι απόλυτοι σπιούννοι [reptiles] του δεσποτισμού και συνωμοτούσαν από κοινού με τον ανώτερο κλήρο για να καθυστερούν την πρόοδο της πνευματικής καλλιέργειας και της εθνικής προαγωγής⁵⁴.

Αυτή η απέχθεια για ορισμένες ανώτερες κοινωνικές κατηγορίες του ελληνικού λαού, που χαρακτηρίζει όλους σχεδόν τους φιλελεύθερους ιστοριογράφους της εποχής, Έλληνες και ξένους, δεν εμποδίζει ωστόσο τον Έμερσον να επισημάνει ένα θετικό στοιχείο που προέκυψε από τη δράση τους για ολόκληρο το ελληνικό έθνος –ερχόμενος έτσι σε αντίφαση με τις αφοριστικές διατυπώσεις που μόλις παρατέθηκαν. Κατά τον Ιρλανδό λόγιο λοιπόν, στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν τις προσωπικές τους φιλοδοξίες, οι Φαναριώτες, αφενός, αποτέλεσαν πρότυπο κοινωνικής ανέλιξης για τους συμπατριώτες τους και, αφετέρου, έδωσαν ώθηση στην καλλιέργεια των γραμμάτων και των τεχνών, θέτοντας έτσι τέρμα σε μια μακραίωνη περίοδο πνευματικής παρακμής του έθνους τους. Κατά αυτό τον τρόπο, ο Έμερσον ξανασυναντά τις αντιλήψεις του Ρίζου Νερουλού, η κεντρική ιδέα των οποίων συνίσταται στη θέση ότι δεν έχει σημασία ποια ήσαν τα κίνητρα και ποιες οι πραγματικές επιδιώξεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων που ενεπλάκησαν στην «αναγέννηση του ελληνικού έθνους», αλλά το ποιο ήταν το συνολικό αποτέλεσμα που προέκυψε από τη δράση τους ξεπερνώντας κατά πολύ τις όποιες επιμέρους προθέσεις και βουλήσεις:

Παρ' όλα αυτά, η ύπαρξη [των Φαναριωτών] παρήγαγε αθέλητα κάποια οφέλη για την κοινότητά τους. Ωθούμενοι στην υποστήριξη του κλήρου τους από κίνητρα που είχαν να κάνουν με το ατομικό τους συμφέρον, συνέβαλαν ταυτόχρονα στην προστασία της θρησκείας και στην επιβράδυνση της αποστασίας, διατηρώντας έτσι το έθνος τους διακριτό και αποτρέποντας τη συγχώνευσή του με τους κατακτητές του. Οι αυλές τους στη Βλαχία και τη Μολδαβία ήταν το φυσικό καταφύγιο για πλήθη [μελών] του βασανιζόμενου και διωκόμενου λαού τους [...] ενώ η υψηλή τους [κοινωνική] θέση, λειτουργώντας ως κίνητρο για τις ανώτερες τάξεις των συμπατριωτών τους, είχε ως αποτέλεσμα τη μίμησης τους [από αυτούς]⁵⁵.

Πίσω δε από την απέχθεια του Έμερσον για τις μεθόδους κοινωνικής ανέλιξης που χρησιμοποιούσαν οι Φαναριώτες, και κυρίως για την «κολα-

54. J. Emerson, *The History of Modern Greece*, Α', σ. 297-298.

55. Στο ίδιο, Β', σ. 58.

κεία» προς τους εκάστοτε ισχυρούς, προκύπτει και ένα είδος σεβασμού, αν όχι θαυμασμού, για μια κατηγορία ανθρώπων που, χωρίς να βασιίζεται ούτε σε «τίτλους ευγενείας» ούτε σε «κληρονομικώς μεταβιβαζόμενο πλούτο», κατάφερε «να αναρριχηθεί στην εξουσία» και, ουσιαστικά, να κυβερνά από το παρασκήνιο την αυτοκρατορία των κατακτητών του λαού της⁵⁶.

Η αποτίμηση, μάλιστα, της ιστορικής δράσης των Φαναριωτών δίνει στον Έμερσον την ευκαιρία να διατυπώσει για μια ακόμη φορά το συμπέρασμα ότι ο χαρακτήρας των Ελλήνων είναι ίδιος και σε κατάσταση ελευθερίας και σε κατάσταση υποταγής. Εν προκειμένω, προβαίνει πάλι στην αναζήτηση ιστορικών αναλογιών ανάμεσα στην εποχή που διαδέχτηκε την οθωμανική κατάκτηση και σε εκείνη που ακολούθησε την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους, παραλληλίζοντας ουσιαστικά τις διαδικασίες εξελληνισμού της (ανατολικής) ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με τον σταδιακό έλεγχο που απέκτησαν οι Φαναριώτες επί της οθωμανικής αυτοκρατορίας! Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να πει ότι, για τον Έμερσον, οι Έλληνες είναι ο λαός που, ένεκα της πνευματικής υπεροχής του, έχει ιστορικά την τάση να εξελληνίζει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τις αυτοκρατορίες των κατακτητών του –ένα συμπέρασμα, βέβαια, που θα κυριαρχούσε αργότερα στη σκέψη των εκπροσώπων της ελληνικής εθνικής ιστορικής σχολής, της οποίας τα ερμηνευτικά σχήματα θα οικοδομούνταν πάνω ακριβώς στην έννοια του «εξελληνισμού»:

Η κολακεία [των Ελλήνων] προς εκείνους που βρίσκονταν στην εξουσία ήταν η ίδια και στο ρωμαϊκό Φόρουμ και στο Φανάρι [...] Οι απόψεις, οι προτιμήσεις και τα αισθήματα των κυρίων τους είχαν μεγαλύτερη σημασία από ό,τι τα δικά τους· και, με μια μελετημένη υποταγή και συγκατάβαση προς αυτά, επέτυχαν να καταστήσουν την παρουσία τους και τις υπηρεσίες τους εξίσου απαραίτητες στους Ασιάτες όσο και στους Λατίνους δεσπότες τους. [...] Δεν

56. «Χωρίς τίτλους ευγενείας που να τού δίνουν τη δυνατότητα διάκρισης και, κατά κανόνα, χωρίς κληρονομικώς μεταβιβαζόμενο πλούτο για να μπορεί να επιδιώξει τη διάκριση, κάθε ένας [Φαναριώτης] έπρεπε να επιτύχει από μόνος του να αναρριχηθεί στην εξουσία, με μέσα που όφειλε λιγότερο στην εκπαίδευση από ό,τι στη φύση. Το μοναδικό προσόν (η γνώση ευρωπαϊκών γλωσσών) που ήταν θεωρητικά αναγκαίο για να εκπληρώσει τα πρώτα καθήκοντα στα οποία απέβλεπε ήταν τόσο εύκολο να αποκτηθεί [...] Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ύπαρξη προστατών κατέστη απολύτως απαραίτητη· και το πρώτο μάθημα που ελάμβαναν οι νεαροί Φαναριώτες ήταν η τέχνη του να καθιστούν τους εαυτούς τους χρήσιμους ή ευχάριστους στα μάτια εκείνων των οποίων η προστασία και η στήριξη ήσαν απαραίτητες για τη μελλοντική τους επιτυχία», στο ίδιο, Β', σ. 46.

μπορεί εντούτοις κανείς να αρνηθεί ότι αυτή η εκδήλωση των προσόντων των Ελλήνων είναι ενδεικτική μιας ευφυΐας που προσιδιάζει σε αυτούς και ταυτίζεται με εκείνη η οποία, από την πιο μακρινή εποχή της ιστορίας, εθεωρείτο ως χαρακτηριστική των προγόνων τους. Στους αγώνες τους για την εύνοια που τους παραχωρούσαν οι κύριοί τους πρόδιδαν το ίδιο πάθος για εξουσία και την ίδια αγωνία για την ανατροπή των αντιπάλων τους που είχαν εκδηλώσει οι προπάτορές τους, σε ευρύτερη κλίμακα, δύο χιλιάδες χρόνια πριν. Και άλλες κατηγορίες υπηκόων του Σουλτάνου έχαιραν ανάλογων ευκαιριών για προαγωγή και είχαν χρησιμοποιηθεί σε παρόμοιες θέσεις από την Πύλη, αλλά καμία από αυτές δεν τούς επέφερε βελτιώσεις και δεν τις αξιοποίησε όπως οι Έλληνες. Οι Εβραίοι, συνεχώς έρποντας και σκάβοντας τρύπες, όπως τα σκουλήκια, κάτω από τα θεμέλια της εξουσίας, επιζητούσαν κυρίως να συσσωρεύουν μέσα από τα αξιώματα κάτι για να το καμαρώνουν στα κρυφά και να το καταβροχθίζουν μονάχοι τους· και οι Αρμένιοι, χωρίς φιλοδοξίες διάκρισης, στόχευαν μονάχα στο να αποκτήσουν μια έντιμη [οικονομική] ανεξαρτησία [...] ενώ οι Έλληνες, παθιασμένοι με μανία με τις μάταιες βλέψεις τους, όπως οι πατέρες τους, αντάλλασαν κάθε πραγματικό μέλημα με την προσδοκία κάποιου μακρινού αξιώματος και θυσίαζαν κάθε απόλαυση, κοινωνική ή οικογενειακή, μπροστά στη φιλοδοξία τους⁵⁷.

Η τελική κρίση που εκφέρει ο Έμερσον για τη συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία είναι ενδεικτική του θαυμασμού με τον οποίο, σε τελευταία ανάλυση, στέκεται μπροστά στο φαινόμενο Φαναριώτες αλλά και της άποψής του ότι αποτέλεσαν μια «φυλή» ανθρώπων που ολοκλήρωσε τον ιστορικό της ρόλο, και που, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, αποσυρόταν αναγκαστικά από το προσκήνιο της ιστορίας:

57. Στο ίδιο, Β', σ. 49-52. Στον Έμερσον, πάντως, ανιχνεύονται και πολύ πιο καινοτόμες απόψεις για τους Φαναριώτες. Η πιο χαρακτηριστική, ίσως, από αυτές είναι ότι οι Φαναριώτες λειτούργησαν αρχικά στην πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας ως φορείς ενός τραπεζιτικού-«χρηματιστικού» κεφαλαίου, η ισχύς του οποίου αυξανόταν διαρκώς με το πέρασμα των χρόνων: «η κύρια σπουδαιότητα των Φαναριωτών προέκυψε από τη δύναμη εκείνων που λειτούργησαν ως τραπεζίτες και χρηματιστές στην Κωνσταντινούπολη, και που η επιρροή τους –υπό μια διοίκηση στο πλαίσιο της οποίας το χρήμα ήταν το κύριο κίνητρο σε κάθε κρατική συναλλαγή– ήταν σχεδόν απεριόριστη. Η απόκτηση οποιουδήποτε αξιώματος, από αυτού του Πασά μέχρι εκείνου του Καδή, γινόταν αντικείμενο διαπραγμάτευσης μέσω των Φαναριωτών· και [...] οι Φαναριώτες ήσαν σε πολλές περιπτώσεις οι πραγματικοί κυβερνήτες των επαρχιών, ενώ οι εκπρόσωποι των τουρκικών αρχών μόλις που ήταν κάτι περισσότερο από έμμησθοι πράκτορές τους», στο ίδιο, Β', σ. 52.

Μίλησα για τους Φαναριώτες ως για ένα λαό ο οποίος πέθανε, ως για μια φυλή της οποίας η διαδρομή ολοκληρώθηκε. [...] όσο διεφθαρμένοι και να ήσαν, δεν μπορεί κανείς να ανακαλέσει την πτώση τους χωρίς κάποια αισθήματα λύπης. Εν μέσω ενός άξεστου λαού, διατήρησαν τα ήθη και τα αισθήματα του πολιτισμένου βίου· και, μολονότι περικυκλωμένοι από την άγνοια και τη βαρβαρότητα, καλλιέργησαν τις τέχνες, τα γράμματα και τη φινέτσα των ευρωπαϊκών πρωτευουσών⁵⁸.

Όπως όμως αναφέρθηκε ήδη, ολόκληρη η προβληματική του Έμερσον για τους Φαναριώτες, παρά τις όποιες επιμέρους συνιστώσες της, εντάσσεται στην ίδια λογική περί «εθνικής επιβίωσης» των Ελλήνων, περί «διατήρησής τους ως ξεχωριστού λαού» στο εσωτερικό του οθωμανικού κρατικού οικοδομήματος. Όσο και αν ο Ιρλανδός ιστοριογράφος ολισθαίνει προς απόψεις σαν εκείνες του Ζαλλώνη και του Ρίζου Νερουλού, και αργότερα του Μάουρερ, περί *κράτους εν κράτει* στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, είναι φανερό ότι θεωρεί πως η κυριότερη συμβολή «θεσμών» όπως εκείνων των Φαναριωτών και των Αρματολών, από την άποψη που ενδιέφερε τον ελληνικό λαό, ήταν ότι λειτούργησαν ως ένα βαθμό αντισταθμιστικά σε σχέση προς την κατάσταση υποταγής και δουλείας στην οποία είχε εν γένει περιέλθει, ανοίγοντας, θα έλεγε κανείς, μια χαραμάδα από όπου μπορούσε αυτός να προσβλέπει σε ένα πολύ καλύτερο μέλλον:

Μεταξύ εκείνων των θεσμών που, μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, συνέτειναν άμεσα προς τη διατήρηση των Ελλήνων ως ξεχωριστού λαού οι πιο σημαντικοί είναι οι Αρματολοί, ή αλλιώς η εθνική πολιτοφυλακή [national militia], οι οποίοι ήσαν επιφορτισμένοι με την προστασία της δημόσιας τάξης και την καταστολή της ληστείας στα βουνά της βόρειας Ελλάδας [ενν. εκτός της Πελοποννήσου], καθώς και οι Φαναριώτες στην πρωτεύουσα, οι οποίοι έδρασαν ως κορυφαίοι διπλωματικοί παράγοντες των Τούρκων στις σχέσεις τους με τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις και έγιναν αργότερα Ηγεμόνες ή Οσποδάροι της Βλαχίας και της Μολδαβίας⁵⁹.

Το ίδιο ισχύει φυσικά και για το κοινωνικό στρώμα που αλληλοτροφοδοτείτο με εκείνο των Αρματολών, δηλαδή τους Κλέφτες· ο Έμερσον θεωρεί ότι είχαν διατηρήσει «ένα μέρος από το πολεμικό πνεύμα των προγόνων τους» αποτελώντας έτσι «ένα λείψανο υγείας μέσα σε ένα σκληρό παρακμή»:

58. Στο ίδιο, Β', σ. 60.

59. Στο ίδιο, Α', σ. 416.

Από πολιτική άποψη, η ύπαρξη των Κλεφτών συνιστά μια ανεκτίμητη υπηρεσία προς την πατρίδα τους. Σε αυτούς διατηρήθηκε ένα μέρος από το πολεμικό πνεύμα των προγόνων τους, μαζί με εκείνη την αγάπη για την ελευθερία και εκείνη τη λαχτάρα για την ανεξαρτησία τις οποίες η τυραννία δεν μπόρεσε ποτέ να καταπνίξει. Εν μέσω της εντεινόμενης διαφθοράς, αυτοί συνέχισαν την πορεία τους ως ένα απομεινάρι ανέγγιχτο από τη μόλυνση, ως ένα λείψανο υγείας μέσα σε ένα σκηνικό παρακμής⁶⁰.

Αντίθετα, οι φιλελεύθερες αλλά και οι προτεσταντικές ιδέες του Έμερσον τον κάνουν να είναι πολύ πιο προσεκτικός σε ό,τι αφορά στην αποδοχή των απόψεων του Ρίτцу Νερουλού για τον ρόλο του Ορθόδοξου κλήρου προς την ίδια κατεύθυνση. Οι σχετικές διατυπώσεις του Ιρλανδού λογίου παραπέμπουν πάλι στα αντανάκλαστικά του οπαδού του Διαφωτισμού, ο οποίος κατακεραυνώνει στο πρώτο μέρος του βιβλίου του την αμάθεια και τον φανατισμό του Βυζαντινού κλήρου καθώς και τον «θεοκρατικό δεσποτισμό» που διακατείχε ολόκληρη την ιστορική του διαδρομή:

Ολόκληρο το σώμα του άγαμου κλήρου, από τον ταπεινότερο κοινοβιάτη μέχρι τον ενθρονισμένο ηγέτη της θρησκείας τους, μπορεί λοιπόν να ιδωθεί ως ένα οργανωμένο και ιεραρχημένο σύστημα τυραννίας [...] [Οι κληρικοί] μπορούν να ιδωθούν μονάχα ως ένα [...] βάρος, ως ένας επιβλητής που είχε επιβληθεί πάνω στη μάζα του λαού, με τον οποίο δεν υφίστατο καμία αμοιβαία συμπάθεια⁶¹.

Στο ίδιο πνεύμα με εκείνο με το οποίο αντιμετωπίζει τους Φαναριώτες και τους προεστούς, ο Έμερσον αποφαινεται ότι ο Ορθόδοξος Πατριάρχης, αν και μπορούσε να εκμεταλλευτεί τον ρόλο του και τη συμβολική του σημασία «ως αντιπροσώπου των παλαιών του ηγεμόνων», δηλαδή των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, χρησιμοποιούσε τη θέση του «περισσότερο για δικό του όφελος, παρά προς όφελος των συμπατριωτών του», αναπαράγοντας έτσι μια δομή εξουσίας που εμπόδιζε το έθνος να κάνει πραγματικά βήματα προόδου⁶². Και σε τούτη την περίπτωση όμως, ο Έμερσον αμβλύνει τη σημασία των συγκεκριμένων διατυπώσεων επικαλούμενος τον ρόλο

60. Στο ίδιο, Α', σ. 444.

61. Στο ίδιο, Α', σ. 412.

62. «Όσο για τον Πατριάρχη, αν και θεωρείτο από το έθνος ως ο αντιπρόσωπος των παλαιών του ηγεμόνων, διέθετε τη μεγαλοπρέπεια, όχι όμως και την ισχύ της αριστοκρατικής και της φεουδαρχικής εξουσίας. [...] και, ενώ η ενθρόνισή του παρέμεινε ελεγχόμενη από τους Οθωμανούς, ο ενθουσιασμός και η κοσμική του επιρροή, κατά πάσα πιθανότητα, χρησιμοποιούνταν περισσότερο για δικό του όφελος, παρά προς όφελος των συμπατριωτών του», στο ίδιο, Α', σ. 409-410.

που, σε τελική ανάλυση, διαδραμάτισαν όλοι αυτοί οι θεσμοί προς την κατεύθυνση της «εθνικής επιβίωσης» των Ελλήνων. Αναφερόμενος μάλιστα στους κατώτερους κληρικούς, τους οποίους θεωρεί ως «εκείνους που υπήρξαν το πιο αποτελεσματικό μέσο μετάδοσης στις επερχόμενες γενεές μιας κληρονομιάς ακόμη περισσότερο πολύτιμης και άξιας εκτίμησης, της πίστης στον Χριστό»⁶³, συμπεραίνει ότι «χρησίμευσαν ως ένας φραγμός που απέτρεψε τη συγχώνευση των Τούρκων με τους υποτελείς τους και ως ένα σημείο στήριξης⁶⁴ γύρω από το οποίο συναθροίστηκαν όλες οι προκαταλήψεις και οι αναμνήσεις των Ελλήνων». Το συμπέρασμά του είναι λοιπόν ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία γενικά, παρά τα όσα μπορεί κανείς να τής καταλογίσει, παρέμεινε πάντοτε ένας σημαντικός «ενωτικός δεσμός» για τον ελληνικό λαό στα χρόνια της υποταγής του στους Οθωμανούς⁶⁵.

Θα κλείσω την αναφορά μου στον Έμερσον επισημαίνοντας ένα σημείο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεδομένης της απήχησης που είχαν αρχίσει να έχουν στην εποχή του απόψεις όπως εκείνες του Φαλλμεράνερ. Ο Ιρλανδός λόγιος δεν διστάζει λοιπόν να ενδώσει σε απόψεις περί εθνικής επιμιξίας των Ελλήνων με τους Σλάβους και τους Αλβανούς, χωρίς ωστόσο αυτό να επηρεάζει τη γενικότερη αντίληψή του περί ιστορικής συνέχειας

63. Στο *ίδιο*, Α', σ. 413.

64. Γαλλικά στο πρωτότυπο: «point d'appui» **πρόκειται για αυτό που ο Ρίξος Νερουλόσ αποκαλούσε «κέντρο συσπείρωσης (centre de ralliement)».**

65. «Η διαφθορά και η δεισιδαιμονία με τις οποίες, ακόμη και στα δικά τους χέρια, επιβαρύνθηκε η θρησκεία είναι ένα ζήτημα που δεν μπορεί να προκαλεί μεγάλη έκπληξη [...] Παρ' όλα αυτά, [...] [λειτούργησαν ως] ένας φραγμός, που απέτρεψε τη συγχώνευση των Τούρκων με τους υποτελείς τους, και ως ένα σημείο στήριξης γύρω από το οποίο συναθροίστηκαν όλες οι προκαταλήψεις και οι αναμνήσεις των Ελλήνων. Καθώς επρόκειτο για τη μοναδική πηγή εθνικής υπερηφάνειας, [...] [οι Έλληνες] προσκολλήθηκαν με διακαές πείσμα στους ιερούς θεσμούς των πατέρων τους, και όπου έκανε την εμφάνισή της η αποστασία [...] ο αποστάτης, παραλαμβάνοντας το τουρμπάνι, παρέδιδε όχι τόσο την πίστη του, όσο την εστία του, τους συντρόφους του, το έθνος του και το όνομά του. Με μια λέξη, υπό την κυριαρχία των Οθωμανών, η Εκκλησία υπήρξε για τους Έλληνες ο άμεσος φορέας λίγων πραγματικών ωφελειών και το μέσο ασήμαντων και, βασικά, κατ' όνομα προνομίων. Παρέμεινε εντούτοις κατά τη δύσκολη ώρα ένας ενωτικός δεσμός, και, όντας το μέσο [...] επιβίωσης του χριστιανισμού, θα πρέπει πάντοτε να τιμάται ως η κασετίνα που περιέχει ένα φυλακτό του οποίου οι αρετές προορίζονταν για να φωτίσουν το σκοτάδι της δυστυχίας του έθνους και το οποίο [...] χρησίμευσε για να επιστρατεύσει γύρω από αυτό το έθνος τη συμπάθεια και την αγάπη της Ευρώπης», στο *ίδιο*, Α', σ. 413-415.

του ελληνικού έθνους. Για παράδειγμα, ο Έμερσον υποστηρίζει ότι η προέλευση της λέξης Μωρηάς είναι μάλλον σλαβική, άποψη την οποία δύο χρόνια αργότερα θα ανασκεύαζε, μαζί με το σύνολο σχεδόν της θεωρίας του Φαλλμεράυερ, ο Τσινκάιζεν. Ο Ιρλανδός συγγραφέας δεν δείχνει πάντως να παίρνει ξεκάθαρη θέση για το αν στους νεότερους Μανιάτες ρέει «σλαβικό αίμα», άποψη που επίσης είχε απήχηση στην εποχή του, και περιορίζεται σε μια απλή αναφορά αυτού του ενδεχομένου:

[Η χερσόνησος της Πελοποννήσου] έλαβε πιθανότατα το όνομά της από τους Σκλάβους οι οποίοι, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μιχαήλ του Γ', το 863 περίπου μ.Χ., κατέκλυσαν σχεδόν ολόκληρη την Ελλάδα· και των οποίων ένα μεγάλο μέρος του αίματος υποτίθεται πως ρέει ακόμη στις φλέβες των νεότερων Μανιατών. “Μορ”, στη γλώσσα των Σκλαβήνων, σημαίνει *θάλασσα*⁶⁶.

Ανάλογες είναι και οι θέσεις του για την «αλβανική» προέλευση ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού των νησιών που διακρίθηκαν στον ελληνικό Αγώνα για την Ανεξαρτησία· αποδέχεται το γεγονός αυτής της προέλευσης, χωρίς αυτό να έχει επίπτωση στη γενικότερη αντίληψή του περί ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους:

Αυτά [τα τρία νησιά, η Ύδρα, οι Σπέτσες και τα Ψαρά,] ήσαν αρχικά απλοί άγριοι βράχοι, οι οποίοι κατοικήθηκαν στα τέλη του 15ου αιώνα από χριστιανούς Αλβανούς που είχαν αναζητήσει άσυλο στην Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες εξαιτίας της καταπίεσής τους από τους Οθωμανούς στη Βόρεια Ελλάδα⁶⁷.

Στον Έμερσον, άλλωστε, οφείλουμε ίσως την πιο ποιητική διατύπωση του αξιώματος της ιστορικής συνέχειας της ελληνικής χώρας και του ελληνικού λαού –διατύπωση η οποία έμελλε να αναπαραχθεί, με πολλές διαφορετικές μορφές, από τους εκπροσώπους της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας στα χρόνια που θα ακολουθούσαν, και δη στο πλαίσιο της ανασκευής των θεωριών του Φαλλμεράυερ:

Μετά από τόσο πολλές επιδρομές, που γρήγορα διαδέχονταν η μια την άλλη, η φαντασία του αναγνώστη πρέπει να δοκιμαστεί με το να ανακαλύψει με ποια μέσα, κάτω από τη δυσμενή κυριαρχία των αφεντών της, οι εξουθενωμένες δυνάμεις της Ελλάδας κατέστησαν ικανές [...] να την αποκαταστήσουν σε εκείνο το σημείο σπουδαιότητας ώστε να αποτελέσει [ξανά] επαρκές θέλητρο για τις εκστρατείες των μακρινών καταστροφών της. Αλλά ο αξεθύμαστος πλούτος του εδάφους της, οι ομορφιές του κλίματός της και η πολυμήχανη

66. Στο ίδιο, Α', σ. 60-61.

67. Στο ίδιο, Β', σ. 420.

ευφυΐα των τέκνων της φαίνεται πως ήσαν στοιχεία κατάλληλα για να παράσχουν ανεξάντλητους σωρούς από πλούτη και νέα αντικείμενα έλξης για κάθε μια από τις διαδοχικές στρατιές των καταπατητών, σε σημείο που, στα χρονικά των συχνά αναγεννώμενων εδαφών της, μοιάζει αυτή με κάποιο πλούσιο αειθαλές φυτό του οποίου τα άνθη καταστρέφονται από τις θύελλες κάθε επερχόμενου χειμώνα, αλλά του οποίου ο σκληρός μίσχος δεν χρειάζεται παρά μερικές ανοιξιάτικες ώρες λιακάδας για να ξαναπετάξει καινούργια βλαστάρια και ωραιότερα άνθη⁶⁸.

Αν και ο Έμερσον δεν θεωρήθηκε ποτέ επαρκής ως ιστοριογράφος, ούτε από τους συγχρόνους του ούτε από τους εκπροσώπους της ελληνικής εθνικής ιστορικής σχολής, είναι σαφές ότι η *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας* ήταν ένα έργο με τεράστια συμβολική σημασία: το να επιδιώξεις το 1830 να γράψεις μια ιστορία της Ελλάδας από την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους μέχρι και την Επανάσταση του 1821, και μάλιστα όχι ως απλή επισκόπηση των γεγονότων που είχαν προηγηθεί της τελευταίας, αλλά στη λογική ενός γενικού αφηγήματος, ήταν σαν να παρείχες στο υπό θεμελίωση ελληνικό κράτος έναν πρώτο *ιδρυτικό μύθο*. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο Έμερσον είχε περιοριστεί στις ιστορικές πηγές που η εποχή του διέθετε, χωρίς να επιδιώξει να κλείσει με κάποιο τρόπο –έστω θεωρητικό, όπως θα έκανε δύο χρόνια αργότερα ο Τσινκάιζεν– τα ομολογουμένως μεγάλα κενά της αφήγησής του καθώς και το ότι είχε βασιστεί πολύ σε προγενέστερα ιστοριογραφικά κείμενα, χωρίς να αναζητά νέους δρόμους για την ιστορική έρευνα, θα θεωρούνταν στα χρόνια που θα ακολουθούσαν δύο μεγάλα μειονεκτήματα της *Ιστορίας* του.

Είναι ωστόσο αλήθεια ότι ο Έμερσον παρείχε ένα ιστορικό αφήγημα το οποίο δεν στερείτο ούτε επιμέρους αρετών ούτε, κυρίως, μελλοντικών προοπτικών. Η έμφαση που έδινε στη σύγκρουση λατινικής Δύσης και ελληνικής-Ορθόδοξης Ανατολής, καθώς και στις συνέπειες που είχε αυτή για την κατοπινή ιστορική πορεία του ελληνικού λαού, θα αποτελούσε μια από τις πιο σημαντικές ορίζουσες της προβληματικής που θα ανέπτυσαν οι μετέπειτα ιστοριογράφοι της Ελλάδας, Έλληνες και ξένοι, αρχής γενομένης από τον Τσινκάιζεν, ο οποίος θα αναγνώριζε ρητά τις οφειλές του στον Ιρλανδό λόγιο. Επίσης, η προτεσταντική του ματιά πάνω σε κρίσιμα ιστορικά ζητήματα όπως ήταν η Εικονομαχία και το Σχίσμα θα αποδεικνυόταν πολύ *παραγωγική* για τους κατοπινούς ιστορικούς, οι οποίοι

68. Στο ίδιο, Α', σ. 57-58.

θα ανέπτυσσαν ανάλογες θεωρήσεις για τις καταβολές της σύγκρουσης του Βυζαντίου με την παπική Δύση και για τις ευθύνες της τελευταίας ως προς την πτώση της Κωνσταντινούπολης στα χέρια του Μωάμεθ του Πορθητή το 1453.

Εξίσου σημαντικό είναι ότι ο Έμερσον επικύρωνε κατά κάποιον τρόπο τη σημασία του ερμηνευτικού σχήματος του Ρίζου Νερουλού, αναγνωρίζοντας τις οφειλές του σε αυτόν και προτείνοντας ουσιαστικά τις ιδέες του Φαναριώτη πολιτικού σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό ιστοριογραφικό κοινό, έστω και αν το περί ου ο λόγος ερμηνευτικό σχήμα προσαρμοζόταν από τον Ιρλανδό συγγραφέα στις πνευματικές υποδοχές του ευρωπαϊκού, και δη του βρετανικού, φιλελευθερισμού, ο οποίος έμελλε να παραγάγει το πρώτο πλήρες αφήγημα περί ελληνικής ιστορίας χάρη στον Τζώρτζ Φίνλεϋ. Και, βέβαια, το γεγονός ότι οι ιδέες του Ρίζου Νερουλού θα έφταναν, μέσω του Έμερσον, στο σημείο να επηρεάσουν έναν ιστοριογράφο του βελγνεκούς του Τσινκάιζεν, ο οποίος θα τις ενέτασσε σε ένα γενικότερο στοχασμό περί των εξελίξεων εκείνου που αποκαλούσε «ευρωπαϊκό σύστημα κρατών», αποδεικνύει, νομίζω, από μόνο του το ότι οι νέες ιδέες για την ιστορία της Ελλάδας θα περνούσαν κατά τη δεκαετία του 1830 μέσα από πολλές διόδους και θα υφίσταντο πολλές διαμεσολαβήσεις πριν φτάσουν να αποτελέσουν το βασικό οπλοστάσιο των εκπροσώπων της ελληνικής εθνικής ιστορικής σχολής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΓΙΟΧΑΝ ΒΙΛΧΕΛΜ ΤΣΙΝΚΑΪΖΕΝ:
Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ
ΤΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΜΙΑΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΥΣ
«ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ»

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΠΙΟΧΑΝ ΒΙΑΧΕΛΑΜ ΤΣΙΝΚΑΪΖΕΝ: Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΜΙΑΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΥΣ «ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ»*

Η μελέτη της *Ιστορίας της Ελλάδας* του Τσινκάιζεν συνιστά πάνω από όλα ένα μάθημα πάνω στις θεωρητικές αρχές και την ορολογία του γερμανικού ιστορισμού. Το ίδιο το κείμενο του Γερμανού ιστορικού αποτελεί μια προσπάθεια εντρύφησης πάνω στον τρόπο με τον οποίο η συγγραφή μιας γενικής και πλήρους ιστορίας της Ελλάδας και του ελληνικού λαού θα έβγαινε από τα όποια αδιέξοδά της. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να πει ότι, από αυτή την άποψη, και με δεδομένη την επίδραση που θα ασκούσε τόσο στον Ζαμπέλιο όσο και στον Παπαρρηγόπουλο, όπως θα παραδέχονταν αμφότεροι, η *Ιστορία* του Τσινκάιζεν συνιστά το πνευματικό διάβημα που κατεξοχήν προαναγγέλλει –αλλά και, τρόπον τινά, νομιμοποιεί σε θεωρητικό επίπεδο– τη στοχευμένη ιστοριογραφία που θα παρήγαγε η ελληνική εθνική ιστορική σχολή.

Πράγματι, η εν λόγω *Ιστορία* αποδεικνύει ότι το κρίσιμο ζήτημα για τη συγγραφή μιας γενικής και πλήρους ιστορίας του ελληνικού έθνους συνίστατο όχι τόσο στον εντοπισμό των ιστορικών τεκμηρίων που μέχρι τότε έλειπαν, αφήνοντας έτσι ορισμένα ιστορικά κενά στο όποιο προϋπάρχον εθνικό αφήγημα, αλλά στην εξεύρεση μιας «καθοδηγητικής ιδέας» (με τους όρους του ίδιου του Τσινκάιζεν), ήτοι ενός κεντρικού ερμηνευτικού σχήματος, που θα ήταν σε θέση να υποστηρίξει το εθνικό αφήγημα. Δεν θα δίσταζα μάλιστα να πω ότι, σε ένα μεγάλο βαθμό, ο Τσινκάιζεν είναι

* Οι απόψεις που διατυπώνω σε αυτό το κεφάλαιο οφείλουν πολλά στις μακρές συζητήσεις μου με έναν άνθρωπο που θεωρώ ως έναν από τους καλύτερους γνώστες στην Ελλάδα των ιδεών του γερμανικού ιστορισμού, την Αλίκη Λαβράνου. Την ευχαριστώ θερμά για μια ακόμη φορά για αυτές τις συζητήσεις και ελπίζω το κεφάλαιο αυτό να αποτελέσει το έναυσμα για νέες.

αυτός που συγκροτεί, και που οριοθετεί κατά κάποιον τρόπο, το αντικείμενο το οποίο στο εξής θα καλείτο «ιστορία του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα έως σήμερα»· και το κάνει με την έκδοση του πρώτου τόμου της *Ιστορίας της Ελλάδας* τη χρονιά ακριβώς της ίδρυσης του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, γεγονός που προσδίδει στο κείμενό του μεγάλη συμβολική σημασία. Η έκδοση αυτή σηματοδοτεί το τέλος μιας εποχής, αυτής της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για το 1821, και την απαρχή μιας νέας, εκείνης στην οποία θα έβλεπαν το φως της δημοσιότητας τα έργα της ελληνικής εθνικής ιστορικής σχολής. Εν ολίγοις, ο Τσινκάζεν έφτασε πολύ κοντά στο να παράσχει στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος τον ιδρυτικό μύθο του, δηλαδή ένα πλήρες εθνικό αφήγημα· και παρότι δεν το κατάφερε, συνέβαλε τα μέγιστα στην παραγωγή αυτού του αφηγήματος από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο.

Βιογραφικά στοιχεία

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τη ζωή του Τσινκάζεν είναι μάλλον ελλιπή, και ο λόγος είναι ότι, παρά τη φήμη που είχε αποκτήσει στην εποχή του ως ιστοριογράφος, δεν αξιώθηκε ποτέ να αναλάβει έδρα σε κάποιο πανεπιστήμιο, με αποτέλεσμα η περίπτωσή του να μην περιλαμβάνεται στα σύγχρονα έργα καταγραφής του βίου και του έργου όσων διδάξαν ιστορία στα γερμανικά πανεπιστήμια¹. Η μόνη, ίσως, αξιοπρόσεκτη πηγή πληροφοριών για τη ζωή του είναι η *Γενική Γερμανική Βιογραφία*, το μνημειώδες τούτο έργο που αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά πνευματικά σημεία αναφοράς του γερμανικού εθνικισμού στα χρόνια της μετατροπής της Γερμανίας σε παγκόσμια ιμπεριαλιστική δύναμη². Ως εκ τούτου, αξίζει, νομίζω, να σταθώ στα του βίου του λίγο περισσότερο από ό,τι έκανα και από ό,τι θα κάνω με τους υπόλοιπους συγγραφείς που

1. Βλ. ιδίως W. Weber, *Biographisches Lexikon zur Geschichtswissenschaft in Deutschland, Österreich und der Schweiz: die Lehrstuhlinhaber für Geschichte von den Anfängen des Faches bis 1970*, Φραγκφούρτη, Βέρνη, Νέα Υόρκη & Παρίσι: Peter Lang, ²1987· του ιδίου, *Priester der Klio: Historisch-sozialwissenschaftliche Studien zur Herkunft und Karriere deutscher Historiker und zur Geschichte der Geschichtswissenschaft, 1800-1970*, Φραγκφούρτη, Βέρνη, Νέα Υόρκη & Παρίσι: Peter Lang, ²1987.

2. Βλ. το σχετικό λήμμα στην *Allgemeine Deutsche Biographie*, 56 τόμοι, Λειψία: Duncker & Humblot, 1875-1912, τ. 45 (1900), σ. 331-334 (συντάκτης του λήμματος για τον Zinkeisen είναι ο Ernst Friedlaender), από όπου και όλες οι πληροφορίες που παραθέτω για τη ζωή του Γερμανού ιστοριογράφου.

απασχολούν αυτό το βιβλίο, όχι μονάχα επειδή οι συγκεκριμένες πληροφορίες δεν είναι εύκολα προσιτές στον Έλληνα αναγνώστη (η *Γενική Γερμανική Βιογραφία* έχει άλλωστε στοιχειοθετηθεί με τους παλαιούς γοτθικούς χαρακτήρες) αλλά και επειδή ο βίος του Τσινκάιζεν είναι λίαν αποκαλυπτικός του πόσο συμπλέκονταν στην πράξη οι καθαρά επιστημονικές με τις πολιτικές διαστάσεις της παρουσίας των Γερμανών ιστοριογράφων στη δημόσια ζωή των γερμανικών κρατών της εποχής.

Ο Johann Wilhelm Zinkeisen γεννήθηκε λοιπόν στο Άλτενμπουργκ, που ήταν τότε τμήμα της Ομοσπονδίας γερμανικών κρατών, στις 12 Απριλίου 1803. Αφού σπούδασε στην Ιένα και το Γκέτινγκεν, αρχικά θεολογία και στη συνέχεια ιστορία, άρχισε να διδάσκει στο Ινστιτούτο Μπλοχ στη Δρέσδη. Κατόπιν, πήγε στο Μόναχο και, στις αρχές του 1831, έλαβε από το πανεπιστήμιο της Λειψίας το δικαίωμα να διδάξει εκεί, ως *Privatdozent*³, ιστορία και πολιτικές επιστήμες. Στο πλαίσιο του διδακτικού του έργου στη Δρέσδη, ο Τσινκάιζεν άρχισε να συντάσσει τον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Ελλάδας*, ο οποίος εκδόθηκε το 1832⁴.

Την επόμενη χρονιά, ο Τσινκάιζεν μετέβη στο Παρίσι για να συνεχίσει τις σπουδές του. Κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής του, εξέδωσε τον 3ο και τον 4ο τόμο της *Ιστορίας της Ελλάδας*⁵ και συνέταξε τον πρώτο

3. Ο καθ' όλα τιμητικός αυτός τίτλος συνεπαγόταν το δικαίωμα να διδάσκει κανείς κανονικά στο πανεπιστήμιο που τού τον απέδιδε, αλλά αμειβόμενος αποκλειστικά από τα δίδακτρα που κατέβαλλαν οι φοιτητές οι οποίοι επέλεγαν να παρακολουθούν τα μαθήματά του.

4. Βλ. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands vom Anfange geschichtlicher Kunde bis auf unsere Tage*, τ. Α', Λειψία: Barth, 1832· ο τόμος φέρει τον υπότιτλο *Das Alterthum und die mittleren Zeiten bis zu dem Heerzuge König Rogers von Sicilien nach Griechenland*.

5. Όπως είναι γνωστό, η συμβολή του Τσινκάιζεν στη μελέτη της ελληνικής ιστορίας έγκειται ουσιαστικά στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Ελλάδας*, ο οποίος σταματά στον 11ο μ.Χ. αιώνα. Ο Γερμανός ιστορικός δεν κατόρθωσε ποτέ να ολοκληρώσει και να εκδώσει τον δεύτερο τόμο του βιβλίου του, και περιορίστηκε στη δημοσίευση του τρίτου και του τέταρτου τόμου, που συνιστούν ωστόσο, όπως δηλώνεται και στον κοινό υπότιτλό τους, μια «διασκευή» της *Ιστορίας της ελληνικής επανάστασης* του Τόμας Γκόρντον στα γερμανικά, στην οποία ο ίδιος ο Τσινκάιζεν προσέθεσε μια αφήγηση των γεγονότων «από την έλευση του Προέδρου Ι. Α. Καποδίστρια μέχρι την ενθρόνιση του βασιλιά Όθωνα το έτος 1835»· βλ. *Geschichte Griechenlands vom Anfange geschichtlicher Kunde bis auf unsere Tage. Geschichte der griechischen Revolution, nach dem Englischen des Thomas Gordon bearbeitet und von der Ankunft des Präsidenten I. A. Kapodistrias bis zur Thronbesteigung des Königs Otto im Jahre 1835 fortgesetzt von Johann Wilhelm Zinkeisen*, 2 τόμοι, Λειψία: Barth, 1840.

τόμο του πολύτομου έργου του *Ιστορία της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην Ευρώπη*⁶. Στο Παρίσι δέχτηκε το 1834 την πρόσκληση του Μάουρερ να διδάξει στο υπό ίδρυση Πανεπιστήμιο της Αθήνας, την οποία όμως αρνήθηκε, επειδή ήταν ιδιαίτερα αβέβαιος για τις ακαδημαϊκές συνθήκες που θα επικρατούσαν στην ελληνική πρωτεύουσα. Σημαντική είναι επίσης στα χρόνια αυτά η αρθρογραφία του Τσινκάιζεν για την ιστορία της γαλλικής επανάστασης, τον Λαφαγιέτ και τους Ιακωβίνους, η οποία δημοσιεύτηκε στην *Augsburger Allgemeine Zeitung* την περίοδο 1836-1840 αλλά και σε εκδόσεις εκλαϊκευτικών βιβλίων τσέπης⁷.

Ευρισκόμενος πάντα στο Παρίσι, έλαβε κάπως αναπάντεχα το 1840 πρόσκληση από το πρωσικό Υπουργείο των Εξωτερικών, με τη μεσολάβηση του Λέοπολντ φον Ράνκε, να ενταχθεί στη συντακτική ομάδα της *Preussischen Staatszeitung*, της κρατικής δηλαδή πρωσικής εφημερίδας, η οποία προχωρούσε τότε στην αναδιοργάνωσή της. Τον ίδιο καιρό διεξάγονταν διαπραγματεύσεις ανάμεσα στον Τσινκάιζεν και τους ιθύνοντες των Πανεπιστημίων του Γκέτινγκεν, της Χαϊδελβέργης και του Κιέλου, πάλι με τη μεσολάβηση του Ράνκε, για την ανάληψη από τον πρώτο καθηκόντων καθηγητή ιστορίας. Η σημασία, ωστόσο, της θέσης που τού προσφέρθηκε στην πρωσική κρατική εφημερίδα καθώς και οι επίμονες παροτρύνσεις του Ράνκε και άλλων ανθρώπων με υψηλό κύρος στη γερμανική πνευματική ζωή ώθησαν τον Τσινκάιζεν να αποδεχτεί τη συγκεκριμένη πρόσκληση, κάτι που έμελλε να καθορίσει ολόκληρη τη μετέπειτα επαγγελματική του πορεία. Έτσι, μετοίκησε με τη γυναίκα και το παιδί του –ήταν παντρεμένος από το 1839– στο Βερολίνο, αρχικά όχι για να αναλάβει εξ ολοκλήρου την αρχισυνταξία της εφημερίδας, αλλά για να επιβλέπει την ύλη επί θεμάτων εξωτερικής πολιτικής.

Στις αρχές του Δεκέμβρη του 1840, παρουσιάστηκε στους αρμόδιους για τα ζητήματα Τύπου Πρώσους υπουργούς από τους οποίους τού έγινε γνωστό ότι προοριζόταν να αναλάβει, από την 1η Ιανουαρίου 1841, τη γενική αρχισυνταξία της εφημερίδας. Αυτή η θέση ήταν ακόμη πιο τιμητική, είχε όμως και πάλι το μειονέκτημα να έχει προσωρινό χαρακτήρα. Έτσι, παρά τις προσπάθειες του Τσινκάιζεν να διασφαλίσει το αξίωμά

6. J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, 7 τόμοι, Αμβούργο-Gotha: Perthes, 1840-1863.

7. Το σπουδαιότερο, ίσως, έργο αυτής της κατηγορίας είναι το *Der Jakobiner-Klub, Ein Beitrag zur Geschichte der Parteien und der politischen Sitten im Revolutions-Zeitalter*, 2 τόμοι, Βερολίνο: Decker, 1852-1853.

του, ο προσωρινός χαρακτήρας της θέσης του παρέμεινε ένα μόνιμο πρόβλημα για αυτόν, κυρίως εξαιτίας της διαρκούς οικονομικής αβεβαιότητας που συνεπαγόταν.

Από την 1η Ιουλίου 1843 ήλθε στη ζωή η *Allgemeine Preussische Zeitung*, που αποτελούσε μετεξέλιξη της *Preussischen Staatszeitung*. Σύμφωνα με το σχετικό κρατικό διάταγμα, η νέα εφημερίδα συνιστούσε ένα βασιλικό-κρατικό οργανισμό, ο οποίος έπρεπε ουσιαστικά να λειτουργεί προς την κατεύθυνση της ιδεολογικής υπεράσπισης και της νομικής δικαιολόγησης των αποφάσεων της πρωσικής κυβέρνησης, προς το εσωτερικό αλλά και προς το εξωτερικό. Έπρεπε δηλαδή να στηρίζει τη μοναρχική αρχή και το πρωσικό καθεστώς, να υπερασπίζεται την πρωσική νομοθεσία και διοίκηση ενάντια στις επιθέσεις τις οποίες άλλες εφημερίδες, και δη οι φιλελεύθερες, έστρεφαν εναντίον τους. Ο Τσινκάρζεν εξακολούθησε να έχει σπουδαία θέση στη σύνταξη της εφημερίδας, δεν αναγνωρίστηκε όμως ποτέ ως υπάλληλος του πρωσικού κράτους, πιθανότατα διότι κάτι τέτοιο θα υπέσκαπτε το κύρος του ως «ανεξάρτητου» δημοσιογράφου.

Όταν μετά τη διάλυση του πρώτου ενωμένου γερμανικού κοινοβουλίου (1847) προέκυψε για μια ακόμη φορά η ανάγκη ο πρωσικός κυβερνητικός Τύπος να υπερασπιστεί τα συμφέροντα και την πολιτική του καθεστώτος, ο Τσινκάρζεν βρέθηκε στη δύνη του κυκλώνα των γεγονότων της διετίας 1847-1848, τα οποία κατέληξαν στην ήττα του φιλελεύθερου κινήματος που επεδίωκε την ένωση όλων των γερμανικών κρατών σε ένα ενιαίο εθνικό κράτος υπό την ηγεσία της Πρωσίας. Ως συνέπεια ενός άρθρου που είχε αποσταλεί κατευθείαν μέσα από τα βασιλικά ανάκτορα και δημοσιευτεί στην *Allgemeine Preussische Zeitung* σχετικά με κάποια από τα γεγονότα εκείνων των ημερών, ένα οργισμένο πλήθος επαναστατών εισέβαλε νύκτα στο σπίτι του Τσινκάρζεν και τον απείλησε με θάνατο, απαιτώντας να λογοδοτήσει για τις πράξεις του και να κατονομάσει τους συγγραφείς του άρθρου. Σύμφωνα με τον συντάκτη του σχετικού λήμματος της *Γενικής Γερμανικής Βιογραφίας*, το πλήθος υπαγόρευσε τελικά στον Τσινκάρζεν μια «ομολογία», την οποία ο ίδιος παρουσίασε ως «οικειοθελή», και η οποία δημοσιεύτηκε σε όλες τις εφημερίδες. Το περιεχόμενο της ομολογίας ήταν το εξής: «Σε μια αντιπροσωπεία που παρουσιάστηκε ενώπιόν μου και αποτελείτο από πολίτες του Βερολίνου, εξήγησα οικειοθελώς ότι από τους υπεύθυνους του Υπουργείου στάλθηκε σε εμένα στο Βερολίνο, με παραλήπτη την *Allgemeine Preussische Zeitung*, το άρθρο που περιλαμβάνεται στο τεύχος 81 της εφημερίδας σχετικά με τα γεγονότα που συνέβησαν

από τις 15 έως τις 19 Μάρτη. Κατά συνέπεια, αυτό το άρθρο, καθώς έχει διαστρεβλώσει πλήρως τα γεγονότα, δεν μπορεί να με αντιπροσωπεύει».

Αποτέλεσμα αυτού του συμβάντος ήταν να υποβάλει ο Τσινκάιζεν την παραίτησή του από τη σύνταξη της εφημερίδας και να εγκαταλείψει προσωρινά το Βερολίνο, μαζί με ολόκληρη την επταμελή πλέον οικογένειά του. Στα χρόνια που ακολούθησαν και μέχρι τον θάνατό του, στις 5 Ιανουαρίου 1863 στο Βερολίνο, ο Τσινκάιζεν αφιερώθηκε στις συγγραφικές του ασχολίες, χωρίς να μπορέσει ποτέ να αποκτήσει μια αξιόλογη προσωπική περιουσία.

Το θεωρητικό πλαίσιο

Ρητός στόχος του Τσινκάιζεν στο πλαίσιο της *Ιστορίας της Ελλάδας* –σε ολόκληρο το παρόν κεφάλαιο μιλώ αποκλειστικά για τον πρώτο τόμο του βιβλίου⁸– εμφανίζεται να είναι η συγγραφή μιας γενικής ιστορίας της «χώρας» κατά τρόπο που να αναδεικνύονται οι οργανικές σχέσεις ανάμεσα στο «όλο (Ganze)» και στα «μέρη (Theile)»⁹, ήτοι ανάμεσα στο σύνολο και τις επιμέρους περιόδους της συγκεκριμένης ιστορίας. Με άλλα λόγια, πρόκειται για τη θεμελίωση, σε θεωρητικό και πραγματολογικό επίπεδο, της ενότητας-συνέχειας της ελληνικής ιστορίας. Από αυτή την άποψη λοιπόν, δεν τίθεται, κατ' αρχήν τουλάχιστον, από τον Τσινκάιζεν ζήτημα priοδοδότησης κάποιας ιστορικής εποχής έναντι των άλλων. Ωστόσο, ο Γερμανός λόγιος αναγνωρίζει ότι, προκειμένου για τη συγγραφή μιας τέτοιας ιστορίας, η σημαντικότερη πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει ο ιστορικός αφορά στους αιώνες που καλύπτονται από «σκοτάδι», δηλαδή στη μεσαιωνική και τη νεότερη περίοδο –δύο περιόδους

8. Ο πρώτος τόμος του βιβλίου, που είναι και ο μόνος που θα με απασχολήσει εδώ, εκτείνεται σε 888 σελίδες συνολικά, και το κυρίως μέρος του είναι χωρισμένο σε δώδεκα κεφάλαια-«διαλέξεις». Του κυρίως μέρους προτάσσεται ένας Πρόλογος και έπεται ένα Παράρτημα: πρόκειται για το περίφημο Παράρτημα περί της σλαβικής παρουσίας στην Πελοπόννησο, τουτέστιν το κείμενο με το οποίο ο Τσινκάιζεν ανασκεύαζε τα επιχειρήματα του Φαλλμεράνερ. Τα δύο πρώτα κεφάλαια του κυρίως μέρους έχουν εισαγωγικό χαρακτήρα· γίνεται δηλαδή σε αυτά λόγος για την ελληνική ιστορία συνολικά. Από το τρίτο έως και το ένατο κεφάλαιο ο συγγραφέας ασχολείται με την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, ενώ στα τρία τελευταία αντικείμενο είναι «Η Ελλάδα υπό την κυριαρχία των Ρωμαίων και ως τμήμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας».

9. Σε όλες τις αναφορές μου στα πρωτότυπα κείμενα των Γερμανών συγγραφέων του 19ου αιώνα έχω διατηρήσει την ορθογραφία της εποχής.

της ελληνικής ιστορίας για τις οποίες οι πληροφορίες που παρέχουν οι πηγές είναι λιγοστές. Παραδέχεται κατά συνέπεια ότι αυτές οι δύο περιόδους προσέκλυσαν ιδιαίτερα την προσοχή του και ότι επεδίωξε τη δημοσίευση των ερευνών του πάνω στην ιστορία της Ελλάδας «όχι απλώς για να γίνει κάτι τέτοιο, αλλά για να αποτελέσει το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα επί της σκοτεινής ιστορίας των Νεοελλήνων»¹⁰ καθώς και για να συμβάλει στην «απάλειψη» του περί ου ο λόγος «σκοταδιού»¹¹.

Είναι χαρακτηριστικό πως, ήδη από το σύντομο προοίμιο-αφιέρωση του έργου στον «Πρίγκιπα Γιόχαν, Δούκα της Σαξωνίας», ο Τσινκάιζεν επισημαίνει τον καινοτόμο χαρακτήρα του βιβλίου του, το οποίο δεν αποτελεί μία ακόμη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, όπως συνέβαινε συνήθως με τις *Ιστορίες της Ελλάδας* που εκδίδονταν στην εποχή του, αλλά κάτι το πολύ διαφορετικό, που δικαιούται να τύχει εξ αυτού και μόνου του γεγονότος μεγαλύτερης επιείκειας από εκείνη με την οποία αντιμετωπίζονταν οι ιστορίες της ελληνικής αρχαιότητας:

Κατά τους νεότερους χρόνους, η ελληνική αρχαιότητα, στην ιστορική της εξέλιξη και ως ξεχωριστή ολότητα [abgeschlossenes Ganze], έχει καταστεί αντικείμενο πρόσληψης καιπραγμάτευσης μέσα από μια τόσο ιδιαίτερη, πολύπτυχη και απροκατάληπτη οπτική γωνία που, τώρα [πλέον], μια αυτόνομη ιστορία της θα μπορούσε να εγείρει αξιώσεις επί της προσοχής μας μονάχα εφόσον αυτή θα εκπλήρωνε τις υψηλότερες απαιτήσεις για επιστημονική ακρίβεια και ζωντανή και σαφή έκθεση των γεγονότων [Darstellung]. Τουναντίον, μια ιστορία της ελληνικής χώρας και του ελληνικού λαού κατά τη διάρκεια των μεσαιωνικών και των νεότερων χρόνων, η οποία επιχειρεί να παρουσιάσει την

10. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. ix.

11. «Η όσο το δυνατόν πληρέστερη απάλειψη του σκοταδιού το οποίο πλανιόταν πάνω από το μεγαλύτερο μέρος της μοίρας της Ελλάδας κατά τον μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους παρέμεινε ο μοναδικός στόχος της έρευνας», στο *ίδιο*, σ. x. Ειδικά δε σε ό,τι αφορά στη νεότερη ελληνική ιστορία, που προκαλούσε και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον λόγω των γεγονότων της Επανάστασης του 1821, ο Τσινκάιζεν αποφαινόταν ότι η έρευνα ήταν ακόμη σε νηπιακό στάδιο και ότι, ως εκ τούτου, πολλά ήταν εκείνα που έπρεπε ακόμη να γίνουν προκειμένου να μπορέσει να αποτελέσει ένα καλά θεμελιωμένο πεδίο ιστορικών μελετών: «Η έρευνα επί της νεοελληνικής ιστορίας, την όρεξη για την οποία έχουν ανοίξει τα συμβάντα της τελευταίας δεκαετίας, κατά την οποία η Ελλάδα μπήκε στην οικογένεια των αυτόνομων κρατών, βρίσκει ακόμη στην παιδική ηλικία της, και ήδη αυτή η κατάσταση θέτει τον ίδιο τον ερευνητή σε μια τελείως διαφορετική σχέση με το αντικείμενο της έρευνάς του καθώς και με το κοινό του», στο *ίδιο*, Α', σ. xi.

αρχαιότητα αποκλειστικά και μόνο ως προς τις πλευρές της που επέδρασαν τα μέγιστα [στους κατοπινούς καιρούς], μπορεί ίσως να υπολογίζει σε μια επιεικέστερη [nachsichtige] αντιμετώπιση, στον βαθμό που μια τέτοια ιστορία έχει ελάχιστα καταστεί αντικείμενο αυτόνομης έρευνας¹².

Η *Ιστορία* του Τσινκάιζεν δεν έχει ωστόσο τη μορφή ενός ολοκληρωμένου αφηγήματος κατά το πρότυπο άλλων *Ιστοριών* της εποχής του, αλλά και όπως έμελλε να συμβεί με την πολύτομη *Ιστορία* του Παπαρρηγόπουλου. Ο Γερμανός ιστορικός έχει ως ένα βαθμό συνείδηση αυτής της αδυναμίας –της αδυναμίας, ουσιαστικά, να εφαρμόσει τις μεθοδολογικές του αρχές έως τις έσχατες συνέπειές τους– και παραδέχεται ότι το κείμενό του συνιστά ουσιαστικά μια σειρά από πραγματείες οι οποίες προέκυψαν από τις διαλέξεις που είχε πραγματοποιήσει στη Δρέσδη στο διάστημα 1828-1829¹³:

Σε ό,τι αφορά στην εξωτερική μορφή αυτού του έργου, έχει κατά βάση διατηρηθεί η αρχική διάρθρωσή του σε [χωριστές] διαλέξεις, διότι η φύση του αντικειμένου μου με ανάγκασε να συνθέσω ένα μεγάλο μέρος του όχι κατά τρόπο αφηγηματικό ή πραγματικά περιγραφικό, αλλά δίνοντάς του το ύφος μιας πραγματείας¹⁴.

Η αδυναμία του Τσινκάιζεν να δώσει στο έργο του τη μορφή συστηματικού αφηγήματος αποδίδεται από τον ίδιο, κατά κύριο λόγο, στην κατάσταση του πραγματολογικού υλικού που είχε στη διάθεσή του. Θεωρεί για παράδειγμα ότι, για διαφορετικούς λόγους και σε διαφορετικό βαθμό, τόσο οι ιστοριογράφοι της αρχαιότητας όσο και εκείνοι της βυζαντινής και της οθωμανικής περιόδου αποτελούν πολύ ανεπαρκείς πηγές πληροφοριών για τον σύγχρονο ιστορικό της Ελλάδας:

Μια ιδιαίτερη δυσκολία σε ό,τι έχει να κάνει με την εξέλιξη της ιστορίας της Ελλάδας, σε πραγματολογικό επίπεδο, έγκειται στην ανεπάρκεια των ιδίων των μέσων. Όταν ακόμη και για την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας δεν επαρκούν τα ιστορικά έργα που έχουν περιέλθει σε εμάς ώστε να δώσουμε μια ξεκάθαρη εικόνα της πορείας της εξέλιξης του ελληνικού βίου και της ελληνικής κουλτούρας [Bildung], και, διαβάζοντάς τα, μόλις και μετά βίας μπορούμε να πραγματευτούμε για μια συγκεκριμένη περίοδο το σύνολο του ελληνικού βίου στις διαφορετικές εκφάνσεις του [ενν. με δεδομένο το γεγονός ότι ο βίος των αρχαίων Ελλήνων δεν ήταν ενιαίος], αυτή η έλλειψη γίνεται ακόμη

12. Στο ίδιο, Α', σ. v-vi.

13. Βλ. στο ίδιο, Α', σ. ix.

14. Στο ίδιο, Α', σ. xvii.

μεγαλύτερη σε ό,τι αφορά στα χρόνια της βυζαντινής και της οθωμανικής κυριαρχίας στην Ελλάδα, αφού οι ιστοριογράφοι που ανήκουν σε εκείνες τις εποχές, αφενός, αναδεικνυαν κυρίως τα συμβάντα που αφορούσαν στις κυρίαρχες οικογένειες και φυλές [ενν. ότι έκαναν ένα είδος αυλικής ιστοριογραφίας] και, αφετέρου, πραγματεύονταν τον βίο μονομερώς. Από όλους αυτούς απουσίαζε το ζωηρό και ζωντανό ενδιαφέρον για τη μοίρα του λαού και τα γεγονότα της εποχής τους –ενδιαφέρον το οποίο διατηρούν οι αφηγήσεις των μεγάλων ιστοριογράφων της αρχαιότητας, δίνοντας την πλέον αξιόπιστη εικόνα της πραγματικότητας. Όλοι εκείνοι οι ιστοριογράφοι [της βυζαντινής και της οθωμανικής περιόδου] μπορούν κάλλιστα να καταστούν εργαλεία [για την κατανόηση] του χαρακτήρα της εποχής τους, αλλά πολύ λίγα πράγματα προσφέρουν για κάτι πέρα από τη γνώση του ατομικού [στοιχείου] [Einzelnen] στον εσωτερικό βίο του ελληνικού λαού· και αυτά τα λίγα [...] εκτίθενται [από τους ίδιους] χωρίς [να λαμβάνεται υπόψη η] αμφίδρομη σχέση [που υφίσταται μεταξύ τους και που η κατανόησή της είναι απαραίτητη] για να μπορέσει να εξυφανθεί ακριβέστερα η εξελικτική πορεία του ελληνικού βίου¹⁵.

Το γεγονός, ωστόσο, ότι ο Τσινκάιζεν δυσκολεύεται να παράσχει ένα πλήρες αφήγημα της ελληνικής ιστορίας δεν είναι κάτι που οφείλεται μονάχα στην κατάσταση του πραγματολογικού υλικού. Έχει να κάνει και με το ότι, στην περίπτωσή του, ο πηχής, από θεωρητική και μεθοδολογική άποψη, έχει εξαρχής τοποθετηθεί πολύ ψηλά. Διότι για έναν εκπρόσωπο του γερμανικού ιστορισμού όπως αυτός, η ιστορική αφήγηση δεν μπορεί να είναι μια απλή παράθεση γεγονότων. Πράγματι, σύμφωνα με τις αρχές του συγκεκριμένου θεωρητικού ρεύματος, τα ιστορικά συμβάντα δεν έχουν νόημα από μόνα τους, αυτά καθ' εαυτά· αποκτούν το νόημά τους μονάχα στον βαθμό που συσχετίζονται με το «όλο» στο οποίο εντάσσονται, ήτοι με την ιστορία στο σύνολό της. Επίσης, δεν είναι όλα τα συμβάντα πραγματικά σημαντικά· πραγματικά σημαντικά είναι εκείνα τα συμβάντα που (ο μελετητής κρίνει, εκ των υστέρων φυσικά, ότι) έχουν προσδώσει «στην εξέλιξη του κράτους και του βίου του λαού τον χαρακτήρα τους»:

δεν είναι επ' ουδενί μεταξύ των στόχων μου να απαριθμήσω όλα τα σημαντικά γεγονότα της ιστορίας της Ελλάδας, αλλά μπορώ, σύμφωνα με τη δεδομένη [καθοδηγητική μου] ιδέα, να εστιάσω την προσοχή μου μονάχα στα γεγονότα τα οποία, στις διάφορες εποχές, προσέδωσαν στην εξέλιξη του ελληνικού κρατικού βίου και του βίου του ελληνικού λαού τον χαρακτήρα της· με αυτό τον

15. Στο ίδιο, Α', σ. 13.

τρόπο, τα γεγονότα [...] θα μπορούσαν δυνητικά να συνεισφέρουν ουσιαστικά στην ίδια τους την αποσαφήνιση¹⁶.

Με άλλα λόγια, η παραγωγή ενός συμβαντολογικού αφηγήματος κατά το πρότυπο της ιστοριογραφίας του 18ου αιώνα είναι κάτι που δεν ενδιαφέρει τον Τσινκάιζεν. Ακόμα και η επιλογή του ίδιου του ερευνητικού του αντικειμένου, της γενικής ιστορίας της Ελλάδας, όσο και αν θεωρείται από τον ίδιο τον Γερμανό ιστορικό ως δικαιολογημένη «αφ' εαυτής», είναι μια επιλογή σε σχέση προς ένα γενικότερο ιστορικό ενδιαφέρον που ξεπερνά τα όρια του περί ου ο λόγος αντικειμένου. Εν ολίγοις, είναι ολοφάνερο ότι, όταν ο Τσινκάιζεν κάνει την ιστορία της Ελλάδας –είτε πρόκειται για την αρχαία είτε για τη βυζαντινή και τη νεότερη ιστορία της–, τα μάτια του είναι στραμμένα στις σχέσεις της Ελλάδας με την Ευρώπη (αλλά και με ολόκληρη την ανθρωπότητα), κυρίως σε ό,τι έχει να κάνει με αυτό που ο Ράνκε και οι μαθητές του αποκαλούσαν «ευρωπαϊκό σύστημα κρατών (Staatsensystem)» –και ενίοτε «ευρωπαϊκή ένωση κρατών (Staatenverein)»–, θεωρώντας ότι συνιστά, αρχής γενομένης από τον 15ο αιώνα, ένα «σύστημα πολιτικής ισορροπίας» μεταξύ των κρατών της Γηραιάς Ηπείρου¹⁷:

Έχω την πρόθεση να παράσχω μια ιστορική περιγραφή των σημαντικότερων στιγμών από τη μοίρα μιας χώρας η οποία ήταν προορισμένη να θρέψει τα ωραιότερα άνθη κάθε μεγαλείου και ευγένειας, αλλά και να γίνει το όχημα όλων των συμφορών και των δεινών τα οποία επέδειξε η ανθρωπότητα στον πιο βαθύ εξευτελισμό της. Η επιλογή αυτού του αντικειμένου καθορίζεται και δικαιολογείται αφ' εαυτής. Η ελληνική αρχαιότητα άπτεται του πολύπτυχου ενδιαφέροντος του πνευματικού πολιτισμού του καιρού μας· η Ελλάδα στον Μεσαίωνα αντιπαράτίθεται με αξιοσημείωτο τρόπο στον νέο γερμανικό βίο, ο οποίος δίνει στον βίο των ευρωπαϊκών λαών και κρατών τον χαρακτήρα του [...] Η Ελλάδα υπό την κυριαρχία ενός ασιατικού φύλου [ενν. τους Οθωμανούς], το οποίο εδώ και τόσους αιώνες δεν κατόρθωσε να εξευρωπαϊστεί, παραμένει ένα πολύ σημαντικό φαινόμενο για ολόκληρη την παγκόσμια ιστορία· τέλος, η πλέον πρόσφατη κατάσταση της Ελλάδας, ως αποτέλεσμα της μεταβαλλόμενης μοίρας της, έχει τόσο σημαίνουσα σημασία για την περαιτέρω εξέλιξή της και τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ένωσης κρατών ώστε δεν θα ήταν δυνατόν η ιστορία αυτής της χώρας, καθ' όλους τους αιώνες, να μην προκαλεί το γενικό ενδιαφέρον¹⁸.

16. Στο ίδιο, Α', σ. 13-14.

17. Βλ. G. G. Iggers, *The German Conception of History*, σ. 81· D. R. Kelley, *Fortunes of History*, σ. 139.

18. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 5-6.

Από αυτή την άποψη, η προσέγγιση του Τσινκάιζεν υπαγορεύεται από ένα γεωπολιτικό ενδιαφέρον για τη συγκεκριμένη περιοχή του κόσμου, και μάλιστα πολύ περισσότερο από ό,τι αφήνει να διαφανεί όλη αυτή η φρασεολογία που υιοθετεί περί του μεγαλείου και της πτώσης της αρχαίας Ελλάδας:

Για να κατανοήσουμε [verstehen] την ιδιαίτερη πορεία της ελληνικής ιστορίας, είναι σημαντικό να παράσχουμε μια ξεκάθαρη άποψη για τη φυσική διαμόρφωση της Ελλάδας και τη θέση της σε σχέση με τα υπόλοιπα μέρη της γης. [...] Από αυτήν απορρέουν η σημασία της για τη διαμόρφωση και την ιστορία της φυλής των ανθρώπων εν γένει, η σπουδαιότητά της για τις ευρωπαϊκές πολιτικές σχέσεις και το ενδιαφέρον¹⁹ που οι κυριότερες δυνάμεις της Ευρώπης εξέφρασαν, ανάλογα με τη διαφορετική τους θέση, για την απώτερη τύχη της Ελλάδας. Εφόσον αντιληφθούμε αυτά τα πράγματα, ανοίγει ο δρόμος για [να κατανοήσουμε] την πραγματική ιστορική εξέλιξη, και κυρίως μπορεί να διαφανεί με μεγαλύτερη ακρίβεια η σχέση του παρόντος με το παρελθόν [Vorzeit]²⁰.

Η μέθοδος, λοιπόν, της αναγωγής του παρόντος στο παρελθόν –στο παρελθόν ως αναγκαία «προϋπόθεση» του παρόντος, οντολογικά αλλά και γνωσιολογικά–, η μέθοδος δηλαδή του γερμανικού ιστορισμού, χαρακτηρίζεται από τον Τσινκάιζεν ως η μόνη μέθοδος που θα μάς επιτρέψει να γνωρίσουμε κατά τρόπο «αμερόληπτο» τη σημασία της ελληνικής ιστορίας, όχι μονάχα αυτή καθ' εαυτήν αλλά και σε σχέση προς την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια ιστορία:

Αν λοιπόν θέλουμε να δούμε με ελεύθερο και αμερόληπτο πνεύμα τι υπήρξε η Ελλάδα στις σπουδαιότερες εποχές της και πώς έγινε αυτό που είναι τώρα, ποια επίδραση είχε στη διαμόρφωση της Ευρώπης σε πολιτικό και πνευματικό επίπεδο και ποια είναι η υψηλότερη σημασία της για την παγκόσμια ιστορία, τότε αυτό μπορεί να καταστεί εφικτό μονάχα μέσα από μια καθαρά ιστορική μέθοδο και εφόσον θεωρήσουμε τις κυριότερες στιγμές από το απώτερο παρελθόν της Ελλάδας ως ουσιώδεις προϋποθέσεις [Bedingungen] της τωρινής της κατάστασης²¹.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, ζητούμενο σε κάθε περίπτωση για τον Τσινκάιζεν είναι η αναπαράσταση της ιστορικής ολότητας κατά τρόπο που

19. Είναι ίσως περιττό να επισημάνω ότι ο λατινογενής όρος *Interesse* έχει και στα γερμανικά τη σημασία τόσο του «ενδιαφέροντος» όσο και του «συμφέροντος». Αυτή η διττή σημασία του όρου είναι εμφανής σε πολλές από τις περιπτώσεις όπου γίνεται χρήση του από τον Τσινκάιζεν.

20. Στο ίδιο, Α', σ. 14.

21. Στο ίδιο, Α', σ. 6.

να γίνονται κατανοητές οι σχέσεις της με τα μέρη που την αποτελούν. Για τον Γερμανό ιστορικό μάλιστα, όπως και για όλους τους ομοϊδεάτες του, η συγκεκριμένη πνευματική διαδικασία είναι κάτι παραπάνω από μια επιστημονική μέθοδος· είναι ένα πρόταγμα, μια ανάγκη του ανθρώπινου μυαλού, κάτι το θεμελιωμένο στη φύση και την ουσία του ανθρώπινου σκέπτεσθαι²². Όσο όμως και αν πρόκειται για μια διαδικασία που επιβάλλεται ως φυσική ανάγκη του ανθρώπινου μυαλού, όσο και αν αποτελεί ίδιον των «θεωρητικών» επιστημών, άλλο τόσο δύσκολη είναι η επιτυχημένη εφαρμογή της στην πράξη, ο εντοπισμός δηλαδή από τον ερευνητή της «ιδέας» που «ενυπάρχει στο όλο» και που το συνέχει, δίνοντας νόημα στη σχέση του με τα μέρη²³. Ωστόσο, όπως θα έλεγε και ένας από τους μεγάλους θεωρητικούς της ιστοριστικής μεθόδου, ο Ντρούζεν, αυτό ακριβώς είναι και το σπουδαιότερο στοίχημα της «κατανόησης» των ανθρώπινων πραγμάτων, αυτή είναι η μεγαλύτερη πρόκληση για τις επιστήμες των ανθρώπινων έργων²⁴:

Η ενότητα πρέπει εδώ να καταδεικνύεται μέσα στην ιδέα που βρίσκεται στη βάση του όλου –ιδέα μέσω της οποίας η διάγνωση της σχέσης των μερών προς το όλο εύκολα μπορεί να καταστεί εφικτή. Εντούτοις, όσο λίγο φαίνεται να παρουσιάζει δυσχέρειες για εκείνες τις επιστήμες οι οποίες ανάγονται σε θεωρητικές και πρακτικές αρχές το να επιβληθεί μια αυστηρά καθορισμένη ιδέα ως καθοδηγητική αρχή της πραγμάτευσης [του ιστορικού υλικού], τόσο δύσκολο είναι να ακολουθηθεί κατά την ιστορική αφήγηση μια ιδέα μέσω της οποίας να εκδηλώνεται ως ενότητα το πολυσχιδές και το αντιφατικό, το υψηλό και το ευτελές, το μόνιμο και το, διαμέσου της πορείας των αιώνων, μετασχηματιζόμενο στον βίο και τη δράση ενός λαού και στις αμφίδρομες σχέσεις τους²⁵.

Όλη η δυσκολία του εγχειρήματος του ιστορικού έγκειται λοιπόν στον προσδιορισμό αυτής της «καθοδηγητικής ιδέας»²⁶ που συνέχει το ιστορικό

22. «Είναι θεμελιωμένο στην ουσία του ανθρώπινου πνεύματος το ότι, στον κόσμο των φαινομένων εν γένει, μόνο το υψηλότερο μπορεί να παράσχει ικανοποίηση στον καλλιεργημένο [άνθρωπο], εκεί όπου το όλο της ιδεατής ενότητας προσεγγίζεται διά της μεγαλύτερης δυνατής αρμονίας μεταξύ των μερών», στο *ίδιο*, Α', σ. 8.

23. Πρόκειται εν προκειμένω για μια από τις κεντρικές ιδέες του γερμανικού ιστορισμού, η οποία αναπτύχθηκε στη βάση της υιοθέτησης του θεωρητικού υποδείγματος του «οργανισμού» από πολλούς εκπροσώπους του ύστερου Διαφωτισμού.

24. Πβ. ενδεικτικά Th. Burger, «Droysen's Defense of Historiography: A Note», *History and Theory*, τ. 16, τχ. 2 (Μάιος 1977), σ. 168-173.

25. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 9.

26. Για τη συγκεκριμένη έννοια του γερμανικού ιστορισμού, βλ. A. Momigliano.

όλο, το σύνολο της ιστορίας ενός λαού, και δίνει νόημα τόσο στα ιστορικά συμβάντα αυτά καθ' εαυτά όσο και στις σχέσεις που υφίστανται, αφενός, αναμεταξύ τους και, αφετέρου, με το ίδιο το ιστορικό όλο. Πώς όμως καταφέρνει ο ιστορικός να διακρίνει την εν λόγω «ιδέα»; Αυτοσχεδιάζοντας; Χρησιμοποιώντας τη φαντασία και τη δημιουργικότητά του; Οι θεωρητικοί του γερμανικού ιστορισμού δεν αρνούνται τη χρησιμότητα τέτοιων ικανοτήτων²⁷. οι περισσότεροι, ωστόσο, δεν τις θεωρούν ως το κλειδί της όλης της διαδικασίας. Το πραγματικό κλειδί αυτής της διανοητικής διαδικασίας εντοπίζεται στο παρόν του ιστορικού, σε εκείνο που ο Τσινκάιζεν αποκαλεί «ενδιαφέρον του καιρού (Zeitinteresse) μας», της εποχής δηλαδή στην οποία ζει ο ιστορικός:

Μέσω αυτού του ενδιαφέροντος όμως, πρέπει ο ερευνητής να προσδώσει στο αντικείμενο της έρευνας ζωή και ενότητα οι οποίες να μπορούν εύκολα να επιβληθούν κατά την αφήγηση. Με αυτό τον τρόπο πιστεύω ότι οι παρούσες διαλέξεις πάνω στην ιστορία της Ελλάδας θα μπορέσουν ίσως να δώσουν μια καθοδηγητική ιδέα που να ανταποκρίνεται σε μια γενική ανάγκη. Αν δηλαδή εμείς, από τις διαφορετικές απόψεις μέσα από τις οποίες η ιστορία της Ελλάδας μπορεί να μελετηθεί, εξαγάγουμε για τον σκοπό μας το ενδιαφέρον του καιρού [μας], τότε μπορεί η δική μας καθοδηγητική ιδέα να καθοριστεί εύκολα: παρατηρούμε την προϊστορία της Ελλάδας στη σχέση της με το παρόν και αναζητούμε, μέσω της ιστορικής εξέλιξης, στην προγενέστερη μοίρα της τα τεκμήρια που διαφωτίζουν την τωρινή της κατάσταση²⁸. και σε αυτήν τη βάση φέρνουμε τις διαφορετικές περιόδους της ιστορίας αυτής της χώρας σε αμοιβαία συσχέτιση μεταξύ τους, δίνοντας στο πολυσχιδές των διαφορετικών

«A Hundred Years After Ranke», *Diogenes*, τ. 2, τχ. 7 (Ιούνιος 1954), σ. 52-58, σ. 52-53.

27. Όπως παρατηρεί ο G. G. Iggers, *The German Conception of History*, σ. 60, για τον Wilhelm von Humboldt (1767-1835), έναν από τους πρωτεργάτες του γερμανικού ιστορισμού, το παρελθόν είναι «μονάχα εν μέρει προσπελάσιμο από τις αισθήσεις. Το υπόλοιπο πρέπει να το αισθανθούμε [empfinden], να το συναγάγουμε [geschlossen] ή να το μαντέψουμε [errathen]». Για μια εισαγωγή στο έργο του Χούμπολντ, βλ. στο ίδιο, σ. 44-62· P. H. Reill, «Science and the Construction of the Cultural Sciences in Late Enlightenment Germany: The Case of Wilhelm von Humboldt», *History and Theory*, τ. 33, τχ. 3 (Οκτώβριος 1994), σ. 345-366.

28. Γερμανικά: «für seinen jetzigen Zustand die Erklärungsgründe in seinen früheren Schicksalen durch geschichtliche Entwicklung suchen»· δηλαδή, σε μια πιο ελεύθερη μετάφραση, «προσπαθούμε να ερμηνεύσουμε την τωρινή κατάσταση της χώρας αναζητώντας στην ιστορική εξέλιξη τα στοιχεία που την διαφωτίζουν, και δη ανάγοντας την τωρινή κατάσταση της χώρας στο παρελθόν της, στις ιστορικές καταβολές της».

εκφράσεων της συνολικής δραστηριότητας του λαού μια ενότητα που να ανταποκρίνεται στον σκοπό μας.

Περί ενδιαφέροντος του καιρού [μας] για την ιστορία ενός λαού μπορούμε λοιπόν να μιλήσουμε εφόσον μπορούμε να αναμένουμε από τις τωρινές συνθήκες αποφασιστικά συμπεράσματα για το μέλλον του [...] Αυτό το ενδιαφέρον αποκτά φυσικά μεγαλύτερη σημασία [...] όσο περισσότερο η μοίρα του περί ου ο λόγος λαού σχετίζεται με τα συμφέροντα άλλων λαών και όσο μακρύτερα και βαθύτερα οι αναμενόμενες μεταβολές φαίνονται να έχουν επίπτωση στις υφιστάμενες συνθήκες του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου. Είναι μεγάλο από αυτή την άποψη το ενδιαφέρον του καιρού [μας] που έχει να κάνει με την ιστορία της Ελλάδας. Αν κάποιες δημόσιες φωνές έχουν προχωρήσει παραπέρα, με το να θεωρούν την αναμενόμενη αναδιαμόρφωση των πολιτικών συνθηκών στην Ελλάδα ως το πιο ιδανικό χρονικό σημείο για να διευθετήσουν και να συμβιβάσουν όλα τα συμφέροντα [των χωρών] της Ευρώπης μέσω μιας νέας εδαφικής αναδιάταξης του ευρωπαϊκού συστήματος κρατών, τότε δεν μπορεί κανείς να αγνοήσει ότι, με τον προσδιορισμό της απώτερης μοίρας της Ελλάδας, έρχονται στο προσκήνιο τις περισσότερες φορές εκείνα τα ζητήματα τα οποία έχουν μείζονα σημασία για την πρακτική [practische] πολιτική της Ευρώπης και τα οποία βεβαίως, αργά ή γρήγορα, θα μπορούσαν να ασκήσουν αποφασιστική επίδραση στη διαμόρφωση των σχέσεων των ευρωπαϊκών κρατών μεταξύ τους²⁹.

Οι έννοιες του «ενδιαφέροντος του καιρού» και του «ευρωπαϊκού συστήματος κρατών» αποδεικνύονται καθοριστικές σε ό,τι αφορά στον τρόπο με τον οποίο ο Τσινκάζεν πραγματεύεται συνολικά το αντικείμενό του. Ακόμη και στο επίπεδο της ιστορικής περιοδολόγησης, είναι φανερό ότι ο Γερμανός ιστοριογράφος έχει συνεχώς στον νου του τη σχέση της ελληνικής με την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια ιστορία, σε σημείο μάλιστα που, σε ένα μεγάλο βαθμό, και παρά την τήρηση από μέρους του της ισχύουσας διαίρεσης της ιστορίας σε «αρχαία», «μεσαιωνική» και «νεότερη», η ελληνική ιστορία μοιάζει να κατανοείται σε αναφορά προς την ευρωπαϊκή και την παγκόσμια, με βάση δηλαδή «εξωτερικά» προς αυτήν διακυβεύματα και όρους:

Η ιστορική αφήγηση χωρίζεται σε τρεις κύριες περιόδους για εσωτερικούς και εξωτερικούς λόγους. Η ιστορία της αρχαίας Ελλάδας έως την υποταγή της στην κυριαρχία των Ρωμαίων –έως εκεί θα ήθελα εγώ να λογαριάσω την πρώτη

29. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 9-11.

περίοδο—είναι χαρακτηριστική λόγω της ιδιόμορφης θέσης της Ελλάδας ως προς την Ασία και των πολυσχιδών σχέσεων της με τον βίο των ανατολικών χωρών. Από εκείνη την εποχή και έως το τέλος της δεύτερης περιόδου, [δηλαδή] έως τη θεμελίωση της οθωμανικής κυριαρχίας στην Ευρώπη, η μοίρα της Ελλάδας ήταν συνδεδεμένη περισσότερο με την ιστορία των δυτικών χωρών· οι σχέσεις της Ελλάδας με τον ευρωπαϊκό βίο ανακύπτουν με μεγαλύτερη θετικότητα και αποκτούν μόνιμη επιρροή στη διαμόρφωση του όλου, αν και στην εποχή του διαχωρισμού της δυτικής από την ανατολική αυτοκρατορία και έως τις σταυροφορίες η θέση της Ελλάδας ήταν εξωτερικά εξαρτημένη περισσότερο από τη διαμόρφωση των συνθηκών στην Ανατολή παρά από την ιδιόμορφη κρατική συγκρότηση της δυτικής Ευρώπης. Στην τρίτη περίοδο τελικά, και έως τις μέρες μας, μπορεί κανείς να θεωρήσει τη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού συστήματος κρατών, κατά τις διάφορες βαθμίδες εξέλιξής του και ως προς τις σχέσεις του με την Υψηλή Πύλη, ως αποφασιστική για τη μοίρα της Ελλάδας, ενώ [αντίθετα] θα απέδιδα στον οθωμανικό δεσποτισμό—ο οποίος, λόγω των μέσων που χρησιμοποίησε, ματαίωσε ο ίδιος την επίτευξη των στόχων του—μόνο μια έμμεση και ελάχιστη επιρροή. Κατ' αυτό τον τρόπο, θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει τα καθοριστικά σημεία των διαφόρων περιόδων τα οποία θα ανακύψουν στην πορεία λεπτομερώς³⁰.

Αυτές οι αντιλήψεις δίνουν στον Γερμανό ιστοριογράφο τη δυνατότητα να κάνει μια γενική ιστορική επισκόπηση των σχέσεων της Ελλάδας με τη Δύση και την Ανατολή, από τα αρχαιοελληνικά χρόνια μέχρι την εποχή του, στο πλαίσιο της οποίας αναδεικνύεται ο διττός χαρακτήρας των επιδράσεων, ανατολικών και δυτικών, που δέχτηκε συνολικά ο ελληνικός λαός:

Ο ελληνικός βίος μετεφύτευθη στα πρώιμα χρόνια όχι μονάχα στα νησιά της Μεσογείου αλλά και στις παράλιες χώρες της Δύσης. [...] Αργότερα η Δύση, μέσω των Ρωμαίων, αντιμετώπισε εχθρικά τον ελληνικό βίο, και, όσο κι αν κανείς μοχθούσε να συμφιλιώσει το ελληνικό πνεύμα με τη ρωμαϊκή ανδρεία, υπήρχαν ωστόσο στοιχεία του εσωτερικού βίου [των δύο λαών] που ήσαν [πολύ] διαφορετικά [...] Με την πτώση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, έχασε την ισχύ της η δύναμη που ενοποιούσε [Ρώμη και Ελλάδα]· το όλο διαχωρίστηκε στα μέρη του, και η Ελλάδα αντιμετώπισε, όπως και πρώτα, τη μοίρα της χωριστά από τον αναφυόμενο βίο της Δύσης—μια μοίρα η οποία οριζόταν από την Ανατολή. Η βίαιη μετεμφύτευση του νέου ευρωπαϊκού βίου στην Ελλάδα τον καιρό των Σταυροφοριών προσφερόταν τόσο λίγο για να εξασφαλίσει η κουλτούρα

30. Στο ίδιο, σ. 14-15.

της Δύσης μόνιμη επιρροή [επί της ελληνικής] όσο [λίγο προσφερόταν] και η σποραδική σχέση [της Δύσης] με το εμπόριο της Μεσογείου θάλασσας. Και μάλιστα όταν, μετά τη θεμελίωση της οθωμανικής κυριαρχίας στην Ευρώπη, τα τελευταία υπολείμματα του αρχαιοελληνικού πνεύματος διασώθηκαν στις δυτικές χώρες –και αναγεννήθηκαν σε αυτές [...] δίνοντας στην πνευματική ζωή μια νέα ορμή– δεν ήταν σε θέση να ανταποδώσουν σχεδόν τίποτα στη χώρα της καταγωγής και της πρώτης τους ανάπτυξης. Η πνευματική και πολιτική διαμόρφωση της νεότερης Ευρώπης, στην πιο πλούσια σε ανάπτυξη περίοδό της, περιοριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στη Δύση και έμελλε έτσι να παραμείνει αναξιοποίητη για την Ελλάδα, καθώς έλειπε η εσωτερική ανάγκη μιας αμοιβαίας προσέγγισης ανάμεσα στα κύρια κράτη της Ευρώπης και τον ελληνικό λαό. Αυτή η ανάγκη αφυπνίστηκε μέσα από την πορεία των γεγονότων του τελευταίου αιώνα και, όσο πιο ζωντανή γινόταν, τόσο περισσότερο καθιστούσε έγκυρη τη φυσική σχέση της Ελλάδας με τη δυτική Ευρώπη μέσω μιας συγκεκριμένης αποδοχής από τους Έλληνες της ευρωπαϊκής κουλτούρας, την οποία μπορεί κανείς τώρα να θεωρήσει ως τη βασική προϋπόθεση για να έχει η Ελλάδα μια επάξια θέση στο μέλλον³¹.

Στο πλαίσιο αυτής της επισκόπησης, είναι φανερό ότι ο Τσινκάζεν θεωρεί –ερχόμενος έτσι και σε κάποια αντίθεση με τους εκπροσώπους της φιλελληνικής ιστοριογραφίας της επαναστατικής περιόδου, οι οποίοι πάντοτε αντιπαρέβαλλαν τη δυτικότροπη Ελλάδα με την Οθωμανική Ανατολή– ότι ο «ελληνικός βίος» οφείλει περισσότερα στην ανατολική παρά στη δυτική συνιστώσα του, ότι, με άλλα λόγια, κατά την ιστορική του διαδρομή, ο ελληνικός λαός ήλθε πιο συχνά σε (φυσική, οικονομική και πολιτισμική) επαφή με την Ανατολή, ταυτίζοντας ενίοτε την τύχη του με αυτήν:

Τελείως διαφορετικά διαμορφώθηκαν απεναντίας οι σχέσεις της Ελλάδας με την Ανατολή. Όχι μονάχα η φυσική σύνδεση με τις ασιατικές δυτικές ακτές αλλά και η καταγωγή, η συγγένεια του πνεύματος και τα ήθη, οι μεγάλες αναμνήσεις ενός πλούσιου σε γεγονότα παρελθόντος, όλα όσα μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ χωρών και λαών παγώνει στον χρόνο, κατατάσσουν τους Έλληνες, σε κάθε εποχή σχεδόν, στην Ανατολή και καθιστούν εξαρτημένη από αυτά τα [ανατολικά] στοιχεία την πορεία [Gang] της παιδείας τους και της ιστορίας τους³².

Όποια και αν είναι σήμερα η γνώμη μας για τις θεωρητικές αρχές και τη μεθοδολογία της έρευνας του γερμανικού ιστορισμού, από τον Χούμπολντ,

31. Στο ίδιο, Α', σ. 59-60.

32. Στο ίδιο, Α', σ. 61.

τον Σαβινύ και τον Ράνκε μέχρι τον Ντρώζεν, δεν πρέπει ασφαλώς να μάς διαφεύγει το γεγονός ότι όλοι ανεξαιρέτως οι εκπρόσωποί του –πριν τουλάχιστον την οριστική κρίση του συγκεκριμένου θεωρητικού υποδείγματος στα τέλη του 19ου αιώνα– ήσαν βαθύτατα πεπεισμένοι ότι ο κοινωνικός επιστήμονας οφείλει να μελετά και να «κατανοεί (verstehen)» το ιστορικό παρελθόν «όπως πραγματικά συνέβη (wie es eigentlich gewesen)», σεβόμενος απόλυτα τα δεδομένα των ιστορικών πηγών. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος που ο πιο σημαντικός ίσως εξ αυτών, ο Ράνκε, στον οποίο και ανήκει η συγκεκριμένη διατύπωση, ταυτίστηκε από πολλούς αβίαστα –και πάντως λανθασμένα– με τον θετικισμό και τον αντικειμενισμό, την «αντιθεωρητική» και, δυνάμει έστω, «αντιπολιτική» στάση του ύστερου 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα³³. Αυτή την αντίληψη περί της συγγραφής της ιστορίας ασπάζεται φυσικά και ο Τσινκάιζεν, που δεν παραλείπει να επισημάνει σε κάθε ευκαιρία την ανάγκη για απόλυτο σεβασμό των ιστορικών πηγών³⁴.

Εξίσου βέβαιος είναι ο Γερμανός ιστορικός για την «αμεροληψία (Unparteilichkeit)» –όρο που επίσης καθιερώνει ο Ράνκε– η οποία διακρίνει τις ερευνητικές του προσπάθειες καθώς και για την «ελευθερία πνεύματος (Geistesfreiheit)» με την οποία διαμορφώνει τις ιστορικές κρίσεις του³⁵. Σημειώνει δε χαρακτηριστικά ότι δεν παρασύρθηκε καθόλου από τα αισθήματα που συνήθως προκαλούν οι αναφορές στο μεγαλείο ή την παρακμή της αρχαίας Ελλάδας και ότι δεν είχε προκαταβολικά σκοπό να αποδείξει, ούτε βέβαια να αρνηθεί, την ιστορική «επιβίωση» των αρχαίων Ελλήνων, την άμεση δηλαδή συνέχεια ανάμεσα σε αυτούς και τους Νεοέλληνες³⁶.

33. Βλ. τις διεισδυτικότερες σχετικές παρατηρήσεις του G. G. Iggers, *The German Conception of History*, σ. 63 κ. εξ.

34. «Η διαυγής και ακριβής [gedrängt] συμπαράθεση [Zusammenstellung] των γεγονότων, με διαρκείς παραπομπές στις ίδιες τις πηγές, ήταν το κύριο σημείο αναφοράς με βάση το οποίο προσανατολίστηκα κατά την επεξεργασία [του κειμένου μου]», J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. x-xi.

35. Άλλη μια συνηθισμένη τέτοιου είδους σύγχυση είναι εκείνη ανάμεσα στην (απλή) «αμεροληψία» και την «ελευθερία πνεύματος» κατά την εκφορά ιστορικών κρίσεων, που πριμοδοτούσε ο γερμανικός ιστορισμός του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, και το (μαξιμαλιστικό) αίτημα για «αξιολογικά ελεύθερες επιστήμες του πνεύματος (wertfreie Geisteswissenschaften)», το οποίο διαμόρφωσε ο ύστερος ιστορισμός –ένα αίτημα που ουσιαστικά απέκλειε τη δυνατότητα εκφοράς ιστορικών κρίσεων– βλ. ενδεικτικά G. G. Iggers, *The German Conception of History*, σ. 26.

36. «Αν θα έπρεπε λοιπόν να πιστώσω στον εαυτό μου κάτι, αυτό είναι μονάχα ότι

Με άλλα λόγια, ο Τσινκάιζεν διευκρινίζει ότι το ενδιαφέρον του για τους Νεοέλληνες δεν υφίσταται κατ' αντανάκλαση εκείνου για τους αρχαίους προγόνους τους και ότι αν ασχολείται με τους πρώτους είναι επειδή τον ενδιαφέρουν τα δικά τους ιστορικά έργα:

Εάν ήταν στις δυνατότητές μου να αποδείξω με ιστορικά τεκμήρια ότι υπολείμματα του αρχαίου ελληνικού λαού επιβίωσαν μέσα στη θύελλα τόσων αιώνων, τότε καλώς, κάτι τέτοιο θα ήταν μια νίκη για την επιστήμη και την αλήθεια. Για το κύρος του εν ζωή φύλου θεωρώ ακριβώς το ίδιο· είναι για μένα προεξέχουσας σημασίας όχι εξαιτίας των πράξεων των πατέρων [του], αλλά διότι αυτό αναδεικνύεται μέσω της δικής του δύναμης και πράξης³⁷.

Για πολλούς λόγους λοιπόν, το ενδιαφέρον του Τσινκάιζεν για την αρχαιοελληνική ιστορία είναι δευτερεύουσας σημασίας. Άλλωστε, θεωρεί αυτή την ιστορία ως πολύ περισσότερο γνωστή, τουλάχιστον αναφορικά με τα γεγονότα που περιλαμβάνει, τόσο στους ιστορικούς όσο και στο ευρύτερο κοινό της εποχής του. Όταν, δε, προσπαθεί να διατυπώσει ορισμένες σκέψεις πάνω στην ιστορία της αρχαίας Ελλάδας –στην οποία είναι πάντως αφιερωμένο το μεγαλύτερο μέρος του πρώτου τόμου της *Ιστορίας* του–, αυτό γίνεται σε αναφορά προς τους μετέπειτα αιώνες:

Στα λίγα κεφάλαια που περιλαμβάνουν την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας, δεν μού ήρθε με κανένα τρόπο στον νου το να παράσχω κάποια καινούργια πορίσματα μιας πιο εμπεριστατωμένης έρευνας· σκοπός μου ήταν μονάχα, μέσα από μια θεώρηση που εξήχθη ως αποτέλεσμα μιας πρωτότυπης έρευνας πάνω στις πηγές, να υπενθυμίσω εκείνες [...] τις στιγμές από τον βίο και την ιστορία του αρχαιοελληνικού λαού οι οποίες μού φάνηκαν να είναι γεμάτες σπουδαιότητα για την αξιολόγηση της μετέπειτα ιστορίας της Ελλάδας³⁸.

Με άλλα λόγια, αν και ο Τσινκάιζεν παραδέχεται ότι δεν έχει να κομίσει πολλά καινούργια πράγματα στη μελέτη της αρχαίας ελληνικής ιστορίας,

πορεύτηκα στο έργο μου χωρίς καμία προκατάληψη και ότι ούτε ο ενθουσιασμός για το παρηκμασμένο μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας ούτε η περιφρόνηση για ένα υποταγμένο λαό με μια μαύρη μοίρα δεν μπόρεσαν να με κάνουν να πληγώσω την ιστορική αλήθεια. Δεν είχα σκοπό να αποδείξω την επιβίωση [Daseyn] ή τον αφανισμό του αρχαίου φύλου των Ελλήνων· ερευνήσα όμως με έντιμο τρόπο ό,τι εντόπισα [στις πηγές], συμπέρανα περί αυτού με ελευθερία πνεύματος και το παρουσίασα με τη ζωντανότερη συμπάθεια [Theilnahme] και με τη μεγαλύτερη δυνατή για εμένα σαφήνεια», J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. xvi-xvii.

37. Στο ίδιο, Α', σ. xvii.

38. Στο ίδιο, Α', σ. x.

προτείνει ουσιαστικά μια αναθεώρηση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε αυτή την ιστορία, θεωρώντας ότι το παρόν θέτει νέα ερωτήματα, και συγκεκριμένα ότι επιβάλλει, αφενός, μια θέαση της αρχαιότητας σε σχέση προς το σύνολο της ελληνικής ιστορίας και, αφετέρου, μια «περισσότερο πολιτική προσέγγιση» του αρχαιοελληνικού παρελθόντος, με την έννοια της έμφασης στη «σημασία των εκδηλώσεων της δραστηριότητας του λαού»:

Έως τώρα έχουμε πραγματευτεί κάθε τμήμα της ιστορίας της Ελλάδας υπερβολικά ξεκομμένα [abgeschlossen] και, ως εκ τούτου, υπερβολικά μονόπλευρα. [...] [Έχουμε συνηθίσει] να πραγματευόμαστε και να αφηγούμαστε την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας ως ένα ολοκληρωμένο σύνολο χωρίς αλληλεξάρτηση με τους κατοπινούς χρόνους [...] Η πραγμάτευση της ιστορίας της αρχαίας Ελλάδας από μια πιο γενική, [δηλαδή] περισσότερο πολιτική, άποψη προσιδιάζει στην πραγματικότητα όλως ιδιαιτέρως στα νεότερα χρόνια, όπου οι περιστάσεις μάς οδηγούν περισσότερο στο να αναγνωρίσουμε τη σημασία των διαφόρων εκδηλώσεων της δραστηριότητας του λαού στο πλαίσιο του κράτους, στην αμφίδρομη σχέση και αλληλεπίδρασή τους με την ανάπτυξη του όλου³⁹.

Εν ολίγοις, θεωρεί ότι μια τέτοια αναθεώρηση της αντίληψής μας για την αρχαιοελληνική ιστορία αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση των ιστορικών εποχών που έπονται εκείνης της ανόδου και της πτώσης της αρχαίας Ελλάδας:

Αν εντοπίσουμε στην ιστορία της αρχαίας Ελλάδας μια ταχεία μεταβολή των γεγονότων που καθορίζουν την πορεία της ιστορίας κάτω από την επίδραση του, από τον ίδιο τον λαό ερχόμενου στο προσκήνιο, πολύπλευρου ζωντανού βίου, τότε μπορούμε να πραγματευτούμε τη μοίρα αυτής της χώρας κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα στις πιο σημαντικές στιγμές της⁴⁰.

Ακόμη πιο ριζική οφείλει να είναι, κατά τον Τσινκάιζεν, η αναθεώρηση των αντιλήψεών μας για τη βυζαντινή περίοδο. Σε ένα πολύ χαρακτηριστικό χωρίο της *Ιστορίας* του, αποδοκιμάζει έντονα την εικόνα που ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός κληροδότησε για την ιστορία του Βυζαντίου –την εικόνα μιας «χιλιόχρονης ακολουθίας εγκλημάτων, αδυναμιών, ατιμωτικών πράξεων και ομορτουνισμού», σύμφωνα με την κλασική διατύπωση

39. Στο ίδιο, Α', σ. 6-7.

40. Στο ίδιο, Α', σ. 25.

του Χέγκελ⁴¹. Αποδίδει δε την κύρια σχετική ευθύνη στον Γκίμπον, ο οποίος, ως γνωστόν, αποφαινόταν ότι η βυζαντινή ιστορία δεν θα παρού-
 σιάζε κανένα ενδιαφέρον για τον ιστορικό αν «η μοίρα της Βυζαντινής
 μοναρχίας δεν συνδεόταν με παθητικό τρόπο με τις πιο καταπληκτικές
 και σημαντικές επαναστάσεις που μετέβαλαν την τάξη του κόσμου»:

Όσο δεν βλέπουμε τίποτα στη βυζαντινή ιστορία παρά μονάχα εκείνη τη σειρά
 από εγκλήματα και αγριότητες στις κυρίαρχες οικογένειες –χωρίς μάλιστα
 να λαμβάνουμε υπόψη τους διαφόρους εξαιρετους χαρακτήρες οι οποίοι θα
 όφειλαν να φανερώνονται μπροστά μας ως σημάδια φωτός μέσα στη σκοτεινή
 νύκτα– και [συνεχίζουμε να] θέλουμε να εκφράζουμε καταδικαστική κρίση
 επί του όλου, τότε δεν μπορούμε να αποκομίσουμε τίποτα αναφορικά με την
 εξελικτική πορεία του ελληνικού λαού. Αν μελετήσουμε τουναντίον αυτές τις,
 έστω και μόνο παθητικές, σχέσεις της [του Βυζαντίου] με τη μεσαιωνική Ευ-
 ρώπη, από τη μια μεριά, [...] και με την ανάπτυξη των ασιατικών φύλων, από
 την άλλη, τα οποία απέκτησαν μια μόνιμη επιρροή πάνω στη μοίρα της βυζα-
 ντινής αυτοκρατορίας, τότε η ελληνική ιστορία εκείνης της περιόδου αποκτά
 ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον: [μάς επιτρέπει] να γνωρίσουμε με σαφήνεια τους
 σημαντικότερους παράγοντες που διαμόρφωσαν τον χαρακτήρα [αυτού] του
 λαού και, ως εκ τούτου, να αποκτήσουμε ένα σημείο αναφοράς [Standpunkt]
 για την ιστορική αξιολόγηση των κατοπινών χρόνων⁴².

Συνεπώς προς τις αρχές του, ο Τσινκάιζεν θεωρεί λοιπόν πως δεν πρέ-
 πει σε καμία περίπτωση να απομονώνουμε τη βυζαντινή περίοδο από το
 σύνολο της ελληνικής ιστορίας. Αναφερόμενος δε για μια ακόμη φορά στις
 ευθύνες του Γκίμπον για την κατίσχυση μιας άγονης στάσης απέναντι στο
 Βυζάντιο, συμπεραίνει ότι δεν έχει κανένα νόημα να υποτιμούμε τη ση-
 μασία της βυζαντινής ιστορίας, αφού η κατανόησή της, όπως άλλωστε και
 η κατανόηση της αρχαιοελληνικής ιστορίας, είναι απολύτως απαραίτητη
 για την κατανόηση της μετέπειτα ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού λαού,
 και δη στα νεότερα χρόνια:

Εξίσου λίγο έχει μελετηθεί η μοίρα της Ελλάδας υπό την κυριαρχία των βυζαντι-
 νών αυτοκρατόρων ως προς τη σημασία της για τη διαμόρφωση της κατάστασης
 του ελληνικού λαού. Αντί κανείς να την συνδέσει με την ιστορία της αρχαίας

41. Βλ. D. R. Reinsch, «Η βυζαντινή λόγια γραμματεία στην Γερμανία τον 19ο αι-
 ώνα», στο, Ε. Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού
 πολιτισμού στην γερμανική επιστήμη κατά το 19ο αι.*, Αθήνα: Ακρίτας, 1996, σ. 107-
 128 (το παράθεμα στη σ. 112).

42. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 25.

Ελλάδας, έψαχνε περισσότερο να βρει τις πιο μεστές νοήματος αντιθέσεις μεταξύ τους, και έτσι φυσικά έχανε τη δυνατότητα να δώσει την πλέον ασφαλή κατεύθυνση για μια καθαρά ιστορική αξιολόγηση των βυζαντινών αυτοκρατορικών χρόνων. Ακόμα και στα νεότερα χρόνια, η βυζαντινή ιστορία, κατά το παράδειγμα του Γκίμπον, έγινε ως επί το πλείστον αντικείμενο μελέτης αποκλειστικά ως προς την παθητική της σχέση με την ανάπτυξη του νέου ευρωπαϊκού βίου κατά τον Μεσαίωνα· η πορεία της ιστορίας εκτίθετο με βάση τα εγκλήματα των ηγεμόνων και τις ασθενείς εκδηλώσεις δύναμης του εκ των έσω διαλυμένου λαού, χωρίς ουσιαστικά να εξακριβώνεται το βαθύ νόημα του ολοένα εξασθενούντος αρχαίου βίου ως προς την αναπόφευκτη διαμόρφωση των νέων συνθηκών⁴³.

Σε ό,τι αφορά στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον που επεδείκνυαν οι Ευρωπαίοι για τη νεότερη ελληνική ιστορία, ο Τσινκάιζεν το αποδίδει, αφενός, στην εντύπωση που είχαν προκαλέσει στο ευρύτερο κοινό τα κείμενα των περιηγητών, εγκαινιάζοντας μια νέα εποχή στις ευρωπαϊκές αντιλήψεις περί Ελλάδας, και, αφετέρου, στη σημασία των ρωσο-οθωμανικών σχέσεων για τα συμφέροντα των δυτικοευρωπαϊκών δυνάμεων, δηλαδή ουσιαστικά στις επιπτώσεις αυτών των σχέσεων ως προς τη λειτουργία του «συστήματος ισορροπίας» μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών:

Σε ό,τι αφορά τελικά στη μοίρα του ελληνικού λαού υπό την κυριαρχία των Οθωμανών, οι παρατηρήσεις των νεότερων περιηγητών και η ιδιόμορφη θέση της ρωσικής αυτοκρατορίας ως προς την Ύψηλή Πύλη έχουν προκαλέσει από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα μια πιο συγκεκριμένη προσοχή πάνω στην εσωτερική εξέλιξη και την ιδιαίτερη θέση των Νεοελλήνων ως προς την Ύψηλή Πύλη. [...] Οι νεώτερες τύχες του ελληνικού λαού προσδίδουν στις έως τώρα λίγο προσεγμένες περιόδους [της ιστορίας του] ένα μεγαλύτερο ενδιαφέρον και ορίζουν συγχρόνως την κυρίαρχη ιδέα περί την τρέχουσα παράσταση της ιστορίας της Ελλάδας με βάση τις [όποιες] εξαρτήσεις της⁴⁴.

Κεντρική θέση στην προσέγγιση του Τσινκάιζεν, όπως και σε εκείνη όλων των Γερμανών ιστοριστών της εποχής του, κατέχουν έννοιες όπως «πνεύμα», «κράτος», «καταβολές» και «χαρακτήρας» ενός λαού. Στο παρακάτω χωρίο από την *Ιστορία* του οι σχέσεις αυτών των εννοιών μεταξύ

43. Στο ίδιο, Α', σ. 7-8. Πβ.: «Έως τώρα, αυτή καθ' εαυτήν η μοίρα της Ελλάδας κάτω από την κυριαρχία των Ρωμαίων και έως τον διαχωρισμό της ανατολικωρομαϊκής από τη δυτικορωμαϊκή αυτοκρατορία έχει προσεχθεί πάρα πολύ λίγο, και ποτέ δεν έχει εξιστορηθεί μέσα από μια αυτόνομη, στα μέτρα του δυνατού, οπτική γωνία», στο ίδιο, σ. xi-xii.

44. Στο ίδιο, Α', σ. 8.

τους καθίστανται, νομίζω, φανερές. Πρόκειται εδώ για μια συμπύκνωση όλης της φιλοσοφίας της ιστορίας που συνέχει τις επιμέρους αντιλήψεις του και που διαπνέει ολόκληρο το κείμενό του:

Δεν αρκεί ωστόσο να επιστήσουμε την προσοχή μας, κατά την αξιολόγηση του ελληνικού βίου στις διάφορες [ιστορικές] περιόδους, μονάχα στην τυπική [formell] έκφραση της δραστηριότητας του λαού· περισσότερο πρέπει να γίνει σε εμάς κατανοητό το πνεύμα [Geist] το οποίο δημιουργεί τη μορφή η οποία επέζησε και η οποία έδειξε τη δύναμή της. Διότι τις ίδιες τις πολύπτυχες σχέσεις στον βίο κάθε λαού τις βλέπουμε εντέλει να χαρακτηρίζονται μέσω ενός αναμφίβολα καθοριστικού πνεύματος το οποίο, αφενός, είναι φυσικό παράγωγο της καταβολής [Ursprung] και της αρχικής μοίρας [του λαού] και, αφετέρου, με την πάροδο του χρόνου, κάτω από την επίδραση της τοπικότητας και των εξωτερικών καταστάσεων, επέφερε μεταβολές τις οποίες μπορούμε να θεωρήσουμε ως ενεργητικά αίτια των χαρακτηριστικών μεταβολών του πνεύματος της εποχής. Κατά την ιστορική εξέλιξη του χαρακτήρα του λαού, το πνεύμα και η μορφή βρίσκονται εν γένει σε μια διαρκή αλληλεπίδραση. Και πνεύμα θα ήθελα εγώ να ονομάσω, από αυτή την άποψη, τη δύναμη μέσω της οποίας ένας λαός διαμορφώνει τον εαυτό του αυτοτελώς [sich selbstständig bildet] και εξελίσσει σε ένα υψηλότερο βαθμό τις προδιαθέσεις του με βάση τις συνθήκες –προδιαθέσεις μέσω των οποίων ο λαός γνωρίζει να διατηρεί την ιδιαιτερότητά του [Eigenthümlichkeit]⁴⁵ ενόσω υφίσταται την επίδραση του ξένου [στοιχείου] από τα έξω [Fremden von Aussen] και τη μεταβολή της μοίρας του, και στις οποίες όλες οι εκφάνσεις του βίου του έχουν την τάση να ανάγονται ως στον εσωτερικό προσδιοριστικό τους παράγοντα. Πάνω σε αυτή τη δύναμη βασίζεται το μεγαλείο του λαού, και όταν αυτό φθίνει μπορεί κανείς να πει δικαίως ότι το παλαιό πνεύμα εξασθένησε. Μεγάλο και ευγενές ονομάζουμε το πνεύμα ενός λαού όταν κάθε δύναμη εκφράζεται με ζωηρή και φρέσκια ενεργητικότητα για την επιτυχία των υψηλότερων σκοπών του κρατικού βίου· θα μάς φανεί το πνεύμα μικρό και ταπεινό όταν η δύναμη δεν

45. Οι όροι που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί ιστορικοί όταν έκαναν λόγο για «εθνική ιδιαιτερότητα», το ουσιαστικό «Eigenthümlichkeit» και το επίθετο «Eigenthümlich» πρέπει κατά τον G. G. Iggers, *The German Conception of History*, σ. 46, να μεταφράζονται ως «μοναδική ατομικότητα [unique individuality]» και «μοναδικά ατομικός», αντίστοιχα. Στα ελληνικά, θα μπορούσαν, φρονώ, να μεταφραστούν και ως «ιδιοσυστασία» και «ιδιοσύστατος» (ή «γνήσια ιδιαίτερος» και «γνήσια ιδιαιτερότητα»), αντίστοιχα, προκειμένου να αποδοθεί αυτή η έμφαση στη «μοναδικότητα» την οποία προσδίδει η αγγλική μετάφραση που προτείνει ο Όλγκερς.

καταφέρνει να λειτουργεί παρά απλώς και μόνο για να διατηρείται στη ζωή ο μηχανισμός των υφιστάμενων μορφών και για να συνέχονται αυτές [απλώς και μόνο] επιφανειακά⁴⁶.

Είναι λοιπόν προφανές για τον Τσινκάιζεν πως, όποιο και αν είναι ακριβώς το αντικείμενο των ερευνών μας πάνω στην ελληνική ιστορία, όποια και αν είναι η ιστορική περίοδος που μάς απασχολεί, ή στην οποία θέλουμε να δώσουμε έμφαση, η μόνη «καθαρά ιστορική μέθοδος», δηλαδή η ιστοριστική, μάς επιβάλλει να ανατρέξουμε στις «καταβολές» των φαινομένων, ήτοι στη στιγμή της εμφάνισης του ελληνικού λαού στο προσκήνιο της ιστορίας, που δεν είναι άλλη βεβαίως από την εποχή που παρήγαγε το αρχαιοελληνικό μεγαλείο:

Η σπουδαιότητα της ιστορίας της αρχαίας Ελλάδας για μια [...] συνεκτική αφήγηση [eine zusammenhängende Darstellung] έγκειται κυρίως στο ότι, από πολλές απόψεις, οι παράγοντες που διασαφηνίζουν [Erklärungsgründe] τις μετέπειτα τύχες της Ελλάδας, και πιο συγκεκριμένα τις νεότερες συνθήκες, θα έπρεπε να αναζητηθούν στην αρχαιότητα. Η σύνδεση του παλαιού με το νέο στην ιστορία των διαφόρων λαών δεν εκδηλώνεται απλώς μέσα από φαινόμενα που αναδύονται με συγκεκριμένο τρόπο, αλλά διατηρείται [...] ακόμη και κάτω από τη μεταβολή της πολύπλευρης μοίρας [τους], μέσα από ιδέες και αντιλήψεις: μέσα δε από τις αναμνήσεις του παρελθόντος οι οποίες συνεχίζουν να επιζούν στον λαό, δεν θα μπορούσε ποτέ να χάσει ολότελα την επιρροή της πάνω στο ίδιο το [λαϊκό] πνεύμα. [...] Το μεγαλείο της Ελλάδας προκύπτει αβίαστα σε έναν καιρό όπου δεν υπήρχε κανένα ευρωπαϊκό σύστημα κρατών. [...] η δικαιοσύνη απαιτεί από εμάς ένα λαό ο οποίος τώρα αποζητά τη βοήθεια και τη συμπόνια της Ευρώπης να τον δούμε στα χρόνια του μεγαλείου του, για το οποίο τόσο πολύ τον ευγνωμονούμε ώστε να ερευνούμε τις αιτίες εξαιτίας των οποίων αυτό αφανίστηκε, και αμέσως μετά να εκφράζουμε τις κρίσεις μας⁴⁷.

Εξίσου προφανές είναι για τον ίδιο –παρά τα όποια ρητορικά του σχήματα περί της απογοήτευσης την οποία δεν μπορεί παρά να προκαλεί στους μορφωμένους ανθρώπους το παρόν της Ελλάδας– ότι παρελθόν, παρόν και μέλλον συνδέονται με τέτοιο τρόπο σε ό,τι αφορά στη μοίρα ενός λαού που δεν μάς επιτρέπεται να αγνοούμε κανένα από τρία. Ας δούμε λοιπόν τις σκέψεις με τις οποίες ο Γερμανός ιστορικός κλείνει το

46. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 12-13.

47. Στο ίδιο, Α', σ. 15-16.

δεύτερο κεφάλαιο της *Ιστορίας* του –το οποίο μαζί με τον Πρόλογο και το πρώτο κεφάλαιό της λειτουργούν ουσιαστικά ως ενότητες που εισάγουν στο κυρίως μέρος του έργου– πριν περάσει στην πραγμάτευση της ελληνικής αρχαιότητας:

Ας κοιτάξουμε πίσω στο μεγάλο παρελθόν [της Ελλάδας]. Αν ήμασταν σε θέση να βρούμε σε αυτό παρηγοριά για το μη ικανοποιητικό της παρόν, τότε θα μπορούσαμε ίσως να κοιτάξουμε με ενισχυμένες ελπίδες το μέλλον της⁴⁸.

Ο Πρόλογος του έργου περιλαμβάνει και μια σύντομη, αλλά ιδιαίτερης σημασίας ως προς τα θέματα που μάς απασχολούν εδώ, αναφορά στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφική παραγωγή της περιόδου 1821-1832 για την ελληνική ιστορία. Ο Τσινκίζεν λοιπόν, ούτε λίγο ούτε πολύ, αρνείται ότι η συγκεκριμένη παραγωγή έχει κάποια αξία ή ότι τον βοήθησε στη σύνταξη της *Ιστορίας* του, παρά το γεγονός ότι η δική του συμβολή, όσο και αν σηματοδοτεί μια νέα εποχή για τις ελληνικές σπουδές, εντάσσεται ουσιαστικά στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της βιβλιογραφικής παραγωγής⁴⁹. Ως αξία λόγου θεωρεί δύο μονάχα έργα, τις *Ιστορίες* των Τζέμς Έμερσον και Γιάκομπ Φίλιπ Φαλλμεράνερ, πιθανότατα διότι οι καθαρά επιστημονικές στοχεύσεις-φιλοδοξίες των συγγραφέων τους μπορούσαν εκείνη την εποχή να θεωρηθούν ως ανεξάρτητες των ιδεολογικοπολιτικών κινήτρων τους. Ας δούμε καταρχάς πώς αποτιμά το έργο του Ιρλανδού λογίου, προεικονίζοντας ουσιαστικά τις εντυπώσεις που θα αποκόμιζε από την ανάγνωσή του τελευταίου ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος:

Και οι δύο [συγγραφείς] μού παρείχαν ελάχιστη βοήθεια, αφενός επειδή είχα ήδη υπερβεί τις κυριότερες δυσκολίες μιας πρωτότυπης έρευνας πριν από τη δημοσίευση των έργων τους, αφετέρου επειδή δεν προσέφεραν αυτό που εγώ περίμενα. Ακολουθώντας το προγραμματικό του σχέδιο, ο Έμερσον πραγματεύεται τις πρώιμες εποχές [της ελληνικής ιστορίας], και συγκεκριμένα εκείνες έως τη φραγκική περίοδο, με πολλή συντομία, σχεδόν αποσπασματικά, και χωρίς

48. Στο ίδιο, Α', σ. 89.

49. «Το ότι το πλήθος των εφήμερης αξίας κειμένων περί της ιστορίας των Νεοελλήνων που εκδόθηκαν αρχής γενομένης από το 1821 στο εσωτερικό και το εξωτερικό της χώρας [ενν. της Γερμανίας] δεν αξίζουν σχεδόν καθόλου να τύχουν κριτικής παρουσίας, εγώ μπορώ να το θεωρήσω ως δεδομένο. Ότι αξίζει να ληφθεί υπόψη αφορά τις περισσότερες φορές στα γεγονότα του περασμένου αιώνα και των πρόσφατων χρόνων, και αυτό θα επισημανθεί αργότερα στην κατάλληλη θέση και θα του αποδοθεί ο σεβασμός που του αναλογεί. Κατά την επεξεργασία του παρόντος τόμου, έλαβα κυρίως υπόψη μου δύο μονάχα έργα», στο ίδιο, Α', σ. xiv.

πρωτότυπη έρευνα· ως εκ τούτου, πολλά σημαντικά σημεία παρέμειναν ανέγγιχτα, και, σε αυτά με τα οποία ασχολήθηκε, βρίσκει κανείς πλήθος παρερμηνειών και λαθών, που εγώ δεν τα έλαβα υπόψη στη δική μου αφήγηση, κυρίως διότι η αναίρεση κάθε εσφαλμένης, αλλά χωρίς αξιώσεις εκφρασμένης, άποψης και γνώμης θα μπορούσε να βλάψει τον σκοπό του έργου μου. Για τα κατοπινά χρόνια τουναντίον, το έργο του Έμερσον είναι μια από τις πλουσιότερες συμβολές στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας, και θα το λάβω υπόψη μου περισσότερο στον δεύτερο τόμο, δεδομένου ότι ο συγγραφέας μπόρεσε να χρησιμοποιήσει περισσότερα σπάνια έργα [από ό,τι εγώ] –έργα στα οποία θα μπορούσε κανείς να έχει πρόσβαση στη Γερμανία μονάχα άπαξ και μονάχα χάρη σε μια ευτυχή συγκυρία⁵⁰.

Πολύ διαφορετική είναι η γνώμη του Τσινκάιζεν για τον Φαλλμεράυερ. Ενώ τού αναγνωρίζει, σε ένα πρώτο επίπεδο, ότι, με το βιβλίο του για την *Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας*⁵¹, τον επηρέασε προς μια πολύ γόνιμη κατεύθυνση, δηλώνει ευθύς εξαρχής ότι τα συμπεράσματά του, κυρίως στην *Ιστορία της χερσονήσου του Μορέως*⁵², χαρακτηρίζονται από «πλάνες και σφάλματα», τα οποία ο ίδιος, χωρίς πάντοτε να το επιθυμεί, είναι υποχρεωμένος να ανασκευάσει, επειδή τον «εξαναγκάζει» σε αυτό, μεταξύ άλλων, η «αλήθεια» και «ο επιστημονικός χαρακτήρας του βιβλίου του». Και στην περίπτωση του Φαλλμεράυερ λοιπόν, ο Τσινκάιζεν μοιάζει να εγκαινιάζει τη στάση που θα κρατούσαν οι Έλληνες ιστορικοί απέναντι στον Τυρολέζο συνάδελφό τους, και δη τα βασικά τους επιχειρήματα εναντίον του –επιχειρήματα τα οποία ο ίδιος ο Γερμανός λόγιος θα φρόντιζε να τεκμηριώσει στο πλαίσιο του πολυσέλιδου Παραρτήματος της *Ιστορίας* του, όπου και θα ασχολείτο αποκλειστικά με την αναίρεση του Φαλλμεράυερ⁵³:

Οι μεγάλες προσδοκίες με τις οποίες πήρα στα χέρια μου το έργο του συγγραφέα της *Ιστορίας της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας* έδωσαν τη θέση τους σε μια πολυεπίπεδη άποψη για αυτό. Από τη μια μεριά, κάποιες εύστοχες παρατηρήσεις μού παρουσίασαν το αντικείμενο στο οποίο ήδη ενδιέτριβα από μια ιστορική οπτική γωνία που εγώ μέχρι τότε δεν είχα ακόμη λάβει υπόψη μου και με παρακίνησαν να ξαναελέγξω το βιβλίο [μου]· από την άλλη, ένα πλήθος

50. Στο ίδιο, Α', σ. xv.

51. Βλ. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, Μόναχο: Weber, 1827. Στα ελληνικά, βλ. *Ιστορία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 1984.

52. Βλ. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, ό.π.

53. Βλ. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 837-859.

πλάνων και σφαλμάτων του συγγραφέα εμπόδιζαν την πρόοδο της δικής μου μελέτης όσο περισσότερο έπρεπε να επιλαμβάνομαι της αναίρεσής τους –αντίρρησης στην οποία φαίνονταν να με εξαναγκάζουν η αλήθεια, η κατάσταση της νεοελληνικής ιστορικής έρευνας, ο ανεξάρτητος, επιστημονικός χαρακτήρας του βιβλίου καθώς και η ίδια η προσωπική μου κλίση ως συγγραφέα. [...] Οι έρευνές μου με οδήγησαν σε πολλές περιπτώσεις σε συμπεράσματα τελείως διαφορετικά από εκείνα του συγγραφέα της *Ιστορίας της χερσονήσου του Μορέως*⁵⁴.

Κλασική Ελλάδα

Εισάγοντας τον αναγνώστη του στα θέματα της ελληνικής αρχαιότητας, και χωρίς να δίνει ιδιαίτερα σαφείς απαντήσεις στα ερωτήματα που θέτει, ο Τσινκάιζεν δίνει από την αρχή έμφαση στο ζήτημα που, έκτοτε, θα μονοπωλούσε τους στοχασμούς των Ελλήνων εθνικών ιστοριογράφων: γιατί οι αρχαίοι Έλληνες δεν ενώθηκαν ποτέ σε ένα ενιαίο, «εθνικό», κράτος, παρά το γεγονός ότι είχαν «αίσθηση» των κοινών «εθνικών» τους ιδιοτήτων⁵⁵; Ο Γερμανός ιστοριογράφος αποφαινεται λοιπόν ότι αυτό που αποκαλεί «ελληνικό ρεπουμπλικανισμό», η τάση δηλαδή των αρχαίων Ελλήνων να συγκροτούν αυτόνομες πόλεις-κράτη, ευθύνεται εξίσου και για το μεγαλείο και για την τελική παρακμή και πτώση της αρχαίας Ελλάδας, αφού πρόκειται για ένα ενδημικό ιδιόμορφο χαρακτηριστικό του αρχαιοελληνικού βίου, ήδη από την εποχή των δωρικών μεταναστεύσεων:

Η ενεργή πολυπλοκότητα της διαδικασίας διαμόρφωσής του έδωσε στο [ελληνικό] έθνος [Nation] τον ξεκάθαρα ποικίλο χαρακτήρα του και το κατέστησε ικανό να φτάσει ό,τι μάς φαίνεται ως σπουδαίο και, με τον τρόπο του, τέλειο. Αν πραγματευτούμε την πολιτειακή ελευθερία [republicanische Freiheit] των διαφόρων κρατών σε σχέση προς την ενότητα του όλου, τότε ανακύπτουν τα ελαττώματα του ελληνικού ρεπουμπλικανισμού, το ότι δηλαδή αυτός ναι μεν συνέβαλε και προώθησε την αυτόνομη ανάπτυξη του ατομικού βίου, αλλά χωρίς να μπορέσουν ποτέ τα στοιχεία της ενότητας, τα οποία υφίσταντο στην πράξη και τα οποία είχαν τις βάσεις τους σε μια ζωντανή αίσθηση της

54. Στο ίδιο, Α', σ. xv-xvi.

55. Το συγκεκριμένο ερώτημα απασχολούσε ιδιαίτερα τους Γερμανούς ιστοριογράφους της εποχής, οι οποίοι αναζητούσαν εν προκειμένω στο αρχαιοελληνικό παρελθόν τους λόγους της «αποτυχίας» του δικού τους έθνους να συγκροτήσει ενιαίο εθνικό κράτος· βλ. σχετικά P. Funke, «Η αρχαία Ελλάδα: ένα αποτυχημένο έθνος; Ζητήματα πρόσληψης και ερμηνείας της αρχαίας ελληνικής ιστορίας στην γερμανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα», στο, Ε. Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται*, σ. 83-105.

εθνικότητας [lebhaften Gefühle der Nationalität], να επιφέρουν μια σταθερή συνένωση του όλου ως μια ισχυρή πραγματικότητα. Το ίδιο σημαντική ήταν η πιο συγκεκριμένη ανάδειξη της φυλετικής διαφορετικότητας [Stammverschiedenheit] την οποία μπορεί κανείς να θεωρήσει ως αρχέγονη ιδιαιτερότητα του ελληνικού λαού και ως ενεργό αίτιο της πολύπτυχης διαμόρφωσής του και η οποία [αρχίζει να] αποκτά τον χαρακτήρα της μέσω των δωρικών μεταναστεύσεων –χαρακτήρα που εκδηλώνεται σε μια διαρκή ένταση και, εντέλει, σε μια καταστροφική εχθρότητα [μεταξύ των ελληνικών κρατών]⁵⁶.

Σε ένα μεγάλο βαθμό, αποδίδει αυτή την ιδιαιτερότητα του αρχαιοελληνικού κόσμου στη φυσική οριοθέτηση της χώρας, η οποία επέβαλλε μια πολυδιάσπαση των τρόπων ζωής και των συμφερόντων στη βάση πολλών διαφορετικών, και αντιτιθέμενων μεταξύ τους, «κοινοτικών οντοτήτων». Είναι δε προφανές ότι θεωρεί πως κάτι τέτοιο ισχύει όχι μόνο για την αρχαιότητα αλλά για όλες τις περιόδους της ελληνικής ιστορίας:

Όσο περισσότερο η Ελλάδα, ένεκα της φυσικής της οριοθέτησης, φαινόταν να τείνει προς την ενότητα ως προς [...] τον τρόπο ζωής των κατοίκων της, τόσο πιο έντονα αποδεικνυόταν ότι η φυσική της κατάσταση στο εσωτερικό έθετε ανυπέρβλητα εμπόδια στην πορεία προς την ενότητα της πνευματικής και δομικής [formeller] της εξέλιξης. Εάν εμείς αυτά τα δύο, [δηλαδή] τη φυσική οριοθέτηση της Ελλάδας και την εσωτερική της ιδιοσυγκρασία, μπορούσαμε να τα φέρουμε σε έναν αμφίδρομο συσχετισμό, θα μπορούσε να εξηγηθεί γιατί η πρώτη δεν ανταποκρινόταν πλέον στον φυσικό της προσορισμό ως αμυντική προστασία μιας ανεξάρτητης ιδιομορφίας ως προς τον βίο του κράτους και της οικογένειας. Η διαφορετικότητα των συμφερόντων, οι φυσικές συνέπειες των διαφορετικών τοπικών συνθηκών και η μέσω αυτών αμοιβαία απέχθεια μεταξύ των διαφόρων περιοχών καθιστούσε στην πράξη την ενότητα προς τα έξω αδύνατη σε όλες σχεδόν τις εποχές. Δύο πράγματα ενήργησαν αποφασιστικά προς αυτή την κατεύθυνση: η διαμόρφωση της επιφάνειας της ελληνικής ενδοχώρας και οι, σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένες από αυτήν, κλιματολογικές συνθήκες. Η Ελλάδα, με την ευρύτερη σημασία [του όρου], διαιρείται από τη φύση σε τρία μέρη, το κάθε ένα από τα οποία φαίνεται να προσφέρεται για την ανάπτυξη ενός ιδιαίτερου βίου, ανεξάρτητου από εκείνων των υπόλοιπων μερών. Η οροσειρά της Οίτης και της Πίνδου χωρίζει την Θεσσαλία και τα βορειότερα τμήματα από εκείνα της κυρίως ή μέσης Ελλάδας, ενώ το νότιο μέρος, η πελοποννησιακή χερσόνησος, από το οποίο η υπόλοιπη ηπειρωτική

56. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, A', σ. 17-18.

χώρα χωρίζεται μέσω του κορινθιακού κόλπου, συγκροτεί ένα κλειστό σύνολο. [...] Από τη στιγμή κατά την οποία η Ελλάδα είναι στο μεγαλύτερο μέρος της μια ορεινή χώρα, δημιουργείται από μόνο του ένα πλήθος μικρών επαρχιών, οι οποίες οριοθετούνται με φυσικό τρόπο και οι οποίες φαίνεται να διαμορφώνουν, με τον πλέον ιδανικό τρόπο, [αυτόνομες] κοινοτικές οντότητες [Gemeinwesen]⁵⁷.

Το ότι αυτή [η διαφορετικότητα] έχει διατηρηθεί στα βασικά της χαρακτηριστικά και κάτω από την επίδραση των μεταβαλλόμενων [ιστορικών] πεπρωμένων έως τις μέρες μας [...] έγκειται στην ίδια τη φύση των πραγμάτων⁵⁸.

Ο Τσινκάζεν θεωρεί επίσης ότι η γεωγραφική διαμόρφωση της Ελλάδας δεν μπορεί παρά να αποβεί καθοριστική και στο μέλλον, όταν ο ελληνικός λαός θα κληθεί να παγιώσει την πολιτική ενότητα που κατέκτησε χάρι στην Επανάσταση του 1821, όχι μονάχα ενάντια στην πολυδιάσπαση στην οποία τον προδιαθέτει το φυσικό τοπίο της χώρας του αλλά και ενάντια στα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων τα οποία, στη σύγχρονη εποχή, όπου όλο και περισσότερο οι ανθρώπινες κοινωνίες αρχίζουν να επιβάλλονται επί του φυσικού τους περιβάλλοντος, είναι εκείνα που διαδραματίζουν τον μεγαλύτερο ρόλο στην εξέλιξη των ανθρωπίνων πραγμάτων⁵⁹. Σε κάθε περίπτωση, αυτή η έμφασή του στον γεωγραφικό παράγοντα δείχνει σε ποιο βαθμό συνέχιζαν να ασκούν επίδραση στους λογίους της εποχής οι ιδέες του Μοντεσκιέ, ιδιαίτερα δε στη Γερμανία που, από την εποχή του Διαφωτισμού, είχε να επιδείξει πολλές τέτοιες προσεγγίσεις της ιστορικής εξέλιξης των ανθρωπίνων κοινωνιών⁶⁰:

Θα πρέπει κανείς να λάβει υπόψη του την επιρροή του κλίματος πάνω στις εκδηλώσεις της δύναμης του ανθρωπίνου πνεύματος, οι οποίες δύνανται σε

57. Στο ίδιο, Α', σ. 63.

58. Στο ίδιο, Α', σ. 66.

59. «Για τον ελληνικό λαό είναι πάνω από όλα απαραίτητο να ξεπεράσει ο ίδιος, μέσω μιας ηθικής δύναμης, τη φύση της χώρας του και να την διαμορφώσει σε πολιτική ενότητα μιας κάποιας μορφής [Form]· καμιά εποχή της ιστορίας του, ούτε καν οι πιο δυναμικές του πράξεις, δεν θα μπορούσαν να κομίσουν σημαντικές ελπίδες για αυτό. Αυτό που η Ελλάδα τώρα, ως ελεύθερο και αυτόνομο κράτος, θα μπορούσε να καταστεί, η πολιτική της ανάπτυξη και η εξ αυτής πλήρως εξαρτημένη θέση της στο ευρωπαϊκό σύστημα κρατών εξαρτώνται περισσότερο από τα συμφέροντα των κυρίων δυνάμεων της Ευρώπης, παρά από τα μέσα τα οποία θα μπορούσε να διαθέσει προς τούτο ο ελληνικός λαός για να επιβληθεί ως κράτος μεταξύ κρατών», στο ίδιο, Α', σ. 73.

60. Βλ. P. H. Reill, *The German Enlightenment*, σ. 127 κ. εξ.

ένα ορισμένο βαθμό [μονάχα] να ξεφύγουν [...] από την επίδραση των εξωτερικών συνθηκών· έτσι δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι το κλίμα και ο τόπος έχουν πολύ μεγάλη σημασία για τη δομική διαμόρφωση [formellen Bildung] του βίου του λαού, ότι αυτή η δομική διαμόρφωση βρίσκεται σε μια διαρκή αλληλεπίδραση με το πνεύμα [του λαού] το οποίο επιβιώνει καθώς και ότι πρέπει αυτή να θεωρείται [...] ως ουσιώδης συνθήκη της διαφορετικότητας των χαρακτήρων των λαών [Volkscharakteren]. Έτσι λοιπόν [...] το κλίμα καθορίζει την ένδυση του λαού, η ένδυση επιβάλλει το είδος των αναγκών, οι ανάγκες επιβάλλουν τις ενασχολήσεις του βίου, και όλα αυτά προσδίδουν στο πνεύμα του λαού την ατομική του κατεύθυνση. Το ίδιο ισχύει και για την κατοχή των αναγκαίων μέσω των οποίων, ως προϊόντα διαφορετικών εδαφών και επιδράσεων, απαιτούν διαφορετική μέριμνα και χρήση⁶¹.

Για τον Τσινκαίζεν, η περίοδος της αρχαιοελληνικής ιστορίας που αρχίζει με τους Περσικούς Πολέμους και φτάνει μέχρι τη «μακεδονική κυριαρχία» περιλαμβάνει την ύψιστη ακμή της αρχαίας Ελλάδας αλλά και την πτώση της. Σε αυτήν ακριβώς την περίοδο παρουσιάστηκε η κατεξοχήν μεγάλη ευκαιρία των αρχαίων Ελλήνων να ενωθούν σε ένα ενιαίο κράτος, και τούτη δεν ήταν άλλη από τους Περσικούς Πολέμους. Αλλά ενώ η ανάγκη της πολιτικής ενότητας κατέστη τότε στους Έλληνες προφανής, τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν προς την κατεύθυνση της επιβολής της, δηλαδή οι συμμαχίες μεταξύ των διαφόρων κρατών, αποδείχτηκαν ακατάλληλα, διότι έφεραν ουσιαστικά σε αντιπαράθεση τις δύο μεγάλες δυνάμεις της εποχής, την Σπάρτη και την Αθήνα. Το αποτέλεσμα ήταν λοιπόν η αμοιβαία εξασθένησή τους, η οποία και τελικά «επέφερε τον αφανισμό της ίδιας τους της ανεξαρτησίας», παρά την όποια συνέχιση της πολιτισμικής τους ακτινοβολίας. Δεν νομίζω ότι χρειάζεται εδώ κανένα περαιτέρω σχόλιο, πέρα από το ότι οι σκέψεις που διατυπώνει ο Τσινκαίζεν σε αυτό το χωρίο της *Ιστορίας* του έμελλε να αποτελέσουν όχι μονάχα τον σημαντικότερο κοινό τόπο των Ελλήνων εθνικών ιστοριογράφων αναφορικά με την αρχαιοελληνική ιστορία αλλά και μια από τις βασικές ορίζουσες της κοινής, θα έλεγα, γνώσης των σύγχρονων Ελλήνων περί της αρχαίας Ελλάδας, από την εποχή για την οποία μιλούμε μέχρι και σήμερα:

Με [δεδομένο] τον κατακερματισμό του όλου στο εσωτερικό, ότι μπορούσε να προκληθεί μονάχα μέσω μιας μεγάλης ευκαιρίας από το εξωτερικό το προξένησαν οι περσικοί πόλεμοι, μετατρέποντας το ζωνρό εθνικό συναίσθημα

61. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, A', σ. 65.

σε δυναμική ενότητα. Αυτό όμως από μόνο του διήρκεσε λίγο. [...] Η ιδέα που δυναμικά συνέλαβαν οι Αθηναίοι για μια θαλάσσια κυριαρχία και η έννοια που διαμορφώθηκε μέσα από τον ανταγωνισμό μεταξύ της Σπάρτης και της Αθήνας περί ηγεμονίας στην Ελλάδα μπορούν από αυτή την άποψη να θεωρηθούν ως οι πιο σημαντικές συνέπειες όλων των αγώνων για εθνική ανεξαρτησία. Διότι ενώ αυτές [οι δύο ιδέες] ενισχύθηκαν στον υπέρτατο βαθμό με την ανάπτυξη των δυνάμεων των μεμονωμένων κρατών, την ίδια στιγμή, εξαιτίας αυτών, αναιρέθηκε η δυνατότητα μιας ενότητας που θα απέρρεε από την κοινότητα των συμφερόντων, παρότι η αντίθεση μεταξύ *Ελλήνων* και *Βαρβάρων* που αναπτύχθηκε σαφέστερα μέσω των περσικών πολέμων είχε καταστήσει απαραίτητη την κοινή δράση των ελληνικών κρατών για να προστατευτούν από την πίεση των Ασιατών. Το γεγονός ότι είχε αναγνωριστεί αυτή η ανάγκη καταδεικνύεται από την ίδρυση, υπό την αρχηγία της Αθήνας, μιας διαρκούς συμμαχίας των περισσότερων ελληνικών κρατών, με την εξαίρεση της Πελοποννήσου. Αυτή η συμμαχία είχε φυσικά ως επακόλουθο τη δημιουργία μιας αντίθετης συμμαχίας, που ήλθε αντιμέτωπη με την Αθήνα, αιχμή της οποίας ήταν η Σπάρτη, που ήδη εδώ και πολύ καιρό ηγείτο των κοινών υποθέσεων της Πελοποννήσου. Ο άμεσος στόχος αυτών των ενώσεων ήταν απλά η συνέχιση των περσικών πολέμων και η απελευθέρωση των ελληνικών κρατών στην Ασία. Εντούτοις, με την ύπαρξη των εχθρικά διακείμενων μεταξύ τους συμμαχιών, η κύρια ιδέα [ενν. αυτήν της ενότητας] απωλέσθη, και έτσι είναι μάλλον εξηγήσιμο το γιατί σε τελική ανάλυση η δύναμη την οποία θα έπρεπε να υπηρετούν επέφερε τον αφανισμό της ίδιας τους της ανεξαρτησίας. Από την άλλη πλευρά, η θετική έκβαση των περσικών πολέμων εκδηλώθηκε με τον πλέον ευτυχή τρόπο, καθώς ανύψωσε το γενικό εθνικό συναίσθημα και παρείχε τα μέσα για να μπορέσει να κάνει όντως πιο τελεσφόρους για τον [πολιτικό] βίο [των κρατών] τις προσπάθειες του ελληνικού πνεύματος⁶².

Είναι φανερό ότι ο Γερμανός ιστοριογράφος δεν ενδιαφέρεται εν προκειμένω να αξιολογήσει ξεχωριστά τον ρόλο της Αθήνας ή της Σπάρτης ως προς τη διαμόρφωση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού· ούτε βέβαια να προτάξει την ιδιαίτερη συμβολή κάποιας εκ των δύο στην εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος. Μέσα από το ίδιο ακριβώς πρίσμα παρουσιάζει λοιπόν και τις άλλες προσπάθειες που έγιναν για «ενότητα» μεταξύ των αρχαιοελληνικών κρατών, και κυρίως τη συγκρότηση της αχαϊκής και της αιτωλικής συμπολιτείας:

Αλλά ακόμα και όταν η Ελλάδα, για άλλη μια φορά, ενθουσιασμένη από τα

62. Στο ίδιο, Α', σ. 18-19.

αισθήματα περί αυτονομίας και παρακινημένη από την ανάμνηση των παλαιότερων χρόνων, προσπάθησε να συναθροίσει τις δυνάμεις της στο πλαίσιο της αχαϊκής και της αιτωλικής συμπολιτείας, τίποτα δεν μπόρεσε να επιτευχθεί για τους σκοπούς του ελληνικού λαού, μιας και αυτές οι συμμαχίες, εξαιτίας της αμοιβαίας εχθρότητάς τους, αντί να λειτουργήσουν από κοινού, κατέστησαν οι ίδιες όργανα εκείνων στους οποίους θα όφειλαν να αντιπαρατεθούν [ενν. τους Ρωμαίους]. [...] Η επιτήδεια πολιτική της Ρώμης αντιλήφθηκε τις σχέσεις μεταξύ της Ελλάδας και της Μακεδονίας και τις χρησιμοποίησε ανάλογα με τους σκοπούς της. [...] η Ελλάδα μετετράπη σε ρωμαϊκή επαρχία, και αυτό έχει να κάνει περισσότερο με τη φυσική εξελικτική πορεία των υφιστάμενων συνθηκών και λιγότερο με το ιδιαίτερο ποιόν [Wesen] της ρωμαϊκής πολιτικής⁶³.

Περίοδος της «μακεδονικής κυριαρχίας»

Η έμφαση του Τσινκάιζεν στο ζήτημα της έλλειψης πολιτικής ενότητας μεταξύ των ελληνικών πόλεων-κρατών γίνεται εντονότερη όταν περνά στα χρόνια της «μακεδονικής (επι)κυριαρχίας»⁶⁴ πάνω στην Ελλάδα. Με λίγα λόγια, αποδίδει ουσιαστικά την υποταγή των Ελλήνων στην εξουσία των Μακεδόνων βασιλέων σε αυτή την έλλειψη πολιτικής ενότητας μεταξύ των πόλεων-κρατών. Και είναι ενδιαφέρον προς αυτή την κατεύθυνση το γεγονός ότι θεωρεί τον Ιερό Πόλεμο ως «πιο καταστροφικό από όλους τους προηγούμενους πολέμους μεταξύ των Ελλήνων», ακόμη δηλαδή και από τον Πελοποννησιακό:

Όσο πιο αδύναμα έστεκαν τα κράτη το ένα απέναντι στο άλλο, τόσο περισσότερο αποδυναμωνόταν η δύναμη του συνόλου. Κοινούς στόχους, τους οποίους θα μπορούσε να είχε επιφέρει μια ένωση, δεν γνώριζε κανείς⁶⁵.

Αμέσως μετά το τέλος του ενδο-συμμαχικού πολέμου, ξέσπασε κατά το έτος 355 π.Χ. ο εννιάχρονος Ιερός Πόλεμος, ο οποίος επέδρασε πιο καταστροφικά από ό,τι όλοι οι προηγούμενοι πόλεμοι μεταξύ των πόλεων των Ελλήνων και έσβησε βίαια την τελευταία φλόγα της ενότητας η οποία, με την ολοένα αυξανόμενη δύναμη του Φιλίππου της Μακεδονίας, θα έπρεπε να είχε συναφθεί σταθερότερα⁶⁶.

63. Στο ίδιο, Α', σ. 23.

64. Χρησιμοποιεί εναλλακτικά τους όρους «Herrschaft», «Vorherrschaft» και «Oberherrschaft».

65. Στο ίδιο, Α', σ. 368.

66. Στο ίδιο, Α', σ. 370.

Ο Τσινκάιζεν αρχίζει την πραγμάτευση της περιόδου της «μακεδονικής κυριαρχίας» πάνω στην Ελλάδα λέγοντας ότι το κράτος των Μακεδόνων ιδρύθηκε από «Έλληνες του Άργους», και δη από έναν απόγονο των Ηρακλειδών, καθώς και ότι ο Φίλιππος είχε «ελληνική παιδεία»⁶⁷. Η αναγνώριση, ωστόσο, από μέρους του μιας ορισμένης πολιτισμικής συγγένειας μεταξύ των αρχαίων Ελλήνων και των Μακεδόνων δεν αναιρεί το ότι, στο μυαλό του, οι τελευταίοι αποτέλεσαν «δυνάστες» των Ελλήνων⁶⁸ και άσκησαν την «κυριαρχία» τους κατά τρόπο καταστροφικό για την Ελλάδα:

Μεταξύ άλλων, η Ελλάδα ανέθρεψε τον ίδιο της τον δυνάστη, αφού ο Φίλιππος της Μακεδονίας, χάρη στην παραμονή του στην Θήβα, αφενός, γνώρισε τις αδυναμίες της Ελλάδας και, αφετέρου, μέσω της συναναστροφής του με τους μεγαλύτερους στρατηγούς και πολιτικούς άνδρες, μπόρεσε να διαμορφώσει τον εαυτό του προς εκείνη την κατεύθυνση η οποία του έδωσε την ικανότητα να παρέμβει αποτελεσματικά στον καιρό του⁶⁹.

Ο Τσινκάιζεν στέκεται ιδιαίτερα, όπως άλλωστε είχαν κάνει και οι περισσότεροι Έλληνες και ξένοι λόγιοι που είχαν μέχρι τότε ασχοληθεί με τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, πάνω στη συμβολική σημασία που είχε για την ιστορική πορεία των Ελλήνων η ήττα τους από τον Φίλιππο στη μάχη της Χαιρώνειας⁷⁰:

Αν η ελευθερία ενός λαού βασίζεται στη δύναμη μέσω της οποίας ξέρει να κερδίζει, κατά τις ώρες του κινδύνου, τη νίκη επί του εχθρού προς χάριν της αυτονομίας του, τότε μπορεί κανείς να εκλάβει ως αληθινή τη φράση ότι “η μέρα [της μάχης] στη Χαιρώνεια έδωσε ένα τέλος στη φήμη και την ελευθερία των Ελλήνων”. Στους επόμενους αιώνες, ο πολιτικός βίος των Ελλήνων δεν προσέφερε τίποτε περισσότερο από απροσδιόριστες ελπίδες και άσκοπες προσπάθειες των διαλυμένων κρατών. Μερικές εκφράσεις δύναμης μέσω εξεγέρσεων για την ελευθερία, [που έγιναν] με συνείδηση του μεγαλειώδους παρελθόντος, μερικές υψηλές αρετές που προσελκύουν αυτές καθ’ εαυτές τον θαυμασμό μας, ήταν τις περισσότερες φορές μονάχα τα προϊόντα ενός άκαιρου ενθουσιασμού, που είχε προκληθεί από την απατηλή εύνοια των

67. Βλ. στο ίδιο, Α', σ. 372-373.

68. Είναι χαρακτηριστικό ότι αποκαλεί την αρχαία Μακεδονία «κατακτητικό κράτος (erobernder Staat)» σε σχέση με την Ελλάδα: βλ. στο ίδιο, Α', σ. 381. Αξίζει πάντως να σημειωθεί πως και στην περίπτωση των «ηγεμονιών» της Αθήνας και της Σπάρτης κάνει λόγο για «κυριαρχίες» πάνω στην υπόλοιπη Ελλάδα.

69. Στο ίδιο, Α', σ. 22

70. Πβ. Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, σ. 39-43.

περιστάσεων, και αποδεικνύουν επαρκώς ότι, στους Έλληνες, είχε από καιρό απολεσθεί η ισχύς μέσω της οποίας θα μπορούσαν να καταφέρουν να συνειδητοποιήσουν το πεπρωμένο τους. [...] Η κυριαρχία των Μακεδόνων έφερε πάνω στην Ελλάδα περισσότερο όλεθρο από ό,τι θα ήταν δικαιολογημένο. [...] Η μάχη της Χαιρώνειας αποφάσισε την κυριαρχία του Φιλίππου πάνω στους Έλληνες, τον τρίτο χρόνο από την εκατοστή δέκατη Ολυμπιάδα, το 338 π.Χ.⁷¹.

Είναι λοιπόν φανερό ότι ο Τσινκάιζεν αντιμετωπίζει την ήττα των Ελλήνων στη Χαιρώνεια ως ήττα, πάνω από όλα, συμβολική –ως ήττα, από μια άλλη άποψη, του ίδιου του πολιτικού τους συστήματος, αυτού που αποκαλεί «ελληνικό ρεπουμπλικανισμό». Δεν θεωρεί δηλαδή ότι η πτώση της Ελλάδας οφειλόταν πραγματικά σε κάτι πέρα από τις δομικές αντιφάσεις της εσωτερικής ζωής όσο και της εξωτερικής πολιτικής των πόλεων-κρατών, ή ότι εν πάση περιπτώσει οφειλόταν σε μια παντοδυναμία της Μακεδονίας. Αναφέρει μάλιστα χαρακτηριστικά πως «δεν ήταν ο λαός της Μακεδονίας, αλλά το ανήσυχο πνεύμα του Φιλίππου αυτό που νίκησε τους Έλληνες» καθώς και ότι «η Μακεδονία ήχμασε και παρήχμασε μαζί με τους βασιλείς της», ότι η μακεδονική υπερδύναμη είχε δηλαδή μια μάλλον εφήμερη παρουσία, τουλάχιστον στον χώρο της κυρίως Ελλάδας. Εξίσου ενδιαφέρον είναι βέβαια και το γεγονός ότι ο Γερμανός ιστοριογράφος εξαιρεί τον τρόπο με τον οποίο επιδίωξε ο Φίλιππος την κυριαρχία επί της Ελλάδας λέγοντας ότι, «ως Έλληνας», τελικά, «ο ίδιος και ως μέλος της ελληνικής ένωσης κρατών», απέφυγε όσο μπορούσε να χρησιμοποιήσει βία, διότι διαφορετικά «θα είχε απολέσει ο ίδιος τα μέσα για να επιτύχει τους σκοπούς του»:

Η Μακεδονία μπορούσε να κυριαρχήσει πάνω στην Ελλάδα μόνο χάρη στη δύναμη των ηγεμόνων της. Ο τρόπος κατάκτησης προϋπέθετε την κυριαρχία. Δεν ήταν ο λαός της Μακεδονίας, αλλά το ανήσυχο [aufstreben] πνεύμα του Φιλίππου αυτό το οποίο νίκησε τους Έλληνες. Από την προσωπικότητα του Μακεδόνα βασιλιά εξαρτιόταν η διάρκεια της κυριαρχίας των Μακεδόνων. Η ίδια η Μακεδονία ήχμασε και παρήχμασε μαζί με τους βασιλείς της, και η μοίρα της Ελλάδας είχε καθοριστεί από την εποχή του Φιλίππου του Μακεδόνα. Σε αυτό το συμπέρασμα μπορούμε να οδηγηθούμε με ασφάλεια με βάση τις συνθήκες που επικράτησαν στην Ελλάδα μετά τη μάχη της Χαιρώνειας. Ο δουλικός εκμηδενισμός των Ελλήνων μπροστά στον Φίλιππο και τον μεγάλο του γιο, η άκαιρη εξέγερση μεμονωμένων κρατών όταν ήταν απών ο Αλέξανδρος, η ολοκληρωτική ανατροπή

71. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 380-381.

όλων των υφιστάμενων σχέσεων μετά τον θάνατό του, το ανανεωμένο, άφοβο πάθος για ελευθερία και αυτονομία και η τελική υποδούλωση των Ελλήνων διά της πολιτικής και των όπλων των Ρωμαίων γίνονται από εδώ και πέρα εύκολα κατανοητά. Κανέννας ηγεμόνας της Μακεδονίας δεν εκτίμησε τόσο σωστά τη θέση του ως προς την Ελλάδα όπως ο Φίλιππος. Ο κύριος στόχος του, ως Έλληνα του ιδίου και ως μέλους της ελληνικής ένωσης κρατών [...] είχε τώρα επιτευχθεί. Μόνο σε μια τέτοια κατάσταση πραγμάτων μπορούσε να υποτάξει την Ελλάδα σύμφωνα με τη θέληση και τους σκοπούς του. Εάν είχε την πρόθεση να εκβιάσει τη σκληρή υποταγή όλων των Ελλήνων μέσω της βίας, θα είχε απολέσει ο ίδιος τα μέσα για να επιτύχει τους ίδιους τους σκοπούς του, αφού κράτη όπως η Αθήνα και η Σπάρτη ήσαν βεβαίως ικανά να προτιμήσουν τον πλήρη αφανισμό από την απελπισία μιας επονείδιστης υποδούλωσης. [...] Η εξυπνάδα του Φιλίππου τον παρακίνησε να έχει μια πιο επιεική στάση έναντι της Αθήνας⁷².

Όσο για την αρνητική στάση που έχει ο Τσινκάιζεν έναντι της «μακεδονικής κυριαρχίας» επί της Ελλάδας, αυτή είναι, σαφέστατα, προϊόν της «συμπάθειας» με την οποία αντιμετωπίζει το αρχαιοελληνικό μεγαλείο και τους προγόνους του λαού που είναι ουσιαστικά ο πρωταγωνιστής της *Ιστορίας* του. Αυτή η αρνητική στάση, όμως, διόλου δεν αναιρεί την από μέρους του αναγνώριση τόσο των ικανοτήτων του Φιλίππου και του Μεγάλου Αλεξάνδρου σε στρατιωτικό και πολιτικό-διπλωματικό επίπεδο όσο και της ευθυκρισίας τους σε ό,τι αφορά στον ρόλο, αν μη τι άλλο, της Αθήνας στη διαμόρφωση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού:

Ο Φίλιππος ήξερε πολύ καλά, όπως και κάθε κατακτητής, ότι κανείς δεν θα μπορούσε να κυριαρχήσει απλά και μόνο μέσω της βίας⁷³.

Αν, από τη μια πλευρά, η μεταχείριση της Αθήνας από τον Αλέξανδρο μαρτυρά ένα λεπτό αίσθημα αναγνώρισης για το τι είχε υπάρξει η Αθήνα και το τι θα μπορούσε ακόμα να κάνει για τον πολιτισμό των Ελλήνων, άλλο τόσο μαρτυρά την ευφυΐα του Αλέξανδρου. Διότι αυτός έπρεπε όσο ήταν δυνατόν να κατευνάσει το διαρκώς εντεινόμενο μίσος εναντίον της μακεδονικής κυριαρχίας στην Ελλάδα, αν δεν ήθελε να τού παρουσιαστούν εμπόδια στη διεκπεραίωση των μεγάλων του σχεδίων. Από αυτή την άποψη, την Αθήνα φοβόταν περισσότερο, αλλά και από αυτήν ήλπιζε τα περισσότερα. Το γνώριζε πολύ καλά ότι οι υπόλοιποι Έλληνες ακολουθούσαν τους Αθηναίους τόσο στον πολιτισμό όσο και στην τόλμη⁷⁴.

72. Στο ίδιο, σ. 381-382.

73. Στο ίδιο, Α', σ. 384.

74. Στο ίδιο, Α', σ. 390.

Σε κάθε περίπτωση, ο Τσινκάιζεν δεν αρνείται ότι, καθ' όλη τη διάρκεια του μεσουρανήματος του Φιλίππου και του Μεγάλου Αλέξανδρου, οι ελληνικές πόλεις-κράτη δεν έπαψαν ποτέ να επιδιώκουν την αυτονομία τους, ότι δηλαδή το ιδανικό της ανεξαρτησίας κάθε πόλης συνέχισε να αποτελεί την πλέον βασική ορίζουσα του αρχαιοελληνικού βίου, ακόμη και μετά την ήττα στην Χαιρώνεια, ακόμη και μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου. Θεωρεί ωστόσο ότι αυτό το ιδανικό δεν αποτελούσε πλέον κάτι περισσότερο από μια χίμαιρα, η οποία δεν ανταποκρινόταν βεβαίως στις νέες συνθήκες και δεν αναιρούσε το πνεύμα υποταγής που είχε κατισχύσει σε ολόκληρη την Ελλάδα:

Στα ελληνικά κράτη έμεινε με αυτό τον τρόπο τουλάχιστον η λάμψη μιας ελεύθερης λειτουργίας προκειμένου για τους κοινούς στόχους [ενν. των πολιτών κάθε πόλης]. Το ότι εξαπατηθήκανε το μαρτυρεί επαρκώς η κατάσταση της Ελλάδας⁷⁵.

Στην είδηση ότι ο Αλέξανδρος δεν υπάρχει πια, έγινε ζωηρότερη σε σχέση με παλαιότερα η σκέψη για μια επαναθεμελίωση της ελευθερίας σε όλα τα ελληνικά κράτη. Οι συνθήκες ωστόσο για την πραγματοποίησή της δεν ήσαν ευνοϊκές⁷⁶.

Το ίδιο θεωρεί ότι ισχύει και για τα ελληνιστικά χρόνια, όταν αυτό που κυριαρχούσε στο προσκήνιο ήταν οι πόλεμοι μεταξύ των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου αλλά και ο αγώνας τους για την εύνοια των αδύναμων μεν στρατιωτικά, ισχυρών όμως σε επίπεδο παιδείας και πολιτισμού, ελληνικών πόλεων-κρατών:

Η αυξανόμενη αναταραχή στη Μακεδονία λόγω εκείνης της γρήγορης εναλλαγής [προσώπων] στον μακεδονικό θρόνο, είτε βάσει νόμιμων αξιώσεων είτε μέσω της βίας, αφαίρεσε από τα ελληνικά κράτη κάθε έρεισμα και προσανατολισμό. Η ελληνική ανεξαρτησία έγινε ένα θεατρικό παιχνίδι στα χέρια των τυράννων, και το όνομα της ελευθερίας το μεταχειρίζονταν οι έχοντες την εξουσία για να υποτάξουν όσο το δυνατόν ευκολότερα στη γενική σκλαβιά των σκοπών τους το πνεύμα των Ελλήνων το οποίο είχε την πρόθεση να σταθεί στα πόδια του⁷⁷.

Ο τρόπος με τον οποίο υποδέχονταν τώρα στην Αθήνα τους απελευθερωτές [ενν. τον Δημήτριο τον Πολιορκητή] αποδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο ότι

75. Στο ίδιο, Α', σ. 383.

76. Στο ίδιο, Α', σ. 393-394.

77. Στο ίδιο, Α', σ. 398.

[οι Έλληνες] δεν αντιλαμβάνονταν πλέον την ελευθερία ως κάτι αξιοσέβαστο και χρήσιμο. Ο Δημήτριος ήρθε για να απελευθερώσει την Ελλάδα [το λέει ειρωνικά], και οι ίδιοι οι Αθηναίοι ήσαν οι πρώτοι οι οποίοι χαιρέτισαν αυτόν και τον πατέρα του Αντίγονο ως βασιλείς⁷⁸.

Αξίζει, νομίζω, να δούμε τις διατυπώσεις με τις οποίες ο Γερμανός ιστοριογράφος κλείνει το κεφάλαιο της *Ιστορίας* του που είναι αφιερωμένο στη «μακεδονική κυριαρχία» πάνω στην Ελλάδα, για να περάσει στη συνέχεια σε εκείνη των Ρωμαίων και των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, οι οποίες είναι χαρακτηριστικές του πνεύματος που κυριαρχεί σε ολόκληρο το συγκεκριμένο κεφάλαιο:

Έτσι κατάντησε η Ελλάδα –όντας αντικείμενο από τα χρόνια του Φιλίππου της ιδιοτέλειας των Μακεδόνων ηγεμόνων, έρμαιο κατά κάποιον τρόπο της συγκυρίας, η οποία έφερε σε αυτή ελευθερία και σκλαβιά με γρήγορες εναλλαγές– ολόένα και περισσότερο εξαντλημένη, διαλυμένη και εκμηδενισμένη⁷⁹.

Περίοδος της «κυριαρχίας» των Ρωμαίων και των Βυζαντινών αυτοκρατόρων

Αυτό που έχει πολύ μεγάλη σημασία αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο ο Τσινκάιζεν εξιστορεί τα της ρωμαϊκής και της βυζαντινής περιόδου είναι εκείνο που θα παρατηρούσε στα 1846 ο Παπαρρηγόπουλος⁸⁰, ότι δηλαδή ο Γερμανός ιστοριογράφος δεν εντοπίζει κάποια συγκεκριμένη τομή ανάμεσα στις δύο περιόδους, ότι ουσιαστικά δεν έχει να κομίσει κάποια θεωρία περί του «εξελληνισμού» της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όπως θα έκανε αργότερα ο Φίνλεϋ. Είναι χαρακτηριστικό ότι, σε όλη την έκταση των κεφαλαίων που πραγματεύονται τις συγκεκριμένες περιόδους, αυτό που κυριαρχεί ως μέλημα στην ιστορική αφήγηση του Τσινκάιζεν είναι το να αναδειχτεί η «μοίρα της κυρίως Ελλάδας» κάτω από την αυτοκρατορική εξουσία της Ρώμης, αρχικά, και, στη συνέχεια, της Κωνσταντινούπολης. Πολύ σπάνια παρεισφρεύουν στις σελίδες του αναφορές στο τι συμβαίνει, για παράδειγμα, στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, όταν δέχεται πολιορκίες από λαούς που εισβάλλουν στα αυτοκρατορικά εδάφη, ή πολύ περισσότερο στο πώς αυξομειώνεται στο πέρασμα των αιώνων η έκταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας· αυτό συμβαίνει, όταν

78. Στο ίδιο, Α', σ. 404.

79. Στο ίδιο, Α', σ. 410.

80. Βλ. εδω σ. 38.

συμβαίνει, μονάχα για να γίνει λόγος για τις απολήξεις αυτών των εισβολών (π.χ. των σλαβικών) στην «κυρίως Ελλάδα». Αντικείμενο δηλαδή του Τσινκάιζεν είναι, από την πρώτη μέχρι την τελευταία σελίδα του βιβλίου του, η «ιστορία της Ελλάδας», η ιστορία του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου και του λαού που έζησε σε αυτόν, και όχι, για παράδειγμα, εκείνο που ο ώριμος Παπαρρηγόπουλος θα αποκαλούσε «αποδημίες» του ελληνικού «πνεύματος» στον χώρο και τον χρόνο (π.χ. στην ελληνιστική Ανατολή)⁸¹. Ας δούμε λοιπόν ενδεικτικά πώς διεξέρχεται ο Γερμανός ιστοριογράφος τα των συνεπειών της κατάκτησης της Ελλάδας από τους Ρωμαίους:

Μετά την καθυπόταξη της Ελλάδας από τους Ρωμαίους, η μοίρα της συναρτάτο άμεσα με τις επιτυχίες ή τις ατυχίες των νικητών [των ρωμαϊκών εμφυλίων πολέμων]. [...] Η Ελλάδα ήταν ακόμη και τώρα το θέατρο των πιο σημαντικών συμβάντων για την πορεία της παγκόσμιας ιστορίας. Στο πλαίσιο [των μαχών] των *Φαρσάλων* και του *Ακτίου*, αποφασίστηκε δύο φορές η μοίρα της Ρώμης καθώς και εκείνη του μετέπειτα κόσμου. Η εποχή της ελληνικής ιστορίας από την καθυπόταξη στους Ρωμαίους έως τον οριστικό διαχωρισμό της ανατολικής από τη δυτική αυτοκρατορία, ως προς τις επιμέρους εκφάνσεις της, προσφέρει λίγα πράγματα που να μπορούν να στοιχειοθετήσουν μια συγκεκριμένη ανάπτυξη των ιδιαιτεροτήτων του ελληνικού λαού. Μετά την απώλεια της πολιτικής του αυτονομίας, αυτός δεν εμφανίζεται πλέον με αποφασιστικότητα στο προσκήνιο, αλλά επενεργεί σαφώς πάνω στην πορεία του πολιτισμού και της ιστορίας⁸².

Με άλλα λόγια, ο Τσινκάιζεν δεν ενδιαφέρεται, όπως θα ενδιαφερόταν αργότερα ο Φίνλεϊ, να αντιπαραβάλλει συστηματικά το δυτικό με το ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και να εντυπώσει πραγματικά στους λόγους για τους οποίους το ένα υπέκυψε στους «Βαρβάρους», ενώ από το άλλο προέκυψε η μετεξέλιξη της αυτοκρατορίας σε βυζαντινή:

Αφενός, η ελληνική ηπειρωτική χώρα, η οποία ήταν προστατευμένη από το ακατανίκητο Βυζάντιο, διέφυγε τη μοίρα την οποία όφειλαν να υποστούν η Σικελία και η Κρήτη από τους Άραβες· αλλά αφετέρου, από την εποχή κατά την οποία

81. Πρόκειται εν προκειμένω για το πνεύμα που κυριαρχεί στο τελευταίο ουσιαστικά έργο του Παπαρρηγόπουλου, τον περίφημο *Επίλογο της πεντάτομης Ιστορίας του*. βλ. ενδεικτικά Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Επίλογος της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους: μετά πίνακος αλφαβητικού των κυρίων ονομάτων των περιεχομένων εις τους πέντε τόμους της ιστορίας ταύτης*, Αθήνα: Βλαστός, 1877, σ. 1-3.

82. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, A', σ. 24.

οι Γότθοι διέσχισαν τον Δούναβη, ήταν περισσότερο εκτεθειμένη στις αδιάκοπες εισβολές γερμανικών και σλαβικών φύλων από τον βορρά, οι οποίες σταδιακά επέδρασαν στην κατεύθυνση μιας ολικής μεταβολής του πληθυσμού. Εν γένει, όσο περισσότερο η Ευρώπη έκανε βήματα προόδου, τόσο πιο επισφαλής και μετέωρη γινόταν η θέση της βυζαντινής αυτοκρατορίας γενικά, και των ευρωπαϊκών επαρχιών της ειδικότερα, στο πλαίσιο αυτού του καινοφανούς βίου⁸³.

Ο Τσινκάζεν ενδιαφέρεται πολύ περισσότερο για τις σχέσεις, για παράδειγμα, της Αθήνας με την εκάστοτε πρωτεύουσα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας –στις σελίδες του παρελάνουν διατάγματα αυτοκρατόρων και ελάσσονα γεγονότα που διασαφηνίζουν αυτές τις σχέσεις–, παρά η ιστορία αυτή καθ' εαυτήν των αυτοκρατορικών θεσμών που καθόρισαν τη μοίρα του «ελληνικού λαού» κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Από αυτή την άποψη, δεν είναι λοιπόν καθόλου τυχαίο το ότι δύο είναι τα γεγονότα που προσελκύουν κατεξοχήν την προσοχή του αναφορικά με αυτή την περίοδο της ελληνικής ιστορίας, ήτοι η υιοθέτηση του χριστιανισμού από τους Έλληνες και «οι αλλεπάλληλες εισβολές βόρειων φύλων στην Ελλάδα»:

[απαιτείται να αξιολογήσουμε σε ποιο βαθμό], αφενός, ο χριστιανισμός και, αφετέρου, οι αλλεπάλληλες εισβολές βόρειων φύλων στην Ελλάδα επέδρασαν στην πνευματική και υλική διαμόρφωση του ελληνικού λαού. Η λεπτομερέστερη πραγματέυση αυτού του ζητήματος μάς φέρνει στην ιστορία της Ελλάδας υπό βυζαντινή κυριαρχία⁸⁴.

Από τα λεγόμενα του Γερμανού ιστοριογράφου προκύπτει ότι, σε τελική ανάλυση, η στάση του έναντι της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν είναι και τόσο θεμελιωδώς διαφορετική από εκείνη του ανθρώπου τον οποίο σε πολλές περιπτώσεις κατηγορεί για την κατεύθυνση που είχαν πάρει οι βυζαντινές σπουδές στις αρχές του 19ου αιώνα, δηλαδή του Έντουαρντ Γκίμπον. Πράγματι, ο Τσινκάζεν παραδέχεται ότι δεν σκοπεύει να παράσχει μια πλήρη εξιστόρηση της βυζαντινής περιόδου και ότι, στο βαθμό που αναλαμβάνει ένα τέτοιο εγχείρημα, το κάνει ασχολούμενος αποκλειστικά με την ιστορική μοίρα της Ελλάδας και του ελληνικού λαού. Όσο για την εικόνα που έχει για την ίδια τη βυζαντινή αυτοκρατορία, ελάχιστα απέχει και αυτή από εκείνη που είχε επιβάλει ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός –από την εικόνα δηλαδή ενός «δεσποτικού» οικοδομήματος, με έντονα «ασιατικά στοιχεία», που προκάλεσε ουκ ολίγα «δεινά» στο ελληνικό έθνος:

83. Στο ίδιο, Α', σ. 28-29.

84. Στο ίδιο, Α', σ. 24-25.

Όσο λίγο και αν ανταποκρίνεται στους σκοπούς μας το να παρουσιάσουμε την εξέλιξη της βυζαντινής ιστορίας έως το τέλος της, πρέπει καταρχάς να ασχοληθούμε επισταμένως με την ιστορική αξιολόγηση της μοίρας της Ελλάδας και του ελληνικού λαού σε αυτή την περίοδο. Τα αίτια της ίδρυσης και της μεγάλης διάρκειας ζωής της βυζαντινής αυτοκρατορίας καθορίζουν τον χαρακτήρα της ιστορίας της. Σε γενικές γραμμές, οι βασικές συνθήκες παραμένουν οι ίδιες κατά την περίοδο από τον Αρκάδιο έως την ενθρόνιση του οίκου των Κομνηνών. [...] Ο, υπό την επίδραση της Ασίας και κάτω από βίαιες συνθήκες εγειρόμενος, βυζαντινός δεσποτισμός εκδηλώθηκε σε σύγκρουση προς τον βίο και τον πολιτισμό της Δύσης, από ένα καθεστώς που συντίθετο από ευρωπαϊκά και ασιατικά στοιχεία, τα οποία καλλιεργήθηκαν στην πρωτεύουσα και, με την εξαφάνιση του εκ των έσω ενεργούντος πνεύματος, ολίγο κατ' ολίγο εκφύλισαν στο επίπεδο των τύπων [formell] έως και τις πιο ασήμαντες αυλικές τελετουργίες, επηρέασαν με τις επιζήμιες επιρροές τους τις επαρχίες, και αυτό δεν μπόρεσε να το επισκιάσει ούτε καν η λαμπερή αθλιότητα της αυλής και της πρωτεύουσας. Αν, από τη μια μεριά, ο στο επίπεδο των τύπων συγκεκριμένα διαμορφωμένος οργανισμός του κράτους λειτουργεί βεβαίως με τον πλέον επωφελή τρόπο συμβάλλοντας ουσιαστικά στη διατήρηση της αυτοκρατορίας, άλλο τόσο προκύπτουν με σαφέστερο τρόπο τα δεινά που προκαλεί σε σχέση με τα υψηλότερα, πνευματικά συμφέροντα του [ελληνικού] έθνους⁸⁵.

Εξίσου επικριτικός είναι σε σχέση με τον άλλο μεγάλο στόχο των εκπροσώπων του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού: τον βυζαντινό κλήρο. Στο μυαλό του, ο θρησκευτικός φανατισμός και ο «αθέμιτος βίος» των κληρικών λειτούργησαν εντέλει καταστροφικά για τον ηθικό βίο της βυζαντινής κοινωνίας:

Η [βυζαντινή] ιερουσύνη, η οποία μέσω της ιδιόμορφης θέσης της ως προς την αυλή δεν μπόρεσε να επιτύχει για τον εαυτό της εκείνη την ανεξαρτησία που στις δυτικές χώρες θεμελίωνε και εξασφάλιζε [...] τη διαρκή κυριαρχία του κλήρου επί του λαού, έχασε, εξαιτίας του γεγονότος ότι καταστράφηκε εκ των έσω [ενν. από τα ίδια της τα ελαττώματα], όχι μονάχα σε δύναμη αλλά και σε εσωτερικό κύρος – κύρος μέσω του οποίου θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι είχε μια σημαντική επιρροή επί της πνευματικής και ηθικής διαμόρφωσης του λαού υπό όλες τις περιστάσεις. Το πάθος από το οποίο προήλθαν οι [θρησκευτικές] διενέξεις μεταφέρθηκε στις συνθήκες του [καθημερινού] βίου· ο αθέμιτος βίος των κληρικών, που αυτό το πάθος ευνοούσε, αφαίρεσε γρήγορα

85. Στο ίδιο, Α', σ. 26.

από τον λαό την πίστη στην ιερότητα της νομοκατεστημένης τάξης τους [Standes⁸⁶] και επενέργησε εν γένει πολύ καταστροφικά πάνω στις αντιλήψεις για τη σχέση του θρησκευτικού με τον ηθικό βίο⁸⁷.

Αυτό, βέβαια, διόλου δεν εμποδίζει τον Τσινκάιζεν να μελετά, με τη μεγαλύτερη δυνατή επιμέλεια, τους, κατά Γκίμπον, «δουλοπρεπείς Έλληνες ιστορικούς» του Μεσαίωνα, δηλαδή τους Βυζαντινούς χρονογράφους, προκειμένου να μην αφήσει να τού διαφύγει ούτε μία πληροφορία που να αφορά στην κατάσταση και την ιστορία της «Ελλάδας» κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου:

για τον σκοπό αυτού του έργου, οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι έχουν μελετηθεί ενδελεχώς και επανειλημμένως στο σύνολό τους καθώς και στα επιμέρους τους σημεία. Δυστυχώς, για πολλούς [άλλους ερευνητές], μοναδική και απογοητευτική, απολαβή [ενν. από αυτή τη μελέτη] αποτέλεσε η θλιβερή βεβαιότητα ότι αυτοί δεν περιλαμβάνουν καμία πληροφορία για την Ελλάδα. Αλλά εγώ τουναντίον θα μπορούσα να διαβεβαιώσω ότι, από ολόκληρο το σύνολο των Βυζαντινών [πηγών], δεν αγνοήθηκε κανένα στοιχείο που να παρείχε κάποιες πληροφορίες σχετικά με την κατάσταση και την ιστορία της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα⁸⁸.

Δεν θα επεκταθώ περισσότερο στα της βυζαντινής περιόδου όπως αυτά παρουσιάζονται στις σελίδες του πρώτου τόμου της *Ιστορίας* του Τσινκάιζεν, τα οποία έχουν εξάλλου μικρότερη σημασία προκειμένου για τα θέματα που απασχολούν αυτό το βιβλίο. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι ο Τσινκάιζεν –προφανώς, όχι τυχαία– δεν κατάφερε ποτέ να ολοκληρώσει τον δεύτερο τόμο της *Ιστορίας* του, ο οποίος προοριζόταν να ασχοληθεί πιο επισταμένα με τα της βυζαντινής περιόδου, και για τον οποίο ο ίδιος ο Γερμανός ιστοριογράφος είχε προαναγγείλει πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία. Γεγονός παραμένει ωστόσο, και οφείλω να το επισημάνω με έμφαση, ότι η πραγμάτευση της βυζαντινής περιόδου στις σελίδες του πρώτου τόμου της *Ιστορίας της Ελλάδας* του Γερμανού ιστοριογράφου έχει, από μόνη της, μεγάλο ενδιαφέρον, αφού ο τελευταίος αποδεικνύεται ενίοτε πολύ μπροστά από την εποχή του, ειδικά σε ορισμένα επιμέρους ζητήματα, και αυτό ανεξάρτητα από το πόσο σοβαρές θα τείναμε σήμερα να θεωρήσουμε τις απόψεις που διατυπώνει. Ελπίζω να μπορέσω να επανέλθω πάνω στα συγκεκριμένα ζητήματα στο πλαίσιο

86. Για τον όρο πβ. τα σχετικά στο κεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στον Μάουρερ.

87. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 27-28.

88. Στο ίδιο, Α', σ. xiii.

μιας άλλης δημοσίευσης. Θα περιοριστώ λοιπόν εδώ στα της έλευσης των σλαβικών φυλών στην κυρίως Ελλάδα, τα οποία θα με απασχολήσουν στην τελευταία ενότητα αυτού του κεφαλαίου, καθώς και σε μια απλή επισήμανση ορισμένων θέσεων που διατυπώνει ο Τσινκάιζεν αναφορικά με τις οικονομικοκοινωνικές εξελίξεις στην κυρίως Ελλάδα από τον 9ο αιώνα και μετά.

Ευαίσθητος φορέας των πιο ριζοσπαστικών αντιλήψεων της εποχής του για την ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών –όπως αυτών που εκφράζονταν από τη γαλλική φιλελεύθερη ιστοριογραφική σχολή των Γκυζό και Τιερρύ⁸⁹, η οποία στη συνέχεια θα επηρέαζε την ιστορική θεωρία του μαρξισμού–, ο Τσινκάιζεν επιχειρεί λοιπόν να συνδέσει τις πολιτισμικές με τις οικονομικές εξελίξεις της βυζαντινής κοινωνίας του 9ου αιώνα, υπαινισσόμενος, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι σε αυτήν ακριβώς την ιστορική περίοδο εμφανίζονται στην Ελλάδα, πριν δηλαδή να εμφανιστούν στην Ευρώπη, οι πρώτες προϋποθέσεις μιας «βιομηχανικής παραγωγής»:

Θα είχε βεβαίως πολύ μεγάλο ενδιαφέρον το να μπορούσαμε να διατυπώσουμε μερικά συμπεράσματα για το κατά πόσο επιβίωσε η αρχαιοελληνική ειδωλολατρία μεταξύ των κατοίκων του ορεινού κάστρου της Μάνης, για το πώς έχασε σε δύναμη και πίστη και για τον τρόπο με τον οποίο εκτοπίστηκε τελικά από τον χριστιανισμό. [...] Ο αγώνας μεταξύ των αντίπαλων στοιχείων ήταν ολοκληρωτικός. Ο βυζαντινός ελληνισμός και ο χριστιανισμός κατάφεραν να επιβληθούν επί της σλαβικής βαρβαρότητας και ειδωλολατρίας, και [έκτοτε] αρχίζει ένας ιδιαίτερος νεοελληνικός βίος. Η ολοφάνερα κατεστραμμένη παραγωγική δύναμη [Productivekraft] μιας για πολύ καιρό καταβεβλημένης χώρας αφυπνίζεται εκ νέου και εξελίσσεται με απίστευτη ταχύτητα προς μια σπάνια ολοκλήρωση. Η δημιουργικότητα των ανθρώπων φαίνεται να αποκτά μια νέα ορμή: ιδιαιτέρως, πρέπει να είχαν ανθίσει βιοτεχνίες, και αυτό το οποίο εμείς χαρακτηρίζουμε στις μέρες μας με τη λέξη “βιομηχανία” αναπτύσσεται ξανά σε μεγάλο βαθμό στην Ελλάδα, ήδη κατά τη διάρκεια του 9ου αιώνα. Διότι, πριν από το τέλος της, βρίσκουμε σε μεμονωμένα τμήματα της εκσλαβισμένης

89. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Τσινκάιζεν προτάσσει ως μόντο στην *Ιστορία* του, στα γαλλικά, ένα χωρίο από τα *Μαθήματα ιστορίας της φιλοσοφίας του 18ου αιώνα* του Βικτόρ Κουζέν, του ανθρώπου που επηρέασε τα μέγιστα τη διαμόρφωση των ιδεών της φιλελεύθερης γαλλικής ιστοριογραφικής σχολής των Γκυζό και Τιερρύ. Για την πρώτη έκδοση αυτού του κειμένου, βλ. V. Cousin, *Cours de philosophie*, 2 τόμοι, Παρίσι: Pichon & Didier, 1828-1829 (ο δεύτερος τόμος, που στη συνέχεια εκδόθηκε και αυτόνομα, φέρει τον υπότιτλο *Histoire de la philosophie du XVIIIe siècle*).

[slavinisirten] Ελλάδας ίχνη από ευημερία, πλούτο, ακόμη και πολυτέλεια, τα οποία εμείς μάταια θα αναζητούσαμε σε άλλα τμήματα της βυζαντινής αυτοκρατορίας σε κατοπινούς καιρούς⁹⁰.

Ο Τσινκάιζεν, χρησιμοποιώντας μάλιστα όρους όπως «εργατική τάξη (arbeitende Klasse)» αλλά και «βιοτεχνική» ή «μικροεπιχειρηματική τάξη (gewerbtreibenden Klasse)»⁹¹, δεν διστάζει επίσης να αναζητήσει τις προϋποθέσεις αλλά και τις πρώτες εκδηλώσεις μιας νέου τύπου οικονομικής ανάπτυξης στον ελληνικό χώρο από τον 9ο αιώνα και μετά, η οποία θα άρχιζε σταδιακά να φέρνει σε σύγκρουση τις διάφορες κοινωνικές «τάξεις» μεταξύ τους, όπως δηλαδή θα συνέβαινε αρκετά αργότερα στη δυτική Ευρώπη! Ίσως, δε, το πιο εντυπωσιακό από όλα όσα υποστηρίζει είναι το ότι μια τέτοια εικόνα για την εποχή απορρέει από την ανάγνωση των κειμένων του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου –στα οποία και έχει εντυφώσει ιδιαίτερα ο ίδιος προκειμένου για την πραγμάτευση του ζητήματος των σλαβικών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα:

Η αφήγηση του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου είναι μια βαθιά ματιά στον εσωτερικό βίο του πελοποννησιακού πληθυσμού του 9ου καθώς και των προηγούμενων αιώνων. Από αυτήν απορρέει η ύπαρξη επιχειρηματικότητας και υψηλής βιομηχανικής κουλτούρας στον λαό, στους φτωχούς, και ότι, παρότι δεν μπορούμε να μιλήσουμε για χλιδή [Schwelgerei], κυριαρχούσε ωστόσο μια εκλεπτυσμένη και αβροδίαιτη απόλαυση της ζωής· απορρέει επίσης ότι η μάζα του λαού, παρότι δεν ζούσε σε ένα καθεστώς καταπιεστικής δουλοπρέπειας, είχε όμως μια έντονη εξάρτηση από τους λίγους πλούσιους γαιοκτήμονες· τα εδάφη τα οποία φρόντιζε, το μετάξι που ύφαινε, η πορφύρα που επεξεργάζονταν ήσαν αδιαμφισβήτητη περιουσία κάποιου κυρίου, άσχετα με το αν αυτός ο κύριος ήταν ένα άτομο, μια ομάδα, ένα ηθικό πρόσωπο, ένας πατριάρχης, μια εκκλησία, ένα μοναστήρι ή κάποιο [άλλο] θρησκευτικό ίδρυμα. Δεν μπορούμε να εξακριβώσουμε με βεβαιότητα το πόσο εξαπλώθηκε αυτή η [κοινωνική] συνθήκη, αν διαδόθηκε γενικώς ή αν περιορίστηκε μόνο σε μεμονωμένες περιοχές. Οι διαφοροποιήσεις και οι μεταβολές θεωρούνταν ήδη μια φυσική και απαραίτητη συνέπεια των νεοεμφανιζόμενων συνθηκών σε ό,τι αφορά στο μοίρασμα της βασικής περιουσίας –συνθηκών οι οποίες είχαν διαφορετική ιστορική βάση και εξέλιξη και προέκυψαν στο πλαίσιο αλλά και ως συνέπεια των περιγραφόμενων εξελίξεων⁹².

90. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 777.

91. Βλ. στο ίδιο, Α', σ. 778 και 780, αντίστοιχα.

92. Στο ίδιο, Α', σ. 784-785.

Ως εκ τούτου, δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση το γεγονός ότι ο Τσινκάιζεν αναζητά ιστορικές διαδικασίες αυτονομίησης των αστικών κέντρων της «ελληνικής ηπειρωτικής χώρας», καθώς και τους λόγους για τους οποίους αυτές οι διαδικασίες ευνοήθηκαν από την έλλειψη στον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο κοινωνικών δομών που θα επέτρεπαν τη διαμόρφωση μιας φεουδαρχικής αριστοκρατίας δυτικού τύπου:

Αναμφίβολα, δύσκολα μπορούμε να αποδείξουμε ότι, σε πολλά μέρη της ελληνικής ηπειρωτικής χώρας, στις αδιάβατες ορεινές περιοχές με μεγάλο υψόμετρο και στα νησιά, δεν υπήρχαν, δίπλα στους δούλους, ελεύθεροι άνθρωποι, που μπορούσαν να απολαμβάνουν οι ίδιοι το προϊόν της εργασίας τους, αρκεί μονάχα να πλήρωναν στους στρατηγούς τον φόρο τους, καθώς και ότι, στις πλούσιες παραθαλάσσιες πόλεις, δεν ζούσαν τις περισσότερες φορές ελεύθεροι πολίτες [Bürger] οι οποίοι τιμούσαν ως κύριό τους μονάχα τον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης. Ναι, είναι προφανές ότι στις πόλεις, εδώ κι εκεί, ξεπήδησαν από τα ερείπια οι αρχαίες ελευθερίες ή ότι, μέσω των καινούργιων στοιχείων, διαμορφώθηκε ξανά ένα ιδιαίτερο δημοτικό καθεστώς [Municipal-verfassung] το οποίο γρήγορα μπόρεσε να αποκτήσει κατά τη διάλυση της αυτοκρατορίας σταθερότητα και συγκεκριμένες δομές [Formen]. Αριστοκρατία [Aristokratismus] ευκατάστατων γενών δεν μπόρεσε να προκύψει σε αυτή την πολύ πρώιμη φάση [...] Αλλά η βία συνέχιζε να υφίσταται, όπως σε όλες τις αριστοκρατικά δομημένες κοινότητες, και [στρεφόταν ενάντια] στον λαό, ο οποίος [ωστόσο] μάλλον ήξερε πώς να ανακουφίζεται, εάν χρειαζόταν, από την πίεση των πλουσιότερων. Έχουμε περί αυτού στην Ελλάδα πολλά παραδείγματα στην πράξη, ήδη από το πρώτο τέταρτο του 10ου αιώνα⁹³.

Αντιλήψεις όπως αυτές κάνουν τον Τσινκάιζεν να αναζητά, μέχρι τα λογικά τους όρια, αναλογίες ανάμεσα στην, πραγματική αλλά και ιστορικά δυνητική, εξέλιξη της βυζαντινής κοινωνίας και σε εκείνη της δυτικής Ευρώπης. Και το κάνει αυτό προκειμένου να κατανοήσει τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες θα περνούσε εκείνο που οι κατοπινοί Έλληνες ιστορικοί –από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο μέχρι τους μαρξιστές Σκληρό και Κορδάτο– θα θεωρούσαν ως το μεγάλο εάν της ελληνικής ιστορίας, την πορεία δηλαδή που θα είχε η ελληνική μεσαιωνική κοινωνία αν δεν είχε επισυμβεί η οθωμανική κατάκτηση, και αν αυτή η κοινωνία είχε εξελιχθεί «ομαλά» και αποκλειστικά εξαιτίας «εσωτερικών» (ενδογενών θα λέγαμε σήμερα) παραγόντων:

93. Στο ίδιο, Α', σ. 785-786.

Πράξεις βίας ελάμβαναν χώρα ατιμωρητί, διότι αυτές απέρρεαν ως φυσικό επακόλουθο αφύσικων συνθηκών, και επειδή καμία [κεντρική] εξουσία δεν ήταν σε θέση και δεν ήταν αρκετά δυνατή για να τις εμποδίσει ή για να παράσχει βοήθεια στους καταπιεσμένους. Το συναίσθημα της αδικίας ζητούσε την εκδίκησή του, αλλά το δίκαιο υπολειπόταν της δύναμης· όπου δεν μπορούσαν οι νόμοι, τουλάχιστον μπορούσε σίγουρα το όπλο και το δυνατό χέρι. Έχουμε βέβαια λίγες σχετικές πληροφορίες, αλλά δεν πιστεύω ότι πλανιέμαι εντελώς αν πω ότι η κατάσταση των πόλεων [Städtewesen] ήταν περίπου έτσι όπως την θεωρώ, όπως δηλαδή ήταν τον ίδιο καιρό, αλλά και αργότερα, στα εδάφη της Δυτικής Ευρώπης, στο διαλυμένο βασίλειο του Καρλομάγνου. Όσο περισσότερο φθειρόταν η δύναμη του κυρίαρχου, τόσο περισσότερο κέρδιζαν οι πόλεις σε αυτονομία, δύναμη και πλούτο. Η ανάγκη διαμόρφωνε την εσωτερική τους οντότητα [Wesen], και οι πλούσιοι και ευφρείς καθοδηγούσαν τον λαό τόσο όσο η δύναμή τους τους έκανε, ασύνειδα, να τον καθοδηγούν. Δεν ήταν όμως σε θέση να τον χαλιναγωγήσουν⁹⁴.

Αλλά και από μια ακόμη άποψη θα κατέληγε ο Τσινκάιζεν να προδι-αγράψει τις εξελίξεις στα θέματα που θα κυριαρχούσαν στον στοχασμό των κατοπινών Ελλήνων ιστορικών. Διότι, σε τελική ανάλυση, στον Γερμανό ιστοριογράφο εντοπίζουμε επίσης απόψεις αναφορικά με τις διαφορές ανάμεσα στη δυτική φεουδαρχία και στην κοινωνική οργάνωση του βυζαντινού κόσμου, οι οποίες έμελλε να διαμορφώσουν τους όρους μιας συζήτησης που φτάνει μέχρι τις μέρες μας:

Ο ρωmano-γερμανικός και ο ρωmano-βυζαντινός κόσμος [romanisch-germanische und romanisch-byzantinische Welt] έμοιαζαν εν γένει, αλλά διέφεραν πολύ στις δομές [Formen], την εξέλιξη και τα αποτελέσματα, κατ' ουσίαν δε πολύ περισσότερο από ό,τι συνηθίζαμε να πιστεύουμε⁹⁵.

Όσο για το τελικό του συμπέρασμα για τη φύση και την ιστορική προοπτική των κοινωνικών δομών που μεταφέρθηκαν στον χώρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά την κατάκτησή της από τις δυνάμεις των Σταυροφόρων, το μόνο που έχω να παρατηρήσω είναι ότι τα όσα αναφέρει ο Γερμανός ιστοριογράφος επρόκειτο να αναπαραχθούν, σχεδόν κατά γράμμα, είκοσι χρόνια αργότερα από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο⁹⁶:

Όσο μη φυσική αυτή καθ' εαυτήν ήταν η ύπαρξη της λατινικής αυτοκρατορίας στην ελληνική επικράτεια, τόσο μη ενδεδειγμένα ήταν τα μέσα με τα οποία επιχειρήθηκε να εξασφαλιστεί η ανακτημένη κυριαρχία. [...] μιας και

94. Στο ίδιο, Α', σ. 788.

95. Στο ίδιο, Α', σ. 789.

96. Βλ. I. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque*, ιδίως σ. 279-282.

στην ελληνική επικράτεια δεν υπήρχαν ούτε τα στοιχεία που παρέπεμπαν στο δυτικό φεουδαρχικό καθεστώς ούτε εν γένει εκείνα τα στοιχεία που, σε μια ορισμένη εποχή, έδειχναν να είναι κατάλληλα ώστε να προσδώσουν στο νέο κράτος την απαραίτητη ενότητα για τη διατήρησή του [...] δεν μπόρεσε η ιστορία της λατινικής αυτοκρατορίας να καταστεί τίποτα διαφορετικό από μια σειρά αφύσικων καταστάσεων οι οποίες δεν την άφησαν ποτέ να αποκτήσει εκείνη τη δύναμη που ήταν απαραίτητη για να εξασφαλιστεί έναντι της εξωτερικής πίεσης⁹⁷.

Άλλο τόσο θα αναπαράγóταν βέβαια και η άποψη του Τσινκάιζεν –και μάλιστα από μια πολύ ευρεία γκάμα Ελλήνων ιστορικών– ότι μια νέα, καθαρά «νεοελληνική» πλέον, ιστορία άρχεται ουσιαστικά τον 12ο αιώνα, ως προς την οποία ιδιαίτερα σημαντικός αποδεικνύεται ο ρόλος της «φραγκικής κυριαρχίας στην Ελλάδα». Ας δούμε λοιπόν τις διατυπώσεις με τις οποίες ο Γερμανός ιστοριογράφος, στην τελευταία σελίδα του κυρίως μέρους του πρώτου τόμου της *Ιστορίας* του, προαναγγέλλει το τι ακριβώς θα πραγματευόταν στον δεύτερο τόμο της –τον τόμο δηλαδή που, δυστυχώς, δεν είδε ποτέ το φως της δημοσιότητας:

Ότι η Ελλάδα κυρίως κατάφερε με αγώνες, δυσχέρειες και πιέσεις κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα αυτό κείται στην πορεία του δωδέκατου αιώνα, ίσως της πιο πλούσιας σε ανάπτυξη εποχής προς την κατεύθυνση [της διαμόρφωσης] μιας ιδιαίτερης νεοελληνικής κουλτούρας που θα έδινε το δικαίωμα για πιο μεγάλες προσδοκίες στις επερχόμενες γενεές. Αλλά αυτές δεν εκπληρώθηκαν. Διότι, ακριβώς με την έναρξη του 13ου αιώνα, ξεπήδησε το πνεύμα της καταστροφής για την αρχαιοελληνική χώρα, που υπέσκαψε διά παντός τη νεοαποκτηθείσα ευημερία. Η θεμελίωση της φραγκικής κυριαρχίας στην Ελλάδα είναι μια από τις πιο αποφασιστικές στιγμές στη νεοελληνική ιστορία και χρήζει περαιτέρω διασαφήνισης από πολλές απόψεις. Μια όσο το δυνατόν ακριβέστερη παρουσίαση της γένεσης, της τύχης και της παρακμής των φραγκικών περιγκιπάτων στην Ελλάδα και την Πελοπόννησο, όπως επίσης και της επιρροής τους πάνω στην κουλτούρα και την ιστορία της ελληνικής χώρας και του λαού, θα είναι το αντικείμενο του επόμενου κεφαλαίου⁹⁸.

Περίοδος της «κυριαρχίας» των Οθωμανών

Αυτή η περίοδος της ιστορίας του ελληνικού λαού είναι η λιγότερο αναπτυγμένη στις σελίδες του πρώτου τόμου της *Ιστορίας* του Τσινκάιζεν.

97. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 30.

98. Στο ίδιο, Α', σ. 836.

Ουσιαστικά, το ερμηνευτικό σχήμα που ο Γερμανός ιστοριογράφος σκόπευε να ακολουθήσει σε ό,τι αφορούσε σε αυτή την περίοδο εκτίθεται ολόκληρο στο πλαίσιο των εισαγωγικών κεφαλαίων του βιβλίου του. Πρόκειται για ένα σχήμα ελάχιστα πρωτότυπο, με λίγες, αν και ενδιαφέρουσες, εξαιρέσεις, το οποίο έχει τις καταβολές του στις αντιλήψεις άλλων Ευρωπαίων ιστοριογράφων της εποχής, και κυρίως, όπως παραδέχεται ο Τσινκάζεν, του Έμερσον –και εμμέσως, θα πρόσθετα από την πλευρά μου, του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού. Όπως ήδη ειπώθηκε, ο Τσινκάζεν θα επανερχόταν τελικά στα της οθωμανικής κατάκτησης στο πλαίσιο του τρίτου και του τέταρτου τόμου της *Ιστορίας* του, οι οποίοι είναι αφιερωμένοι στην Ελληνική Επανάσταση και στα γεγονότα της μετεπαναστατικής περιόδου, αλλά δεν διεκδικούν κάποια ουσιαστική πρωτοτυπία αφού αποτελούν, σε ένα μεγάλο μέρος τους, απόδοση στα γερμανικά της δίτομης *Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης* του Τόμας Γκόρντον (1788-1841)⁹⁹.

Το πρώτο και κύριο κοινό σημείο ανάμεσα στην *Ιστορία* του Τσινκάζεν και τα έργα που είχε παραγάγει η φιλελληνική ιστοριογραφία για την Επανάσταση του 1821 είναι η αντίληψη περί της «ασιατικής υπόστασης» της οθωμανικής αυτοκρατορίας η οποία, κατακτώντας ευρωπαϊκά εδάφη, εισήλθε, κατά τη γνώμη του Γερμανού ιστορικού, σε μια «αφύσικη» για όλους τους εμπλεκόμενους λαούς φάση της ιστορίας της. Ο Τσινκάζεν παραδέχεται ωστόσο, ακολουθώντας ουσιαστικά τον Έμερσον, ότι η οθωμανική κατάκτηση λειτούργησε από πολιτικής απόψεως συνεκτικά για το ελληνικό έθνος, ότι τού προσέδωσε δηλαδή μια «ενότητα», τουλάχιστον σε θεσμικό επίπεδο («στο επίπεδο των τύπων τουλάχιστον»), την οποία το ίδιο δεν είχε καταφέρει ποτέ να επιτύχει από μόνο του:

Πέντε χρόνια μετά την τελευταία μάχη, η βυζαντινή αυτοκρατορία έζησε την τελευταία της ώρα· και, μέσα σε διάστημα δέκα χρόνων, οι Οθωμανοί κατάφεραν με τη βία να επιφέρουν στα ερείπια της παλαιάς ελληνικής αυτοκρατορίας, στο επίπεδο των τύπων τουλάχιστον, εκείνη την ενότητα την οποία η ίδια για αιώνες δεν είχε καταφέρει να επιτύχει με τις δικές δυνάμεις. Έτσι, όφειλε από εδώ και στο εξής η μοίρα της χώρας, από την οποία προερχόταν ο υψηλότερος πνευματικός πολιτισμός της Ευρώπης, να είναι εξαρτημένη από την αφύσικη ιστορία της εξέλιξης ενός ασιατικού φύλου ευρισκόμενου επί

99. Βλ. Th. Gordon, *History of the Greek Revolution*, 2 τόμοι, Εδιμβούργο: Blackwood, 1832.

ευρωπαϊκού εδάφους, το οποίο δεν ήταν καν σε θέση να κατανοήσει και να σεβαστεί τον ευρωπαϊκό βίο¹⁰⁰.

Είναι σαφές ότι και η οθωμανική περίοδος εξετάζεται από τον Τσιν-κάρζεν ως οργανικό τμήμα του συνόλου της ελληνικής εθνικής ιστορίας από την αρχαιότητα μέχρι τα νεότερα χρόνια. Την θεωρεί μάλιστα ως τη «δυσκολότερη για την ιστορική έρευνα», όχι μονάχα διότι πολλά σχετικά με αυτή στοιχεία ακόμη μάς διαφεύγουν (επειδή προφανώς ένας υποταγμένος λαός δεν είναι σε θέση να αφήνει συστηματικά τεκμήρια της παρουσίας του) αλλά και επειδή –και εδώ είναι ένα σημείο διαφοροποίησής του από τους προγενέστερους φιλέλληνες ιστοριογράφους– έχουμε γενικά την τάση να παρασυρόμαστε από τα αισθήματα συμπάθειας προς τον λαό που παρήγαγε το αρχαιοελληνικό μεγαλείο και, ως εκ τούτου, να αδικούμε κατά κάποιον τρόπο τους Οθωμανούς, οι οποίοι είχαν τις δικές τους «μεγάλες στιγμές» και τους δικούς τους «ήρωες». Ο Γερμανός ιστοριογράφος συνιστά με άλλα λόγια να επιδεικνύεται περισσότερη ψυχραιμία στην πραγμάτευση της νεότερης ελληνικής ιστορίας, περισσότερη δηλαδή από εκείνη που επέδειξαν οι φιλέλληνες συγγραφείς της περιόδου 1821-1832, αν μη τι άλλο διότι η απελευθέρωση της Ελλάδας επιτρέπει πλέον κάτι τέτοιο, ενώ το απαιτεί ταυτόχρονα η ανάγκη κατανόησης του παρελθόντος της, που είναι και το μεγάλο ζητούμενο:

Η Ελλάδα κάτω από την κυριαρχία των Οθωμανών συνιστά την τρίτη μεγάλη περίοδο της ιστορίας αυτής της χώρας, και είναι μάλλον η δυσκολότερη για την ιστορική έρευνα και την ιστορική αφήγηση: δύσκολη, διότι σε αυτή την περίοδο πολλά βρίσκονται ακόμη στο σκοτάδι, τα οποία ίσως υπό ευνοϊκότερες συνθήκες στο μέλλον να μπορέσουμε να τα αντιληφθούμε πλήρως· δύσκολη όμως και επειδή η αλήθεια και το κύρος της ιστορίας απαιτούν από εμάς κάτι περισσότερο από το να νιώθουμε πόνο για τον θρήνο ενός καταπιεσμένου λαού που μάς είναι πιο οικείος λόγω των εθίμων [...] και των μεγάλων αναμνήσεων [που συνδέονται με αυτόν] απ' ό,τι είναι οι καταπιεστές του και από το να επιτρέπουμε στο συναίσθημα που παρακινείται από τον οίκτο να κυριαρχεί πάνω στην αμερόληπτη κρίση. Οι Οθωμανοί είχαν, όπως και κάθε λαός ο οποίος επενέβη δυναμικά στην πορεία της εξέλιξης της ιστορίας της ανθρωπότητας, τις δικές τους μεγάλες στιγμές, και ήρωες ξεπήδησαν [και] από αυτούς [...] εντούτοις, αν θα θέλαμε να τους αξιολογήσουμε όπως το αξίζουν, τότε θα έπρεπε να ξεχάσουμε ότι πρόκειται [εν προκειμένω] για την ωραιότερα χώρα της

100. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 33.

Ευρώπης, το λίκνο όλων εκείνων που μπορούν να εξευγενίσουν και να εξωραΐσουν τη ζωή –χώρα επί της οποίας αυτοί επέφεραν μεγάλη αθλιότητα. Και θα πρέπει να αναλογιστούμε ότι ακόμη και ο πλέον ευγενής λαός, υποκείμενος στη βία των περιστάσεων, μπορεί, όντας σε μια αφύσικη θέση, να παραγνωρίσει τον εαυτό του και να τον εξευτελίσει μέχρι την πιο βαθιά ταπείνωση· και ότι είναι το ανώτερο παγκόσμιο πνεύμα [das höhere Weltgeist] εκείνο το οποίο υποδεικνύει στους λαούς τη θέση από την οποία οφείλουν να δρουν για την τελειοποίηση [Vollendung] της παγκόσμιας ιστορίας¹⁰¹.

Ο Τσινκάιζεν διακρίνει τρεις περιόδους στην ιστορία της οθωμανικής κυριαρχίας στην Ελλάδα: α) την περίοδο μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα, κατά την οποία η οθωμανική αυτοκρατορία φτάνει στο απόγειο της δύναμής της β) την περίοδο μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα, όταν αρχίζει να επέρχεται η παρακμή των Οθωμανών αλλά και να διαφαίνονται οι πρόοδοι των Ελλήνων και γ) την περίοδο μέχρι την Επανάσταση του 1821¹⁰². Επίσης, σημαντικούς σταθμούς στην πορεία των Ελλήνων προς την εθνική τους απελευθέρωση θεωρεί, στο πλαίσιο μιας απλής καταγραφής, χωρίς αξιολογήσεις ή ιεραρχήσεις: α) τα σχέδια της Αικατερίνης της Β' για απελευθέρωση των Ελλήνων β) το έργο και τη δράση του Ρήγα Φεραίου γ) τη δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας δ) την επίδραση που άσκησαν τα γεγονότα και οι ιδέες της Γαλλικής επανάστασης ε) τη συμβολική σημασία που είχε για τους Έλληνες η κατάληψη της Επτανήσου από τους Γάλλους στ) την εξίσου μεγάλη συμβολική σημασία της εκστρατείας του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο¹⁰³.

Ωστόσο, εκείνο το οποίο κυριαρχεί στις σχετικές σελίδες της *Ιστορίας* του είναι η αναπαραγωγή του σχήματος του Ρίζου Νερουλού, έστω και μέσα από το πρίσμα του Έμερσον, από τον οποίο κατεξοχήν δανείζεται ο Γερμανός ιστοριογράφος. Πράγματι, κατά τον Τσινκάιζεν, κλειδί για την κατανόηση αυτής της περιόδου είναι το ζήτημα των πατριαρχικών προνομίων τα οποία αποδόθηκαν από τον Μωάμεθ τον Πορθητή στον Ορθόδοξο κλήρο προκειμένου να ενισχυθεί η αντίθεση ανατολικής-δυτικής χριστιανοσύνης, αλλά τα οποία είχαν τελικά ως συνέπεια την ισχυροποίηση του κλήρου σε τέτοιο βαθμό που να καταστεί ικανός να λειτουργήσει προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της «εθνικής συνείδησης» των Ελλήνων. Την ίδια ενοποιητική για το ελληνικό έθνος λειτουργία αναγνωρίζει ο

101. Στο ίδιο, Α', σ. 33-34.

102. Βλ. στο ίδιο, Α', σ. 34-35.

103. Βλ. στο ίδιο, Α', σ. 47.

Τσινκάιζεν και στον «στρατιωτικό θεσμό των αρματολών», για τον οποίο θεωρεί ότι συνέβαλε τα μέγιστα στην «επιβίωση και την ιδιαίτερη θέση των Νεοελλήνων ως προς την Πύλη»:

Κατ' επέκταση, έρχεται εδώ στο προσκήνιο η ιδιόμορφη επιβίωση [Fortbestehen] του, υπό βυζαντινή κυριαρχία και αναμειγμένου με διάφορα στοιχεία, πληθυσμού της Ελλάδας, τον οποίο ακριβώς, κατ' αντιδιαστολή προς τους Οθωμανούς, χαρακτηρίζουμε ως *Νεοέλληνες*. Δεν επέδρασε αποφασιστικά επ' αυτού ούτε η διαφορά στα ήθη ούτε η εσωτερική δύναμη η οποία στους ευγενείς λαούς λειτουργεί εναντίον της βίαιης επιρροής ξένων στοιχείων, αλλά η πολιτική των νικητών και η βία των εξωτερικών περιστάσεων. Διότι, ενώ εν γένει όλες οι κατακτήσεις των Οθωμανών είχαν ως συνέπεια τον βίαιο προσηλυτισμό των νικημένων στις διδαχές του προφήτη, ήταν αντιθέτως προς το συμφέρον του Μωάμεθ του Β' το να αφήσει στους Έλληνες τη θρησκεία τους, έτσι ώστε να διατηρήσει την ένταση μεταξύ της ανατολικής και της δυτικής Εκκλησίας, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως η κύρια αιτία της αδιαφορίας των δυτικών χωρών για τον αφανισμό της ελληνικής αυτοκρατορίας. Η ασυνήθιστη εύνοια προς την ελληνική ιεροσύνη και η επιείκεια προς όλες τις χριστιανικές θρησκευτικές κοινότητες από την πλευρά του πρώτου Οθωμανού ηγεμόνα της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν τίποτε άλλο παρά αναπόφευκτη συνέπεια της αντίληψης που αυτός είχε ευθύς εξαρχής ασπασθεί. Και έτσι αναμφίβολα μπόρεσε η θρησκευτική αντίθεση υπό τη σκέπη της ιεροσύνης [...] να συντηρήσει και την εθνική διάκριση [nationellen Unterschied] μεταξύ νικητών και ηττημένων και, με την αυξανόμενη βιαιότητα του κυρίαρχου φύλου, να κάνει τον υποταγμένο λαό να αποκτά ολοένα και περισσότερο πλήρη συνείδηση αυτής [της εθνικής διάκρισης] –συνείδηση η οποία θα έτεινε να μετουσιώσει τη ρωμαλέα προαγωγή [του] σε αποφασιστικής σημασίας πράξη. Είναι από μόνο του σαφές το πόσο, υπό αυτές τις περιστάσεις, η ιεροσύνη απέκτησε πολιτική σπουδαιότητα και το πόσο, ένεκα αυτής, όφειλε να εμπλέκεται στις πλέον δυσχερείς καταστάσεις. Επίσης όμως, δίπλα στο εκκλησιαστικό-θρησκευτικό στοιχείο, ένας καθαρά στρατιωτικός θεσμός έθεσε κατεξοχήν τις βάσεις για την επιβίωση και την ιδιαίτερη θέση των Νεοελλήνων ως προς την Πύλη: εννοώ αυτούς τους ανεξάρτητους χριστιανούς στρατιωτικούς ηγέτες που συνέχισαν να υφίστανται από τον καιρό του ήρωα Γεωργίου Καστριώτη στις πιο μακρινές επαρχίες της αυτοκρατορίας, τους οποίους αποκαλούμε με το όνομα *αρματολοί*¹⁰⁴.

104. Στο ίδιο, Α', σ. 35-36.

Αντίστοιχες είναι και οι διαπιστώσεις του για τους Φαναριώτες, για τους οποίους μάλιστα υπονοεί ουσιαστικά ότι ήσαν απόγονοι της βυζαντινής αριστοκρατίας και στους οποίους αναγνωρίζει πως «ενήργησαν αποφασιστικά για τη θεμελίωση μιας υπολογίσιμης πολιτικής ύπαρξης για τον ελληνικό λαό»:

Εξίσου ιδιαίτερη και γεμάτη επιρροή ως προς την Υψηλή Πύλη ήταν η θέση των επιφανών ελληνικών οικογενειών στην πρωτεύουσα που ήταν γνωστές με το όνομα Φαναριώτες. Όταν έχασαν, κατά τον πρώτο καιρό της οθωμανικής κυριαρχίας στην Ευρώπη, κάθε ελπίδα για μια καλύτερη πολιτική κατάσταση πραγμάτων για τον λαό τους, αναπτύχθηκε κατά το πλείστον σε αυτούς εκείνη η κουλτούρα η οποία στους κατοπινούς χρόνους έγινε το μέσο που τούς εξασφάλιζε επιρροή πάνω στα πολιτικά πράγματα της Υψηλής Πύλης, και μέσω της οποίας ενήργησαν αποφασιστικά για τη θεμελίωση μιας υπολογίσιμης πολιτικής ύπαρξης για τον ελληνικό λαό¹⁰⁵.

Από το σχήμα του Τσινκάζεν δεν θα μπορούσαν βέβαια να λείπουν ούτε οι έμποροι ούτε οι λόγιοι της νεότερης Ελλάδας, δεν θα μπορούσε δηλαδή να λείπει το δίπτυχο εμπόριο-παιδεία που τόσο είχε κυριαρχήσει στο πλαίσιο της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για την Επανάσταση του 1821 προκειμένου για τις αιτίες που είχαν προκαλέσει την εξέγερση των Ελλήνων:

Εξίσου σημαντική για την ανύψωση των Ελλήνων και την απόκτηση των μέσων για την πολιτική τους ανεξαρτησία ήταν η ευνοϊκή ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Αποφασιστικά επέδρασε σε αυτό η συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή¹⁰⁶.

Πνευματικοί άνδρες, γεμάτοι ενθουσιασμό για το μεγαλείο της Ελλάδας, εξέφρασαν μέσω της γραφής και του λόγου τους μια νέα τάξη πραγμάτων και προσπάθησαν να ανυψώσουν τόσο την πνευματική όσο και την ηθική δύναμη του λαού τους¹⁰⁷.

Ένα στοιχείο που κάνει ωστόσο τον Τσινκάζεν να ξεχωρίζει από το ρεύμα της φιλελληνικής ιστοριογραφίας της περιόδου 1821-1832 είναι η προσπάθειά του να εντάξει την Ελληνική Επανάσταση σε μια ανάλυση των εξελίξεων που συντελούνταν εκείνη την εποχή όχι μονάχα σε ευρωπαϊκό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Θεωρώ δε το παρακάτω χωρίο

105. Στο ίδιο, Α', σ. 38.

106. Στο ίδιο, Α', σ. 46.

107. Στο ίδιο, Α', σ. 47.

ως ένα από πλέον ενδιαφέροντα της *Ιστορίας* του, αφού εδώ ο Γερμανός λόγιος, προσπαθώντας να τεκμηριώσει την άποψη ότι η Επανάσταση του 1821 επήλθε σε μια άσχημη συγκυρία για τους Έλληνες, εξηγεί τον ρόλο που διαδραμάτισαν οι εξελίξεις στον επονομαζόμενο Νέο Κόσμο, και κυρίως η ανεξαρτητοποίηση της βορείου Αμερικής από τη Μεγάλη Βρετανία, ώστε να μην ευνοούν οι Μεγάλες Δυνάμεις την ανεξαρτησία των Ελλήνων:

Το ευρωπαϊκό τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, και ιδιαίτερα η Ελλάδα με τα νησιά και το Αρχιπέλαγος, αποκτούσε τώρα, λόγω της θέσης του, μια διττή σημασία για τις ανάγκες και τον προσανατολισμό του ευρωπαϊκού εμπορίου. Όσο περισσότερο ανεξαρτητοποιείτο η Αμερική από την Ευρώπη, και όσο πιο φυσικό καθίστατο το γεγονός ότι η Ευρώπη, ένεκα των αναγκών της, προσπαθούσε να αντιπαρέλθει την άλλοτε υφιστάμενη εξάρτησή της από τον Νέο Κόσμο, τόσο περισσότερο θετικά έπρεπε η προσοχή των εθνών που διεξήγαν το εμπόριο να κατευθύνεται σε όλες τις περιοχές της ανατολικής Ευρώπης οι οποίες, αφενός λόγω του εμπορίου των ντόπιων προϊόντων και αφετέρου λόγω της εύκολης σύνδεσής τους με την Ασία και την Αίγυπτο, ήταν τις περισσότερες φορές πρόσφορες για να λειτουργήσουν ως αντιστάθμισμα για εκείνα τα οποία έπρεπε ανοικειοθελώς να εγκαταλειφθούν¹⁰⁸.

Στην ίδια ακριβώς λογική, η χρήση από τον Τσινκάϊζεν της αντίληψης των Γερμανών ιστοριογράφων της εποχής σχετικά με την ύπαρξη ενός «ευρωπαϊκού συστήματος ισορροπίας μεταξύ των κρατών» αποδεικνύεται ιδιαίτερα λειτουργική στην προσπάθεια που κάνει να κατανοήσει τις επιπτώσεις των εκάστοτε σχέσεων της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τις Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης, τόσο κατά την αρχική φάση επέκτασης των Οθωμανών στην Ευρώπη όσο και σε ό,τι έχει να κάνει με τον ρόλο που τελικά διαδραμάτισαν οι ευρωπαϊκές χώρες στην τελική αναγνώριση του δικαιώματος των Ελλήνων να αποκτήσουν δικό τους ανεξάρτητο κράτος:

Όχι λιγότερο σημαντική ήταν όμως επίσης η θέση της *Υψηλής Πύλης* ως προς το ευρωπαϊκό σύστημα κρατών. Η εποχή της παγίωσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην Ευρώπη ήταν για αυτό [το σύστημα] η περίοδος της ανάπτυξης ενός καινούργιου βίου· αυτό καθόρισε την αρχική σχέση της *Υψηλής Πύλης* με τη Δύση. Τα θρησκευτικά κίνητρα μιας κοινής δραστηριότητας εναντίον κοινών εχθρών άρχισαν να χάνουν την ισχύ τους· καινούργια συμφέροντα, που παρακινούνταν από τις εσωτερικές ανάγκες και τις εξωτερικές συνθήκες, χρειάζονταν

108. Στο ίδιο, Α', σ. 74.

χρόνο για να μπορέσουν να έλθουν σε αμοιβαίο συμβιβασμό και να διαμορφωθούν με τον ενδεδειγμένο τρόπο· η ένταση των πνευμάτων, η αοριστία των συνθηκών στο εσωτερικό και σε ό,τι αφορά στις αμοιβαίες σχέσεις των κρατών μεταξύ τους ήταν η συνέπεια όλων αυτών και επέτρεψαν στις μεταβολές που προκάλεσαν οι Οθωμανοί στην ανατολική Ευρώπη να εξελιχθούν απρόσκοπτα. Καθώς λοιπόν η ανάγκη μιας αμοιβαίας προσέγγισης μεταξύ κρατών που τα χώριζαν τα διαφορετικά τους συμφέροντα θεμελίωσε τη διαμόρφωση ενός ευρωπαϊκού συστήματος κρατών, ήταν μάλλον φυσικό το ότι η Πύλη, κατέχοντας τις κυριότερες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, λογιζόταν ως ένα απαραίτητο τμήμα αυτού [του συστήματος]· μιας και οι βασικές αρχές της ευρωπαϊκής πολιτικής –όπως καταφαίνονται στις πιο γενικές απαιτήσεις της λογικής, που βρίσκουν την εφαρμογή τους στις σχέσεις κράτους προς κράτος και βασίζονται στην ιδιαίτερη διαμόρφωση, σε παλαιότερους καιρούς, της ευρωπαϊκής διακρατικής επικοινωνίας [europäische Staatenverkehr], από την οποία οι Οθωμανοί είχαν παραμείνει αποκλεισμένοι– δεν λάμβαναν από την πλευρά της Πύλης ούτε προσοχή ούτε αναγνώριση, δεν μπόρεσαν ποτέ οι σχέσεις της Πύλης ως προς το ευρωπαϊκό σύστημα κρατών να αποκτήσουν, κατά τρόπο που θα ήταν φυσικός, μια θεμελιωμένη θετικότητα, αλλά όφειλαν πάντοτε να επενεργούν επί του όλου μονάχα εν είδει διαταραχής. Αν μπορέσουμε επιπλέον να τα συσχετίσουμε όλα αυτά με το ότι οι ευρωπαϊκές κτήσεις της Πύλης προσφέρονταν τις περισσότερες φορές για να θρέφουν την αμοιβαία διαμάχη μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων καθώς και με το ότι, για αυτό τον λόγο, ήταν πολύ προτιμότερο η ισχύς και η επιρροή του Σουλτάνου να χρησιμοποιούνται ως μέσο για την επίτευξη ιδιαίτερων σκοπών [...] τότε πραγματικά προκύπτει το κλειδί για την [κατανόηση της] ιστορίας της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην Ευρώπη¹⁰⁹.

Δεν είναι λοιπόν περίεργο το ότι ο Τσινκάιζεν κατανοεί ακόμη και την εξέλιξη των σχέσεων των Ελλήνων με τους Οθωμανούς μέσα από τη λογική του «ευρωπαϊκού συστήματος κρατών», υπονοώντας ουσιαστικά ότι ακόμη και ιστορικά φαινόμενα όπως η προσέγγιση μεταξύ Ελλήνων και Ρώσων, αλλά και οι επιτυχημένες, αρχικά, προσπάθειες των Οθωμανών να εκμεταλλευτούν τις τοπικές, προσωπικές ή άλλες διαιρέσεις μεταξύ των ηγετικών ομάδων των ελληνικών πληθυσμών, δεν είναι δυνατό να κατανοηθούν από μόνα τους, χωρίς δηλαδή την αναγωγή τους στη θέση των Ελλήνων και των Οθωμανών στο εσωτερικό του περί ου ο λόγος «συστήματος ευρωπαϊκής ισορροπίας»:

109. Στο ίδιο, Α', σ. 39-40.

Μετά τα μέσα του 18ου αιώνα προέκυψε όμως όλο και σαφέστερα η ιδιαίτερη θέση του ελληνικού λαού ως προς το ευρωπαϊκό σύστημα κρατών, και κυρίως ως προς την Ρωσία, και συνεπέφερε, σε σχέση με την ίδια του την εσωτερική εξέλιξη, μια σειρά γεγονότων τα οποία δεν ήταν μεν ακόμη αποφασιστικής σημασίας, καταδείκνυαν ωστόσο αρκετά ξεκάθαρα ότι η έως τότε θέση του ελληνικού λαού ως προς την Πύλη δεν ανταποκρινόταν πλέον στις φυσικές απαιτήσεις των εσωτερικών και εξωτερικών του αναγκών. Αφού, υπό τις προαναφερθείσες συνθήκες, η εθνική επιβίωση [nationelle Erhaltung] του ελληνικού λαού είχε θεμελιωθεί κατ' αντίθεση προς τους Οθωμανούς, συνέχισε μεν να επιζητεί σε διάφορα μέρη της Ελλάδας το πνεύμα της ελευθερίας, απωλέσθη ωστόσο γρήγορα, μιας και κατά τους πρώτους αιώνες της κυριαρχίας των Οθωμανών ο δεσποτισμός της Πύλης διατηρούσε την υπεροχή και γνώριζε πώς να διαιρεί τη δύναμη του συνόλου μέσω της διαφοράς των συμφερόντων [...]. Ούτε κατά τον 16ο ούτε κατά τον 17ο αιώνα δεν συνέβη από την πλευρά του ίδιου του [ελληνικού] λαού κάτι που να έχει ιδιαίτερη σημασία προς την κατεύθυνση της πνευματικής και πολιτικής του προαγωγής, και οι σχέσεις του με τις δυτικές χώρες ήταν σε εκείνον τον καιρό υπερβολικά ακαθόριστες για να μπορέσουν να επενεργήσουν με αποφασιστικό τρόπο¹¹⁰.

Μέσα από μια τέτοια λογική, το τελικό συμπέρασμα του Τσινκάιζεν προκύπτει σχεδόν αβίαστα και αφορά στη διάκριση που πρέπει να γίνεται ανάμεσα σε μια, θα έλεγα, καθαρά τοπική και μια διεθνή ή ευρωπαϊκή φάση του ελληνικού ζητήματος, την οποία, όπως μοιάζει να παραδέχεται, είχαν ήδη επισημάνει με τον τρόπο τους οι φιλέλληνες ιστοριογράφοι της περιόδου 1821-1832:

Σε γενικές γραμμές, την ιστορία της εξέγερσης και των συνεπειών της έως την αναγνώριση της ανεξαρτησίας του ελληνικού λαού από την πλευρά της Πύλης –την οποία εγώ θα προσπαθήσω να αναπτύξω ακολουθώντας τα ήδη υπάρχοντα επικουρικά μέσα– μπορεί κανείς να την πραγματευθεί σε δύο μέρη, εκ των οποίων το μεν πρώτο μάς δείχνει τους Έλληνες μόνους στη μάχη εναντίον των δυναστών τους, το δε άλλο χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι οι υποθέσεις των Ελλήνων είχαν μετατραπεί σε αντικείμενο της ευρωπαϊκής πολιτικής. Η έμμεση ή άμεση συμμετοχή των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων στην απώτερη μοίρα της Ελλάδας ήταν πραγματικά αποφασιστική σε ό,τι αφορά στα τελικά αποτελέσματα του [ελληνικού] αγώνα για την ελευθερία¹¹¹.

110. Στο ίδιο, Α', σ. 44-45.

111. Στο ίδιο, Α', σ. 48-49.

Το Παράρτημα περί Σλάβων

Η τελευταία ενότητα αυτού του κεφαλαίου είναι αφιερωμένη σε εκείνο το τμήμα της *Ιστορίας της Ελλάδας* του Τσινκάιζεν που έχει μελετηθεί περισσότερο από κάθε άλλο από τους Έλληνες ιστορικούς, είτε πρόκειται για τους ιστορικούς του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα είτε για σύγχρονους εκπροσώπους της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα¹¹²: το Παράρτημα του βιβλίου του που αφορά στην αναίρεση του Φαλλμεράυερ. Επειδή λοιπόν πρόκειται για το πιο πολυδιαβασμένο κομμάτι από τον Τσινκάιζεν, δεν θα σταθώ σε αυτό ιδιαίτερα· θα προσπαθήσω απλώς να αποδώσω τη βασική κατεύθυνση της σχετικής επιχειρηματολογίας του Γερμανού ιστοριογράφου.

Το ζήτημα το οποίο δίνει στον Τσινκάιζεν την ευκαιρία για να ασκήσει κριτική στον Τυρολέζο ιστορικό είναι εκείνο της «σλαβικής προέλευσης του ονόματος Μοριάς». Ο Τσινκάιζεν αρνείται κάθε πιθανότητα να ισχύει ένα τέτοιο ενδεχόμενο και τοποθετεί ευθύς αμέσως το όλο θέμα σε μια πιο σφαιρική διάσταση:

Διότι εμείς γνωρίζουμε όμως από τα προαναφερθέντα γεγονότα ότι, ήδη στην πορεία του 9ου αιώνα, η δύναμη των Πελοποννησίων Σλάβων είχε εξουδετερωθεί και ότι αυτοί, αμέσως μετά, ως ανεξάρτητος καθοριστικός παράγοντας, αφομοιώθηκαν σιγά-σιγά πλήρως στη μάζα [του πληθυσμού] κάτω από την υπερισχύουσα επιρροή του ελληνο-βυζαντινού πληθυσμού. Έτσι μάς φαίνεται μη αποδεκτή μια μετέπειτα γενική διάδοση του δήθεν προγενέστερου ονόματος¹¹³.

Η ουσία του προβλήματος, επισημαίνει ο Τσινκάιζεν, είναι ότι δεν είναι δυνατό να αποδεχθεί κανείς ότι αυτό που συνέβη μετά από τις σλαβικές εισβολές στην κυρίως Ελλάδα –τις οποίες ουδόλως αρνείται κατά τα άλλα– ήταν ότι ο λαός που «δήθεν εξολόθρευσε» τους Έλληνες έφτασε στο σημείο να υιοθετήσει τη γλώσσα τους και να μιλά μέχρι σήμερα ελληνικά. Θεωρεί μάλιστα ότι ο Φαλλμεράυερ είχε κατά βάθος συνείδηση αυτού του λογικού προβλήματος, με αποτέλεσμα το κείμενό του να εμφανίζει πλήθος αντιφάσεων και λογικών χασμάτων:

Μια κύρια δυσκολία στην υπόθεση του Φαλλμεράυερ περί εξολόθρευσης των αρχαίων Ελλήνων είναι φυσικά η επιβίωση της ελληνικής γλώσσας, τη στιγμή που η μητρική γλώσσα των Πελοποννησίων Σλάβων έχει εξαφανισθεί έως και τα τελευταία απομεινάρια των τοπωνυμίων. Είναι πάντως ενάντια στη φύση και την ιστορική αξιολόγηση των ανθρωπινων πραγμάτων το να υποθέτει κανείς ότι ένας

112. Βλ., για παράδειγμα, Γ. Βελουδής, *O Jakob Philipp Fallmerayer*, σ. 44-46.

113. J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands*, Α', σ. 842.

λαός έχει σχεδόν ολοκληρωτικά εξολοθρευτεί έναν άλλο λαό μέσω μιας εχθρικής εισβολής, και παρ' όλα αυτά έχει δεχτεί τη γλώσσα των εξολοθρευμένων¹¹⁴.

Ο Τσινκάιζεν αποφαίνεται επίσης ότι δεν είναι δυνατό να γίνει αποδεκτή ούτε η υπόθεση με την οποία ο Φαλλμεράυερ προσπαθεί να επιλύσει αυτό το πρόβλημα λογικής φύσεως, η θέση δηλαδή ότι ο εκχριστιανισμός των Σλάβων ήταν στην ουσία η μοναδική αιτία του γλωσσικού εξελθισμού τους:

Χωρίς δισταγμό μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε ότι η εισαγωγή του βυζαντινού χριστιανισμού στους Σλάβους της Πελοποννήσου είχε πολύ μεγάλη σχέση με την (και κατ' επέκταση μια πολύπτυχη επιρροή στην) πνευματική και ηθική διαμόρφωση εκείνων των βαρβάρων. Αρνούμεστε όμως ότι [...] οι ιεροτελεστίες των Ελλήνων ιερέων θα μπορούσαν να προκαλέσουν πάνω στα ήθη και την ηθική των Σλάβων τόσο μεγάλη επίδραση ώστε αυτοί, μέσω αυτών, να παρακινήθουν να αρνηθούν σε σύντομο χρονικό διάστημα τη γλώσσα των πατέρων τους και, εφεξής, να μιλούν κατά τον τρόπο των ιερών γραφών των χριστιανών, όταν μάλιστα και αυτοί, όπως εννοεί ο κύριος Φαλλμεράυερ, ήδη για διακόσια χρόνια προσκυνούσαν στα ελληνικά εδάφη τους αρχαίους θεούς. Αυτό θα ήταν ένα φαινόμενο το οποίο δεν έχει κανένα ανάλογο σε ολόκληρη την ιστορία της ανθρωπότητας¹¹⁵.

Το τελικό, λοιπόν, συμπέρασμα του Τσινκάιζεν, το οποίο και έμελλε να αποτελέσει την κυριότερη γραμμή άμυνας των Ελλήνων εθνικών ιστοριογράφων απέναντι στα επιχειρήματα του Φαλλμεράυερ περί «εκσλαβισμού» των Ελλήνων κατά την περίοδο μεταξύ 6ου και 9ου αιώνα –αν και με πολύ πιο συστηματική χρήση από την πλευρά τους κρίσεων περί εγγενούς «ανωτερότητας» του «ελληνικού πνεύματος»–, είναι ότι επήλθε άμεσα ένας πλήρης «εξελληνισμός» των πρώτων Σλάβων εποίκων στην κυρίως Ελλάδα, συνεπεία του οποίου τα κατοπινά κύματα των σλαβικών εισβολών δεν είχαν καμία επίπτωση ούτε στην ελληνική γλώσσα ούτε στον ελληνικό πολιτισμό:

Για να διασαφηνίσουμε το πώς προέκυψε το γεγονός ότι, στην Ελλάδα και την Πελοπόννησο, το σλαβικό ιδίωμα υποχώρησε σε σχέση με το ελληνικό, μπορούμε πολύ απλά να υποθέσουμε ότι οι Σλάβοι ήταν στην αρχή μειοψηφία, ότι οι πρώτοι Σλάβοι έποικοι οι οποίοι [...] εγκαταστάθηκαν, σε μικρά μόνο τμήματα, δίπλα στους παλαιούς κατοίκους πολύ σύντομα χρησιμοποίησαν την

114. Στο ίδιο, Α', σ. 850.

115. Στο ίδιο, Α', σ. 852.

ελληνική γλώσσα και τα έθιμα, επειδή ακριβώς είχαν την ανάγκη να το κάνουν, και ότι κατά συνέπεια οι προηγούμενοι Σλάβοι έποικοι είχαν ήδη εξελληνισθεί [hellenisirt waren] κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος όταν τον 8ο αιώνα επήλθε η κύρια [σλαβική] μετανάστευση [στην Ελλάδα]. Αν και βρίσκουμε τα πρώτα ίχνη Σλάβων εποίκων ήδη στην πορεία του 6ου αιώνα, περνούν όμως τρεις αιώνες έως τον ολοκληρωτικό προσηλυτισμό τους στον χριστιανισμό υπό τον αυτοκράτορα Βασίλειο –αιώνες στους οποίους οι μεταλλάξεις στα έθιμα και τη γλώσσα μπόρεσαν να πάρουν σταθερή μορφή. Είμαστε απολύτως πεπεισμένοι ότι οι Σλάβοι στην Ελλάδα καταλάβαιναν και μιλούσαν ήδη ελληνικά όταν κατηχήθηκαν από Έλληνες και Βυζαντινούς κληρικούς και μπορούμε, ελλείψει άλλων θετικών τεκμηρίων περί αυτού, να θεωρήσουμε τουλάχιστον την ολοκληρωτική σιωπή των βυζαντινών χρονικογράφων του 11ου, του 12ου καθώς και των επόμενων αιώνων σχετικά με την ύπαρξη σλαβόφωνων ανθρώπων στην Ελλάδα ως ένα μη παραβλέψιμο αποδεικτικό στοιχείο¹¹⁶.

Ο Τσινκάιζεν, άλλωστε, ήδη από το κυρίως μέρος του κειμένου του και μιλώντας για τους Μανιάτες και την επιβίωση της αρχαιοελληνικής τους ταυτότητας, είχε προδιαγράψει τον τρόπο με τον οποίο οφείλουμε να πραγματευόμαστε το ζήτημα του, κατά Φαλλμεράυερ, «εκσλαβισμού» των Ελλήνων:

Από όλα αυτά, θα μπορούσαμε εύκολα να είχαμε συναγάγει ότι οι Μανιάτες, που είχαν αμιγώς ελληνική καταγωγή, στα μετέπειτα χρόνια [...] αναμείχθηκαν με Σλάβους και Αλβανούς επήλυδες και ότι οι πρώτοι, κατ' επέκταση, μετά την υιοθέτηση του χριστιανισμού, ο οποίος συνέβαλε τα μέγιστα σε αυτό, απώλεσαν [aufheben] με τα χρόνια τον αυστηρά εθνικό τους διαχωρισμό και τη θρησκευτική τους διακριτότητα [Abgeschlossenheit] και, όντας σε ειρηνική συναναστροφή με τα παρακείμενα σλαβικά καντόνια, δέχθηκαν πολλά από τα μη ελληνικά ήθη, τις συνήθειες και τους τρόπους έκφρασης που προσέδωσαν σε ολόκληρο το είναι [Wesen] τους το υπερέχον γνώρισμα της σλαβικής ιδιομορφίας. Τουναντίον όμως, υποστηρίζουμε ότι, σε ολόκληρη την ελληνική ιστορία, δεν μπορεί να βρεθεί κανένα μεμονωμένο περιστατικό το οποίο θα μπορούσε να μάς αποκαλύψει έναν ολοκληρωτικό αφανισμό του αρχαιοελληνικού φύλου των Μανιατών, ενώ ήδη φαίνεται ότι η επιβίωση του ονόματος με το οποίο τούτο υφίσταται και ζει [μέχρι και σήμερα] είναι απόδειξη της αδιάλειπτης ύπαρξης [αυτού] του λαού¹¹⁷.

116. Στο ίδιο, Α', σ. 853-854.

117. Στο ίδιο, Α', σ. 773-774.

Έχω την εντύπωση ότι οι Έλληνες εθνικοί ιστοριογράφοι δεν έπαψαν ποτέ να αισθάνονται ένα δέος μπροστά στην *Ιστορία* του Τσινκάιζεν. Αυτό οφειλόταν σε τρεις τουλάχιστον λόγους: στην από μέρους του ενδελεχή γνώση των πηγών της αρχαιοελληνικής και της βυζαντινής ιστορίας, στο γεγονός ότι συμπύκνωνε τις κατακτήσεις της γερμανικής ιστορικής επιστήμης της εποχής του, εφαρμόζοντάς τις μάλιστα στην ιστορία της Ελλάδας, και, κυρίως, στον τρόπο με τον οποίο έθετε σε θεωρητικό επίπεδο το πρόβλημα της συγγραφής μιας γενικής και πλήρους ελληνικής εθνικής ιστορίας από την αρχαιότητα «μέχρι τις μέρες μας». Ωστόσο, ήδη ένας λόγιος που είχε ως ισχυρό όπλο την εξοικείωσή του με τη λογική των φιλοσοφιών της ιστορίας του 19ου αιώνα, δηλαδή ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ήταν σε θέση να αντιληφθεί το γεγονός ότι, στην περίπτωση του Γερμανού συναδέλφου του, τα «συμπεράσματά του, και τοι προς τους Έλληνες ευνοϊκά, δεν [ήταν] λογικά πορίσματα της μελέτης του». Ήταν δηλαδή σε θέση να αντιληφθεί ότι ο Τσινκάιζεν περισσότερο κατήυθνε και υποσχόταν, παρά μπορούσε να εφαρμόσει τις μεθοδολογικές αρχές του στη συγγραφή μιας γενικής «ιστορίας του ελληνικού έθνους».

Με άλλα λόγια, στον Τσινκάιζεν είναι κάτι παραπάνω από φανερές και οι αδυναμίες της μεθόδου του γερμανικού ιστορισμού και το γεγονός ότι το όλο ερμηνευτικό οικοδόμημα βασίζεται σε μια εντελώς ιδεαλιστική, θεωρησιακή αν το προτιμά κανείς, αντίληψη περί ιστορίας, έντονα επηρεασμένη από το κορυφαίο φιλοσοφικό σύστημα του γερμανικού ιδεαλισμού, την πανρασιοναλιστική φιλοσοφία του Χέγκελ. Η αναζήτηση των «καταβολών» του έθνους και η βεβαιότητα ότι, διά της αναγωγής ολόκληρης της ιστορικής του πορείας σε αυτές, θα μπορούσε ο ιστορικός να κατανοήσει και να αφηγηθεί την ιστορία του έθνους «όπως πραγματικά συνέβη» αποδεικνύονταν στην πράξη κενά γράμματα, αφού δεν ήταν εφικτό να τεκμηριωθεί ποιος ακριβώς ήταν ο ρόλος των όποιων «καταβολών» στο τάδε ή το δείνα ιστορικό γεγονός. Διότι όσες φορές και αν επικαλείτο ο Γερμανός ιστοριογράφος τη σημασία των αρχαιοελληνικών καταβολών των νεότερων Ελλήνων, δεν ήταν δυνατό να εξηγήσει πώς, για παράδειγμα, αυτές οι καταβολές επηρέαζαν τον «χαρακτήρα» τούτου του λαού στα νεότερα χρόνια. Εκείνο, λοιπόν, που έμενε από την όλη επιχειρηματολογία ήταν ουσιαστικά αυτό το «πνεύμα» που εμφανιζόταν να καθορίζει τον «ιδιόμορφο χαρακτήρα του λαού» σε όλες τις φάσεις της ιστορίας του· αλλά ποτέ δεν διευκρινιζόταν σε τι ακριβώς συνίστατο αυτό το «πνεύμα», όπως βέβαια ποτέ δεν διευκρινίστηκε, κατά τρόπο συστηματικό, από κάποιο

Γερμανό ιστοριστή το πώς το γερμανικό «λαϊκό πνεύμα» εκδηλωνόταν στη σύγχρονη εποχή και το πώς επηρέαζε τα γεγονότα της σύγχρονης γερμανικής ιστορίας.

Οι αδυναμίες, όμως, της *Ιστορίας* του Τσινκάιζεν παραπέμπουν πάνω από όλα στις αδυναμίες της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας, αν όχι όλων των ευρωπαϊκών εθνικών ιστοριογραφιών της εποχής. Οι δικές του αδυναμίες θα ήταν και αδυναμίες του Παπαρρηγόπουλου, του Ζαμπέλιου αλλά και αδυναμίες των άλλων Ελλήνων εθνικών ιστορικών. Οι Έλληνες ιστορικοί θα αισθάνονταν στην πραγματικότητα δέος μπροστά στην *Ιστορία* του διότι ο Γερμανός ιστοριογράφος ήταν η εικόνα αυτού που ίδιοι ήθελαν να γίνουν, αλλά και διότι το έργο του προεικόνιζε το δικό τους έργο. Όσο και αν τού καταλόγιζαν ότι είχε, για παράδειγμα, παραβλέπει τη διαδικασία «εξελληνισμού» του Βυζαντίου, γνώριζαν πολύ καλά (και κυρίως το γνώριζε ο Ζαμπέλιος) ότι η ανάδειξη αυτής της ιστορικής διαδικασίας ήταν περισσότερο ζήτημα ερμηνείας, η οποία, μάλιστα, δεν θα μπορούσε παρά να βασίζεται σε μεθοδολογικές αρχές σαν τις δικές του –ζήτημα ουσιαστικά ιδεολογικής πίστης στο ότι τα πράγματα συνέβησαν έτσι και όχι αλλιώς, και όχι καθαρά ζήτημα μελέτης των ιστορικών πηγών. Τις τελευταίες, άλλωστε, τις γνώριζε πολύ καλά ο Τσινκάιζεν, όπως παραδέχονταν άλλωστε οι Έλληνες συνάδελφοί του· άρα το πρόβλημα έγκειτο ξεκάθαρα στις ερμηνείες των διαφόρων μεταβάσεων, δεν είχε να κάνει με πλημμελή γνώση των πηγών, όπως υποστήριζε ο νεαρός Παπαρρηγόπουλος.

Στα χρόνια που θα ακολουθούσαν, ο Τσινκάιζεν θα γινόταν λοιπόν η προσφιλέστερη αναφορά των Ελλήνων εθνικών ιστορικών. Θα καθόριζε σε μεγάλο βαθμό με ποιο πνεύμα θα έπρεπε να γράφεται η «ιστορία του ελληνικού έθνους», και πόσο θα έπρεπε αυτή να θεωρείται ως ένα ιστορικό «όλο», τα «μέρη» του οποίου, οι διάφορες περίοδοι στις οποίες μπορούσε να αναλυθεί, θα έπρεπε να κατανοούνται σε συνάρτηση με μια ιστορική αντίληψη που θα εστιαζόταν στο όλο, όχι στα μέρη του. Η επιρροή που θα ασκούσε ο Τσινκάιζεν θα ήταν κατά συνέπεια καταλυτική και θα άνοιγε τον δρόμο για την παραγωγή του ελληνικού εθνικού αφηγήματος, το οποίο θα είχε τα ίδια χαρακτηριστικά –αλλά και τις ίδιες αδυναμίες, ως ένα βαθμό– με εκείνη που ο Παπαρρηγόπουλος αποκαλούσε το 1846 «αρίστη των άχρι τούδε περί της προκειμένης ιστορίας εκδοθεισών συγγραφών».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΓΚΕΟΡΓΚ ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΦΟΝ ΜΑΟΥΡΕΡ:
Η ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ
ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΡΙΖΟΥ ΝΕΡΟΥΛΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

ΓΚΕΟΡΓΚ ΛΟΥΝΤΒΙΧ ΦΟΝ ΜΑΟΥΡΕΡ: Η ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΡΙΖΟΥ ΝΕΡΟΥΛΟΥ

Το 1835, ένα δηλαδή μόλις χρόνο μετά την ανάκλησή του στη Βαυαρία, που επήλθε ως συνέπεια της σύγκρουσης του με τον ισχυρό άνδρα της βαυαρικής Αντιβασιλείας κόμη Άρμανσπεργκ, ο Γερμανός νομομαθής Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ δημοσίευσε στην Χαϊδελβέργη το περίφημο τρίτομο έργο του με τον τίτλο *Ο ελληνικός λαός*¹. Πρόκειται για

1. Βλ. G. L. von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung, vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1831*, 3 τόμοι, Χαϊδελβέργη: Mohr, 1835. Υπάρχουν δύο μεταφράσεις του βιβλίου του Μάουρερ στα ελληνικά, η πρώτη στην καθαρεύουσα και η δεύτερη στη δημοτική, αλλά αμφότερες αφορούν στους δύο πρώτους τόμους του, αφού ο τρίτος αποτελεί ένα είδος παραρτήματος που περιλαμβάνει αρχειακό υλικό, κατά ένα μεγάλο μέρος στα ελληνικά και τα γαλλικά· βλ. *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις του δημοσίου, εκκλησιαστικού και ιδιωτικού δικαίου, προ του Απελευθερωτικού Αγώνος και μετ' αυτόν μέχρι της 31ης Ιουλίου 1834*, μτφρ. Χρήστος Πράτσιας - Ευστάθιος Καραστάθης, 2 τόμοι, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη Θέμιδος, 1943· *Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, επιμ. Τάσος Βουρνάς, Αθήνα: Τολίδης, 1976. Αναγκάστηκα να χρησιμοποιήσω εδώ την παλαιότερη μετάφραση του έργου διότι είναι πολύ πιστότερη στο γερμανικό πρωτότυπο. Αντίθετα, στην πιο πρόσφατη μετάφραση, η ανάγκη που πρυτάνευσε ήταν το μεταφραστικό προϊόν να είναι εύληπτο και κατανοητό ακόμη και από τους μη ειδικούς αναγνώστες, με συνέπεια να υπάρχουν εξαιρετικά πολλές ανακρίβειες και υπεραπλουστεύσεις. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να πει ότι, στην προκειμένη περίπτωση, το τελικό αποτέλεσμα θυμίζει πολύ περισσότερο κείμενο του επιμελητή της έκδοσης, ή τέλος πάντων κάποιου άλλου Έλληνα αριστερού ιστορικού του 20ού αιώνα, παρά κείμενο ενός Γερμανού ευγενή των αρχών του 19ου. Η παλαιότερη μετάφραση έχει βέβαια και αυτή τα δικά της προβλήματα, που έχουν κυρίως να κάνουν με την ορολογία των νομικών κύκλων της εποχής, αλλά, σε γενικές γραμμές, καταφέρνει να αποδώσει καλύτερα και το γράμμα και το πνεύμα του πρωτότυπου κειμένου. Στα

ένα κείμενο που συμπυκνώνει την εμπειρία του συγγραφέα του στο νεοσύστατο τότε ελληνικό βασίλειο, ως μέλους της βαυαρικής Αντιβασιλείας η οποία είχε οριστεί να διοικεί το κράτος μέχρι την ενηλικίωση του βασιλιά Όθωνα.

Το εν λόγω έργο αποτελεί ταυτόχρονα το απομνημόνευμα ενός δημόσιου προσώπου, ένα δοκίμιο για την κατάσταση του ελληνικού κράτους, και προκειμένου για όλες σχεδόν τις σφαίρες της δημόσιας ζωής (οικονομική, κοινωνική, πολιτική, θεσμική, πολιτισμική, κ.λπ.), μια εισαγωγή στην ιστορία της νεότερης Ελλάδας και, πάνω από όλα ίσως, όπως δηλώνει και ο υπότιτλός του, μια ενδελεχής καταγραφή των ρυθμίσεων του δημόσιου, εκκλησιαστικού και ιδιωτικού δικαίου που ίσχυαν στην Ελλάδα, ή που είχαν τεθεί σε ισχύ από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία μέχρι την αναχώρηση του Μάουρερ από τη χώρα. Από τούτη την άποψη, αποτελεί για τον ερευνητή, ακόμη και σήμερα, μια πολύτιμη ιστορική πηγή, με τα (πρωτογενή) στοιχεία που εκτίθενται σε αυτή να είναι σε κάποιες περιπτώσεις μοναδικά στο είδος τους. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι το βιβλίο του Μάουρερ, με το πλουσιότατο αρχειακό υλικό του, έχει διαβαστεί από πολλές γενιές Ελλήνων ιστορικών και έχει χαρακτηριστεί ως μια από τις κυριότερες πηγές ιστορικής πληροφόρησης για την πρώτη περίοδο της βαυαρικής Αντιβασιλείας.

Είναι προφανές ότι η αποτίμηση των όσων γράφει στον *Ελληνικό λαό* ο Γερμανός νομικός ως προς την ιστορική τους ακρίβεια και αντικειμενικότητα –ως προς την ιστορική τους αλήθεια, τελικά– ξεπερνά τους στόχους αυτού του βιβλίου. Εκείνο που θα με απασχολήσει λοιπόν στο παρόν κεφάλαιο είναι η συμβολή του Μάουρερ στη διαμόρφωση μιας αντίληψης για τη νεότερη ιστορία του ελληνικού λαού καθώς και ο τρόπος με τον οποίο επηρέασε τους Έλληνες εθνικούς ιστοριογράφους, και κυρίως τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο που αναφέρεται σε αυτόν ιδιαίτερα εγκωμιαστικά. Δεν θα πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε ότι ο Μάουρερ ήταν ένας κατ' επάγγελμα ιστορικός, και συγκεκριμένα ένας ιστορικός του

παραθέματα, πάντως, που περιλαμβάνονται στο κείμενό μου, όπου το κρίνω απαραίτητο, παρεμβαίνω με διευκρινιστικά ή διορθωτικά σχόλια, ή έστω σημειώνω απλώς τις εκφράσεις-κλειδιά που υπάρχουν στο γερμανικό πρωτότυπο, προκειμένου ο γερμανομαθής αναγνώστης να έχει εποπτεία της ορολογίας που χρησιμοποιεί ο Μάουρερ. Για τον ίδιο λόγο, για τη διευκόλυνση δηλαδή της αντιπαραβολής με το γερμανικό πρωτότυπο, στις παραπομπές μου επισημαίνω, πέρα από τις σελίδες, και τις παραγράφους του μεταφρασμένου κειμένου οι οποίες αντιστοιχούν σε εκείνες του πρωτοτύπου.

δικαίου. Δεν θα πρέπει επίσης να ξεχνάμε ότι, από τη θέση του, κλήθηκε να οργανώσει όχι μονάχα το νομικό αλλά και το εκπαιδευτικό οικοδόμημα του ελληνικού κράτους, με αποτέλεσμα να έλθει σε επαφή με την ελληνική πνευματική ελίτ και να έχει, αν μη τι άλλο, άποψη για τα πρόσωπα που επρόκειτο να στελεχώσουν τους ανώτερους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς της χώρας, όπως για παράδειγμα το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από αυτή την άποψη λοιπόν, οι αναφορές του Μάουρερ σε άλλους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής έχουν ιδιαίτερη σημασία για το αντικείμενο της ανά χείρας μελέτης, ειδικά μάλιστα όταν πρόκειται για Έλληνες λογίους που επηρέασαν, είτε με το έργο τους (όπως ο Ρίζος Νερουλός) είτε με τις προσωπικές σχέσεις τους (όπως ο Κωνσταντίνος Σχινάς), τους κύκλους που διαμόρφωσαν την αντίληψη περί τρισχιλιετούς ενότητας της ιστορίας του ελληνικού έθνους, αλλά και για ξένους λογίους (π.χ. Σουαζέλ-Γκουφιέ, Βιλμπαίν, Τσινκάιζεν, κ.ά.) που, όπως έχει επισημανθεί στα προηγούμενα κεφάλαια, είχαν τη δική τους συμβολή στην παραγωγή του ελληνικού εθνικού αφηγήματος.

Στην πρώτη περίπτωση ιδιαίτερα, έχουμε να κάνουμε με ανθρώπους που είχαν αναλάβει, και που θα συνέχιζαν να αναλαμβάνουν, σημαντικά δημόσια αξιώματα, χάρη στα οποία θα επηρέαζαν την ελληνική πνευματική ζωή². Διαβάζοντας τα όσα αναφέρει για αυτούς ο Μάουρερ, νομιμοποιείται κανείς να υποθέσει ότι η θετική γνώμη του συνέβαλε, άμεσα ή έμμεσα, στην επιβολή τους στην ελληνική δημόσια ζωή, και αυτό έχει βέβαια τη δική του σημασία προκειμένου για την κατανόηση της γέννησης των υπό εξέταση πνευματικών φαινομένων και με βάση ορισμένα προσωπικά δίκτυα σχέσεων που δημιουργήθηκαν σε μια ορισμένη στιγμή στο νεοσύστατο τότε ελληνικό κράτος, επηρεάζοντας την ακαδημαϊκή και, γενικότερα, την επαγγελματική πορεία των εμπλεκόμενων προσώπων.

Ο Georg Ludwig von Maurer, γιος προτεστάντη πάστορα, γεννήθηκε το 1790 στο Έρπολτσχαϊμ. Σπούδασε νομικά στη Χαϊδελβέργη –όπου είχε καθηγητή τον Άντον Φρίντριχ Γιούστους Τιμπώ³, τον μεγάλο αντίπαλο

2. Ειρήσθω εν παρόδω, στα χρόνια που θα ακολουθούσαν, ο Ρίζος Νερουλός θα γινόταν πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας των Αθηνών και ο Σχινάς, μεταξύ άλλων, καθηγητής του Πανεπιστημίου των Αθηνών και πρέσβης της Ελλάδας στο Μόναχο, από όπου και θα μεριμνούσε για την απονομή διδακτορικού τίτλου στον Παπαρρηγόπουλο. Για την πανεπιστημιακή σταδιοδρομία του Σχινά, βλ. Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 47 κ. εξ.

3. Anton Friedrich Justus Thibaut (1772-1840).

του ιστοριστή Σαβινύ στη διαμάχη για την κωδικοποίηση του γερμανικού δικαίου⁴– και το 1812 μετέβη στο Παρίσι όπου άρχισε τις μελέτες του για τους μεσαιωνικούς γερμανικούς νομικούς θεσμούς. Επέστρεψε στη Γερμανία το 1814 και κατέλαβε σημαντικές θέσεις στον βαυαρικό κρατικό μηχανισμό. Το 1824 δημοσίευσε στη Χαϊδελβέργη ένα από τα έργα-φυλάνες της γερμανικής ιστορίας του δικαίου, την περίφημη *Ιστορία των παλαιογερμανικών, και κυρίως των παλαιοβαυαρικών, δημόσιων προφορικών δικανικών διαδικασιών*⁵, για την οποία έλαβε το πρώτο βραβείο της Ακαδημίας του Μονάχου. Εξαργυρώνοντας τη φήμη που είχε αποκτήσει με το συγκεκριμένο έργο, έγινε το 1826 καθηγητής στο πανεπιστήμιο της ίδιας πόλης. Η περιπέτειά του στην Ελλάδα, κατά τη διετία 1832-1834, είναι αρκετά γνωστή στα καθ' ημάς⁶. Μετά την ανάκλησή του στο Μόναχο, ανέλαβε ξανά σημαντικές θέσεις στη δημόσια ζωή της Βαυαρίας. Πέθανε το 1872 αφού είχε δημοσιεύσει, πέρα από τον *Ελληνικό λαό*, σειρά έργων πάνω στην ιστορία του γερμανικού δικαίου, όπου είναι φανερή η έμφαση σε μια από τις κεντρικές ιδέες του γερμανικού ιστορισμού, την αναζήτηση δηλαδή των καταβολών των σύγχρονων νομικών θεσμών στο λεγόμενο «εθιμικό δίκαιο των λαών».

Ο Μάουρερ, εξηγώντας το κίνητρο που τον έκανε να αναλάβει το εγχείρημα της συγγραφής του *Ελληνικού λαού*, επικαλείται ότι και οι άλλοι φιλέλληνες λόγιοι της εποχής του, δηλαδή τις πνευματικές οφειλές

4. Βλ. Α. Λαβράνου, «Thibaut και Savigny», ό.π. Σύμφωνα πάντως με τον Κ. Ντίκοφφ, «Τιρς και Μάουρερ: Δύο αντιλήψεις για την ανοικοδόμηση του Ελληνικού κράτους στα έτη 1833/34», στο, *Συμπόσιο στο Ινστιτούτο Goethe. Ο Φρίντριχ Τιρς και η γένεση του ελληνικού κράτους από την σκοπιά του 20ου αιώνα*, Αθήνα από 15 ως 17 Οκτωβρίου 1990, Αθήνα: Ινστιτούτο Goethe Αθηνών, 1991, σ. 43-52, ιδίως σ. 49-52, ο Μάουρερ, στην προσπάθειά του να διαμορφώσει έναν αστικό και έναν ποινικό κώδικα για το ελληνικό κράτος, κράτησε τελικά μια ενδιάμεση-μετριοπαθή στάση, επιλέγοντας να ακολουθήσει την ιστορική λογική του Σαβινύ για τον αστικό κώδικα και την «κανονιστική» του Τιμπώ για τον ποινικό. Όπως όμως παρατηρεί η Α. Λαβράνου, τέτοιου είδους «υποχωρήσεις», μετατοπίσεις και προσαρμογές σε σχέση προς τις αφετηριακές θεωρητικές θέσεις είναι φανερές ήδη στα κείμενα των αρχικών πρωταγωνιστών της γερμανικής διαμάχης.

5. Βλ. G. L. von Maurer, *Geschichte des altgermanischen und namentlich altbairischen öffentlich-rechtlichen Gerichtsverfahrens, dessen Vortheile, Nachtheile und Untergang in Deutschland überhaupt und in Baiern insbesondere*, Χαϊδελβέργη: Mohr, 1824.

6. Βλ. το πάντα πολύτιμο J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, ό.π., όπου κάτι παραπάνω από πλούσιες αναφορές στη δράση του Μάουρερ στην Ελλάδα.

του «πολιτισμένου κόσμου» προς την αρχαία Ελλάδα και, κατ' επέκταση, προς τους νόμιμους κληρονόμους του αρχαιοελληνικού μεγαλείου, τους νεότερους Έλληνες. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ο Βαυαρός αξιωματούχος επισημαίνει ότι η Ευρώπη οφείλει να ξεπληρώσει το χρέος της προς την Ελλάδα με δύο τρόπους: αφενός, συμβάλλοντας στην «αναδιοργάνωση» της χώρας και, αφετέρου, κομίζοντας υλικό για να γραφτεί η ιστορία των αιώνων της πολιτικής ανυπαρξίας του λαού της. Στόχος στη δεύτερη περίπτωση είναι να καλυφθεί το τεράστιο ιστορικό κενό, η άγνωστη ιστορία που υφίσταται μεταξύ του γνωστού αρχαιοελληνικού παρελθόντος και του επίσης γνωστού νεοελληνικού παρόντος. Ο τρόπος που διατυπώνεται αυτό το αίτημα (να καταγραφεί η ιστορία του ελληνικού λαού κατά τα χρόνια της δουλείας του), η μεθοδολογική προκείμενη αρχή που το υποστηρίζει και που είναι χαρακτηριστική του γερμανικού ιστορισμού (μονάχα έτσι θα εξηγηθεί η σημερινή κατάσταση του ελληνικού λαού) αλλά και η προφανής διάθεση του Μάουρερ να συνδυάσει το νομοθετικό και πολιτικό του έργο με τις ιστοριοδιφικές και ιστοριογραφικές του μέριμνες (κατάφαση του πολιτικού-εθνικού ρόλου του ιστοριογράφου) είναι πιθανότατα τα στοιχεία που προσέλαψαν την προσοχή του νεαρού Παπαρρηγόπουλου στο «Μάθημα του 1846», κάνοντάς τον να συμπεριλάβει τον Βαυαρό ιστορικό του δικαίου στο πάνθεον εκείνων οι οποίοι αποτέλεσαν τους πιονιέρους της συγγραφής μιας γενικής ιστορίας του ελληνικού έθνους:

Εφ' όσον λοιπόν, όχι μόνον η Ευρώπη, αλλά ολόκληρος ο πολιτισμένος κόσμος οφείλει, ιδίως εις ό,τι αφορά την επιστημονικήν αυτού μόρφωσιν [Bildung], τόσα εις τον μεγάλον αυτόν Λαόν, είναι καθήκον κάθε μορφωμένου, όχι μόνον να συντελέσῃ [...] εις την αναδιοργάνωσιν [Reorganisation] αυτού, αλλά και να προσκομίσῃ υλικόν διά την ιστορίαν των τυχών του κατά την δουλείαν του και μέχρις ανακτήσεως της ελευθερίας του. Η πράξις αύτη αποβαίνει τοσούτω μάλλον καθήκον, ίνα ούτω καταστή μίαν ημέραν δυνατόν να συγγραφῇ ἐπαξίως η ιστορία του αξιολόγου αυτού Λαού, η οποία θα εξηγήσῃ το παρόν του Ελληνικού Λαού, όπως τούτο είναι και διατί είναι οίον ἐστί⁷.

Στο μυαλό του Μάουρερ, η πολιτισμένη Ευρώπη καλείται να στηρίξει, ακόμη και οικονομικά, την εκπαίδευση των Ελλήνων στα πανεπιστήμιά της –και κατά προτίμηση στα πανεπιστήμια της Γερμανίας, για λόγους που θα εξηγηθούν παρακάτω–, να διαμορφώσει με άλλα λόγια μια ελληνική πνευματική ελίτ που θα στελεχώσει τους θεσμούς μέσα από

7. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Α', § 1, σ. 17.

τους οποίους θα επιτευχθεί η «αναδιοργάνωση» της Ελλάδας, αλλά και που θα αποτελέσει το πιο σημαντικό έρεισμα της μοναρχίας του Όθωνα. Απαραίτητη προϋπόθεση, όμως, για να γίνει κάτι τέτοιο –δεδομένου και του γεγονότος ότι πρόκειται πλέον για την οικοδόμηση ενός σύγχρονου κράτους, ήτοι για ένα εγχείρημα, από πολλές απόψεις, πολύ πιο δύσκολο από την απαλλαγή του ελληνικού λαού από τον οθωμανικό ζυγό– είναι να πάψει η Ευρώπη να εξιδανικεύει την κατάσταση της σύγχρονης Ελλάδας, και να αρχίσει να δείχνει στους Έλληνες την πραγματική εικόνα της πατρίδας τους:

Ας υποστηρίξη [η Ευρώπη] τους Έλληνες όπου και αν εμφανίζονται, με χρήματα και καλές συμβουλές, ας τούς μορφώσει όπως μορφώνονται άλλα τέκνα της γης, των οποίων το ιδανικόν είναι η σημερινή Ελλάς, όχι κατά τας φανταστικές εικόνες πολλών ιδικών μας, και ακραιφνεστάτων ακόμη φιλελλήνων, αλλά όπως πράγματι είναι η σημερινή Ελλάς· ούτως ώστε οι Έλληνες, οι οποίοι θα μορφωθούν και εμορφώθησαν εν Γερμανία, να επιστρέψουν μίαν ημέραν εις την πατρίδα των πλούσιοι εις γνώσεις και πείραν παντός είδους, αλλά συγχρόνως μετριόφρονες και χωρίς αξιώσεις, διά να αποβούν αληθινά στηρίγματα του νεαρού θρόνου⁸.

Για τον Μάουρερ, ο κίνδυνος σε διαφορετική περίπτωση είναι να συνεχίσουν οι Έλληνες να επαναπαύονται στις δάφνες των αρχαίων προγόνων τους και να μην κάνουν όλα όσα επιτάσσουν οι ανάγκες της πατρίδας τους και για τα οποία τούς προδιαθέτουν οι πραγματικές τους δυνατότητες⁹:

Διά την κατάστασιν δε ταύτην των πραγμάτων δεν ήτο εντελώς απηλλαγμένη ευθύνης ουδέ αυτή η Ευρώπη [...] Αφ' ότου δηλαδή η Ευρώπη έστρεψε και πάλιν τα βλέμματά της προς την Ελλάδα, ανεπτύχθη η συνήθεια να διαβλέπουν εις τους Έλληνες τους υποδουλωθέντας τους αρχαίους Έλληνες¹⁰. Όπου ενεφανίζετο Έλληνα, τον υπεδέχοντο ως ήρωα της παλαιάς καλής εποχής [...] Οι, και άνευ τούτου, ευεπίφοροι εις ματαιοδοξίαν Έλληνες, επίστευσαν εν τέλει και οι ίδιοι εκείνο το οποίον ήκουαν τόσον συχνά. Αντί λοιπόν να προσπαθούν

8. Στο *ίδιο*, Β', § 247, σ. 33.

9. Ίσως είναι περιττό να επισημάνω ότι πρόκειται εν προκειμένω για μια κινδυνολογία στην οποία θα επιδιόταν ιδιαίτερα και η εθνική ιστορική σχολή, και κυρίως ο Παπαρρηγόπουλος.

10. «In ihnen die unterdrückten alten Hellenen zu sehen», G. L. von Maurer, *Das griechische Volk*, Β', σ. 36· δηλαδή, για την ακρίβεια: «να βλέπουν σε αυτούς [ενν. τους σύγχρονους Έλληνες] τους αρχαίους Έλληνες που είχαν υποδουλωθεί».

να μιμηθούν το μέγα εκείνο παράδειγμα, το οποίον τούς έδιδαν οι αθάνατοι πρόγονοί των, επίστευσαν ότι από τώρα, από την πρώτην δηλαδή στιγμήν της ηρωϊκής απελευθερώσεώς των εκ του τουρκικού ζυγού, και μόνον δι' αυτής, είχαν γίνει αμέσως οι “Αρχαίοι Έλληνες”¹¹.

Άλλο ένα στοιχείο το οποίο θα προσέλκυε την προσοχή του Παπαρρηγόπουλου είναι ασφαλώς τούτη η νοοτροπία του σκαπανέα της επιστήμης που χαρακτηρίζει τον Μάουρερ: επισημαίνει τα όποια κενά στις πληροφορίες που παρέχουν οι ιστορικές πηγές, κοιμίζει στοιχεία που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο μέλλον για να συντεθεί η ιστορία του ελληνικού λαού, περνά εύκολα από τον ρόλο του ιστοριογράφου σε εκείνον του ιστοριοδίφη, και αντίστροφα, και, πάνω από όλα, έχει συνείδηση του γεγονότος ότι –όπως θα έγραφε και ο Παπαρρηγόπουλος το 1852 στην ανυπόγραφη βιβλιοκρισία του για τα *Δημοτικά Άσματα* του Ζαμπέλιου¹²– η συγγραφή της ελληνικής εθνικής ιστορίας (θα) είναι ένα έργο συλλογικό και μακρόπνοο. Αυτό είναι το πνεύμα που διαπερνά ολόκληρο το βιβλίο του Μάουρερ, ακόμη και όταν αναφέρεται σε επιμέρους ζητήματα για τα οποία μιλά από τη θέση του κατεξοχήν ειδικού, όπως, για παράδειγμα, όταν πρόκειται για την ιστορία του δικαίου:

Δεν προτίθεται ενταύθα να δώσω ιστορίαν του εις την σημερινήν Ελλάδα ισχύοντος δικαίου. Είναι ακόμη πολύ ενωρίς προς τούτο. Πολλώ μάλλον η πρόθεσίς μου [...] εις ολόκληρον το βιβλίον τούτο, είναι μόνον να προσκομίσω συμβολήν διά την μέλλουσαν ιστορίαν [ενν. για τη μελλοντική συγγραφή της ιστορίας] του ελληνικού κράτους και του ελληνικού δικαίου¹³.

Ο Μάουρερ έχει πλήρη συνείδηση της ιδεολογικοπολιτικής σημασίας που έχει το παρελθόν για το παρόν των εθνών. Αποφαινεται λοιπόν ότι το μεγάλο πολιτικό και διπλωματικό όπλο της Ελλάδας ήταν, κατά την περίοδο της Επανάστασης, αλλά και συνεχίζει να είναι, μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, ο ενθουσιασμός που εμπνέει στα πολιτισμένα έθνη το αρχαιοελληνικό παρελθόν της, το ιδανικό της αρχαίας Ελλάδας. Ως εκ τούτου, εκτιμά πως οι σχέσεις της Ελλάδας με την Ευρώπη δεν μπορούν παρά να διαμεσολαβούνται διαρκώς από τις σχέσεις του νεότερου ευρωπαϊκού με τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, δηλαδή ουσιαστικά από την αντίληψη

11. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Β', § 247, σ. 31-32.

12. Βλ. «Βιβλιογραφία. Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, εκδοθέντα μετά Μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού, υπό Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου», *Πανδώρα*, τ. Γ', τχ. 65 (1/12/1852), σ. 397-403, σ. 401-402.

13. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Α', § 32, σ. 88.

των Ευρωπαίων περί των οφειλών τους στους Έλληνες. Θεωρεί μάλιστα ότι αυτό είναι κάτι που προδιαγράφει τον τρόπο με τον οποίο θα οργανωθούν μια σειρά από τομείς του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, και κυρίως οι αρχαιολογικές του υπηρεσίες και το εκπαιδευτικό του σύστημα:

Αι ελληνικαί αρχαιότητες δεν προκαλούν το μεγάλο ενδιαφέρον μόνον των ιστορικών και των αρχαιολογικών [Alterthumsforcher]. Έχουν προ παντός διά το Βασίλειον της Ελλάδος μεγίστην πολιτικήν σημασίαν. Διότι η ελληνική αρχαιότης είναι εκείνη η οποία διήγειρε το μεγάλο ενδιαφέρον ολοκλήρου της Ευρώπης υπέρ του Αγώνος των νεοελλήνων ηρώων. Κατά τοιούτον μάλιστα τρόπον ώστε υπεστηρίχθη [...] εκείνο το οποίον οπουδήποτε αλλού θα κατεπολεμείτο και θα κατεστέλλετο με την μεγαλυτέραν δραστηριότητα. Και ακριβώς η ελληνική αυτή αρχαιότης πρέπει και εις το μέλλον ν' αποτελέση τον μαγνητικόν δεσμόν δι' ευρωπαϊκὴν μόρφωσιν [Gelehrsamkeit] και ευρωπαϊκὸν πολιτισμόν [Cultur]¹⁴.

Για τον Μάουρερ, η καταγραφή της ιστορίας του ελληνικού λαού βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα, στο στάδιο της συγκέντρωσης του σχετικού υλικού και των πρώτων προσπαθειών επεξεργασίας του. Δεν παραλείπει ωστόσο να επισημάνει ποιους θεωρεί ως τους πιονιέρους αυτής της προσπάθειας, ιεραρχώντας κατά κάποιο τρόπο τις αναφορές και τις οφειλές του. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι όλοι όσοι αναφέρονται από τον Μάουρερ ως πρωτομάστορες της συγγραφής μιας συνολικής ελληνικής εθνικής ιστορίας θα περιλαμβάνονταν αργότερα και στη γενεαλογία του Παπαρρηγόπουλου, γεγονός, από μόνο του, ιδιαίτερα ενδιαφέρον:

την αρχήν διά την συγγραφὴν ιστορίας του Ελληνικού Λαοῦ ἔκαμαν ο Villemain, ο Fallmerayer, ο Emerson, προ παντός ὅμως ο Zinkeisen, και ο Ιακωβᾶκης Ρίζος Νερουλός. Και ἐγὼ ἐν τῇ ἀρμοδιότητί μου θα ἐπεθύμουν να προσκομίσω τουλάχιστον υλικὸν διὰ τὴν ιστορίαν του ενδιαφέροντος τούτου λαοῦ¹⁵.

Μάλιστα, σε ό,τι αφορά στους δύο Γερμανούς ιστορικούς, τους «δύο ιστορικούς της νέας Ελλάδος» όπως τούς αποκαλεί¹⁶, παραθέτει την πληροφορία ότι αμφότεροι είχαν, κατ' αρχήν τουλάχιστον, αποδεχτεί την πρόσκληση της Αντιβασιλείας να διδάξουν στην ελληνική τριτοβάθμια

14. Στο ίδιο, Β', § 322, σ. 186.

15. Στο ίδιο, Α', § 3, σ. 24.

16. Βλ. στο ίδιο, Β', § 318, σ. 180. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι δεν αναφέρεται καθόλου στις διαμάχες που προκάλεσε το έργο του Φαλλμεράιερ καθώς και ότι τον θεωρεί μέγεθος ανάλογο εκείνου του Τσινκάιζεν, χωρίς βέβαια να ασχολείται με την κριτική που άσκησε ο τελευταίος στον Τυρολέζο ιστορικό.

εκπαίδευση –κάνει εν προκειμένω λόγο για Πανεπιστήμιο και για Ακαδημία Επιστημών που θα ιδρύονταν στην Αθήνα¹⁷-, αλλά το γεγονός της απομάκρυνσής του από τα καθήκοντά του στην Ελλάδα ματαίωσε αυτά τα σχέδια¹⁸.

Από εκεί και πέρα, ανάλογα με το ζήτημα στο οποίο κάθε φορά υπεισέρχεται, επισημαίνει και άλλους συγγραφείς που, κατά τη γνώμη του, έχουν συμβάλει ιδιαίτερα στην κατανόηση συγκεκριμένων περιόδων της ιστορίας του ελληνικού λαού. Έτσι, ειδικά για την ιστορία της Επανάστασης, οι προτιμήσεις του Μάουρερ έχουν ως εξής:

Ότι καλλίτερον εγράφη μέχρι σήμερα περί της ιστορίας του Ελληνικού Λαού μέχρι του έτους 1827 ευρίσκεται παρά Rizo Neroulos [...] Αλ. Σούτσω [*Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*] [...] έπειτα εις τα έργα του συνταγματάρχου Gordon. Διότι διηγούνται εν μέρει ό,τι οι ίδιοι είδον, ή τουλάχιστον ήκουσαν παρ' αυτοπτών. Καλήν συμβολήν διά τα πρώτα έτη του απελευθερωτικού αγώνος ευρίσκει τις παρά τω Rouqueville [*Ιστορία της αναγέννησης της Ελλάδας*]¹⁹.

Ειδικά σε ό,τι αφορά στον Ρίζο Νερουλό, οι αναφορές του Μάουρερ στα κείμενα του Φαναριώτη λογίου είναι πολλές και πάντοτε εγκωμιαστικές. Παραδέχεται άλλωστε πόσο πολύ τον έχει επηρεάσει το ερμηνευτικό σχήμα του τελευταίου για τις αιτίες που προκάλεσαν την Επανάσταση του 1821, αναπαράγοντας μάλιστα το επιχείρημά του για την υπεροχή της *Ιστορίας* του έναντι όλων των άλλων που είχαν δημοσιευθεί πριν από αυτήν:

Ιδιαίτερώς σπουδαία [είναι η *Νεότερη ιστορία της Ελλάδας* του Ρίζου Νερουλού] διά το τελευταίον ήμισυ του 18ου αιώνος ως και τον 19ον, διότι ένεκα

17. Τα όσα γράφει για το πώς προτίθετο να οργανώσει την τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: κατά το πρότυπο όσων ίσχυαν στα γερμανικά πανεπιστήμια της εποχής, δίπλα στο Πανεπιστήμιο και σε στενή συνεργασία με αυτό, αν και με κάποια σχετική αυτονομία, προβλεπόταν η λειτουργία δύο Σεμιναρίων, ενός φιλολογικού και ενός θεολογικού, στο πλαίσιο των οποίων θα πραγματοποιείτο η εκπαίδευση των «καθηγητών» και των κληρικών, αντίστοιχα.

18. Πβ. Κ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: ΙΑΕΝ & ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2004, σ. 64. Φαίνεται πάντως ότι και οι δύο Γερμανοί ιστορικοί αποτελούσαν καθαρά προσωπικές επιλογές του Μάουρερ, αφού τα ονόματά τους δεν ήταν μεταξύ εκείνων που απασχόλησαν τη Γραμματεία επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδείσεως, η οποία είχε την ευθύνη να προτείνει στην Αντιβασιλεία το διδακτικό προσωπικό που θα στελέχωνε το Πανεπιστήμιο Αθηνών· βλ. σχετικά Δ. Αντωνίου, «Αναζητώντας καθηγητές για το Πανεπιστήμιο: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα», *Μνήμων*, τ. 13 (1991), σ. 279-296.

19. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Α', § 8, σ. 37-38.

της επισήμου θέσεώς του και της συγγενείας του προς πολλούς εξέχοντας Έλληνες, ηδύνατο καλλίτερα από πάντα άλλον να παρατηρή τα εσωτερικά ελατήρια των κινήσεων της εποχής εκείνης. Εγώ δε ουδαμού αλλού παρά μόνον παρά του διαπρεπούς τούτου συγγραφέως, αγαπητού μου φίλου [von meinem sehr lieben Freunde: του πολύ αγαπητού μου φίλου], ευρίσκω καλλίτερον εκτιθέμενα όσα επροκάλεσαν και κατέστησαν δυνατή την Ελληνικήν Επανάστασιν²⁰.

Το σημαντικότερο είναι βέβαια ότι ο Μάουρερ αναπαράγει ουσιαστικά ολόκληρο το ερμηνευτικό σχήμα του Ρίζου Νερουλού περί των θεσμών που επέτρεψαν την επιβίωση των Ελλήνων ως ξεχωριστού έθνους στο εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Πυρήνας αυτού του σχήματος, όπως έχω επισημάνει, είναι η αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι Έλληνες είχαν καταφέρει να συγκροτήσουν στο εσωτερικό του οθωμανικού μηχανισμού ένα «κράτος εν κράτει [Staat im Staate]» —ένα «ίδιον ελληνικό κράτος, με ίδιον ελληνικό καθεστώς»— που κυοφόρησε ιστορικά την Επανάσταση και την ίδρυση ενός ανεξάρτητου κράτους. Αυτή την αντίληψη αναπαράγει λοιπόν ο Μάουρερ όταν αναφέρεται στην προεπαναστατική κατάσταση του ελληνικού λαού, δίνοντας την εικόνα ενός περίπλοκου και, το κυριότερο, αυστηρώς δομημένου και ιεραρχημένου συστήματος, τα πλοκάμια του οποίου απλώνονταν σε όλη την έκταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας:

Ιδιαίτερώς οι Έλληνες συνεσπειρούντο συνεχώς σταθερώτερον περί τον επίσκοπον, περί τους προεστούς των, περί τους κοινοτάρχας [Gemeindevorsteher] των. Ούτοι πάλιν περί τον διερμηνέα του πασσά, ούτος δε περί τον Μέγαν Διερμηνέα της Πύλης, περί τον Πατριάρχη, τους Φαναριώτας εν Κωνσταντινουπόλει. Διά του σταθερού τούτου αλληλοκρατήματος εδημιουργήθη βαθμηδόν εντός του οθωμανικού κράτους ίδιον ελληνικόν κράτος [ein eigener Griechischer Staat im Staate der Osmanen²¹], με ίδιον, αν και μόνον εις την πράξιν

20. Στο ίδιο, Α', § 3, σ. 24. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι εξαίρει τον ρόλο και τον χαρακτήρα του Ρίζου Νερουλού γενικότερα, πέρα δηλαδή από τα ζητήματα που άπτονται της πνευματικής συμβολής του: «Δεν υπάρχει καμμία χώρα εις την Ευρώπην, ίσως ούτε εις ολόκληρον τον μέχρι τούδε γνωστόν κόσμον, όπου να ευρίσκωνται αναμειγμένα τόσον ετερογενή μεταξύ των στοιχεία [...] [Στην Ελλάδα,] παρά την μεγαλύτεραν έλλειψιν χαρακτήρων [...] [συνυπάρχουν] αι σταθερώτεραι θελήσεις, μάλιστα οι πλέον αδάμαστοι χαρακτήρες. Ονομάζω μεταξύ άλλων μόνον τον Ιακωβάκην Ρίζον Νερουλόν, ο οποίος, καθ' όλην την εποχήν της Επαναστάσεως έμεινε πιστός, ακλόνητος και σταθερός εις τον χαρακτήρα του», στο ίδιο, Β', § 244, σ. 20-21.

21. Για την ακρίβεια: «ένα ιδιαίτερο ελληνικό κράτος εν τω κράτει των Οθωμανών».

υφιστάμενον [factischen: ενν. χωρίς επίσημη θεσμική κατοχύρωση], ελληνικόν καθεστώς. Το κεντρικόν σημεῖον του ελληνικού τούτου κράτους ἦτο αὐτὴ ἡ Κωνσταντινούπολις. Ἀπὸ ἐκεῖ δε ἐξηπλούντο τὰ ὄργανά του εἰς ὅλην τὴν αὐτοκρατορίαν, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐλάμβανον ταῦτα τὴν ὥθησιν καὶ τὴν ἀναγκαίαν ἐνότητά της κινήσεως²².

Για τον Μάουρερ μάλιστα, ἀν «κέντρο αὐτοῦ του ἐλληνικοῦ κράτους ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη», ἐγκέφαλός του καὶ πραγματικός ἡγεμόνας καὶ προστάτης των υπηκόων του υπῆρξε ἡ Ορθόδοξη ἐλληνικὴ Ἐκκλησία:

Ἦδη κατὰ τὸ νεώτερον ρωμαϊκὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἴσχυεν ὡσαύτως καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὁ κλήρος εἶχε διατηρήσει εἰς τὰς πολιτικές υποθέσεις διαιτητικὴν ἐξουσίαν [Gewalt]. Ὑπὸ τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἡ ὀρθόδοξος ἐλληνικὴ θρησκεία κατέστη τὸ κυριώτερον στήριγμα πρὸς διατήρησιν [Erhaltung] τῆς ἐλληνικῆς ἐθνότητος [Nationalität], ἡ ἐξουσία αὕτη δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νὰ γίνῃ ἰσχυροτέρα. [...] Εἶχεν ὅμως πράγματι ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὕτη δικαιοδοσία πλήθος καταχρήσεων ὡς συνέπειαν. Ἐν τῶν κυριωτέρων μεταξὺ ἄλλων κακῶν ἦτο τὸ ὠνητόν [Käuflichkeit] τῆς δικαιοσύνης, διότι ἐχρησίμευεν αὕτη εἰς τὸν πτωχὸν κλήρον ὡς τὸ κυριώτερον εἰσόδημα. Ἐν τούτοις ἀπῆλauen αὕτη [βλ. αὐτός ὁ κλήρος ἀπῆλauen] μεγάλης ἐκτιμήσεως καθ' ὅσον ἐθεωρεῖτο λίαν εὐεργετικὴ προστασία. Καὶ πράγματι αἱ γενόμεναι καταχρήσεις ἦσαν [πολύ] υποφερτώτεραι ἀπὸ τὴν ἀνευ ὀρίων αὐθαιρεσίαν τῶν Τούρκων. [...] Με ὀλίγα λόγια οἱ ἐπίσκοποι ἦσαν οἱ σύμβουλοι, προστάται καὶ οὐσιαστικῶς οἱ ἀληθινοὶ κυρίαρχοι [Beherrscher: επικυρίαρχοι] τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ κατὰ τὸν χρόνον τῆς δουλείας του²³.

Ἀπὸ μιᾶ ἄλλῃ ἀπόψη ὡστόσο, τὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τοῦ Μάουρερ, ὅσο καὶ ἀν δανεῖζεται τὰ βασικά του στοιχεῖα ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Ρίζου Νερουλοῦ, εἶναι κατὰ τι λεπτομερέστερο καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει ἀπαντήσεις σὲ ἐπιμέρους ζητήματα ποὺ δὲν ἔπαυαν νὰ ἀπασχολοῦν τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς ξένους λογίους οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνταν με τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ὅπως γιὰ παράδειγμα σχετικὰ με τὴν καταγωγὴ τῶν Φαναριωτῶν ὡς ἰδιαίτερου κοινωνικοῦ στρώματος. Ἐν προκειμένῳ, φανερὴ εἶναι ἡ διάθεση τοῦ Γερμανοῦ νομικοῦ νὰ συνδέσει, ὅπως εἶχε κάνει τρία χρόνια πρὶν καὶ ὁ Τσινκάιξεν, τὰ ἡγετικά στρώματα τῆς προεπαναστατικῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας με τὰ ὅποια ἀπομεινάρια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατίας, ἀν καὶ ὁ Μάουρερ δὲν διστάζει παράλληλα νὰ παραδεχθεῖ, ὅπως εἶχε κάνει καὶ ὁ Ραφενέλ,

22. Στὸ ἴδιο, Α', § 4, σ. 26.

23. Στὸ ἴδιο, Α', § 29, σ. 81-83.

ότι πολλοί «Έλληνες ευγενεστάτης καταγωγής» είχαν δεχθεί να εγκαταλείψουν τη χριστιανική τους πίστη για καθαρά ιδιοτελείς λόγους:

Εις τας επαρχίας, अपαρατήρητοι από τον νικητήν, είχαν εκ προηγουμένων εποχών διατηρηθή μερικά ευγενείς ελληνικά οικογένεια. Άλλοι, με το να κύπτουν και να υποκλίνωνται ως και με άλλας αναξιοπρεπείς υποχωρήσεις εις τους κυριάρχους των, είχαν αποκτήσει ισχύν και πλούτον. Και αυτοί [ωστόσο] επίσης οι πρόκριτοι (Primaten), ως τούς απεκάλουν, υπήρξαν περαιτέρω στήριγμα διά την διατήρησιν της ελληνικής εθνότητος. Διότι ήσαν οι σύμβουλοι, δικασταί και διαρκείς αντιπρόσωποι του Ελληνικού Λαού, και ως τοιούτοι είχαν αναγνωρισθή και υπ' αυτών των Τούρκων δυναστών [Macht-habern]. Άλλαι διακεκριμέναι γενεαί Ελλήνων εγκατεστάθησαν εν Κωνσταντινουπόλει μετά την κατάκτησιν, και ολίγον κατ' ολίγον απέκτησαν τοιαύτην μόρφωσιν ώστε να κερδίσουν επιρροήν επί της Πύλης [...] απετέλεσαν και αυτοί, από του 17ου μάλιστα αιώνος, έν νέον κεντρικόν σημείον διά τον Ελληνικόν Λαόν. [...] Την βαρύνουσαν επιρροήν τούτων διά την διατήρησιν του Ελληνικού Λαού και την απελευθέρωσιν αυτού κατά τους νεωτέρους χρόνους περιέγραψεν επιτυχέστατα ο Ρίζος Νερουλός εις το έργον του περί της ελληνικής φιλολογίας²⁴.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων εδοκιμάσθη κάθε μέσον προσηλυτισμού εις τον ισλαμισμόν, πολλοί δ' Έλληνες, ευγενεστάτης μάλιστα καταγωγής παρεσύρθησαν εξ ιδιοτελείας εις την αποστασίαν²⁵.

Με το κύρος ενός ανθρώπου που γνωρίζει τις επιπτώσεις των νομικών ρυθμίσεων στον βίο ενός λαού, ο Μάουρερ αποφαινεται ότι, σε τελική ανάλυση, οι Οθωμανοί, αν και καταπίεζαν στην πράξη τους λαούς που είχαν υποτάξει, δεν ανέπτυξαν ποτέ ένα νομικό σύστημα που να κατοχυρώνει την ανελευθερία-δουλεία των ραγιάδων. Υποστηρίζει δηλαδή ότι ο οθωμανικός δεσποτισμός (δεν προϋπέθετε και) δεν βασιζόταν σε συγκεκριμένες νομικές, εθιμικές ή θρησκευτικές ρυθμίσεις αναφορικά με τη θέση των ραγιάδων, αλλά χαρακτηριζόταν περισσότερο από πρακτικές αυθαιρεσίες, οι οποίες ήταν εντέλει εκείνες που καθιστούσαν ανυπόφορη την κατάσταση των τελευταίων. Είναι προφανές ότι ο Μάουρερ επιχειρεί εν προκειμένω να διακρίνει το οθωμανικό σύστημα καταπίεσης των υπόδουλων πληθυσμών από τα συστήματα εκμετάλλευσης που γνώρισε ο δυτικός κόσμος, και πρωτίστως από το

24. Στο ίδιο, Α', § 3, σ. 22-23.

25. Στο ίδιο, Α', § 146, σ. 310-311.

φρεουδαρχικό –που, στην εποχή του, αφορούσε άλλωστε το άμεσο παρελθόν, αν όχι και το παρόν, πολλών ευρωπαϊκών κοινωνιών–, τα οποία βασίζονταν στο λεγόμενο *νομικό εποικοδόμημα*, στον *εξω-οικονομικό δικαιοκράτη* καταναγκασμό, για να δανειστώ έναν όρο από τη μαρξιστική φιλολογία. Και αν σήμερα φαντάζει ίσως άστοχη μια τέτοια εξαίρεση του οθωμανικού μηχανισμού από τα συστήματα εξω-οικονομικού καταναγκασμού, είναι ωστόσο αποκαλυπτική της διάθεσης του Μάουρερ να αναζητήσει σε κάθε επιμέρους ιστορικό ζήτημα το, κατά Ράνκε, «πώς πραγματικά συνέβησαν» τα πράγματα:

Ελευθεροί ήσαν εν τοσούτω όλοι οι πρόκριτοι, κληρικοί και ιδιαιτέρως επίσης οι γεωργοί. Ήσαν μεν όλοι ραγιάδες, αλλά η θέσις του ραγιά δεν συνεπήγετο καμμίαν έλλειψιν ελευθερίας. Επειδή όμως η ελευθερία των δεν είχεν άλλο στήριγμα ει μη την αυθαιρεσίαν των ισχυρών Τούρκων, ουδέποτε έλειπαν παρδείγματα και περιπτώσεις κατά τας οποίας και Έλληνες απήγοντο εις την δουλείαν. Γενικώς ο δεσποτισμός των Τούρκων ήτο εκ φύσεως περισσότερον πραγματικός [factischer] και ολιγώτερον στηριζόμενος εις τους νόμους, τα έθιμα ή και εις αυτήν την θρησκείαν των²⁶.

Σε αυτή την προοπτική είναι που πρέπει να διαβαστεί και το τελικό συμπέρασμα του Γερμανού νομικού αναφορικά με την ουσιαστική αιτία της Ελληνικής Επανάστασης και την πραγματική διάσταση των προεπαναστατικών προνομίων και ελευθεριών που διέθεταν οι Έλληνες:

Από τας μέχρι τούδε παρατηρήσεις προκύπτει αφ' εαυτού ότι οι Έλληνες απήλθον μεγάλων ελευθεριών. Μόνοι εξέλεξαν τους επί κεφαλής των και τους αντιπροσώπους των. Είχαν ιδιήν των διοικήσιν και ιδικά των δικαστήρια. Επέβαλλαν μόνοι εις εαυτούς φόρους και άλλα βάρη και είχαν οι ίδιοι το δικαίωμα της κατανομής αυτών μεταξύ των. Είχαν τους αντιπροσώπους των όχι μόνον παρά [...] τους πασάδες, αλλά και εις αυτήν την πρωτεύουσαν του μεγάλου κράτους. Από των χωρικών προεστών [Dorfprimaten: *προεστών των χωριών*] μέχρι του Διερχόμενου της Πύλης είχαν τους αντιπροσώπους και προστάτας των εις όλας τας αρχάς και εις εκάστην εξ αυτών. Και ο κλήρος εχρησίμευε προς τον σκοπόν τούτον [...] Έζη εν τοσούτω ο Ελληνικός Λαός υπό σκληράν καταπίεσιν, επειδή ουδέν εκ των μεγάλων αυτών καθ' εαυτά προνομίων του ήτο δι' αυτόν ασφαλές. Διότι κατά βάθος επεκράτει πάντοτε η αυθαιρεσία [...] Κατά ταύτα οι Έλληνες απήλθον μόνον σκιάς ελευθερίας. Και υπό την σκιάν όμως ταύτην ηδυνήθησαν να αναπτύξουν τα φύτρα εκείνα

26. Στο *ίδιο*, Α', § 16, σ. 55-56.

τα οποία από του έτους 1821 παρήγαγαν τα άνθη των και λίαν προσεχώς θα παραγάγουν ωρίμους καρπούς²⁷.

Αυτή η διάθεση για επιστημονική ακρίβεια κάνει επίσης τον Μάουρερ να αμφισβητήσει τις θεωρίες που είχαν διατυπωθεί σχετικά με την καταγωγή των ελληνικών προεπαναστατικών κοινωνικών θεσμών, των «ελληνικών κοινοτήτων» για παράδειγμα –θεωρίες οι οποίες, κατά τη γνώμη του, δεν συνάδουν με τα στοιχεία που προκύπτουν από τις ιστορικές πηγές–, και να προσπαθήσει να κατανοήσει τη λειτουργία τους αποκλειστικά σε αναφορά προς το οθωμανικό πλαίσιο:

Τα ελαττώματα του οθωμανικού καθεστώτος συνετέλεσαν επίσης εις την στερεωτέραν θεμελίωσιν [Begründung] της Ελληνικής Εθνότητας. Το ακαθόριστον της θέσεως των πασσάδων [...] ως και η έλλειψις επιτηρήσεως προκάλεσαν ιδίως καταπιέσεις και πράξεις βίας εις πολλάς επαρχίας. Όσον λοιπόν περισσότερον επετεινέτο η τοιουτοτρόπως δημιουργουμένη πίεσις, τόσον ισχυρότερον συνεδέοντο μεταξύ των οι εις ένα τόπον συγκατοικούντες Έλληνες. Εξέλεγαν και έθεταν επί κεφαλής ως προϊστάμενον [Vorsteher] ένα εξ αυτών των ιδίων, και εξειλίσσοντο ολίγον κατ' ολίγον εις σχεδόν ανεξάρτητους ελληνικάς κοινότητας. Δεν θα ασχοληθώ με το ζήτημα αν εχρησίμευσαν ως πρότυπον αυτών θεσμοί ρωμαιοβυζαντινοί [παραπομπή εδώ στον Τσινκάιζεν], καίτοι, εξαιρουμένων των νήσων, θα ηδυνάμην να το αμφισβητήσω. Ουδ' [Noch weniger: Ακόμη λιγότερο] εχρησιμοποίησαν αύται υποδείγματα ενετικά· διότι δεν ευρίσκεται πουθενά ουδέ το ελάχιστον ίχνος συμβουλίων, ουδέ ενετικών αρχόντων [παραπομπή εδώ στον Ράνκε]. Μεγίστην ομοιότητα έχουν αι νεοελληνικάί αύται κοινότητες προς τας κοινότητας των χωρικών και γεωργών των γερμανικών φυλών²⁸.

Ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφορές τους, στον Μάουρερ όπως και στον Ρίζο Νερούλο η ιδέα ενός προεπαναστατικού ελληνικού κράτους εν κράτει εντάσσεται στην αντίληψη περί νομοτέλειας της ίδρυσης του ανεξάρτητου ελληνικού εθνικού κράτους. Και για τους δύο, η οθωμανική κατάκτηση συνιστά εκείνη την ιστορική τομή η οποία προοιωνίζει το νομοτελειακό, και οριστικό, τέλος της παρακμής και της υποδούλωσης των Ελλήνων. Και για τους δύο, όπως άλλωστε και για τον Έμερσον, η οθωμανική κατάκτηση αποτελεί την πιο σημαντική από τις κατακτήσεις που υπέστη το ελληνικό έθνος στην πορεία των αιώνων, διότι ακριβώς

27. Στο ίδιο, Α', § 31, σ. 87.

28. Στο ίδιο, Α', § 3, σ. 23.

δημιούργησε ένα αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ κατακτητών και κατακτημένων, κρατώντας τους «εθνικά διακριτούς» και δείχνοντας τελικά στους Έλληνες τον δρόμο για την απελευθέρωσή τους:

Τα βασικά ελαττώματα του τουρκικού καθεστώτος και του συνεπεία τούτου δημιουργηθέντος δεσποτισμού της Πύλης εκράτησαν τον Ελληνικόν Λαόν εν υποταγή μετά την κατάκτησιν, αλλά και αυτά τού έδειξε αργότερα τον δρόμον προς την ελευθερίαν²⁹.

Με την κατάκτησιν της Κωνσταντινουπόλεως, το έτος 1453, έπαυσε να υπάρχη το Ελληνικόν Βυζαντινόν κράτος [das Griechisch-Byzantinische Reich]. Ούτε όμως ηδύνατο, ούτε και είχε ο μέγας κατακτητής συμφέρον να εκμηδενίση τελείως τους Έλληνας. Και ούτω αυτός ο ίδιος, χωρίς να το γνωρίζη και να το θέλη, έθεσε τα θεμέλια προς διατήρησιν της Ελληνικής Εθνότητος και κατά συνέπειαν της αναγεννήσεως του Ελληνικού Λαού. Αυτό τούτο το συμφέρον του Μωάμεθ του Β' απήτει να αφήση εις τους Έλληνας την πατροπαράδοτον θρησκείαν των [ihre eigene angestammte Religion] μετά τινων ελευθεριών [...]. Η αδιαφορία της Δύσεως διά την κατάλυσιν του ελληνικού κράτους είχε προφανώς την αφορμήν της εις τον θρησκευτικόν διχασμόν μεταξύ της ανατολικής και της δυτικής εκκλησίας. Την προσοχήν όμως του μεγάλου κατακτητού δεν διέφυγεν η διατήρησις του πολιτικού διχασμού διά του θρησκευτικού διχασμού. Μετά της ελληνικής θρησκείας έμεινεν εις τους Έλληνας και ο ισχυράν επιβολήν έχων Κλήρος των. Δι' αυτού και υπό την ανωτάτην ηγεσίαν του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως εσφυρηλατήθη, από του 15ου και 16ου ήδη αιώνος, ισχυρότατος συνεκτικός δεσμός περί ολόκληρον το Ελληνικόν Έθνος [Volk]. Και κατ' αυτόν τον τρόπον, υπό το πρόσχημα της θρησκευτικής διακρίσεως, διετηρήθη εν τη πραγματικότητι και διάκρισις εθνική [nationeller Unterschied] μεταξύ νικητών και ηττημένων³⁰.

Σε αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, το οποίο στη μαουρερική εκδοχή του φέρει ακόμη πιο έντονα τα σημάδια της επίδρασης που άσκησε ο Χέγκελ στους Ευρωπαίους λογίους της εποχής, τα δρώντα ιστορικά υποκείμενα (εν πολλοίς, «χωρίς να το γνωρίζουν και χωρίς να το θέλουν», όπως στην περίπτωση του Μωάμεθ του Β') δεν αποτελούν παρά τα όργανα του «απολύτου πνεύματος» που προωθούν τις ιστορικές διαδικασίες³¹ (όπως,

29. Στο ίδιο, Α', § 4, σ. 25.

30. Στο ίδιο, Α', § 3, σ. 19-20.

31. Πβ.: «Με έναν απλό και γενικό τρόπο πρέπει να υποστηρίξουμε πως ό,τι επιτρέπεται στον κόσμο σαν μεγάλο [...] έχει επάνω απ' αυτό κάτι το πιο μεγαλειώδες. Το δικαίωμα του πνεύματος του Σύμπαντος πάει πιο πέρα απ' όλα τα ιδιαίτερα δικαιώματα.

για παράδειγμα, την «πνευματική εξόρμηση» του ελληνικού λαού και την ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου κατά την προεπαναστατική περίοδο) προκειμένου να παραχθεί το ιστορικό παρόν που θα τους αποδώσει το πλήρες νόημά τους:

η ώθησις διά την πνευματικήν ταύτην εξόρμησιν [Aufschwung der Geister] [...] επεταχύνθη και κατέστη δυνατή διά του από του 18ου αιώνος ταχέως προοδεύσαντος ελληνικού εμπορίου, προσέτι δε διά της κρίσεως τότε εν Ευρώπη και ιδιαιτέρως εν Τουρκία καταστάσεως. Εμπορευόμενοι [...] ιερείς μέχρι και του Πατριάρχου, Ηγεμόνες της Μολδαβίας και Βλαχίας, όλον το Ελληνικόν Έθνος [die ganze Griechische Nation] έτεινε προς ένα μοναδικόν σκοπόν. Ο μαρτυρικός θάνατος του Ρήγα [...] έδωκεν εις αυτό ακόμη μεγαλειτέραν ώθησιν. Πολλοί Έλληνες, εν Ευρώπη μορφωθέντες, εγκατέλιπαν τώρα την ευρωπαϊκήν των μούσαν, διά να διδάξουν εν τη πατρίδι των και να οδηγήσουν τους συμπατριώτας των όσον το δυνατόν ταχύτερον εις τους σκοπούς των. Το αποτέλεσμα του ούτω προκληθέντος ενθουσιασμού ήτο η Επανάστασις [Aufstand: εξέγερση, ξεσηκωμός] του 1821³².

Άλλα πάλι ιστορικά υποκείμενα, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής, λειτουργούν ως εκείνοι οι «μεγάλοι άνδρες» της ιστορίας, οι ιδανικοί εκφραστές του «πνεύματος της εποχής τους»³³, των οποίων η δράση ανοίγει τον δρόμο για την ιστορική μεταβολή, για τη μετάβαση στην επόμενη ιστορική φάση, και οι οποίοι, ούτε λίγο ούτε πολύ, δίνουν το όνομά τους σε ολόκληρη την εποχή που τους κυοφόρησε:

Καθημερινώς μεγάλωνε το χάσμα μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών, τέλος δε

Τούτο μπορεί ν' αρκεί πάνω στην άποψη αυτή των μέσων που χρησιμοποιεί το πνεύμα του Σύμπαντος για να πραγματοποιήσει την ιδέα του. Μ' έναν απλό και αφηρημένο τρόπο, αυτό είναι η ενέργεια των υποκειμένων, μέσα στα οποία κατοικεί ο λόγος σαν καθεαυτό ουσιώδης φύση τους, βάθος που γι' αυτούς [= για τα ίδια τα υποκείμενα] πρώτα-πρώτα μένει σκοτεινό και κρυφό», Γ. Χέγκελ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, μτφρ. Αχ. Βαγενάς, Αθήνα: Αναγνωστίδης, χ.χ., σ. 47.

32. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Α', § 170, σ. 351.

33. Πβ.: «Οι μεγάλοι άνδρες της ιστορίας είναι εκείνοι που οι ιδιαίτεροι σκοποί τους περιλαμβάνουν τον ουσιώδη συντελεστή, που είναι η θέληση του παγκόσμιου πνεύματος. Πρέπει να τους ονομάσουμε ήρωες εφόσον άντλησαν τους σκοπούς τους και την κλίση τους όχι μόνο απ' την πορεία των γεγονότων [...] αλλά από μια πηγή που το περιεχόμενό της είναι κρυμμένο και δεν ήρθε ακόμα στη σημερινή ζωή [...] Παρόμοια άτομα δεν είχαν, σε ό,τι αφορά τους σκοπούς τους, συνείδηση γενικά της Ιδέας: αλλά ήταν [...] άνθρωποι που σκέφτονταν και γνώριζαν αυτό που είναι αναγκαίο, κι αυτό για το οποίο είχε έρθει η στιγμή», Γ. Χέγκελ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, σ. 39.

η οθωμανική τυραννία [Gewaltherrschaft] κατέστη ανυπόφορος. Όταν δε προς τούτους ανεφάνησαν άνδρες ενθουσιώδεις διά το αρχαίον μεγαλείον της Ελλάδος, οίτινες προσεπάθουν [...] να εξυψώσουν συγχρόνως με την πνευματικήν και την ηθικήν ισχύν του Ελληνικού Λαού, ο δε μέγιστος νεοέλληνας συγγραφεύς Αδαμάντιος Κοραής [...] εκάλεσε τον Λαόν του εις ελευθερίαν, τότε επλησίασεν η ώρα της αποφάσεως³⁴.

Όλως νέα εποχή αρχίζει μόλα ταύτα [για την Ελλάδα] το πρώτον με τον Ευγένιον Βούλγαρην. [...] Ο περιώνυμος ούτος ανήρ έδωκεν νέαν όλως ώθησιν εις τας επιστημονικάς προσπαθείας εν Ελλάδι. [...] Αλλά διά του Ευγενίου Βούλγαρη προητοιμάσθη μεγαλειτέρα εποχή, και αυτή ήλθε με τον Αδαμάντιον Κοραήν [...] [ο οποίος] επί πενήκοντα και πλέον έτη εδείκνυν {ούτος} εις τον Ελληνικόν Λαόν την αληθή οδό προς μόρφωσιν³⁵.

Κατ' αυτό τον τρόπο βέβαια, ολόκληρο το τρισχιλιετές παρελθόν του έθνους αποκτά, αναδρομικά, ένα νόημα· και τούτη είναι ίσως η μεγαλύτερη συμβολή του Γερμανού νομικού στη διαμόρφωση του ελληνικού εθνικού αφηγήματος. Στον Μάουρερ λοιπόν, ακόμη και η συνέχεια ανάμεσα στην Αρχαιότητα και το Βυζάντιο *αποκαθίσταται* διά της αναφοράς στο 1821, ενώ, πάντοτε στο πλαίσιο ανάλογων προβολών του νοήματος του 1821 στο παρελθόν του έθνους, η οθωμανική κατάκτηση πιστώνεται με τον ενοποιητικό ρόλο που τής είχε αποδώσει και ο Έμερσον πέντε χρόνια πριν τη δημοσίευση του *Ελληνικού λαού*:

Αι αλληλοδιάδοχοι κυριαρχίαι των διαφόρων λαών, αι οποίαι κατά τον μεσαίωνα βαρβαρίαι επεκάθητο επί της Ανατολής, είχαν ως συνέπειαν τον τεμαχισμόν του ελληνικού [= βυζαντινού] κράτους και την διαίρεσιν της Ελλάδος εις πολλάς μικράς πολιτείας [Staaten: κράτη]. Εκυριαρχούντο αύται κατά το σύστημα των βαρβάρων εκείνων χρόνων της φεουδαρχίας. [...] Εις την κατάστασιν ταύτην του τεμαχισμού, καθώς και εις τους αρχαίους χρόνους, ευρέθη η Ελλάς όταν ήλθαν

34. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Α', § 8, σ. 36-37.

35. Στο ίδιο, Α', § 167-168, σ. 344-346. Στον αντίποδα των «μεγάλων ανδρών» που εκφράζουν το πνεύμα της εποχής τους η αντίληψη αυτή περί ιστορίας τοποθετεί εκείνους οι οποίοι, μη αντιλαμβανόμενοι το εν λόγω πνεύμα, λειτουργούν ενάντια στις επιταγές του, εξού και εντέλει υφίστανται την καταδικαστική ετυμγορία του «δικαστηρίου της ιστορίας»: «Οι διπλωμάται απολαύουν βεβαίως της ετεροδικίας [Exterritorialität] εις την χώραν παρά τη οποία έχουν διαπιστευθή. Εις το πεδίον της ιστορίας όμως δεν υπάρχει ετεροδικία και, όπως όλοι οι άνθρωποι, μη εξαιρουμένων ουδέ των υψηλοτέρων προσωποικότητων, έχουν και αυτοί [...] να εμφανισθούν προ του παγκοσμίου κριτηρίου [Weltgerichtetes: οικουμενικού δικαστηρίου] της ιστορίας και να υποβληθούν εις την κρίσιν της», στο ίδιο, Β', § 258, σ. 54.

οι μωαμεθανοί να ενώσουν βαθμηδόν τα διάφορα τμήματα υπό το σιδηρούν σκήπτρον των Σουλτάνων των και να δημιουργήσουν εξ αυτών νέον κράτος³⁶.

Από την άλλη μεριά ωστόσο, είναι σαφές ότι ο Βαυαρός νομομαθής αμφισβητεί ως ένα βαθμό τα αυτονόητα της Δύσης –αλλά και των Ελλήνων λογίων, άρα και του μεγάλου εμπνευστή του, του Ρίζου Νερουλού– περί της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ούτε η θρησκεία της, ούτε η νομοθεσία της, ούτε και το δήθεν γεγονός του «εκφυλισμού» της αποτέλεσαν τις αληθινές αιτίες της παρακμής της· η πραγματική αιτία της παρακμής της, κατά τον Μάουρερ, έγκειται στο γεγονός ότι, στους περισσότερους τομείς, αποδείχτηκε ανίκανη να ακολουθήσει τις εξελίξεις που συντελούνταν στην αναπτυσσόμενη Δύση:

Άλλο βασικόν σφάλμα του τουρκικού καθεστώτος, το οποίον εβοήθησεν επίσης τους Έλληνας, ήτο ο πλήρης αποχωρισμός του από τον άλλον κόσμον [deren gänzliche Abschliesung]. Διότι αποκεκλεισμένοι από παντού, όχι μόνον εξωτερικώς, αλλά και από αυτούς τους υποδουλωθέντας υπ' αυτών λαούς, και απροσπéλαστοι εις πάσαν πρόοδον, ιδιαιτέρως δε εις τας προόδους της ευρωπαϊκής μορφώσεως [Bildung: παιδείας], κατέληξαν οι Τούρκοι εις παρακμήν, όχι τόσον διότι εξεφυλίσθησαν, όσον διότι έμειναν οπίσω. [...] Η αιτία της παρακμής του οθωμανικού κράτους δεν έγκειται ούτε εις την θρησκείαν, ούτε εις τους οθωμανικούς νόμους, διότι αμφότερα περιελάμβανον τας θαυμασιωτέρας διατάξεις. Εκ του λόγου τούτου και συμφώνως προς το πνεύμα του Ισλάμ υπήρχε τουλάχιστον και δυνατότης μεταρρυθμίσεων προς διατήρησίν του. [...] Τω όντι από την εποχήν Σελίμ του τρίτου έγιναν απόπειραι [...] επίκαιρων μεταρρυθμίσεων, αλλ' αντί διά βαθμιαίας εξαπλώσεως της ευρωπαϊκής μορφώσεως να εκτοπίσουν την εις ταύτην αντιτιθεμένην ασιατικήν μόρφωσιν και έπειτα να σκεφθούν περί της εισαγωγής ευρωπαϊκών μεθόδων, ηθέλησαν να συνδυάσουν ευρωπαϊκάς μεθόδους [Formen] με ασιατικούς τρόπους [Wesen] και να συνδέσουν διά της βίας όσους εξ αυτών ανθίσταντο. [...] Και εάν η αποστροφή των Τούρκων προς την ευρωπαϊκήν μόρφωσιν παρεσκεύασε την κατάπτωσίν των, τουναντίον εις την άνοδον [Aufschwung] των Ελλήνων συνέβαλεν η προς ευρωπαϊκήν πρόοδον επιδεκτικότης αυτών³⁷.

Κατ' αντιστοιχία λοιπόν, ο Μάουρερ θεωρεί πως ο πραγματικός λόγος της προόδου των Ελλήνων, που συνετέλεσε στη απελευθέρωσή τους, ήταν ότι, ακριβώς, μπόρεσαν να παρακολουθήσουν τις ευρωπαϊκές

36. Στο ίδιο, Α', § 41, σ. 101.

37. Στο ίδιο, Α', § 5, σ. 27-28.

εξελίξεις και να τις εκμεταλλευτούν προς όφελός τους· και πως όχημα για να το επιτύχουν αυτό υπήρξε το γνωστό δίπτυχο εμπόριο-παιδεία³⁸:

Το ανεκτίμητον πλεονέκτημα που έχουν οι Έλληνες επί των δυναστών των, δεν είναι ότι είναι πολιτισμένοι, αλλά ότι είναι επιδεκτικοί πολιτισμού: με μίαν λέξιν ότι έχουν την ικανότητα να ξαναγίνουν ό,τι υπήρξαν άλλοτε³⁹. [...] Διότι οι Έλληνες, καθ' ο έμποροι, ουδέποτε από των σταυροφοριών, διέκοψαν την επικοινωνίαν [Verkehr] μετά της μορφωμένης Δύσεως. [...] Όσο όμως μεγαλύτερα καθίστατο η επικοινωνία αυτή τοσούτον μεγαλύτερα καθίστατο και η πνευματική υπεροχή των νεοελλήνων έναντι των κυριάρχων των. Η μεγαλύτερα αυτή επικοινωνία ήρχισε κατά τα μέσα του 17ου αιώνας. Συνέπεια ταύτης υπήρξεν η ίδρυσις των ελληνικών εμπορικών οίκων [...] [εις] σημαντικές εμπορικές πόλεις. [...] Η ούτω όμως πολλαπλασιασθείσα επικοινωνία ωδήγησε περαιτέρω εις την ανάγκην ανωτέρας πνευματικής μορφώσεως, διότι η εμπορική και πνευματική επικοινωνία διατελούν πανταχού εν αλληλοεπιδράσει. Δι' αυτό, από των μέσων ήδη του 17ου αιώνας, όπου υπάρχουν εμπορικά κέντρα, εκεί ευρίσκομεν και σχολεία [...] Όμως η ούτω εξυπνήσασα ανάγκη προς μόρφωσιν ηδύνατο να εύρη ικανοποίησιν μόνον εις το εξωτερικόν. [...] Ούτω μετεφέρθησαν εις την Ελλάδα αι ιδέαι εκείναι περί των υψίστων συμφερόντων της ανθρωπότητος, διά της διαδόσεως των οποίων όχι μόνον η Ευρώπη, αλλά και όλος ο γνωστός κόσμος έμελλε να αναμορφωθή εξ ολοκλήρου. Και εύρον επίσης εκεί πατρίδα, εις σχολεία ιδρυθέντα κατά πρότυπα ευρωπαϊκά⁴⁰.

Προϋπόθεση αλλά και αποτέλεσμα –διότι είναι φανερό ότι πρόκειται για ένα κυκλικό ερμηνευτικό σχήμα– όλης αυτής της πνευματικής και εμπορικής δραστηριότητας ήταν, κατά τον Μάουρερ, το γεγονός ότι οι Έλληνες κατάφεραν να παραμείνουν αυτό που ήταν πάντοτε,

38. Ας μού επιτραπεί εν προκειμένω ένα σχόλιο: αν, από τη μια μεριά, είμαστε υποχρεωμένοι να επισημάνουμε τον πολύ έντονο ευρωκεντρισμό που διακατέχει τον στοχασμό του Μάουρερ, οφείλουμε από την άλλη να παραδεχτούμε ότι, σε τελική ανάλυση, η συγκεκριμένη αντίληψη αποδεικνύεται λιγότερο φορτισμένη ιδεολογικά σε σύγκριση με άλλες απόψεις της εποχής περί της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ότι, εν πάση περιπτώσει, τα όσα σχετικά αναφέρει ο Γερμανός νομικός βρίσκονται πολύ περισσότερα κοντά σε ό,τι αντιλαμβανόμαστε σήμερα ως ιστορική αλήθεια.

39. Γαλλικά στο πρωτότυπο: *παράθεμα από τον P. O. Brönsted, Voyages dans la Grèce : Accompagnés de recherches archéologiques, et suivis d'un aperçu sur toutes les entreprises scientifiques qui ont eu lieu en Grèce depuis Pausanias jusqu'à nos jours*, 2 τόμοι, Παρίσι: χ.ε., 1826-1830.

40. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Α', § 5-6, σ. 28-31 (συνεχείς είναι εδώ οι παραπομπές του Μάουρερ στον Πίξο Νερουλό).

δηλαδή ένας λαός «ευρωπαϊκός», που δεν μπορούσε παρά να επιθυμεί να αποτινάξει από πάνω του τον ζυγό του «Ασιάτη» δυνάστη του:

έμειναν πλησίον αλλήλων δύο έθνη ουσιωδώς μεταξύ των διάφορα, αποτελούντα την μάλλον ισχυράν αντίθεσιν της ασιατικής προς την ευρωπαϊκήν ζωήν. Το οθωμανικόν ως το κυρίαρχον, και το ελληνικόν ως το υποδουλωθέν έθνος. Κάθε έν από τα έθνη ταύτα, τα οποία χωρίζονται όπως το ύδωρ και το πυρ, έχει την ιδιήν του ιστορίαν⁴¹.

Σε κάθε περίπτωση, η έμφαση του Μάουρερ στη μετεπαναστατική περίοδο τον κάνει τελικά να διαμορφώσει μια πολύ ενδιαφέρουσα παραλλαγή του σχήματος του Ρίζου Νερουλού. Σύμφωνα με αυτήν, ορισμένοι, αν όχι οι περισσότεροι, από τους θεσμούς που, κατά την προεπαναστατική περίοδο, είχαν εντέλει λειτουργήσει αποτελεσματικά προς την κατεύθυνση της επιβίωσης των Ελλήνων ως ξεχωριστού έθνους στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας άρχισαν μετεπαναστατικά να λειτουργούν ανασχετικά για την πρόοδο του ελληνικού κράτους. Με άλλα λόγια, ο Μάουρερ θεωρεί πως κάποιοι από τους θεσμούς που είχε διαμορφώσει ο ελληνικός λαός είχαν λόγο ύπαρξης μονάχα αρνητικά –σε σχέση δηλαδή προς το οθωμανικό σύστημα κατάκτησης που έπρεπε αυτός να αποτινάξει· στον βαθμό, όμως, που πρόκειται πλέον για τη θετική διαδικασία της οικοδόμησης σύγχρονου κράτους μετά την επίτευξη της ελληνικής ανεξαρτησίας, οι θεσμοί αυτοί αποδεικνύονται αναχρονιστικοί και επιζήμιοι και πρέπει να αντικατασταθούν από άλλους, ήτοι από σύγχρονους ευρωπαϊκούς κρατικούς θεσμούς. Τέτοιοι αναχρονιστικοί θεσμοί είναι για παράδειγμα ο θεσμός των αρματολών αλλά κυρίως το «κοινοτικό σύστημα», με όλες τις επιμέρους δομές και λειτουργίες του:

Οι Έλληνες {όμως} διетήρησαν υπό τина έποψιν, και υπό την τουρκικήν ακόμη κυριαρχίαν, την ιδίαν αυτών διοίκησιν και τα ίδια αυτών δικαστήρια. [...] Οσονδήποτε ελαττωματικός και ατελής και αν υπήρξεν αυτός καθ' εαυτόν ο τρόπος ούτος της διοικήσεως και απονομής της δικαιοσύνης, ως γενικώς αναγνωρίζεται και ομολογείται σήμερον εν Ελλάδι, διетηρήθη δι' αυτού εν τοσούτω έν είδος αυτοτέλειαν και εν πάση περιπτώσει η ελληνική εθνότης, άνευ της οποίας θα εδυσχεραίνετο τουλάχιστον, αν δεν καθίστατο αδύνατος ο Απελευθερωτικός Αγών⁴².

Διά κάθε Έλληνα ήτο σαφές ότι το παλαιόν κοινοτικόν σύστημα, όπως υφίστατο

41. Στο ίδιο, Α', § 3, σ. 23-24.

42. Στο ίδιο, Α', § 17, σ. 56-57.

υπό την οθωμανική κυριαρχία, δεν ηδύνατο να επαρκέση τώρα υπό όλως μεταβεβλημένης συνθήκας. Διότι ήδη επί της Τουρκοκρατίας [Osmanischen Herrschaft: οθωμανικής κυριαρχίας], μολονότι με το κοινοτικόν σύστημα ήσαν συνδεδεμένα πολλά τα καλά, ιδίως δε διά την διατήρησιν της ελληνικής εθνότητος, επεκράτει η μεγαλειτέρα αυθαιρεσία και ως εκ τούτου συνετέλει, υπό τινας επόψεις, εις το να καταστήση τον τουρκικόν ζυγόν πολύ πιεστικώτερον, τα μειονεκτήματα δε ταύτα είχαν γίνει πολύ μεγαλιότερα ήδη από πριν, αφ' ότου δηλαδή η Ελλάς, ανακτήσασα την ελευθερίαν της από την τουρκικήν κυριαρχίαν, είχε μολαταύτα πέσει υπό την δουλείαν των προυχόντων⁴³.

Το σχήμα του Μάουρερ για την Επανάσταση του 1821 είναι επηρεασμένο και από τη γαλλόγλωσση *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης* του Αλέξανδρου Σούτσου⁴⁴, με αποτέλεσμα να αναδεικνύει τις εσωτερικές αντιθέσεις μεταξύ των Ελλήνων, αν και ο Βαυαρός νομικός δεν παραλείπει ποτέ να τονίσει τη συμμετοχή όλων των κοινωνικών ομάδων σε αυτή. Οι επιμέρους απόψεις του πρέπει πάντως να διαβάζονται με τη δέουσα προσοχή· για παράδειγμα, είναι γνωστή η αντίθεση στην οποία ήλθε η Αντιβασιλεία με τον Κολοκοτρώνη, ενώ και η εικόνα που έχει για τις Εθνοσυνελεύσεις της επαναστατικής περιόδου αντανακλά σαφώς τις πατερναλιστικές του πεποιθήσεις:

Από της ενάρξεως και διαρκούντος του Απελευθερωτικού τούτου Αγώνος, του υπενθυμίζοντος τας λαμπροτέρας πράξεις της ελληνικής αρχαιότητος, όλαι αι τάξεις έμειναν όπως και προ αυτού. Όλοι έδραξαν τα όπλα κατά του κοινού εχθρού. Όλοι είχαν επιτελέσει θαύματα ανδρείας. [...] Ουδείς άλλος όμως εκτός των προυχόντων απήλαυσε το πραγματικόν όφελος των ηρωϊκών τούτων προσπαθειών. Ο πτωχός λαός, οσονδήποτε και αν ήτο άξιος καλλιτέρας τύχης, κατεπονείτο και κατεπιέζετο ως και προηγούμενως. Οι προύχοντες υπεισήλθαν τρόπον τινά εις την θέσιν της τουρκικής κυριαρχίας. Έλαβαν υπό την

43. Στο ίδιο, Β', § 278, σ. 92.

44. Πολύτιμες είναι εδώ οι πληροφορίες της Ε. Φουρνάρακη, «Εισαγωγή», σ. ιβ' κέ', σχετικά με την ιδεολογικοπολιτική στάση των αδελφών Σούτσων, του Αλέξανδρου και του Παναγιώτη, κατά την περίοδο της βαυαρικής Αντιβασιλείας. Αν και οι Σούτσοι υποστήριζαν, μέσω της εφημερίδας *Ήλιος* την οποία εξέδιδαν, την ανάγκη ψήφισης συντάγματος για το ελληνικό βασίλειο, θεωρούσαν ότι οι Βαυαροί αξιωματούχοι, και προσωπικά ο Όθωνας, λειτουργούσαν προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση, όντας εκφραστές φιλελεύθερων πολιτειακών ιδεών. Από αυτό συνάγεται ότι οι Σούτσοι είχαν αναπτύξει τότε μια πολιτική ρητορική που μόνο αντικαθεστωτική δεν ήταν, γεγονός που διευκόλυνε αναμφίβολα την αποδοχή του ιστοριογραφικού έργου του Αλέξανδρου από τον Μάουρερ.

κατοχήν των τουρκικὴν ἀκίνητον ιδιοκτησίαν κατ' ἀρέσκειαν, καταλαβόντες τὰ πολῦτιμα ἀντικείμενα καὶ λοιπὰ πλούτη των Τούρκων. Μόνη ἡ κατάληψις τῆς Τριπόλεως, ἔκαμε πλούσιον τὸν Θεόδωρον Κολοκοτρώνην. Με τοὺς προύχοντες ἠνώθησαν πολὺ ταχέως οἱ Φαναριῶται [...] Ἀμφότεροι ἐφιλονεῖκουν πρὸς ἀλλήλους περὶ τῆς ἀνωτάτης ἐξουσίας ἐν τῷ κράτει καὶ διεμοίραζαν συγχρόνως μεταξύ των ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τὸ οὐχὶ μικρὸν ἔδαφος, τὸ ἀπὸ τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ἀπελευθερωθέν. Εφ' ὅσον οἱ στρατιωτικοὶ καὶ πολιτικοὶ προύχοντες [...] εἶχαν κοινὰ μεταξύ των συμφέροντα, ἐπὶ τοσούτον ἡ χώρα ἔμενεν ἡσυχος. Ὅταν ὁμως οὗτοι ἦσαν διηρημένοι καὶ ἐλάμβαναν ἐχθρικὴν στάσιν ἀπέναντι ἀλλήλων, ἡ Ἑλλάς ἦτο ἐν ἐξεγέρσει [*bewegt: ἀνήσυχη, σε ἀναταραχῇ*] καὶ συνεκαλείτο τότε ἡ ἐθνοσυνέλευσις [...] Αἱ ἐθνοσυνελεύσεις [...] ὁμοιάζουν μᾶλλον με πεδία θυελλωδῶν μαχῶν, ὅπου ραδιούργοι ἐπολέμουν ἀλλήλους [...] διὰ τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν, παρὰ με τὸπον συσκέψεως περὶ των τόσον σοβαρῶν τότε υποθέσεων τῆς χώρας⁴⁵.

Πάντως, ἀν κάτι χαρακτηρίζει συνολικὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Μάουρερ γιὰ τὸ παρελθὸν τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, αὐτὸ εἶναι ἡ πολυσυλλεκτικότητα – στοιχεῖο ποὺ θα χαρακτηρίζε ἀργότερα καὶ τὴν ἐλληνικὴ ἐθνικὴ ἱστορικὴ σχολή. Ἐτσι, γιὰ παράδειγμα, ὁ Γερμανὸς λόγιος ἀναπαράγει τὸ σχῆμα τοῦ Βιλλμαίν ἀναφορικὰ με τὴ συμβολή στὴν Ἀναγέννηση των βυζαντινῶν λογίων ποὺ κατέφυγαν στὴ Δύση ἀλλὰ καὶ τὴν προτροπὴ τοῦ Γάλλου λογίου νὰ ξεπληρώσει ἡ Ἑυρώπη αὐτὸ τῆς το χρέος υποστηρίζοντας τοὺς νεότερους Ἕλληνας με κάθε τρόπο⁴⁶. Ταυτόχρονα ὁμως, ἐνσωματώνει στὸ σχῆμα τοῦ περὶ ἐλληνικῆς ἱστορίας καὶ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Φαλλμεράυερ, τὸν ὁποῖο δὲν ἀντιμετωπίζει βέβαια ὡς «ἀνθέλληνα» ἢ κάτι ἄλλο παρόμοιο. Οἱ ἀπόψεις τοῦ τελευταίου περὶ σλαβικῶν ἐπιρροῶν στὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμα των Νεοελλήνων δὲν δείχνουν νὰ ἐνοχλοῦν

45. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ὁ ἐλληνικὸς λαὸς, εἰς τὰς σχέσεις*, Α', § 171, σ. 352-353.

46. «Ἀπὸ τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰῶνος Ἕλληνες λόγιοι, ἐνώπιον τοῦ θανασίμου ἐχθροῦ τῆς χριστιανωσύνης, κατέφυγαν εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἑυρώπην καὶ ἤναψαν ἐκεῖ πάλιν τὸ προ πολλοῦ σβεσθέν φῶς των ἐπιστημῶν. Τίς δὲν γνωρίζει τὰ ονόματα [αὐτῶν;] [...] Πολὺ ἐνδιαφερούσας σημειώσεις περὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης εὐρίσκομεν ἐν Villemain [...] Καὶ κατὰ τὸν 16ον ἀκόμη αἰῶνα διετηρήθη ἐπικοινωνία τὶς μεταξύ Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας, προ πάντων ὁμως με γερμανοὺς λόγιους, προκληθεῖσα ὑπ' αὐτῶν των εἰς Ἑυρώπην καταφυγόντων Ἑλλήνων»· «ὅπως εἰς τὸν 14ον καὶ 15ον αἰῶνα Ἕλληνες ἦσαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἔφεραν εἰς τὴν ὑπόλοιπον Ἑυρώπην τὴν ἐλληνικὴν σοφίαν, οὕτω καὶ τώρα πρέπει οἱ Ἑυρωπαῖοι, καὶ προ παντός οἱ Γερμανοί, νὰ ἀποδώσουν τὸ σβυσμένον ἀπὸ πολλοῦ φῶς εἰς τὴν πατρίδα τοῦ φωτός», *στο ἴδιο*, Α', § 165, σ. 340-341, καὶ, Β', § 248, σ. 35.

τον Γερμανό νομομαθή. Ο Μάουρερ θεωρεί λοιπόν ότι το αρχαιοελληνικό στοιχείο αναμείχθηκε τόσο με σλαβικά όσο και με γερμανικά στοιχεία, γεγονός που ήταν απόρροια των εισβολών σλαβικών και γερμανικών φύλων στον ελλαδικό χώρο, και ότι από αυτή την ανάμειξη προέκυψε μια νέα πραγματικότητα, ακόμη και στο επίπεδο του εθνικού δικαίου⁴⁷.

Η έμφαση στη σημασία του εθνικού δικαίου για τον βίο των λαών ήταν ένα από τα κεντρικά στοιχεία του –μετριοπαθούς έστω– ιστορισμού του Μάουρερ αλλά και ένα από τα σταθερά ζητούμενα της επιστημονικής του πορείας. Στον *Ελληνικό λαό* του εντοπίζονται λοιπόν απόψεις ανάλογες εκείνων ενός Φίνλεϋ, και συγκεκριμένα μια διάθεση να καταδειχθεί τι ταιριάζει και τι όχι στον εθνικό χαρακτήρα και τις εθνικές παραδόσεις των Ελλήνων. Εντούτοις, εκεί σταματούν οι ομοιότητες με φιλελεύθερους διανοητές όπως ο Φίνλεϋ, αφού, στην περίπτωση του Γερμανού νομικού, οι απόψεις περί «εθνικής ιδιαιτερότητας» είναι έντονα φιλτραρισμένες από ένα στοχασμό φιλομοναρχικό και πατερναλιστικό, τυπικό εντέλει της γερμανικής πολιτειακής φιλοσοφίας του 19ου αιώνα, που επηρέασε και τους εκπροσώπους της ιστορικής και της νομικής επιστήμης⁴⁸:

φρονώ μετά του Brönsted ότι η Ελλάς έχει μεν ανάγκην ελευθέρων θεσμών, διότι ακριβώς διά την έλλειψίν των ταύτην οι Έλληνες δεν κατώρθωσαν τι το μέγα ούτε υπό τους Ρωμαίους ούτε υπό τους Τούρκους. Αλλ' εις τον ελληνικόν χαρακτήρα και εις τας ελληνικάς συνθήκας προσήκουν περισσότερον

47. «Διά των μεταναστεύσεων των βορείων λαών, εν μέρει μεν γερμανικής, εν μέρει δε σλαβικής προελεύσεως, προσετέθη εις το αρχαίον ελληνικόν και ρωμαϊκόν και νέον στοιχείον, το προς το αρχαίον ελληνικόν συγγενές γερμανικόν και το σλαβικόν. Τόσον οι Γερμανοί όσον και οι Σλαβοί έφεραν φυσικά μαζί των τα ήθη των και τα έθιμά των εις την κατακτηθείσαν χώραν. Και υπό άλλας περιστάσεις, εκ της αναμίξεώς των με τα ευρεθέντα παλαιά ελληνικά στοιχεία, κατά τον αυτόν τρόπον όπως εις τα γερμανικά κράτη της Ευρώπης, διεμορφώθη, παρά το ρωμαϊκόν δίκαιον, και ελληνικόν εθνικόν δίκαιον», στο *ίδιο*, Α', § 35, σ. 93.

48. Αν και ο Μάουρερ έχει καταγραφεί ως ένας φιλελεύθερος διανοητής και πολιτικός, είναι προφανές ότι οι απόψεις του δεν έχουν σε τίποτα να κάνουν με τον κλασικό πολιτικό φιλελευθερισμό. Δεν θα υπεισέλθω εδώ σε λεπτομέρειες· θα επισημάνω ωστόσο πως, όπως καταδεικνύει και η περίπτωση των Γάλλων φιλελευθέρων στοχαστών τύπου Γκυζό, ο φιλελευθερισμός της δεκαετίας του 1830 –ο «φιλελευθερισμός της Παλινόρθωσης», όπως τον αποκαλούμε όταν αναφερόμαστε ειδικά στη γαλλική περίπτωση– ήταν πλέον ένα πολιτικό ρεύμα που είχε ουσιαστικά συμβιβαστεί με τον μοναρχικό θεσμό και επιθυμούσε, πάνω από όλα, να αποφύγει πολιτικές εντάσεις σαν εκείνες της Γαλλικής Επανάστασης, που θα έθεταν σε κίνδυνο την κοινωνικοπολιτική τάξη, το κατεξοχήν δηλαδή ιδανικό μιας ευνομούμενης αστικής κοινωνίας.

τοπικαί ελευθερίαι παρά μία δεσμευμένη κεντρική διοίκησις [gebundene Centralregierung]. Τοιαύτη κεντρική διοίκησις απεναντίας θα συνεπήγετο, υπό τας παρούσας συνθήκας, πολύ μεγάλα μειονεκτήματα. Διά τούτο προσεπάθησαν⁴⁹ κυρίως να εισαγάγουν ελευθέραν κοινοτικήν, επαρχιακήν και νομαρχιακήν διοίκησιν διά της καθιερώσεως ελευθέρας δημοτικής οργανώσεως και διά της ιδρύσεως επαρχιακού συμβουλίου παρ' εκάστω νομάρχῃ. Εκ της αυτής δε αιτίας ιδρύθησαν επιτροπαί διά την εκπαίδευσιν και αρχαιολογίαν κ.λ. Μόνον κατ' αυτόν τον τρόπον θα κατορθώσουν οι Έλληνες, με τον ανήσυχον, ζηλόφθονον ματαιόδοξον χαρακτήρα των, τον ως εκ τούτου βλέποντα προς την πλέον αδέσμευτον ελευθερίαν, να ιδρύσουν έν μοναρχικόν Κράτος εν Ελλάδι⁵⁰.

Πράγματι, κατά τον Μάουρερ, η ελευθερία των λαών έχει τα όριά της, και είναι στη δικαιοδοσία των κυβερνώντων του να την περιστέλλουν όταν θεωρούν ότι η ελευθερία αυτή εκτρέπεται προς την επανάσταση, όταν δηλαδή οι λαοί δεν συνειδητοποιούν ότι οι ηγεμόνες τους γνωρίζουν καλύτερα από τους ίδιους τα συμφέροντά τους:

Όταν όμως η ελευθεροτυπία εξεφυλίσθη εις πραγματικήν ακολουσίαν του Τύπου και ειδικώτερα ο "Χρόνος" [του Ιωάννη Φιλήμονα] ήρχισε να εκτρέπεται του προορισμού του και να προπαγανδίζει τας αρχάς της χρονδροειδεστέρας υπερφιλελευθερίας [Ultraliberalismus] και είχε προσλάβει χαρακτήρα και τάσεις καθαρώς επαναστατικές, τότε εξηντλήθη και η υπομονή της Αντιβασιλείας [Regentschaft] και εδημοσιεύθησαν οι διάφοροι περί Τύπου νόμοι⁵¹.

Σε αυτό τον πατερναλισμό εντάσσεται και η αντίληψη του Μάουρερ περί «προστασίας» από την πλευρά των κυβερνώντων των ηθών και των εθίμων των λαών. Ο Μάουρερ δηλαδή, ως μέλος της βαυαρικής Αντιβασιλείας, αντιμετώπιζε τον εαυτό του ως εκείνον που καλείτο να βάλει τάξη στο χάος αυτών των ηθών και των εθίμων, προκειμένου να βοηθήσει τον ελληνικό λαό να αντιληφθεί τον πραγματικό εθνικό του χαρακτήρα. Είναι βεβαίως προφανές ότι πρόκειται εν προκειμένω για ένα κεντρικό στοιχείο της στάσης των εθνικών ιστορικών γενικότερα, οι οποίοι πάντοτε αναγνώριζαν στον εαυτό τους ένα ρόλο εκπαιδευτή του λαού τους. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, κάθε λαός έχει βέβαια τον χαρακτήρα του, ο οποίος εκδηλώνεται κατά την εκτύλιξη της ιστορικής του πορείας, αλλά, για να γνωρίσει πραγματικά ένας λαός τον χαρακτήρα του, οφείλει να φτάσει σε

49. Στο πρωτότυπο γερμανικό κείμενο η αναφορά είναι σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο: «εμείς», δηλαδή η βαυαρική Αντιβασιλεία, «προσπαθήσαμε να εισαγάγουμε».

50. Στο ίδιο, Β', § 270, σ. 73.

51. Στο ίδιο, Β', § 329, σ. 199-200.

ένα ανώτερο επίπεδο αυτοσυνειδησίας, και εκεί είναι που πρέπει να τον συνδράμει ο εθνικός ιστορικός του.

Τα όρια αυτής της λογικής, αλλά και τα όρια αυτής της εμμονής στην ανάγκη σεβασμού των εθιμικών δικαιών των λαών, είναι εύκολο να τα αντιληφθούμε σήμερα, που γνωρίζουμε το αδιέξοδο των ιδεών του ιστορισμού. Ωστόσο, την εποχή που διατύπωνε τις σκέψεις του ο Μάουρερ –την εποχή δηλαδή της κυριαρχίας των συγκεκριμένων ιδεών–, η επισήμανσή του ότι «δεν ήτο δυνατόν να ερευνηθή παντού το υφιστάμενον δίκαιον των εθίμων», αφού κάτι τέτοιο προσέκρουε στα επιμέρους συμφέροντα ορισμένων κοινωνικών ομάδων, έμοιαζε να αποτελεί παραδοχή του γεγονότος ότι, σε κάποιες περιπτώσεις, οι κυβερνώντες καλούνται τελικά να επιλέξουν ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό-εξορθολογισμό των θεσμών μιας κοινωνίας και τον σεβασμό των εθιμικών της ρυθμίσεων, και ότι τότε η πλάστιγγα δεν μπορεί παρά να γέρνει προς τη μεριά της πρώτης επιλογής⁵²:

Και το ελληνικόν εθιμικόν δίκαιον εξηκολούθει να ισχύη και, παρά την κρατούσαν δυσμενή δι' αυτό γνώμην, το έθεσα υπό την προστασίαν μου και δι' οδηγιών προς τα δικαστήρια και εμπράκτως τού έδωκα πάλιν θέσιν όντως τιμητικήν. Διετάχθη να εξακριβωθή τούτο και να καταγραφή. [...] Μολαταύτα δεν ήτο δυνατόν να ερευνηθή παντού το υφιστάμενον δίκαιον των εθίμων. Από επαρχίας και πόλεις τινάς ουδεμία υπεβλήθη έκθεσις, εις άλλα δε μέρη τα ατομικά συμφέροντα παρημπόδισαν την πραγματοποίησιν του μέτρου. Εν Τήνω π.χ. διηρέθησαν οι κάτοικοι εις δύο μερίδας, εκατέρα των οποίων εσημείωσεν, αναλόγως των συμφερόντων της, διαφορετικόν εθιμικόν δίκαιον⁵³.

Μια άλλη ιδέα που συναντάμε στον Μάουρερ είναι εκείνη του Ράνκε και των μαθητών του –την συναντήσαμε άλλωστε και στον Τσινκάιζεν– περί της ύπαρξης ενός «ευρωπαϊκού συστήματος κρατών» το οποίο συνιστά, αρχής γενομένης από τον 15ο αιώνα, ένα «σύστημα πολιτικής ισορροπίας» μεταξύ τους. Από την υιοθέτηση αυτής της ιδέας απορρέει και η ανάγκη να ενταχθεί η ελληνική περίπτωση σε αυτό το σύστημα, δηλαδή να κατανοηθεί η νεότερη ελληνική ιστορία σε σχέση προς τις εξελίξεις που το χαρακτήρισαν από μια στιγμή και έπειτα:

52. Θα δούμε ότι ανάλογα ζητήματα θα καλείτο να διαχειριστεί ένα χρόνο μετά και ο Φίνλεϊ και ότι οι απαντήσεις που θα έδινε ο Σκωτσέζος ιστορικός δεν απέχουν, νομίζω, ιδιαίτερα, όχι τουλάχιστον επί της αρχής, από τις απαντήσεις του Μάουρερ, παρά το γεγονός ότι ο πρώτος θα ανέπτυξε τα επιχειρήματά του στο πλαίσιο μιας κριτικής προς τις πρακτικές της βαυαρικής Αντιβασιλείας.

53. Στο ίδιο, Β', § 367, σ. 288-289.

Και η πολιτική επίσης των ευρωπαϊκών δυνάμεων ήλθεν εις ωφέλειαν των Ελλήνων. Διότι η ίδρυσις του οθωμανικού κράτους εν Ευρώπη συνέπεσε με την εποχήν της διαμορφώσεως του συστήματος της πολιτικής ισορροπίας μεταξύ των ευρωπαϊκών χριστιανικών δυνάμεων [Staaten: κρατών]. Ο οθωμανικός λαός, κατέχων τας κυριωτέρας χώρας της ανατολικής Ευρώπης, συμπεριελήφθη εις το σύστημα εκείνο σχεδόν παρά την θέλησίν του και παρά την φύσιν του ως ασιατικής και ουχί χριστιανικής δυνάμεως. Διά της ούτω δε διαρκώς συχνότερας καθισταμένης επαφής με την μορφωμένην Ευρώπην, η Πύλη ήλθεν εις αντίθεσιν προς την ιδίαν αυτής, όλως αντίθετον προς εκείνην [ενν. την πολιτική της Ευρώπης], πολιτικήν της απομονώσεως. Ευρέθη μάλιστα τέλος [η Τουρκία] εις την ανάγκην [...] να περιπέση εις τας χείρας των μορφωμένων Ελλήνων. Ούτω η προσέγγις αυτή προς την ευρωπαϊκήν πολιτικήν υπήρξε τω όντι μεγάλης ωφελείας διά τους Έλληνας, αντιθέτως εις τους Οθωμανούς έφερε ταχύτερον την κατάρρευσιν [...] Ακόμη σπουδαιότερα και από αυτήν την ως άνω γενομένην είσοδον των Τούρκων εις το σύστημα της πολιτικής ισορροπίας υπήρξε διά τον Ελληνικόν Λαόν η εποχή της ασταθείας του συστήματος εκείνου από του 18ου αιώνας⁵⁴.

Συχνές είναι επίσης οι παραπομπές του Μάουερ στον Σουαζέλ-Γκουφιέ, για τον οποίο αναφέρει χαρακτηριστικά ότι κατέδειξε πολύ νωρίς τη σημασία που είχε για την Ευρώπη η ίδρυση ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους: «Περί των μεγάλων πλεονεκτημάτων μιας ελευθέρας και αυτοτελούς Ελλάδος, και δη δι' όλας τας μεγάλας Δυνάμεις, είπε πολλάς αληθείας κατά τα μέσα ήδη του 18ου αιώνος, ο Choiseul-Gouffier»⁵⁵. Η αναφορά αυτή στον Σουαζέλ-Γκουφιέ έρχεται στο τέλος της ανάλυσής του Μάουερ για τα γεωπολιτικά συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων ως προς το ελληνικό κράτος –ανάλυσης η οποία περιλαμβάνεται στην εισαγωγή του βιβλίου του. Όπως στην περίπτωση του «Προεισαγωγικού λόγου» του Γάλλου διπλωμάτη, έτσι και εδώ, οι συναισθηματικά φορτισμένες αναφορές στο μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας και η επίκληση των οφειλών του πολιτισμένου κόσμου προς τους απογόνους των αρχαίων Ελλήνων εναλλάσσονται διαρκώς με την ψυχρή καταγραφή των γεωπολιτικών συμφερόντων των Μεγάλων Δυνάμεων σε ό,τι έχει να κάνει με τη νεότερη Ελλάδα:

Η συμμετοχή αυτή [των ξένων] εις τας τύχας του Νεοελληνικού Λαού, έφε-
ρεν εις αυτόν την ελευθερίαν. Επειδή όμως κάθε μία από τας τρεις μεγάλας
δυνάμεις δεν ήλθε από καθαρόν αίσθημα [Gemüthe: συμπάθεια], αλλά από

54. Στο ίδιο, Α', § 6-7, σ. 32-33 (στο πρωτότυπο κείμενο, όλο αυτό το χωρίο περιλαμβάνεται στην § 7· βλ. G. L. von Maurer, *Das griechische Volk*, Α', σ. 24).

55. Γ. Α. φον Μάουερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Α', § 11, σ. 45.

πολιτικόν ενδιαφέρον, ήθελε κάθε μία από αυτές, εις χείρας των οποίων ήσαν κατά προτίμησιν διαπεπιστευμένες αι τύχαι της Ελλάδος, να έχη κάτι διά την συμμετοχήν της⁵⁶.

Η ανάλυση του Μάουρερ διαφοροποιείται ωστόσο από εκείνη του Σουαζέλ-Γκουφιέ σε αρκετά επιμέρους σημεία, δεδομένου και του γεγονότος ότι ο Βαυαρός νομομαθής προσπάθησε να λάβει υπόψη του τις εξελίξεις που είχαν μεσολαβήσει από τα τέλη του 18ου αιώνα, όπως βέβαια τις αντιλαμβανόταν ο ίδιος. Έτσι, για παράδειγμα, αποφαινόταν ότι η Ρωσία είχε περάσει οριστικά στο αντίπαλο προς τους Έλληνες στρατόπεδο, αφού τα δικά της συμφέροντα έρχονταν πλέον φανερά σε σύγκρουση με τα αιτήματα του ελληνικού αλυτρωτισμού⁵⁷. Επίσης, δεν θεωρούσε τη Γαλλία ουσιαστικά ικανή να αμφισβητήσει τα πρωτεία της βρετανικής αυτοκρατορίας στο «μονοπώλιο του εμπορίου», όπως ονειρευόταν ο Σουαζέλ-Γκουφιέ. Ωστόσο, η κεντρική ιδέα παρέμενε η ίδια με εκείνη του Γάλλου διπλωμάτη, ότι δηλαδή η ανάπτυξη του ελληνικού κράτους θα μπορούσε να αποδειχθεί παράγοντας χαλύβδωσης της ευρωπαϊκής ισορροπίας:

56. Στο ίδιο, Α', § 9, σ. 38. Μια μονάχα εξαίρεση κάνει ο Μάουρερ στην αποτίμηση των κινήτρων των ξένων κυβερνήσεων που συνέβαλαν στην ίδρυση του ελληνικού κράτους, και αυτή αφορά βέβαια στον ηγεμόνα και προστάτη του, τον βασιλιά της Βαυαρίας. Διά της αναφοράς αυτής μάλιστα προσπαθεί να νομιμοποιήσει και την επιλογή του Όθωνα ως μονάρχη του ελληνικού κράτους: «Ο βασιλεύς όμως Λουδοβίκος της Βαυαρίας υπήρξεν ο πρώτος ηγεμών όστις περιέβαλε την ελληνικήν υπόθεσιν με τον μεγαλειότερον ενθουσιασμόν και αληθή αγάπην. [...] Το μέγα παράδειγμα του βασιλέως Λουδοβίκου αφήκεν εποχήν, η δ' ελληνική υπόθεσις προώδευσεν εκ τούτου όσον και εξ αυτής της ναυμαχίας του Ναυαρίνου. Διά τούτο δικαίως ακτινοβολεί το νέον βασιλικόν στέμμα επί της κεφαλής του βασιλέως Όθωνος, του ευγενούς και θαυμασίου υιού του φιλέλληνος βασιλέως», στο ίδιο, Α', § 214, σ. 420.

57. «Η Ρωσία, με τας νέας προς νότον τάσεις της, και στηριζομένη κυρίως επί της ταυτότητος [Gleichheit] της θρησκείας [αναφ. στους λαούς της νότιας βαλκανικής], έπρεπε κατ' ανάγκην να προσβλέπη εις τον Ελληνικόν Λαόν ως προς ένα μέλλοντα μεγάλο αντίζηλον, αν και ακόμη, μέχρι της στιγμής, εν απλή εμβρωύδει καταστάσει. Διότι και το ελληνικόν κράτος θα είχε κατ' ανάγκην αντιθέτους προς την Ρωσίαν βλέψεις, διότι εις ταύτας δεν υπεστηρίζετο μόνον υπό της θρησκείας αλλά και υπό της ομοιογενούς εθνικότητος [αναφ. στους ελληνόφωνους πληθυσμούς που ζούσαν εκτός των ορίων του ελληνικού βασιλείου]. [...] Τούτο υπολογίσασα η Ρωσία μετέβαλεν ήδη την από αιώνων ακολουθουμένην έναντι των Ελλήνων πολιτικήν της και ήρχισε να προσεγγίξη τους ιδιούς της ως και τους των Ελλήνων εθνικούς εχθρούς [Nationalfeinden], τους Οθωμανούς. [...] Διά τούτο ακριβώς είδον με δυσμενές όμμα εν Ρωσία την ανεξαρτησίαν της Ελληνικής Εκκλησίας», στο ίδιο, Α', § 11, σ. 40-41.

Αι μόναι Μεγάλαι Δυνάμεις αι οποίαι, κατά την επί των πραγμάτων στηριζομένην εκτίμησιν, ηδύναντο να θεωρηθούν ως αληθείς φίλοι του ελληνικού ζητήματος, ήσαν η Γαλλία και η Αυστρία. [...] Αμφότερα τα κράτη δεν δύνανται να ελπίζουν ότι μπορούν να γίνουν μόνοι κάτοχοι του εμπορίου· διά τούτο και ουδέν συμφέρον αντιτιθέμενον έχουν εις την ανάπτυξιν ενός δυνατού και αυτοτελούς κράτους [Seestaates: θαλασσίου, ναυτικού κράτους]. Ανταποκρίνεται πολύ περισσότερον εις το ίδιον αυτών πολιτικόν και εμπορικόν συμφέρον το να βοηθήσουν την ίδρυσιν ενός σταθερού κράτους εις την θέσιν της Τουρκίας, ή παρά ταύτην, κράτους το οποίον να δυνηθή να επαναφέρη την διαταραχθείσαν ισορροπίαν και να φέρη, τρόπον τινά, εις προσέγγισιν τα αλληλοσυγκρουόμενα ρωσικά και βρετανικά συμφέροντα⁵⁸.

Ο Μάουρερ υιοθετεί επίσης την άποψη του Σουαζέλ-Γκουφιέ, αλλά και του Σαιν-Βενσάν, τον οποίο δεν αναφέρει ωστόσο, ότι εάν υπάρχει ένα κράτος που, στην πραγματικότητα, δεν επιθυμεί την ύπαρξη του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, αυτό είναι η βρετανική αυτοκρατορία, και ότι τούτο συμβαίνει επειδή ένα τέτοιο ναυτικό κράτος μπορεί κάποια στιγμή να βρεθεί σε θέση να απειλήσει το βρετανικό εμπόριο ακόμη και εκεί όπου μοιάζει αδύνατο αυτό να απειληθεί, δηλαδή στις Ινδίες:

Η αδυναμία του οθωμανικού Κράτους ασφαλίζει εις την βρετανικήν θαλασσίαν δύναμιν το αποκλειστικόν εμπόριον, όχι τόσον εις την Μεσόγειον, όσον πολύ περισσότερον προς τας Ανατολικάς Ινδίας. Έν κράτος εμπορικόν, ισχυρόν, ανεξάρτητον, ευρωπαϊκώς ανεπτυγμένον, κατέχον την σημερινήν Τουρκίαν, θα προσείλκυε προς εαυτό κατ' ανάγκην το εμπόριον εν τη Ανατολή [...] [και] θα έθετε περιορισμούς εις το αποκλειστικόν εμπόριον της Μεγάλης Βρετανίας. Το μικρόν Ελληνικόν Κράτος παρουσιάζεται ούτω εις την, εν τω εγωϊσμό της, πολύ μακράν βλέπουσαν αγγλικήν πολιτικήν, ως νέος αντίζηλος⁵⁹.

58. Στο ίδιο, Α', § 11, σ. 44-45.

59. Στο ίδιο, Α', § 11, σ. 42. Βλ. επίσης: «Η Ελλάς κατέχει μεγάλας πλουτοφόρους πηγάς, αι οποίαι, ρευστοποιούμεναι και εκμεταλλευόμεναι υπό δραστηρίου και ικανού οικονομολόγου, πρέπει να αγάγουν εις μεγάλα αποτελέσματα. [...] [Μεταξύ άλλων διαθέτει] απείρους εξαισίους λιμένας εν τη Μεσογείω με τιοιούτην διά το εμπόριον θέσιν όπως δεν έχει καμμία άλλη χώρα! Μάλιστα διά το καθημερινώς αυξανόν εμπόριον με την Ανατολήν. Και –υπό τας συνθήκας αυτάς– θα μπορούσε κανείς να σκεφθή διά την πολύ προσεχή ίδρυσιν μιας νέας εμπορικής γραμμής προς τας Ινδίας με την προοπτικήν δεσποζούσης δράσεως, η οποία ημπορεί να έχη αποτελέσματα αφαντάστου σημασίας!!», στο ίδιο, Β', § 359, σ. 256-258.

Η αντίληψη του Μάουρερ περί αφύπνισης-αναγέννησης του ελληνικού έθνους θυμίζει έντονα εκείνη του Αδαμάντιου Κοραή⁶⁰, για τον οποίο, όπως είδαμε, έχει θετικότερη γνώμη με τη διαφορά βέβαια ότι, στην περίπτωση του Βαυαρού νομομαθή, πρόκειται για μια αντίληψη που έχει συντεθεί εκ των υστέρων και, ως εκ τούτου, κατανοεί τα πράγματα αναδρομικά. Σύμφωνα πάντως με αυτή την αντίληψη, μετά την κατάρρευση των αρχαιοελληνικών πόλεων, το ελληνικό έθνος απέθανε πολιτικά, όχι όμως και πνευματικά· όταν, λοιπόν, κάνουμε λόγο για αναγέννηση του ελληνικού λαού στα νεότερα χρόνια, στην ουσία πρόκειται για την ιστορική διαδικασία της «πολιτικής αναγέννησης» του έθνους –διαδικασία η οποία εισήλθε στην τελική της φάση με την Επανάσταση του 1821 και την ίδρυση ανεξάρτητου εθνικού κράτους. Η πολιτική αναγέννηση του έθνους προετοιμάστηκε ωστόσο από μια «πνευματική αναγέννηση» που έλαβε χώρα ήδη από τα τέλη του 17ου και καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα:

Μία των μεγαλειωδестέρων εκδηλώσεων κατά την εποχήν ταύτην είναι αναμφισβητήτως η πολιτική αναγέννησις [Wiedergeburt] του Ελληνικού Λαού διά της πνευματικής δυνάμεώς του, ως του μεγαλειτέρου Λαού εν τω αρχαίω κόσμω. Λέγω η πολιτική αναγέννησις, διότι πνευματικώς εξηκολούθησεν ούτος αδιακόπως να ζή⁶¹.

Διά την πνευματικήν αναγέννησιν [Erhebung: προαγωγή, ανύψωση] του Ελληνικού Λαού σημαντικαί εποχαί υπήρξαν κατά πρώτον λόγον το τέλος του 17ου και ολόκληρος ο 18ος αιώνας⁶².

Το όραμα, ωστόσο, του Μάουρερ για την Ελλάδα ξεπερνά κατά πολύ εκείνο της ολοκλήρωσης της πνευματικής και πολιτικής της αναγέννησης. Τρία μόλις χρόνια μετά την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ο Βαυαρός νομικός αποφαινεται ότι «προορισμός» της Ελλάδας, δεδομένης της γεωγραφικής της θέσης αλλά και της ευφυΐας του λαού της, είναι να εκπολιτίσει την Ασία, την Αίγυπτο και άλλες χώρες της Ανατολής, εξοφλώντας έτσι το χρέος της προς τις χώρες που υπήρξαν κάποτε οι κοιτίδες του ανθρώπινου πολιτισμού. Οι όροι με τους οποίους διατυπώνεται αυτό το όραμα μπορεί να παραπέμπουν στις φιλοσοφίες της ιστορίας των αρχών του 19ου αιώνα⁶³, αλλά το βασικό σύνθημα που απορρέει, ο

60. Βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους», σ. 151-165.

61. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Α', § 1, σ. 17.

62. Στο ίδιο, Α', § 4, σ. 25.

63. Είναι φανερό, και εδώ, η επίδραση που άσκησε στον Μάουρερ, αλλά και σε

«εκπολιτισμός της Ανατολής», προαναγγέλλει επίσης τη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας από τον Κωλέττη το 1844⁶⁴. Επίσης, ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνεται αυτό το όραμα είναι αποκαλυπτικός αναφορικά με την έλξη που θα ασκούσαν στο νεοσύστατο τότε ελληνικό κράτος, και όχι μόνο ένεκα της βαυαρικής παρουσίας, ορισμένες προτεσταντικές ή προτεσταντίζουσες ιδέες, όπως ήταν εκείνη του «προορισμού» ή της «αποστολής» των εθνών⁶⁵, οι οποίες διαδίδονταν κατά κανόνα από Γερμανούς

πολλούς άλλους Ευρωπαίους λογίους της εποχής, η φιλοσοφία της ιστορίας του Χέγκελ και, συγκεκριμένα, η θεωρία περί διαδοχής των τεσσάρων σταδίων-«κόσμων» της εξέλιξης της ανθρώπινης ελευθερίας και του ανθρώπινου πολιτισμού, ήτοι του «ανατολικού», του «ελληνικού», του «ρωμαϊκού» και του «γερμανικού»: «Η παγκόσμια ιστορία πηγαινει από την Ανατολή στην Δύση, γιατί η Ευρώπη είναι πραγματικά το τέρμα και η Ασία η αρχή αυτής της ιστορίας. [...] Η Ανατολή ήξερε και ξέρει πως μόνο Ένας είναι ελεύθερος, ο ελληνικός κόσμος και ο ρωμαϊκός πως μερικοί είναι ελεύθεροι, και ο γερμανικός κόσμος ξέρει πως όλοι είναι ελεύθεροι», Γ. Χέγκελ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, σ. 111.

64. Για τη συμβολή των Βαυαρών στη διαμόρφωση και διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας, βλ. Μ. Μητσού, «Βαυαρικός Φιλελληνισμός και Μεγάλη Ιδέα», *Κονδυλοφόρος*, τχ. 3 (2004), σ. 71-81, η οποία, κατά τη γνώμη μου, τοποθετεί το θέμα στη σωστή του διάσταση. Πβ. Β. Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2010, σ. 15-17.

65. Η έννοια του «εθνικού προορισμού», έτσι όπως διαμορφώθηκε στο πλαίσιο των αντιλήψεων περί ιστορίας του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, είτε επρόκειτο για τη γερμανική ιδεαλιστική φιλοσοφία είτε για πολιτικά δόγματα όπως εκείνο του «πρόδηλου πεπρωμένου (Manifest Destiny)», της αμερικανικής δηλαδή Μεγάλης Ιδέας του 19ου αιώνα, έφερε πολύ έντονα τη σφραγίδα της προτεσταντικής θεολογίας. Παρ' όλα αυτά, είναι προφανές ότι η απήχηση τέτοιων εννοιών-ιδεών, από τη στιγμή μάλιστα που είχαν τύχει φιλοσοφικής επεξεργασίας από σημαντικούς λογίους της εποχής, ξεπέρασε τα όποια σύνορα των θρησκευτικών δογμάτων και υπήρξε πολύ ευρύτερη. Για τις πνευματικές καταβολές αλλά και το συγκεκριμένο της διατύπωσης του ιδεολογήματος του «πρόδηλου πεπρωμένου», βλ. ενδεικτικά J. W. Pratt, «The Origin of "Manifest Destiny"», *The American Historical Review*, τ. 32, τχ. 4 (Ιούλιος 1927), σ. 795-798· Th. I. Cook και A. B. Leavelle, «German Idealism and American Theories of the Democratic Community», *The Journal of Politics*, τ. 5, τχ. 3 (Αύγουστος 1943), σ. 213-236· L. Dion, «Natural Law and Manifest Destiny in the Era of the American Revolution», *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, τ. 23, τχ. 2 (Μάιος 1957), σ. 227-247· Fr. L. Owsley και G. A. Smith, *Filibusters and Expansionists: Jeffersonian Manifest Destiny, 1800-1821*, Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1997· W. H. Goetzmann, *When the Eagle Screamed: The Romantic Horizon in American Expansionism, 1800-1860*, Norman: University of Oklahoma Press, 2000· R. J. Miller, *Native America, discovered and conquered: Thomas Jefferson, Lewis & Clark, and Manifest Destiny*, Westport,

συγγραφείς, που διεκδικούσαν πλέον ξεκάθαρα τις προτιμήσεις των Ελλήνων λογίων σε βάρος των Γάλλων ομοτέχνων τους:

ο υψηλός προορισμός της Ελλάδος είναι προφανώς ν' αποβή ο φορέας της ευρωπαϊκής μορφώσεως [βλ. *παιδείας*] προς την Ασίαν και πέρα αυτής. Εις τούτο την προορίζει η προνομιούχος θέσις της, καθώς και η μεγάλη νοημοσύνη [Talent: *ικανότητα, χάρισμα*] των ευγενών κατοίκων της. Και όπως υπήρξε κάποτε η κοιτίς του Πολιτισμού διά την υπόλοιπον Ευρώπην και τη αποδίδει τώρα την εξιδανικευμένην [veredelt] αυτήν μόρφωσιν, ούτω πρέπει τώρα και αυτή, σύμφωνα με τους αιωνίους νόμους της ανταποδώσεως, να επιστρέψη εξιδανικευμένον, εις την Ασίαν, την Αίγυπτον και εις άλλας χώρας, εκείνο το οποίον έλαβε παρ' αυτών προ χιλιάδων ετών. Η ατυχής σημερινή κατάσταση της Ελλάδος είναι εν πάση περιπτώσει παροδική και θα παρέλθει τόσον ταχύτερον διά να εξαφανισθή σιγά-σιγά εντελώς, όσον βαθύτερα γίνεται δι-άγνωσις περί του τι ακριβώς χρειάζεται ο τόπος αυτός⁶⁶.

Για τον Μάουρερ, ουσιαστική προϋπόθεση για να μπορέσει η Ελλάδα να διαδραματίσει έναν τέτοιο εκπολιτιστικό ρόλο είναι να αποκτήσει την πλήρη ανεξαρτησία της, να πάψει δηλαδή να άγεται και να φέρεται ανάλογα με τις επιδιώξεις των Μεγάλων Δυνάμεων και τις μηχανορραφίες των ντόπιων εκπροσώπων τους, και οι Έλληνες να συνειδητοποιήσουν –με τη βοήθεια των Βαυαρών βεβαίως– ότι η εξυπηρέτηση των εθνικών τους συμφερόντων είναι αποκλειστικά δική τους υπόθεση:

Connecticut: Praeger Publishers, 2006· Sh. Mountjoy, *Manifest Destiny: Westward Expansion*, Νέα Υόρκη: Chelsea House, 2009, σ. 9-20. Για τη σχέση των περί ων ο λόγος ιστορικών αντιλήψεων με τον προτεσταντισμό, βλ. επιλεκτικά G. A. Wells, «Herder's Two Philosophies of History», *Journal of the History of Ideas*, τ. 21, τχ. 4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1960), σ. 527-537· R. J. Schmidt, «Cultural Nationalism in Herder», *Journal of the History of Ideas*, τ. 17, τχ. 3 (Ιούνιος 1956), σ. 407-417· D. Ross, «Historical Consciousness in Nineteenth-Century America», *The American Historical Review*, τ. 89, τχ. 4 (Οκτώβριος 1984), σ. 909-928· Ch. E. McClelland, «Berlin Historians and German Politics», *Journal of Contemporary History*, τ. 8, τχ. 3 (Ιούλιος 1973), σ. 3-33· J. C. D. Clark, «Protestantism, Nationalism, and National Identity, 1660-1832», *The Historical Journal*, τ. 43, τχ. 1 (Μάρτιος 2000), σ. 249-276· W. Warren Wagar, «Modern Views of the Origins of the Idea of Progress», *Journal of the History of Ideas*, τ. 28, τχ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1967), σ. 55-70· H. Meadwell, «Republicanism and Political Communities in America and Europe», στο, P. M. Kitromilides (επιμ.), *From Republican Polity to National Community. Reconsiderations of Enlightenment Political Thought*, Οξφόρδη: SVEC 2003:9, σ. 229-247· T. Rosendale, *Liturgy and Literature in the Making of Protestant England*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2007.

66. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Β', § 247, σ. 32-33.

Εάν πρόκειται η Ελλάδα να εκπληρώσει τον προορισμόν της, πρέπει η κυβέρνηση της να είναι ελεύθερα και ανεξάρτητος, πρέπει να είναι ελληνική εθνική κυβέρνηση [Griechische Nationalregierung], και όχι ρωσική, ούτε αγγλική⁶⁷.

Μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες ενότητες του βιβλίου του Μάουρερ είναι εκείνη που αφορά στην κοινωνική διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας. Όπως αναφέρθηκε ήδη, η αντίληψή του αναφορικά με τις κοινωνικές αντιθέσεις της προεπαναστατικής και της επαναστατικής περιόδου είναι ως ένα βαθμό επηρεασμένη από εκείνη του Αλέξανδρου Σούτσου. Ωστόσο, οι σχετικές ιδέες του Μάουρερ αποδεικνύονται, ούτως ειπείν, περισσότερο γερμανικές παρά γαλλικές, και οπωσδήποτε περισσότερο συντηρητικές παρά φιλελεύθερες. Πίσω από όλα όσα αναφέρει για τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, βλέπουμε ένα στοχαστή που, παρότι φαίνεται να έχει μελετήσει τους φιλελεύθερους Γάλλους ιστορικούς της εποχής, και κυρίως τους Γκυζό και Τιερρύ, στους οποίους οφείλεται εν πολλοίς η χρήση του όρου «τάξη (classe)», και τους οποίους είχε αναμφίβολα μελετήσει ο Σούτσος, δεν υιοθετεί τη δική τους αντίληψη περί κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Άλλωστε, ακόμη και στο επίπεδο της ορολογίας, ο Μάουρερ δεν χρησιμοποιεί μονάχα τον αντίστοιχο γερμανικό όρο «Klasse» (αλλά και «Classe», σύμφωνα με την ορθογραφία της εποχής), όπως κάνει για παράδειγμα ο Τσινκάιζεν. Χρησιμοποιεί εξίσου, αν όχι περισσότερο, συχνά τον όρο «Stand», τον αντίστοιχο δηλαδή του γαλλικού όρου «état», ο οποίος στα ελληνικά πρέπει να αποδίδεται ως «κατηγορία», «στρώμα» ή, ακόμη καλύτερα, σύμφωνα με την επικρατούσα κοινωνιολογική ορολογία, ως «νομοκατεστημένη τάξη». Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι ο Γερμανός νομομαθής φροντίζει να διακρίνει τους δύο όρους, ώστε να γίνεται κάθε φορά σαφές το τι ακριβώς εννοεί⁶⁸.

Όπως και να έχει, ο Μάουρερ αδυνατεί να αναγνωρίσει ως «Stand» κάτι που δεν συνδέεται με συγκεκριμένα «δικαιώματα» και «κατοχυρωμένα προνόμια» τα οποία απορρέουν από τη θέση που καταλαμβάνει στην κοινωνική ιεραρχία. Γι' αυτό άλλωστε και δεν περιλαμβάνει τους εμπόρους –για τον ρόλο των οποίων στην «πνευματική αναγέννηση της Ελλάδας» έχει, όπως είδαμε, σαφέστατη αντίληψη– στις «Stände» της ελληνικής κοινωνίας. Για τον ίδιο λόγο, τείνει να θεωρήσει το γεγονός ότι, στην Ελλάδα, οι διάφορες κοινωνικές κατηγορίες δεν έχουν συνειδητοποιήσει τα

67. Στο ίδιο, Β', § 251, σ. 41.

68. Αυτό δεν γίνεται ωστόσο αντιληπτό σε καμία από τις δύο ελληνικές μεταφράσεις του βιβλίου του, όπου και οι δύο όροι μεταφράζονται αδιακρίτως ως «τάξη».

διαφορετικά δικαιώματα που έχει η κάθε μια τους ως ένδειξη της παραμονής τους σε ένα «μεσαιωνικό» στάδιο εξέλιξης, αλλά και, γενικότερα, ως τεκμήριο της καθυστέρησης της ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη:

Ευρίσκει τις τρεις τάξεις, τον κλήρον, τους άρχοντας και τους χωρικούς⁶⁹. Οι τάξεις [Stände] εν τούτοις αύται [...] ευρίσκονται υπό όλας τας απόψεις εις το αυτό επίπεδον του ιδιού μας γερμανικού μεσαιώνος. Εις αυτάς δεν έχουν αναπτυχθή καθόλου αι έννοιαι της διαφοράς των τάξεων και των δικαιωμάτων εκάστης τάξεως⁷⁰, ως τούτο συμβαίνει σήμερον εις την υπόλοιπον Ευρώπην⁷¹.

Προσπαθώντας μάλιστα να ορίσει τη φυσιολογία κάθε μιας από αυτές τις κοινωνικές ομάδες, ο Μάουρερ καταφεύγει σε παραλληλισμούς με άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες, και κυρίως με τη μεσαιωνική γερμανική κοινωνία: και αυτό είναι βέβαια κάτι που δεν μπορεί να εκληφθεί απλώς ως μια προσπάθεια να γίνει κατανοητός από το γερμανόγλωσσο κοινό του, αφού είναι δεδομένο ότι απηχεί και μια αντίληψη περί ομαλής κοινωνικής εξέλιξης:

Καθ' όλην την Ελλάδα συναντά τις ακόμη τους "επί κεφαλής" principes, όπως τούς ωνόμαζεν ο Τάκιτος. [...] Οι "επί κεφαλής", οι πρώτοι δηλαδή –οι ηγεμόνες κατά την μεσαιωνικήν έννοιαν– είναι προφανώς οι στρατιωτικοί και πολιτικοί ιθύνοντες. Οι πολιτικοί προύχοντες [Civilprimaten] στηρίζουν την δύναμιν των επί της ακινήτου ιδιοκτησίας [Grundbesitz: εγγείου ιδιοκτησίας], εις δε τας νήσους και επί άλλης ακόμη περιουσίας. [...] Εις τας νήσους κάθε οικογένεια προυχόντων αποτελεί ένα είδος σκωτικής αριστοκρατίας⁷² [...]

Οι στρατιωτικοί προύχοντες είναι οι κλέφται οι οποίοι διεκρίθησαν διά το θάρρος και την γενναιότητά των και απέκτησαν διά των προσόντων τούτων

69. «Man findet einen geistlichen, einen ritterlichen und einen Bauerstand», G. L. von Maurer, *Das griechische Volk*, Β', σ. 24· δηλαδή: «Βρίσκει κανείς μια νομοκατεστημένη τάξη του κλήρου, μια των ιπποτών και μια των χωρικών». Στην «νομοκατεστημένη τάξη των ιπποτών», στην «αριστοκρατία» δηλαδή, ο Μάουρερ περιλαμβάνει τους «Civilprimaten (πολιτικούς προύχοντες)» και τους «Militärprimaten (στρατιωτικούς προύχοντες)»· για ευνόητους λόγους λοιπόν, οι Έλληνες μεταφραστές του κάνουν λόγο γενικώς για «άρχοντες», και όχι για «ιππότες».

70. «Es haben sich demnach aus ihnen noch keineswegs die Standesbegriffe und Standesrechte entwickelt», στο ίδιο· δηλαδή, «Δεν έχουν καθόλου εξελιχθεί σε αυτές η έννοια και το δικαίο [ενν. το σύνολο των δικαιωμάτων] της νομοκατεστημένης τάξης».

71. Γ. Λ. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Β', § 245, σ. 21-22.

72. «Auf den Inseln zumal bildet jede Primatenfamilie eine Art Schottischen Clan's», G. L. von Maurer, *Das griechische Volk*, Β', σ. 24· δηλαδή: «Ειδικά στα νησιά, κάθε οικογένεια προυχόντων συνιστά ένα είδος σκωτσέζικου κλαν».

οπαδούς. Ο τρόπος με τον οποίον προσηλύτιζαν τους οπαδούς των είναι εντελώς γερμανικός και συμφωνεί απολύτως με την περιγραφήν του Τακίτου. [...] Ο κλήρος είναι πλούσιος, ο δε πλούτος του στηρίζεται επί των ακινήτων κτημάτων. Σχεδόν το έν τέταρτον του εδάφους ανήκει εις τας εκκλησίας και τα μοναστήρια. [...]

Την τάξιν των ιπποτών αποτελούν τα “παλληκάρια”, μολονότι οι ούτω καλούμενοι άνδρες είναι πεζοί, εν τούτοις είναι ούτοι τόσοσιν ωκύποδες όσον οι ιδικοί μας ιππείς. Είναι, όπως ελέχθη ήδη, όλοι ευγενείς ομηρικά μορφαί. Αγαπούν την αδέσμευτον ελευθερίαν [...] Ως εκ τούτου αποστρέφονται την τακτικήν στρατιωτικήν υπηρεσίαν. [...]

Οι αγρόται τέλος δεν διαφέρουν από τους κολλήγους [Colonen: δουλοπάροικους] του μεσαιώνος, παρά μόνον κατά το ότι εις τα αφορώντα το έργο των, ευρίσκονται εντελώς εις την βαθμίδαν της παλαιάς ομηρικής εποχής [...] Επί πλέον και αυτοί όπως και εκείνοι δεν έχουν ακίνητον ιδιοκτησίαν [Grundei-genthum], αλλά καλλιεργούν τους αγρούς (τα χωράφια) διά τον κύριόν των, τον προύχοντά των και, χωρίς να είναι καθαυτό ανελεύθεροι, είναι εντελώς εξηρημένοι από αυτόν, αποτελούν ένα είδος υποτελών οι οποίοι τού ανήκουν. Είναι εν τούτοις επιμελείς [...] αποτελούν δε σημαντικώτατον στήριγμα του νεαρού θρόνου⁷³.

Εν προκειμένω πάντως, είναι προφανές ότι έρχονται σε σύγκρουση οι συντηρητικές ιδεολογικοπολιτικές του απόψεις, ένεκα των οποίων διακείται κατ’ αρχήν ευνοϊκά προς την καθιέρωση κληρονομικών τίτλων για τους «ευγενείς», τόσο με την επίγνωση των εξελίξεων στις ευρωπαϊκές κοινωνίες της εποχής του, οι οποίες έτειναν να καταργήσουν τα προνόμια των ευγενών, όσο και με τις ιστορικοτικού τύπου επιστημονικές του αντιλήψεις περί αναγνώρισης και σεβασμού των εθνικών ιδιαιτεροτήτων κάθε λαού, χάρη στις οποίες είναι σε θέση να κατανοήσει πόσο ανθίσταται η ελληνική κοινωνία προς την υιοθέτηση τέτοιων κοινωνικών πρακτικών:

Καμμία όμως από τας τάξεις αυτάς δεν αποτελεί ιδιαίτεραν κλειστήν κοινωνικήν τάξιν, με ξεχωριστά δικαιώματα κοινωνικής τάξεως⁷⁴. Μάλλον πρόκειται περί μιας απλώς πραγματικής σχέσεως [faktisches Verhältniss], της οποίας δεν

73. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Β', § 245, σ. 21-26.

74. «Allein keine dieser Classen bildet einen geschlossenen Stand mit besonderen Standesrechten.», G. L. von Maurer, *Das griechische Volk*, Β', σ. 396· δηλαδή: «Αλλά καμία από αυτές τις τάξεις δεν συνιστά μια ξεχωριστή νομοκατεστημένη τάξη, με ιδιαίτερα δικαιώματα [που να απορρέουν από το καθεστώς της] νομοκατεστημένης τάξης».

έχει ακόμη εξελιχθή η νομική μορφή [rechtliche Natur: *νομική φύση*]. Όλοι οι άνθρωποι των διαφόρων αυτών τάξεων [Classen] είναι ελεύθεροι. Διότι δεν υπάρχουν εις το Βασίλειον της Ελλάδος δουλοπάροικοι, απελεύθεροι ή δούλοι. Επίσης δεν γνωρίζει η Ελλάς μίαν καθαυτό ειπείν αριστοκρατίαν [Adel]. Το Σύνταγμα της Τροιζήνος κατήργησε, και ρητώς ακόμη, όλες τας διαφοράς μεταξύ κοινωνικών τάξεων [Standesunterschiede]. Και το λαϊκόν ακόμη αίσθημα είναι τόσον κατηγορηματικώς αντίθετον προς τοιαύτας διακρίσεις, ώστε καταδιώκει με την μεγαλειτέραν μανίαν όλους εκείνους τους Φαναριώτας, οι οποίοι προσθέτουν εις το όνομά των τον τίτλον του πρίγκηπος, μόνον και μόνον διότι συνέπεσε κάποιος από τους προγόνους των να υπήρξε πραγματικός “ηγεμών” εις την Μολδαυίαν ή εις την Βλαχίαν. Εις την Επτάνησον υπάρχει ακόμη από την εποχήν της Βενετίας πραγματική αριστοκρατία. Η λύσις του ζητήματος αν έπρεπεν [...] να εισαχθή κληρονομική ευγένεια με τίτλους ή όχι, αποτελεί εις την Ελλάδα έν από τα πλέον δύσλυτα ζητήματα. Αν ποτε προετίμα τις την καταφατικήν λύσιν θα έπρεπε τουλάχιστον [...] [αυτό να γίνει] απλώς με την εξέλιξιν, αναγνώρισιν και την επικύρωσιν των δικαιωμάτων, όσα έλαχε να έχουν οι “προύχοντες”⁷⁵.

Εντούτοις, είναι φανερό, και συνάμα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό, ότι ο Μάουρερ θέλει να εξαντλήσει τις πιθανότητες να εντοπίσει στην Ελλάδα κάτι ανάλογο, σε λανθάνουσα έστω μορφή, με τις νομοκατεστημένες τάξεις της υπόλοιπης Ευρώπης, ώστε να μπορέσει να παραλληλίσει τις εξελίξεις στην ελληνική κοινωνία με εκείνες που σημάδεψαν τον βίο των «ανεπτυγμένων» ευρωπαϊκών κρατών:

Ηδύνατό τις βεβαίως να ονομάση Έλληνας ευγενείς τους προκρίτους, εις τους οποίους πρέπει να περιληφθούν και οι καπεταναίοι επί της Στερεάς Ελλάδος και της Μάνης [...] Εις αυτούς υπάρχουν εν τη πραγματικότητι κεκρυμμένα στοιχεία διά να θεωρηθούν ευγενείς. Έτο μάλιστα κληρονομική η τάξις των προκρίτων εις πλείστα μέρη, όπως και η τάξις των καπεταναίων [...] Δεν υπάρχει όμως άλλο τι από τα στοιχεία ταύτα, διότι ελλείπει παρ’ αυτοίς το κύριον γνώρισμα μιας τάξεως, διακεκριμένη τάξις με ιδιαίτερα ταξικά προνόμια. [...] Άνευ ταξικών προνομίων [Standesvorrechte] δεν υπάρχει διακεκριμένη κοινωνική τάξις [abgeschlossenen Stand]⁷⁶.

Ένα άλλο πολύ ενδιαφέρον στοιχείο στην ανάλυση της διαστρωμάτωσης της ελληνικής κοινωνίας από τον Μάουρερ είναι η διάκριση που κάνει

75. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Β', § 396, σ. 345-346.

76. Στο ίδιο, Α', § 16, σ. 54-55.

ανάμεσα στο «ντόπιο» και το «ξένο στοιχείο»⁷⁷. Ως «ξένο στοιχείο» θεωρεί όλους όσους εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα –εννοώντας βέβαια τα εδάφη που το 1832 αναγνωρίστηκαν ως τμήματα του Βασιλείου της Ελλάδας– κυρίως μετά το 1821, προερχόμενοι είτε από τα Ιόνια Νησιά είτε από την Οθωμανική αυτοκρατορία (Φαναριώτες, ως επί το πλείστον) είτε, τέλος, από την Ευρώπη (Φιλέλληνες αλλά και «οι Έλληνες που μορφώθηκαν στο εξωτερικό»):

Από της εποχής όμως του Απελευθερωτικού Αγώνος προσετέθησαν εις τα εντόπια αυτά στοιχεία και ξένα, και ατυχώς όχι ακριβώς τα καλλίτερα. Επί κεφαλής από της απόψεως ταύτης, ευρίσκονται οι Φαναριώται. [...] Εκτός όμως από το στοιχείον των Φαναριωτών, καθαυτό ξένον προς την σημερινήν Ελλάδα, προσετέθη και άλλο, τουλάχιστον υπό την σημερινήν κατάστασιν των πραγμάτων, εξίσου ξενότροπον στοιχείον. Αυτό είναι, κατ' αρχετά περιεργον τρόπον, οι Έλληνες οι μορφωθέντες εις το εξωτερικόν. [...] Εις τα νέα στοιχεία τα οποία ήλθαν από της Επαναστάσεως και εντεύθεν, ανήκουν και οι συρρεύσαντες από όλα τα μέρη της Ευρώπης Φιλέλληνες, οι κάτοικοι των Ιονίων Νήσων και άλλοι οι οποίοι από της εποχής εκείνης είχαν εγκατασταθή εις τας νήσους αυτάς⁷⁸.

Με την εξαίρεση των Επτανησίων, για τους οποίους αναφέρει ότι, παρότι παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές σε σχέση με τους υπόλοιπους Έλληνες, κυρίως εξαιτίας της ανάμιξης του ελληνικού με το βενετικό στοιχείο, είναι πάντως Έλληνες, και η ελληνική εθνική συνείδηση δεν έσβησε ποτέ σε αυτούς⁷⁹, ο Μάουρερ έχει να προσάψει σε όλα τα λοιπά «ξένα στοιχεία» ότι, είτε λόγω του τυχοδιωκτισμού τους (περίπτωση ορισμένων εκ των ξένων που ήλθαν ως Φιλέλληνες), είτε λόγω της έπαρσης και της ματαιοδοξίας τους (περίπτωση Ελλήνων που σπούδασαν στο εξωτερικό), είτε επειδή έχουν συνηθίσει στις μηχανορραφίες και τούς διακατέχει η τάση για φιλαρχία (περίπτωση Φαναριωτών), όχι μόνο προκαλούν την αντιπάθεια του «ντόπιου στοιχείου» αλλά και δεν έχουν βοηθήσει, όσο θα μπορούσαν και όσο θα όφειλαν, την πατρίδα τους:

Εκείνο όμως το οποίον προσέδωκε μεγάλην υπόληψιν εις τους εισελθόντας, ήσαν οι λόγοι των περί γενικών δικαιωμάτων του ανθρώπου [...] Ο Μαυροκορδάτος βέβαια είχε συντάξει ο ίδιος το Σύνταγμα του έτους 1822. Αλλά το Σύνταγμα

77. «Εντόπιον [Heimathliches] στοιχείον είναι κυρίως αι μεσαιωνικά καθ' όλον το Βασίλειον τάξεις. Βεβαίως εις άλλας επαρχίας ευρίσκει τις περισσότερας εξ αυτών και εις άλλας ολιγωτέρας», στο *ίδιο*, Β', § 245, σ. 21.

78. Στο *ίδιο*, Β', § 246-248, σ. 27, 29 και 33-34.

79. Βλ. στο *ίδιο*, Β', § 249, σ. 36.

τούτο ήτο θνησιγενές, και δεν είχεν άλλον προορισμόν από το να φέρη τον συντάκτην του επί κεφαλής των υποθέσεων του Κράτους. Κατ' ακολουθίαν, μόλις επετεύχθη ο σκοπός αυτός, παρεμερίσθη το Σύνταγμα, και δεν ωμίλουν πλέον περί Συντάγματος⁸⁰.

Ειδικά σε ό,τι αφορά στους Έλληνες που σπούδασαν στο εξωτερικό, στην ανάλυση του Μάουρερ επανέρχεται το σχήμα σύμφωνα με το οποίο ορισμένα από τα στοιχεία που λειτούργησαν θετικά κατά την προεπαναστατική περίοδο αποδεικνύονται, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, τροχοπέδη για την «αναδιοργάνωση» της ελληνικής κοινωνίας. Μάλιστα, τού δίνεται εν προκειμένω η ευκαιρία να αποδοκιμάσει τις φιλελεύθερες ιδέες που εκπορεύονταν από τη Γαλλία, αποδίδοντας στη φοίτηση στα γαλλικά πανεπιστήμια τα προβλήματα και τις αναταραχές που θεωρούσε ότι προκαλούσαν οι μορφωμένοι Έλληνες που είχαν επιστρέψει από το εξωτερικό⁸¹:

80. Στο ίδιο, Β', § 246, σ. 28.

81. Αξίζει εδώ να σημειωθεί η αντιπαράβολή που κάνει ανάμεσα στα γαλλικά και τα γερμανικά πανεπιστήμια, υπονοώντας βέβαια ότι στα τελευταία οι Έλληνες μπορούν να έλθουν σε επαφή με περισσότερο ορθές ιδέες: «Πολύ αργότερα έγινε συνήθεια να επισκέπτονται προς τον σκοπόν τούτον και γερμανικά διδακτήρια. Και πού αλλού καλλίτερον θα εύρισκαν την μόρφωσιν αυτήν, παρά εδώ ακριβώς, εις την πατρίδα των καλλιτέρων διδακτηρίων, των τελειοτέρων γυμνασίων και Πανεπιστημίων, κατά το υπόδειγμα των οποίων και αυτή ακόμη η Γαλλία έχει τελευταίως αρχίσει να διαμορφώνει τα ιδικά της; Αλλ' ατυχώς εσπούδαζαν μόνον ιατρικήν ή το πολύ πολύ ολίγην φιλοσοφίαν, τας λεγομένας φιλοσοφικάς επιστήμας», στο ίδιο, Β', § 247, σ. 30-31. Το σχόλιο αυτό του Μάουρερ έχει ενδιαφέρον και για έναν ακόμη λόγο: μάς πληροφορεί ως ένα βαθμό για το πώς αντιμετωπίζονταν από τις αρχές του ελληνικού κράτους, κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας τουλάχιστον, οι σπουδές σε γαλλικά πανεπιστήμια και μάς αναγκάζει να αναρωτηθούμε για ενδεχόμενες προσπάθειες ενθάρρυνσης των σπουδών στη Γερμανία. Αυτό που είναι σε κάθε περίπτωση γνωστό αφορά στη σταδιακή μετατόπιση, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, του ενδιαφέροντος των Ελλήνων για σπουδές στο εξωτερικό από τη Γαλλία στη Γερμανία –μια διαδικασία που κορυφώνεται στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα– αλλά και το (συνεπακόλουθο, πιθανότατα) γεγονός ότι τις φιλελεύθερες επιρροές από τη Γαλλία διαδέχονται στους κύκλους της ελληνικής διανόησης συντηρητικότερες πολιτικές επιδράσεις από τη Γερμανία. Εκτιμώ λοιπόν ότι θα μπορούσαμε να διακινδυνεύσουμε την υπόθεση ότι ο εκγερμανισμός, ας μου επιτραπεί ο όρος, της ελληνικής διανόησης κατά τον 19ο αιώνα ήταν ως ένα βαθμό αποτέλεσμα της πολιτικής της βαυαρικής Αντιβασιλείας η οποία, αρχικά, επέλεξε κατά βάση γερμανοσπουδαγμένους λογίους για τη στελέχωση των ανώτερων μορφωτικών θεσμών του ελληνικού κράτους και, στη συνέχεια, ευνόησε με κάθε τρόπο τη διεξαγωγή σπουδών σε γερμανικά πανεπιστήμια αντί των γαλλικών. Πβ. σχετικά Β. Δ. Καραμανωλάκης,

Η φοίτησις εις ξένα διδαστήρια είχεν ήδη αρχίσει από του 18ου αιώνος [...] Εν τούτοις εκ της τάσεως αυτής εδημιουργήθη διά την παρούσαν εποχήν μόνον μία επί πλέον δυσχέρεια. Οι πλείστοι δηλαδή νέοι μετέβαιναν διά την μόρφωσίν των, από των πρώτων ήδη ετών, εις την Γαλλίαν, και δη, ελκυόμενοι από τον διάσημον Κοραήν, εις τους Παρισίους. Εκεί λοιπόν έβλεπαν πόσον ταχέως διεδέχετο η μία κυβέρνησις την άλλην. Εκεί απέκτων βαθείαν γνωριμίαν με την επαναστατικήν αντίληψιν. Αντί να μανθάνουν κάτι το θετικόν [Tüchtiges], διά να το μεταφέρουν έπειτα και να το διδάξουν εις την πατρίδα των [...] ησχολούντο [...] εις θεωρίας περί των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, περί της αντιστάσεως κατά των υφισταμένων διοικήσεων, περί συνταγμάτων και άλλων τοιούτων πραγμάτων. [...] Επροπαγάνδιζαν υπέρ μιας αχαλινώτου ελευθερίας κατά τρόπον ο οποίος έως τότε ουδαμού είχε πραγματοποιηθή⁸².

Αλλά και γενικότερα, ο Μάουρερ είναι πεπεισμένος ότι οι «γαλλικές ιδέες» και οι «γαλλικοί θεσμοί» δεν ταιριάζουν στην πραγματικότητα της ελληνικής κοινωνίας –η οποία, κατά τον ίδιο, έχει πολύ περισσότερες ομοιότητες με τη γερμανική– και ότι, ως εκ τούτου, η προσπάθεια μίμησης τους από τους Έλληνες, καθ' όλη τη διάρκεια της επαναστατικής και της μετεπαναστατικής περιόδου, είχε αρνητικά αποτελέσματα:

Από πενήντα και πλέον ετών εγεννήθη εν Ελλάδι μία φανερά τάσις προς γαλλικήν μόρφωσιν [Bildung] και προς γαλλικούς θεσμούς. Όλοι οι από του Απελευθερωτικού Αγώνος και εντεύθεν [...] νόμοι και τα διατάγματα, μηδέ των καποδιστριακών εξαιρουμένων, αποπνέουν εν τω συνόλω των και κατ' ιδίαν έκαστος, γαλλικό πνεύμα. [...] Την καθαρώς γαλλικήν βάσιν όμως εθεώρουν, διά τας ελληνικάς συνθήκας [...] ως μη επαρκώς δικαιολογημένην, και μάλιστα ως μη εντελώς προσήκουσαν. Διότι τα ελληνικά ήθη και έθιμα, όταν δεν έχουν παλαιογερμανικόν χαρακτήρα [Germanischer Natur], είναι τόσο ριζικώς διαφορετικά των γαλλικών, ώστε [...] να χρειάζεται κανείς πολύν κόπον διά να εύρη και την απωτέραν έστω ομοιότητα⁸³.

Παρ' όλα αυτά, ο Μάουρερ παραδεχόταν ότι, με δεδομένη την κατάσταση που επικρατούσε στη μετεπαναστατική Ελλάδα, και κυρίως εξαιτίας

Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης, σ. 59 για τις σπουδές ορισμένων από τους πρώτους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών.

82. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Β', § 247, σ. 29-30.

83. Στο ίδιο, Β', § 372, σ. 304. Και εδώ οι ισχυρισμοί του Μάουρερ έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον μελετητή των ιδεών της εποχής, αφού είναι ενδεικτικοί της στάσης, αλλά και των προθέσεων, της βαυαρικής Αντιβασιλείας έναντι των εισαγόμενων στους χώρους της ελληνικής διανόησης «γαλλικών ιδεών».

της έλλειψης μορφωμένων στελεχών, το ελληνικό κράτος είχε απόλυτη ανάγκη όλους όσους είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό⁸⁴. Με αυτό τον τρόπο, ο Μάουρερ απαντούσε εμμέσως και σε επικρίσεις εναντίον της βαυαρικής Αντιβασιλείας που έκαναν λόγο για εύνοια υπέρ των ξένων και εναντίον των Ελλήνων όσον αφορά στην επιλογή των προσώπων που στελέχωναν τον κρατικό μηχανισμό, αλλά και για προσπάθεια αλλοίωσης του εθνικού χαρακτήρα και των εθνικών θεσμών των τελευταίων μέσα από την υιοθέτηση ξενόφερτων πρακτικών –επικρίσεις, δηλαδή, σαν αυτές που θα διατύπωνε με ιδιαίτερη σφοδρότητα ένα χρόνο μετά ο Τζωρτζ Φίνλεϋ⁸⁵:

84. «λαμβάνομένης υπ' όψει της καταστάσεως εις την οποίαν ευρίσκεται η μόρφωσις [Bildung: παιδεία] σήμερον εν Ελλάδι, οι Φαναριώται είναι εκ των μάλλον μορφωμένων και δυναμένων να χρησιμοποιηθούν, και κατ' ακολουθίαν επί πολύν ακόμη καιρόν καμμία κυβέρνησις δεν θα δυνηθή να σχηματισθή χωρίς αυτούς. Ο σκοπός λοιπόν πάσης μελλούσης κυβερνήσεως πρέπει να είναι μόνον αυτός: να τούς καταστήση δηλαδή αβλαβείς και συγχρόνως να χρησιμοποιή τας δυνάμεις των και τας ικανότητάς των», στο *ίδιο*, Β', § 246, σ. 29.

85. Ανάλογη της κριτικής την οποία θα ασκούσε ο Φίνλεϋ προς την πολιτική της βαυαρικής Αντιβασιλείας, και η οποία εξετάζεται αναλυτικά στο οικείο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου, ήταν και η κριτική που τής είχε ήδη ασκήσει ένας άλλος φιλέλληνας, ο Γερμανός λόγιος Friedrich Wilhelm Thiersch (1784-1860), μέσα από το έργο του με τον τίτλο *De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration*, 2 τόμοι, Λειψία: Brockhaus, 1833. Σύμφωνα με τον Κ. Ντίκοφφ, «Τις και Μάουρερ», σ. 51-52, ο οποίος τοποθετεί την αντίθεση μεταξύ Τις και Μάουρερ στο πλαίσιο της διαμάχης μεταξύ Τιμώ και Σαβινύ για την κωδικοποίηση του γερμανικού δικαίου, ο Μάουρερ διάκειται ευνοϊκότερα προς τις κανονιστικές θέσεις του Τιμώ, που προωθούσαν την εφαρμογή γενικών αφηρημένων αρχών στη διαμόρφωση των δικαιικών συστημάτων, ενώ ο Τις προς τις καθαρά ιστοριστικές αντιλήψεις του Σαβινύ, που επέμεναν στις εθνικές ιδιαιτερότητες κάθε λαού. Αντίθετα, ο Ν. Ι. Πανταζόπουλος, «Τις και Μάουρερ: Κοινωνικός ρεαλισμός και ιστορικός ρομαντισμός στο δίκαιο της αναγεννώμενης Ελλάδας», στο *Συμπόσιο στο Ινστιτούτο Goethe. Ο Φρίντριχ Τις και η γένεση του ελληνικού κράτους από την σκοπιά του 20ου αιώνα*, Αθήνα από 15 ως 17 Οκτωβρίου 1990, Αθήνα: Ινστιτούτο Goethe Αθηνών, 1991, σ. 25-42, αντιπαραβάλλει εν προκειμένω τον φιλελεύθερο ρεαλισμό του Τις με τον μεγαλοϊδεατικό ρομαντισμό του Μάουρερ. Αυτή η κάπως αντιφατική εικόνα είναι, κατά τη γνώμη μου, απόρροια της προσπάθειας να αναζητηθούν καθαρές διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των δύο Γερμανών στοχαστών, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα την παραγνώριση της ισχυρής έλξης, αφενός, που ασκούσαν οι ιστοριστικές ιδέες σε ολόκληρο το φάσμα της γερμανικής διανόησης της εποχής και των συνεπειών, αφετέρου, των σταδιακών «υποχωρήσεων» των ηγετών των δύο αρχικών θεωρητικών στρατοπέδων στο πλαίσιο της περί ης ο λόγος διαμάχης –υποχωρήσεων οι οποίες ευνόησαν τη διαμόρφωση πολλαπλών ενδιάμεσων στάσεων (βλ. σχετικά Α. Λαβράννου, «Thibaut και Savigny», ό.π.), όπως ήταν εκείνες τόσο του Τις όσο και του Μάουρερ.

Από τον φθόνον αυτόν, το μίσος αυτό εναντίον των ξένων, προέκυψε τώρα έν νέον, μέγιστον κακόν δι' αυτήν ταύτην την αναδιοργάνωσιν της χώρας, κακόν το οποίον αντιλαμβάνονται εξ άλλου οι λογικώτεροι των Ελλήνων υπό την παρούσαν κατάστασιν της αναπτύξεως [Bildung: της παιδείας], ότι δηλαδή το άπαντον της μορφώσεως το διδάσκουν μόνον οι ξένοι, και ότι μόνον αυτοί είναι εις θέσιν να μεριμνήσουν περί αυτού. Εννοείται όμως αφ' εαυτού ότι διά τούτου δεν καθιερούται κυριαρχία των ξένων και ότι η απαραίτητος παρουσία αυτών δεν θα διαρκέση εις την αιωνιότητα· κανείς άλλως τε εκ των Ελλήνων που αγαπούν την πατρίδα των δεν πιστεύει τούτο σοβαρώς. Μολονότι πολύς λόγος έγινε περί εθνότητος [Nationalität] κατά τον τελευταίον καιρόν, [...] η Ελληνική Εθνότης δεν είναι δυνατόν να καταβληθή, απ' εναντίας χρησιμεύει ως κύριος μοχλός δι' ό,τι πρόκειται ακόμη να δημιουργηθή⁸⁶.

Μιλώντας για τις τάξεις της ελληνικής κοινωνίας, ο Μάουρερ δεν κάνει ιδιαίτερη αναφορά στις επιμέρους πολιτισμικές (γλωσσικές και θρησκευτικές) ομάδες που κατοικούσαν στο ελληνικό βασίλειο της εποχής του, με την εξαίρεση των Καθολικών⁸⁷. Όσες φορές αναφέρεται ο Μάουρερ στους Καθολικούς πληθυσμούς που κατοικούν στο Ελληνικό Βασίλειο, σπεύδει να επισημάνει ότι βρίσκονται σε μια κατάσταση αντίθεσης, αν όχι σύγκρουσης, με τους Ορθόδοξους πληθυσμούς, όχι μονάχα για θρησκευτικούς αλλά και για κοινωνικούς και πολιτικούς λόγους, υπονοώντας μάλιστα ότι όσα καταλογίζουν οι Ορθόδοξοι στους Καθολικούς είναι πιθανότατα βάσιμα⁸⁸. Ως προτεστάντης δε, και παραπέμποντας μάλιστα στον Σλόσσερ, ο Μάουρερ εντοπίζει την αιτία αυτής της διαμάχης, αλλά και γενικότερα του Σχίσματος μεταξύ Ορθόδοξης και Καθολικής Εκκλησίας, εκεί όπου την εντόπιζε

86. Γ. Α. φον Μάουρερ, *Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις*, Β', § 248, σ. 35.

87. «Εν άλλο [ξένο] στοιχείον το οποίον συναντά τις και σήμερον ακόμη, χρονολογείται από την εποχήν των σταυροφοριών και της βενετικής κυριαρχίας. Είναι οι καθολικοί έποικοι εις πολλάς νήσους, κυρίως εν Τήνω, Σύρω, Νάξω και Σαντορίνη. Είναι οι μεγαλύτεροι γαιοκτήμονες –εξαιρέσει της Νέας Σύρου [= Ερμούπολης]–, οι πλουσιώτεροι κάτοικοι των νήσων εκείνων. Διά τούτο, και ένεκα της θρησκείας, υπάρχει ένας συνεχής υπόκωφος πόλεμος μεταξύ αυτών και των ελλήνων οι οποίοι ζουν πλησίον αυτών», στο *ίδιο*, Β', § 245, σ. 27.

88. «Κατά την έκρηξιν της ελληνικής επαναστάσεως αφυπνίσθη πάλιν το παλαιόν μίσος μεταξύ ελλήνων και λατίνων, το οποίον κατά τα προηγούμενα τελευταία έτη είχεν ευτυχώς τόσον κατευνασθή. Τούτο ετροφοδοτείτο και εμεγάλωνεν εκ του ότι οι λατίνοι, όχι μόνον ουδόλως μετείχαν του αγώνος, αλλά και διότι, όπως τουλάχιστον ούτοι γενικώς κατηγορούντο υπό των Ελλήνων, συνησπίσθησαν κρυφίως μετά της Ύψηλης Πύλης», στο *ίδιο*, Α', § 189, σ. 385.

και ο Έμερσον, στην απομάκρυνση δηλαδή της τελευταίας από τους θεσμούς και τα ήθη των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων, στην αλλοίωση με άλλα λόγια του χριστιανισμού από τον Πάπα –τον «επίσκοπο Ρώμης», όπως τον αποκαλεί χαρακτηριστικά– και τους «Λατίνους» γενικότερα:

η Ανατολική Εκκλησία ενέμεινε εις τους αρχικούς οργανισμούς και έθιμα της Χριστιανικής Εκκλησίας πιστότερον παρά η Ρωμαιο-καθολική τοιαύτη, η οποία από του ενάτου αιώνος ανύψωσε βαθμηδόν τον επίσκοπον Ρώμης εις ανωτάτην κεφαλήν της καθολικής χριστιανωσύνης. Η Ανατολική Εκκλησία [...] αντετάχθη εις τας προσπάθειάς της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. [...] Προ πάντων όμως από του 9ου και 10ου αιώνος διεξήχθη λυσώδης αγών μεταξύ [τους] [...] Οι Έλληνες και οι Λατίνοι [...] εμίσουν και κατεδίδωκαν αλλήλους⁸⁹.

Και στο ζήτημα, λοιπόν, της θρησκείας, και ιδιαίτερα στο ζήτημα του Σχίσματος και των σχέσεων της Ορθόδοξης-ανατολικής με την Καθολική-δυτική Εκκλησία, το έργο του Μάουρερ ερχόταν να εμπνεύσει τους Έλληνες λογίους της εποχής, παρέχοντάς τους ορισμένα από τα επιχειρήματα που θα κυριαρχούσαν στο πλαίσιο των ερμηνευτικών σχημάτων της εθνικής ιστορικής σχολής. Δεν είναι άλλωστε διόλου τυχαίο το γεγονός ότι οι περισσότεροι από τους ξένους ιστοριογράφους που θα ενέπνεαν τους Έλληνες ομολόγους τους προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση ήταν Προτεστάντες⁹⁰ και, ως εκ τούτου, είχαν πολλούς λόγους να τονίζουν τον ρόλο που διαδραμάτισε η σύγκρουση με την Καθολική Δύση στην ιστορική διαδρομή του ελληνικού έθνους.

Η γοητεία που άσκησε στον Παπαρρηγόπουλο και στη συνέχεια και σε άλλους Έλληνες ιστορικούς το έργο του Μάουρερ δεν εξαντλείται βέβαια

89. Στο ίδιο, Α', § 162, σ. 335-336.

90. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να αποτολμήσει την υπόθεση ότι η σταδιακή απομάκρυνση της ελληνικής διανόησης από την έλξη που ασκούσαν μέχρι τότε οι Γάλλοι στοχαστές, και η ίδια η Γαλλία ως χώρα που πρωτοπορούσε στις ευρωπαϊκές εξελίξεις, οφείλεται και σε αυτό τον παράγοντα: στο ότι, δηλαδή, από τη στιγμή κατά την οποία το ζήτημα των σχέσεων με τη Δύση καθίστατο ολοένα και πιο σημαντικό για την κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος του ελληνικού λαού, ήταν αναμενόμενο ότι, αργά ή γρήγορα, οι Έλληνες λόγιοι θα άρχιζαν να αναζητούν τα ερμηνευτικά τους σχήματα μακριά από τους Καθολικούς στο θρήσκευμα Γάλλους συγγραφείς που, με ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως αυτές που εξετάστηκαν στο τρίτο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου, δεν έδιναν την «πρέπουσα» σημασία στον ρόλο που διαδραμάτισε η Δύση ως προς την έλευση της οθωμανικής κατάκτησης.

σε καθαρά ιστοριογραφικά ζητήματα. Για τον Παπαρρηγόπουλο ιδίως, ο Μάουρερ ήταν πιθανότατα το πρότυπο όχι βέβαια του φιλόσοφου-βασιλιά, αλλά του ιστοριογράφου στην εξουσία, που είχε τη δυνατότητα να βασίζει πάνω στα συμπεράσματα που εξήγε από τη μελέτη του ιστορικού υλικού την πολιτική την οποία σχεδίαζε και την οποία εφαρμόζε σε κρίσιμους τομείς της δημόσιας ζωής. Το πρότυπο αυτό άσκησε ιδιαίτερη έλξη στον Παπαρρηγόπουλο, όση κατά κάποιον τρόπο τού άσκησε και εκείνο του Γάλλου ιστοριογράφου και πολιτικού Φρανσουά Γκυζό, και μπορούμε να πούμε ότι καθόρισε εν πολλοίς τον τρόπο με τον οποίο θα αντιλαμβανόταν τον ρόλο του εθνικού ιστοριογράφου, παρά το γεγονός ότι η παρουσία του στα δημόσια πράγματα ποτέ δεν υπήρξε ανάλογη εκείνης ενός Μάουρερ ή ενός Γκυζό⁹¹.

Ο Μάουρερ λειτούργησε ως πρότυπο και προς την κατεύθυνση του τρόπου με τον οποίο θα έπρεπε, κατά τον Παπαρρηγόπουλο, να συνταχθεί η ιστορία του ελληνικού έθνους: στηριζόμενη δηλαδή στα δεδομένα των ιστορικών πηγών, κατά τις διδαχές ενός Ράνκε, με τη «φιλοσοφική έποψη» της πορείας του ελληνισμού να υποτάσσεται σε αυτά τα δεδομένα, να λειτουργεί ουσιαστικά ως προς αυτά επικουρικά. Οι ιστορικοί που εκτιμούσε ο Μάουρερ θα ήταν λίγο-πολύ αυτοί που θα προτιμούσε και ο Παπαρρηγόπουλος: ειδικά οι Έμερσον, Τσινκάιζεν, Ρίζος Νερουλός και Βιλλμαίν θα αποτελούσαν κεντρικές μορφές στη σχετική γενεαλογία που θα διαμόρφωνε ο Έλληνας εθνικός ιστοριογράφος. Οι όποιες διαφορές στις προτιμήσεις τους θα ήταν κατά βάση προϊόν των διαφορετικών συγκυριών: ο Φαλλμεράυερ δεν θα μπορούσε ποτέ να συγχωρεθεί για τις αμαρτίες του από τους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς, όποια και αν ήταν η συμβολή του στη μελέτη της βυζαντινής περιόδου σε καθαρά επιστημονικό επίπεδο, ενώ, σε αντίθεση με τον Μάουρερ, οι Έλληνες ιστορικοί δεν θα είχαν ιδιαίτερο πρόβλημα να εντάξουν στη γενεαλογία των

91. Αναφέρομαι αποκλειστικά και μόνο στο γεγονός ότι ο Παπαρρηγόπουλος ποτέ δεν κατέλαβε υψηλά πολιτικά αξιώματα, διότι, κατά τα άλλα, η συμβολή του στην προώθηση των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων, έστω από το διπλωματικό παρασκήνιο, υπήρξε κάτι παραπάνω από σημαντική· βλ. σχετικά Σπ. Καράβας, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του ελληνισμού (1876-1878)», *Τα Ιστορικά*, τ. 19, τχ. 36 (Ιούνιος 2002), σ. 23-74, και, τ. 20, τχ. 38 (Ιούνιος 2003), σ. 49-112· του ιδίου, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», στο, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2000). Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας* (Αθήνα 29/10 – 3/11 2002), 2 τόμοι, Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2004, Α', σ. 149-169.

αναφορών τους ακόμη και ακραιφνείς φιλελεύθερους στοχαστές, όπως ήταν ο Τζωρτζ Φίνλεϋ, εφόσον το έκριναν απαραίτητο, ελλείψει δηλαδή ικανοποιητικότερων αναφορών τύπου Ντρούζεν, και μέχρις ότου πάψουν να το θεωρούν απαραίτητο.

Τέλος, η συμβολή του Μάουρερ στη διαμόρφωση του ελληνικού εθνικού αφηγήματος εντοπίζεται και στην υποδοχή που αυτός επεφύλαξε σε παλαιότερα ερμηνευτικά σχήματα, επιβάλλοντάς τα κατά κάποιο τρόπο, ένεκα της θέσης του, στην αθηναϊκή τουλάχιστον διανόηση· διότι, βέβαια, τα πράγματα θα ήταν αρκετά διαφορετικά με τον Επτανήσιο Σπ. Ζαμπέλιο, και γενικά τους ανθρώπους που έμειναν μακριά από το αθηναϊκό πνευματικό κατεστημένο, το οποίο είχε αρχίσει να διαμορφώνεται από τις μέρες που ο Μάουρερ είχε τη δυνατότητα να σχεδιάζει ποιος θα διδάξει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και ποιος θα στελεχωσει τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου. Μιλώ εν προκειμένω για αντιλήψεις όπως εκείνη του Σουαζέλ-Γκουφιέ, η οποία, αφού είχε ήδη διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των ερμηνευτικών σχημάτων που κυριάρχησαν στο πλαίσιο της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για την Επανάσταση της περιόδου 1821-1832, ερχόταν τώρα να παράσχει ορισμένα από τα επιχειρήματα γεωπολιτικής σημασίας τα οποία θα συνόδευαν τη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας. Κυρίως όμως, πρόκειται για το ερμηνευτικό σχήμα του Ρίζου Νερουλού το οποίο, ως ένα βαθμό, επέβαλε ο Μάουρερ με τις εγκωμιαστικές αναφορές του. Θεωρώ δηλαδή ότι, έτσι και αλλιώς, οι Έλληνες εθνικοί ιστορικοί, ακόμη και αν δεν είχαν την πρόθεση να αναγνωρίσουν τη συμβολή του Φαναριώτη λογίου στη νέα ανάγνωση των γεγονότων που είχαν οδηγήσει στην ίδρυση του ελληνικού κράτους, ακόμη και αν είχαν διαφωνίες ως προς τον τρόπο με τον οποίο ο Ρίζος Νερουλός και ο Μάουρερ αποτιμούσαν τον ρόλο συγκεκριμένων προσωπικοτήτων στη θετική έκβαση του Αγώνα για την Ανεξαρτησία, δεν μπορούσαν να αγνοήσουν τη βασική ιδέα στην οποία στηριζόταν το εν λόγω ερμηνευτικό σχήμα: η αντίληψη ότι οι Έλληνες λειτούργησαν ως «κράτος εν κράτει» από την επομένη της οθωμανικής κατάκτησης και ότι, κατά συνέπεια, η ίδρυση του ελληνικού κράτους είχε νομοτελειακό χαρακτήρα και είχε εν πολλοίς επιβληθεί από τη Θεία Πρόνοια –αντίληψη, ειδικά ως προς την τελευταία της διάσταση, όχι και τόσο ξένη προς τις ιδέες των ανθρώπων που είχαν συμμετάσχει από υπεύθυνες θέσεις στη διεξαγωγή του Αγώνα– ήταν αυτή που, ουσιαστικά, θα παρείχε στο νεοσύστατο αυτό που είχε απόλυτα ανάγκη: τον

ιδρυτικό του μύθο. Και με δεδομένο αυτό τον ιδρυτικό μύθο, μπορούσαν κάλλιστα, αν δεν όφειλαν, να ενταχθούν στο σχετικό *discours* και απόψεις περί του πόσα ακόμη δεν είχαν κάνει οι Έλληνες για τη δόξα της πατρίδας τους –εξαιτίας της προσκόλλησής τους στα κατορθώματα και, κυρίως στους θεσμούς των πατέρων τους–, σε απόψεις δηλαδή σαν αυτές που ανέπτυξε ο Μάουρερ και θα υιοθετούσε εξολοκλήρου ο Παπαρρηγόπουλος εν είδει μιας κινδυνολογίας προς γνώση και συμμόρφωση του έθνους και των πολιτικών ανδρών του⁹².

92. Βλ. ενδεικτικά εδώ σ. 533-534.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΣΥΠΡΙΕΝ ΡΟΜΠΕΡ: ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ,
ΤΗΣ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ
ΤΩΝ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΙΤΗΜΑΤΩΝ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΛΥΤΡΩΤΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

ΣΥΠΡΙΕΝ ΡΟΜΠΕΡ: ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΤΗΣ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΑΙΤΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΑΛΥΤΡΩΤΙΣΜΟΥ

Το κεφάλαιο αυτό είναι αφιερωμένο σε ένα Γάλλο στοχαστή του οποίου τα κείμενα παραπέμπουν από πολλές απόψεις σε εκείνα του Σουαζέλ-Γκουφιέ, παρά τις διαφορές που δεν μπορούν παρά να υφίστανται μεταξύ έργων που τα χωρίζουν εξήντα ολόκληρα χρόνια. Κοινό χαρακτηριστικό των δύο συγγραφέων είναι η ένταξη των αντιλήψεών τους περί της Ελλάδας σε έναν ευρύτερο στοχασμό για το μέλλον της ευρωπαϊκής ηπείρου, και κυρίως για το μέλλον του Ανατολικού Ζητήματος. Και στους δύο, οι όποιες σκέψεις διατυπώνονται περί του ιστορικού παρελθόντος των νεότερων Ελλήνων έρχονται να αιτιολογήσουν προτάσεις για το παρόν και το μέλλον των τελευταίων, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης γεωπολιτικής ανάλυσης για την περιοχή της νοτιοανατολικής –και γενικότερα της ανατολικής, στην περίπτωση του Συπριέν Ρομπέρ– Ευρώπης. Για τον περί ου ο λόγος Γάλλο στοχαστή, ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, στο Προοίμιο της Εισαγωγής του στα *Δημοτικά Άσματα*, έγραφε τα εξής ενθουσιώδη:

Εσχάτως δε ο φιλέλλην Cyprien Robert εν τινι διατριβή επιγραφομένη “Ο Ελληνοσλαβικός κόσμος” διεξερχόμενος την τύχην και την ιστορίαν της Ανατολής, κηρύττει πρώτην ταύτης και κυρίαν εθνικότητα τον Ελληνισμόν [...] υπερασπίζεται και καταδεικνύει τα ιερά δικαιώματα αυτής. Αλλά δυστυχώς ο φιλέλλην δεν έρριψε πάρεξ τον σπόρον του νοήματός του εις τρεις ή τέσσερας ωραιότητας σελίδας του πονήματος! [...] αρχίζουν επί τέλους οι Ευρωπαίοι να μεταπειθώνται περί ημών και να μεταπειρώνται περί της ιστορίας μας¹.

Ποιος είναι όμως αυτός ο «φιλέλληνας» συγγραφέας για τον οποίο εκφραζόταν με τόσο ενθουσιασμό ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος; Η αλήθεια είναι

1. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, σ. 28.

ότι γνωρίζουμε πάρα πολύ λίγα πράγματα για τη ζωή του Cyprien Robert²: Γεννήθηκε στη γαλλική πόλη Ανζέρ, το 1807, και δίδασκε στο Collège de France, στο διάστημα 1845-1857, ως εντεταλμένος καθηγητής των σλαβικών λογοτεχνιών και γλωσσών, θέση στην οποία είχε διαδεχθεί τον γνωστό Πολωνό εθνικό ποιητή Άνταμ Μικίεβιτς (1798-1855)³. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο τι συνέβη στον Συπριέν Ρομπέρ μετά το 1857, χρονιά κατά την οποία εξαφανίστηκε τελείως από τη δημόσια ζωή. Η επικρατέστερη, ακόμα και σήμερα, άποψη είναι ότι μετέβη και, αργότερα, πέθανε στην Αμερική, έχοντας ακολουθήσει τον φίλο του Βικτόρ Κονσιντεράν, προκειμένου να ζήσουν σε μια από τις πολλές κοινότητες που είχαν ιδρύσει εκεί οπαδοί του ουτοπικού σοσιαλισμού των Ετιέν Καμπέ⁴ και Σαρλ Φουριέ⁵. Ποτέ όμως αυτή η υπόθεση δεν μπόρεσε να τεκμηριωθεί με συγκεκριμένα στοιχεία.

Σύμφωνα με τον Εζεκιέλ Ανταμόβσκι⁶, ο οποίος έχει μελετήσει διεξοδικά την εικόνα της ευρωπαϊκής Ανατολής στους δυτικούς λογίους του 18ου και 19ου αιώνα, ο Συπριέν Ρομπέρ, πριν καταστεί ειδικός περί του σλαβικού κόσμου, ανήκε, από τη δεκαετία του 1830, στον κύκλο των οπαδών του Καθολικού κληρικού Λαμενναί⁷, γνωστού αποστόλου των ιδεών ενός φιλελεύθερου καθολικισμού και μακρινού προγόνου του ιδεολογικού ρεύματος της χριστιανικής δημοκρατίας. Το συγκεκριμένο πνευματικό περιβάλλον προωθούσε την ιδέα μιας κοινωνικής αναγέννησης που θα βασιζόταν σε μια νέα ερμηνεία του Καθολικού δόγματος. Το σχέδιο του Λαμενναί, που αποσκοπούσε επίσης στη διαμόρφωση ενός πιο καλλιεργημένου κλήρου, ο οποίος θα ήταν σε θέση να κατανοήσει καλύτερα τις ανάγκες του σύγχρονου κόσμου, έφερε τον τίτλο «Ιερά Σύνοδος του

2. Βλ. πρόχειρα A. Dantès, *Dictionnaire biographique et bibliographique, alphabétique et méthodique, des hommes les plus remarquables dans les lettres, les sciences et les arts, chez tous les peuples, à toutes les époques*, Παρίσι: Boyer et Cie, 1875, σ. 864.

3. Πβ. W. Lednicki, «Mickiewicz at the College de France, 1840-1940», *Slavonic Year-Book. American Series*, τ. 1 (1941), σ. 149-172.

4. Étienne Cabet (1788-1856).

5. Charles Fourier (1772-1837).

6. Βλ. E. Adamovsky, «Russia as a Space of Hope», σ. 435-438, όπου και πολύτιμα στοιχεία για τον βίο και τη δράση του Συπριέν Ρομπέρ. Για το έργο του Ρομπέρ, από μια διαφορετική οπτική γωνία, πβ. M. Miliori, «The Slavs, the Greeks and Europe before “Balkanism”; The case of Cyprien Robert», *Αδημοσίευτη ανακοίνωση στο συνέδριο με θέμα Balkans: Readings and Reflections*, που διοργάνωσε το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (Θεσσαλονίκη, 4-6 Ιουνίου 2004).

7. Hugues-Félicité Robert de Lamennais (1782-1854).

Αγίου Πέτρου (Congrégation de Saint-Pierre)». Στο εσωτερικό αυτού του κύκλου λογίων, ιδιαίτερη έμφαση δινόταν σε ορισμένες από τις ιδέες των Μπονάλντ⁸ και ντε Μαιστρ⁹, των απολογητών δηλαδή του Παλαιού Καθεστώτος, και κυρίως σε εκείνες που ήθελαν το άτομο να μην αποτελεί τη βάση του κοινωνικού φαινομένου, αφού η κοινωνία υφίσταται πάντοτε πριν από τα άτομα (απόρριψη των θεωριών του κοινωνικού συμβολαίου). Επίσης, ο κύκλος αυτός δεν θεωρούσε τη θρησκεία ως έναν απλό κοινωνικό θεσμό, αλλά ως τη βάση κάθε κοινωνίας, κάθε κοινωνικού δεσμού.

Από μια άλλη άποψη ωστόσο, ο ίδιος κύκλος, απομακρυνόμενος κάπως από τις ιδέες των Γάλλων νοσταλγών του Παλαιού Καθεστώτος, οραματιζόταν μια εκ νέου θεμελίωση της χριστιανικής θρησκείας, που θα απαντούσε στις προκλήσεις των νέων καιρών. Σε κάθε περίπτωση πάντως, αυτό το όραμα λειτουργούσε ως εναντίωση στις ορθολογιστικές και ατομικιστικές παραδόσεις που κυριαρχούσαν στον δυτικό κόσμο, και ευνοούσε μια ορισμένη επιστροφή σε έναν «πρωταρχικό χριστιανισμό (christianisme primitif)», δηλαδή μια επιστροφή στις καταβολές της χριστιανικής θρησκείας. Πάνω λοιπόν στο πρότυπο των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων της Ανατολής, οι οπαδοί του εν λόγω κύκλου είχαν αναπτύξει την ουτοπία ενός κοινωνικού βίου που θα ήταν απαλλαγμένος από ό,τι αλλοτρίωνε τα νεότερα πνεύματα –ενός βίου θεμελιωμένου πάνω στην απλότητα των κοινωνικών αναγκών και την αδελφική συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων. Θεωρώ ότι, αν και ο Συπριέν Ρομπέρ απομακρύνθηκε από μια ορισμένη στιγμή και έπειτα από αυτό τον κύκλο λογίων, οι ιδέες του δεν έπαψαν ποτέ να απηχούν κάποιες από τις πεποιθήσεις που διέκριναν το συγκεκριμένο –εξαιρετικά εκλεκτικιστικό, όπως είναι φανερό– πνευματικό ρεύμα, γεγονός που καθιστά εξάλλου ερμηνεύσιμη και την πιθανή (αλλά όχι βέβαιη, όπως προανέφερα) κατοπινή προσχώρησή του σε κάποια χριστιανοσοσιαλιστική κοινότητα Ευρωπαίων μεταναστών στην Αμερική.

Οι τρεις-τέσσερις σελίδες για τις οποίες μιλούσε ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, για να ξαναγυρίσω σε όσα μάς απασχολούν εδώ, προέρχονταν από μια σειρά πολυσέλιδων άρθρων που ο Ρομπέρ είχε δημοσιεύσει στο γαλλικό περιοδικό *Revue des deux mondes*¹⁰, και που υποστήριζαν με πολύ ένθερμο

8. Louis de Bonald (1754-1840).

9. Joseph de Maistre (1753-1821).

10. Αργότερα, τα καθαρά σλαβολογικού ενδιαφέροντος κείμενα του Ρομπέρ που είχαν δημοσιευθεί στο εν λόγω περιοδικό επανεκδόθηκαν σε αυτόνομους τόμους: βλ. C. Robert, *Les Slaves de Turquie. Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares*.

τρόπο τα αλυτρωτικά ιδεώδη των λαών της ανατολικής και της νοτιοανατολικής Ευρώπης –τους οποίους ενέτασσε σε ό,τι ο ίδιος αποκαλούσε «ελληνο-σλαβικό κόσμο» ή «ελληνο-σλαβική φυλή»– έναντι της αυστρο-ουγγρικής, της ρωσικής και της οθωμανικής αυτοκρατορίας:

Η αρκετά ομαλή οροσειρά της Ροδόπης [...] χωρίζει το ελληνικό από το σλαβικό τμήμα της αυτοκρατορίας της Ανατολής. Αλλά πολυάριθμες και μεγάλες κλεισούρες διασχίζουν αυτή την οροσειρά· περνώντας μέσα από αυτά τα ανοίγματα, οι δύο φυλές δεν μπορούν να αποφύγουν η μια την άλλη. [...] Οι δύο μεγάλες φυλές είναι λοιπόν χωρίς φυσικά σύνορα και συναντιούνται, σαν να λέμε, σε κάθε βήμα που κάνουν¹¹.

οι μεγάλες εδαφικές υποδιαιρέσεις [της ελληνο-σλαβικής χερσονήσου] ανέρχονται σε πέντε: στον νότο, [βρίσκεται] η Ρούμελη, που περιλαμβάνει ολόκληρη τη χώρα των Ρωμίων ή Ελλήνων· στα δυτικά, προς την Αδριατική, οι τρεις επαρχίες, οι λεγόμενες της Αλβανίας· στα βορειοδυτικά, οι τεράστιες περιοχές που σχημάτιζαν κάποτε το σερβικό βασίλειο και που είναι σήμερα γνωστές με τα ονόματα Ερζεγοβίνη, Μαυροβούνιο, Βοσνία, Κροατία και Σερβία· στα ανατολικά, τα πολυάριθμα πασαλίκια του παλαιού βουλγαρικού κράτους που κείτονται κατά μήκος της Μαύρης Θάλασσας και του Δούναβη· τέλος, από την άλλη πλευρά αυτού του ποταμού, η μεγάλη περιοχή που ονομάζεται Μολδαβία και Βλαχία [...] Αυτά τα πέντε τμήματα της ευρωπαϊκής Τουρκίας, που είναι χωρισμένα μεταξύ τους κατά τρόπο τόσο φυσικό που καμία δύναμη δεν μπόρεσε και δεν θα μπορέσει ποτέ να τα συγχωνεύσει σε ένα, κατέχονται από πέντε εθνότητες, που έχουν όλες τους την ίδια σχεδόν δύναμη, αλλά όπου κυριαρχεί αριθμητικά η σλαβική φυλή¹².

Αν κάποτε οργανωνόταν σθεναρά στη χερσόνησο μια ελληνο-σλαβική ομοσπονδία, η Αυστρία θα έχανε την εξουσία που έχει πάνω σε λαούς που δεν τής ανήκουν. [...] Έτσι θα πλήτταμε [και] την εγκαθίδρυση αυτής της τερατώδους ελληνο-σλαβικής αυτοκρατορίας που ονειρεύεται η [Αγία] Πετρούπολη¹³.

Επρόκειτο για μια καθαρά γεωπολιτική ανάλυση των ιστορικών,

Leurs ressources, leurs tendances, 2 τόμοι, Παρίσι: Passard, 1844· του ιδίου, *Les Deux Panславismes, situation actuelle des peuples slaves vis-à-vis de la Russie*, Λειψία: L. Michelsen, 1847· του ιδίου, *Le Monde slave. Son passé, son état présent et son avenir*, 2 τόμοι, Παρίσι: Passard, 1852.

11. C. Robert, «Le monde gréco-slave. État actuel, mœurs publiques et privées des peuples de la péninsule», *Revue des deux mondes*, τ. XXIX (1842), σ. 380-430, σ. 385-386.

12. Στο ίδιο, σ. 390.

13. Στο ίδιο, σ. 382-383.

πολιτικών, πληθυσμιακών και οικονομικών δεδομένων της ευρύτερης περιοχής, η οποία στόχευε στην αναθεώρηση της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής για το Ανατολικό Ζήτημα –ζήτημα που ο Ρομπέρ θεωρούσε ότι δεν περιοριζόταν στο τι μέλλει γενέσθαι με την οθωμανική αυτοκρατορία. Κατά τον ίδιο, η Γαλλία όφειλε να υιοθετήσει, με τη μεγαλύτερη δυνατή συνέπεια, την «αρχή των εθνοτήτων (principe des nationalités)»¹⁴, να στηρίξει σε διπλωματικό επίπεδο τα δικαιώματα όλων των εθνών που επιθυμούσαν να αποσχιστούν από τις μεγάλες πολυεθνικές αυτοκρατορίες της εποχής, οι οποίες εμποδίζαν την αυτόνομη ανάπτυξή τους σε πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο, όχι μονάχα διότι αυτό επέτασσαν τα φιλελεύθερα και ανθρωπιστικά ιδανικά της αλλά και διότι αυτό υπαγόρευαν τα γεωπολιτικά και εμπορικά της συμφέροντα:

Η Γαλλία οφείλει να έχει σε αυτό το μεγάλο έργο της αναγέννησης [των ελληνοσλαβικών λαών] τον κύριο ρόλο. Αυτή η οποία ευνοεί παντού την ανάπτυξη των εθνοτήτων οφείλει να ενδιαφερθεί επιτέλους για εκείνες της ελληνο-σλαβικής Ανατολής. Αλλά εδώ και καιρό η Γαλλία δεν ασχολείται παρά μονάχα με την τουρκική και την αραβική Ανατολή· αγνοεί σε βάθος τους Ευρωπαίους ραγιάδες, οι οποίοι κατέχουν εντούτοις τα κλειδιά της Ινσταμπούλ. [...] Αμέτρητα πλεονεκτήματα θα έχει ωστόσο η Γαλλία ως ανταμοιβή για τη στήριξη που θα παράσχει στους Ελληνο-Σλάβους. Η νέα οργάνωση της χριστιανικής Ανατολής θα έχει ως πρώτη συνέπεια το ψυχορράγημα του αγγλικού εμπορίου στην Τουρκία και την απώθηση της ρωσικής δράσης προς περιοχές της Ασίας. Ένα μεγάλο μέρος του εμπορίου και της μεταφορικής κίνησης μεταξύ Ανατολής και Ευρώπης, που τώρα διεξάγεται από τη Γερμανία, θα αναπροσανατολιστεί προς τον νότο, και θα το μοιραστούν οι εφοπλιστές της Ιταλίας και της Μασσαλίας. Είναι φανερό ότι από τη στιγμή κατά την οποία [...] τα ελληνο-σλαβικά κράτη θα διαθέτουν αυτόνομη διοίκηση, και δεν θα είναι πλέον υποχρεωμένα να υφίστανται τις εμπορικές συνθήκες που επιβάλλει στην Τουρκία η Αγγλία [...] θα ευνοούν αυτούς οι οποίοι, κομίζοντάς τους όλα τα βιομηχανικά είδη που είναι απαραίτητα στη χερσόνησο, θα τούς προσφέρουν ταυτόχρονα τις πιο επικερδείς διεξόδους στη δική τους βιομηχανία. Σε αυτή την περίπτωση, η Αυστρία, η οποία εκμεταλλεύεται τη μισή ευρωπαϊκή Τουρκία, θα πρέπει σύντομα να παραχωρήσει ένα μεγάλο κομμάτι των κερδών της στη Γαλλία¹⁵.

14. C. Robert, «Les deux panslavismes. Situation actuelle des peuples slaves vis-à-vis de la Russie», *Revue des deux mondes*, Νέα Σειρά, τ. XVI (1846), σ. 452-483, σ. 478.

15. C. Robert, «Le monde gréco-slave. État actuel», σ. 427. Πβ. «τα πλούτη της Ινδίας έχουν τρεις φυσικές οδούς για να εισρέουν στην Ευρώπη: στον νότο και τον βορρά

Βοηθώντας την Ύψηλή Πύλη στις προσπάθειές της να επιτύχει ένα συγκεντρωτισμό που είναι ωστόσο αδύνατος, μακριά από το να ενισχύουμε την ευρωπαϊκή σταθερότητα, ακολουθούμε ακριβώς τον δρόμο που θα φέρει σε τούτη τη γη Ρώσους, Αυστριακούς και Άγγλους, αρχικά ως αρωγούς των Τούρκων ενάντια στις αδιάκοπες εξεγέρσεις των ραγιάδων και στη συνέχεια ως οριστικούς αφέντες της χώρας¹⁶.

Ο Ρομπέρ κατηγορούσε τη γαλλική εξωτερική πολιτική για υπερβολική εξάρτηση από τη γραμμή που χάρασσε η αγγλική διπλωματία, και κατά συνέπεια για υπερβολική παθητικότητα απέναντι στις κινήσεις της βρετανικής αυτοκρατορίας· εξαιτίας όλων αυτών, όπως θεωρούσε, η χώρα του κινδύνευε να χάσει το τρένο των γεωπολιτικών εξελίξεων και να δει τον ρόλο της στην περιοχή να συρρικνώνεται, τόσο σε πολιτικό όσο και σε καθαρά οικονομικό επίπεδο. Κατά τη γνώμη του, η λύση ήταν να διαδραματίσει η Γαλλία τον ρόλο του «προστάτη» των ελληνο-σλαβικών λαών, πλειοδοτώντας έναντι όλων των άλλων Μεγάλων Δυνάμεων ως προς τούτο και υπερβαίνοντας τόσο τα στερεότυπα της ευρωπαϊκής διπλωματίας σχετικά με την πρόσδεση αυτών των λαών στο άρμα της Ρωσίας όσο και εκείνα της φιλελεύθερης κοινής γνώμης αναφορικά με τον αντιδραστικό και δουλοπρεπή χαρακτήρα τους:

Όλα όσα χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες της Ευρώπης διακρίνουν επίσης και τον ελληνο-σλαβικό κόσμο [...] με μια λέξη, η ρυθμιζόμενη από τον νόμο ελευθερία. Αν θα οφείλαμε να προσάψουμε ένα ελάττωμα στους Ελληνο-Σλάβους, αυτό δεν θα ήταν ασφαλώς η δουλική υπακοή, αλλά αντίθετα ένας απερίσκεπτος ζήλος στο κυνήγι της ανεξαρτησίας. Οι Έλληνες και οι Πολωνοί αυτού του αιώνα το απέδειξαν υπερβολικά ξεκάθαρα. Ποιος πόλεμος χειραφέτησης μπορεί να συγκριθεί με αυτόν της Ελλάδας; Ποιος πολιτισμένος λαός έκανε περισσότερα για να είναι ελεύθερος [...] από τους Έλληνες; Καμία ίσως επανάσταση δεν προσέφερε στον ίδιο βαθμό με την ελληνική επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 την αξιοθαύμαστη σύμπραξη όλων των δυνάμεων, όλων των

την Ερυθρά και τη Μαύρη Θάλασσα και ανάμεσα σε αυτές το Αιγαίο πέλαγος ή Αρχιπέλαγος. Από αυτές τις τρεις μεγάλες δεξαμενές του εμπορίου, η Αγγλία έχει σφετεριστεί τη μία, οι Έλληνες προσβλέπουν νομίμως στο να καταλάβουν τη δεύτερη, ενώ η Αυστρία και η Ρωσία ερίζουν, εις βάρος των Σλάβων του νότου, για την κατοχή της τρίτης. Αν αυτό το τελευταίο κανάλι πέσει αποκλειστικά στα χέρια της Αυστρίας, το εμπόριο ολόκληρου του γαλλικού βορρά θα μετατραπεί εξ αυτού του γεγονότος σε απλό εξάρτημα του δικού της», στο ίδιο, σ. 428.

16. Στο ίδιο, σ. 392-393.

τάξεων του έθνους για έναν και τον αυτόν σκοπό. [...] Η φιλελεύθερη τάση των Ελληνο-Σλάβων είναι λοιπόν ένα αδιαμφισβήτητο γεγονός¹⁷.

Η Γαλλία συνεχίζει εσφαλμένα να βλέπει στους μουσουλμάνους τους μοναδικούς θεματοφύλακες του ανατολικού πολιτισμού· δεν τούς αναλογεί όμως παρά το ήμισυ αυτής της ευγενούς κληρονομιάς, και μάλιστα το πιο αδύναμο ήμισυ. [...] Δεν πρέπει να προσδοκούμε τα πάντα από μερικά εκατομμύρια Τούρκους, αλλά να προσδοκούμε κάτι περισσότερο από τις δύο μεγάλες φυλές [των Ελλήνων και των Σλάβων], τις τόσο θαυμαστά προικισμένες, οι οποίες είναι η ψυχή τριών αυτοκρατοριών, της οθωμανικής, της ρωσικής και της αυστριακής, και μετέδωσαν τις διαλέκτους, τα ήθη, την κοινωνική σκέψη και, εν μέρει, τις θρησκευτικές τους ιεροτελεστίες σε εκατό εκατομμύρια Ευρωπαίους, συμπεριλαμβανομένων και των μικρών ξένων φύλων που έχουν λίγο-πολύ συγχωνευθεί στο τεράστιο σώμα στο οποίο εγκλείονται. Θα έπρεπε να ασχοληθούμε περισσότερο με τους Σέρβους, τους Ιλλυριούς [...] τους Μολδοβλάχους [...] τους Βούλγαρους [...] Πρέπει η Γαλλία να αγνοήσει τη σπουδαία πολιτική και λογοτεχνική δραστηριότητα [αυτών των λαών], η οποία, μην έχοντας άλλο φάρο παρεκτός από τη Ρωσία, απειλεί να παρασύρει υπό την επιρροή της τελευταίας το ήμισυ της παλαιάς Τουρκίας και το ένα τέταρτο της Μεσογείου¹⁸;

Στην Ανατολή, ο ελληνικός πολιτισμός κυριαρχεί άμεσα στη ζώνη μεταξύ της Τεργέστης και της Βάρνας· αλλά υπό την επιρροή του βρίσκεται επίσης ολόκληρο το τμήμα της Ευρώπης που εκτείνεται από τις Καρνικές Άλπεις μέχρι τις οροσειρές των Ουραλίων. Εκεί βρίσκεται ο κόσμος τον οποίο μπορούμε να αποκαλέσουμε ελληνο-σλαβικό, επειδή δύο φυλές, οι Έλληνες και οι Σλάβοι, δεσπόζουν εκεί συνεχώς¹⁹.

Για να διαδραματίσει ένα τέτοιο ρόλο ωστόσο, η Γαλλία χρειαζόταν πρώτα να αποκτήσει μια πολύ καλύτερη γνώση όλων όσα αφορούσαν στο ιστορικο-κοινωνικό και πολιτισμικό ποιόν αυτών των λαών –μια γνώση την οποία ερχόταν λοιπόν να κομίσει ο ίδιος ο Ρομπέρ:

Το ζήτημα των ελληνο-σλαβικών φυλών είναι το κεντρικό θέμα του ανατολικού ζητήματος. Αν καταφέρουμε να απαλλάξουμε αυτούς τους λαούς από τη διπλή πίεση της Ρωσίας και της Αγγλίας, να οργανώσουμε μεταξύ αυτών

17. C. Robert, «Le monde gréco-slave. Le système constitutionnel et le régime despotique dans l'Europe orientale», *Revue des deux mondes*, Νέα Σειρά, τ. IX (1845), σ. 409-450, σ. 410-411.

18. C. Robert, «Le monde gréco-slave. État actuel», σ. 381-382.

19. Στο ίδιο, σ. 380-381.

σημαντικές ηγεμονίες και στρατιωτικές δυνάμεις, η θέση της Γαλλίας θα μεταβληθεί εξολοκλήρου και, εξ αυτού και μόνου του γεγονότος, από αμυντική μπορεί να γίνει επιθετική έναντι της Αγγλίας και της Ρωσίας. Αλλά για να συνδράμουμε την ανασύσταση λαών, πρέπει να γνωρίζουμε το πνεύμα τους, τους κοινωνικούς τους τύπους, τις συμπάθειες και τις αντιπάθειές τους. Και, ένεκα μιας περίεργης μοίρας, η Γαλλία έχει για την κατάσταση των εθνών που περιβάλλουν τη Μεσόγειο και τη Γερμανία εξ ανατολών, και που θα μπορούσαν, σε περίπτωση πολέμου, να τής φανούν πολύ χρήσιμα, αντιλήψεις πολύ λιγότερο ακριβείς από ό,τι για την κατάσταση της Ινδίας και της Αμερικής²⁰.

Ο Ρομπέρ αναγνώριζε, όπως και πολλοί άλλοι Ευρωπαίοι ομολογοί του εκείνη την εποχή, ότι ο τσαρισμός ήταν ο σπουδαιότερος αντίπαλος για τον ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό: «αν και εφόσον θριάμβευε ο τσαρικός πανσλαβισμός, οι ίδιες του οι αρχές θα επέβαλαν να λειτουργήσει ανασχετικά ως προς την άνθηση της ελευθερίας στην υπόλοιπη Ευρώπη»²¹. Αμφισβητούσε όμως τόσο τις προθέσεις όσο και τα επιχειρήματα εκείνων που ταύτιζαν τα συμφέροντα των υπόλοιπων σλαβικών λαών καθώς και του ελληνικού έθνους με εκείνα του «ρωσικού πανσλαβισμού», τον οποίο θεωρούσε ως συνώνυμο του ρωσικού επεκτατισμού:

Σε γενικές γραμμές, ολόκληρη η πολιτική της Γαλλίας έναντι της ανατολικής Ευρώπης υπήρξε μέχρι τώρα εξόχως αναποφάσιστη, για να μην πω ανύπαρκτη. Φοβόμαστε μήπως ευνοήσουμε τη Ρωσία, ακολουθώντας τον δρόμο στον οποίο προσποιείται ότι βαδίζει, και προσδενόμαστε στο άρμα της Αγγλίας. Συγγραφείς προσπαθούν να αποδείξουν ακόμα και ότι πρέπει να εμποδίσουμε όσο το δυνατόν περισσότερο την ανάπτυξη των Σλάβων και των Ελλήνων, με το πρόσχημα ότι είναι φίλοι των Ρώσων. [...] Δεν θα εμποδίσουμε ποτέ τον Έλληνα ή τον Σλάβο να ρέπει προς τον Μοσχοβίτη, όπως οι Ιταλοί, οι Ισπανοί, οι Βέλγοι ρέπουν προς τη Γαλλία. Αυτή η συμπάθεια είναι γέννημα ενός κοινού πολιτισμού και κοινών πεποιθήσεων, καθώς και μιας συγκεχυμένης ανάμνησης περί μιας αρχέγονης φυλετικής συμμαχίας. Θα συμβεί όμως και για την ανατολική χριστιανοσύνη ό,τι συμβαίνει και με τους λατινικούς λαούς, οι οποίοι, έχοντας κατά τα άλλα ξεχωριστά, και συχνά αλληλοσυγκρουόμενα,

20. Στο ίδιο, σ. 383-384.

21. C. Robert, «Les deux panslavismes. Situation actuelle», σ. 480. Πβ.: «Το μέλλον συμφέρον του Τσάρου είναι να διατηρήσει τον απολυταρχισμό σε όλα τα γειτονικά κράτη και αισθάνεται ότι δεν μπορεί να ελέγξει την έκρηξη των φιλελεύθερων ιδεών στη Γερμανία παρά μονάχα στηριζόμενος στην αντιδραστική δύναμη της Αυστρίας», στο ίδιο, σ. 479.

συμφέροντα, ανήκουν ωστόσο στην ίδια ηθική αυτοκρατορία, στο ίδιο σύνολο αντιλήψεων και ιδεών. Για να επιτευχθεί αυτό το αποτέλεσμα, αρκεί να συνδράμουμε γενναιόδωρα τις, εύθραυστες ακόμη, εθνότητες της χριστιανικής Ανατολής ώστε να προοδεύσουν ελεύθερες έναντι της Ρωσίας. Οι Ελληνο-Σλάβοι του νότου είναι ο κύριος μοχλός ώθησης για την παγίωση της ευρωπαϊκής ισορροπίας. Εγκατεστημένοι ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, ανήκοντας στην Ανατολή ένεκα των ηθών τους και στην Ευρώπη ένεκα της ευφυΐας τους, μοιάζουν προορισμένοι, χάρη σε αυτό το προνόμιο της διπλής τους φύσης, να εκπληρώσουν, όπως οι αρχαίοι Έλληνες, ένα ρόλο μεσολαβητή μεταξύ των δύο ημισφαιρίων. Η επιθυμία τους είναι να αναπτυχθούν προς αυτή την κατεύθυνση στηριζόμενοι στην αρωγή και τα φώτα της Δύσης, υφιστάμενοι την επιρροή της, όχι τον ζυγό της. Αυτή η επιθυμία οφείλει να γίνει κατανοητή από τη Γαλλία, η οποία δεν έχει άλλο μέσο για να αποσπάσει την ανατολική Ευρώπη από την αγγλική επιρροή και την προστασία των Τσάρων από το να καταμερίσει την ισχύ όπως ακριβώς είναι καταμερισμένη στη Δύση, να αποκαταστήσει τα καταπιεζόμενα έθνη, να οργανώσει εντέλει μεταξύ αυτών νέες ηγεμονίες, νέα συμφέροντα, που να μπορούν να αντισταθμίσουν σθεναρά τα συμφέροντα της Αγγλίας και της Ρωσίας²².

Η σημαντικότερη ένσταση του Συπριέν Ρομπέρ ήταν λοιπόν ότι δεν υφίστατο ένας μονάχα πανσλαβισμός, ο ρωσικός-τσαρικός, αλλά δύο, αφού σε αυτό τον τελευταίο όφειλε κανείς να αντιπαραθέσει τον «πανσλαβισμό των λαών» ο οποίος εμφορείτο από την «αρχή των εθνотήτων» και τα ιδανικά του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού:

Είναι λοιπόν αποκλειστικά στον πανσλαβισμό των λαών εκεί όπου πρέπει να στηρίξουμε όλες μας τις ελπίδες. Αυτός αποτελεί το κρυφό υπόβαθρο της σκέψης σαράντα-πέντε εκατομμυρίων ανθρώπων, από το παλαιό δουκάτο της Λιθουανίας μέχρι τα σύνορα της Ελλάδας. Ο σκοπός [αυτού] του πανσλαβισμού είναι να ενώσει όλες αυτές τις υπόδουλες μάζες σε ένα κοινό στοχασμό. Αυτός ο στοχασμός, ο οποίος, σε μια ορισμένη στιγμή, θα μπορούσε να ξεσηκώσει όλους τους καταπιεσμένους Σλάβους, [...] είναι ένας στοχασμός ελευθερίας: από τη μια μεριά, πολιτικής ελευθερίας, δηλαδή ανεξαρτησίας των διαφόρων σλαβικών εθνотήτων, και, από την άλλη, αστικής ελευθερίας, δηλαδή χειραφέτησης όλων των κατώτερων τάξεων αυτών των εθνών. Αν τον αντιληφθούμε κατά αυτό τον τρόπο, ο πανσλαβισμός δεν μπορεί ασφαλώς να προκαλεί εναντίον του καμία λογική αντίρρηση. Είναι λοιπόν εξαιτίας μιας μοιραίας παρανόησης που

22. C. Robert, «Le monde gréco-slave. État actuel», σ. 430.

ο γαλλικός Τύπος χρησιμοποιεί τον όρο πανσλαβισμός αποκλειστικά για τη ρωσική προπαγάνδα²³.

Σύμφωνα μάλιστα με μια ορισμένη συνήθεια της εποχής του, ο Ρομπέρ έσπευδε να επισημάνει ότι «η ιδέα που χρησιμεύει ως βάση για τον πανσλαβισμό» – η ιδέα δηλαδή της επιδίωξης της πολιτικής ενότητας συγγενών πολιτισμικά λαών – δεν ήταν καθόλου καινούρια, αλλά είχε πανάρχαιες ρίζες. Ο ιστορικός παραλληλισμός που έκανε, ότι δηλαδή η κατάσταση των σημερινών Σλάβων ήταν αντίστοιχη με εκείνη των αρχαίων Ελλήνων, εξυπηρετούσε ουσιαστικά το επιχείρημα πως τίποτα δεν θα εμποδίσει τους Σλάβους να ενωθούν κάποια στιγμή και να διαδραματίσουν ένα σημαντικό ρόλο στην παγκόσμια ιστορία:

Η ιδέα που χρησιμεύει ως βάση για τον πανσλαβισμό δεν είναι άλλωστε καθόλου καινούρια. Οι αρχαίοι Έλληνες ήταν πανελληνιστές, αν και διαιρεμένοι σε πολυάριθμες αντίπαλες πολιτείες. Οφείλει επίσης κανείς να παρατηρήσει ότι, όπως οι νεότεροι Σλάβοι, οι [αρχαίοι] Έλληνες είχαν και αυτοί τέσσερις διαλέκτους: την ιωνική, την αττική, την αιολική και τη δωρική. Αναμφίβολα, οι διάφορες ελληνικές διάλεκτοι της αρχαιότητας δεν διέφεραν τόσο μεταξύ τους όσο διαφέρουν εκείνες των Σλάβων· κάθε άλλο μάλιστα. Κατάφεραν άλλωστε να βασιλεύσουν από κοινού και ταυτόχρονα στην ελληνική γραμματεία. Στενές και συνεχείς σχέσεις, τις οποίες διευκόλυνε η περιορισμένη εδαφική έκταση των μικρών κρατών της Ελλάδας, ένωσαν μεταξύ-τους τους διάφορους λαούς της ελληνικής φυλής. Ανάμεσα στα σλαβικά έθνη δεν υφίστανται οι ίδιες [στενές] σχέσεις· η πελώρια εδαφική έκταση που καταλαμβάνουν καθιστά τη μεταξύ τους επικοινωνία πολύ πιο δύσκολη. Να γιατί οι διάφορες σλαβικές διάλεκτοι διαφέρουν μεταξύ τους πολύ περισσότερο από ό,τι οι αρχαίες ελληνικές διάλεκτοι²⁴.

Ακόμα πιο ενδιαφέρον είναι ίσως ο ιστορικός του παραλληλισμός ανάμεσα στην αρχαία Μακεδονία και τη σύγχρονη Ρωσία. Εν προκειμένω, η Ρωσία, μια «ημιβάρβαρη αυτοκρατορία», όπως η αρχαία Μακεδονία, αλλά οπωσδήποτε συγγενής φυλετικά με τους υπόλοιπους Σλάβους, όπως ήταν η Μακεδονία με τους αρχαίους Έλληνες, εμφανίζεται να λειτουργεί ως παράγων συνένωσης του προοδευτικότερου στοιχείου της ευρύτερης φυλετικής ομάδας στο πλαίσιο μιας ομοσπονδίας-«αμφικτιονίας» που είναι ικανή να αποक्रούσει «όλες τις ίντριγκες και όλες τις επιθέσεις» του βόρειου αδηφάγου γείτονα:

23. C. Robert, «Les deux panslavismes. Situation actuelle», σ. 480.

24. Στο ίδιο, σ. 464.

ο σλαβικός κόσμος φέρει εντός του υπερβολικά πολλά ετερογενή στοιχεία για να μπορέσει ποτέ να μετασχηματιστεί, κατά τρόπο που να έχει το στοιχείο της μονιμότητας, σε ένα και μοναδικό κράτος. Ας ελπίσουμε ότι οι Σλάβοι θα μπορέσουν να καταλάβουν στη νεότερη Ευρώπη τη θέση που κατείχαν στον αρχαίο κόσμο οι Έλληνες. Όπως είχαμε τότε την αυτοκρατορία της Μακεδονίας ενάντια στις πολιτείες της Αθήνας, της Σπάρτης, του Άργους, που είχαν όλες τους λίγο-πολύ ενωθεί μπροστά στις εισβολές του Φιλίππου, έτσι έχουμε στον σλαβικό κόσμο από τη μια μεριά την ημιβάρβαρη ακόμη αυτοκρατορία της Ρωσίας, που συντίθεται από τα πλέον αντιφατικά στοιχεία και απειλεί να συγχωνεύσει τα πάντα εντός της, και από την άλλη τους καθαρούς Σλάβους, οι οποίοι δεν δύνανται να διατηρήσουν την ανεξάρτητή τους ύπαρξη παρά μονάχα εφόσον δημιουργήσουν μια ορισμένη ομοσπονδία, ένα είδος αμφικτιονίας. Αυτή η συμπολιτεία [...] θα διέφερε αναμφίβολα [από εκείνη των Ελλήνων] ως προς τη μορφή της, αφού θα προϋπέθετε μια εσωτερική συγκέντρωση και μια στρατιωτική οργάνωση που θα ήταν αρκετά ισχυρές ώστε να αποκρούσουν όλες τις ίντριγκες και όλες τις επιθέσεις των Φιλίππων της Μοσχοβίας. [...] Όπως και αν την ονομάσουμε, αυτή η ομοσπονδία θα εμφορείται από τον πανσλαβισμό, όπως ακριβώς στην αρχαιότητα η ελληνική αμφικτιονία εμφορείτο από τον πανελληνισμό²⁵.

Κατά τη γνώμη του Ρομπέρ ωστόσο, το όλο θέμα με τον πανσλαβισμό δεν είναι απλώς ζήτημα παρανόησης. Πίσω από τις όποιες παρερμηνείες του χαρακτηρά και των συμφερόντων των ελληνο-σλαβικών λαών βρίσκονται κατά κανόνα Γερμανοί λόγιοι οι οποίοι έχουν τους δικούς τους –«εθνικούς», θα λέγαμε– λόγους να θέλουν να αποδώσουν τα αλυτρωτικά κινήματα αυτών των λαών αποκλειστικά στις ίντριγκες της τσαρικής διπλωματίας:

Είναι κυρίως οι Γερμανοί συγγραφείς εκείνοι οι οποίοι παρουσιάζουν στην Ευρώπη τον πανσλαβισμό ως μια ουτοπία. Ο λόγος είναι πολύ απλός. Η Αυστρία και η Πρωσία είναι υποχρεωμένες, από τον ίδιο τον νόμο της επιβίωσής τους, να αντιμάχονται την ανεξαρτησία των Σλάβων. Για να είναι η Γερμανία ισχυρή, πρέπει η Πολωνία, η Βοημία και η Ουγγαρία να μαραζώνουν παραλυμένες και υπό καθεστώς αιώνιας κηδεμονίας. Να γιατί, στα επίσημα φύλλα τους, οι γερμανικές κυβερνήσεις πασχίζουν να αποκρύψουν από την Ευρώπη τις πραγματικές τάσεις των πανσλαβιστών. [...] Οι Γερμανοί, ακόμη και οι πιο φιλελεύθεροι, ακόμη [για παράδειγμα] και οι πλέον αφοσιωμένοι στην πολωνική εθνότητα, δεν θα μπορούσαν λοιπόν να την υποστηρίξουν παρά εντός

25. Στο ίδιο, σ. 481.

κάποιων ορίων. Μια ομοσπονδία των σλαβικών λαών, τελείως ανεξάρτητων μεταξύ Μόσχας και Βερολίνου, Κωνσταντινούπολης και Βιέννης, δεν θα χαμογελάσει ποτέ στους Γερμανούς. Να γιατί [...] προσπαθούν να καταστήσουν μισητές τις πανσλαβιστικές ιδέες. [...] Ο γαλλικός Τύπος αναπαράγει τυφλά ό,τι του στέλνει πάνω σε αυτά τα ζητήματα ο πέραν του Ρήνου Τύπος, και οι πλέον εσφαλμένες ιδέες κυριεύουν έτσι τα πνεύματα²⁶.

Οι απόψεις του Ρομπέρ, όπως εκτίθενται στη συγκεκριμένη σειρά άρθρων, είναι αρκετά συνεπείς, αν και όχι πάντοτε ιδιαίτερα συνεκτικές, με την έννοια κυρίως ότι άλλοτε μιλά για το ελληνικό έθνος ως να πρόκειται για αναπόσπαστο κομμάτι του «ελληνο-σλαβικού κόσμου» και άλλοτε το διακρίνει σαφώς από τα σλαβικά έθνη της ευρωπαϊκής Ανατολής. Είναι βεβαίως πιθανόν οι σχετικές του απόψεις να μεταβάλλονταν συνεχώς, ή έστω να εκλεπτύνονταν σταδιακά, στο διάστημα 1842-1846, όταν και πραγματοποίησε τουλάχιστον ένα ταξίδι στην ευρύτερη περιοχή, όπως μάς πληροφορεί η σύνταξη του *Revue des deux mondes*²⁷. Σε κάθε περίπτωση, τα κείμενα του Ρομπέρ προσφέρονταν εκείνη την εποχή σε δύο τουλάχιστον αναγνώσεις: μια που θα στεκόταν στην «υπεροχή» που αναγνώριζε στους Έλληνες έναντι των υπόλοιπων εθνών της περιοχής –και τέτοια ήταν βέβαια η ανάγνωση του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου–, και μια άλλη που θα ήταν περισσότερο πιστή στην πάγια θέση του Γάλλου λογίου περί κοινών πολιτικών συμφερόντων όχι μονάχα μεταξύ των ελληνο-σλαβικών λαών αλλά και μεταξύ όλων των λαών της ευρύτερης περιοχής, συμπεριλαμβανομένων και των Τούρκων. Ακόμη, πάντως, και αν δεν κάνουμε λόγο για έλλειψη συνεκτικότητας των απόψεών του, γεγονός παραμένει ότι τα κείμενα του Ρομπέρ είναι έτσι δομημένα που προσφέρονται για πολλές (παρ)ερμηνείες, ειδικά εφόσον απομονώσει κανείς από αυτά ορισμένα χωρία και δεν τα εξετάσει κατ' αντιπαραβολή προς ορισμένα άλλα όπου η έμφαση δίδεται πάνω σε κάποιο διαφορετικό ζήτημα.

Εν προκειμένω λοιπόν, αν ο Ρομπέρ απέδιδε μια «ανωτερότητα» στους Έλληνες, το έκανε στην πραγματικότητα διότι τούς θεωρούσε ως το πιο ανεπτυγμένο και προοδευτικό κομμάτι του κόσμου στον οποίο ανήκαν και διότι έβλεπε σε αυτούς τον λαό που θα μπορούσε να εμπνεύσει και

26. Στο ίδιο, σ. 482.

27. Βλ. C. Robert, «Le monde gréco-slave. Du mouvement unitaire de l'Europe orientale. La Grèce, l'Illyrie, la Bohême, La Pologne, la Russie», *Revue des deux mondes*, Νέα Σειρά, τ. VIII (1844· ο τόμος φέρει ωστόσο, λανθασμένα, τη χρονολογία 1843), σ. 427-464, σ. 427.

να καθοδηγήσει τους υπόλοιπους, ως πρώτος μεταξύ ίσων, εφόσον όμως κατόρθωνε να μην θίξει την εθνική ιδιαιτερότητα και να μην παραβλέψει τα συμφέροντα των υπόλοιπων «ελληνο-σλαβικών λαών». Και εκείνο που είχε τελικά να προτείνει ο Γάλλος σλαβολόγος δεν ήταν τίποτε άλλο από μια ευρύτερη ομοσπονδία των λαών της περιοχής, που θα έθετε τέρμα στις φιλοδοξίες του αγγλικού και του ρωσικού επεκτατισμού, αλλά που θα είχε προηγουμένως να υπερπηδήσει πολλά εμπόδια, ένα από τα οποία ήταν και η ίδια η «σλαβοφοβία» των Ελλήνων:

Δυστυχώς, αυτή η ελληνο-σλαβική αρμονία, που είναι η μεγάλη ανάγκη της Ανατολής, δεν μάς φαίνεται ακόμη έτοιμη να πραγματοποιηθεί. Η σλαβοφοβία έχει κυριεύει την πλειοψηφία των Ελλήνων. Ο δικαιολογημένος τρόμος τους απέναντι στη Ρωσία τους παρασύρει σε τέτοιο σημείο που να τους κάνει να βλέπουν σε κάθε Σλάβο ένα σύμμαχο των τσάρων. Αυτό έχει να κάνει με το γεγονός ότι, στο παρελθόν, δεν έχουν υποφέρει λιγότερο από τους Σέρβους από ό,τι από τους Μοσχοβίτες· τα χρονικά της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας εμφανίζουν συνήθως τους Σλάβους του Δούναβη και τους Ρώσους να συμμαχούν μεταξύ τους εναντίον του Βυζαντίου. Εντούτοις, θα ήταν σαν να επωφελούμασταν άσχημα από τα μαθήματα της ιστορίας αν λαμβάναμε από τα συμβάντα ενός βάρβαρου αιώνα το ωροσκόπιο για μια εποχή που είναι πολιτισμένη. Η άδικη απέχθεια προς τους Σλάβους, εφόσον οι Έλληνες δεν την απαρνηθούν, θα επιφέρει αργά ή γρήγορα την καταστροφή και μια νέα υποδούλωση για την ελληνική εθνότητα. [...] Αυτή η προσέγγιση δεν είναι καθόλου ανεφάρμοστη. Πράγματι, πριν από λίγα μόλις χρόνια, οι Σέρβοι μισούσαν τους Τούρκους πολύ περισσότερο από ό,τι έχουν ποτέ μισήσει τους Έλληνες. [...] Ποια σίγουρη ευκαιρία θριάμβου υπάρχει για την Ελλάδα; Δεν βλέπουμε άλλη από μια ελληνο-σλαβική συμμαχία, η οποία θα συνδυάσει τα κινήματα του Μοριά και της Ηπείρου με εκείνα του Δούναβη και της Βουλγαρίας και θα ενώσει τους κλέφτες του Ολύμπου και των Αγράφων με τους χαϊδούκους της Βοσνίας και των Βαλκανίων. [...] Διότι οι Έλληνες και οι Σλάβοι, οι οποίοι θα ζούσαν πρόθυμα ως καλοί σύμμαχοι με τους Τούρκους, δεν θα συναινέσουν ποτέ στο να παραμείνουν για πολύ ακόμα σκλάβοι τους· θα εμποδίσουν με την αντίστασή τους κάθε αναγέννηση της Τουρκίας και θα καταλήξουν [...] να τσακίσουν την αυτοκρατορία της Ανατολής. Ένα διπλό συμφέρον υπαγορεύει λοιπόν στη διπλωματία να επέμβει προς όφελός τους: πέρα από τους ανθρωπιστικούς λόγους, υπάρχουν και λόγοι ευρωπαϊκής ισορροπίας, αφού, χωρίς τους Έλληνες και τους Σλάβους, οι Τούρκοι καθίστανται μέρα με τη μέρα περισσότερο ανίσχυροι για να χρησιμεύσουν ως φραγμός έναντι της Ρωσίας.

Αντίθετα, αν ενωθούν σε ομοσπονδία με τους Σλάβους και τους Έλληνες, οι Τούρκοι καθίστανται ανίκητοι, και οι τρεις αυτοί λαοί μαζί θα έβαζαν για πάντα τέλος στα ρωσικά και τα αγγλικά προτεκτοράτα στην Ανατολή. [...] Οι επιπλοκές που έχουν προκύψει επιβάλλουν [λοιπόν] στη διπλωματία μια νέα και σοβαρή αποστολή. Σε αυτή και μόνο σε αυτή έχει περιέλθει το καθήκον να επιλύσει κατά τρόπο τελεσφόρο και χωρίς κλυδωνισμούς το ζήτημα των ελληνο-τουρικών συνόρων. Αν αφεθούν στα δικά τους ένστικτα, οι Έλληνες και οι Τούρκοι δεν θα το επιλύσουν χωρίς να χύσουν πολύ αίμα. Επιπλέον, ένας τέτοιος πόλεμος θα μπορούσε να οδηγήσει τους Έλληνες, εφόσον θα είναι αυτοί οι νικητές, πέρα από τα φυσικά τους σύνορα, και τότε ποιος ξέρει αν ο αγώνας των διεκδικήσεων που ακόμη χωρίζει τους Έλληνες και τους Σλάβους δεν θα εκφυλιζόταν σε μια ανοικτή εχθρότητα [μεταξύ τους]; Είναι λοιπόν φρόνιμο να αντιταχτούμε σε αυτό τον ανασχηματισμό των συνόρων μέσω των όπλων, από τον οποίο θα μπορούσε να προκληθεί η γενική ανάφλεξη της Ανατολής²⁸.

Σε ό,τι αφορά πάντως στο ελληνικό έθνος ως ιδιαίτερο τμήμα της ελληνο-σλαβικής Ανατολής, οι απόψεις του Ρομπέρ έρχονταν να αποτελέσουν όχι μονάχα μια πολύ εμφαντική απάντηση σε αναλύσεις τύπου Φαλλμεράνερ, ο οποίος ωστόσο δεν κατονομαζόταν, αλλά και μια ενθουσιώδη υπεράσπιση τόσο της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους – την οποία, εξάλλου, ο Γάλλος λόγιος θεωρούσε ως δεδομένη – όσο και του αλυτρωτικού ιδεώδους των Ελλήνων της εποχής, δηλαδή της ιδέας περί αυτού που ο ίδιος ονόμαζε «πανελλήνια ένωση (union panhellénienne)». Κατά τον Ρομπέρ λοιπόν, ιστορικοί και γεωπολιτικοί λόγοι επέβαλλαν να τοποθετούνται οι Έλληνες στην κεφαλή του ελληνο-σλαβικού κόσμου, γεγονός που, σε κάθε περίπτωση, τούς έθετε στο επίκεντρο του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος:

η ελληνο-σλαβική φυλή [race] περιλαμβάνει ένα πλήθος από φύλα [tribus] που διαιρούνται σε περισσότερες ομάδες [groupes] ή εθνότητες [nationalités]. Είναι αλήθεια ότι πολλές από αυτές τις ομάδες δεν έχουν ακόμη επιτύχει έναν αρκετά υψηλό βαθμό ανάπτυξης και δεν διακατέχονται από μια αρκετά ζωντανή αίσθηση της ιδιαίτερης αποστολής τους, των πολιτικών τους αναγκών, ώστε να μπορούμε να τις θεωρήσουμε ως έθνη. Μεταξύ αυτών των κοινωνιών που βρίσκονται ακόμη σε κατάσταση ύπνωσης [endormies], και των οποίων την πολιτική αφύπνιση [réveil] προετοιμάζει σιγά-σιγά η Πρόνοια, για να γλιτώσουν

28. C. Robert, «Du rôle de la diplomatie européenne dans la question des frontières turco-grecques», *Revue des deux mondes*, Νέα Σειρά, τ. X (1845), σ. 790-809, σ. 808-809.

ίσως κάποτε τη Δύση από τον τρόπο που τής εμπνέει η Ρωσία, πρέπει να κατονομάσουμε τους Βούλγαρους, τους Κοζάκους και τους κατοίκους της Σιβηρίας. Εκτός από αυτές τις διστακτικές ακόμη στην ανέλιξή τους κοινωνίες, ο ελληνο-σλαβικός κόσμος περικλείει εθνότητες ιστορικές, σταθερές και, θα μπορούσε κανείς να πει, μη-αναλώσιμες: τέτοιες είναι οι Έλληνες, οι Ιλλυριοί ή Σλαβο-Μαγυάροι, οι Τσεχο-Σλάβοι ή Σλάβοι της Βοημίας, της Μοραβίας και της Σιλεσίας, οι Πολωνοί και οι Ρώσοι. [...] Αν και οι λιγότερο πολυπληθείς μεταξύ αυτών των πέντε σημαντικών λαών, οι Έλληνες αξίζουν να αναφέρονται πρώτοι ένεκα της αρχαιότητας της καταγωγής τους και της γεωγραφικής τους θέσης. Αυτή η θέση είναι πράγματι τέτοια που θα τους κάνει να παρεμβαίνουν όλο και περισσότερο, ως απαραίτητο ενεργητικό στοιχείο, στις διαμάχες των [μεγάλων] δυνάμεων για το ζήτημα της Ανατολής²⁹.

Επιπλέον, ο Ρομπέρ εξέφραζε την άποψη ότι ο ελληνικός λαός όχι απλώς δεν είχε «εκσλαβιστεί», όπως υποστήριζαν ορισμένοι, κυρίως Ρώσοι και Γερμανοί, παρατηρητές, αλλά είχε μάλλον «εξελληνίσει» ο ίδιος τους σλαβικούς πληθυσμούς με τους οποίους είχε έλθει σε επαφή, αρχής γενομένης από τα βυζαντινά χρόνια:

Ο εκσλαβισμός των νεότερων Ελλήνων έχει απασχολήσει πολύ τους Ρώσους δημοσιολόγους και τους Γερμανούς συγγραφείς που έχουν εστιάσει την προσοχή τους στη Ρωσία. Υπάρχει ένα γεγονός το οποίο μπορούμε να υποστηρίξουμε από μια εξίσου αμερόληπτη οπτική γωνία: πρόκειται για τον εξελληνισμό των Σλάβων. Από πού πηγάζουν όλοι οι αρχαίοι σλαβονικοί θεσμοί αν όχι από το Βυζάντιο; Σε τι οφείλουν οι σλαβικές επαρχίες της Τουρκίας αυτή τη μικρή βιομηχανία που τους δίνει ζωή αν όχι στην ακούραστη δραστηριότητα των Ελλήνων; Χωρίς αυτούς, τι θα ήταν η Αλβανία; Η Σερβία, που τόσο ζηλεύει τον Ρωμίο, τι θα ήταν χωρίς αυτόν; [...] Ο Έλληνας είναι ο *mens agitans molem* ολόκληρης της Ανατολής· εκεί όπου απουσιάζει, εκεί υφίσταται βαρβαρότητα. Αναμφίβολα, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι οι σλαβικές εισβολές του Μεσαίωνα πλημμύρησαν όλες τις παλαιές επαρχίες του Βυζαντίου με ξένους. Και τι σημαίνει αυτό, εφόσον σήμερα αυτοί οι ξένοι μιλούν ελληνικά, εφόσον αισθάνονται και ζουν κατά τον ελληνικό τρόπο; Αντί να κοκκινίζει με αυτές τις αναμνήσεις, ο Έλληνας οφείλει να είναι υπερήφανος. Δεν είναι πράγματι καταπληκτικό το ότι ένας τόσο μικρός λαός, ο οποίος κατακλύστηκε αδιάκοπα από τις εισβολές εκατομμυρίων βαρβάρων, τούς συγχωνεύει σιγά-σιγά εντός της δικής του ενότητας και, παρότι νικημένος από την κτηνώδη δύναμη, κατορθώνει, χάρη στην ανωτερότητα της

29. C. Robert, «Le monde gréco-slave. Du mouvement unitaire», σ. 435.

σκέψης του, να υποτάσσει τους κυρίους του σε σημείο που να τούς κάνει να χάνουν την ίδια τους τη γλώσσα; Αντί να αναζητούμε μαζί με τους Γερμανούς λογίους τα ίχνη της σλαβικής επίδρασης πάνω στους Έλληνες, θα έπρεπε μάλλον να ψάχνουμε να βρούμε μέσα από ποιες άγνωστες οδούς, με ποια μυστηριώδη δύναμη κατάφερε ο ελληνισμός να εξαπλωθεί σαν ηλεκτρικό ρεύμα μέχρι τις πιο μακρινές σλαβικές χώρες. Η ελληνική αρχή [*principe hellénique*] είναι ο κοινός δεσμός, το γονιμοποιό πνεύμα της μισής Ευρώπης· χωρίς αυτή, οι Σλάβοι θα είχαν στερηθεί της ζωογόνου επίδρασης που διατήρησε και ενίσχυσε την αυθεντικότητά τους· χωρίς αυτή, η Ευρώπη δεν θα γνώριζε παρά μονάχα λιγότερο ή περισσότερο εκλατινισμένους Γερμανούς, και η ρωμαϊκή ομοιομορφία θα βασίλευε παντού³⁰.

Η ανάλυση του Ρομπέρ επιφυλάσσει μια ιδιαίτερη θέση σε κάθε έναν από τους λαούς της περιοχής, ακόμα και όταν πρόκειται για «μειονότητες». Ενδιαφέρουσα είναι μάλιστα η σύγκριση που επιχειρεί ανάμεσα στους Έλληνες και τους Εβραίους, για τους οποίους έχει έτσι κι αλλιώς τη χειρότερη δυνατή γνώμη³¹. Στο πλαίσιο αυτής της σύγκρισης, ο Ρομπέρ δίνει δείγματα γραφής του ιδιόμορφου, πολιτισμικού θα λέγαμε, ρατσισμού του αλλά και της γενικότερης αντίληψής του περί της ιστορικής συνέχειας των εθνών, και δη του ελληνικού –μια αντίληψη η οποία τείνει να επικαλείται όχι τόσο φυλετικούς, όσο «ηθικούς» και «πνευματικούς» παράγοντες, όπως δηλαδή θα συνέβαινε αργότερα και με την ελληνική εθνική ιστορική σχολή:

Διασπαρμένοι στον κόσμο όπως οι Εβραίοι, οι Έλληνες είναι παντού, σε αντίθεση με τους Εβραίους, ένθερμοι πατριώτες και έτοιμοι για τις πιο μεγάλες θυσίες προκειμένου για τη δόξα της χώρας τους. [...] Περιορισμένος στο ένα δέκατο, ίσως, αυτού που ήταν κατά την αρχαιότητα, ο ελληνικός λαός έχει

30. Στο ίδιο, σ. 436-437.

31. Τα βέλη του Ρομπέρ δεν στρέφονται μονάχα εναντίον των Εβραίων αλλά και εναντίον των Αρμενίων και των «Τσιγγάνων ή Γύφτων»: «Εδώ και αιώνες, τα ελληνοσλαβικά έθνη παρουσιάζουν το φαινόμενο πληθυσμών εξίσου φιλοπόλεμων όσο και έξυπνων, οι οποίοι αποτελούν όμως αντικείμενο εκμετάλλευσης από αδαείς βαρβάρους και από ένα συρφετό ξένων, αρωγών αυτών των βαρβάρων, όπως είναι οι Αρμένιοι και οι Εβραίοι. [...] Οι Αρμένιοι, οι τραπεζίτες της Ασίας, [...] είναι οι πακτωτές όλων των πασάδων, οι πιστωτές όλων των κοινοτήτων, τις οποίες εξαθλιώνουν με τα διαμαρτυρηθέντα γραμμάτιά τους. Οι Εβραίοι [...] είναι άλλη μια μάζιγα, όχι λιγότερο μισητή από ό,τι οι Εβραίοι και οι Τούρκοι. Οι νομάδες που ονομάζονται *Τσιγγάνοι* [...] ή *Γύφτοι* είναι μια τρίτη πληγή για τη χώρα», C. Robert, «Le monde gréco-slave. État actuel», σ. 392.

τουλάχιστον το πλεονέκτημα ότι παρέμεινε ο μοναδικός κάτοικος των βασιικών εστιών του και ο πιστός καλλιεργητής των εδαφών όπου ζούσαν οι πρόγονοί του. Οι ελληνικές επαρχίες ερημώθηκαν, και οι πληθυσμοί τους ανανεώθηκαν εκατό φορές από τους βαρβάρους· απέμεναν ωστόσο πάντοτε αρκετοί Έλληνες για να διαμαρτυρηθούν ενάντια στην κατάκτηση, για να συνεχίσουν την ηθική επικράτηση της ιθαγενούς φυλής και να συγχωνεύσουν εντός-τους όλους τους ξένους εποίκους που είχαν έλθει να πάρουν τη θέση τους. [...] Επιτόλαιοι περιηγητές πάνε και έρχονται επαναλαμβάνοντας ότι η Ελλάδα απέθανε, ότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν μπορούν να αναγεννηθούν, ότι ο νεότερος Έλληνας είναι ένας βάρβαρος. Πρόκειται για κρίσεις που είναι αβάσιμες. Αν έκανε κανείς τον κόπο να εξετάσει σε βάθος την ελληνική φύση, θα έβλεπε ότι ανάμεσα στην παλαιά και τη σύγχρονη Ελλάδα υπάρχουν λιγότερες διαφορές από ό,τι αναλογίες. Θα έλεγα μάλιστα ότι το ελληνικό πνεύμα διατήρησε, μαζί με τα αρχαία του ελαττώματα, όλες τις ιδιότητες που προκάλεσαν τη δόξα του³².

Δεν λείπουν βέβαια και οι αναφορές στη συμβολή των Ελλήνων στη διαμόρφωση του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού, ο οποίος, κατά τον Γάλλο λόγιο, τείνει να εμπνέει μια «δίκαιη υπερηφάνεια»³³ σε όσους μετέχουν των αρχών του. Η συμβολή τους μάλιστα διακρίνεται από τον Ρομπέρ σε δύο φάσεις: την αρχαία και τη βυζαντινή. Το δε συμπέρασμά του είναι ότι η Ευρώπη οφείλει τη σημερινή μορφή της όχι μονάχα στη Ρώμη και την Αθήνα αλλά και στην Κωνσταντινούπολη –συμπέρασμα το οποίο προφανώς ενθουσίασε ιδιαίτερα τον Ζαμπέλιο και τους άλλους Έλληνες αναγνώστες του:

σε αυτό τον πολιτισμό, η Ανατολή έχει επίσης το μερίδιό της, αφού ο πρώτος από τους λαούς της, ο ελληνικός, μύησε κάποτε την ίδια τη Δύση στις επιστήμες και τα γράμματα, αφού η Αθήνα υπήρξε για μεγάλο χρονικό διάστημα η αντίπαλος της Ρώμης και αφού, μετά την πτώση της Ρώμης, το Βυζάντιο εγέρθηκε για να συνεχίσει το εκπολιτιστικό και ρωμαϊκό έργο μεταξύ των Ανατολικών. Μην ξεχνάμε ότι η [...] πόλη του Βοσπόρου άσκησε σταθερά σε ολόκληρη τη χριστιανική Ανατολή την ίδια ελκυστική γοητεία που άσκησε στη Δύση η παπική πόλη του Τίβερη. Έτσι, ένα διπλό εκπολιτιστικό ρεύμα, που εκπήγαζε ταυτόχρονα από τη Ρώμη και το Βυζάντιο, προετοίμασε τη σημερινή κατάσταση της Ευρώπης. [...] Η πρωτεύουσα της Ανατολής, αφού προσηλύτισε στους νόμους και τα ήθη της την πελώρια σλαβική φυλή, έπρεπε, όπως

32. C. Robert, «Le monde gréco-slave. Du mouvement unitaire», σ. 436.

33. C. Robert, «Le monde gréco-slave. Le système constitutionnel», σ. 410.

και η πόλη του Τίβερη, να υποστεί τον ξένο ζυγό. Κατάφερε όμως, όπως και η Ρώμη, να μετατρέψει την πολιτική της ήττα σε μια νικητήρια προπαγάνδα. Μακριά από το να χαθεί, ο πολιτισμός που δημιούργησε διείσδυσε σιωπηλά στους κόλπους της μογγολικής και της ταταρικής αυτοκρατορίας και, από την Σιβηρία [...] είναι έτοιμος να εισβάλει στην Κίνα. Οι θεσμοί των Ελληνο-Σλάβων και οι δυτικοί θεσμοί εκπορεύονται από την ίδια αρχή· έχουν κοινό λίκνο, την κλασική αρχαιότητα. Η Ευρώπη μπορεί λοιπόν να τούς διεκδικεί τόσο τους μεν όσο και τους δε³⁴.

Αναφορικά με την οθωμανική αυτοκρατορία, την οποία αποκαλεί συχνά «αυτοκρατορία της Ανατολής»³⁵, οι απόψεις του Ρομπέρ τείνουν να αναπαραγάγουν εκείνες προγενέστερων δυτικοευρωπαίων στοχαστών, και μάλιστα εκείνες των φιλελλήνων λογίων που είχαν ασχοληθεί με την Επανάσταση του 1821. Καταρχάς, την αντιμετωπίζει ως ένα καθαρά ισλαμικό κράτος –κάνοντας λόγο για «μουσουλμανικό δεσποτισμό»³⁶–, θεμελιωμένο εκ των καταβολών του πάνω στην ισλαμική επιταγή για εξάπλωση του Κορανίου διά της βίας και των κατακτήσεων, που διέπραξε το ιστορικό ατόπημα να θέλει να επιβάλει στη χριστιανική Ευρώπη μια θρησκεία ριζικά αντίθετη προς τα ήθη και τον πολιτισμό της –μια θρησκεία που γεννήθηκε στην Ασία και που άρμοζε μονάχα στη (βάρβαρη, ή σχεδόν βάρβαρη) Ασία:

Πέντε αιώνες έχουν περάσει από την εποχή του ονείρου του Οσμάν [...] Ένας τόσοσ πελώριος τόπος δεν μπορεί να κατέχεται από ένα μονάχα λαό. Η σκέψη του Σουλεϊμάν και των Μουράτηδων, που ήθελαν να επεκτείνουν τα όρια του κράτους τους μέχρι την Αδριατική, ήταν λογική· αλλά αυτό το όριο, το νόμιμο για μια ευρωπαϊκή δύναμη [που θα ήταν] εγκατεστημένη στην Ινσταμπούλ, δεν μπορούσε να είναι κατάλληλο για μια μοναρχία η οποία ωθούσε στα όρια της εμμονής την αφοσίωσή της στη μουσουλμανική καταγωγή της. Η Υψηλή Πύλη ήταν καταδικασμένη, λόγω αυτής ακριβώς της εμμονής, να παραμείνει μια ασιατική δύναμη, αφού ο ισλαμισμός είναι ουσιαστικά φτιαγμένος για την Ασία³⁷.

34. Στο ίδιο, σ. 410.

35. Βλ. ενδεικτικά C. Robert, «Le monde gréco-slave. État actuel», σ. 395. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι ο Ρομπέρ χρησιμοποιεί τον όρο με μια ευρύτερη έννοια: «αυτοκρατορία της Ανατολής» είναι για αυτόν τόσο η οθωμανική όσο και η βυζαντινή, αλλά και οποιοδήποτε κρατικό μόρφωμα μπορούσε μελλοντικά να διαδεχθεί την οθωμανική.

36. Στο ίδιο, σ. 409.

37. Στο ίδιο, σ. 394.

Επιπλέον, ο Ρομπέρ πίστευε ότι, ακριβώς εξαιτίας της ταύτισής της με τη συγκεκριμένη θρησκεία, η οθωμανική αυτοκρατορία δεν μπορούσε παρά να αντιτίθεται σε οποιαδήποτε μορφή προόδου. Επίσης, δεν θεωρούσε καθόλου τυχαίο το γεγονός που επεσήμαινε, ότι δηλαδή οι Έλληνες, ένας χριστιανικός λαός, μόλις κατάφεραν να απελευθερώσουν ένα τμήμα του εδάφους τους από τους Οθωμανούς και να δημιουργήσουν ανεξάρτητο κράτος, έδωσαν αμέσως δείγματα γραφής της προσαρμοστικότητάς τους στις επιταγές της σύγχρονης κρατικής διακυβέρνησης, εγκαταλείποντας πολλές από τις καθαρά ανατολίτικες συνήθειές τους, όπως για παράδειγμα την τάση κατακερματισμού της εξουσίας σε πολλές τοπικές εστίες. Αυτή η τάση των Ελλήνων να προοδεύουν τον έκανε να τούς επιφορτίζει με μια «αποστολή» –την ίδια στην οποία, λίγους μήνες πριν, είχε αναφερθεί και ο Κωλέττης στον περίφημο λόγο του περί Μεγάλης Ιδέας–, δηλαδή τον «φωτισμό της Ανατολής». Εντούτοις, όπως δεν έπαυε ποτέ να επισημαίνει ο Ρομπέρ, ο εκπολιτισμός της Ανατολής από τους Έλληνες είχε απόλυτη ανάγκη τη συνδρομή και τη συμμαχία του άλλου μεγάλου παράγοντα του (μη-ρωσικού) ελληνο-σλαβικού κόσμου:

το μουσουλμανικό *status quo* δεν είναι πλέον υποφερτό. Ο ισλαμισμός απορρίπτει κάθε πρόοδο [...] Αν η αγγλο-γαλλική διπλωματία δεν μπορεί να συμφωνήσει προκειμένου να επιλύσει ειρηνικά το ζήτημα των τουρκο-ελληνικών συνόρων και να ρυθμίσει την τύχη των ραγιάδων, τότε ο ανθρωπισμός τής επιβάλλει ως καθήκον να τα αφήσει όλα αυτά στην κρίση του Θεού, δηλαδή να συνομολογηθεί πανηγυρικά η ουδετερότητα των μεγάλων δυνάμεων έναντι της Τουρκίας και της Ελλάδας, και έπειτα να κηρυχθεί ανοικτός πόλεμος ανάμεσα στις δύο φυλές της Ανατολής, τη χριστιανική και τη μουσουλμανική. Όλα δείχνουν ότι αυτός ο αγώνας δεν θα είναι μακροχρόνιος. Οι Έλληνες, πράγματι, δεν είναι εκείνοι που ήσαν πριν από λίγα μόλις χρόνια· η αγάπη για την τάξη έχει αντικαταστήσει σε αυτούς το πνεύμα του κατακερματισμού και της αναρχίας. Το αποδεικνύουν με λαμπρό τρόπο υπομένοντας αυτή τη Βουλή που [οι ίδιοι] αποκαλούν *δικτατορική*, στο πλαίσιο της οποίας ο Κωλέττης κάνει να ψηφιστούν ομόφωνα τόσα νέα μέτρα προκειμένου να επιτευχθεί η συγκέντρωση της εξουσίας [...] Η Ελλάδα ελπίζει εξ αυτού του γεγονότος να ενισχύσει τις δυνάμεις της, να καταστεί πιο ικανή ώστε να αντιδράσει και να κάνει να θριαμβεύσουν οι αρχές της στο εξωτερικό. Αποκηρύσσοντας προς στιγμήν [...] τόσα τοπικά δικαιώματα, η Ελλάδα αποδεικνύει όλο και περισσότερο ότι κατανοεί την αποστολή της, που είναι η απελευθέρωση της Ανατολής, έστω και με τίμημα τις πλέον προσφιλείς σε αυτήν [τοπικές] ελευθερίες. Μιμείται κατά

κάποιον τρόπο τη γαλλική δημοκρατία, που παραδόθηκε στον Ναπολέοντα προκειμένου να καταφέρει να κάνει μαζί του με μεγαλύτερη σιγουριά τον γύρο της Ευρώπης³⁸.

Ο θρίαμβος των Ελλήνων και των Σλάβων, που θα είναι ο θρίαμβος του πολιτισμού στην Ανατολή, δεν θα ολοκληρωθεί παρά μονάχα μέσα από τη συμμαχία των δύο [αυτών] φυλών³⁹.

Όλα αυτά, βέβαια, δεν εμποδίζουν τον Ρομπέρ να επαναλαμβάνει με κάθε ευκαιρία πως ό,τι προτείνει δεν είναι μονάχα προς το συμφέρον των Ελλήνων και των υπόλοιπων υπόδουλων ελληνο-σλαβικών λαών αλλά και προς το συμφέρον των ίδιων των Τούρκων, δεδομένου ότι, μακροπρόθεσμα, εξυπηρετεί την ευρύτερη υπόθεση της ευρωπαϊκής ειρήνης και ισορροπίας, η οποία αφορά εξίσου σε όλους τους εμπλεκόμενους λαούς:

Ευτυχώς, σιγά-σιγά η [ευρωπαϊκή] κοινή γνώμη μεταχειρίζεται όπως τής αξίζει αυτή τη μεγάλη απογοήτευση που λέγεται διατήρηση της οθωμανικής ακεραιότητας: αρχίζουμε να κατανοούμε ότι το καλύτερο μέσο για να διατηρηθεί η τουρκική αυτοκρατορία ισχυρή και ανεξάρτητη είναι να την απαλλάξουμε από τις επαρχίες που είναι ξένες προς τη φυλή της και που, με το να εξεγείρονται συνεχώς, απορροφούν τη δραστηριότητά της και κατατρώγουν τον νεαρό σε ηλικία στρατό της σε άγονους πολέμους. [...] Η πολιτική ακεραιότητα της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν μπορεί να διατηρηθεί παρά μονάχα σε βάρος της εδαφικής της ακεραιότητας. [...] Αν οι δύο μεγάλες δυνάμεις της Δύσης συμφωνούσαν πλήρως πάνω σε αυτό το σημείο, [...] η Τουρκία θα αποδεχόταν [...] έναν ανασχηματισμό του συστήματος ακεραιότητας της αυτοκρατορίας της, ο οποίος θα μπορούσε επιτέλους να ακολουθηθεί από μια στέρεα συμμαχία μεταξύ αυτής και της Ελλάδας⁴⁰.

Αν, ωστόσο, κινδύνευε από κάποιον η ευρωπαϊκή ειρήνη και ισορροπία, αυτός δεν ήταν άλλος από τον τσαρικό επεκτατισμό, τον κατεξοχήν δηλαδή αντίπαλο του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού που εκπροσωπούσε ο Ρομπέρ. Μπροστά σε αυτό τον κίνδυνο, ο Ρομπέρ θεωρούσε ότι η υπόθεση του μοιράσματος της Ανατολής από τις Μεγάλες Δυνάμεις ήταν

38. C. Robert, «Du rôle de la diplomatie européenne», σ. 807-808. Γεγονός είναι ωστόσο ότι ο Ρομπέρ αναγνωρίζει στους ελληνο-σλαβικούς λαούς την τάση για μια διαφορετική μορφή κοινωνικής οργάνωσης, βασισμένη στους οικογενειακούς και κοινωνικούς θεσμούς, και μάλιστα δεν είναι καθόλου αρνητικά διακείμενος προς αυτήν. Αλλά θα επανέλθω ευθύς αμέσως πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα.

39. C. Robert, «Le monde gréco-slave. État actuel», σ. 392.

40. C. Robert, «Du rôle de la diplomatie européenne», σ. 805.

καταδικασμένη να αποτύχει, αφού ο τσαρισμός θα έβγαινε από αυτό το μοίρασμα ιδιαίτερα ενισχυμένος. Εκτιμούσε λοιπόν ότι η μόνη λύση ήταν η δυτική Ευρώπη να στηρίξει ανοικτά την από κοινού εξέγερση όλων των ελληνο-σλαβικών λαών εναντίον των μουσουλμάνων δυναστών τους, αποφεύγοντας παράλληλα να τούς ρίξει οριστικά στην αγκαλιά της Ρωσίας:

Αυτή τη στιγμή πρόκειται απλώς για την απελευθέρωση ενός εκατομμυρίου ραγιάδων, που βρίσκονται άλλωστε σε κατάσταση διαρκούς συνομωσίας. Μόνο έτσι εμποδίζεται η διάλυση της Τουρκίας και μόνο έτσι αποφεύγεται η καταστροφή που θα προκαλέσει ένα δήθεν μοίρασμα της Ανατολής, το οποίο, περισσότερο και από το μοίρασμα της Πολωνίας, θα εξασφαλίσει τον οριστικό θρίαμβο του τσαρισμού. Επαναλαμβάνουμε ότι η Ευρώπη δεν έχει παρά μονάχα δύο τρόπους για να πραγματοποιήσει αυτή την απελευθέρωση, είτε μέσω διπλωματικών διαπραγματεύσεων είτε επιτρέποντας τον ένοπλο αγώνα μεταξύ των δύο φυλών. [...] Αν [σε έναν αγώνα] εναντίον όλων των δυνάμεων της οθωμανικής αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένων αυτών της Αιγύπτου, το ελληνικό βασίλειο περιοριζόταν μονάχα στις δικές του δυνάμεις, η έκβαση του πολέμου θα μπορούσε να ιδωθεί ως αμφίβολη. [...] [Στην ξηρά] οι μουσουλμάνοι θα ήταν συνεχώς τέσσερις προς έναν [έναντι των Ελλήνων]. Μονάχα στη θάλασσα οι Έλληνες θα μπορούσαν να αγωνιστούν με ίσο αριθμό ανδρών. [...] Στη θάλασσα οι Έλληνες παραμένουν ακόμη εξίσου αδάμαστοι όσο ήταν και τον καιρό του Θεμιστοκλή· στην ξηρά όμως το ζήτημα είναι πολύ πιο περίπλοκο: εναντίον δυνάμεων υπέρτερων κατά τέσσερις φορές έναντι των δικών τους, οι Έλληνες [...] δεν θα μπορούσαν να κάνουν στην ξηρά παρά μονάχα έναν πόλεμο πάνω στα βουνά και μέσα από ενέδρες, ένα μακροχρόνιο αντάρτικο [*guerrilla*] το οποίο θα μπορούσε κάλλιστα να εξαντλήσει την υπομονή της Ευρώπης. Δεν υφίσταται για την Ελλάδα παρά μονάχα ένας και μοναδικός σίγουρος τρόπος για να θριαμβεύσει στην ξηρά, και αυτός είναι να προσεταιριστεί τους Σλάβους ραγιάδες και να συνδυάσει την εξέγερσή τους με τη δική της⁴¹.

Μέχρι εδώ, είναι φανερό ότι, ακόμα και αν οι Έλληνες εθνικιστές στοχαστές της εποχής δεν συμφωνούσαν με όλα τα σημεία της σκέψης του Ρομπέρ, και κυρίως με την έμφαση που έδινε στο ζήτημα της συνεργασίας των Ελλήνων με τους Σλάβους, ήταν υποχρεωμένοι να παραδεχτούν πως επρόκειτο για μια πολύ σπουδαία συμβολή στην υπόθεση της υποστήριξης των ελληνικών θέσεων στη δυτική Ευρώπη, αλλά και για ένα εξαιρετικό αντίδοτο στη λογική Φαλλμεράυερ εντός του κινήματος του ευρωπαϊκού

41. Στο ίδιο, σ. 808.

φιλελευθερισμού. Τα λόγια του Ζαμπέλιου είναι κατά τούτο ενδεικτικά μιας αναγνώρισης του Ρομπέρ από τους Έλληνες αναγνώστες του ως ένθερμου «φιλέλληνα». Υπάρχει ωστόσο ένα σημείο πάνω στο οποίο κανένας Έλληνας στοχαστής της εποχής, ούτε βέβαια και ο Ζαμπέλιος, δεν θα μπορούσε ποτέ να συμφωνήσει με τις απόψεις του· και αυτό δεν είναι άλλο από το ποια ακριβώς ήταν τα σύνορα που θα έπρεπε να έχει το ελληνικό κράτος. Πράγματι, ο Ρομπέρ άφηγε εκτός των περιοχών που θεωρούσε ότι έπρεπε να αποδοθούν στο ελληνικό κράτος την Θράκη, και μάλιστα την Κωνσταντινούπολη, και πιθανότατα τη Μικρά Ασία⁴², θέτοντας έτσι σε δεύτερη μοίρα τη συμπάθειά του προς τον ελληνικό αλυτρωτισμό και αναιρώντας ως ένα βαθμό στην πράξη την προσήλωσή του στην «αρχή των εθνοτήτων» –αν και, όπως θα δούμε αργότερα, θεωρούσε ότι, έμμεσα τρόπον τινά, ένα μελλοντικό ελληνικό κράτος που θα ενέτασσε στα εδάφη του τις επαρχίες της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας δεν θα είχε κανένα πρόβλημα να επιβληθεί οικονομικά και πολιτικά στους γείτονές του:

Η Ελλάδα [...] προσδοκά από την πλευρά της να ενισχύσει τη δύναμη αντίστασής της προς τα έξω και να διευκολυνθεί για μια κανονική και μόνιμη κατοχή των επαρχιών που τής απομένουν ακόμη να διεκδικήσει από την Τουρκία, ώστε να θεωρήσει ότι έχει φτάσει στα φυσικά της σύνορα. Δεν μπορεί εδώ να τεθεί ζήτημα για την Κωνσταντινούπολη. Αλλά σε πολλά νησιά του Αρχιπελάγους καθώς και στις επαρχίες της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, οι Έλληνες ήταν ήδη ελεύθεροι πριν τη βαυαρική εποχή· ανυπομονούν να ξαναγίνουν και δεν παραβλέπουν καμία προσπάθεια προκειμένου να επιταχύνουν την [πολιτική] κρίση που θα τούς ενώσει με το βασίλειο [της Ελλάδας]. Οι εξεγέρσεις τους στα 1840 και 1841 δεν υπέκυψαν παρά μονάχα μπροστά στα κανόνια των αγγλικών

42. Αναφορικά με τη Μικρά Ασία, οι θέσεις του Ρομπέρ δεν είναι πολύ σαφείς, εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον. Διότι, ενώ σε γενικές γραμμές δεν την περιλαμβάνει ρητά στις περιοχές που πρέπει να αποδοθούν στο ελληνικό κράτος, παραδέχεται ότι «οι Έλληνες αποτελούν ακόμη την πλειοψηφία του πληθυσμού στο Αρχιπέλαγος, τα νησιά του Ιονίου, τον Μοριά, τη Ρούμελη, τα παράλια της Μικράς Ασίας», C. Robert, «Le monde gréco-slave. Du mouvement unitaire», σ. 436. Επίσης, κάνει διάφορες νύξεις περί ενός ελληνικού μέλλοντος της περιοχής: «η θάλασσα του Μαρμαρά [...] είναι προορισμένη να καταστεί, όπως ήταν άλλοτε, παράρτημα της Ελλάδας»· «η Ελλάδα, αυτό το καθαρά ναυτικό βασίλειο, που δεν μπορεί να ζήσει παρά μονάχα μέσα από τις σχέσεις της με τις αγροτικές επαρχίες, δύσκολα αποδεσμεύεται από αυτές για να ορμήσει στη θάλασσα [ενν. νότια, προς τη Μεσόγειο] ως ένα πλοίο που έχει στα δεξιά του την υποτιθέμενη πολιτεία των Ιονίων Νήσων και στα αριστερά του τις μελλοντικά ελεύθερες πόλεις της Μικράς Ασίας», C. Robert, «Le monde gréco-slave. État actuel», σ. 389 και 393.

φρεγατών και τις ομόφωνες απειλές της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας. [...] Το ζήτημα των τουρκο-ελληνικών συνόρων δεν είναι πλέον ένα εδαφικό ζήτημα [question de territoire], αλλά ένα εθνοτικό ζήτημα [question de nationalité]. Είναι, μπορούμε να πούμε, το ζωτικό κομμάτι του μεγάλου προβλήματος που αφορά στο μέλλον της Ανατολής [...]. Στις ηπειρο-θεσσαλικές επαρχίες υφίσταται μια απόλυτη ηθική ασυμβατότητα μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Η ευγενής ελληνική φυλή αισθάνεται ολοένα και περισσότερο ότι [...] αποδεχόμενη αυτό τον επονείδιστο ζυγό ως τετελεσμένο γεγονός [...] θα αυτοκτονούσε. Πρέπει λοιπόν ή να επέμβουμε υπέρ των Ελλήνων ή να αναμένουμε να δούμε να ξαναρχίζουν [...] αιματηροί αγώνες μεταξύ των δύο φυλών, της ελληνικής και της οθωμανικής. Η αρχή της ακεραιότητας της Ελλάδας είναι εξίσου δίκαιη και, επιπλέον, είναι εξίσου απαραίτητη για την ευρωπαϊκή ισορροπία όσο και η ακεραιότητα της τουρκικής αυτοκρατορίας. [...] Δεν είναι για να δει αυτή την ανίσχυρη και κατατεμαχισμένη Ελλάδα [...] που η φιλελεύθερη Ευρώπη, και κατά κύριο λόγο η Γαλλία, έκανε τόσες θυσίες. [...] Είναι προς τιμήν της το γεγονός ότι η γαλλική κυβέρνηση δείχνει να μην εγκατέλειψε ποτέ την προσδοκία να συμβάλει στο να επανατεθούν υπό το ελληνικό σκήπτρο η Ήπειρος και η Θεσσαλία. [...] *Θελομεν το ρωμαϊκό*⁴³, θέλουμε τον ελληνισμό, αυτή είναι η κραυγή που δεν σταματούν να επαναλαμβάνουν οι χωρικοί της κοιλάδας των Τεμπών αλλά και οι βοσκοί των Αγράφων, οι ειρηνικοί έμποροι των Ιωαννίνων αλλά και οι κλέφτες του Ολύμπου⁴⁴.

Ο Ρομπέρ τονίζει συχνά τον οικονομικό και εκπολιτιστικό ρόλο των Ελλήνων σε όλη την έκταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας –ένα ρόλο που οφειλόταν πάνω από όλα στην ιστορικά συνεχή, αδιάκοπη από την Αρχαιότητα, παρουσία τους στην περιοχή:

Από τη φιλήδονη Δαμασκό μέχρι την Κωνσταντινούπολη εκτείνεται μια αδιάκοπη σειρά ελληνικών πόλεων [...] Σε αυτή την Συρία των Σελευκιδών, όπου ο αλεξανδρινός ελληνισμός είχε τις πλέον περίφημες σχολές του, οι Έλληνες σήμερα, είναι αλήθεια, δεν συγκροτούν πλέον παρά έναν πολύ ολιγάριθμο πληθυσμό. Ωστόσο, καλλιεργούν ακόμη τις πιο όμορφες περιφέρειες, και σε αυτούς ανήκουν τα πιο γόνιμα υψίπεδα του Αντι-Λιβάνου⁴⁵.

Σε αυτές τις παρατηρήσεις ιστορικού και εθνολογικού χαρακτήρα για την ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής ο Συπριέν Ρομπέρ βασίζει μια εμπεριστατωμένη ανάλυση, αφενός, των ελληνικών αλυτρωτικών αιτημάτων και, αφετέρου, των προοπτικών που

43. Ελληνικά στο κείμενο, με αυτή την ορθογραφία.

44. C. Robert, «Du rôle de la diplomatie européenne», σ. 797-798.

45. C. Robert, «Le monde gréco-slave. Du mouvement unitaire», σ. 433.

ανοίγονται για το νεαρό ελληνικό Βασίλειο. Ένα από τα θέματα που πραγματεύεται λοιπόν είναι τα όρια του ελληνικού έθνους –και οι απαντήσεις που δίνει σε αυτό το ζήτημα δεν μπορούσαν παρά να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των Ελλήνων εθνικιστών λογίων της εποχής:

[Το] μικρό κράτος [της Ελλάδας] πλήρωσε ακριβά τις διπλωματικές εγγυήσεις που εξασφάλισε στην κυβέρνησή του η Ευρώπη. Η επέμβαση των τριών δυνάμεων για λογαριασμό του μείωσε σε οκτακόσιες σαράντα χιλιάδες πολίτες τον πληθυσμό ενός κράτους που αριθμούσε πάνω από δύο εκατομμύρια κατοίκους και εκτεινόταν από την Κρήτη μέχρι τη Μακεδονία και την Ήπειρο. [Το] επίσημο ελλαδικό κράτος [Hellade officielle], τα όρια του οποίου τέθηκαν πραγματικά πιο κάτω από τα αληθινά σύνορα της ελληνικής χώρας [Hellénie] [...] θα ακμάσει αναμφίβολα πολύ γρήγορα μόλις αποκατασταθεί στα φυσικά του όρια. Αλλά μπορεί να το κάνει όσο παραμένει χωρισμένο από τη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη νότια Μακεδονία; Αυτές οι τρεις, ουσιαστικά αγροτικές, επαρχίες όπου μαραζώνουν επτακόσιες χιλιάδες καθαροί φυλετικά [de race pure] Έλληνες καλλιεργητές [...] είναι οι σιτοβολώνες της Ελλάδας. Ανέκαθεν παρείχαν τις πρώτες ύλες στην Ελλάδα της βιομηχανίας και του εμπορίου. Το να κρατά κανείς υπό τον τουρκικό ζυγό αυτές τις πλούσιες σε παραγωγή προϊόντων διατροφής επαρχίες είναι σαν να απαγορεύει στην Ελλάδα να ακμάσει. Θέλουμε να αποκτήσει μεγάλη βιομηχανία, να γεμίσει εργοστάσια, και αυτή δεν μπορεί να προμηθευθεί σε επαρκείς ποσότητες [τις απαραίτητες] ακατέργαστες ύλες για τον τομέα των κατασκευών. Αν η Ευρώπη φοβάται ότι θα αυξήσει υπερβολικά τη δύναμη της Ελλάδας παραχωρώντας της τις τρεις επαρχίες που διεκδικεί, θα μπορούσαμε τουλάχιστον, χωρίς να τις χωρίσουμε από την Ύψηλή Πύλη, να τις ενώσουμε τελωνειακά με το βασίλειο [της Ελλάδας]⁴⁶.

Από τα λεγόμενα του Ρομπέρ για το παρόν και το μέλλον του ελληνικού κράτους, φαίνεται ότι θεωρεί πως το σοβαρότερο όπλο του τελευταίου είναι η δυναμική θαλάσσια ισχύς του, στην οποία μπορεί αυτό να βασιστεί προκειμένου να αποτελέσει κάποτε μια ναυτική υπερδύναμη στην περιοχή⁴⁷. Το δε όραμα του Ρομπέρ για τη μελλοντική ανάπτυξη της

46. Στο ίδιο, σ. 439-440.

47. «Στα νησιά είναι πάντως εκεί όπου κυρίως εδράζεται, όπως οφείλουμε να αναγνωρίσουμε, η δύναμη της Ελλάδας [...] Για να πειστεί κανείς περί αυτού, αρκεί να σκεφτεί τη θέση που κατέχει η Κρήτη ως προς την Αίγυπτο, η Κύπρος ως προς τη Συρία, η Ρόδος και η Χίος ως προς την Ανατολία. Πάρτε μονάχα αυτά τα τέσσερα νησιά, καθένα από τα οποία θα μπορούσε να σχηματίσει ένα ακμάζον βασίλειο, ενώστε τα με τον Μοριά και την Ήπειρο, με την Αθήνα και την Κέρκυρα, και μετά ψάξτε αν

Ελλάδας εδράζεται στην πίστη ότι τίποτα δεν θα μπορέσει να εμποδίσει τη συνένωση όλων των ελληνικών πληθυσμών σε ένα κράτος που, όπως γράφει χαρακτηριστικά, θα «προσμένει το μέλλον με εμπιστοσύνη, διότι γνωρίζει ότι το πεπρωμένο δεν μπορεί να τού διαφύγει»:

Ναι, η Ελλάδα θα καταστεί μεγάλη τόσο στη θάλασσα όσο και στη στεριά. Ο φαινομενικός λήθαργος στον οποίο βουλιάζει αυτή η χώρα από τότε που έγινε βασίλειο δεν θα έπρεπε να εμπνέει σοβαρούς φόβους στους φίλους της υπόθεσής της. Το *status quo* των Ελλήνων δεν οφείλεται στους ίδιους, αλλά στη διπλωματία· εξηγείται από τις κρυφές επιθυμίες της Ευρώπης, που κρύβει πίσω από τη λατρεία της πολιτικής σταθερότητας την κακομεταμφιεσμένη πρόθεση να μοιράσει την Ανατολή. Οι ενδιαφερόμενες δυνάμεις [...] συντηρούν τη διαίρεση της Ελλάδας σε τρία μέρη [ενν. το βασίλειο της Ελλάδας, τα Ιόνια νησιά και ό,τι ο ίδιος αποκαλεί “Ρούμελη”] υπό τρεις διαφορετικές κυβερνήσεις [ενν. την ελληνική, την οθωμανική και τη βρετανική προστασία στα Ιόνια νησιά]. Προορισμένη να διατηρήσει την απαραίτητη αρμονία μεταξύ της ελληνικής ηγεμονίας και των τόσο διαφορετικών αυτοκρατοριών που την περιβάλλουν, αυτή η διαίρεση δεν έχει πραγματικό αντίκρισμα [...] δεν είναι παρά η τριπλή εκδήλωση μιας και της αυτής κοινωνικής αρχής, ενός και του αυτού φυλετικού συμφέροντος. Σε πείσμα των προσπαθειών της ευρωπαϊκής διπλωματίας, οι τρεις Ελλάδες [Hellénies] δεν θα σχηματίσουν ποτέ τίποτε άλλο παρά μονάχα μια αδιαίρετη τριάδα. [...] Η Ελλάδα [...] προσμένει το μέλλον με εμπιστοσύνη, διότι γνωρίζει ότι το πεπρωμένο της δεν μπορεί να τής διαφύγει⁴⁸.

Η πρόβλεψη που κάνει ο Ρομπέρ για τον ρόλο που θα κληθεί στο μέλλον να διαδραματίσει αυτό το κράτος στην ευρύτερη περιοχή είναι κάπως ιδιόμορφη και, οπωσδήποτε, πολύ ενδιαφέρουσα. Κατά κάποιον τρόπο μάλιστα, προαναγγέλλει ορισμένες από τις ιδέες που θα κυριαρχούσαν αργότερα στο πλαίσιο της ιδεολογίας του «ελληνο-οθωμανισμού». Συγκεκριμένα, ο Γάλλος λόγιος υποστηρίζει ότι, παρότι, για λόγους ισορροπίας δυνάμεων αλλά και για λόγους καθαρά ιστορικούς, δεν πρέπει να αφαιρεθεί από το οθωμανικό κράτος η περιοχή της ανατολικής Θράκης, η Ελλάδα, βασιζόμενη στο «ελληνικό εμπόριο και πνεύμα», δεν θα αργήσει να αφομοιώσει πολιτικά και οικονομικά όλα τα γύρω κράτη, δηλαδή τα σλαβικά και το οθωμανικό, σχηματίζοντας μια (ακόμη ευρύτερη από την ελληνο-σλαβική) ομοσπονδία, στην οποία και θα έχει σαφέστατα τον πρωταγωνιστικό ρόλο:

θα υπήρχε στον κόσμο μια ναυτική δύναμη συγκρίσιμη με αυτήν», στο ίδιο, σ. 440.

48. Στο ίδιο, σ. 440-441.

Οι επαρχίες που κατοικούνται από τον ελληνικό λαό οφείλουν στη θαυμαστή θέση τους το γεγονός ότι μπορούν να αντιμετωπίσουν ως αρωγούς τους [auxiliaires] [...] μεγάλες γειτονικές περιοχές των οποίων η έκταση είναι μεγαλύτερη από την ίδια την Ελλάδα. Αυτές οι τεράστιες περιοχές [...] θα παραμείνουν για πάντα στερημένες εμπορικών διεξόδων και πολιτικής επιρροής στον κόσμο αν δεν ενωθούν με την Ελλάδα. Στην κεφαλή αυτών των κρατών [...] θα πρέπει να τοποθετήσουμε την αυτοκρατορία του σουλτάνου, εφόσον αυτή θα περιοριζόταν στα φυσικά της όρια και δεν θα περιελάμβανε πλέον παρά μονάχα τις μουσουλμανικές επαρχίες της Ανατολίας και της Θράκης, το μοναδικό τμήμα της Ευρώπης που κατοικείται πραγματικά από τον οθωμανικό λαό [...] Αυτή η ιερή μήτρα της τουρκικής φυλής θα παραμείνει πολιτικά επιβλητική [...] αφού θα περικλείει τις πόλεις της Ινσταμπούλ, της Προύσσας και της Ανδριανούπολης [...] Το δεύτερο ομόσπονδο παράρτημα του μελλοντικού ελληνικού κράτους θα είναι η Δακία ή Ρουμανία, που συντίθεται από τις δύο ηγεμονίες της Μολδαβίας και της Βλαχίας [...] Υπάρχουν ακόμη δύο μεγάλες χώρες όπου το ελληνικό εμπόριο και πνεύμα δεν έπαψαν, αρχής γενομένης από τη μακρινή αρχαιότητα, να ασκούν την πλέον σημαντική επιρροή: αυτές οι δύο χώρες είναι η Ανατολία και η Συρία, οι οποίες κατοικούνται από δύο χριστιανικά έθνη, τους Αρμένιους και τους Σύριους. Πολύ αδύναμοι και οι μεν και οι δε για να παραμείνουν ξεχωριστά έθνη, δεν θα ξεφύγουν από τη σκλαβιά παρά μονάχα εφόσον γίνουν προστατευόμενοι, δηλαδή υπήκοοι, της Δύσης ή εφόσον ενωθούν σε ομοσπονδία με τον ελληνικό λαό, οπότε και θα είναι ίσοι προς ίσοι με αυτόν.

Έτσι, τα πολιτικά παραρτήματα της Ελλάδας εκτείνονται, στον βορρά, από τη Ρουμανία μέχρι το Αραράτ και, στον νότο, από τα [...] βουνά της Αλβανίας μέχρι τις μαρωνίτικες περιφέρειες του Λιβάνου [...] Εν ολίγοις, όλα αυτά τα παραρτήματα της Ελλάδας θα περιλάβουν, χωρίς να υπολογίζονται οι Σλάβοι της Τουρκίας, δώδεκα με δεκαπέντε εκατομμύρια ανθρώπους, εκ των οποίων τα τρία τέταρτα είναι χριστιανοί: τα υπόλοιπα είναι Τούρκοι. Αυτή θα ήταν η πιθανή έκταση της πανελλήνιας ένωσης. [...] [Αυτή] η ένωση δεν θα μπορούσε να είναι παρά ομόσπονδη. Ωστόσο, η ελληνική ισχύς, κατέχοντας τις βασικές εμπορικές διεξόδους, θα ασκούσε εξ αυτού του γεγονότος πάνω στα συνδεδεμένα με αυτήν κράτη μια ακαταμάχητη δύναμη έλξης, την οποία η συγκατάθεση του ομοσπονδιακού συμβουλίου θα μετέβαλλε χωρίς κόπο σε δύναμη εξαναγκασμού σε περιπτώσεις κοινού κινδύνου⁴⁹.

49. Στο ίδιο, σ. 441-442.

Ενδιαφέρουσες είναι επίσης και οι παρατηρήσεις, εθνολογικού θα λέγαμε, χαρακτήρα που κάνει ο Ρομπέρ αναφορικά με το εσωτερικό των περιοχών που θεωρεί ότι πρέπει να ενταχθούν στο ελληνικό κράτος. Βασική ιδέα που συνέχει αυτές τις παρατηρήσεις είναι η άποψη ότι η «ποικιλία των εκδηλώσεων του ελληνικού πνεύματος» ουσιαστικά προσφέρει στο ελληνικό έθνος τη δυνατότητα να συνδυάζει ετερογενή στοιχεία κατά τρόπο που να το καθιστά ικανό να διαδραματίσει έναν εξαιρετικά πολυδιάστατο ρόλο στον σύγχρονο βίο ολόκληρης της ανθρωπότητας:

Μακριά από το να φέρει ίχνη ξένης επίδρασης, το ελληνικό πνεύμα πιστοποιεί την ανεξαρτησία του μέσα από την ποικιλία των εκδηλώσεών του. Καμία χώρα δεν προσφέρει τόσες αντιθέσεις όσες η Ελλάδα [Hellénie]. Κάθε ένα από τα φύλα που κατοικούν σε αυτήν, την ίδια στιγμή που συμμορφώνεται προς τον γενικό χαρακτήρα, έχει τα δικά του ειδικά χαρακτηριστικά, τη δική του ξεχωριστή φυσιολογία. Αυτές οι διαφορετικές οικογένειες μπορούν να αναχθούν σε τρεις μεγάλους τύπους: τον Ρωμιό, τον Έλληνα με την κυριολεκτική σημασία του όρου [proprement dit] και τον νησιώτη. Οι Ρωμιοί ή Ρουμελιώτες, διασκορπισμένοι από την Ήπειρο μέχρι την Κωνσταντινούπολη, τείνουν προς τον Βόσπορο. Οι Έλληνες με την κυριολεκτική σημασία του όρου, ή αλλιώς εκείνοι του σύγχρονου βασιλείου [της Ελλάδας], υπήρξαν ανέκαθεν συγκεντρωμένοι γύρω από την Αθήνα και την αρχαία Λακεδαίμονα. Τέλος, οι νησιώτες, φύλα που προέκυψαν από την ανάμειξη του ελληνικού αίματος με φραγκικό, αφρικανικό και ασιατικό αίμα, στρέφονται στην πλειοψηφία τους προς τη Δύση⁵⁰.

Οι διαφοροποιήσεις που εντοπίζει ο Ρομπέρ εντός του ελληνικού έθνους είναι μεγάλες, ακόμη και σε ό,τι αφορά σε κάθε έναν ξεχωριστά από τους τρεις «τύπους» Ελλήνων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αναμφίβολα τα όσα λέει ο Ρομπέρ για τον «Ρωμιό» ή κάτοικο της «Ρούμελης» –είναι βέβαια προφανές ότι εδώ κάνει σύγχυση όρων–, δεδομένου ότι πρόκειται για τους πληθυσμούς στους οποίους κατεξοχήν απέβλεπε το ελληνικό αλυτρωτικό ιδεώδες της εποχής:

Η τεράστια Ρούμελη περιλαμβάνει στους κόλπους της όλες τις ακραίες περιπτώσεις. Αυτή η γη των παλικαριών διατήρησε στα ορεινά της άσπυρα τα ομηρικά ήθη στη μεγαλοπρεπή τους απλότητα, ενώ εκείνα από τα τέκνα της που εγκαταστάθηκαν στον Βόσπορο έχουν όλες τις ιδέες της νεότερης Ευρώπης και μεταφέρουν στα σαλόνια τους τις πιο εκλεκτές επιτηδεύσεις της παριζιάνικης κομψότητας. Στη ζωή και στους σύγχρονους θεσμούς των Ρουμελιωτών

50. Στο ίδιο, σ. 438.

βρίσκουμε το αποτύπωμα όλων των εποχών του κόσμου. Ενώ τα βυζαντινά ήθη βασιλεύουν ακόμα στις κάτω συνοικίες του Φαναρίου, στους ορεσίβιους διατηρήθηκαν τα τραχιά ήθη, η καταπληκτική όψη του ειδωλολατρικού ελληνισμού [hellénisme païen]. [...] Στη στρατιωτική αριστοκρατία των πολεμιστών των Αγράφων και του Ολύμπου μπορούμε να αντιπαραθέσουμε την πρωτόγονη δημοκρατία των Βλάχων, νομαδικών φύλων τα οποία, ακολουθώντας τις εποχές του χρόνου, ανεβοκατεβαίνουν με τα κοπάδια τους από τους πρόποδες στην κορυφή της Πίνδου⁵¹.

Οι γνώσεις του Ρομπέρ για την κατάσταση που επικρατούσε στο ελληνικό βασίλειο δεν είχαν να κάνουν μονάχα με ιστορικά και εθνολογικά ζητήματα. Ο Γάλλος λόγιος είχε πολύ σαφή άποψη και για την πολιτική ζωή της Ελλάδας, τους πρωταγωνιστές της ελληνικής δημόσιας ζωής, ακόμη και για τον ρόλο συγκεκριμένων πολιτικών ομάδων που προσπαθούσαν να ασκήσουν πιέσεις προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Για όλα αυτά, λοιπόν, ερχόταν να ενημερώσει το γαλλικό κοινό, και οι απόψεις που εξέφραζε –όσο μονόπλευρες, ή αβάσιμες, και αν μάς φαίνονται σήμερα, τουλάχιστον ως προς κάποιες επιμέρους διαστάσεις τους– ήταν οπωσδήποτε πολύ διαφορετικές από εκείνες που κυριαρχούσαν τότε στο πλαίσιο της γαλλικής διπλωματίας αλλά και της γαλλικής κοινής γνώμης:

Γενικώς πιστεύεται ότι η Ελλάδα είναι χωρισμένη σε τρεις φατρίες: η πρώτη, που έχει για αρχηγό τον Μαυροκορδάτο, θα ήθελε, λένε, η [ελληνική] πολιτεία να βρίσκεται κάτω από αγγλική προστασία· η δεύτερη, υπό τον Μεταξά, θα προτιμούσε έναντι όλων των άλλων συμμαχιών εκείνη με τη Ρωσία· η τρίτη συνταγματική παράταξη, που εκπροσωπείται από τον Κωλέττη, θα ήθελε τη στήριξη της Γαλλίας. Για όποιον έχει ζήσει με τους Έλληνες, είναι ξεκάθαρο ότι αυτά τα τρία κόμματα δεν αποτελούν παρά μονάχα τρεις αποχρώσεις του ενός και του αυτού πατριωτισμού [...] ο σκοπός τον οποίο επιδιώκουν [όλα τους] εξίσου [είναι] η απόλυτη ανεξαρτησία της χώρας τους. Πράγματι, οι εναλλαγές εύνοιας και δυσμένειας που απολαμβάνουν οι πράκτορες της Γαλλίας, της Αγγλίας και της Ρωσίας στην αυλή των Αθηνών οφείλονται αποκλειστικά στο γεγονός ότι, στην προσπάθειά τους να αποκαταστήσουν την πατρίδα τους, οι Έλληνες πατριώτες κρίνουν πως μπορούν να χρησιμοποιήσουν αποτελεσματικότερα άλλοτε τους μεν και άλλοτε τους δε. [...] [Για παράδειγμα,] αν αφήσουμε κατά μέρος τις προσωπικές, και καθαρά γαλλικές, προτιμήσεις του [ιδιου του] Κωλέττη, και εξετάσουμε σε βάθος τις ιδέες του κόμματός του, θα

51. Στο ίδιο, σ. 438.

ανακαλύψουμε ότι είναι οι ιδέες όλων των Ελλήνων και ότι, κατά συνέπεια, η έκφραση γαλλικό κόμμα είναι μια έκφραση η οποία στερείται περιεχομένου⁵².

Αυτή η παρατήρηση του Ρομπέρ ότι όλοι οι Έλληνες ήταν σύμφωνοι «στην προσπάθειά τους να αποκαταστήσουν την πατρίδα τους» στα σύνορα που έπρεπε να έχει είναι αναμφίβολα ιδιαίτερα αξιοσημείωτη και δείχνει, αν μη τι άλλο, το πόσο θετικά προδιατεθειμένος ήταν ο Γάλλος λόγιος απέναντι στον ελληνικό λαό, γενικά, αλλά και στα αιτήματα του ελληνικού αλυτρωτισμού, ειδικότερα. Η συμβουλή που έδινε λοιπόν προς τους πολιτικούς της χώρας του ήταν να προσπαθήσουν να εκμεταλλευτούν την επιρροή που, χάρη στην υποστήριξη των αιτημάτων του ελληνικού λαού, είχε αποκτήσει η Γαλλία στην Ελλάδα, χωρίς μάλιστα να στέκονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα που δήθεν εκπροσωπούσαν τα γαλλικά συμφέροντα, όπως ο Κωλέττης, αφού, ανεξαρτήτως προσώπων, ο ελληνικός λαός ένα μόνο πράγμα επεδίωκε, δηλαδή την εθνική του «αποκατάσταση»:

Ποτέ εξάλλου η επιρροή της Γαλλίας δεν ήταν περισσότερο αναγνωρισμένη και αποδεκτή από όλα τα κόμματα στην Ελλάδα από ό,τι είναι σήμερα. Αν οι πράκτορές μας καταφέρουν να εκμεταλλευτούν τη θέση τους, θα μπορέσουν να συμβάλουν σθεναρά στη σταθεροποίηση αυτού του βασιλείου και, ως εκ τούτου, να αυξήσουν την επιρροή της χώρας μας στην Ανατολή. Πάντως, για να το πετύχουν αυτό, πρέπει να προστατεύουν στην Ελλάδα αποκλειστικά ό,τι είναι εθνικό, χωρίς να ασχολούνται με [συγκεκριμένα] πρόσωπα. Οφείλουν να στηρίξουν την κατάσταση Κωλέττη όσο ο ίδιος ο [ελληνικός] λαός θα είναι υπέρ αυτής της κατάστασης. Αν όμως η Γαλλία έφθανε να στηρίξει στην Ελλάδα μια αντιλαϊκή κατάσταση, [...] τότε η γαλλική επιρροή θα εκμηδενιζόταν από μόνη της⁵³.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ρομπέρ γνώριζε ακόμη και την ύπαρξη της «Φιλορθοδόξου Εταιρείας», περί της οποίας αρνείτο μάλιστα κάθε ταύτιση με την τσαρική πολιτική. Δεν υπήρχε λόγος, πίστευε ουσιαστικά, να φοβούνται οι Γάλλοι ότι η Ρωσία θα μπορούσε μελλοντικά να ελέγξει πλήρως τους Έλληνες πολιτικούς και την εξωτερική πολιτική του ελληνικού βασιλείου. Και αυτό διότι τα ελληνικά και τα ρωσικά συμφέροντα καθώς και οι βλέψεις για, κάποιας μορφής, κυριαρχία πάνω στην ευρύτερη περιοχή ήταν, κατά τη γνώμη του, τόσο ασύμβατα μεταξύ τους, που κάθε φαινομενική συνεργασία μεταξύ των δύο παραγόντων ήταν τελείως

52. C. Robert, «Du rôle de la diplomatie européenne», σ. 792-793.

53. Στο ίδιο, σ. 807.

συγκυριακή και γινόταν στη βάση της προσπάθειας του ενός να χρησιμοποιήσει τον άλλο για τα δικά του σχέδια:

Οι Τούρκοι προσδοκούν να ανακτήσουν την παλιά τους κατάκτηση, και οι Έλληνες προσπαθούν να επεκτείνουν το βασίλειό τους μέχρι εκεί όπου βρίσκονται τα όρια της γλώσσας τους. Σε αυτή την προδιάθεση των πνευμάτων είναι που πρέπει να αποδώσουμε –και όχι αποκλειστικά στις μοσχοβίτικες ίντριγκες, όπως κάποιοι ισχυρίστηκαν– τη γέννηση και την ανάπτυξη, παρά τους πλέον βίαιους διωγμούς που υπέστη, της φιλορθοδόξου εταιρείας. Αυτή η ισχυρή οργάνωση, μπροστά στην οποία η ελληνική κυβέρνηση υποχρεώθηκε να κάνει πίσω περισσότερες από μία φορές, συγκαταλέγει μεταξύ των αρχηγών της ανθρώπους των οποίων ο πατριωτισμός είναι υπερβολικά αδιαμφισβήτητος και ο φιλελευθερισμός υπερβολικά πεφωτισμένος για να μπορούμε να κατηγορήσουμε τους φιλορθοδόξους ότι θέλουν την επικράτηση του τσάρου. [...] Ελπίζοντας να αποκομίσει για τον εαυτό της κέρδη από την αναταραχή, η ρωσική κυβέρνηση υποστηρίζει τους ταραχοποιούς, επειδή θέλουν, όπως και η ίδια, να αλλάξει η κατάσταση στην Ανατολή. Αλλά όσο κι αν συμφωνούν περί ανατροπής, οι Έλληνες και οι Ρώσοι παύουν πλέον να συμφωνούν όταν πρόκειται περί οικοδόμησης. Η φιλορθοδόξος εταιρεία λογαριάζει να χρησιμοποιήσει τη στήριξη των Ρώσων μονάχα για την εκτέλεση του δικού της σχεδίου⁵⁴.

Ένα άλλο στοιχείο που, χωρίς καμία αμφιβολία, προσέλκυσε την προσοχή του Ζαμπέλιου στην περίπτωση του Ρομπέρ είναι η έμφαση που έδινε ο Γάλλος λόγιος στην κοινοτική οργάνωση και, γενικότερα, τους θεσμούς και τα κοινωνικά ήθη των ελληνο-σλαβικών πληθυσμών. Πράγματι, από τα κείμενα του Ρομπέρ δεν λείπουν τα χαρακτηριστικά ρομαντικά σχήματα μιας ορισμένης εξιδανίκευσης της αγροτοποιομενικής ζωής, των εκδηλώσεων του λαϊκού πνεύματος και των τύπων κοινωνικής οργάνωσης που παραμένουν κοντά στα αρχέγονα πρότυπα. Κυρίως, όμως, είναι φανερό η επιρροή που τού είχε ασκήσει η άποψη του Σουαζέλ-Γκουφιέ σχετικά με το πού πρέπει να αναζητούμε τους «γνήσιους» Έλληνες:

Για να μελετήσουμε την οικιακή ζωή των Ελληνο-Σλάβων, πρέπει να αφήσουμε τις μεγάλες πόλεις [...] και να πάμε να αναζητήσουμε στο βάθος των φαραγγιών και των άγριων κοιλάδων τους τα φύλα που παρέμειναν πιστά στα πρωτόγονα ήθη τους⁵⁵.

Η ενασχόλησή του, μάλιστα, με τους «Ελληνο-Σλάβους» τον έκανε να

54. Στο ίδιο, σ. 799.

55. C. Robert, «Le monde gréco-slave. État actuel», σ. 407.

πιστεύει ότι πρόκειται για την πλέον πιστή στα αρχέγονα ήθη και τον αρχαίο τρόπο ζωής της ευρωπαϊκής «φυλή»:

Οι Ελληνο-Σλάβοι, οι οποίοι είναι πολύ πιο κοντά στη φύση από κάθε άλλη ευρωπαϊκή φυλή, έχουν, εξ αυτού ακριβώς του γεγονότος, διατηρήσει στα ήθη τους πολυάριθμα ίχνη του αρχαίου βίου, πολλή πρωτόγονη ποίηση, όπως επίσης και πολλές δεισιδαιμονίες⁵⁶.

Το στοιχείο όμως που, αναμφίβολα, επηρέασε περισσότερο τον στοχασμό του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου των *Δημοτικών Ασμάτων* είναι η ταύτιση του ελληνο-σλαβικού κόσμου με το κοινοτικό-συνεταιριστικό ιδεώδες, το οποίο αντιπαρατίθετο εν προκειμένω προς τις ατομιστικές αρχές που διείπον και «υπέσκαπταν» τις προηγμένες κοινωνίες της δυτικής Ευρώπης⁵⁷:

Η κοινωνική οργάνωση των Ελληνο-Σλάβων δεν είναι λιγότερο άξια της προσοχής μας από ό,τι τα ήθη τους. Το πνεύμα αυτών των λαών τούς κάνει να κλίνουν επιτακτικά προς τον συνεταιρισμό, την κοινοτική ζωή, τις αντιπροσωπευτικές μορφές. Δύσπιστοι απέναντι στην ισχύ του ατόμου όταν αυτό επαφίεται μόνο στον εαυτό του, δρουν πάντοτε ως σύνολο και ενώνονται ακόμη και για το πιο ασήμαντο εγχείρημα. Εκτός από τις εποχές αναρχίας και ανομίας, η ανατολική κοινότητα πάντοτε διοικήθηκε από μόνη της [...] Έτσι συνέβαινε επί ελληνικής αυτοκρατορίας [ενν. το Βυζάντιο], και οι σουλτάνοι [...] συντηρούσαν με όλες τους τις δυνάμεις αυτή την κατάσταση πραγμάτων. [...] Με αυτό τον τρόπο μια αδελφική αλληλεγγύη μπόρεσε να εγκαθιδρυθεί μεταξύ των μελών της κοινότητας, που έγινε έτσι μια μεγάλη οικογένεια. Αλλά σε αυτό το σημείο σταμάτησε η εξέλιξη του ελληνο-σλαβικού πολιτισμού, και, ακόμη και σήμερα, αυτοί οι λαοί δεν αντιλαμβάνονται, παρά μονάχα πολύ συγκεχυμένα, τις γενικές ιδέες της αυτοκρατορίας, του κράτους και της θρησκείας. Αντίθετα, διατήρησαν πολύ καλύτερα από τους Δυτικούς τις τοπικές παραδόσεις και την κληρονομική τήρηση των κανόνων· με μια λέξη, τα ήθη. [...] [Η πατρική αυθεντία] και η υπακοή των παιδιών στις επιθυμίες των αρχαιότερων [...] αντιτάσσουν ένα ισχυρό φάρμακο σε αυτό τον πυρετό του ατομικισμού που υποσκάπτει την ευρωπαϊκή κοινωνία⁵⁸.

Σε αυτό το πλαίσιο, θρησκεία, οικογένεια και τοπικότητα προσδιορίζονται από τον Ρομπέρ ως οι άξονες γύρω από τους οποίους κινείται η κοινωνική οργάνωση των Ελληνο-Σλάβων. Οι αρχές αυτές αντιπαραβάλλονται προς τις αφηρημένες αρχές περί ανεξαρτησίας του ατόμου πάνω

56. Στο ίδιο, σ. 413.

57. Για τις απόψεις του Ζαμπέλιου προς αυτή την κατεύθυνση, βλ. I. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque*, σ. 181 κ. εξ.

58. C. Robert, «Le monde gréco-slave. État actuel», σ. 419-420.

στις οποίες βασίζεται η κοινωνική οργάνωση των δυτικοευρωπαϊκών λαών, χωρίς πάντως να υπάρχει πάντοτε από την πλευρά του μια διάθεση εξιδανίκευσης των μεν έναντι των δε, αλλά, ασφαλώς, είναι σαφής η πρόθεσή του να αναγνωριστεί η ιδιαιτερότητα του «πνεύματος» των λαών της ευρωπαϊκής Ανατολής και να επισημανθεί ότι δεν έχει νόημα να κρίνονται αυτοί οι λαοί με βάση τις δυτικές αξίες και τον δυτικό τρόπο ζωής:

η ζωτική εστία του πολιτισμού της Ανατολής είναι η οικογένεια· πάνω στο πρότυπο αυτής της μικρής πατριαρχικής πολιτείας έχει διαμορφωθεί ολόκληρη η διοικητική ιεραρχία. [...] Ο χριστιανός ραγιάς, παρά την εξαθλίωσή του, μπόρεσε να κρατήσει ανέπαφα τα στοιχεία της οικογένειας, και σε αυτή την περίπτωση οφείλει την ανωτερότητα της φυλής του έναντι εκείνης των [Οθωμανών] κατακτητών. [...] Χάρη σε αυτά τα τραχιά ήθη, σε αυτή τη βαθιά λατρεία της [οικιακής] εστίας, οι ελληνο-σλαβικές οικογένειες γλίτωναν πάντοτε από την πλήρη εξαφάνιση, παρά τις πλέον φρικτές ταπεινώσεις και προγραφές. [...] Απορροφημένος στα τοπικά του συμφέροντα, ο Ελληνο-Σλάβος δεν μπορεί να συλλάβει τις συλλογικές μας ιδέες περί χώρας και κράτους· δεν ζει παρά μονάχα για τη θρησκεία του, τη φυλή του, την οικογένεια και τον τόπο καταγωγής του. Έτσι λοιπόν και προσβάλλουμε αυτά τα υπέρτατα αντικείμενα λατρείας του, θα τα υπερασπιστεί ηρωικά, στην ανάγκη σαν τίγρη. [...] Μακριά από το να αισθάνονται τις δικές μας ανάγκες για πολυτέλεια [...] και προσωπική ανεξαρτησία, στην πλειοψηφία τους αυτοί οι λαοί βρίσκονται ακόμη [προσκολλημένοι] στα αρχέγονά τους ήθη, στην εποχή του Θησέα και των Αργοναυτών, την εποχή μιας χριστιανικής Ιλιάδας. [...] Τίποτε από τη δική μας ολοκληρωμένη σοφία, από τους δικούς μας επίπονα συνταγμένους κώδικες, δεν μπορεί να είναι κατάλληλο για αυτούς τους νεαρούς πληθυσμούς, για αυτές τις ηρωικές δημοκρατίες, που έχουν παραμείνει στην άξεστη, αλλά ρωμαλέα, κατάσταση που τραγουδούσε ο Όμηρος⁵⁹.

Σε αυτή τη θεοκρατική Ανατολή, όπου η θρησκεία παρέμεινε η βάση των ηθών, όλες οι εθνικές εορτές είναι θρησκευτικές⁶⁰.

Ο Ρομπέρ δεν διστάζει μάλιστα να επιχειρηματολογήσει στη βάση ενός πολιτισμικού σκεπτικισμού προκειμένου να δείξει ότι όσο ακριβώς περίεργα φαντάζουν στα μάτια των Δυτικών πολλά από τα ανατολικοευρωπαϊκά ήθη και έθιμα άλλο τόσο περίεργα φαίνονται στους Ελληνο-Σλάβους ορισμένα από τα δυτικά ήθη και έθιμα, παρά το γεγονός ότι οι τελευταίοι δεν έχουν κανένα πρόβλημα να θαυμάζουν εκείνες από τις

59. Στο ίδιο, σ. 421-423.

60. Στο ίδιο, σ. 413.

κατακτήσεις του δυτικού κόσμου τις οποίες θεωρούν πως μπορούν να αφομοιώσουν και να εκμεταλλευτούν προς όφελός τους:

Ο Ανατολίτης θαυμάζει την *Φραγκία* [*Frankistan*] για τα φώτα της και για την πειθαρχία των στρατευμάτων της, αλλά την θεωρεί ασεβή, καινοτόμο, χωρίς σεβασμό προς τα ήθη και τα γηρατειά. Το ένδυμά μας τον κάνει να γελά [...] τα αγάλματα και η μουσική με όργανα μεταμορφώνουν για αυτόν τις εκκλησίες μας σε ναούς ειδώλων, τα θέατρά μας μοιάζουν στα μάτια του προσβολή προς τον Δημιουργό. Αποκαλεί τυραννία τον τρόπο με τον οποίο συμπεριφερόμαστε στο υπηρετικό μας προσωπικό και δεν μπορεί να κατανοήσει τις τόσο ποικίλες αποχρώσεις της κοινωνικής μας ιεραρχίας⁶¹.

Μάλιστα, ο Ρομπέρ εκδηλώνει και μια κάποια αποδοκιμασία προς όλους εκείνους τους δήθεν «πολιτισμένους» Ελληνο-Σλάβους, τους «φιλελεύθερους της Ανατολής» όπως τούς αποκαλεί, που θεωρούν τους λαούς τους «βάρβαρους» και υιοθετούν άκριτα τις δυτικές συνήθειες, αποστερώντας έτσι «από την πατρίδα τους όλα όσα συνιστούν την ποίηση και τη ζωτικότητα της»:

Δυστυχώς, οι πολιτισμένοι, δηλαδή οι εκγαλλισμένοι, Ελληνο-Σλάβοι περιφρονούν [...] τα [παραδοσιακά τους] παιχνίδια, που έχουν κληρονομηθεί σε αυτούς από την αγία και ευγενή αρχαιότητα. Λυπούνται που δεν γνωρίζουν τους χορούς του σαλονιού και κοκκινίζουν όταν κοιτούν τους εαυτούς τους και δεν βλέπουν παρά βαρβάρους. Έτσι η περιφρόνηση των Φράγκων για ήθη που ουδόλως κατανοούν εκτρέπει τους φιλελεύθερους της Ανατολής και τούς κάνει να αποστερούν από την πατρίδα τους όλα όσα συνιστούν την ποίηση και τη ζωτικότητά της⁶².

Συναφής με αυτή τη στάση είναι και η προσπάθειά του να καταδείξει τον ρόλο του κλήρου, και δη του κατώτερου, στην επιβίωση της ελληνικής εθνότητας. Η τάση, μάλιστα, του Ρομπέρ να παραβάλει τους μοναχούς με τους κλέφτες είναι χαρακτηριστική της άποψής του ότι θρησκεία και εθνικό αίσθημα συμπλέκονται, αν δεν ταυτίζονται, στην περίπτωση των ελληνο-σλαβικών λαών:

Κύριο όργανο της ελληνικής Εκκλησίας, [ο μοναχός] είναι ίσως η πιο σεβαστή ηθική δύναμη σε ολόκληρη την Ανατολή. Από την εποχή της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, το Άγιο Όρος είναι, όπως και ο Όλυμπος, η ελπίδα και το καταφύγιο των καταπιεσμένων πατριωτών. Έτσι, ο

61. Στο ίδιο, σ. 412.

62. Στο ίδιο, σ. 419.

καλόγερος και ο κλέφτης, οπλισμένοι ο ένας με τον σταυρό του και ο άλλος με το τουφέκι του, είναι οι δύο φρουροί που φυλάσσουν το ελληνικό έδαφος και την ελληνική εθνότητα⁶³.

Δεν είναι λίγες οι φορές όπου στον Ζαμπέλιο των *Δημοτικών Ασμάτων* ανιχνεύουμε θέσεις ανάλογες, ή και ταυτόσημες, με εκείνες του Συμπριέν Ρομπέρ. Είναι άλλωστε κάτι παραπάνω από προφανείς οι εκλεκτικές συγγένειες της ιδεολογίας του Γάλλου σλαβολόγου με τον χριστιανο-κοινωνικό φιλελευθερισμό που επηρέασε πολλούς από τους Επτανήσιους λογίους της εποχής, μεταξύ αυτών και τον Ζαμπέλιο⁶⁴. Μόνο που, στην περίπτωση του Λευκαδίτη λογίου, τα πράγματα είναι πολύ πιο απλά· δεν υπάρχουν «Ελληνο-Σλάβοι», αλλά μονάχα Έλληνες που έχουν τα περί ων ο λόγος χαρακτηριστικά ως λαός, και, φυσικά, η σύγκριση με τους δυτικοευρωπαϊκούς λαούς καταδεικνύει πάνω από όλα την ανωτερότητα του ελληνικού «πνεύματος»:

Αναντιρρήτως, η προς το παρελθόν πίστις, το σέβας προς την αρχαιότητα είναι εξ εκείνων των γνωρισμάτων, άπερ ιδιάζόντως την Ελληνικήν φύσιν χαρακτηρίζουσι. Τα άλλα έθνη ρέπουσι μάλλον προς την καινοτομίαν, διότι ουδέν έχουσιν εν ταις καινοτομίαις να χάσωσιν, έχουσι δ' ενδεχομένως να κερδήσωσι πολύ. Η Ελλάς όμως [...] μισεί την καινοτομίαν [...] και παλινδρομεί προς τας πηγάς της αρχαιότητος, προς τας παραδόσεις της. Αι παραδόσεις, το παρελθόν, η αρχαιότης, ιδού η οπλοθήκη της [...] Όσω γαρ πλέον το πνεύμα σεβάζεται την αρχαιότητα, τοσούτω μάλλον μακροβιώτερον⁶⁵.

εν τω [...] δυτικισμώ [...] το ατομικόν εγώ είναι η αφετηρία, το κίνητρον, το ορμητήριον πάσης κοινωνικής πράξεως, είναι το παν· [...] Ό,τι ο εθνισμός είναι διά την αρχαίαν των Ελλήνων γενεάν, είναι ο ατομισμός διά την εσπερίαν μεσαιωνικήν· σύνταγμα δηλ. μεταξύ ατόμου και ατόμου⁶⁶.

Κυρίως όμως, στον Ζαμπέλιο υφίσταται αυτή η σύνδεση ελληνισμού και Ορθοδοξίας που καθιστά το συγκεκριμένο θρησκευτικό δόγμα «εθνική πίστη» ενός λαού ο οποίος τείνει να ταυτίζει πατρίδα και Εκκλησία:

είναι αναντίρρητον ότι η ορθοδοξία επενεργεί πολύ περισσότερο επί των ομάδων ή επί του ατόμου, ευεργετεί και βελτιοί το Έθνος ή τον ιδιώτην, και ότι ως εκ τούτου διακρίνεται των λοιπών δογμάτων [...] Η Δύσις εν γένει δεν γινώσκει πάρεξ την ατομικήν θρησκείαν· η εθνική θρησκεία, το δόγμα συνόλου του Έθνους, η πίστις της κοινότητος [...] είναι σχεδόν άγνωστος αυτή.

63. Στο ίδιο, σ. 387.

64. Βλ. Γ. Κουμπουρλής, «“Χριστιανική δημοκρατία” και λατινική κατάκτηση», ό.π.

65. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, σ. 132.

66. Στο ίδιο, σ. 446.

–Η Ελλάς όμως οδόν αντίθετον βαδίζει. [...] Ο Έλλην λατρεύει την ορθοδοξίαν μάλλον ως φρόνημα του γένους του, ως αποθήκην της παραδόσεώς του, ως σύνδεσμον της εθνικής του κοινωνίας [...] Η ατομική συνείδησίς του, αι αξιώσεις, αι πεποιθήσεις του κλίνουν και αυθυποτάσσονται εις την μεγαλειότητα [...] της εθνικής εκείνης πίστεως⁶⁷.

Αλλ' οι αλλοεθνείς [...] ηρώτουν μέχρι της χθες πού είναι η πατρίς μας· και ημείς, κοσμικώς απάτριδες, εις μόνην απάντησιν εστρέφομεν το βλέμμα προς την Εκκλησίαν. Ούτοι μεν μάς έλεγον ότι άλλο Εκκλησία και άλλο Πατρίς. Ημείς δε ουδέ ηξέυρομεν, ουδέ ηδυνάμεθα να τα διακρίνωμεν. Η μία μετά της άλλης ήσαν αδιασπάστως εντός της ημετέρας καρδιάς συνηρμοσμέναί⁶⁸.

Συμπερασματικά θα έλεγα ότι τα κείμενα του Ρομπέρ δεν σηματοδοτούσαν πραγματικά μια νέα εποχή, όπως υποστήριζε ο Ζαμπέλιος, στον τρόπο με τον οποίο έβλεπαν την Ελλάδα και την ιστορία της οι δυτικοευρωπαίοι λόγιοι. Στην πραγματικότητα, ούτε η επισήμανση από μέρους του Γάλλου λογίου της συμβολής της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη διαμόρφωση του πολιτισμού της σύγχρονης Ευρώπης, ούτε η έμφαση που έδινε στις κοινωνικές μορφές οργάνωσης του ελληνικού έθνους, ούτε, τέλος, η υποστήριξη που εξέφραζε προς τα ελληνικά αλυτρωτικά αιτήματα ήταν στοιχεία που δεν είχαν προϋπάρξει, σε κάποια ανάλογη μορφή, στα έργα άλλων δυτικοευρωπαίων λογίων. Ασφαλώς, η ουτοπία του περί μιας ελληνο-σλαβικής ομοσπονδίας, αλλά και γενικότερα τα όσα πρότεινε για την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος, καθώς και ο τρόπος που πραγματευόταν το ζήτημα του πανσλαβισμού ενείχαν πολλά στοιχεία πρωτοτυπίας. Εντούτοις, είναι κάτι παραπάνω από σαφές ότι αυτά τα στοιχεία δεν αρκούν, από μόνα τους, για να αιτιολογήσουν την ενθουσιώδη υποδοχή που θα επεφύλασσε ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος στα κείμενα του Συπριέν Ρομπέρ.

Νομίζω λοιπόν ότι αυτό που πραγματικά προξένησε εντύπωση στον Ζαμπέλιο είναι ο ακριβής τρόπος με τον οποίο όλα αυτά τα στοιχεία συναρμόζονταν μεταξύ τους στην περίπτωση του Γάλλου λογίου. Καταρχάς, όλα τα επιμέρους τεκμήρια που προσκόμιζε ο Συπριέν Ρομπέρ, είτε από την ιστορία, είτε από τη γλωσσολογία, είτε από την εθνολογία, έμοιαζαν να λειτουργούν υποστηρικτικά προς ένα κεντρικό γεωπολιτικό επιχείρημα, το οποίο ήταν διαμορφωμένο από την αρχή και το οποίο επιβεβαιωνόταν συνεχώς από τα συγκεκριμένα τεκμήρια. Οι λύσεις που πρότεινε

67. Στο ίδιο, σ. 143-144.

68. Στο ίδιο, σ. 74-75. Για το θέμα αυτό, πβ. I. Koubourlis, *La formation*, σ. 193-197.

βρίσκονταν σε μια σχέση αλληλεξάρτησης με τα επιστημονικά δεδομένα· επιστήμες και πολιτική συμβάδιζαν κατά τέτοιο τρόπο που δύσκολα ξεχώριζε κανείς αν οι πρώτες ακολουθούσαν τις επιταγές της τελευταίας ή το αντίστροφο, αν η πολιτική ήταν εκείνη που είχε το γενικό πρόσταγμα ή αν οι επιστήμες αποτελούσαν την πυξίδα με βάση την οποία κινείται η πολιτική προβληματική.

Θα έλεγα λοιπόν εν προκειμένω ότι ο Ρομπέρ ουσιαστικά έδειχνε για τους Έλληνες λογίους τον δρόμο που θα ακολουθούσαν στο δεύτερο μισό του 19ου, και στη συνέχεια στον 20ό αιώνα, όλες αυτές που σήμερα καλούμε *εθνικές επιστήμες*: η ιστοριογραφία, η λαογραφία, η γλωσσολογία, κ.ά. –οι επιστήμες δηλαδή που θα λειτουργούσαν ως δεξαμενές ιδεολογικών επιχειρημάτων για τα σύγχρονα, εθνικά, κράτη και προκειμένου για την ικανοποίηση των γεωπολιτικών τους συμφερόντων. Και ας μου επιτραπεί η παρατήρηση ότι αν ο Ρομπέρ ήταν Έλληνας –και αν, ενδεχομένως, διόρθωνε κάποιες από τις επιμέρους θέσεις του–, θα ήταν ίσως ο ιδανικός Έλληνας εθνικός διανοούμενος, που θα ήταν ικανός να συμβάλει στην επιστημονική θεμελίωση των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων.

Το συμπέρασμα, δηλαδή, στο οποίο καταλήγω είναι ότι αν ο Ρομπέρ προσέκλυσε το ενδιαφέρον του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου ήταν επειδή η γνωριμία με το έργο του ήλθε σε μια εποχή κατά την οποία, για τους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς, τα πράγματα ήσαν πλέον ξεκάθαρα: αληθινά άξιος επιστήμονας ήταν αυτός που αντιλαμβανόταν και που προσπαθούσε να φέρει εις πέρας το εθνικό του καθήκον· δεν αρκούσε πλέον να προσκομίζουμε επιστημονικές γνώσεις, οσοδήποτε πλούσιες και αν ήταν αυτές· έπρεπε, στο εξής, αυτές οι γνώσεις να συμβάλλουν στη νομιμοποίηση των εθνικών μας δικαίων⁶⁹. Σε αυτή, λοιπόν, τη νέα εποχή, την εποχή των εθνικών επιστημών, ο Σπυριέν Ρομπέρ θα ενέπνεε τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο όχι διότι έλεγε κάτι πραγματικά πρωτότυπο, αλλά διότι, πέρα από επιστημοσύνες, «υπερασπιζόταν και καταδείκνυε τα ιερά δικαιώματα της ελληνικής εθνικότητας». Και αυτό το έκανε όχι επειδή αυτή ήταν η πραγματική του πρόθεση, αλλά επειδή, στη νέα εποχή –σε μια εποχή γεωπολιτικά κρίσιμη, όπου και η τελευταία ψήφος υπέρ των «ιερών μας δικαιωμάτων» ήταν σημαντική–, οι ξένοι διανοούμενοι δεν μπορούσαν παρά να κατατάσσονται είτε στους «ανθέλληνες» είτε στους «φιλέλληνες». Και ο Ρομπέρ σίγουρα δεν ήταν «ανθέλληνας».

69. Πβ. Γ. Κουμπουρλής, «Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους», ό.π.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

ΤΖΩΡΤΖ ΦΙΝΛΕΪ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

ΤΖΩΡΤΖ ΦΙΝΛΕΪ: Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΑΟΥ*

Ερχόμενος κανείς σε επαφή με το έργο του Τζωρτζ Φίνλεϋ έχει την τάση να προσδώσει έμφαση στη φιλελεύθερη-βρετανική πλευρά του, και να υποτιμήσει την ιστοριστική-γερμανική του, όπως ακριβώς έχει την τάση να εστιάσει την προσοχή του στη σαφή αντίθεση που εξέφρασε από ένα σημείο και έπειτα ο Σκωτσέζος φιλέλληνας προς ορισμένες από τις παραμέτρους του ζαμπελιο-παπαρρηγοπούλειου σχήματος, και όχι στη συμβολή του στη διαμόρφωση του τελευταίου. Θα έλεγα λοιπόν ευθύς εξαρχής πως πρόκειται για ένα ζήτημα που έχει μάλλον να κάνει με το με ποια ακριβώς περίοδο της συγγραφικής δραστηριότητας του Φίνλεϋ επιλέγει κάποιος να ασχοληθεί· διότι στον συγκεκριμένο ιστοριογράφο μπορούμε κάλλιστα να εντοπίσουμε, όπως εντοπίζουμε και στον Παπαρρηγόπουλο, μια *πρώιμη* και μια *ώριμη* φάση¹.

* Οι απόψεις που διατυπώνω σε αυτό το κεφάλαιο οφείλουν πολλά στις συζητήσεις μου με τη συνάδελφο Μαργαρίτα Μηλιώρη, κυρίως στο περιθώριο της παρουσίασης της έρευνάς μου στον κύκλο συναντήσεων-συζητήσεων που διοργανώνει η Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού και το περιοδικό της *Μνήμων* (Αθήνα 24/10/2007). Την ευχαριστώ θερμά, και από εδώ, για αυτές τις συζητήσεις, όπως και για τις πολύ γόνιμες *παρ' ολίγον*, θέλω να πιστεύω, διαφωνίες μας. Για μια εισαγωγή στο έργο του Φίνλεϋ, βλ. το άρθρο της «Αρχαίος ελληνισμός και φιλελληνισμός», σ. 90-97, στο οποίο η συγγραφέας εστιάζει την προσοχή της σε ορισμένα από τα ζητήματα που είχε εξετάσει στη διδακτορική της διατριβή: M. Miliori, *The Greek Nation in British Eyes, 1821-1864; Aspects of a British Discourse on Nationality, Politics, History, and Europe*, Διδακτορική διατριβή, University of Oxford, 1998.

1. Όταν επανεκδόθηκε σε ένα ενιαίο σώμα το σύνολο των ιστοριογραφικών κειμένων του Φίνλεϋ για την Ελλάδα, ο επιμελητής της έκδοσης σχολίαζε χαρακτηριστικά: «Κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του, [...] ο συγγραφέας αναθεώρησε το σύνολο των έργων του, προσβλέποντας σε μια νέα έκδοση· και οι τροποποιήσεις που εισήγαγε

Και σε αυτή την περίπτωση μάλιστα, το χρονικό σημείο μετάβασης από τη μια στην άλλη φάση θα πρέπει ίσως να εντοπιστεί στις αρχές της δεκαετίας του 1850, όταν ο Φίνλεϋ, όπως φαίνεται και από τις περιφημες επιστολές του που φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας, αρχίζει κατά κάποιον τρόπο να απογοητεύεται από την ελληνική πραγματικότητα –εντός της οποίας ζει και συνθέτει το έργο του– όχι μονάχα σε καθαρά πολιτικό επίπεδο αλλά και στο επίπεδο της ιδεολογίας². Ο Φίνλεϋ βλέπει δηλαδή από ένα σημείο και έπειτα ότι η ελληνική πολιτική ελίτ αλλά και η ελληνική διανόηση, όπως εκφράζουν αυτή την τελευταία λόγιοι σαν τον Παπαρρηγόπουλο, αρχίζουν να εκτρέπονται προς ολοένα και συντηρητικότερες επιλογές και, κυρίως, ότι αρχίζουν να θυσιάζουν ένα ολοένα και χρισιμότερο μέρος της φιλελεύθερης κληρονομιάς της Επανάστασης, των Συνταγμάτων του Αγώνα και του φιλελληνικού κινήματος –στο οποίο είχαν πρωτοστατήσει οι Βρετανοί φιλελεύθεροι– όχι φυσικά για να σώσουν σε διπλωματικό επίπεδο την υπόθεση της Ανεξαρτησίας, όπως είχαν κάνει μέχρι το 1832, αλλά για να επιδιώξουν πλέον την πραγματοποίηση των «οραμάτων» της Μεγάλης Ιδέας –μιας ιδεολογίας την οποία ο ίδιος ο Φίνλεϋ αποδοκίμαζε ήδη από το 1836³. Η σταδιακή, λοιπόν, στροφή των Ελλήνων συναδέλφων του προς έναν ορισμένο βυζαντινισμό, προς την υιοθέτηση, δηλαδή, αυτοκρατορικών πολιτειακών προτύπων, θα έκανε κάποια στιγμή τον Φίνλεϋ να αναθεωρήσει πολλά από τα συμπεράσματά του για το παρελθόν του λαού στον οποίο έχει αφιερώσει τη ζωή και το έργο του: να αναθεωρήσει για παράδειγμα κάποιες από τις απόψεις του για τη βυζαντινή περίοδο

τότε ήταν τόσο σημαντικές που μόλις και μετά βίας βρίσκουμε μία σελίδα στους τέσσερις πρώτους τόμους και μερικές στους τρεις τελευταίους που να έχουν παραμείνει στην αρχική τους κατάσταση», H. F. Tozer, «Editor's preface», στο, G. Finlay, *A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time, B.C. 146 - A.D. 1864. A new edition, revised throughout and in part re-written with considerable additions by the author*, επιμέλεια H. F. Tozer, 7 τόμοι, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1877, Α', σ. iii-viii, σ. iii.

2. Η απογοήτευση την οποία ένιωθε ο Φίνλεϋ κατά την τελευταία φάση της ζωής του, και η οποία είχε να κάνει με την εξέλιξη των δημοσίων πραγμάτων στην Ελλάδα, ήταν κάτι παραπάνω από εμφανές στους οικείους του και αποτέλεσε αντικείμενο σχολιασμού τόσο από τον H. F. Tozer όσο και από τον Αμερικανό ακαδημαϊκό και προσωπικό φίλο του Φίνλεϋ C. C. Felton· βλ. H. F. Tozer, «Note by the editor», στο, G. Finlay, *A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time*, Α', σ. xlvii-xlviii, σ. xlvii-xlviii.

3. Βλ. εδώ σ. 484-485.

–απόψεις με τις οποίες είχε συμβάλει, όπως θα προσπαθήσω να καταδείξω στο παρόν κεφάλαιο, στην ένταξη της συγκεκριμένης περιόδου στην ελληνική εθνική ιστορία.

Πρόκειται για αναθεωρήσεις οι οποίες εγγράφονται ουσιαστικά στην προσπάθεια να περισωθεί μια παράδοση γνήσια και βαθιά κριτικού στοχασμού για το παρελθόν ως βάση για την υιοθέτηση φιλελεύθερων πολιτικών προταγμάτων και πρακτικών στο παρόν. Θα έλεγε μάλιστα κανείς, χωρίς διάθεση υπερβολής, ότι ο Φίνλεϋ θα μπορούσε κάλλιστα να είχε αποτελέσει τον εθνικό ιστοριογράφο της Ελλάδας –κάτι που, ως ένα σημείο, το επιδίωξε και ο ίδιος– αν και εφόσον η Ελλάδα ήταν Μεγάλη Βρετανία, και κυρίως αν μπορούσε ο ελληνικός εθνικισμός, αντί να είναι αναγκασμένος να οικειοποιηθεί ταυτόχρονα και εξίσου σε ιστορικό-συμβολικό επίπεδο πολιτικά καθεστώτα τόσο διαφορετικά μεταξύ τους όπως οι αρχαίες πόλεις-κράτη και η βυζαντινή μοναρχία, να βασίσει την αντίληψή του περί ελληνικής «εθνικής ιδιαιτερότητας» στην ιδιομορφία των πολιτικών θεσμών του ελληνικού έθνους, κατά το πρότυπο του εθνικισμού αλλά και της ιστοριογραφίας των Βρετανών Ουίγων⁴.

Ο George Finlay γεννήθηκε στο Φέιβερσαμ (Faversham) του Κεντ το 1799. Σπούδασε νομικά στη Γλασκώβη και, στη συνέχεια, πήγε στο Γκέτινγκεν της Γερμανίας για να ειδικευθεί στο ρωμαϊκό δίκαιο. Το 1823 αποφάσισε να έλθει στην Ελλάδα για να πάρει μέρος στον Αγώνα για την Ανεξαρτησία και τον Νοέμβριο του ίδιου έτους αποβιβάστηκε στην Κεφαλονιά, όπου τον υποδέχτηκε ο Λόρδος Βύρωνας. Την επόμενη χρονιά αναγκάστηκε για λόγους υγείας να μεταβεί στην Ιταλία και, κατόπιν, στην Σκωτία. Στο διάστημα αυτό μετέβη στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου για να δώσει εξετάσεις στο ιδιωτικό δίκαιο. Ο ενθουσιασμός του, ωστόσο, για την ελληνική υπόθεση τον έκανε να επιστρέψει στην Ελλάδα, στην οποία και παρέμεινε, με ελάχιστα διαλείμματα, μέχρι το τέλος της ζωής του. Μετά την ανακήρυξη της ελληνικής ανεξαρτησίας, αγόρασε μια έκταση γης στην Αττική, την οποία φιλοδοξούσε να μετατρέψει σε

4. Για τη φιλελεύθερη βρετανική ιστοριογραφία, βλ. ενδεικτικά B. Semmel, «H. T. Buckle: The Liberal Faith and the Science of History», *The British Journal of Sociology*, τ. 27, τχ. 3 (Σεπτέμβριος 1976), σ. 370-386· A. Wilson και T. G. Ashplant, «Whig History and Present-Centred History», *The Historical Journal*, τ. 31, τχ. 1 (Μάρτιος 1988), σ. 1-16· E. Mayr, «When is Historiography Whiggish?», *Journal of the History of Ideas*, τ. 51, τχ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1990), σ. 301-309· P. R. Ghosh, «Macaulay and the Heritage of the Enlightenment», *English Historical Review*, τ. CXII, τχ. 446 (Απρίλιος 1997), σ. 358-395.

πρότυπη μονάδα καλλιέργειας, αλλά τα σχέδιά του γρήγορα ναυάγησαν, γεγονός για το οποίο δεν έπαψε ποτέ να κατηγορεί το ελληνικό Δημόσιο, όπως αποδεικνύει και η εμπλοκή του ονόματός του στα γεγονότα που είναι γνωστά με το όνομα «Παρκερικά» (αποκλεισμός των ελληνικών λιμανιών από τον βρετανικό στόλο στις αρχές του 1850, με πρόσχημα το αίτημα για αποκατάσταση των Φίνλεϋ και Πατσίφικο). Ως εκ τούτου, αφιερώθηκε στις συγγραφικές του δραστηριότητες, οι οποίες, πέρα από τα καθαρά ιστοριογραφικά του κείμενα, περιλαμβάνουν τα ημερολόγιά του, μια πολύ συστηματική αλληλογραφία με προσωπικότητες της πολιτικής και της διανόησης από την Ελλάδα και το εξωτερικό⁵ καθώς και συνεργασίες με σημαντικά βρετανικά έντυπα της εποχής, όπως ήταν το *Blackwood's Magazine* και οι *Times*. Έχοντας ολοκληρώσει τους αυτόνομους τόμους της «ιστορίας της Ελλάδας υπό ξένη κυριαρχία», όπως αποκαλούσε συνολικά το εγχείρημά του, αποφάσισε να συντάξει μια αναθεωρημένη ενιαία εκδοχή αυτής της ιστορίας, η οποία δημοσιεύτηκε τελικά δύο χρόνια μετά τον θάνατό του, υπό τον γενικό τίτλο *Ιστορία της Ελλάδας από την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους μέχρι σήμερα*⁶. Πέθανε στην Αθήνα το 1875, αφού είχε ολοκληρώσει ένα έργο που, για πολλά χρόνια, θα αποτελούσε βασικό σημείο αναφοράς για την ελληνική ιστορία, αν και λιγότερο στην Ελλάδα και περισσότερο στο εξωτερικό⁷.

Η αποτίμηση του συνολικού έργου του Φίνλεϋ ξεπερνά κατά πολύ

5. Βλ. *The Journals and Letters of George Finlay*, επιμέλεια J. M. Hussey, 2 τόμοι, Camberley, Surrey: Porphyrogenitus Ltd., 1995· J. M. Hussey, *The Finlay papers. A catalogue*, London: Thames and Hudson (British School at Athens. Supplementary volume 9), 1973.

6. Βλ. G. Finlay, *A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time*, ό.π.

7. Αν εξαιρέσει κανείς κάποιες ολιγοσέλιδες μπροσούρες και μελέτες του Φίνλεϋ (*Επιστολή προς τους Αθηναίους*, Αθήνα: τυπ. Μνημοσύνη, 1844· «Σκέψεις επί των νομισμάτων της Αχαϊκής Συμμαχίας», *Πανδώρα*, τ. ΙΖ', τχ. 396 (15/09/1866), σ. 298-304· *Παρατηρήσεις επί της εν Ελβετία και Ελλάδι προϊστορικής αρχαιολογίας*, Αθήνα: τυπ. Λακωνία, 1869), στα ελληνικά έχουν μεταφραστεί μόνον δύο από τα μεζονα έργα του: *Ιστορία της Ελληνικής επανάστασης*, μτφρ. Μ. Γαρίδης, 2 τόμοι, Αθήνα: τυπ. Ο Κόσμος, 1953-54 (Αθήνα: Τολίδης 21972)· *Ιστορία της τουρκοκρατίας και της ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, μτφρ. Μ. Γαρίδης, Αθήνα: Πυξίδα 1958 (Αθήνα: Τολίδης 21972). Σχετικά πρόσφατα είχαμε τη δημοσίευση της *Ιστορίας της Ελληνικής επανάστασης και σε μετάφραση του Αλ. Παπαδιαμάντη* (2 τόμοι, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2008).

τους στόχους αυτού του βιβλίου. Άλλωστε, θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί τον στόχο μιας άλλης μελέτης, ή και περισσότερων, αφού και μόνο το καθαρά ιστοριογραφικό έργο του Φίνλεϋ είναι τεράστιο και καλύπτει όλες σχεδόν τις περιόδους της «τρισχιλιετούς» ελληνικής ιστορίας⁸. Εκείνο λοιπόν που θα με απασχολήσει σε αυτό το κεφάλαιο είναι η επίδραση που άσκησε ο Φίνλεϋ στους Έλληνες εθνικούς ιστοριογράφους τη στιγμή ακριβώς κατά την οποία εκείνοι άρχιζαν να διαμορφώνουν το τρίσημο σχήμα τους. Ως εκ τούτου, ο Φίνλεϋ για τον οποίο θα γίνει λόγος εδώ δεν είναι άλλος από τον νεαρό Φίνλεϋ –τον Φίνλεϋ των δύο πρώτων σημαντικών έργων τα οποία φέρουν την υπογραφή του και τα οποία δημοσίευσε το 1836 και το 1844⁹.

Σε γενικές γραμμές, και παρά τις όποιες απογοητεύσεις είχαν ήδη επέλθει μέσα του αναφορικά με την κατάσταση των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων, κυρίως εξαιτίας της Βαυαροκρατίας, ο Φίνλεϋ αυτής της περιόδου παραμένει αρκετά κοντά στον νεαρό φοιτητή της νομικής που το 1823 άφησε τις σπουδές του στο Γκέτινγκεν της Γερμανίας για να συνδράμει τον Αγώνα των Ελλήνων. Ο θαυμασμός του για τη χώρα στην οποία γεννήθηκαν οι ιδέες της ελευθερίας και της δημοκρατίας συνεχίζει να καθορίζει τον στοχασμό του για το παρόν της Ελλάδας, οι ελπίδες που τρέφει για τους νεότερους Έλληνες δεν έχουν ακόμη πληγεί από την πολιτική κατάσταση της χώρας –για την οποία καταλογίζει ευθύνες λιγότερο στους ίδιους τους Έλληνες, και περισσότερο σε όλους τους άλλους–, ενώ παράλληλα οι επιστημονικές του απόψεις εξακολουθούν να απηχούν όσα διδάχτηκε κατά το πέρασμά του από το Πανεπιστήμιο όπου γεννήθηκε ο γερμανικός ιστορισμός¹⁰. Με δυο λόγια λοιπόν, σε αυτό το

8. Για μια γενικότερη αποτίμηση του έργου του Φίνλεϋ, πβ. L. Potter, «‘Two thousand years of suffering’: George Finlay and the *History of Greece*», στο, M. Llewellyn-Smith, P. M. Kitromilides και E. Calligas (επιμ.), *Scholars, Travels and Archives: Greek History and Culture through the British School at Athens. Proceedings of a Conference held at the National Hellenic Research Foundation, Athens, 6-7 October 2006*, Λονδίνο: British School at Athens, 2009, σ. 13-26.

9. Βλ. G. Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, Λονδίνο: Murray, 1836-του ιδίου, *Greece under the Romans. A Historical View of the Condition of the Greek Nation, from the Time of its Conquest by the Romans until the Extinction of the Roman Empire in the East, B. C. 146 - 717 A. D.*, Εδιμβούργο και Λονδίνο: Blackwood and Sons, 1844.

10. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο Φίνλεϋ από πολύ νωρίς είχε επισημάνει τη σημασία που είχε για τη μελέτη της ιστορίας της Ελλάδας ο πρώτος τόμος της *Ιστορίας του Τσινκάιζεν*: «Αναφερόμενος στο θαυμάσιο έργο του Τσινκάιζεν, είναι αδύνατο να

κεφάλαιο θα παρουσιάσω το ερμηνευτικό σχήμα περί ελληνικής ιστορίας του πρώιμου Φίνλεϋ.

Το σχήμα αυτό, που δίνει έμφαση στους θεσμούς αυτοδιοίκησης των Ελλήνων –θεσμούς που, κατά τη γνώμη του συγγραφέα, τούς χαρακτηρίζουν ως έθνος–, αναδεικνύει το πώς αυτοί οι θεσμοί επιβίωσαν χάρη α) στη χρησιμοποίησή τους, αρχικά, από τον Μέγα Αλέξανδρο για τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας του (γεγονός που είχε, μεταξύ άλλων, ως αποτέλεσμα τον πλήρη εξελληνισμό των Μακεδόνων, την εθνική τους «απορρόφηση», όπως την αποκαλεί, από τους Έλληνες) β) στην ανοχή, στη συνέχεια, των Ρωμαίων, αν όχι στην αδυναμία τους να αντιμετωπίσουν την αντοχή στον χρόνο και τη δυναμική αυτών των θεσμών γ) στον ρόλο που αυτοί οι θεσμοί διαδραμάτισαν ως προς τη διαμόρφωση της εσωτερικής οργάνωσης της Ορθόδοξης (ελληνικής από ένα σημείο και έπειτα) Εκκλησίας κατά τον Μεσαίωνα και, τέλος, δ) στο γεγονός ότι οι Οθωμανοί τούς βρήκαν «βολικούς» από πολλές απόψεις, και κυρίως για φορολογικούς λόγους, με αποτέλεσμα να ευνοήσουν τη διατήρησή, αν όχι την περαιτέρω ανάπτυξή τους, συντελώντας έτσι την επιβίωση μιας σημαντικής συνιστώσας του «ελληνικού εθνικού χαρακτήρα». Εν ολίγοις, η ιστορία (της επιβίωσης) του ελληνικού έθνους ταυτίζεται εν προκειμένω με εκείνη της επιβίωσης των θεσμών αυτοδιοίκησής του. Πράγματι, ο Φίνλεϋ, ήδη από τον πρόλογο του πρώτου καθαρά ιστοριογραφικού κειμένου του, της *Ελλάδας υπό τους Ρωμαίους*, αποφαινεται ότι η ιστορική συνέχεια των Ελλήνων ερείδεται όχι μονάχα στη γλώσσα και τη θρησκεία, αλλά και (αν όχι ακόμη περισσότερο) σε αυτούς ακριβώς τους πολιτικούς θεσμούς, που αποτέλεσαν κατά τη γνώμη του τον ουσιαστικότερο φορέα μετάδοσης της γλώσσας και της θρησκείας από γενιά σε γενιά. Ως εκ τούτου, κατανοεί το παρόν των Ελλήνων, αλλά και το γεγονός της εξέγερσής τους εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε αναφορά προς τις καταβολές των θεσμών τους, οι οποίοι διαμόρφωσαν τον χαρακτήρα τους ως έθνους. Πρόκειται λοιπόν για μια αντίληψη που παραπέμπει ξεκάθαρα στον γερμανικό ιστορισμό του 19ου αιώνα.

Η ελευθερία των Ελλήνων στην αντίληψη του Φίνλεϋ είναι στην πραγματικότητα μια *θεσμική/θεσμοποιημένη* ελευθερία. Η ελευθερία για την

μην προσθέσω τη λύπη μου για το ότι ο δεύτερος τόμος του δεν έχει ακόμη δημοσιευτεί. Ο Τσινκάιζεν ήταν ο πρώτος που συνέλαβε την ιδέα της συγγραφής μιας πλήρους [complete] ιστορίας της Ελλάδας», στο *ίδιο*, σ. 33.

οποία κάνει λόγο παράγει, αλλά και προϋποθέτει, «ιδιαιτέρους εθνικούς θεσμούς», έχει δηλαδή θετικό περιεχόμενο, και δεν συνίσταται απλώς σε εκείνη την περίφημη τάση τους προς την ανυποταγή για την οποία μιλούσαν όλοι οι φιλέλληνες λόγιοι από την εποχή του Σουαξέλ-Γκουφιέ. Αυτή δε η αντίληψη περί ελληνικής ελευθερίας θα αποδεικνυόταν εξαιρετικά χρήσιμη για την υπό διαμόρφωση ελληνική εθνική αντίληψη περί ιστορίας, ιδιαίτερα στη ζαμπελιανή εκδοχή της, και αυτός θα ήταν ο λόγος για τον οποίο ο Φίνλεϋ θα προκαλούσε το έντονο ενδιαφέρον των Ελλήνων συναδέλφων του, μέχρι τουλάχιστον οι τελευταίοι να συνειδητοποιήσουν ότι, από ιδεολογικοπολιτική άποψη, ο Φίνλεϋ μάλλον δεν προσφερόταν για πλήρη ένταξη στο πάνθεον εκείνων που θα είχαν το προνόμιο να αποκαλούνται «φιλέλληνες συγγραφείς» επειδή ακριβώς δικαίωναν τις ελληνικές γεωπολιτικές διεκδικήσεις του δευτέρου μισού του 19ου αιώνα.

Παρ' όλα αυτά, δεν πρέπει κανείς να παραβλέπει το γεγονός ότι, στο μυαλό του ίδιου του Φίνλεϋ, όλα όσα έγραψε για την Ελλάδα και την ιστορία της εντάσσονταν σε ένα συγκεκριμένο σχέδιο. Ο Φίνλεϋ ήταν δηλαδή, όπως αργότερα και οι Έλληνες εθνικοί ιστορικοί –και αυτό είναι από μόνο του σημαντικό, καθώς μάς δείχνει τον τρόπο που αντιμετώπιζε τον εαυτό του ως «ιστορικό της Ελλάδας»–, ένας ιστορικός με ατζέντα. Πράγματι, προλογίζοντας το έργο του *Ιστορία της Ελλάδας υπό οθωμανική και ενετική κυριαρχία*, που δημοσιεύτηκε το 1856, τέσσερα χρόνια πριν ξεκινήσει η δημοσίευση της πεντάτομης *Ιστορίας* του Παπαρρηγόπουλου, ο Φίνλεϋ έδινε στους αναγνώστες του μια συνολική εικόνα του εγχειρήματός του:

Αυτός ο τόμος ολοκληρώνει την ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΥΠΟ ΞΕΝΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ. Έχω διαιρέσει τα μακραίωνα χρονικά της ελληνικής υποτέλειας, η οποία περιλαμβάνει σχεδόν δύο χιλιάδες χρόνια, σε έξι περιόδους, κάθε μια από τις οποίες περιλαμβάνει μια ξεχωριστή φάση της ελληνικής ιστορίας: 1. Την Ελλάδα υπό τους Ρωμαίους· 2. Τη Βυζαντινή αυτοκρατορία· 3. Την Ελλάδα υπό τους Σταυροφόρους που κατέλυσαν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία· 4. Την ελληνική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης· 5. Την αυτοκρατορία της Τραπεζούνας· και 6. Την οθωμανική και ενετική κυριαρχία¹¹.

Το εγχείρημα του Φίνλεϋ θα ολοκληρωνόταν ουσιαστικά το 1861, με

11. G. Finlay, *The History of Greece Under Othoman and Venetian Domination*, Λονδίνο & Εδιμβούργο: Blackwood and Sons, 1856, σ. v. Στα ελληνικά το έργο έχει δημοσιευθεί με τον τίτλο *Ιστορία της τουρκοκρατίας και της ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, ό.π.

τη δημοσίευση της δίτομης *Ιστορίας της ελληνικής επανάστασης*. Είναι λοιπόν προφανές ότι, αν εξαιρέσουμε την αρχαιοελληνική ιστορία, την οποία θεωρούσε, όπως και πολλοί άλλοι σύγχρονοί του, ως λίγο-πολύ γνωστή, και εν πάση περιπτώσει ως πολύ λιγότερο προβληματική για τον ερευνητή, ο Φίνλεϋ ήταν ο πρώτος ιστοριογράφος, Έλληνας ή ξένος, που κατόρθωσε να δημοσιεύσει μια πολύτομη «γενική ιστορία του ελληνικού έθνους» από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες του. Και το έκανε βασιζόμενος σε ένα συμπαγές ερμηνευτικό σχήμα, το οποίο ήταν σε θέση να εκθέσει και να υποστηρίξει ήδη από τα πρώτα του κείμενα, εκείνα δηλαδή που δημοσίευσε στα 1836 και 1844. Το σχήμα αυτό, αν και έμελλε να αγνοηθεί ουσιαστικά από τον ώριμο Παπαρρηγόπουλο, προσέφερε μια πρώτη βάση για τη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής αντίληψης για την ιστορία και, σε κάθε περίπτωση, επηρέασε ιδιαίτερα τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο των *Δημοτικών Ασμάτων*¹² –που ήταν άλλωστε πολύ περισσότερο επιρρεπής προς την υιοθέτηση φιλελεύθερων ιδεών– κάνοντάς τον να εντοπίσει την κυρίαρχη «κλίση», όπως την αποκαλούσε, του ελληνικού έθνους στην περίφημη «ισονομία»¹³.

1836: Η πρώτη διατύπωση του σχήματος του Φίνλεϋ

Το κείμενο που δημοσίευσε ο Φίνλεϋ το 1836 με τίτλο *Το ελληνικό βασίλειο και το έθνος των Γραικών* (*The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*)¹⁴ εκ πρώτης όψεως δεν ενδιαφέρει τον μελετητή της ιστορίας της ιστοριογραφίας, αφού είναι κατά κύριο λόγο ένα δοκίμιο για την «παρούσα ηθική και πολιτική κατάσταση των κατοίκων του ελληνικού Βασιλείου», τουτέστιν μια πολιτική μπροσούρα υπεράσπισης, αφενός, του ελληνικού λαού και κριτικής, αφετέρου, των αντιλήψεων των «ξένων» για την Ελλάδα. Η κριτική αυτή αφορά πρωτίστως στους Δυτικούς, αλλά αφορά και σε εκείνους που προσπάθησαν (Καποδίστριας) και που εξακολούθησαν να προσπαθούν (Βαυαροί) να επιβάλουν στην «ελληνική εθνότητα» αλλότρια συστήματα πολιτικής διακυβέρνησης –συστήματα που, επιπλέον,

12. Για μια ενδεικτική αντιπαραβολή των ερμηνευτικών σχημάτων του Φίνλεϋ και του Ζαμπέλιου, βλ. Ι. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque*, σ. 146, 175-178 και 208.

13. Βλ. στο ίδιο, σ. 170 κ. εξ.

14. Το κείμενο εκτείνεται σε 123 σελίδες και είναι χωρισμένο σε πέντε, μη αριθμημένα, κεφάλαια, των οποίων προτάσσεται ένα μικρό προλογικό σημείωμα.

έρχονταν σε σύγκρουση με τις αρχές του πολιτικού και οικονομικού φιλελευθερισμού στις οποίες όμνυε ο ίδιος ο Φίνλεϋ:

Αντικείμενο λοιπόν αυτών των παρατηρήσεων είναι να παρουσιάσουν μια πιστή καταγραφή των κύριων χαρακτηριστικών της παρούσας ηθικής και πολιτικής κατάστασης των κατοίκων του ελληνικού Βασιλείου και να εξετάσουν τα μέσα με τα οποία είναι πιθανόν αυτοί να ασκήσουν μια πάγια και ευεργετική ηθική επιρροή επί της κατάστασης των συμπατριωτών τους που είναι ακόμη υπήκοοι της Τουρκικής και της Ρωσικής Αυτοκρατορίας¹⁵.

Λέω ότι το δημοσίευμα του 1836 μονάχα φαινομενικά δεν ενδιαφέρει τον μελετητή της ιστορίας της ιστοριογραφίας, διότι, σε αυτό το κείμενο, ο Σκωτσέζος φιλέλληνας στηρίζει την όλη επιχειρηματολογία του σε μια ανάλυση του «εθνικού χαρακτήρα» και των «εθνικών θεσμών» των Ελλήνων, κάνοντας ουσιαστικά λόγο για «τρισχιλιετή» ιστορική συνέχεια του μεν και «τρισχιλιετή» αποτελεσματικότητα των δε:

Είναι σίγουρα αδύνατο να δώσει κανείς μια ακριβή εικόνα της κατάστασης ενός λαού χωρίς να διαθέτει μια ορθή εκτίμηση του εθνικού του χαρακτήρα. Ανέκαθεν θεωρείτο δύσκολο το να διαμορφωθεί μια ακριβής εκτίμηση του ελληνικού χαρακτήρα· και σε αυτό το σκιαγράφημα δεν περιμένουμε να φέρουμε εις πέρας αυτό που οι ίδιοι οι αυτόχθονες παραδέχονται πως είναι ένα δύσκολο εγχείρημα. Θα επιχειρήσουμε μονάχα να αποφανθούμε ποια φαίνονται να είναι τα προεξέχοντα γνωρίσματα του [ελληνικού] λαού και ποιες οι περιστάσεις που ασκούν μια ιδιαίτερη επίδραση στην κατάστασή του. Αυτά τα γνωρίσματα δείχνουν σε εμάς εξαιρετικά διαφορετικά από εκείνα που έχουν εν γένει καταγραφεί στη Δυτική Ευρώπη ως χαρακτηριστικά του [ελληνικού] έθνους. Καμία φυλή ανθρώπων δεν φέρει μια πιο διακριτή ταυτότητα χαρακτήρα από τους Έλληνες. Σε όλη την ποικιλία των υφιστάμενων συνθηκών στην Οθωμανική και τη Ρωσική Αυτοκρατορία, ως Έλληνες, είτε ως εστεμμένους σκλάβους στους θρόνους της Βλαχίας είτε ως λιμοκτονούντες πολεμιστές στα βουνά της Μάνης, τούς χαρακτηρίζει μια ομοιότητα εθνικού χαρακτήρα. [...] Τα ελαττώματα, ωστόσο, των Ελλήνων, τονισμένα εξαιτίας των περιστάσεων, έχουν καταστήσει τον χαρακτήρα τους μη δημοφιλή, και, όπως συνήθως συμβαίνει με όλους τους μη δημοφιλείς χαρακτήρες, ένα πλήθος νέων ελαττωμάτων έχει αποδοθεί, με τον πλέον αβάσιμο τρόπο, σε αυτό τον χαρακτήρα· ακόμη δε και μερικές από τις αρετές του έχουν επικριθεί ως ελαττώματα. Πολλά από αυτά τα αποδιδόμενα ελαττώματα δεν είναι τίποτε άλλο παρά προϊόντα

15. G. Finlay, *The Hellenic Kingdom*, σ. vi.

μεταβολών των περιστάσεων, και δεν αποτελούν κατ' ουδέναν τρόπο εγγενή χαρακτηριστικά του εθνικού [τους] χαρακτήρα: θα εξαφανίζονταν γρήγορα, αν ανοιγόταν στον λαό η προοπτική μιας καλύτερης μοίρας. Την εξαιρετική δυσκολία στο να απεικονιστεί, σε όλο του το εύρος, ο ελληνικός χαρακτήρας πρέπει να την διαισθάνεται αμέσως όποιος αναλογίζεται την ποικίλη μοίρα των διαφόρων τμημάτων αυτού του μοναδικού λαού¹⁶.

Εν ολίγοις, το κείμενο του 1836 συνιστά μια πολύ ουσιαστική εισαγωγή στο ιστοριογραφικό έργο που θα ακολουθούσε, την Ελλάδα υπό τους Ρωμαίους του 1844, αλλά και στα υπόλοιπα ιστορικά πονήματα του Φίνλεϋ, τα οποία, όπως ήδη αναφέρθηκε, αν ιδωθούν συνολικά, συνθέτουν μια πλήρη ιστορία του ελληνικού λαού υπό «ξένη κυριαρχία», ήτοι από την κατάρκτησή του από τους Ρωμαίους μέχρι το 1843, όταν μια λαϊκή εξέγερση έθεσε τέλος στην κυριαρχία των Βαυαρών αξιωματούχων και κατέστησε τους Έλληνες τους ρυθμιστές της πολιτικής τους οργάνωσης»¹⁷! Θα σημείωνα δε ότι πολύ σπάνια ο ιστορικός των ιδεών έχει ανάλογες ευκαιρίες να καταγράψει τις προκειμένες ιδεολογικές και μεθοδολογικές αρχές ενός συγγραφέα πριν να αναμετρηθεί με το κυρίως σώμα του έργου του.

Πιο συγκεκριμένα, το κείμενο του 1836 καθιστά φανερό το πόσο αξεχώριστα συμπλέκονταν, εκείνη την εποχή τουλάχιστον, στο μυαλό του Φίνλεϋ οι ιδέες του οικονομικού και πολιτικού φιλελευθερισμού¹⁸ με εκείνες του γερμανικού ιστορισμού. Η βασική επιχειρηματολογική του γραμμή μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: Κάθε έθνος έχει τον δικό του «ιδιαιτερο¹⁹ εθνικό χαρακτήρα» και τους δικούς του «εθνικούς θεσμούς διακυβέρνησης», που εκφράζουν αυτό τον χαρακτήρα. Κάθε προσπάθεια επιβολής αλλότριων θεσμών σε ένα έθνος τείνει να αλλοιώσει τον χαρακτήρα του, και, όταν αυτό συμβαίνει, τότε το έθνος το ίδιο τείνει προς τον εκφυλισμό, αν όχι προς τον αφανισμό. Ο σεβασμός των ιδιαιτεροτήτων του εθνικού χαρακτήρα ενός λαού –με δύο λόγια, ο σεβασμός της ελευθερίας και της αυτονομίας ενός λαού– αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση

16. Στο ίδιο, σ. 12-13.

17. G. Finlay, *The History of Greece Under Othoman and Venetian Domination*, σ. vi.

18. Η καταγωγή του Φίνλεϋ εξηγεί ως ένα βαθμό το γεγονός ότι οι αντιλήψεις του απηχούν τις ιδέες του σκωτικού φιλελευθερισμού. Είναι για παράδειγμα πολύ χαρακτηριστικό ότι ο Φίνλεϋ θεωρεί το «κεφάλαιο (capital)» ως «το τελευταίο και πιο αναγκαίο απόκτημα της πολιτισμένης κοινωνίας», G. Finlay, *The Hellenic Kingdom*, σ. 43.

19. «Peculiar» όρος που αντιστοιχεί εν προκειμένω στο «*eigenthümlich*» των Γερμανών ιστοριστών.

για τη διαμόρφωση ενός «υγιούς» πολιτικού συστήματος διακυβέρνησης, και τέτοια συστήματα είναι εν γένει εκείνα τα οποία εγγυώνται «μια αυστηρή οργάνωση της δικαιοσύνης, πλήρη ασφάλεια της ιδιωτικής περιουσίας» καθώς και τη «διαφάνεια στις δημόσιες υποθέσεις» και τον έλεγχο της κοινής γνώμης επί της λειτουργίας του κράτους. Όσο για το σύνθημα που απορρέει από αυτή την επιχειρηματολογία, η πιο περιεκτική διατύπωσή του συναντάται στη φράση «η Ελλάδα πρέπει να αποκτήσει ένα σύστημα διακυβέρνησης που θα είναι σύμφωνο με τις πρακτικές της πολιτισμένης Ευρώπης και προσαρμοσμένο στους δικούς της θεσμούς, ή σε διαφορετική περίπτωση είναι αδύνατο να επέχει τη θέση ανεξάρτητου κράτους» –μια φράση που αναδεικνύει παράλληλα και τον υψηλό βαθμό αντιφατικότητας αυτών των απόψεων μεταξύ τους²⁰.

Εν προκειμένω, αξίζει να αναφερθεί ότι ο Φίνλεϋ στέκεται με μια κάποια απορία μπροστά στην περίπτωση του Μάουρερ. Από τη μια μεριά, ο Σκωτσέζος φιλέλληνας παραδέχεται ότι η επιτροπή σοφών που αποτέλεσε την πρώτη μορφή της Βαυαρικής Αντιβασιλείας εμφορείτο από φιλελεύθερα ιδανικά και είχε, πιθανότατα, τις αγνότερες των προθέσεων. Δεν διστάζει ωστόσο να τής καταλογίσει –και το κάνει στη βάση των αρχών του κλασικού φιλελευθερισμού– ότι οι απόλυτες εξουσίες που τής αποδόθηκαν, χωρίς βέβαια να ρωτηθεί επ’ αυτού ο άμεσα ενδιαφερόμενος, δηλαδή ο ίδιος ο ελληνικός λαός, γοήτευσαν τόσο πολύ τα μέλη της που άρχισαν να λειτουργούν ενάντια στις αρχές τους και να κυβερνούν απολυταρχικά:

Τόσο γλυκιά {ωστόσο} δείχνει να είναι για όλους τους ανθρώπους η κατοχή απόλυτης δύναμης που ακόμη και τέτοιοι διακεκριμένοι φιλελεύθεροι όπως ο Κόμης Άρμανσπεργκ και ο Κύριος Μάουρερ δεν θα μπορούσαν ποτέ, κατά τη μακρά περίοδο της εξουσίας τους, να πείσουν τους εαυτούς τους να αφήσουν έστω και ένα γιώτα από αυτή την εξουσία την οποία οι τρεις συμμαχικές δυνάμεις είχαν τόσο απερίσκεπτα και τόσο παράνομα εναποθέσει στα χέρια τους²¹.

Ειδικά για τον Μάουρερ, τον οποίο σέβεται και εκτιμά ως προσωπικότητα της διάνοησης και της πολιτικής, ο Φίνλεϋ έχει να πει ότι όχι μόναχά ήταν ο πιο ικανός άνθρωπος της βαυαρικής Αντιβασιλείας αλλά και

20. Για τις θεωρητικές αντιφάσεις του γερμανικού ιστορισμού καθώς και για τις συνέπειες αυτών των αντιφάσεων από την άποψη της επιστημολογίας των κοινωνικών επιστημών, παραπέμπω για μια ακόμη φορά στα πολύ κατατοπιστικά κείμενα της Αλίκης Λαβράνου.

21. G. Finlay, *The Hellenic Kingdom*, σ. 48.

ότι, με το έργο του Ο ελληνικός λαός, παρέσχε πολύτιμες πληροφορίες για την τωρινή του κατάσταση. Σπεύδει ωστόσο να κατηγορήσει τον Μάουρερ για «μονομέρεια» καθώς και για το ότι νόμιζε πως μπορούσε να κυβερνήσει την Ελλάδα αγνοώντας μια από τις βασικές αρχές του φιλελευθερισμού, την ανάγκη δηλαδή σεβασμού της κοινής γνώμης, και μάλιστα έχοντας ουσιαστικά άγνοια όχι μονάχα της χώρας αλλά και αυτής της ίδιας της γλώσσας της:

Ο Κύριος Μάουρερ, ο οποίος δείχνει να υπήρξε ο πιο καλά πληροφορημένος και ο πιο ικανός άνθρωπος της Αντιβασιλείας, έχει δημοσιεύσει τρεις τόμους προς δικαιολόγηση και επεξήγηση των απόψεων, των πράξεων και της πολιτικής του, που αποδεικνύουν μονάχα ότι ήταν ένας ικανός, δραστήριος και ευσυνείδητος άνθρωπος, αλλά ότι έσφαλλε ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε την Ελλάδα, εξαιτίας αυτού που οι συμπατριώτες του αποκαλούν *μονομέρεια* [one-sidedness]. [...] Το έργο, ωστόσο, [που δημοσίευσε] περιέχει πολλές πληροφορίες για την πραγματική κατάσταση της Ελλάδας και καταδεικνύει περίτρανα πόσο δύσκολο είναι ακόμη και για τον ικανότερο και τον πιο ευφυή ξένο το να κυβερνήσει μια χώρα χωρίς να συμβουλευέται την κοινή γνώμη και χωρίς να καταλαβαίνει τη γλώσσα της²².

Το παράδοξο, μοιάζει να σκέφτεται ο Φίνλεϋ, είναι ότι ο Μάουρερ, ένας οπαδός της άποψης ότι τα εθιμικά δίκαια των λαών πρέπει να αποτελούν τη βάση των σύγχρονων «εθνικών δικαίων», ένας μανιώδης συλλέκτης στοιχείων για τα διάφορα τοπικά εθιμικά δίκαια των ελληνικών πληθυσμών, τα οποία και εξέδωσε στον *Ελληνικό λαό* του, λειτούργησε, ως μέλος της Βαυαρικής Αντιβασιλείας και ως νομοθέτης, περισσότερο προς την κατεύθυνση της *συγκεντροποίησης* και της *κανονικοποίησης* –εν ολίγοις, προς την κατεύθυνση αυτών που θεωρούσε ως εξορθολογισμό και εξευρωπαϊσμό– των νομοθετικών ρυθμίσεων που ίσχυαν (ή που ο ίδιος έθεσε σε ισχύ) στο ελληνικό βασίλειο. Το τελικό συμπέρασμα, λοιπόν, του Σκωτσέζου φιλέλληνα είναι ότι, παρά τα πλούσια χαρίσματά του, παρά το αγνό των προθέσεων του, παρά την αξία του ως νομικού επιστήμονα, ο Μάουρερ περιέπεσε στο σφάλμα του να θεωρήσει ότι μπορούσε να διαμορφώσει και να εφαρμόσει στην Ελλάδα θεσμούς οι οποίοι δεν άρμοζαν σε αυτήν, αλλά που προέρχονταν από την εμπειρία άλλων κοινωνιών. Με δύο λόγια –και αυτό είναι το πλέον εντυπωσιακό–, ο Φίνλεϋ μέμφεται τελικά τον Μάουρερ όχι τόσο διότι δεν σεβάστηκε, ως όφειλε, τις αρχές του

22. Στο ίδιο, σ. 60.

φιλελευθερισμού, αλλά διότι αγνόησε τη βασικότερη αρχή του γερμανικού ιστορισμού, ότι δηλαδή κάθε κοινωνία έχει τους θεσμούς που αρμόζουν στον εθνικό χαρακτήρα των μελών της, και ότι, κατά συνέπεια, δεν υπάρχουν γενικές-αφηρημένες αρχές δικαίου που να εφαρμόζονται σε όλες τις κοινωνίες, ανεξαρτήτως τόπου και χρόνου:

Η αξία της διακυβέρνησης του Κυρίου Μάουρερ μπορεί τώρα [πλέον] να εκτιμηθεί με πολύ δίκαιο τρόπο [...] Η αλήθεια είναι ότι, αν και ο Κύριος Μάουρερ είναι ένας ικανός άνθρωπος, που κατέχει βαθιά γνώση του επαγγέλματός του και που αφιέρωσε όλη του την ενεργητικότητα στο έργο της δημιουργίας ενός φιλελεύθερου συστήματος νομοθεσίας για την Ελλάδα, υπήρξε εντούτοις περισσότερο ένας οξυδερκής νομικός παρά ένας βαθύνους νομοθέτης. Έζησε και στοχάστηκε υπερβολικά πολύ ως ένας Γερμανός καθηγητής των νομικών για να [μπορέσει να] εκτιμήσει την αληθινή αξία των αισθημάτων, των ηθών και των θεσμών των Ελλήνων και, όπως και υπερβολικά πολλοί από τους πολιτικούς των ημερών μας, περιέπεσε στο λάθος του να πιστέψει ότι υφίσταται μια βασική κατηγορία νόμων [a standard of law] οι οποίοι προσαρμόζονται σε όλες τις χώρες και σε όλα τα έθνη. Η ενεργητικότητα και η πλούσια δράση της διακυβέρνησής του, ωστόσο, βρίσκονται εντελώς στον αντίποδα της αδυναμίας και του λήθαργου που βασίλευσαν μεταξύ των διαδόχων του²³.

Όπως επισημάνθηκε ήδη, η περίπτωση του Μάουρερ δείχνει πόσο προβληματικές, αν όχι ανεφάρμοστες, ήταν στην πράξη οι αρχές του γερμανικού ιστορισμού, την εποχή μάλιστα της εντεινόμενης γραφειοκρατικοποίησης των κρατικών μηχανισμών στην Ευρώπη²⁴. Φυσικά, η άποψη του Φίνλεϋ ότι η βαυαρική Αντιβασιλεία δεν μπόρεσε να αντιληφθεί πόσο ασύμβατες ήταν οι νομοθετικές ρυθμίσεις που προωθούσε με την κατάσταση του βίου, τον «χαρακτήρα» και τους «εθνικούς θεσμούς» των Ελλήνων δεν κάνει τίποτε άλλο από το να παραβιάζει ανοικτές θύρες, να υποδεικνύει δηλαδή ένα πρόβλημα για το οποίο ο Μάουρερ μόνο άγνοια δεν είχε. Όπως φυσικά μόνο άγνοια δεν είχε ο ίδιος ο Φίνλεϋ για το ασύμβατο μεταξύ του συγκεντρωτισμού των σύγχρονων κρατών και των θεσμών μιας κοινωνίας στην οποία δεν είχε ακόμη επέλθει η διάρρηξη των παραδοσιακών κοινωνικών δεσμών, όσο και αν ο ίδιος επέμενε ότι οι προσπάθειες συμβιβασμού

23. Στο ίδιο, σ. 61-62.

24. Δεν πρέπει πάντως να ξεχνάμε ότι η Βαυαρία ήταν εκείνη την εποχή ένα από τα γερμανικά κράτη που διέθεταν κωδικοποιημένη μορφή δικαίου, και συγκεκριμένα ποινικό κώδικα, ήδη από το 1813, καθώς και ότι ο Μάουρερ ήταν εκπρόσωπος ενός μάλλον μετριοπαθούς ιστορισμού.

τους έπρεπε να συνεχιστούν και ότι το πρόβλημα έγκειτο όχι στον στόχο –που έπρεπε να εξακολουθήσει να είναι η υιοθέτηση «γνήσια ελληνικών θεσμών»–, αλλά στα μέσα που θα χρησιμοποιούνταν για την επίτευξή του:

Σε όλες τις χώρες όπου έχει υιοθετηθεί το σύστημα του συγκεντρωτισμού, η μέγιστη δυσκολία αναφορικά με τη διακυβέρνησή τους έγκειται στη διαμόρφωση εκείνου του μηχανισμού καθώς και εκείνων των πρακτικών και των θεσμών στους κόλπους του λαού που [...] να εξασφαλίζουν τη διατήρηση από μέρους του λαού ενός συνεπούς και ομοιόμορφου τρόπου συμπεριφοράς στο πλαίσιο της επίτευξης των στόχων της γενικής [βλ. κεντρικής] κυβέρνησης. [Ακόμη και] στις πλέον πολιτισμένες χώρες, όπου [υφίστανται] και οι πιο προσεκτικά εκπαιδευμένοι [χρατικοί] αντιπρόσωποι [agents], αυτή η δυσκολία είναι αισθητή· πόσο αδύνατο πρέπει να είναι λοιπόν το να καλυφθούν οι ανάγκες της ατελούς και ασαφούς φύσης κάθε διοικητικής νομοθεσίας εκεί όπου τα μακρινά παρακλάδια της κυβέρνησης έρχονται σε άμεση επαφή με τα συμφέροντα ενός λαού που βρίσκεται σε πρωτόγονη κοινωνική κατάσταση [rude state of society] μονάχα μέσω κάποιου εκπροσώπου του έπαρχου ή ενός αξιωματικού της αστυνομίας. Σε μια πρωτόγονη κοινωνική κατάσταση λοιπόν, όπου οι περίπλοκοι συνδυασμοί νόμου και ασφάλειας που αναδύονται από τις αναρίθμητες απαιτήσεις του πολιτισμού είναι άγνωστοι, δεν έχει πιθανώς ανακαλυφθεί κανένα καλύτερο σύστημα διοίκησης από εκείνο των ελληνικών Δημογεροντιών. [...] Αλλά το κατά πόσο αυτό το σύστημα είναι από φιλοσοφική άποψη το καλύτερο λίγη σημασία έχει· γεγονός είναι ότι το βρίσκουμε καθολικά εγκαθιδρυμένο στην Ελλάδα – έχουμε εμπειρία δύο χιλιάδων χρόνων για τα θετικά του αποτελέσματα– [...] και έχουμε την τέλεια κατανόησή του από τον λαό σε όλες τις πρακτικές του λεπτομέρειες. Από την άλλη πλευρά, το σύστημα του συγκεντρωτισμού θα αργήσει πάρα πολύ να επιτύχει στην Ελλάδα μια παρόμοια τελειότητα υπό τέτοια καθοδήγηση όπως αυτή των τωρινών Βαυαρών και Φαναριωτών αφεντικών²⁵.

Εντέλει, πιστεύει ο Φίνλεϋ, οι Έλληνες δεν έχουν καμία ανάγκη από τα φώτα της βαυαρικής επιτροπής σοφών, διότι, κατά την ιστορική τους διαδρομή, έχουν αποδείξει σε πάμπολλες περιπτώσεις ότι είναι από μόνοι τους ικανοί να θεμελιώνουν, κάθε φορά ξανά από την αρχή, ένα υγιές σύστημα πολιτικής διακυβέρνησης. Και, σε κάθε περίπτωση, δεν έχουν καμία ανάγκη από συνταγές πολιτικής –από αυτό «το συνονθύλευμα νεότερης φιλοσοφίας και εξευγενισμένου φεουδαλισμού το οποίο οι Γερμανοί υπάλληλοι δείχνουν να φαντάζονται ως την τελειοποίηση της τέχνης

25. Στο ίδιο, σ. 39-41.

της πολιτικής»— που έχουν αποδειχτεί ανεφάρμοστες ακόμη και στα κράτη από τα οποία προέρχονται, δηλαδή τα γερμανικά:

Θα επιχειρήσουμε τώρα να διερευνήσουμε τις αιτίες που κυρίως συντέιναν στο να διαπλάσουν και να διαιωνίσουν αυτή την ενεργητικότητα στον εθνικό χαρακτήρα. Αυτό το ιδιόμορφο χαρακτηριστικό του Έλληνα δεν είναι πουθενά τόσο καταφανές όσο στον τρόπο με τον οποίο, μετά από τις πλέον τρομερές συμφορές και τον σχεδόν πλήρη εκμηδενισμό των πόρων της χώρας του, στρώνει τον εαυτό του στη δουλειά για να αρχίσει μια νέα ζωή γεμάτη εργατικότητα καθώς και στον τρόπο με τον οποίο, τη στιγμή που θα λάβει χώρα η ένωση [έστω και] μισής ντουζίνας οικογενειών, αυτός θέτει τα πρώτα θεμέλια της πολιτικής διακυβέρνησης. Αποτελεί ενδιαφέρον θέμα για εικολογία το να εξετάσει κανείς σε ποιες αιτίες οφείλεται το γεγονός ότι η συμπεριφορά του Έλληνα χωρικού τείνει, διά της συντομότερης οδού, προς την προαγωγή της πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης της χώρας του και τον καθορισμό, επί μιας σταθερής και ξεκάθαρης βάσης, του συνόλου των σχέσεων των ατόμων με τη γενική [βλ. *κεντρική*] κυβέρνηση· [και τούτο] ενώ όλα τα επιστημονικά μέτρα του Κόμη Καποδίστρια και του Άρμανσπεργκ κατέληξαν σε πλήρη αποτυχία και σε μια αδέξια προσπάθεια να προσαρμόσουν συγκεντρωτισμό και ευρωπαϊκούς νόμους σε ένα λαό του οποίου οι θεσμοί και τα έθιμα είναι τελείως ασύμβατα με τον μηχανισμό που απαιτείται για την εφαρμογή αυτών των ξένων ρυθμίσεων. Μπορεί να υπάρξει καλύτερη απόδειξη [από αυτό] για το ότι οι θεσμοί των Ελλήνων είναι περισσότερο κατάλληλοι για την οικοδόμηση ενός καλού πρακτικού συστήματος διακυβέρνησης από ό,τι το συνονθύλευμα νεότερης φιλοσοφίας και εξευγενισμένου φεουδαλισμού που οι Γερμανοί υπάλληλοι δείχνουν να φαντάζονται ως την τελειοποίηση της τέχνης της πολιτικής και που συνιστά τον δυσμετακίνητο μηχανισμό με τον οποίο οι ανώτερες τάξεις [classes] της Γερμανίας καταφέρνουν να αυτοεπιβάλλονται στα κράτη τους προκειμένου να λαμβάνουν μισθούς [...] με την πρόφαση ότι επιτελούν ένα έργο που, όπως έχουμε την τάση να υποπευόμαστε, θα μπορούσε σε πολλές περιπτώσεις, και με μεγαλύτερο όφελος για την κοινότητα, να μείνει ανεκτέλεστο; Οι θεσμοί ενός λαού δεν μπορούν ποτέ να μεταβληθούν ξαφνικά μέσα από νομικά διατάγματα, διότι συνιστούν ένα κομμάτι της εθνικής υπόστασης που είναι πιο σημαντικό και ασκεί μεγαλύτερη επίδραση από ό,τι οι ίδιοι οι νόμοι. Οι θεσμοί ενός λαού προσδίδουν την αληθινή σφραγίδα στον εθνικό χαρακτήρα, και το σφρίγος τους θα συνοδεύεται πάντοτε από επωφελή αποτελέσματα²⁶.

26. Στο ίδιο, σ. 31-33.

Η βασικότερη, λοιπόν, πεποίθηση που εκφράζει ο Φίνλεϋ στο κείμενο του 1836 είναι ότι όταν «ένας λαός διαθέτει ένα διακριτό εθνικό χαρακτήρα, εκεί υφίστανται, στα ίδια τα θεμέλια αυτού του χαρακτήρα, τα μέσα προκειμένου για την εμφάνιση ενός υγιούς πολιτικού συστήματος διακυβέρνησης». Με άλλα λόγια, είναι βαθύτατα πεπεισμένος πως όταν ένας λαός αξίζει πράγματι να θεωρείται ένας λαός διακριτός από τους άλλους, τότε έχει αυθόρμητα την τάση να αναπτύσσει ιδιαίτερους κοινωνικούς θεσμούς που να του ταιριάζουν· και πως, εφόσον αφεθεί, από τους όποιους κυβερνώντες του, να λειτουργήσει στη βάση αυτών των θεσμών, εφόσον τού επιτραπεί δηλαδή να διατηρήσει τη διαφορετικότητά του, τότε το πολιτικό σύστημα που θα διαμορφώσει δεν μπορεί παρά να είναι «υγιές». Αυτή είναι η σημασία της θεμελίωσης «ελληνοφελών θεσμών», όπως θα τούς αποκαλούσε αργότερα ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος²⁷ –θεσμών οι οποίοι θα ταιριάζουν στους Έλληνες και θα εξυπηρετούν τους Έλληνες. Μονάχα δε η υιοθέτηση τέτοιων θεσμών στο ελληνικό βασίλειο, θεωρεί ο Φίνλεϋ, θα επιτρέψει αργότερα και στους εύπορους Έλληνες που ζουν εκτός των συνόρων του να συνδράμουν στην περαιτέρω ανάπτυξή του, η οποία θα είναι πλέον μια γνήσια εθνική, και όχι μια εξαρτημένη, ανάπτυξη:

Η τεράστια σημασία της εγκαθίδρυσης στο Ελληνικό Βασίλειο ενός εθνικού συστήματος διοίκησης πρέπει ως εκ τούτου να είναι προφανής. Χωρίς ένα τέτοιο σύστημα, καμία αγαθή ηθική επιρροή δεν μπορεί να ασκηθεί επί του εθνικού πνεύματος, ούτε μπορεί ο λαός να καταστεί έτοιμος να επωφεληθεί, κατά τρόπο άξιο λόγου, από ευνοϊκές μεταβολές στην κατάστασή του. Αν δεν εγκαθιδρυθεί στο νέο κράτος ένα δίκαιο και εθνικό σύστημα διακυβέρνησης, το πολυάριθμο σώμα των εύπορων Ελλήνων που κατοικούν επί του παρόντος στη Ρωσία, την Αυστρία και την Τουρκία θα τείνει περισσότερο στο να κατευθύνει την προσοχή του στη διαμόρφωση μιας εξαρτημένης εμπορικής κοινότητας, [που θα τελεί] υπό την εγγύηση αυτών των τριών δυνάμεων, παρά στο να διακινδυνεύει την περιουσία και την ευτυχία του προκειμένου να μοιραστεί την κατά φαντασίαν [imaginary] πολιτική ανεξαρτησία των φτωχών, υπερφορολογούμενων και καταπιεσμένων συμπατριωτών τους²⁸.

Κατά τον Φίνλεϋ, το «σύστημα διοίκησης» των Ελλήνων πρέπει λοιπόν να είναι ένα γνήσια «εθνικό σύστημα διοίκησης», ένα σύστημα που να ταιριάζει στον δικό τους «εθνικό χαρακτήρα», όχι μονάχα διότι κάθε

27. Βλ. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, σ. 9.

28. G. Finlay, *The Hellenic Kingdom*, σ. 3.

έθνος (δεν μπορεί παρά να) αναπτύσσει τους δικούς του «ιδιαιτέρους» θεσμούς –αφού όταν τού επιβάλλονται αλλότριτοι θεσμοί, αυτό οδηγεί αναπόφευκτα στην παρακμή του– αλλά και επειδή κάτι τέτοιο συμβαδίζει με τις φιλελεύθερες αρχές περί πολιτικής διακυβέρνησης. Με άλλα λόγια, για τον ελληνικό λαό, η δημιουργία ενός ευημερούντος ανεξάρτητου κράτους συνιστά από μόνη της ένα στοίχημα, αλλά οι ξένοι σοφοί πρέπει να τον αφήσουν να παίξει αυτό το στοίχημα, και όχι να νομίζουν ότι μπορούν να τον προστατεύσουν από την ανωριμότητά του επιβάλλοντάς του συστήματα διακυβέρνησης που δεν τού ταιριάζουν:

Αν πρόκειται λοιπόν η Ελλάδα να συγκροτήσει ένα ανεξάρτητο κράτος, και αν ο βασιλιάς Όθων πρόκειται να εξουσιάζει έναν ευτυχημένο και ευημερούντα λαό, αυτό πρέπει να γίνει με τις προσπάθειες των ίδιων των Ελλήνων. Η Ελλάδα πρέπει να ανασταθωθεί ή να καταπέσει διά των εθνικών θεσμών και του εθνικού χαρακτήρα του λαού [της]. Ο τρόπος διακυβέρνησής της, καλός ή κακός, πρέπει να είναι εκείνος τον οποίον οι ίδιοι οι Έλληνες μπορούν να διαχειριστούν, πρόσφορος για τις ανάγκες τους και ικανός να τεθεί σε εφαρμογή με τα δικά τους μέσα²⁹.

Η αρχή ότι κάθε λαός πρέπει να κυβερνάται μόνος του είναι η μόνη γενική, ανεξάρτητη από χρόνο και τόπο αρχή την οποία παραδέχεται ο Φίνλεϊ, και είναι μέσα από αυτό το πρίσμα που προσεγγίζει τα ιστορικά φαινόμενα που τον απασχολούν. Το πόσο πεπεισμένος, μάλιστα, είναι για την ισχύ αυτού του πολιτικού αξιώματος φαίνεται και από το γεγονός ότι θεωρεί πως κάτι τέτοιο ισχύει και στην περίπτωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, της οποίας το καθεστώς να μεν κατακρίνει πολύ έντονα, αλλά χωρίς να αντιμετωπίζει τους υπηκόους της ως ανίκανους να αποκτήσουν κάποια στιγμή το δικό τους «υγιές» σύστημα διακυβέρνησης:

Δεδομένου ότι [ο συγγραφέας] μπορεί να θεωρηθεί [...] ως συνήγορος των Ελλήνων, επιθυμεί να αποποιηθεί κάθε πρόθεση να καταστεί εχθρός των Τούρκων. Αισθάνεται πράγματι την εντονότερη αποστροφή για τη διακυβέρνησή τους, θεωρώντας την ως αξεχώριστη από τη διείσδυση του κακού και την κατάρπτωση των ηθικών αισθημάτων των υπηκόων της. Παρ' όλα αυτά, δεν αμφιβάλλει ότι εκεί όπου ένας λαός διαθέτει ένα διακριτό εθνικό χαρακτήρα, εκεί υφίστανται, στα ίδια τα θεμέλια [causes] αυτού του εθνικού χαρακτήρα, τα μέσα προκειμένου για την εμφάνιση ενός υγιούς πολιτικού συστήματος διακυβέρνησης. Καθώς λοιπόν οι Τούρκοι έχουν επί αιώνες διατηρήσει την

29. Στο ίδιο, σ. 10-11.

ιδιαίτερη εθνικότητά τους, που διαιωνίστηκε και συντηρήθηκε χάρη σε μια διακριτή γλώσσα, λίγη αμφιβολία μπορεί να υπάρχει για το ότι, εφόσον οι θεσμοί τους διαμορφώνονταν στο πλαίσιο μιας δίκαιης πολιτικής οργάνωσης, οι αγαθές εκφάνσεις της ανθρωπίνης φύσης θα κυριαρχούσαν επί των κακών, ακόμη και στο επίπεδο της δημόσιας διοίκησης· και στη δημόσια διοίκηση είναι που βρίσκεται η κύρια εστία της τουρκικής διαφθοράς. Ο Τούρκος αξιωματούχος είναι εν γένει δολερός, τυραννικός και αιμοσταγής· αλλά εκείνοι που είναι βαθιά εξοικειωμένοι με ιδιώτες από τις καλύτερες τάξεις της κοινωνίας συμφωνούν με τη διακηρυγμένη άποψη ότι [οι Τούρκοι] είναι δίκαιοι, γεμάτοι ανθρωπιά και έντιμοι, ενώ και η εθνική γενναιότητα είναι αναμφίβολη σε κάθε τάξη της κοινωνίας [τους]³⁰.

Μάλιστα, είναι μέσα από το συγκεκριμένο πρίσμα που ο Φίνλεϋ υποστηρίζει το αίτημα της εποχής του για εθνική αυτοδιάθεση των λαών. Αν λοιπόν καταφάσκει το βασικό αξίωμα του εθνικισμού, σύμφωνα με το οποίο κάθε έθνος πρέπει να αποκτήσει το δικό του ανεξάρτητο κράτος, είναι επειδή εκτιμά πως αυτό είναι το ουσιαστικό πρόκριμα για να μπορέσει κάθε λαός να αποκτήσει το σύστημα διακυβέρνησης που ο ίδιος επιθυμεί, ικανοποιώντας έτσι και το βασικό αίτημα του πολιτικού φιλελευθερισμού ότι η εξουσία πρέπει να πηγάζει και να ασκείται από τον λαό για τον ίδιο τον λαό. Ως εκ τούτου, αποφαίνεται ότι, στην περίπτωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η μόνη πραγματική λύση προς την κατεύθυνση της φιλελευθεροποίησης και του εξορθολογισμού του πολιτικού της συστήματος θα ήταν να καταστεί η ίδια ένα εθνικό κράτος, να πάψει δηλαδή να περιλαμβάνει στους κόλπους της αλλοεθνείς πληθυσμούς. Μονάχα έτσι, εκτιμά ο Σκωτσέζος λόγιος, θα αποκτήσουν κάποια στιγμή και οι Τούρκοι αυτό που σήμερα δεν διαθέτουν, αλλά το οποίο είναι εκείνο που διακρίνει τον άνθρωπο από μια «ακρίδα», κάνοντάς τον να θέλει να συνυπάρξει δημιουργικά με τους συνανθρώπους του, δηλαδή το «πατριωτικό συναίσθημα», το αίσθημα του ανήκειν σε κάτι τόσο «προσφιλές» όπως είναι μια «πατρίδα»:

Όποιος είχε πολλές επαφές με τους αυτόχθονες της Ανατολής, τουλάχιστον στην τουρκική αυτοκρατορία, πρέπει να έχει νιώσει έκπληξη για τη σχεδόν πλήρη απουσία πατριωτικού συναισθήματος, ειδικά μεταξύ των ίδιων των Τούρκων. Κανένας Τούρκος, ακόμη και αν έχει γεννηθεί και ανατραφεί στην Ευρώπη, δεν αντιμετωπίζει την τουρκική αυτοκρατορία ως πατρίδα του και,

30. Στο ίδιο, σ. iv.

εφόσον πειστεί με ερωτήσεις, μεταθέτει την πατρίδα του στη Μέκκα, που ποτέ δεν κατοικήθηκε, και πιθανότατα δεν θα κατοικηθεί ποτέ, από Τούρκους. Πολλές επαρχίες στην Ασία κατοικούνται από ένα πληθυσμό που αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως ξένο προς το έδαφος [στο οποίο διαβιεί]. [...] Μπορούν ποτέ οι πολιτικοί άνδρες να θεραπεύσουν τις συνέπειες αυτής της ηθικής αμβλύνοιας ή είναι δυνατό ένα έθνος να υπάρχει αέναα εκεί όπου δεν υφίσταται κανένα τέτοιο πράγμα όπως “το προσφιές όνομα της πατρίδας”; Χωρίς αυτό, ο άνθρωπος καθίσταται, όπως συμβαίνει υπερβολικά συχνά στην Ανατολή, λιγάκι μόνο καλύτερος από μια ακρίδα³¹.

Ο Φίνλεϊ δεν παραλείπει ωστόσο να εκφράσει τη σχετική απαισιοδοξία του, θεωρώντας ότι –αφενός, επειδή δεν υπάρχουν πάντοτε εκείνα τα γεωγραφικά σύνορα που να επιτρέπουν στους λαούς να ζήσουν ο καθένας τους ξεχωριστά και, αφετέρου, επειδή τα συμφέροντα της διεθνούς διπλωματίας διαδραματίζουν κατά κανόνα σημαντικότερο ρόλο από τα αισθήματα των ίδιων των λαών– μια τέτοια εξέλιξη μοιάζει πολύ ουτοπική στην περίπτωση του οθωμανικού κράτους. Δεν παραλείπει δε να εκφράσει την ανακούφισή του για το γεγονός ότι οι Έλληνες έχουν ευτυχώς μπει στον δρόμο που οδηγεί στο να πάψουν να αποτελούν μέρος του συγκεκριμένου προβλήματος:

Το έγκλημα, λοιπόν, της δικής της αυτοκτονίας πρέπει να αποδοθεί στην [ίδια την] τουρκική κυβέρνηση, αλλά τα ελαττώματα του κοινωνικού συστήματος της Τουρκίας, τα οποία σύντομα πρόκειται να προκαλέσουν τη διάλυση της αυτοκρατορίας, είναι εγγενή στην κατάσταση του πληθυσμού αυτών των χωρών. Αν κάθε φυλή ανθρώπων [...] μπορούσε να διαχωριστεί από τις υπόλοιπες μέσω ενός παντοδύναμου διατάγματος, και εκείνοι που μιλούν μια ιδιαίτερη γλώσσα, ή συνέχονται ένεκα της ομοιότητας των εθίμων, των θεσμών και της θρησκείας [τους], μπορούσαν να διατηρηθούν σε πλήρη διαχωρισμό [ενν. από όσους δεν φέρουν τα ίδια πολιτισμικά χαρακτηριστικά] στη βάση γεωγραφικών συνόρων, τότε ίσως δεν θα αποτελούσε απέλπιδα αποστολή το να επιχειρηθεί η πολιτική βελτίωση της Τουρκικής Αυτοκρατορίας [...] Καθώς, όμως, καμία τέτοια εξωφρενική εικτολογία [speculation] δεν ενδέχεται να πραγματοποιηθεί, και καθώς ο Τούρκος, ο Έλληνας, ο Αρναούτης, ο Σέρβος, ο Αρμένιος, ο Κούρδος, ο Άραβας και ο Δρούζος ενδέχεται να παραμείνουν για αιώνες αναμειγμένοι σε διάφορα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι πιθανό ότι οι μεταβολές σε αυτό που βολεύει από διπλωματική άποψη

31. Στο ίδιο, σ. 34.

θα έχουν μια πιο άμεση επίδραση πάνω στη μοίρα των επαρχιών και των λαών της Τουρκικής Αυτοκρατορίας από ό,τι οποιεσδήποτε έγνοιες περί των αισθημάτων και των προσδοκιών του πληθυσμού της. Από αυτή τη γενική αδιαφορία ωστόσο, το ελληνικό έθνος έχει ήδη εξασφαλίσει την εξαίρεσή του³².

Η βεβαιότητα του Φίνλεϋ για το ότι η πορεία των πραγμάτων που αφορούν στο ελληνικό έθνος οδηγεί από το καλό στο καλύτερο συνάδει εν προκειμένω με τη βεβαιότητά του περί της επερχόμενης «διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», η οποία και θα αναγκάσει, κατά τη γνώμη του, τις δυτικές Μεγάλες Δυνάμεις να παραδεχτούν ότι ο μόνος παράγοντας της περιοχής που θα μπορέσει στο μέλλον να αντικαταστήσει την οθωμανική αυτοκρατορία είναι ένα ισχυρό ελληνικό κράτος. Η ανάγκη να καταστεί η Ελλάδα τελείως ανεξάρτητη και, ως εκ τούτου, ικανή να διαδραματίσει έναν τέτοιο γεωπολιτικό ρόλο, λειτουργώντας κυρίως ως φραγμός στην τσαρική επέκταση προς τον νότο, πρέπει, κατά τον Φίνλεϋ, να γίνει επιτέλους αντιληπτή από τη Δύση, ώστε να συνειδητοποιήσει η τελευταία και την ανάγκη να κρατηθούν οι Έλληνες μακριά από τη ρωσική επιρροή:

καθώς η παρούσα διοίκηση της Ελλάδας δεν έχει ακόμη ρυθμιστεί στη βάση ενός οποιουδήποτε συνεπούς εθνικού συστήματος, αλλά ένας ξένος πρωθυπουργός, με τις συμβουλές των διπλωματικών παραγόντων των προστάτιδων δυνάμεων, διευθύνει ακόμη, διαθέτοντας απόλυτη εξουσία, το σύνολο των δημόσιων υποθέσεων [...] η απελευθερωμένη Ελλάδα προσεγγίζει ταχέως την κρίσιμη ώρα κατά την οποία θα αποφασιστεί αν θα σταματήσει τη σύντομη διαδρομή της, και θα περιοριστεί στο να είναι η φτωχότερη και, αναλογικά, η πιο βαριά φορολογούμενη χώρα στην Ευρώπη· ή αν, το ελληνικό βασίλειο, με την καλλιέργεια των εθνικών του θεσμών [...] τον έλεγχο της κοινής γνώμης επί της εσωτερικής του οργάνωσης και την αυστηρότερη διαχείριση των οικονομικών του υποθέσεων, θα λειτουργήσει ως το υπόδειγμα επί του οποίου το ελληνικό έθνος θα επαναθεμελιώσει το οικοδόμημα της πολιτικής του κοινωνίας. Εγκαθιδρύοντας μια αυστηρή οργάνωση της δικαιοσύνης, πλήρη ασφάλεια της ιδιωτικής περιουσίας και ένα υγιές σύστημα πολιτικής και θρησκευτικής εκπαίδευσης, που θα είναι βασισμένο σε εθνικούς θεσμούς, το ελληνικό βασίλειο δύναται να κάνει περισσότερα για τον [εχ]πολιτισμό της Ανατολής, και για την παγίωση μιας ηθικής δύναμης που θα είναι εκτός της επιρροής του ρωσικού ελέγχου, από ό,τι θα μπορέσουν ποτέ να επιτύχουν όλοι μαζί οι στόλοι και οι στρατοί της Αγγλίας και της Γαλλίας³³.

32. Στο ίδιο, σ. iv-v.

33. Στο ίδιο, σ. 5.

Πρόκειται εν προκειμένω όχι μονάχα για μια επαναδιατύπωση ανάλογων προτροπών προς τη Δύση που είχαν κάνει στοχαστές όπως ο Σουαζέλ-Γκουφιέ, όχι μονάχα για μια τυπική εκδήλωση του αντιρωσισμού των φιλελεύθερων στοχαστών του 19ου αιώνα, αλλά και για μια πρώιμη διατύπωση του κεντρικού αιτήματος της Μεγάλης Ιδέας, και μάλιστα όχι στη φιλορωσική εκδοχή του, η οποία θα κυριαρχούσε μεταξύ των Ελλήνων λογίων στη δεκαετία του 1850 και στο περιθώριο του Κριμαϊκού πολέμου, αλλά στην εκδοχή που θα διαμορφωνόταν στην Ελλάδα πολλά χρόνια μετά, όταν η σύγκρουση με τους γειτονικούς σλαβικούς εθνικισμούς, και εμμέσως με τα ρωσικά συμφέροντα, θα έμοιαζε πλέον αναπόφευκτη³⁴:

Καθώς λίγη αμφιβολία μπορεί να υπάρχει στο μυαλό εκείνων που έχουν επιδείξει προσοχή επί των υποθέσεων της Ανατολής σχετικά με το ότι η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πρόκειται πολύ σύντομα να λάβει χώρα, παρά τους περιορισμούς που η ένοπλη δύναμη της Αγγλίας και της Γαλλίας επιβάλλει στη Ρωσία και την Αίγυπτο, καθίσταται πιθανό, ή μάλλον σίγουρο, ότι το πιο σημαντικό πολιτικό σώμα το οποίο θα αντικαταστήσει το ευρωπαϊκό τμήμα της Τουρκίας, εφόσον δεν πέσει κάτω από την κυριαρχία της Ρωσίας, πρέπει να αποτελείται από το ελληνικό έθνος. Ο αριθμός [των Ελλήνων] και η ανωτερότητά τους σε γνώσεις έναντι των υπόλοιπων κατοίκων αυτών των χωρών θα εξασφαλίσουν για λογαριασμό τους αυτή τη μοίρα, σε όποιους διακανονισμούς [...] και αν υποχρεωθεί η διπλωματία προκειμένου να επιφέρει αυτό το αποτέλεσμα³⁵.

Είναι λοιπόν φανερό ότι το κείμενο του 1836 συνιστά κάτι περισσότερο από μια απλή διακήρυξη αρχών. Ο Φίνλεϋ τοποθετείται, και αυτός, όπως και τόσοι άλλοι συγγραφείς της εποχής του, πάνω στο περίφημο Ανατολικό Ζήτημα και αποφαινεται τι πρέπει να γίνει για την επίλυσή του. Η βασιική του θέση είναι η εξής: Αν οι δυτικές δυνάμεις ενδιαφέρονται για το καλό της Ευρώπης, οφείλουν να μεριμνήσουν για κάτι περισσότερο από την εξασφάλιση της επιστροφής των χρημάτων που δάνεισαν

34. Βλ. ενδεικτικά: «Φαίνεται πως η δυτική Ευρώπη τείνει μοιραία να δρα στην Ανατολή, σήμερα όπως και άλλοτε [ενν. κατά τις τελευταίες μέρες του Βυζαντίου], στον αντίποδα της σωστής κατεύθυνσης και των πραγματικών της συμφερόντων... Όταν θα έχει πραγματοποιήσει αυτή την πολιτική συμβιβασμού [ενν. με τη Βουλγαρία, άρα και τη Ρωσία], θα έχει στην πραγματικότητα εργασθεί για τον τελικό θρίαμβο του πανσλαβισμού», C. Paparrigopoulos, *Histoire de la civilisation hellénique (depuis ses origines jusqu'à nos jours)*, Παρίσι: Librairie Hachette, 1878, σ. 466.

35. G. Finlay, *The Hellenic Kingdom*, σ. 2-3.

στον επαναστατημένο ελληνικό λαό και στο νεοσύστατο Βασίλειο της Ελλάδας· αν δεν τούς λείει, από μόνο του, πολλά πράγματα το ζήτημα της ελληνικής εθνικής ανεξαρτησίας, εκείνο που οφείλει να τούς απασχολεί τα μέγιστα είναι ο «εκπολιτισμός της Ανατολής»· μονάχα η ευημερία ενός ελληνικού κράτους που θα περιλαμβάνει το σύνολο των ελληνικών πληθυσμών μπορεί να εγγυηθεί τη βελτίωση της κατάστασης στην περιοχή, αρκεί βέβαια να αποφευχθεί η πρόσδεσή του στο άρμα της Ρωσίας. Με άλλα λόγια, η επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος περνά, για τον Φίνλεϊ, μέσα από την ικανοποίηση των ελληνικών αλυτρωτικών αιτημάτων, όπως περνά μέσα από την ικανοποίηση αυτών των αιτημάτων και η υπόθεση της «ηθικής βελτίωσης των Ελλήνων» –την οποία και θα επιτύχουν όταν τούς επιτραπεί επιτέλους να ορίζουν οι ίδιοι τη μοίρα τους– αλλά και ο «εκπολιτισμός» ολόκληρης της Ανατολής:

Η ηθική βελτίωση των Ελλήνων παραμένει η μοναδική ορθολογική ελπίδα για την αποκατάσταση της τάξης εν μέσω της αυξανόμενης αναρχίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και μπορεί κάποια μέρα να εξασφαλίσει την ένωση του πληθυσμού της κάτω από ένα σύστημα πλήρους πολιτικής ισότητας –μια εξέλιξη [consummation] που είναι η μόνη που μπορεί αποτρέψει την καθυπόταξη της στη Ρωσία. Εν πάση περιπτώσει, η ευημερία του ελληνικού βασιλείου είναι το πρώτο βήμα προς τον [εκ]πολιτισμό της Ανατολής· και, ως εκ τούτου, είναι μεγαλύτερης σημασίας για την Ευρώπη από ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί λόγω της σύνδεσής της με την εξόφληση αναλωμένων δανείων, ή ακόμη και από ό,τι την καθιστά, από μόνο του, το πολιτικό ζήτημα της ελληνικής ανεξαρτησίας. Η ηθική κατάσταση αρκετών εκατομμυρίων ανθρώπων και η τελική μορφή του πολιτισμού [ultimate civilisation] της δυτικής Ασίας μπορούν να προαχθούν και να βελτιωθούν μέσα από τη σωστή διακυβέρνηση των υπηκόων του βασιλιά Όθωνα³⁶.

Η υιοθέτηση από τον Σκωτσέζο φιλέλληνα των ελληνικών αλυτρωτικών αιτημάτων δεν σημαίνει ωστόσο σε καμία περίπτωση ότι υιοθετεί την αυτοκρατορική τους διάσταση, το «όραμα», όπως το αποκαλεί, της ίδρυσης «μιας νέας ελληνικής αυτοκρατορίας» στην Ανατολή. Τουναντίον, αποδοκιμάζει πολύ έντονα τέτοιες ιδέες αναφορικά με το πεπρωμένο των Ελλήνων, προσφέροντάς μας έτσι μια από τις πλέον πρώιμες καταγραφές, αλλά και καταδίκες, του μεγαλοϊδεατικού κλίματος στο βασίλειο του Όθωνα, από έναν άνθρωπο που ζούσε τις εξελίξεις από κοντά. Μάλιστα,

36. Στο ίδιο, σ. 114-115.

εξηγεί ότι σε αυτές τις ιδέες συναντώνται κατά κάποιον τρόπο οι φαντασιοπληξίες των Ελλήνων με εκείνες των Βαυαρών αξιωματούχων, οι οποίοι υποδαυλίζουν τη ματαιοδοξία του ελληνικού λαού διότι βλέπουν στην επέκταση της Ελλάδας προς Ανατολάς μια ευκαιρία για επέκταση και δόξα που θα αντανακλά, άμεσα ή έμμεσα, και στο γερμανικό έθνος³⁷. Η απορία που εκφράζει εν προκειμένω ο Φίνλεϋ είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική: πώς είναι δυνατόν να φαντάζονται οι Έλληνες τέτοια πράγματα, όταν η χώρα τους δεν έχει κάνει καμία ουσιαστική πρόοδο «στο εμπόριο, την πολιτική και στρατιωτική οργάνωση και τη δημόσια ασφάλεια»; Το όραμα, λοιπόν, του ίδιου του Φίνλεϋ για την Ελλάδα είναι πράγματι να καταφέρει αυτή, κάποια στιγμή, να περιλάβει στους κόλπους της όλους τους Έλληνες, αλλά είναι φανερό ότι εκτιμά πως κάτι τέτοιο θα συμβεί μονάχα με την προϋπόθεση ότι θα καταφέρει η ίδια να αποτελέσει ένα ευνομούμενο κράτος, ένα «Πρότυπο Βασίλειο», για να χρησιμοποιήσω μια έκφραση που προμυθόλησε με τις έρευνές της πάνω στον ελληνικό 19ο αιώνα η Έλλη Σκοπετέα:

Υποσχέσεις και προφητείες γίνονταν μεγαλοφώνως αναφορικά με την πρόοδο που η Ελλάδα σύντομα επρόκειτο να κάνει στις τέχνες και τα όπλα. Το Πνεύμα [Genius] της Ελλάδας, επικουρούμενο από την τευτονική ευθυκρισία, αναμενόταν να δημιουργήσει μια νέα εποχή και ήδη οράματα [visions] περί μιας νέας ελληνικής αυτοκρατορίας, καθώς και σχέδια περί εποίκισμού της Ανατολής από τις όχθες του Ισού, κυρίευαν τη φαντασία των πολιτικών ανδρών που αποτελούσαν ή που περιέβαλλαν την Αντιβασιλεία. Αυτή ήταν η κατάσταση στο Ναύπλιο κατά τις πρώτες μέρες της προεδρίας του Κόμη Άρμανσπεργκ. Ας την συγκρίνουμε με την τωρινή κατάσταση της Ελλάδας [...] Ποια πρόοδο έχει μέχρι στιγμής κάνει η Ελλάδα στο εμπόριο, την πολιτική και στρατιωτική οργάνωση και τη δημόσια ασφάλεια; Τι έχει κάνει η τόσο εγκωμιασθείσα τευτονική ευθυκρισία για τη βελτίωση της Ελλάδας; Πού είναι τώρα τα οράματα περί μιας νέας βαυαρο-ελληνικής αυτοκρατορίας και πού είναι τώρα το σχέδιο, που επί μακρόν συντηρούσαν ενδόμυχα, περί μιας γερμανικής Αμερικής που θα άνθιζε στην Ανατολή [a German America blooming in the Levant];³⁸

37. Από μια άλλη άποψη, το σχόλιο του Φίνλεϋ είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό αναφορικά με τη συμβολή των Βαυαρών στη διαμόρφωση της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας, στο πλαίσιο της οποίας συναντήθηκαν ουσιαστικά η προτεσταντική ιδέα του «προορισμού» με τις μεταβυζαντινές απολήξεις της αντίληψης περί «περιούσιου λαού του Κυρίου».

38. Στο ίδιο, σ. 8.

Από εκεί και πέρα, το κείμενο του 1836 είναι πάνω από όλα ένας ύμνος σε αυτούς που ο Φίνλεϋ θεωρεί ως τους κατεξοχήν (πολιτικούς) θεσμούς που εκφράζουν τον εθνικό χαρακτήρα των Ελλήνων, δηλαδή τους κοινοτικούς θεσμούς αυτοδιοίκησης. Αυτοί οι θεσμοί εξασφάλισαν, σύμφωνα με τον ίδιο, όχι μονάχα την επιβίωση του ελληνικού έθνους στους αιώνες που ακολούθησαν την οθωμανική κατάσταση –κατά τους οποίους και έλαβαν οι συγκεκριμένοι θεσμοί τη μορφή την οποία έχουν σήμερα– αλλά και γενικότερα τη μετάδοση στους σύγχρονους Έλληνες ορισμένων εκ των θεσμών και των ηθών καθώς και της γλώσσας των «αρχαίων δημοκρατιών», την κληροδότηση με άλλα λόγια της «ελληνικής εθνικότητας» από γενιά σε γενιά:

Έχει παρατηρηθεί από όλους τους περιηγητές ότι κανένας αγροτικός πληθυσμός στην Ευρώπη δεν έφτασε ποτέ σε ένα υψηλότερο βαθμό πολιτικής οργάνωσης, δεν οργάνωσε καλύτερα τις τοπικές του κυβερνήσεις και δεν επέδειξε περισσότερη ενεργητικότητα και ευθυκρισία στη διευθέτηση των υποθέσεων του δήμου από ό,τι έκαναν οι Έλληνες. [...] [Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας,] ο λαός ασχολείτο με τις δικές του ιδιωτικές υποθέσεις και, προκειμένου για τη διεκπεραίωση των δημόσιων υποθέσεων του χωριού, εξέλεγε έναν, ή περισσότερους, από τους πιο έμπειρους και σεβαστούς συμπολίτες του για να λειτουργεί ως πρωτεύων άρχοντας [chief magistrate]. Σε αυτούς τους άρχοντες, που καλούνταν Δημογέροντες, εμπιστευόταν όλες τις πολιτικές [civil] δικαιοδοσίες καθώς και εκείνες που αφορούσαν στην ασφάλεια [police]. Ακόμη και η συγκέντρωση των φόρων διεκπεραιωνόταν εν γένει με τα δικά του μέσα, και το ποσό αποδιδόταν έτσι στις τουρκικές αρχές [...] Μεγάλο μέρος εκείνου του ισχυρού πνεύματος εθνικότητας, που πάντοτε αποτελούσε ένα κυρίαρχο χαρακτηριστικό του ελληνικού χαρακτήρα και που κατέστησε τον λαό ικανό να μεταδώσει στην παρούσα γενεά μερικούς από τους θεσμούς και τα ήθη, καθώς και τη γλώσσα, των αρχαίων δημοκρατιών, πρέπει να αποδοθεί σε αυτό το σύστημα των τοπικών κυβερνήσεων³⁹.

Κατά τον Φίνλεϋ μάλιστα, σε αυτούς ακριβώς τους κοινοτικούς θεσμούς που, καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, εξασφάλιζαν στους Έλληνες την αυτοδιοίκησή τους –και όχι για παράδειγμα στη θρησκευτική τους αντίθεση με τους Οθωμανούς, όπως υποστήριζαν οι περισσότεροι από τους σύγχρονους του ιστοριογράφους της νεότερης Ελλάδας– είναι που οφείλεται το γεγονός ότι ένα «φράγμα» δεν έπαψε

39. Στο ίδιο, σ. 15-16.

ποτέ να χωρίζει τους κατακτητές από τους κατακτημένους. Και αν οι Οθωμανοί συνετέλεσαν με τον τρόπο τους, και εν αγνοία τους, στην επιβίωση της ελληνικής εθνότητας, αυτό δεν έχει να κάνει με τα όποια πρόνομια τής απέδωσαν για να συντηρήσουν τη θρησκευτική της αντίθεση με τη λατινική Δύση, αλλά με το γεγονός ότι τής επέτρεψαν, πολύ πρόθυμα, να αυτοδιοικείται, επειδή ακριβώς η «εσωτερική διοίκηση των αγροτικών περιοχών», που η ίδια η ελληνική εθνότητα είχε από πολύ παλιά αναπτύξει, αποδείχτηκε για αυτούς κάτι παραπάνω από «βολική» προκειμένου για τη συλλογή των φόρων:

Αυτοί οι Άρχοντες διεκπεραίωναν, με τον πλέον δημόσιο [βλ. *διαφανή*] τρόπο, τις τακτικές δικαστικές και οικονομικές υποθέσεις καθώς και εκείνες που αφορούσαν στην ασφάλεια· είχαν την αρωγή του ιερέα και, στα οικονομικά ζητήματα, των εξεχόντων ανθρώπων του τόπου, ενώ, σε όλες τις δύσκολες περιπτώσεις, οι κεφαλές των οικογενειών που μαζεύονταν στις συναντήσεις μπροστά από την εκκλησία συγκροτούσαν ένα πραγματικό σώμα ενόρκων [jury]. Μέσα από αυτή τη ρύθμιση, εξασφαλιζόταν η δημοσιότητα [βλ. *διαφάνεια*] στις δημόσιες υποθέσεις, και η κοινή γνώμη ετίθετο σε ισχύ ως ένας πραγματικός έλεγχος επί της λειτουργίας των αξιωματούχων [official conduct]· [έτσι] τα επωφελή αποτελέσματά της έγιναν εν γένει αισθητά στην Ελλάδα πριν να τα μάθουν, ή και να τα υποπτευθούν ακόμη, στη Δυτική Ευρώπη. Με αυτό τον τρόπο, ένας υψηλός βαθμός τοπικής πληροφόρησης παρέμεινε ζωντανός στον λαό, και δημιουργήθηκαν αισθήματα δημοσίου συμφέροντος τα οποία για αιώνες επέτρεψαν τους Έλληνες χωρικούς από το να μεταφέρουν τις διαφωνίες τους στα τουρκικά δικαστήρια. Αυτοί οι απλοί Δημογέροντες [...] συνιστούσαν ένα φράγμα ενάντια στην προαγωγή της οθωμανικής ισχύος –ένα ηθικό φράγμα που συγκράτησε τον χείμαρρο μέχρι [...] να εξαφανιστεί απότομα [ενν. στο σύντομο χρονικό διάστημα που διήρκεσε η Ελληνική Επανάσταση] η μεγάλη λίμνη που αυτός είχε δημιουργήσει. Το γεγονός ότι βρήκαν οργανωμένη μια εσωτερική διοίκηση των αγροτικών περιοχών [...] αποδείχτηκε τόσο βολικό για τους Τούρκους που [...] έγιναν οι επίμονοι υπερασπιστές της· και έτσι διασφάλισαν για τους Έλληνες τα μέσα για να διατηρήσουν την εθνικότητά τους, τη στιγμή ακριβώς που αυτή έμοιαζε ανεπανόρθωτα αφανισμένη. Οι συνήθειες των Ελλήνων σε ό,τι αφορά στις εκτελεστικές λεπτομέρειες των τοπικών υποθέσεων τους είναι τώρα τόσο σταθερά παγιωμένες [...] που δεν θα κυβερνήσει ποτέ τη χώρα κανένας ξένος κυβερνήτης ο οποίος δεν θα βασίζει τις λεπτομέρειες της διοίκησης πάνω σε αυτό τον θεσμό –ένα θεσμό που έχει τώρα [πλέον] θεμελιωθεί τόσο σταθερά στις συνήθειες και τις καρδιές όλων

των Ελλήνων που μπορεί να εξαλειφθεί μονάχα με την πλήρη εξαχρείωση ή την εξαφάνιση της ελληνικής φυλής⁴⁰.

Αυτή η έμφαση του Φίνλεϋ στους κοινοτικούς θεσμούς αυτοδιοίκησης των Ελλήνων ως κεντρικό στοιχείο του εθνικού τους χαρακτήρα, και όχι στη γλώσσα ή/και τη θρησκεία τους, είναι, νομίζω, μείζονος σημασίας για την κατανόηση ολόκληρου του (πρώιμου, τουλάχιστον) έργου του. Πράγματι, για τον Σκωτσέζο λόγιο, το να έχουμε συνείδηση του πόσο σημαντικοί αποδείχτηκαν αυτοί οι θεσμοί στην ιστορική διαδρομή των Ελλήνων μάς επιτρέπει να διακρίνουμε, μεταξύ άλλων, και το πώς ακριβώς αντιλαμβάνονται, ακόμη και σήμερα, οι τελευταίοι έννοιες όπως εκείνες της «πατρίδας» και του «έθνους», αλλά και αυτό τον ιδιαίτερο «εγωισμό» που πάντοτε χαρακτήριζε τους Έλληνες. Επίσης, μάς επιτρέπει να καταλάβουμε σε ποιες ακριβώς κατηγορίες του ελληνικού λαού οφείλουμε να αναζητούμε τις γνήσιες «εθνικές ιδιότητές» του και πού πραγματικά εδρεύει ο «πατριωτισμός» των Ελλήνων. Διότι, για τον ίδιο τον Φίνλεϋ, μονάχα οι κατώτερες τάξεις αυτού του λαού παρέμειναν πάντοτε πιστές στις παραδόσεις εθνικής ελευθερίας και εθνικής αξιοπρέπειας που αρμόζουν σε αυτόν, ακόμη και όταν «οι ευγενείς του Φαναρίου και οι αρχιεπίσκοποι είχαν αποκτήσει όλα τα ελαττώματα των σκλάβων της Ανατολής»:

Τα όσα απορρέουν από τους ιδιαίτερους θεσμούς των Ελλήνων είναι πραγματικά εξίσου αξιοσημείωτα και ασκούν μια εξίσου ευρεία επιρροή επί του χαρακτήρα τους, ακόμη και [εν συγκρίσει] με εκείνα [που απορρέουν από τους θεσμούς] των Άγγλων. Κανένα κοινωνικό χαρακτηριστικό δεν είναι περισσότερο αξιοσημείωτο, και ίσως λιγότερο ευχάριστο για τους ξένους, από ό,τι ένα κάποιο είδος τοπικού πατριωτισμού [...]. Ο Έλληνας σπανίως μιλά για το έθνος του, ωστόσο μιλά συνεχώς, και με ενθουσιασμό, για την πατρίδα [country] του –μια επονομασία που αποτείνει προς το χωριό στο οποίο γεννήθηκε. Είτε ο τόπος γέννησής του είναι τα άγρια βουνά του Σουλίου, είτε τα βραχώδη νησιά της Ύδρας ή των Ψαρών, είτε τα έλη του Μεσολογγίου, περικλείει πάντως για αυτόν κάθε έννοια προσφιλούς και πατριωτικού δεσμού, τον οποίο άλλα έθνη βρίσκουν στην περισσότερο διευρυμένη αντίληψή τους περί [εθνικής] πατρίδας. Αυτό το σύστημα εγωισμού φτάνει ακόμη πιο πέρα, αφού οι Έλληνες έχουν κατά γενικό κανόνα περιορίσει την έννοια του Χριστιανού στα μέλη της δικής τους Εκκλησίας, όταν δεν την χρησιμοποιούν για να δηλώσουν τη δική τους εθνότητα διακρίνοντάς την από τους άλλους λαούς και τις [θρησκευτικές] σχέτες της Τουρκίας.

40. Στο ίδιο, σ. 38-39.

Η κοινή τους θρησκεία και γλώσσα, καθώς και το ότι η πηγή της καταπίεσής τους ήταν παρόμοια, διαχώριζαν τους Έλληνες από τους κατακτητές τους, και ταυτόχρονα τούς κρατούσαν δεμένους μεταξύ τους [...] ήταν όμως μονάχα οι ισχυρές τους τοπικές συμπάθειες που ένωναν τις καρδιές τους και που, κάνοντας κάθε μικρή κοινότητα να παραμένει ενωμένη και να αισθάνεται ως ένας άνθρωπος, μετέδωσαν στην παρούσα γενεά μια αναλλοίωτη εθνικότητα [uncorrupted nationality]. Όταν οι ευγενείς του Φαναρίου και οι αρχιεπίσκοποι είχαν αποκτήσει όλα τα ελαττώματα των σκλάβων της Ανατολής και διακρίνονταν μονάχα ένεκα της δουλοπρέπειάς τους προς τους τυράννους –πουλώντας την πατρίδα τους στους Τούρκους και, στις περιπτώσεις όπου ο Τούρκος καταδεχόταν να τούς εμπιστευτεί, πουλώντας αυτόν ξανά στον μεγαλύτερο πλειοδότη μεταξύ των Φράγκων [ενν. τους Ευρωπαίους της Ανατολής, τους Φραγκολεβαντίνους]–, οι αναλλοίωτες τοπικές προσδέσεις των χωρικών τούς έδεναν μεταξύ τους και τούς κρατούσαν πιστούς στους εαυτούς τους και στην εθνική υπόθεση. Ο πατριωτισμός των ανώτερων κοινωνικών κατηγοριών [orders], βασισμένος σε αισθήματα που ήταν υπερβολικά γενικά [και αόριστα] [...] κοιμόταν επί αιώνες, ενώ εκείνος των κατώτερων τάξεων, περιορισμένος σε μια στενή σφαίρα, διατηρήθηκε με τόση φροντίδα και απέδωσε τόσο φως κατά τη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων της Ελλάδας όσο κάνει και σήμερα, την ώρα της ανατέλλουσας ελευθερίας⁴¹.

Το τελικό συμπέρασμα που διατυπώνει λοιπόν ο Φίνλεϋ στο κείμενο του 1836 είναι ότι μονάχα ο σεβασμός στις κοινοτικές παραδόσεις αυτοδιοίκησης των Ελλήνων –στις γνήσιες λαϊκές, τις φιλελεύθερες παραδόσεις τους– μπορεί να βγάλει την Ελλάδα από το αδιέξοδο στο οποίο έχει περιέλθει. Και ότι όσο οι Έλληνες δεν αφήνονται να λειτουργήσουν πολιτικά όπως οι ίδιοι έχουν αποδείξει ιστορικά ότι γνωρίζουν να κάνουν, τόσο η Ελλάδα θα παραμένει ένα μόνο κατ' όνομα ανεξάρτητο κράτος:

Για να ολοκληρώσουμε, έχουμε τη γνώμη ότι εάν το ελληνικό βασίλειο πρόκειται να κάνει εκείνα τα βήματα προόδου προς την ευημερία που η κατάσταση της χώρας εγγυάται, αυτό μπορεί να γίνει μονάχα με την υιοθέτηση ενός τελείως διαφορετικού συστήματος διοίκησης και διακυβέρνησης –με την επιστροφή [δηλαδή] στους γηγενείς θεσμούς της χώρας, στον τρόπο διαχείρισης των ζητημάτων που ίσχυε στα χωριά, με τη σύνδεση αυτού με το κοινοτικό σύστημα [communal system] [...] και με τη δημιουργία κάποιου οργάνου για την έκφραση της κοινής γνώμης στην ανώτερη σφαίρα [ενν. σε πανεθνικό επίπεδο]

41. Στο ίδιο, σ. 33-35.

και επί ζητημάτων γενικής νομοθεσίας και διοίκησης –είτε αυτό το όργανο είναι ένα δραστήριο κρατικό συμβούλιο είτε είναι, πράγμα πολύ καλύτερο, μια νομοθετική συνέλευση [legislative assembly]. Η δημοσιότητα [βλ. διαφάνεια], ωστόσο, πρέπει να εισαχθεί σε κάθε τμήμα της δημόσιας διοίκησης, έτσι ώστε οι ξένοι, είτε είναι Βαυαροί είτε Φαναριώτες, να μην μπορούν πλέον να καθιστούν την Ελλάδα ένα εκτεταμένο σύστημα ιδιωτικού βολέματος [private jobbing]. [...] Το απόφθεγμα, το μέχρι τούδε παραδεκτό, ότι ο λαός υπάρχει μόνο για να κυβερνάται, και ότι η κυβέρνηση από μόνη της συνιστά το κράτος, πρέπει να αφαιρεθεί στην άκρη. Αν δεν γίνει αυτό, και αν δεν γίνει γρήγορα, το σύνθημα για μια εθνική συνέλευση [ενν. το αίτημα για Σύνοταγμα] θα καταστεί πολύ σύντομα ακαταμάχητο, και η έξαιψη μέσα στην οποία θα συνεδριάσει η συνέλευση θα είναι υπερβολικά μεγάλη για να εξασφαλιστεί η υιοθέτηση συνετών μέτρων. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, η Ελλάδα πρέπει να αποκτήσει ένα σύστημα διακυβέρνησης που θα είναι σύμφωνο με τις πρακτικές της πολιτισμένης Ευρώπης και προσαρμοσμένο στους δικούς της θεσμούς, ή αλλιώς είναι αδύνατο να επέχει τη θέση ανεξάρτητου κράτους⁴².

Ο καλύτερος, ίσως, τρόπος για να κλείσω την ενότητα που αφορά στο *Ελληνικό βασίλειο και το έθνος των Γραικών*, και να εισαγάγω τον αναγνώστη στην ενότητα που είναι αφιερωμένη στο πρώτο μεγάλο ιστοριογραφικό έργο του Φίνλεϋ, την *Ελλάδα υπό τους Ρωμαίους*, είναι να παραθέσω, σχεδόν ολόκληρο, το μοναδικό χωρίο του χειμένου του 1836 που είναι καθαρά ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος. Πρόκειται για ένα χωρίο όπου ο συγγραφέας πραγματεύεται το ζήτημα των συγκρίσεων που έχουν την τάση να γίνονται ανάμεσα στην πολιτική κατάσταση της αρχαίας Ελλάδας και σε εκείνη του σύγχρονου ελληνικού βασιλείου –συγκρίσεων που αναδεικνύουν την δήθεν προαιώνια «αγάπη των Ελλήνων για τον εμφύλιο πόλεμο και τον φατριασμό». Από όσα αναφέρει εδώ, προκύπτει ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται την έννοια της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους δεν έχει σε τίποτα να κάνει με ό,τι αποκαλεί «φυσικό κληρονομικό ένστικτο», αλλά ούτε και με τάσεις απάλειψης των ιδιαιτεροτήτων κάθε ιστορικής περιόδου. Προκύπτει επίσης ότι τις όποιες ιστορικές αναλογίες αναδεικνύει ανάμεσα στην αρχαία εποχή και το σήμερα τις χρησιμοποιεί αποκλειστικά για να καταδείξει το γεγονός ότι εάν η ιστορία προσφέρεται για μαθήματα, αυτά τα μαθήματα οφείλουν να μην είναι μονόπλευρα και να μην εκλαμβάνονται κατά πώς βολεύει τον

42. Στο ίδιο, σ. 113-114.

εκάστοτε ισχυρό. Προκύπτει, τέλος, ότι οι αρχαίοι Μακεδόνες αποτελούν, για αυτόν, σημαντικό κομμάτι της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, όπως άλλωστε θα έχω την ευκαιρία να τεκμηριώσω στην επόμενη ενότητα αυτού του κεφαλαίου:

Δεν μπορούμε εδώ να αφήσουμε ασχολίαστο τον χιλιοεπωμένο ισχυρισμό ότι το εντονότερο στοιχείο ομοιότητας ανάμεσα στους νεότερους και τους αρχαίους Έλληνες είναι η αγάπη τους για τον εμφύλιο πόλεμο και τον φατριασμό [faction]. Θα διακινδυνεύσουμε λοιπόν να πούμε μερικά πράγματα πάνω σε αυτό το ζήτημα, προς υπεράσπιση τόσο των αρχαίων όσο και των νεότερων [Ελλήνων]. Οι αρχαίες ελληνικές δημοκρατίες, παρά το μικροσκοπικό τους μέγεθος, ήταν εξίσου ανεξάρτητα κράτη και είχαν εξίσου το δικαίωμα να επικαλούνται το δίκαιο του ξίφους όπως και οποιοσδήποτε ηγεμόνας στη νεότερη Ευρώπη, και πιθανότατα το έκαναν σε γενικές γραμμές στη βάση εξίσου νόμιμων λόγων σύγκρουσης. Η Σπάρτη, όταν πάσχιζε να εγκαθιδρύσει την ολιγαρχία σε ολόκληρη την Ελλάδα, νομιμοποιείτο αναμφίβολα στη βάση των αρχών της πολιτικής σοφίας όσο νομιμοποιείται σήμερα και η Ρωσία να αγωνίζεται να διατηρήσει την απόλυτη μοναρχία σε ολόκληρο τον πολιτισμένο κόσμο. Η Αθήνα, αντιτιθέμενη στην Σπάρτη και εξαπλώνοντας τη δημοκρατική της προπαγάνδα, ελάμβανε υπόψη της το πραγματικό της συμφέρον όσο λαμβάνει υπόψη το δικό της η Αγγλία όταν αντιτίθεται στη Ρωσία και όταν υποστηρίζει τις αρχές της συνταγματικής ελευθερίας. [...] Η Αθήνα ήταν πράγματι πολύ μικρότερη από τη Μεγάλη Βρετανία σε εδαφική έκταση, είχε λιγότερο πληθυσμό και ήταν φτωχότερη σε πλούτο· παρ' όλα αυτά, στις τέχνες, τα γράμματα και τη διανοητική δόξα εν γένει δεν υπολείπεται σε μια [ενδεχόμενη] σύγκριση. Το μακεδονικό κράτος ήταν μικρότερο από το βασιλείο της Γαλλίας πριν το καθένα από αυτά εμπλακεί σε εκείνη την πορεία κατακτήσεων που το επιβράβευσε με τη δημιουργία μιας παγκόσμιας αυτοκρατορίας. Σε θάρρος και στρατιωτική επιδεξιότητα και διαγωγή, οι Μακεδόνες δεν δείχνουν να ήταν κατώτεροι των Γάλλων, ενώ, ως προς την επιτυχία των εγχειρημάτων τους και τη σταθερότητα των κατακτήσεών τους, έχουν πολλά για να καυχώνται έναντι των νεότερων ανταγωνιστών τους. Αλλά σε ό,τι αφορά σε εκείνη τη διαίρεση σε φατίες που τόσο έντονα σημάδεψε την εσωτερική συγκρότηση των ελληνικών κρατών, και που έχει υποτεθεί ότι ωθεί τους νεότερους [Έλληνες] στον εμφύλιο πόλεμο μέσω ενός κληρονομικού ενστίκτου, μπορούμε μονάχα να παρατηρήσουμε ότι τείνουμε πολύ περισσότερο στο να μεμφθούμε τους αρχαίους Έλληνες για την από μέρους τους κατάχρηση της δύναμης όταν την αποκτούσαν, πάρα για το γεγονός της διαμόρφωσης κομμάτων [βλ. πολιτικών

παρατάξεων] προκειμένου για την απόκτησή της. Βλέπουμε παντού ότι το κοιμιατικό πνεύμα είναι α ξεχώριστο από την έκφραση εκείνης της διαφοράς γνωμών που είναι η φυσική συνέπεια και η ασφαλέστερη εγγύηση μιας ελεύθερης διακυβέρνησης· και πως αυτό που καλείται φατριασμός είναι το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο στις πλέον πεφωτισμένες και πολιτισμένες χώρες και εποχές. Το γεγονός ότι τα κόμματα στις ελληνικές δημοκρατίες έκαναν κατάχρηση της επιτυχίας [τους] ίσως πρέπει να αποδοθεί περισσότερο στους ατελείς πολιτικούς θεσμούς των κρατών τους [...]. Ίσως, εμείς οι ίδιοι [...] οφείλουμε [σήμερα] την [πολιτική] ηρεμία μας περισσότερο στη δύναμη της πολιτικής μας οργάνωσης και την επιρροή των ηθών μας, παρά στην προσωπική μετριοπάθεια ή την έλλειψη φατριαστικών αισθημάτων στους πολιτικούς μας ηγέτες.

Ποικίλες ηθικές και πολιτικές αιτίες παρήγαγαν τους εμφύλιους πολέμους και τους φατριασμούς των αρχαίων Ελλήνων· τελείως διαφορετικές αιτίες παρήγαγαν εκείνους των νεότερων· και είναι αναμφίβολα πολύ ευκολότερο να λείει κανείς, ακολουθώντας τον Γάλλο Αθηναίο του Λόρδου Μπάιρον, “Κύριε, είναι οι ίδιοι κανάγιες που ήσαν και στις μέρες του Θεμιστοκλή” και ότι, ως απόγονοι των αρχαίων, ωθούνται στον φατριασμό και τον εμφύλιο πόλεμο μέσω ενός φυσικού κληρονομικού ενστίκτου, παρά να ερευνά τις αιτίες αυτών των εμφυλίων πολέμων και των φατριασμών, όσο απλές και προφανείς και εάν είναι. [...]

Πράγματι, δεν διστάζουμε να πούμε πως εάν το “ανιδιοτελές πάθος για αναταραχές”, το οποίο τόσο έντονα χαρακτήριζε τους αρχαίους Έλληνες, ήταν το κυρίαρχο χαρακτηριστικό του νεότερου ελληνικού χαρακτήρα, θα εγκαταλείπαμε κάθε ελπίδα να δούμε ποτέ να εισάγεται στην απελευθερωμένη Ελλάδα ένας κάποιος ορθολογικός πολιτισμός⁴³.

1844: Η Ελλάδα υπό τους Ρωμαίους

Στον πρόλογο του χειμένου που δημοσίευσε το 1844, ο Φίνλεϋ διατυπώνει ουσιαστικά το ερμηνευτικό σχήμα το οποίο κυριαρχεί σε ολόκληρο το συγκεκριμένο έργο, και το οποίο μοιάζει να ήταν διαμορφωμένο στο μυαλό του ήδη από την εποχή που συνέτασσε το *Ελληνικό βασίλειο και το έθνος των Γραικών*. Αξίζει, νομίζω, πριν γίνει οποιοδήποτε επιμέρους σχόλιο, να παρατεθεί το μεγαλύτερο μέρος αυτού του προλόγου, αφού αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της εποχής προς την

43. Στο ίδιο, σ. 21-25.

κατεύθυνση της λεγόμενης «αποκατάστασης της τρισχιλιετούς ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους», του πνευματικού, δηλαδή, διαβήματος που συνήθως αποδίδουμε στον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο:

Η κοινωνική και πολιτική οργάνωση του βίου των Ελλήνων και των Ρωμαίων ήταν κατ' ουσίαν διαφορετικές, ακόμη και κατά την περίοδο όπου υπάγονταν στην ίδια εξουσία [...] Οι Ρωμαίοι ήσαν ένα φύλο πολεμιστών. Όλοι τους οι θεσμοί, ακόμη και αυτοί που αφορούσαν στην ιδιοκτησία και την καλλιέργεια της γης, ήσαν διαμορφωμένοι σε αναφορά προς τον πόλεμο. Ο λαός της δυτικής αυτοκρατορίας, συμπεριλαμβανομένου του μεγαλύτερου μέρους της Ιταλίας, συντίθετο από μια ποικιλία φύλων τα οποία, τον καιρό της κατάκτησής τους από τους Ρωμαίους, είτε είχαν ένα χαμηλό επίπεδο πολιτισμού είτε είχαν ήδη υποταχθεί σε ξένους. [Οι άρχοντές τους] τούς μεταχειρίζονταν γενικά ως κατώτερα όντα, και το δίκτυο των εθνικών τους θεσμών είχε παντού καταστραφεί. [...] Τη στιγμή, λοιπόν, κατά την οποία οι στρατιωτικές δυνάμεις του ρωμαϊκού καθεστώτος ήσαν πλέον ανίκανες να αποκρούσουν {εκείνους} τους ξένους [εισβολείς], ο πληθυσμός των επαρχιών ήταν πλέον εκτεθειμένος στην υποταγή, την υποδούλωση και την εξολόθρευση [...]

Σε εκείνο το τμήμα της ανατολικής αυτοκρατορίας που κατοικείτο από τους Έλληνες, η κατάσταση ήταν τελείως διαφορετική. Εκεί, η εκτελεστική εξουσία του ρωμαϊκού καθεστώτος είχε υποστεί μεταβολές διαμέσου ενός συστήματος [ελληνικών] εθνικών θεσμών οι οποίοι έδιναν ακόμη και στον πληθυσμό της υπαίθρου ένα ορισμένο έλεγχο επί των τοπικών υποθέσεων. [...] Οι Ρωμαίοι βρήκαν αυτό τον επιμέρους κλάδο της εξουσίας πλήρως οργανωμένο, κατά τρόπο που δεν συνδεόταν στενά με την πολιτική κυριαρχία, και οι θεσμοί των Ελλήνων αποδείχτηκαν περισσότερο ισχυροί από τον δεσποτισμό των κατακτητών τους. Ακόμη και μετά την κατάκτηση, η εθνικότητά τους συνέχισε να υφίσταται πλήρως· και αυτή η εθνικότητα ενεργοποιήθηκε ξανά [was again called into activity] όταν η ρωμαϊκή εξουσία, εξαιτίας της εντεινόμενης αδυναμίας της, άρχισε σταδιακά να αμελεί τα διοικητικά της καθήκοντα.

Η κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους είχε πράγματι αφήσει την εθνική υπόσταση των Ελλήνων σχεδόν αναλλοίωτη· αλλά ο χρόνος, όπως άλλαξε τον τρόπο διακυβέρνησης της Ρώμης, τροποποίησε εξίσου και τους θεσμούς των Ελλήνων. Παρ' όλα αυτά, ούτε οι Ρωμαίοι Καίσαρες ούτε οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες, πόσω δε μάλλον οι Φράγκοι ηγεμόνες και οι Τούρκοι Σουλτάνοι, δεν μπόρεσαν να διακόψουν τη συνεχή μεταβίβαση μιας ορισμένης πολιτικής κληρονομιάς από κάθε γενεά της ελληνικής φυλής προς τους απογόνους

της· αν και είναι εξίσου αληθές ότι, από τη μια εποχή στην άλλη, η αξία αυτής της κληρονομιάς βαθμιαία μειώθηκε.

Η ιστορία του ελληνικού έθνους, ακόμη και ως υποτελούς λαού, δεν μπορεί να στερείται ενδιαφέροντος αλλά και διδαγμάτων. Οι Έλληνες είναι οι μοναδικοί εναπομείναντες εκπρόσωποι του αρχαίου κόσμου. Έχουν διατηρήσει την κατοχή της χώρας τους, τη γλώσσα τους και την κοινωνική τους οργάνωση, σε πείσμα των φυσικών και ηθικών δυνάμεων που σάρωσαν από το πρόσωπο της γης όλους τους αρχαίους συγχρόνους τους, φίλους και εχθρούς. Δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η επιβίωση της εθνικής τους υπόστασης πρέπει κατά ένα μέρος να αποδοθεί στους θεσμούς τους οποίους παρέλαβαν από τους προγόνους τους. Το έργο το οποίο τώρα παραδίδεται στο κοινό θα επιχειρήσει να ανιχνεύσει τις επιπτώσεις που είχαν οι αρχαίοι θεσμοί πάνω στις τύχες του λαού που υπαγόταν στη ρωμαϊκή εξουσία και να δείξει με ποιο τρόπο αυτοί οι θεσμοί τροποποιήθηκαν αλλά και επιβίωσαν διαμέσου των διαφόρων περιστάσεων.

Στις επόμενες σελίδες, ήταν αδύνατο να παραλείψουμε να ασχοληθούμε ενίοτε με γεγονότα τα οποία έχουν ήδη διασαφηνιστεί από τη μεγαλοφυΐα του Γκίμπον. Αυτά τα γεγονότα, όμως, πρέπει να ιδωθούν από τον ιστορικό της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και από εκείνον του ελληνικού λαού μέσα από πολύ διαφορετικές οπτικές γωνίες. Οι παρατηρήσεις και των δύο μπορεί να είναι εξίσου σωστές [...] τα ίδια ακριβώς γεγονότα είναι [όμως] επιδεκτικά αμέτρητων συμπερασμάτων από διαφορετικά άτομα και σε διαφορετικές εποχές. Η ιστορία θα παραμείνει πάντοτε ανεξάντλητη και όσα και αν έχουμε διαβάσει για τους Έλληνες και τους Ρωμαίους, όσο εμπεριστατωμένα και αν δείχνουμε να έχουμε μελετήσει τα αρχεία τους, ακόμη υπάρχουν πολλά που μπορούμε να μάθουμε από τις ίδιες [ιστορικές] πηγές⁴⁴.

Θα περιορίσω τα σχόλιά μου για το συγκεκριμένο χωρίο σε όσα μάς ενδιαφέρουν άμεσα εδώ, αφήνοντας προσωρινά κατά μέρος τα περί ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η προσπάθεια του Φίνλεϋ να αναγάγει την ιστορική επιβίωση του ελληνικού έθνους διαμέσου των αιώνων σε μια διαδικασία επιβίωσης των εθνικών του θεσμών, αλλά και επιβολής αυτών των θεσμών σε όλους τους κατακτητές που πάτησαν το πόδι τους στην Ελλάδα, είναι, νομίζω, φανερό. Το ότι υπονοεί πως όλο αυτό οφείλεται σε μια ορισμένη ανωτερότητα του ελληνικού έθνους –αποδεδειγμένη σε πάμπολλες περιπτώσεις στην πράξη– είναι επίσης φανερό. Εξίσου φανερό

44. G. Finlay, *Greece under the Romans*, σ. ix-xii.

είναι όμως και η υιοθέτηση από τον Φίνλεϋ της πλέον ευκίνητης, για να το θέσω έτσι, εκδοχής του ιστορισμού: κατά την ιστορική τους πορεία, τα έθνη αλλάζουν· οι εθνικές τους ιδιότητες τροποποιούνται· η σημασία των ιδιαίτερων εθνικών τους θεσμών μεταβάλλεται και, ενίοτε, εξασθενεί· όσο, όμως, και αν θεωρούμε ότι ένα έθνος έχει αλλάξει, από τη στιγμή που αυτό έχει «διατηρήσει την κατοχή της χώρας του, τη γλώσσα του και την κοινωνική του οργάνωση», τότε έχει κρατήσει «την εθνική του υπόσταση σχεδόν αναλλοίωτη». Πρόκειται εντέλει για την ίδια λογική που ανιχνεύουμε, ένα χρόνο πριν, στο σύντομο εισαγωγικό σημείωμα που προτάσσει ο Παπαρρηγόπουλος στο πρώτο έργο που φέρει την υπογραφή του –αν εξαίρεσει βέβαια κανείς τη χαρακτηριστική αναφορά του Έλληνα ιστοριογράφου στον ρόλο της Θείας Πρόνοιας, που δεν επέχει καμία ουσιαστική θέση στο κείμενο του Φίνλεϋ, αφού ο τελευταίος προσπαθεί ακριβώς να ερμηνεύσει, ότι δεν μπορεί να ερμηνεύσει ο Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος αναγκάζεται εν προκειμένω να επικαλεσθεί τους «ανώτερους και ανεξερεύνητους νόμους» του Θεού:

Από της αλώσεως της Κορίνθου υπό των Ρωμαίων μέχρι του 1821 έτους, η ιστορία της Ελλάδος, αν και πολυώδυνος και αφανής, είναι ουχί ήττον αξία πολλής μελέτης. Εντός της μακράς ταύτης περιόδου, το έθνος αποβαλόν κατ' ολίγον τον αρχαίον αυτού δημόσιον και ιδιωτικόν βίον, προσέλαβε νέα θρησκεία, ετροποποίησε την γλώσσαν του και ανεκαίνισεν όλα εν γένει τα θεμέλια της υπάρξεώς του. Ενώ δε έπαθε πολλά από αλλεπαλλήλους κατακτήσεις και επιδρομάς, επορίσθη, κατά νόμον ανώτερον και ανεξερεύνητον της Θείας Προνοίας, και από αυτά τα δυστηχήματά του νέα στοιχεία υλικής και ηθικής ισχύος και ηδυνήθη ν' ανατείλη αύθις επί της σκηνής του κόσμου ζητούν την ανεξαρητσίαν και την ενότητά του⁴⁵.

Ένα άλλο πολύ αξιοσημείωτο στοιχείο του Προλόγου του Φίνλεϋ είναι το γεγονός ότι, ευθύς εξαρχής, δηλώνει την πρόθεσή του να αμφισβητήσει τους κοινούς τόπους που είχε επιβάλει στον τομέα των βυζαντινών σπουδών το ιερό τέρας που λεγόταν Έντουαρντ Γκίμπον –και αυτό σε μια εποχή κατά την οποία ο Παπαρρηγόπουλος μιλούσε ακόμη με τον μεγαλύτερο ενθουσιασμό για τον Άγγλο ιστορικό. Ο Φίνλεϋ σπεύδει βέβαια να επισημάνει ότι κάθε εποχή δικαιούται και πρέπει να έχει τη δική της ανάγνωση για το ιστορικό παρελθόν, και ότι υπάρχουν ακόμη πολλά να ειπωθούν για την αρχαία Ελλάδα, τη Ρώμη και το Βυζάντιο. Ωστόσο, το κλειδί για

45. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Περί της εποικίσεως*, σ. i.

την κατανόηση της στάσης του είναι μια διατύπωση που, από μόνη της, σηματοδοτεί το πέρασμα σε μια νέα εποχή για τις βυζαντινές σπουδές και, κυρίως, σε μια νέα, καθαρά εθνική, αντίληψη περί ελληνικής ιστορίας. Φανερώνει επίσης μια διάθεση διεκδίκησης από μέρους του Σκωτσέζου λογίου του δικαιώματος να θεωρείται ως εθνικός ιστορικός της Ελλάδας: εγώ, μοιάζει ουσιαστικά να λέει ο Φίνλεϋ, βλέπω τα πράγματα διαφορετικά από τον Γκίμπον, διότι δεν είμαι, όπως αυτός, ένας «ιστορικός της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας», αλλά ένας «ιστορικός του ελληνικού λαού», και άρα με ενδιαφέρει όχι το γιατί παρήκμασε η εν λόγω αυτοκρατορία, αλλά το πώς αυτός ο λαός επιβίωσε ιστορικά στο πλαίσιο της.

Αντικείμενο του περί ου ο λόγος έργου –για να εξηγήσω και τον πλήρη τίτλο του, που σήμερα φαντάζει κάπως ιδιόμορφος– είναι η περιγραφή της κατάστασης του «ελληνικού έθνους (Greek nation)» από την εποχή της κατάκτησής του από τους Ρωμαίους «μέχρι την εξάλειψη (extinction) της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας», την οποία ο συγγραφέας εντοπίζει στις αρχές του 8ου μ.Χ. αιώνα⁴⁶. Το 717 μ.Χ. που αναφέρεται στον τίτλο του έργου είναι το έτος ανόδου στον αυτοκρατορικό θρόνο του Λέοντος Γ' του Ισαύρου, αλλά τα πρόσωπα λίγη σημασία έχουν στο κείμενο του Σκωτσέζου φιλέλληνα, και η χρονολογία είναι μάλλον ενδεικτική ή, καλύτερα, συμβολική. Ουσιαστικά, το έργο είναι αφιερωμένο στο κορυφαίο ζήτημα μετάβασης στην ελληνική ιστορία ιδωμένη ως σύνολο: στο πώς δηλαδή συντελείται το πέρασμα από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή αυτοκρατορία, στον τρόπο, με άλλα λόγια, με τον οποίο επέρχεται ο εξελληνισμός της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Και δεν είναι υπερβολή να πει κανείς ότι ο Φίνλεϋ, πράγματι, προσφέρει σε αυτό του το έργο την πρώτη πλήρη, και ιδιαίτερα πειστική για τους Έλληνες ιστορικούς, όπως αποδεικνύεται από τα σχετικά σχόλια του Ζαμπέλιου

46. Το έργο εκτείνεται σε 566 σελίδες, συνολικά, και είναι χωρισμένο σε πέντε κεφάλαια, των οποίων προτάσσεται ένα μικρό προλογικό σημείωμα. Οι τίτλοι των κεφαλαίων είναι οι ακόλουθοι: α) Από την κατάκτηση της Ελλάδας [από τους Ρωμαίους] έως την εγκαθίδρυση της Κωνσταντινούπολης ως πρωτεύουσας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, 146 π.Χ. - 330 μ.Χ. β) Από την εγκαθίδρυση της Κωνσταντινούπολης ως πρωτεύουσας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας έως την ενθρόνιση του Ιουστινιανού, 330-527 μ.Χ. γ) Η κατάσταση των Ελλήνων επί βασιλείας του Ιουστινιανού δ) Η κατάσταση των Ελλήνων από τον θάνατο του Ιουστινιανού έως εκείνον του Ηράκλειου, 565-641 μ.Χ. ε) Η κατάσταση των Ελλήνων από τον θάνατο του Ηράκλειου έως την εξάλειψη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας της Ανατολής.

και του Παπαρρηγόπουλου, ερμηνεία αυτής της μετάβασης –ερμηνεία την οποία και θα εξετάσω στη συνέχεια στις βασικές της λεπτομέρειες.

Το ερμηνευτικό σχήμα περί του εξελληνισμού της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν είναι ωστόσο το μοναδικό πειστικό –αναφέρομαι πάντα στους Έλληνες ιστορικούς της εποχής– ερμηνευτικό σχήμα που αναδύεται μέσα από το εν λόγω έργο του Φίνλεϋ. Το λέω αυτό διότι ο τελευταίος, πριν περάσει στα της ρωμαϊκής κατάκτησης και του εξελληνισμού της ρωμαϊκής Ανατολής, πραγματεύεται την ιστορική περίοδο που προηγήθηκε, δηλαδή την ελληνιστική. Με άλλα λόγια, η Ελλάδα υπό τους Ρωμαίους περιλαμβάνει επίσης μια ερμηνεία του ιστορικού ρόλου του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των αρχαίων Μακεδόνων –ερμηνεία η οποία τονίζει τη συμβολή τους στη διαμόρφωση ενός νέου κόσμου, εντός του οποίου συντελέστηκε ουσιαστικά ο εξελληνισμός της ρωμαϊκής Ανατολής. Θα σταθώ λοιπόν ιδιαίτερα στα όσα σχετικά αναφέρει ο Φίνλεϋ, και αυτό διότι εκτιμώ ότι το συγκεκριμένο ερμηνευτικό σχήμα του επηρέασε τα μέγιστα τη στάση των Ελλήνων εθνικών ιστοριογράφων (και δη του Παπαρρηγόπουλου), μέχρι τουλάχιστον να ανακαλύψουν οι τελευταίοι τον Ντρώζεν, ο οποίος ταίριαζε πολύ περισσότερο στις ανάγκες του μεγαλοϊδεατικού ιδεώδους. Και είναι βέβαια σημαντικό να επισημανθεί εδώ πως ούτε ο ίδιος ο Φίνλεϋ φαινόταν τότε να γνωρίζει, ή έστω να θεωρεί άξιο λόγου, το έργο του Πρώσου ιστορικού, διότι δεν κάνει καμία αναφορά σε αυτό. Ωστόσο, η εικόνα που μάς δίνει για τον Μέγα Αλέξανδρο και τους αρχαίους Μακεδόνες, παρά τις κάποιες αποστάσεις που κρατά ο συγγραφέας και τις πολύ προσεκτικές παρατηρήσεις του πάνω στο ζήτημα της ελληνικότητάς τους, δεν απέχει τελικά και τόσο πολύ από εκείνη που θα υιοθετούσαν οι Έλληνες εθνικοί ιστορικοί μετά τη γνωριμία τους με το έργο του Ντρώζεν:

Οι Έλληνες και οι Μακεδόνες συνέχισαν επί μακρόν να αποτελούν διαφορετικά έθνη, αν και ορισμένες από τις αιτίες που θα παρήγαγαν τελικά τη συγχώνευσή τους σε ένα έθνος είχαν ήδη αρχίσει να ασκούν μια κάποια επίδραση λίγο μετά τον θάνατο του Αλέξανδρου. Οι ηθικές και κοινωνικές αιτίες που κατέστησαν τους Έλληνες ικανούς να αποκτήσουν πλήρη υπεροχή επί της μακεδονικής φυλής, και τελικά να την απορροφήσουν [absorb], κάνοντάς την συνθετικό στοιχείο του δικού τους έθνους, ήταν οι ίδιες με εκείνες που τους επέτρεψαν αργότερα να εξανεμίσουν [destroy] τη ρωμαϊκή επιρροή στην Ανατολή⁴⁷.

47. G. Finlay, *Greece under the Romans*, σ. 5.

Ο Φίνλεϋ δείχνει επίσης να έχει απόψεις παρόμοιες με εκείνες του Ντρό-υζεν όσον αφορά στην αναγνώριση του Μεγάλου Αλεξάνδρου ως σπουδαιότερου κατακτητή σε σύγκριση με τους Ρωμαίους, ιδίως από την άποψη του ρόλου που διαδραμάτισε στην παγκόσμια ιστορία καθώς και από την άποψη της γενικής «ευημερίας» που ακολούθησε τις κατακτήσεις του:

Ο Αλέξανδρος υπήρξε το ευγενέστερο πρότυπο κατακτητή· φιλοδοξία του ήταν η δόξα των απaráμιλλων νικών του να επισκιαστεί από την παγκόσμια ευημερία που επρόκειτο να απορρεύσει από την πολιτική του διακυβέρνηση. [...] Η ιστορία και η ποίηση εξέλαβαν τον Αλέξανδρο ως το πρότυπο του φιλόδοξου πολεμιστή. Η φράση “ο παράφρων από τη Μακεδονία” [...] δύσκολα αποδίδει ορθά την εικόνα ενός ανθρώπου του οποίου οι βλέψεις για δόξα ήταν τόσο στενά συνδεδεμένες με τα αποτελέσματα που οι κατακτήσεις του επρόκειτο να παραγάγουν. Από την Αλεξάνδρεια μέχρι το Κανδαχάρ, οι αγράμματοι [άνθρωποι] είναι πιο δίκαιοι με αυτόν⁴⁸.

Όταν ο Μέγας Αλέξανδρος κατέκτησε την Ασία, οι θησαυροί που διασχόρπισε ενίσχυσαν το παγκόσμιο εμπόριο, δημιούργησαν νέες πόλεις και αύξησαν τον γενικό πλούτο της ανθρωπότητας. Οι Ρωμαίοι συνέλεξαν πολύ μεγαλύτερα πλούτη από τις κατακτήσεις τους [...] Αλλά η πρωτόγονη κοινωνική κατάσταση στην οποία ζούσαν την εποχή των πρώτων μεγάλων επιτυχιών τους τούς εμπόδισε να αντιληφθούν ότι, μεταφέροντας ή καταστρέφοντας με τις κατακτήσεις τους όλα τα κινητά κεφάλαια, έπρεπε τελικά να μειώσουν το ποσό των δικών τους εσόδων [...] οι Ρωμαίοι λεηλατούσαν τους κατακτημένους όπως οι Ισπανοί καταλήστεψαν το Μεξικό και το Περού και τούς συμπεριφέρονταν με τον τρόπο με τον οποίο οι Τούρκοι κυβέρνησαν αργότερα την Ελλάδα⁴⁹.

Επίσης, ο Φίνλεϋ αποδίδει στον Μέγα Αλέξανδρο έναν ορισμένο εθνικό ρόλο ως προς το ελληνικό έθνος –τον θεωρεί μάλιστα τον ίδιο «Έλληνα», ένεκα της παιδείας που είχε λάβει– και κάνει λόγο για «συμμαχία» ανάμεσα σε αυτόν και το ελληνικό έθνος (το οποίο, κατά κάποιο τρόπο, τού προσέφερε τις «εθνικές του ιδιότητες» για να μπορέσει να διοικήσει την αυτοκρατορία του), όπως αργότερα θα μιλήσει και για συμμαχία ανάμεσα στον χριστιανισμό και το ελληνικό έθνος στο πλαίσιο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας:

Αν και ο Αλέξανδρος ήταν ο ίδιος Έλληνας, τόσο ένεκα της παιδείας του όσο και με βάση τις προκαταλήψεις που καλλιεργούσε η υπερηφάνεια των προγόνων

48. Στο ίδιο, σ. 3.

49. Στο ίδιο, σ. 51-52.

του [ενν. τους ισχυρισμούς των Μακεδόνων ηγεμόνων ότι κατάγονταν από τον Ηρακλή και το Άργος], παρ' όλα αυτά ούτε ο λαός της Μακεδονίας ούτε το κύριο τμήμα του στρατού του [...] ήσαν Έλληνες, ούτε ως προς τη γλώσσα ούτε ως προς τα [εθνικά τους] αισθήματα. Αν λοιπόν ο Αλέξανδρος είχε αποφασίσει να οργανώσει την αυτοκρατορία του με το όραμα του να ενώσει τους Μακεδόνες και τους Πέρσες σε κοινά αισθήματα αντίθεσης προς το ελληνικό έθνος, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα μπορούσε εύκολα να επιτύχει το σχέδιό του. Οι Έλληνες θα μπορούσαν ενδεχομένως τότε να ακολουθήσουν στην εθνική τους διαδρομή μια πορεία πολύ διαφορετική από εκείνη την οποία υποχρεώθηκαν να ακολουθήσουν υπό την ισχυρή επίδραση που άσκησε πάνω τους η συμπεριφορά του Αλέξανδρου. Ο Αλέξανδρος αντιλήφθηκε αναμφίβολα ότι το γεγονός πως οι Πέρσες ήσαν αριθμητικά περισσότεροι από τους Μακεδόνες, και ίσοι, αν όχι ανώτεροι, πολιτισμικά, καθιστούσε αναγκαίο για αυτόν το να αναζητήσει κάποιον ισχυρό σύμμαχο προκειμένου να αποτρέψει την απορρόφηση των Μακεδόνων από τον περσικό πληθυσμό, την απώλεια της γλώσσας τους, των ηθών τους και της εθνικότητάς τους [...] Δεν διέφυγε της οξυδέρκειάς του το ότι οι πολιτικοί θεσμοί των Ελλήνων είχαν δημιουργήσει μια αρχή εθνικότητας [principle of nationality] ικανή να συναγωνιστεί τους αμετάβλητους νόμους των Μήδων και των Περσών⁵⁰.

Ο Φίνλεϊ, συνεχίζοντας τις εξυμνητικές του αναφορές στον Μέγα Αλέξανδρο, αποφαινεται ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς κατόρθωσε να αντιληφθεί το πού ακριβώς έγκειτο το σφρίγος του ελληνικού εθνικού χαρακτήρα· και αυτό δεν ήταν άλλο από τους δημοτικούς θεσμούς αυτοδιοίκησης. Συμπεραίνει δε ότι, με το να εισαγάγει αυτούς τους θεσμούς στην Ανατολή, ο Αλέξανδρος «διευκόλυνε την ενστάλαξη μιας δόσης ελληνικού χαρακτήρα στις καρδιές» όλων των λαών της περιοχής, δημιουργώντας, κατά κάποιο τρόπο, ένα «νέο έθνος» που βρισκόταν, από την άποψη του χαρακτήρα του, πολύ κοντά στο (αρχαίο) ελληνικό. Δεν χρειάζεται βέβαια να επισημάνω ότι πρόκειται εδώ για μια προεικόνιση του παπαρρηγοπούλειου σχήματος περί «ανατολικού ελληνισμού», έστω και αν την προσοχή του Φίνλεϊ μονοπωλούν πλήρως οι θεσμοί αυτοδιοίκησης των ελληνιστικών πόλεων:

η ισχύς της αυτοκρατορίας του επρόκειτο να βασιστεί σε μια πολιτική αρχή [...] αυτή η αρχή ήταν η συγχώνευση των υπηκόων του σε ένα λαό, διαμέσου σταθερών θεσμών. [...] Η αξία του Αλέξανδρου μεγαλώνει σημαντικά από τη φύση της θέσης του αναφορικά προς το ελληνικό έθνος. Οι Έλληνες δεν διέκριντο θετικά

50. Στο ίδιο, σ. 2.

ούτε προς την αυτοκρατορία του ούτε προς το πρόσωπό του· θα εξάλειφαν πρόθυμα και τα δύο, ως τον πιο σίγουρο τρόπο για να διασφαλίσουν τη δική τους ελευθερία. Αλλά η ηθική ενεργητικότητα του ελληνικού εθνικού χαρακτήρα δεν διέφυγε της προσοχής του Αλέξανδρου. Αποφάσισε λοιπόν να χρησιμοποιήσει αυτή την ιδιότητα προκειμένου για την επιβίωση της αυτοκρατορίας του, εισάγοντας στην Ανατολή εκείνους τους δημοτικούς θεσμούς που τής προσέδωσαν το σφρίγος της και διευκολύνοντας κατά αυτό τον τρόπο την ενστάλαξη μιας δόσης ελληνικού χαρακτήρα στις καρδιές των κατακτημένων υπηκόων του⁵¹.

[Ο Αλέξανδρος] εισήγαγε τον ελληνικό πολιτισμό ως σημαντικό στοιχείο της πολιτικής του διακυβέρνησης και θεμελίωσε ελληνικές αποικίες με πολιτικά δικαιώματα απ' άκρου εις άκρον των κατακτήσεών του. [...] το σπουδαίο του σχέδιο ήταν να δημιουργήσει μια νέα κοινωνική συνθήκη, ένα νέο έθνος καθώς και μια νέα αυτοκρατορία⁵².

Στο μυαλό δε ενός τόσο συνεπούς φιλελεύθερου στοχαστή όπως ο Φίνλεϋ, ακόμα και η περίφημη διατύπωση του Ισοκράτη, την οποία έμελλε να εκμεταλλευτεί τόσο πολύ ως ιδεολογικό επιχείρημα η ελληνική εθνική ιστορική σχολή, ότι «Έλληνας είναι όποιος μετέχει της ελληνικής παιδείας» δεν θα μπορούσε παρά να έχει μια καθαρά πολιτική διάσταση:

Υφίστατο μια έντονη ομοιότητα στην παιδεία, τη θρησκεία και την κοινωνική θέση κάθε πολίτη ατομικά, σε κάθε κράτος, είτε ελληνικό είτε μακεδονικό. Όπου έγινε δεκτός ο ελληνικός πολιτισμός, οι ελεύθεροι πολίτες αποτελούσαν μονάχα το ένα τμήμα του πληθυσμού, ενώ το άλλο τμήμα συντίθετο από σκλάβους ή υποτελείς· και αυτή η ιδιαιτερότητα κατέστησε τα πολιτικά τους συμφέροντα ως Ελλήνων πιο σημαντικά από τις πολιτικές τους διαφορές ως υπηκόων διαφορετικών κρατών. [...] Αυτή η ιδιαιτερότητα της θέσης των Ελλήνων καλλιέργησε την ιδέα μιας ξεχωριστής εθνικότητας και δημιούργησε το αίσθημα ότι οι νόμοι της τιμής και των εθνών απαγόρευαν στους ελεύθερους ανθρώπους να συμπράξουν ποτέ με σκλάβους. Η επιρροή αυτού του αισθήματος ήταν ορατή για αιώνες στους νόμους και την παιδεία των ελευθέρων πολιτών της Ελλάδας και ήταν εξίσου ισχυρή όπου και αν εξαπλώθηκε ο ελληνικός πολιτισμός⁵³.

Είναι γεγονός ότι ο Φίνλεϋ δεν αρνείται μια από τις βασικές θέσεις των Ευρωπαίων ιστοριογράφων της εποχής που ασχολούνταν με την αρχαία Ελλάδα, ότι δηλαδή, από τη στιγμή κατά την οποία η μοίρα των αρχαίων Ελλήνων άρχισε να καθορίζεται από την πολιτική και τα συμφέροντα του

51. Στο ίδιο, σ. 3.

52. Στο ίδιο, σ. 4.

53. Στο ίδιο, σ. 8.

μακεδονικού βασιλείου, μια αλλαγή επήλθε στον εθνικό τους χαρακτήρα: η αφοσίωση στα πατριωτικά καθήκοντα προς τις πόλεις-κράτη απωλέσθη, και αυτό είχε πολύ οδυνηρές συνέπειες στη συνέχεια, όταν πλέον η Ελλάδα ήλθε σε σύγκρουση με τη ρωμαϊκή υπερδύναμη. Μόνο που, για τον Φίνλεϋ, αυτή η μεταβολή οφειλόταν κυρίως στο ότι οι πολιτικοί θεσμοί των ελληνικών πόλεων-κρατών είχαν αρχίσει να αφήνουν αδιάφορους τους πολίτες τους, που ενδιαφέρονταν πλέον περισσότερο για την ασφάλεια και την οικονομική τους ευημερία, παρά για την υπεράσπιση της ανεξαρτησίας των πόλεων τους· και είχαν αρχίσει να τούς αφήνουν αδιάφορους επειδή οι αρχαιοελληνικοί θεσμοί δεν έφτασαν ποτέ στην ολοκλήρωσή τους, καθώς συνέχιζαν να αποκλείουν από την πολιτική ζωή ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων, και κυρίως τους δούλους:

Μετά την περίοδο των μακεδονικών κατακτήσεων, οι Έλληνες κατείχαν μια διττή θέση: ήταν μέλη ενός ευρέως εξαπλωμένου λαού που κατείχε κυρίαρχη θέση, αλλά και πολίτες ανεξάρτητων κρατών. [...] [Σε κάθε περίπτωση.] έδειχναν να έχουν απολέσει την πατριωτική τους αφοσίωση στο συμφέρον των κρατών στα οποία είχαν γεννηθεί. [...] Κανένα ισχυρό εθνικό συναίσθημα δεν παρήχθη {ωστόσο} στην Ελλάδα από τους πολέμους με τη Ρώμη, και ο αγώνας, στα μάτια του λαού, παρέμεινε μονάχα πολιτικός. Κατά συνέπεια, ακόμη και αν η στρατιωτική δύναμη ήταν περισσότερο ισορροπημένη μεταξύ των [δύο] εμπολέμων σε σχέση με ό,τι πραγματικά συνέβη, ο αγώνας δύσκολα θα τελείωνε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο από την καθυπόταξη των Ελλήνων. [...] Γεγονός αναντίρρητο είναι ωστόσο ότι η κατάκτηση αντιμετωπίστηκε εν γένει με ικανοποίηση από τη μεγάλη μάζα των κατοίκων της Ελλάδας, οι οποίοι θεώρησαν την καταστροφή των πολυάριθμων μικρών ανεξάρτητων κυβερνήσεων που υφίσταντο στη χώρα ως ένα αναγκαίο βήμα προς την κατεύθυνση της βελτίωσης της δικής τους κατάστασης. Τα πολιτικά καθεστώτα, ακόμη και των πλέον δημοκρατικών κρατών της Ελλάδας, απέκλειαν μια τόσο μεγάλη μερίδα των κατοίκων από οποιαδήποτε συμμετοχή στην πολιτική διοίκηση που η πλειοψηφία των κατοίκων είδε με αδιαφορία την απώλεια της ανεξαρτησίας τους, από τη στιγμή που αυτή η απώλεια έδειχνε να εξασφαλίζει μια μόνιμη κατάσταση ειρήνης. Η Ελλάδα είχε φτάσει σε εκείνο το στάδιο του πολιτισμού στο οποίο τα πολιτικά ζητήματα καθορίζονται από τα οικονομικά· και η ελπίδα για μείωση των δημοσίων [οικονομικών] βαρών ήταν ένα ισχυρό επιχείρημα προς την κατεύθυνση της υποταγής στη Ρώμη⁵⁴.

54. Στο ίδιο, σ. 24-25.

Η παρακμή των αρχαίων ελληνικών δημοκρατιών έχει λοιπόν και μια άλλη διάσταση στο μυαλό του Φίνλεϋ, ο οποίος πολύ συχνά προσεγγίζει τα θέματα που τον απασχολούν και μέσα από την οπτική της πολιτικής οικονομίας: η αρχαία Ελλάδα δεν θα μπορούσε να συνεχίσει αέναα να ευημερεί πολιτικά, εφόσον πλέον δεν ευημερούσε οικονομικά, πόσω δε μάλλον από τη στιγμή που οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου είχαν ενοποιήσει πολιτικά και οικονομικά την Ελλάδα και την Ανατολή και, ως εκ τούτου, είχαν φέρει τους Έλληνες σε επαφή με τη «φθοροποιό επίδραση των ασιατικών μοναρχιών» που ανέκαθεν συνήθιζαν να εξαγοράζουν συνειδήσεις και υπηρεσίες για τη διεξαγωγή πολέμων οι οποίοι δεν είχαν κανένα πατριωτικό περιεχόμενο:

Την εποχή της ρωμαϊκής κατάκτησης, η κοινή γνώμη είχε μολυνθεί και εξασθενήσει από τη δύναμη και τη φθοροποιό επίδραση των ασιατικών μοναρχιών. Πολλοί από τους Έλληνες ηγεμόνες [των ελληνιστικών βασιλείων] χρησιμοποιούσαν μεγάλα ποσά για να προσελκύουν στρατιωτικές υπηρεσίες και πολιτική κολακεία από τα ελεύθερα κράτη [της Ελλάδας]. Οι πολιτικοί και στρατιωτικοί ηγέτες από τη μια άκρη της Ελλάδας έως την άλλη έγιναν λοιπόν, διάμεσου των εξωτερικών συμμαχιών τους, κύριοι πόρων πολύ υπέρτερων από εκείνους που, από μόνα τους, τα έσοδα των ελεύθερων κρατών θα μπορούσαν ποτέ να θέσουν στη διάθεσή τους. Γρήγορα κατέστη προφανές ότι η μοίρα πολλών από τα ελεύθερα κράτη εξαρτιόταν από τις συμμαχίες τους με τους βασιλείς της Μακεδονίας, της Αιγύπτου, της Συρίας και της Περσίας. Και οι πολίτες δεν μπορούσαν να αποφύγουν το απογοητευτικό συμπέρασμα ότι καμία προσπάθεια από μέρους τους δεν μπορούσε να έχει οποιαδήποτε επίπτωση στην ηρεμία της Ελλάδας· μπορούσε μονάχα να αυξήσει τους φόρους που πλήρωναν οι ίδιοι και να φέρει στα ίδια τους τα σπίτια όλες τις δυστυχίες του πλέον απάνθρωπου συστήματος διεξαγωγής πολέμου. [...] Μονάχα η ειρήνη [...] έδειχνε ικανή να αποκαταστήσει την ασφάλεια της περιουσίας και να επαναθεμελιώσει τον προσήκοντα σεβασμό προς τις αρχές της δικαιοσύνης· και η ειρήνη έδειχνε επιτεύξιμη μονάχα με την υποταγή στους Ρωμαίους⁵⁵.

Σύμφωνα με τον Σκωτσέζο φιλέλληνα –και αυτό είναι ένα άλλο σημείο ταύτισης των απόψεών του με τις κυρίαρχες στην εποχή του ερμηνείες περί της παρακμής της αρχαίας Ελλάδας–, η υποταγή των Ελλήνων σε μια ξένη δύναμη ολοκλήρωσε ουσιαστικά εξελίξεις οι οποίες ήταν ήδη ορατές από τη στιγμή κατά την οποία οι ελληνικές πόλεις-κράτη

55. Στο ίδιο, σ. 25-26.

άρχισαν να επιδιώκουν να «οικειοποιηθούν» η μια τα πλούτη της άλλης:

Ο πλούτος και οι πόροι της Ελλάδας ήταν πολύ μεγάλοι την εποχή που κάθε πόλη αποτελούσε ένα ξεχωριστό κράτος [...] Τη στιγμή κατά την οποία η συγκεντροποίηση της πολιτικής δύναμης κατέστησε μια πόλη ικανή να οικειοποιηθεί τα πλούτη μιας άλλης για να εξυπηρετήσει τις δικές της ανάγκες, ή για τον δικό της καλλωπισμό [ενν. την Αθήνα του Περικλή], άρχισε η παρακμή της χώρας [ενν. της Ελλάδας συνολικά]: αλλά όλες οι άσχημες συνέπειες της συγκεντροποίησης δεν έγιναν αισθητές παρά μονάχα όταν οι φόροι άρχισαν να καταβάλλονται σε ξένους⁵⁶.

Η κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους επήλθε λοιπόν, κατά τον Φίνλεϋ, ως λογική συνέπεια ενός συνόλου εξελίξεων που είχαν να κάνουν τόσο με την εσωτερική ιστορία των πόλεων-κρατών όσο και με τα όσα συνέβαιναν σε παγκόσμιο επίπεδο, και συγκεκριμένα στον ευρύτερο, τον ενοποιημένο από τις αλεξανδρινές κατακτήσεις, χώρο της Ανατολής. Η κατάκτηση από τους Ρωμαίους άνοιξε έτσι ένα νέο κεφάλαιο στην εθνική ιστορία των Ελλήνων. Επρόκειτο ωστόσο για ένα κεφάλαιο όπου θα κυριαρχούσε η θεσμική αντίσταση και αντοχή των Ελλήνων απέναντι στις προσπάθειες των κατακτητών τους να τούς υποτάξουν πολιτικά και συνειδησιακά, αφού βεβαίως τούς είχαν υποτάξει στρατιωτικά. Από αυτή τη μάχη που έδωσαν οι Έλληνες με όλους τους κατακτητές τους βγήκαν, κατά τον Φίνλεϋ, σε όλες τις περιπτώσεις νικητές, χάρη και στην «ανωτερότητα του έθνους τους στις τέχνες και τα γράμματα», χάρη δηλαδή στην πολιτισμική τους υπεροχή έναντι όλων των κατακτητών τους, αρχής γενομένης από τους Ρωμαίους:

Ένας συνδυασμός αιτιών, που δύσκολα θα ενέπιπτε στους υπολογισμούς οποιουδήποτε πολιτικού, κατέστησε [τους Έλληνες] ικανούς να διατηρήσουν τους εθνικούς τους θεσμούς και να ασκήσουν, ακόμη και μετά την εκμηδένιση της πολιτικής τους ύπαρξης, όλη την κοινωνική επιρροή που είχαν παλαιότερα. Η ματαιοδοξία των Ελλήνων κολακευόταν από την [γενικώς] παραδεκτή ανωτερότητα του έθνους τους στις τέχνες και τα γράμματα και από τον σεβασμό τον οποίο απέδιδαν στα έθιμα και τις προκαταλήψεις τους οι Ρωμαίοι. Αρχικά, η πολιτική τους υποταγή δεν ήταν ιδιαίτερα επαχθής: και σε ένα σημαντικό τμήμα του έθνους επετράπη να διατηρήσει μια επίφαση ανεξαρτησίας. Η Αθήνα και η Σπάρτη τιμήθηκαν με τον τίτλο της συμμάχου της Ρώμης. Η εθνικότητα των Ελλήνων ήταν τόσο συνυφασμένη με τους δημοτικούς τους

56. Στο ίδιο, σ. 48.

θεσμούς που ήταν αδύνατο για τους Ρωμαίους να καταργήσουν την τοπική διοίκηση· μια ατελής σχετική προσπάθεια που έγινε κατά την εποχή της κατάκτησης της Αχαΐας γρήγορα εγκαταλείφθηκε. Οι τοπικοί θεσμοί [των Ελλήνων] μετέβαλαν εντέλει την ίδια τη ρωμαϊκή διοίκηση, και, πολύ πριν να πάψει να υπάρχει η ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η πολιτική της εξουσία στην Ανατολή καθοδηγείτο από τα αισθήματα των Ελλήνων, και οι τύποι της προσαρμόζονταν στη βάση των ελληνικών εθίμων⁵⁷.

Αυτή η ανωτερότητα των Ελλήνων αποδείχτηκε, κατά τον Φίνλεϋ, ένας κρίσιμος παράγοντας από τη στιγμή κατά την οποία οι Ρωμαίοι κλήθηκαν να διοικήσουν, άρα και να φορολογήσουν, τα ελληνικά κράτη που είχαν υποτάξει στρατιωτικά. Από εκείνη τη στιγμή, η στρατιωτική υπεροχή των Ρωμαίων έναντι των Ελλήνων δεν είχε πλέον κάτι να τους προσφέρει, και έτσι αναγκάστηκαν, τουλάχιστον στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας τους, να «διατηρήσουν πολλές από τις εκφάνσεις της πολιτικής εξουσίας και πολλές από τις οικονομικές ρυθμίσεις ως είχαν», επειδή ακριβώς δεν είχαν οι ίδιοι αναπτύξει αντίστοιχες δικές τους που να μπορούν να συγκριθούν με εκείνες των Ελλήνων:

Στην Ελλάδα, η επαρχιακή διοίκηση τροποποιήθηκε αναγκαστικά εξαιτίας του γεγονότος ότι ο κοινωνικός πολιτισμός των κατακτημένων ήταν πολύ πιο προχωρημένος από εκείνον των κατακτητών. Για να διευκολύνουν το εγχείρημα της διακυβέρνησης και της φορολόγησης των Ελλήνων, οι Ρωμαίοι υποχρεώθηκαν να διατηρήσουν πολλές από τις εκφάνσεις της πολιτικής εξουσίας και πολλές από τις οικονομικές ρυθμίσεις ως είχαν· και έτσι προέκυψε η σαφής διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα στη διοίκηση του ανατολικού και σε εκείνη του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας. Η ύπαρξη των ελεύθερων πόλεων, των τοπικών δικαστηρίων και των επαρχιακών συνελεύσεων [...] προσέδωσε στην ελληνική γλώσσα έναν επίσημο χαρακτήρα και κατέστησε τους Έλληνες ικανούς να αποκτήσουν τόσο μεγάλη επιρροή στη διοίκηση της χώρας τους ώστε είτε να περιορίσουν το εύρος της δεσποτικής δύναμης των Ρωμαίων κυρίων της είτε, όταν αυτό αποδείχτηκε αδύνατο, να μοιραστούν με αυτήν τα κέρδη της⁵⁸.

Αυτό είναι το κεντρικό εγχείρημα του Φίνλεϋ αναφορικά με την πρωταρχική αιτία του σταδιακού εξελληνισμού της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας: ανεξάρτητα από τον ρόλο που διαδραμάτισαν η ελληνική

57. Στο ίδιο, σ. 26-27.

58. Στο ίδιο, σ. 46-47.

γλώσσα και, στη συνέχεια, ο χριστιανισμός, ή μάλλον πριν ακόμα μπορέσουν αυτοί οι δύο παράγοντες να επενεργήσουν καταλυτικά στη μεταβολή της φυσιογνωμίας της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, υπήρχαν ήδη τα σπέρματα της επιβολής των Ελλήνων επί των Ρωμαίων κατακτητών τους, και αυτά τα σπέρματα ήταν πολιτικο-θεσμικής φύσεως. Ο πολιτικός πολιτισμός –ο «κοινωνικός πολιτισμός», για να χρησιμοποιήσω τους όρους του ίδιου του Φίνλεϋ– που είχαν αναπτύξει οι Έλληνες από την αρχαιότητα ήταν τόσο σημαντικός και περίπλοκος που κανένας από τους κατακτητές τους δεν μπόρεσε να τον αφανίσει, ή ακόμα και να τον αγνοήσει. Έτσι, όσες προσπάθειες και αν έκαναν οι Ρωμαίοι για να επιβάλουν στους Έλληνες –τους Έλληνες των ελληνικών πόλεων-κρατών αλλά και τους Έλληνες της εξελληνισμένης, ένεκα των αλεξανδρινών κατακτήσεων, Ανατολής– τους δικούς τους θεσμούς κατέληξαν απλώς στο αντίστροφο από το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα: οι Έλληνες επέβαλαν τους δικούς τους θεσμούς στους Ρωμαίους –την τροποποιημένη έστω, μετά από την επαφή με την αλεξανδρινή Ανατολή, μορφή αυτών των θεσμών– και το έκαναν όταν αυτή η διαδικασία θεσμικού ανταγωνισμού ελάμβανε χώρα στο δικό τους έδαφος, που ήταν εν προκειμένω η ανατολικο-ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Με άλλα λόγια, η ανωτερότητα των δημοτικών θεσμών αυτοδιοίκησης των Ελλήνων αποτέλεσε, κατά τον Φίνλεϋ, την αναγκαία συνθήκη για να επιτελεστεί ο εξελληνισμός της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Για να καταστεί όμως αυτή η συνθήκη και ικανή, χρειαζόταν ένας δεύτερος πολύ σημαντικός παράγοντας, και αυτός δεν ήταν άλλος από τον χριστιανισμό, ή, για την ακρίβεια, την υιοθέτηση της χριστιανικής θρησκείας από τους Έλληνες, μια ιστορική εξέλιξη στην οποία ο Σκωτσέζος φιλέλληνας αποδίδει –χωρίς αυτό να μπορεί πλέον να μάς εκπλήξει– μια καθαρά πολιτικο-ιδεολογική σημασία:

Από τη στιγμή που ένας λαός ευρισκόμενος στο στάδιο του πνευματικού πολιτισμού στο οποίο βρίσκονταν οι Έλληνες μπορούσε να ακούσει τους ιεροκήρυκες, ήταν βέβαιο ότι θα υιοθετούσε τη [χριστιανική] θρησκεία. Μπορεί ενδεχομένως να την αλλοίωνε, να την τροποποιούσε ή να την διέφθειρε· αλλά ήταν αδύνατο να την απορρίψει. [...] Ο χριστιανισμός αναβίωσε τη ρητορική και, με τη ρητορική, αφύπνισε πολλά από τα εθνικά χαρακτηριστικά [των Ελλήνων] που ήταν επί αιώνες σε λήθαργο. [...] Η πολιτική επιρροή του χριστιανισμού σύντομα έκανε την εμφάνισή της μεταξύ των Ελλήνων. Οι Έλληνες ήσαν ανέκαθεν εμποτισμένοι από ένα αίσθημα ισότητας, και η κατάστασή τους μετά την κατάκτηση από τους Ρωμαίους τούς είχε εντυπώσει την ανάγκη για ένα

ηθικό κώδικα στον οποίο ανώτεροι και κατώτεροι, κυβερνώντες και υπήκοοι, θα ήταν εξίσου υπόλογοι⁵⁹.

Για τον Φίνλεϋ, η πολιτική διάσταση της εμφάνισης του χριστιανισμού και της υιοθέτησής του από το ελληνικό έθνος έχει να κάνει με το γεγονός ότι η νέα θρησκεία λειτούργησε κατά κύριο λόγο συνεκτικά για τις μάζες των υπηκόων της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας –άλλωστε, όπως γράφει, «είναι αδύνατο για τον άνθρωπο να υφίσταται στην κοινωνία χωρίς ένα ορισμένο θρησκευτικό αίσθημα»⁶⁰– αναζωογονώντας τα εθνικά αισθήματα των λαών, και ιδίως του ελληνικού έθνους:

Ο χριστιανισμός συνδέθηκε με την κοινωνική οργάνωση του λαού, χωρίς να παρεμβαίνει στην πολιτική του κατάσταση· αλλά, κατά αυτό τον τρόπο, αφύπνισε παντού τα εθνικά αισθήματα της ανθρωπότητας και σύντομα παρήγαγε μια κάποια βελτίωση στην πολιτική καθώς και στην ηθική και τη θρησκευτική κατάσταση των Ελλήνων. Αν και ο χριστιανισμός απέτυχε να σώσει τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία από την παρακμή, αναζωογόνησε ωστόσο εκ νέου το πνεύμα του λαού και τον αναδιοργάνωσε, δίνοντάς του ένα αντικείμενο πάνω στο οποίο θα επικέντρωνε την προσοχή του έντονα και σταθερά⁶¹.

Η συνάντηση του χριστιανισμού με τις πολιτικές και ηθικές παραδόσεις του ελληνικού έθνους προέκυψε, όπως πιστεύει ο Φίνλεϋ, με τόσο φυσικό τρόπο, και το κήρυγμα του πρώτου συνδέθηκε τόσο αρμονικά με τις ιδέες του τελευταίου, που έκτοτε δεν ήταν πλέον δυνατόν να μην υφίσταται μια πλήρη ταύτιση των συμφερόντων τους: «Από τη στιγμή που ο χριστιανισμός υιοθετήθηκε από την ελληνική φυλή, ταυτίστηκε τόσο πολύ με τις συνήθειες του λαού που ουσιαστικά ενσωματώθηκε στη μεταγενέστερη ιστορία του έθνους»⁶².

Σύμφωνα με τον Σκωτσέζο φιλέλληνα, από αυτή την ταύτιση της ιστορικής τύχης του ελληνικού έθνους και του χριστιανισμού προέκυψε ούτε λίγο ούτε πολύ, στο εσωτερικό της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ένα νέο έθνος –ως, κατά κάποιον τρόπο, μια σύνθεση μεταξύ ελληνισμού και χριστιανισμού, την οποία αργότερα ο Παπαρρηγόπουλος θα αποκαλούσε «χριστιανικό ελληνισμό». Αυτό το νέο έθνος ήταν χριστιανικό στο θρησκευμα, μιλούσε την ελληνική γλώσσα και ευνοούσε τους πολιτικούς θεσμούς αυτοδιοίκησης των αρχαίων Ελλήνων –θεσμούς που θα αποτελούσαν μάλιστα

59. Στο ίδιο, σ. 143-144.

60. Στο ίδιο, σ. 140.

61. Στο ίδιο, σ. 138.

62. Στο ίδιο, σ. 146.

και το πρότυπο, τη βάση πάνω στην οποία θα στηριζόταν η διοικητική οργάνωση των πρώτων χριστιανικών Εκκλησιών:

Η πρόοδος του χριστιανισμού μεταξύ των Ελλήνων ήταν τόσο γρήγορη που σύντομα ξεπέρασαν σε αριθμούς, πλούτο και επιρροή κάθε άλλο επιμέρους σώμα [...] από αυτά που αποτελούσαν τη μάζα του πληθυσμού της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η ελληνική γλώσσα έγινε το σύνηθες όργανο επικοινωνίας επί των εκκλησιαστικών θεμάτων στην Ανατολή· και οι χριστιανικές κοινότητες των Ελλήνων συγχωνεύθηκαν βαθμιαία σε ένα έθνος που είχε, σε ορισμένα ζητήματα, κοινή πολιτική διοίκηση καθώς και κοινή θρησκεία. Η εκκλησιαστική τους εξουσία απέκτησε έτσι μια ηθική δύναμη που την καθιστούσε ανώτερη από τις τοπικές αρχές, και που τελικά συναγωνίστηκε σε επιρροή την πολιτική διοίκηση της αυτοκρατορίας. Η ελληνική Εκκλησία είχε αναπτυχθεί τόσο που ήταν σχεδόν ίση σε δύναμη με το ρωμαϊκό κράτος, πριν ο Κωνσταντίνος αποφασίσει να τα ενώσει στο πλαίσιο μιας στενής συμμαχίας. Αυτή η δύναμη προσέλαβε μια πραγματική οργάνωση πολύ νωρίς, ήδη από τον 2ο αιώνα. Αντιπρόσωποι από τα διάφορα εκκλησιάσματα της Ελλάδας συναντιόνταν σε καθορισμένα χρονικά διαστήματα και τόπους και συγκαλούσαν επαρχιακές συνόδους, οι οποίες πήραν τη θέση της Αχαϊκής, της Φωκικής, της Βοιωτικής καθώς και των Αμφικτιονικών συναθροίσεων του παλαιού καιρού⁶³.

Από εκεί και πέρα, η θεσμική αναγνώριση του χριστιανικού θρησκευματος από τον Μέγα Κωνσταντίνο –ο οποίος «φαίνεται να μην αντιλήφθηκε ποτέ ότι η υπόθεση της χριστιανικής Εκκλησίας και αυτή του ελληνικού έθνους ήταν ήδη στενά συνυφασμένες»⁶⁴– ήταν, σύμφωνα με τον Φίνλεϋ, μια προσπάθεια «πλήρους υποταγής της Εκκλησίας στην αυτοκρατορική διοίκηση και διάρρηξης των δεσμών της με τον λαό» της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η οποία εξυπηρετούσε βέβαια τα δυναστικά συμφέροντα, αλλά η οποία είχε ως τελική συνέπεια την «πλήρη ταύτιση του ελληνικού έθνους με την Ορθόδοξη Εκκλησία»:

Όλες οι παραχωρήσεις του [Μεγάλου] Κωνσταντίνου προς την Εκκλησία αντιμετωπίζονταν ως δείγματα της αυτοκρατορικής εύνοιας [...] Ο Κωνσταντίνος είχε αποφασίσει να οργανώσει τη χριστιανική Εκκλησία [...] με τον ίδιο ακριβώς τρόπο με τον οποίο ήταν οργανωμένη η πολιτική διοίκηση. Ο στόχος αυτής της ρύθμισης ήταν να υποτάξει πλήρως την Εκκλησία στην αυτοκρατορική διοίκηση και να διαρρήξει, όσο ήταν δυνατόν, τον δεσμό της με τον λαό.

63. Στο ίδιο, σ. 148.

64. Στο ίδιο, σ. 151.

[...] [Από τον θάνατο του Κωνσταντίνου μέχρι την ενθρόνιση του Μεγάλου Θεοδοσίου,] η ρωμαϊκή αυτοκρατορία ήταν ακόμη κατ' όνομα ειδωλολατρική, οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες ήταν ομολογουμένως οπαδοί του Αρείου, και οι Έλληνες αισθάνονταν ελάχιστα διατεθειμένοι να υποστηρίξουν τις παραδοσιακές προκαταλήψεις των κατακτητών τους ή τις προσωπικές απόψεις των κυρίων τους. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, άκουσαν λοιπόν με πολλαπλάσια προσοχή τα δόγματα του Ορθόδοξου κλήρου, και, από εκείνη τη στιγμή, το ελληνικό έθνος και η Ορθόδοξη Εκκλησία ταυτίστηκαν πλήρως.

Η παλαιά λαϊκή οργάνωση της Εκκλησίας επιβίωσε και συνέπραξε ακόμη περισσότερο με τη δημοτική και κοινοτική ιδιοσυγκρασία του ελληνικού έθνους. Ο λαός έπαιρνε μέρος στην εκλογή των πνευματικών του ποιμένων και επηρέαζε την επιλογή των επισκόπων του. Τα εθνικά όσο και τα θρησκευτικά αισθήματα των Ελλήνων ενεργοποιήθηκαν [...] Τα Ορθόδοξα εκκλησιασμάτα ήσαν στην πλειοψηφία τους ελληνικά, και η ελληνική ήταν η γλώσσα του Ορθόδοξου κλήρου. Τα λατινικά ήταν η γλώσσα της αυλής και των αιρετικών. Πολλές περιστάσεις συνδυάστηκαν λοιπόν προκειμένου να εδραιωθεί η σχέση που διαμορφώθηκε εκείνο τον καιρό μεταξύ της Ορθόδοξης Εκκλησίας και του ελληνικού πληθυσμού, από άκρου εις άκρον των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας· ενώ [την ίδια στιγμή] ορισμένες από αυτές τις περιστάσεις έτειναν ειδικότερα να συνδέσουν τον κλήρο με τους μορφωμένους Έλληνες και να προσδώσουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία τον χαρακτήρα ενός εθνικού θεσμού⁶⁵.

Έτσι, η ταύτιση του χριστιανισμού με το ελληνικό έθνος γινόταν, σύμφωνα με τον Σκωτσέζο φιλέλληνα, όλο και περισσότερο στενή, με συνέπεια, μεταξύ άλλων, οι Έλληνες να ανέρχονται στην κοινωνική ιεραρχία όσο προχωρούσε η θεσμική κατοχύρωση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της αυτοκρατορίας, όσο δηλαδή προχωρούσε η μετατροπή του συγκεκριμένου θρησκευτικού δόγματος σε θεμέλια κοσμοθεωρία της τελευταίας. Το επόμενο μεγάλο βήμα έγινε από τον Θεοδόσιο ο οποίος, αναγνωρίζοντας στον χριστιανισμό ένα κορυφαίο θεσμικό ρόλο, στην ουσία αναβίβασε τους Έλληνες στα σημαντικότερα θεσμικά αξιώματα της αυτοκρατορίας του· ο εξελληνισμός της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας είχε πλέον αρχίσει και σε επίπεδο φυσικών προσώπων:

Ο Θεοδόσιος, καθιστώντας τον χριστιανισμό την επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας, ενίσχυσε τη διοικητική και δικαστική εξουσία των επισκόπων· και οι Έλληνες, όντας κύριοι της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ανήλθαν έτσι στην

65. Στο ίδιο, σ. 154-157.

ανώτερη κοινωνική θέση στην οποία ήταν δυνατό να φθάσουν υπήκοοι. Ο Έλληνας επίσκοπος, που διατήρησε την εθνική του γλώσσα και τις εθνικές του συνήθειες, ήταν τώρα ίσος με τον κυβερνήτη μιας επαρχίας που έφερε το όνομα και μιλούσε τη γλώσσα των Ρωμαίων. [...] Η δύναμη που είχε πλέον παραχωρηθεί στον κλήρο [...] χρησιμοποιήθηκε γενικά για να υπηρετήσει και να προστατεύσει τον λαό, και συχνά επέτυχε να μετριάσει τον άνευ ορίων δεσποτισμό της αυτοκρατορικής εξουσίας. Ο κλήρος άρχισε να αποτελεί κομμάτι του κράτους⁶⁶.

Επιπλέον, συνεχίζει ο Φίνλεϋ, διά αυτής ακριβώς της οδού, ο χριστιανισμός αποτέλεσε έναν θαυμάσιο ενδιάμεσο ανάμεσα στον λαό της αυτοκρατορίας και την αυλή της Κωνσταντινούπολης. Όσο σημαντικότερος γινόταν ο θεσμικός ρόλος του (όλο και περισσότερο ελληνικού στα ήθη) χριστιανικού κλήρου, τόσο περισσότερο κοντά έρχονταν οι ιθύνουσες κοινωνικές ομάδες της αυτοκρατορίας με τα συμφέροντα και τα αισθήματα των υπηκόων τους, γεγονός που είχε παράλληλα ως αποτέλεσμα την αναζωογόνηση της αυτοκρατορικής εξουσίας:

Η σχέση μεταξύ της αυλής της Κωνσταντινούπολης και του ελληνικού έθνους έγινε στενότερη· και παρότι αυτή η σχέση, στον βαθμό που είχε επίπτωση στον λαό, βασιζόταν κυρίως στα θρησκευτικά, και όχι στα πολιτικά, αισθήματα, και επενεργούσε με μεγαλύτερη δύναμη στους κατοίκους των πόλεων από ό,τι στο συνολικό σώμα του λαού, η επίδρασή της ωστόσο ήταν εξαιρετικά ευεργετική για την αυτοκρατορική εξουσία⁶⁷.

Σε αυτές ακριβώς τις ιστορικές διαδικασίες, εκτιμά ο Φίνλεϋ, πρέπει να αναζητήσουμε τις αιτίες στις οποίες οφείλεται το γεγονός της διαφορετικής μοίρας που είχε η ανατολικο-ρωμαϊκή από τη δυτικο-ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Αν η τελευταία έγινε βορά στις ορδές των Βαρβάρων, αυτό έχει να κάνει με το ότι, εκεί, «ο λαός, η αριστοκρατία και η αυτοκρατορική διοίκηση αποτελούσαν τρία ξεχωριστά τμήματα της κοινωνίας», χωρίς κανένα κοινό αίσθημα, χωρίς κανένα κοινό συμφέρον, χωρίς κανένα ηθικό δεσμό μεταξύ τους. Αυτήν ακριβώς την εσωτερική ανομοιομορφία και ένταση απέφυγε η ανατολικο-ρωμαϊκή αυτοκρατορία, χάρη στον συνεκτικό ρόλο που διαδραμάτισε στις ανατολικές επαρχίες ο χριστιανισμός· αλλά επρόκειτο για τον χριστιανισμό στην Ορθόδοξη-ανατολική εκδοχή του, η οποία διαμορφωνόταν όλο και περισσότερο στη βάση ελληνικών

66. Στο ίδιο, σ. 159.

67. Στο ίδιο, σ. 443.

προτύπων, ελληνικών θεσμικών ρυθμίσεων, ελληνικών ηθών και εθίμων, ελληνικών, εντέλει, πολιτισμικών αρχών. Μάλιστα, η διαφορά στις εξελίξεις που καθόρισαν τη μοίρα του δυτικού και του ανατολικού κόσμου μάς κάνει να απορρίψουμε, υποστηρίζει ο Φίνλεϋ, όλες τις αιτιάσεις των σύγχρονων ιστορικών –και είναι προφανές ότι έχει στο μυαλό του πάνω από όλα τον Γκίμπον, και εμμέσως έναν από τους μεγάλους εμπνευστές του, τον Βολταίρο– που είδαν στον χριστιανισμό ένα παράγοντα «επίσπευσης της παρακμής της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας», εξαιτίας, μεταξύ άλλων, της έμφασης που έδινε στη μεταθανάτια ζωή, σε βάρος των κοσμικών-πολιτικών καθηκόντων των υπηκόων προς την αυτοκρατορία:

Αν και οι θετικές επιπτώσεις του χριστιανισμού στην ηθική και πολιτική κατάσταση του αρχαίου κόσμου δεν τέθηκαν ποτέ υπό αμφισβήτηση, σε αρκετές περιπτώσεις, ωστόσο, οι ιστορικοί κατέκριναν τη χριστιανική θρησκεία ότι επέσπευσε την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Μια προσεκτική σύγκριση της εξέλιξης της κοινωνίας στις ανατολικές και τις δυτικές επαρχίες οδηγεί [εντούτοις] σε ένα διαφορετικό συμπέρασμα. Μοιάζει βέβαιο ότι οι λατινικές επαρχίες καταλύθηκαν εξαιτίας της ισχυρής πρόσδεσης της αριστοκρατίας της Ρώμης στις, γενικώς εγκαταλελειμμένες, προκαταλήψεις της ειδωλολατρίας· από την άλλη, ελάχιστη αμφιβολία υπάρχει για το ότι οι ανατολικές επαρχίες διασώθηκαν χάρη στη σύμπνοια με την οποία όλες οι βαθμίδες [της κοινωνίας] ασπάστηκαν τον χριστιανισμό. Στη δυτική αυτοκρατορία, ο λαός, η ρωμαϊκή αριστοκρατία και η αυτοκρατορική διοίκηση αποτελούσαν τρία ξεχωριστά τμήματα της κοινωνίας, που δεν συνδέονταν μεταξύ τους ούτε με βάση τις θρησκευτικές απόψεις ούτε με βάση τα εθνικά αισθήματα [...] Η συνέπεια αυτής της κατάστασης ήταν ότι η Ρώμη και η δυτική αυτοκρατορία, παρά τον πλούτο και τον μεγάλο πληθυσμό τους, κατακτήθηκαν εύκολα από συγκριτικά αδύναμους εχθρούς· ενώ η Κωνσταντινούπολη, με όλες τις αδυναμίες που είχε εξαρχής, απώθησε τόσο τους Γότθους όσο και τους Ούννους, που βρίσκονταν [μάλιστα] στην ακμή της δύναμής τους, ως αποτέλεσμα της ενότητας που ενέπνεε ο χριστιανισμός. Η Ρώμη έπεσε επειδή η σύγκλητος και ο ρωμαϊκός λαός ήταν προσκολλημένοι για υπερβολικά μεγάλο διάστημα στους αρχαίους της θεσμούς [...] ενώ η Ελλάδα γλίτωσε την καταστροφή, και αναγεννήθηκε ξανά, επειδή τροποποίησε τους πολιτικούς και θρησκευτικούς της θεσμούς, σε συμφωνία προς τις αντιλήψεις των κατοίκων της και την πολιτική του καθεστώτος της. Το λαϊκό στοιχείο στην κοινωνική οργάνωση του ελληνικού λαού, σε συμμαχία με τον χριστιανισμό, προσέφερε την ενεργητικότητα που διέσωσε την ανατολική αυτοκρατορία· η έλλειψη ενότητας μεταξύ

ειδωλολατρών και χριστιανών καθώς και η αταξία στη διοίκηση που απέρρεε από αυτή την έλλειψη ενότητας κατέστρεψαν τη δυτική⁶⁸.

Κατά τον Φίνλεϋ, η σχέση ταύτισης συμφερόντων που είχε αρχίσει να οικοδομείται ανάμεσα στο ελληνικό έθνος και τη χριστιανική Εκκλησία, από τη μια, και την αυτοκρατορική διοίκηση, από την άλλη, δεν θα αρκούσε ωστόσο να καταρρεύσει, εξαιτίας δύο, κυρίως, ιστορικών εξελίξεων που άρχισαν να λαμβάνουν χώρα από τις αρχές του 8ου αιώνα: της Εικονομαχίας και της σταδιακής γεωγραφικής συρρίκνωσης της αυτοκρατορίας. Στην πρώτη περίπτωση, ερχόμενοι σε σύγκρουση με τον κατεστημένο τρόπο λατρείας, οι εικονομάχοι αυτοκράτορες του Βυζαντίου –τους οποίους, μάλιστα, ο Φίνλεϋ θεωρεί «ξένους», διότι προέρχονταν από μη «ελληνικές περιοχές» της αυτοκρατορίας– ήλθαν ουσιαστικά σε σύγκρουση με το ελληνικό έθνος που παρέμενε πιστό στον παραδοσιακό τρόπο λατρείας. Αυτή τους η πολιτική, όμως, δεν έκανε τίποτε άλλο από το ενισχύσει τελικά τη συμμαχία ανάμεσα στο ελληνικό έθνος και τη χριστιανική Εκκλησία, σε βάρος της αυτοκρατορικής εξουσίας η οποία άρχισε πλέον να υπονομεύεται συστηματικά. Πρόκειται εδώ για ένα ερμηνευτικό σχήμα του Φίνλεϋ που θα υιοθετούσε πλήρως ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, και θα αποτελούσε τη βάση για την κατανόηση του βυζαντινού φαινομένου στα *Δημοτικά του Άσματα*:

Έχει ήδη παρατηρηθεί ότι, με τη βασιλεία του Λέοντος του Ισαύρου, μια νέα εποχή αρχίζει για την ιστορία της Ανατολής, και ότι από αυτή την εποχή πρέπει να χρονολογούμε την απαρχή της βυζαντινής μοναρχίας. Οι υπήκοοι της αυτοκρατορικής αυλής ήταν τώρα κατά βάση Έλληνες ως προς τη φυλή και τη γλώσσα και ανήκαν στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Μοιάζει λοιπόν πιθανό ότι αν το ελληνικό έθνος και η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης καθοδηγούνταν από παρόμοια αισθήματα, θα ελάμβανε χώρα μια πλήρη εξομοίωση των συμφερόντων και των προσδοκιών [τους]. Αυτό [όμως] δεν συνέβη· ο νέος αυτοκράτορας, ένεκα των θρησκευτικών του απόψεων, ενέπλεξε την αυτοκρατορική διοίκηση σε μια άμεση διαπάλη με το ελληνικό έθνος –μια διαπάλη που κληρονομήθηκε στους διαδόχους του, όχι μονάχα με τη μορφή μιας πολιτικής και εκκλησιαστικής αντίθεσης αλλά και με εκείνη μιας εθνικής αντίθεσης. [...] Σύντομα διαφάνηκε ότι τα εθνικά αισθήματα των Ελλήνων ήσαν πιο ισχυρά από τη {συστηματική} διοίκηση της αυτοκρατορίας, αφού ο αυτοκράτορας δεν μπορούσε πλέον να ενεργοποιεί εναντίον τους τους πόρους και τις προκαταλήψεις του επαρχιακού

68. Στο ίδιο, σ. 160-161.

και αιρετικού πληθυσμού. Η διαπάλη την οποία συνέχισε ο Λέων απέτρεψε την παγίωση της υπεροχής του ελληνικού λαού και της Εκκλησίας, μέχρι που μια νέα επανάσταση στην αυτοκρατορική αυλή, περισσότερο από έναν αιώνα μετά τον θάνατο του Λέοντος, έδωσε οριστικά την υπεροχή στην Ορθόδοξη εκκλησιαστική παράταξη στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας (842 μ.Χ.)⁶⁹.

Στον Φίνλεϋ, όπως αργότερα και στον Ζαμπέλιο, η αντίθεση αυτή ανάμεσα στην αυτοκρατορική εξουσία, από τη μια, που συνέχιζε να διατηρεί πολλές από τις παραδόσεις που οφείλονταν στη ρωμαϊκή της καταγωγή, και στον λαό και τον κλήρο της αυτοκρατορίας, από την άλλη, που όλο και περισσότερο αντλούσαν από το αρχαιοελληνικό παρελθόν, θα διέτρεχε στο εξής ολόκληρη τη «βυζαντινή» ιστορία –δημιουργώντας, κατά κάποιο τρόπο, δύο ιστορίες που εκτυλίσσονταν παράλληλα⁷⁰– μέχρι την τελική «αναγέννηση» των ελληνικών εθνικών αισθημάτων στα νεότερα χρόνια:

Η απουσία κάθε εθνικού αισθήματος, που ανέκαθεν υπήρξε διακριτικό γνώρισμα της ρωμαϊκής εξουσίας, συνέχισε να επηρεάζει την αυλή της Κωνσταντινούπολης ακόμη και πολύ μετά αφού οι Έλληνες κατέστησαν ο κύριος όγκος του πληθυσμού της αυτοκρατορίας. Αυτό το αντι-εθνικό αίσθημα στην αυλή και τη διοίκηση απομόνωνε τις ιθύνουσες τάξεις από τον λαό και παρακινούσε όλους όσοι αποκτούσαν θέσεις στην υπηρεσία του κράτους να καθίστανται ένα σώμα που αντιτίθετο άμεσα στην ελληνική εθνότητα, επειδή οι Έλληνες αποτελούσαν την κύρια μάζα των κυβερνωμένων. Η εκλογή, κατά την περίοδο αυτή, πολλών αυτοκρατόρων που δεν είχαν ελληνικό αίμα πρέπει να αποδοθεί στη δύναμη αυτού του αισθήματος⁷¹.

Η διαμάχη αυτή είχε βέβαια πολλές διαστάσεις, αλλά στο προσκήνιο βρισκόταν ο ρόλος και η θέση της Ορθόδοξης, καθαρά «ελληνικής» πλέον, Εκκλησίας εντός του αυτοκρατορικού οικοδομήματος. Η ίδια η Εκκλησία ήταν ουσιαστικά το θεσμικό πεδίο έκφρασης «των αισθημάτων και των αντιλήψεων του ελληνικού έθνους» –έθνους που με τη δράση του δεν έπαυε να συμβάλλει «στην αναγέννηση του κύρους της»

69. Στο ίδιο, σ. 501-502.

70. Αν και ο Φίνλεϋ, σε αντίθεση με τον Ζαμπέλιο, δεν κάνει αναφορά στους Γάλλους ρομαντικούς ιστοριογράφους, είναι νομίζω φανερό η επιρροή που άσκησε και σε αυτόν η προσπάθεια των τελευταίων να διακρίνουν στην ιστορία των εθνών τις παράλληλες ιστορικές διαδρομές κατακτητών και κατακτημένων.

71. Στο ίδιο, σ. 520-521· ως ξένους θεωρεί εν προκειμένω τους Ισαύρους και τους αυτοκράτορες από την Αρμενία καθώς και τον Νικηφόρο που ήταν «αραβικής καταγωγής».

Εκκλησίας, αφού κάτι τέτοιο εξυπηρετούσε τα δικά του συμφέροντα και «προστάτευε την ύπαρξή του»:

Αυτή η αντίθεση μεταξύ του ελληνικού λαού και της αυτοκρατορικής διοίκησης συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό στην αναγέννηση του κύρους της ανατολικής Εκκλησίας. Η Εκκλησία ήταν πράγματι ιδιαιζόντως ελληνική· σε τέτοιο βαθμό που, εν γένει, μια ανάμειξη με ξένο αίμα θεωρείτο σχεδόν ανάλογη με μια μόλυνση από αίρεση. Καθώς οι κληρικοί επιλέγονταν από όλες τις βαθμίδες της κοινωνίας, ολόκληρο το ελληνικό έθνος ενδιαφερόταν συνήθως για την ευημερία και τα πάθη της Εκκλησίας. Ως προς τη μόρφωση και τον ηθικό χαρακτήρα, ο ανώτερος κλήρος υπερτερούσε κατά πολύ έναντι της υπόλοιπης αριστοκρατίας [...] Ήταν σίγουρο ότι αυτό το νομιμοποιημένο κύρος [της Εκκλησίας], που ενισχυόταν από τα εθνικά αισθήματα και τις εθνικές προκαταλήψεις, θα ασκούσε απεριόριστη επιρροή τη στιγμή κατά την οποία η διαμάχη σχετικά με τη λατρεία των εικόνων έκανε τον ελληνικό κλήρο και τον λαό να αντιταχθούν από κοινού στην αυτοκρατορική εξουσία. Η ελληνική Εκκλησία εμφανίζεται για μια μακρά ιστορική περίοδο ως ο μοναδικός εκπρόσωπος των αισθημάτων και των αντιλήψεων του έθνους, και πρέπει να ιδωθεί ως ο θεσμός που, μετά την ενθρόνιση του Λέοντος του Ισαύρου, προστάτευσε την εθνική ύπαρξη των Ελλήνων⁷².

Κατά τον Φίνλεϋ, η άλλη σημαντική ιστορική εξέλιξη που ενδυνάμωσε τον ρόλο του ελληνικού έθνους στο πλαίσιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν η σταδιακή συρρίκνωση της αυτοκρατορίας, αλλά και των ελληνικών πληθυσμών της, ακόμη και εντός της κυρίως Ελλάδας –συρρίκνωση η οποία οφειλόταν κατά κύριο λόγο στις εντεινόμενες εισβολές των Σλάβων και των Αράβων, αλλά και στην περιθωριοποίηση του γνήσια ελληνικού στοιχείου στη Μικρά Ασία λόγω της πολιτικής των οικονομάρχων αυτοκρατόρων:

Η γεωγραφική έκταση της αυτοκρατορίας κατά την εποχή της μετάβασής της από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή κατάσταση παρέχει τεκμήρια για την επίδραση που πρέπει να άσκησαν οι εδαφικές μεταβολές επί των εθνικών αισθημάτων των υπηκόων, καθώς και για τη μοναδική σπουδαιότητα που απέκτησε η ελληνική φυλή. [...] Σε αυτή την ατυχή περίοδο για την ιστορία της ανθρωπότητας, οι Έλληνες διέτρεξαν τον άμεσο κίνδυνο της εξόντωσης που είχε ήδη κυριεύσει τους Ρωμαίους κατακτητές τους [στις δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας]. [...] Στην Αίγυπτο και την Κυρηναϊκή, ο ελληνικός πληθυσμός γρήγορα εξοντώθηκε

72. Στο ίδιο, σ. 521-522.

από τους Άραβες, και κάθε ίχνος ελληνότροπου [Grecian] πολιτισμού εξαλείφθηκε πολύ πιο νωρίς στην Συρία [...] Στην ίδια την Ελλάδα, οι Έλληνες είχαν απομακρυνθεί από πολλές εύφορες περιοχές εξαιτίας των σκλαβηνικών [Sclavonian] φύλων που είχαν εγκατασταθεί, σε μεγάλους αριθμούς, στην Ελλάδα και την Πελοπόννησο [...] Ο μειωμένος πληθυσμός των Ευρωπαίων Ελλήνων καταλάμβανε τώρα τις ακτές της Αδριατικής, μέχρι το Δυρράχιο προς τον νότο, και τις θαλάσσιες περιοχές της Ελλάδας, της Μακεδονίας και της Θράκης, μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Το εσωτερικό της χώρας είχε παντού κατακλυσθεί από σκλαβηνικές αποικίες, αν και πολλές ορεινές περιοχές, και δη οι περισσότερες οχυρωμένες τοποθεσίες, παρέμεναν ακόμη στην κατοχή των Ελλήνων. Είναι δυστυχώς αδύνατο να εξηγήσουμε με ακρίβεια την πραγματική φύση και την έκταση του σκλαβηνικού αποικισμού της Ελλάδας [...] Ακόμη και στη Μικρά Ασία, η μείωση των πληθυσμών που ανήκαν στην ελληνική φυλή είχε γίνει πολύ γρήγορα. Αυτή η μείωση πρέπει ωστόσο να αποδοθεί περισσότερο στην κακή διακυβέρνηση, που προκαλούσε ανασφάλεια στην ιδιοκτησία και δυσκολία στην επικοινωνία, παρά στις όποιες εχθρικές εισβολές [...] Η ελληνική γλώσσα άρχισε να περιθωριοποιείται, και οι επαρχιακές διάλεκτοι, παραφθαρμένες μέσα από την ανάμειξή τους με τις γλώσσες της Λυδίας, της Καρίας, της Φρυγίας και της Καππαδοκίας, έγιναν το συνηθισμένο [γλωσσικό] όργανο συναλλαγής και συνομιλίας⁷³.

Αυτή, λοιπόν, η πίεση που ασκήθηκε στο ελληνικό στοιχείο της αυτοκρατορίας το έκανε, σύμφωνα με τον Σκωτσέζο λόγιο, να προσκολληθεί ακόμη περισσότερο στον ιδιαίτερο πολιτισμό, τα ήθη, τη γλώσσα, τη θρησκεία και τους θεσμούς του, να ενισχύσει δηλαδή ακόμη περισσότερο την εθνική του ταυτότητα, γεγονός που του επέτρεψε να αλώσει κάποια στιγμή εκ των έσω την ανατολικο-ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Αξίζει να παρατεθεί ολόκληρο το σχετικό συμπέρασμα του Φίνλεϋ, το οποίο μοιάζει να είναι παράλληλα ένας διευρυμένος διάλογος με όλους τους συγγραφείς που είχαν ασχοληθεί μέχρι τότε με τη βυζαντινή αυτοκρατορία, και κυρίως με τον Έντουαρντ Γκίμπον. Είναι προφανές ότι ορισμένες από τις επιμέρους θέσεις του φιλέλληνα συγγραφέα, και κυρίως ορισμένες από τις διατυπώσεις που επιλέγει εδώ, θα ενοχλούσαν αργότερα –αν μη τι άλλο εξαιτίας της αποστασιοποίησής τους από τα γεγονότα στα οποία αφορούν– τους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς. Τα συμπεράσματα, όμως, στα οποία καταλήγει έμοιαζαν να βάζουν τη μελέτη της βυζαντινής περιόδου σε μια νέα

73. Στο ίδιο, σ. 508-516.

εποχή –σε μια εποχή όπου το ζητούμενο θα ήταν πλέον ο ρόλος του ελληνικού έθνους πίσω από τη «χιλιόχρονη ακολουθία εγγλημάτων, αδυναμιών, ατιμωτικών πράξεων και οπορτουνισμού» που συνιστούσε μέχρι τότε την «ιστορία της Αυτοκρατορίας της Ανατολικής Ρώμης», για να θυμηθούμε και πάλι την περίφημη διατύπωση του Χέγκελ:

Η ακριβής χρονολογία κατά την οποία η ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία έπαψε να υπάρχει έχει προσδιοριστεί με ποικίλους τρόπους. Ο Γκίμπον παρατηρεί “ότι ο Τιβέριος, από τους Άραβες, και ο Μαυρίκιος, από τους Ιταλούς, διακρίνονται ως οι πρώτοι εκ των Ελλήνων Καισάρων, ως οι ιδρυτές μιας νέας δυναστείας και αυτοκρατορίας.” Αλλά εφόσον είναι τα ήθη, η γλώσσα και η θρησκεία αυτά τα οποία θα αποφασίσουν αναφορικά με το πότε έχουμε την απαρχή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, οι προηγούμενες σελίδες κατέδειξαν ότι οι καταβολές της πρέπει να πάνε πιο πίσω, σε μια προγενέστερη περίοδο. Αντίθετα, εφόσον ληφθούν ως βάση για να αποφανθούμε σχετικά οι ιδιαιτερότητες της μορφής της διακυβέρνησης, η ρωμαϊκή αυτοκρατορία μπορεί να θεωρηθεί ότι παρατείνεται επ’ αόριστο για όσο διάστημα [τουλάχιστον] υφίσταται ο τίτλος του Ρωμαίου αυτοκράτορα, τον οποίο ο ηγεμόνας της Κωνσταντινούπολης συνέχισε να διατηρεί. Όμως, για όσο διάστημα οι προκαταλήψεις των ιθινοσών τάξεων, τόσο της Εκκλησίας όσο και του κράτους, τις κρατούσαν εντελώς ξένες προς τα εθνικά αισθήματα κάθε φυλής των υπηκόων τους, και καθιστούσαν την αυτοκρατορική διοίκηση και τον λαό της αυτοκρατορίας δύο διακριτά σώματα, με διαφορετικές, και συχνά αντίθετες, αντιλήψεις και συμφέροντα, ορισμένα ίχνη της ρωμαϊκής κυριαρχίας και πολιτικής συνέχισαν να εμφορούν την κυβέρνηση και να καθοδηγούν τους συμβούλους του αυτοκράτορα και τους αξιωματούχους του. Κατά συνέπεια, η χρονική στιγμή κατά την οποία η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία της Ανατολής έφτασε στο τέλος της καθορίζεται από τα γεγονότα που περιόρισαν την εξουσία της κυβέρνησης σε εκείνες τις επαρχίες όπου οι Έλληνες αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού, ή τουλάχιστον, όπου οι μορφωμένες και ανώτερες τάξεις συνδέονταν άμεσα με την αυτοκρατορική διοίκηση μέσω της χρήσης της ελληνικής γλώσσας, της υπεροχής της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της επικράτησης του ελληνικού πολιτισμού. Διότι όταν οι κατακτήσεις των Σαρακηνών απέκοψαν από την αυτοκρατορία όλες εκείνες τις επαρχίες που διέθεταν ένα ιθαγενή πληθυσμό διακριτό –λόγω γλώσσας, γραμμμάτων και θρησκείας– από τους Έλληνες, η κεντρική κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης υποχρεώθηκε βαθμιαία να προσφύγει στα συμφέροντα και τα πάθη των εναπομεινάντων κατοίκων, οι οποίοι ήσαν κυρίως Έλληνες. Και, παρότι οι ρωμαϊκές αρχές διοίκησης ασκούσαν ακόμη μια ισχυρή επιρροή

προς την κατεύθυνση του να διακρίνουν τόσο την εκκλησιαστική όσο και την κρατική αριστοκρατία από το σώμα του λαού, η κοινή γνώμη μεταξύ των μορφωμένων τάξεων άρχισε εντούτοις να ασκεί κάποια επιρροή στη διοίκηση και αυτή η κοινή γνώμη ήταν ως προς τον χαρακτήρα της πραγματικά ελληνική. Ωστόσο, καθώς δεν ταυτιζόταν με κανένα τρόπο με τους ιθαγενείς κατοίκους της Ελλάδας, αλλά υφίστατο μεταξύ των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης και της Ασίας, θα έπρεπε για την ακρίβεια να κληθεί βυζαντινή και η αυτοκρατορία, κατά συνέπεια, ορθώς αποκαλείται βυζαντινή αυτοκρατορία. Καθώς τα υπολείμματα της μακεδονικής αυτοκρατορίας εξουδετέρωσαν εντέλει κάθε ίχνος ρωμαϊκής κυριαρχίας στο καθεστώς της ανατολικής αυτοκρατορίας, η αυλή της Κωνσταντινούπολης ταυτίστηκε με τα αισθήματα και τα συμφέροντα εκείνου του τμήματος του ελληνικού έθνους το οποίο, στην Ευρώπη και την Ασία, όφειλε την πολιτική του δύναμη στις μακεδονικές κατακτήσεις. Και, από τη αρχή του 8ου αιώνα, ο αυτοκράτορας και η Ορθόδοξη Εκκλησία υποχρεώθηκαν να εξαρτώνται από την αριθμητική ισχύ, τον πλούτο και τη δύναμη αυτής της τάξης για την υπεράσπιση της κυβέρνησης και της χριστιανικής θρησκείας.

Η δυσκολία στο να προσδιοριστεί η ακριβής στιγμή που σηματοδοτεί το τέλος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας απορρέει από το γεγονός ότι αυτή κατέρρευσε μάλλον λόγω των εσωτερικών δεινών που ευδοκίμουςαν στο πλαίσιο της πολιτικής της οργάνωσης, και όχι λόγω των επιθέσεων των εξωτερικών εχθρών της. Κατά συνέπεια, η κατάλυσή της ήταν τόσο βαθμιαία που το νέο κράτος δημιουργήθηκε μέσα από τη μετεξέλιξη του παλαιού. [...] Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία μοιάζει λοιπόν να τελειώνει πραγματικά με τον Ιουστινιανό τον Β', τον τελευταίο ηγεμόνα της οικογένειας του Ηράκλειου (711 μ.Χ.), και ο Λέων ο Γ' ή Ίσαυρος [...] πρέπει να λογιστεί ως ο πρώτος των βυζαντινών μοναρχών, παρότι ούτε ο αυτοκράτορας και ο κλήρος ούτε ο λαός αντιλήφθηκαν τότε την ηθική μεταβολή που επήλθε στη θέση τους –μεταβολή η οποία καθιστά ορθό από ιστορική άποψη το να γίνεται λόγος για μια νέα εποχή⁷⁴.

Αντί να συνοψίσω εδώ το ερμηνευτικό σχήμα του Φίνλεϋ για την ιστορική διαδρομή του ελληνικού έθνους –το έκανα άλλωστε, εν είδει εισαγωγής, στην αρχή αυτού του κεφαλαίου–, θα προσπαθήσω να απαντήσω στο ερώτημα πώς ακριβώς κατανοεί ο Σκωτσέζος φιλέλληνας την έννοια «ελληνικό έθνος» και πώς αντιλαμβάνεται την ιστορική του «συνέχεια». Η μελέτη του κειμένου που δημοσίευσε το 1844 δείχνει ξεκάθαρα ότι δεν

74. Στο ίδιο, σ. 440-443.

ορίζει αυτή τη συνέχεια με βάση φυλετικούς όρους· την ορίζει με βάση πολιτισμικούς-ηθικούς και, κυρίως, με βάση καθαρά πολιτικούς όρους⁷⁵. Ακόμη και όταν χρησιμοποιεί τον όρο «φυλή» ως ταυτόσημο με τον όρο «έθνος», ο Φίνλεϋ δεν ενδιαφέρεται για τη φυλετική καθαρότητα· στην αντίληψή του, το αίμα ενός λαού μπορεί κάλλιστα να «αλλοιωθεί», οι πληθυσμοί που τον αποτελούν να ανανεωθούν πλήρως, ακόμη και να αντικατασταθούν από «ετερογενείς μάζες εποίκων», χωρίς αυτό να σημαίνει κάτι για την επιβίωσή του ως έθνους. Ο λόγος είναι ότι, για τον ίδιο, ένα έθνος συνεχίζει να υπάρχει όταν εξακολουθούν να υφίστανται –έστω και αν μεταβάλλονται, ή και αλλοιώνονται εν μέρει, διαμέσου των αιώνων– τα στοιχεία που το συνιστούν, δηλαδή η «εθνικότητά» του. Για παράδειγμα:

Η φυλή των [αρχαίων] Αθηναίων πολιτών είχε σχεδόν εξολοθρευτεί, και ένας νέος πληθυσμός που συντίθετο από μια ετερογενή μάζα νεοεγκατεστημένων κατοίκων [settlers] απέκτησε το δικαίωμα του πολίτη. Παρ' όλα αυτά, οι ελληνικοί θεσμοί είχαν ακόμη τόση ζωτικότητα που εμφύσησαν πνοή στο αλλοιωμένο σώμα· οι αρχαίοι τύποι και νόμοι συνέχισαν να υπάρχουν στην αρχική τους καθαρότητα⁷⁶.

Το έθνος για τον Φίνλεϋ είναι λοιπόν οι «κοινωνικές και ηθικές δυνάμεις (social and moral forces)» που **ενυπάρχουν σε αυτό, είναι το «πνεύμα (Geist)» του Τσινκίζεν** –που ο τελευταίος όριζε, θυμίζω, ως τη «δύναμη μέσω της οποίας ένας λαός διαμορφώνει τον εαυτό του αυτοτελώς»–, είναι εντέλει εκείνο το «ηθικό on» που αναπτύσσει βαθμιαία «ανάγκες, συμφέροντα, αισθήματα, έξεις, ιδέες» του Παπαρρηγόπουλου του 1850. Απλά ο Φίνλεϋ, έχοντας ανατραφεί στο περιβάλλον του βρετανικού φιλελευθερισμού, δίνει μέγιστη έμφαση –σαφέστατα περισσότερη και από εκείνη που έδινε ο Τσινκίζεν– στους πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς μιας κοινωνίας.

Είναι φανερό ότι και οι τρεις αυτοί ιστορικοί γράφουν εντός της λογικής του γερμανικού ιδεαλιστικού ιστορισμού του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Πρόκειται για έναν ιστορισμό που, αν και επιβάλλει την αναζήτηση των καταβολών και της «αρχικής καθαρότητας» ενός ιστορικού φαινομένου, δεν ευνοεί την πλήρη εξομοίωσή του με ένα βιολογικό φαινόμενο· και η καθαρότητα του αίματος αφορά με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σε μια

75. Πβ. Μ. Μηλιώρη, «Αρχαίος ελληνισμός και φιλελληνισμός», σ. 96-97.

76. G. Finlay, *Greece under the Romans*, σ. 35.

ορισμένη βιολογική καθαρότητα. Η αναζήτηση των καταβολών και της όποιας «αρχικής καθαρότητας» αποτελεί, για τους ιστοριστές αυτού του τύπου, περισσότερο μεθοδολογικό διάβημα: κατανοούμε κάτι όταν έχουμε γνωρίσει την ιστορία του, ολόκληρη την ιστορία του, αρχίζοντας από τη στιγμή που αυτή ξεκινά: το να αγνοούμε αντίθετα τις καταβολές ενός ιστορικού φαινομένου σημαίνει ουσιαστικά να μην γνωρίζουμε για ποιο πράγμα μιλούμε. Δεν μπορούμε επίσης να αγνοούμε φάσεις της εξέλιξής του: οι χαμένοι κρίκοι της ιστορίας του –όπως είναι οι εποχές όπου η ιστορία ενός λαού χάνεται κάτω από το βάρος της καταπίεσής του από τους κατακτητές του, οι περίοδοι της «ξένης κυριαρχίας» κατά Φίνλεϊ– είναι προβλήματα που ο ιστοριστής καλείται, θέλοντας και μη, να επιλύσει.

Όλα αυτά, όμως, δεν έχουν σε τίποτα να κάνουν με κάποιο αίτημα επιστροφής στην «πρωταρχική καθαρότητα», δηλαδή ουσιαστικά με την άποψη ότι η απομάκρυνση από αυτήν είναι ο λόγος της παρακμής και της κατάρτισης ενός λαού, ενός θεσμού, μιας γλώσσας ή ενός πολιτισμού. Αντιθέτως μάλιστα, Τσινκάιζεν, Φίνλεϊ, Ζαμπέλιος και Παπαρρηγόπουλος είναι, όλοι τους, ιδιαίτερα κατηγορηματικοί όταν λένε ότι ένα έθνος «μεταβάλλεται» και «τροποποιεί» τον «χαρακτήρα», τους θεσμούς, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τα ήθη και τα έθιμά του. Ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος φτάνουν επιπλέον στο σημείο –και εκεί αρχίζει η διαφοροποίησή τους από τον φιλελεύθερο Φίνλεϊ– να αναβιβάζουν αυτή την τάση προς μεταβολή σε ιδιαίτερο «νόμο» της εθνικής ύπαρξης των Ελλήνων: όλα τα έθνη έχουν μεταβληθεί ιστορικά, αλλά το ελληνικό περισσότερο από όλα τα άλλα. Απώτερος στόχος τους, βέβαια, είναι η θεμελίωση της παρακάτω απλής εξίσωσης: όσο περισσότερες ιστορικές μεταβολές έχει να επιδείξει ένα έθνος τόσο πιο προσαρμοστικό έχει αποδειχτεί ιστορικά, άρα τόσοι περισσότερους ρόλους (δηλαδή «ιστορικές αποστολές») έχει αναλάβει διαμέσου των αιώνων για να υπηρετήσει τα συμφέροντα της ανθρωπότητας, άρα τόσο περισσότερα και τόσο μεγαλύτερα τα «ιστορικά του δίκαια» στο παρόν⁷⁷...

Όσες επιμέρους διαστάσεις της και αν επισημάνουμε –διότι είναι πράγματι πολλές, και στην πολλαπλότητά τους έγκεινται οι συχνά λεπτές αποχρώσεις που διαφοροποιούν ερμηνευτικά σχήματα τόσο συγγενή μεταξύ τους όπως είναι εκείνα του πρώιμου Φίνλεϊ και των Ελλήνων ομοτέχνων του–, αυτή η εξίσωση παραμένει απλή. Όσο απλή, ασφαλώς, μοιάζει να είναι, από θεωρητική άποψη, και η ανασκευή του

77. Βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας», σ. 189-191.

όλου διανοητικού οικοδομήματος που συνιστά· δεν έχουμε παρά να επισημάνουμε την πλήρη εξάρτησή του από την ιδεαλιστική φιλοσοφία του 19ου αιώνα. Θα έλεγε λοιπόν κανείς ότι, από μια άποψη, ο Φαλλμεράυερ γλίτωσε τους Έλληνες διανοούμενους του 19ου αιώνα από το να αναπτύξουν μια δική τους ρατσιστική θεωρία περί του αίματος του λαού τους· τούς ώθησε ωστόσο στη διαμόρφωση ενός σιδερένιου ιδεαλιστικού οικοδομήματος περί ενός πνεύματος-πασπαρτού. Πρόκειται βέβαια για ένα οικοδόμημα γεμάτο αντιφάσεις, οι οποίες είναι εγγενείς στα υπεριστορικά, και εντέλει ανιστορικά, ερμηνευτικά σχήματα που χαρακτηρίζουν αυτού του είδους τις εθνικιστικές αντιλήψεις για την ιστορία. Πρόκειται όμως ταυτόχρονα και για ένα οικοδόμημα του οποίου η ιδιαίτερη αντοχή στον χρόνο αποδεικνύεται απλά και μόνο από το γεγονός ότι συνεχίζει να αποτελεί βασική ορίζουσα της σύγχρονης ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας.

Δεν θα ήθελα ωστόσο η τελευταία εντύπωση του αναγνώστη να είναι ότι το ερμηνευτικό σχήμα του Φίνλεϋ περί ιστορίας της Ελλάδας δεν διαφέρει ιδιαίτερα από εκείνο της ώριμης ελληνικής εθνικής ιστορικής σχολής. Τουναντίον, όπως εξήγησα ευθύς εξ αρχής, ο Σκωτσέζος φιλέλληνας είχε την πρόθεση να διατυπώσει, και το έκανε, ένα συνολικό αφήγημα της ιστορίας του ελληνικού έθνους που να αναδεικνύει την πολιτική διάσταση του «χαρακτήρα» του, και ολόκληρης της ιστορικής του παρουσίας, διασώζοντας έτσι την κληρονομιά των ιδεών του Διαφωτισμού και της Επανάστασης από την «ανάσχεσή» τους στη μετεπαναστατική Ελλάδα⁷⁸. Στο πλαίσιο του δικού του αφηγήματος, η έννοια της ιστορικής «εντολής» ή «αποστολής», η οποία θα αποτελούσε έναν από τους πυλώνες της προβληματικής των Ελλήνων εθνικών ιστοριογράφων, δεν είχε ουσιαστικά καμία θέση. Θα είχαν όμως θέση οι διάφορες «μεταμορφώσεις του ελληνισμού» και οι διάφορες «συμμαχίες», για να χρησιμοποιήσω την ορολογία που θα περιμοδοτούσαν οι Ζαμπέλιος και Παπαρρηγόπουλος, του ελληνικού έθνους με τον Μέγα Αλέξανδρο ή τον χριστιανισμό. Και την εποχή που δημοσιεύονταν τα δύο πρώτα σημαντικά έργα του Φίνλεϋ, αυτό ήταν κάτι παραπάνω από ικανοποιητικό για τους Έλληνες εθνικούς ιστοριογράφους. Αρκούσε μονάχα να προσθέσουν ότι όλα αυτά συνέβαιναν επειδή ο θεός δεν είχε ξεχάσει τον «περιούσιο λαό» του,

78. Για το θέμα αυτό, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 391-410· Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 428-514.

το «κλητό έθνος» του όπως θα προτιμούσαν πλέον να το αποκαλούν⁷⁹, και ανανέωνε την εμπιστοσύνη του σε εκείνους οι οποίοι είχαν κάποτε, δηλαδή κατά την αρχαία μακεδονική και τη βυζαντινή περίοδο, «κυβερνήσει την Ανατολήν» και οι οποίοι σκόπευαν βέβαια να το κάνουν πάλι, ανακτώντας την Κωνσταντινούπολη.

79. Πβ. Γ. Κουμπουρλής, «Έθνος και ορθοδοξία», ό.π.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

ΠΕΡΙ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΩΝ ΣΧΗΜΑΤΩΝ
ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΦΗΓΗΜΑΤΟΣ

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

ΠΕΡΙ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΩΝ ΣΧΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΦΗΓΗΜΑΤΟΣ

Όλοι οι συγγραφείς που παρουσιάστηκαν σε αυτό το βιβλίο είχαν τη δική τους συμβολή στη διαμόρφωση του ελληνικού εθνικού αφηγήματος. Σε όλους, η μέριμνα για την επιστημονική τεκμηρίωση των απόψεών τους συνοδευόταν, και ως ένα βαθμό καθοριζόταν, από μια άλλη, εξίσου σημαντική, αν όχι σημαντικότερη, μέριμνα: να απαντήσουν στο ερώτημα «ποιο πρέπει να είναι το πολιτικό μέλλον του ελληνικού λαού», ήτοι «τι είδους κράτος πρέπει να οικοδομηθεί στη χώρα στην οποία ζουν οι απόγονοι των ενδόξων αρχαίων Ελλήνων». Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η παρούσα μελέτη επέμεινε ιδιαίτερα στις ιδεολογικοπολιτικές προϋποθέσεις της ιστορικής αντίληψης του καθενός τους. Διότι βέβαια, στην ιστορία των ιδεών, όπως και ειδικότερα στην ιστορία της ιστοριογραφίας, το «τι ακριβώς λέει» ένας συγγραφέας είναι μονάχα το πρώτο από τα ζητούμενα της έρευνας· ένα άλλο, πιο ουσιαστικό, είναι το «γιατί λέει ό,τι λέει», το γιατί εν προκειμένω κατανοεί έτσι, και όχι αλλιώς, το ιστορικό παρελθόν της Ελλάδας και του ελληνικού λαού.

Για τους συγγραφείς της εποχής, ένα κράτος συνίστατο πάνω από όλα στους νόμους του, στους θεσμούς του –στο νομικό και πολιτικό του εποικοδόμημα, για να χρησιμοποιήσω μια έκφραση από το μαρξιστικό λεξιλόγιο. Από την εποχή του Διαφωτισμού μέχρι εκείνη του Φίνλεϋ και των άλλων συγγραφέων που παρουσιάστηκαν εδώ, ο χαρακτήρας, η ποιότητα των νόμων και η τήρησή τους από τους υπηκόους ενός κράτους θεωρούνταν κατά κύριο λόγο ως τα στοιχεία εκείνα που τού επέτρεπαν να λειτουργεί ομαλά, να ευημερεί και να προοδεύει· ο θεσμικός «εκφυλισμός» και η μη τήρηση των νόμων ήταν αντίστοιχα οι παράγοντες στους οποίους αποδίδονταν η διαφθορά, η παρακμή και η πτώση των κρατών. Αν οι αρχαίοι Έλληνες είχαν κάποια στιγμή παραχμάσει, τέτοιου είδους

ήταν οι αιτίες της παρακμής τους, όπως τέτοιου είδους είχαν υπάρξει παλαιότερα οι αιτίες του μεγαλείου τους. Αντίστοιχα, στη θεσμική διαφθορά του οθωμανικού καθεστώτος αποδιδόταν κατά κύριο λόγο η κατάπτωση των νεότερων Ελλήνων, και στη βούλησή τους, από μια στιγμή και έπειτα, να ζήσουν σε ένα ευνομούμενο κράτος αναγόταν η «αναγέννησή» τους και, αργότερα, η Επανάστασή τους εναντίον του οθωμανικού δεσποτισμού. Όταν δε η ίδρυση ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους άρχισε να αντιμετωπίζεται ως μια πιθανή εξέλιξη, και, στη συνέχεια, αποτέλεσε μια πραγματικότητα, η μέριμνα για την κατανόηση του παρελθόντος των Ελλήνων, ώστε να παραχθεί ένας οδηγός για το ποιοι θα πρέπει να είναι οι θεσμοί του εν λόγω κράτους, κυριαρχούσε πλέον ολοφάνερα στο μυαλό των λογίων που ασχολούνταν με την ιστορία της Ελλάδας.

Κατά τούτο, τα πράγματα δεν είχαν αλλάξει πολύ από την εποχή του Διαφωτισμού. Εκείνο που είχε πάντως αλλάξει, αρχής γενομένης από το 1821, ήταν το ότι, εφόσον μπορούσε να ιδρυθεί –και εφόσον ιδρύθηκε αργότερα– ένα ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, έπρεπε αυτό το κράτος να γνωρίζει το παρελθόν του, ολόκληρο το παρελθόν του, ακόμη δηλαδή και τις ιστορικές περιόδους της «απόλυτης κατάπτωσης» του λαού του· έπρεπε κοντολογίς, αργά ή γρήγορα, να αποκτήσει τον *ιδρυτικό ιστορικό του μύθο*. Από αυτή λοιπόν την άποψη, πραγματική γενέθλια στιγμή της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας –γενέθλια στιγμή της συγγραφής μιας γενικής και πλήρους ιστορίας του ελληνικού έθνους– ήταν το 1821, έστω και αν η ανάγκη για την οποία επρόκειτο έγινε αισθητή πρώτα στο εξωτερικό, και κυρίως στη δυτική Ευρώπη, και μετά στην Ελλάδα.

Έχοντας ως στέρεα παρακαταθήκη τα κείμενα της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για το 1821, το σημαντικότερο πρόβλημα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει η γενιά των Ελλήνων εθνικών ιστοριογράφων –η οποία άρχισε να κάνει έντονη τη συγγραφική της παρουσία στα τέλη της δεκαετίας του 1830 και κυρίως στις αρχές εκείνης του 1840– ήταν η προσέγγιση της ελληνικής ιστορίας ως συνόλου, τουτέστιν η επιστημονική κατανόηση, αφενός, και η ιδεολογική οικειοποίηση, αφετέρου, κάθε επιμέρους ιστορικής περιόδου ως τμήματος μιας ενιαίας ιστορίας που οδηγούσε από τις αρχαίες πόλεις-κράτη στις ηρωικές πράξεις των Ελλήνων επαναστατών¹. Όπως

1. Για τον τρόπο οργάνωσης του εθνικού αφηγήματος σε ό,τι αφορά στη διάσταση του ιστορικού χρόνου, βλ. Π. Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2001, σ. 91-203.

είδαμε, η άποψη πως υφίστατο ένα είδος ιστορικής σύνδεσης/συνέχειας ανάμεσα στους νεότερους Έλληνες και τους αρχαίους προγόνους τους, στην ουσία, εξαιρετικά σπάνια είχε αμφισβητηθεί από την εποχή του Διαφωτισμού, και, αναμφίβολα, αποτελούσε ειδικά για τους φιλέλληνες συγγραφείς της περιόδου 1821-1832 κάτι το λίγο-πολύ *αυταπόδεικτο*. Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς ότι το αξίωμα της ιστορικής συνέχειας, της καταγωγής από τους αρχαίους Έλληνες, ήταν η πνευματική *προίκα* του Διαφωτισμού, ευρωπαϊκού και νεοελληνικού, και στη συνέχεια του φιλελληνικού κινήματος προς το νεοσύστατο ελληνικό κράτος². Ως εκ τούτου, το πραγματικό πρόβλημα για τη γενιά του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου δεν ήταν η θεμελίωση της «ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους», αλλά η επιστημονική-ιστοριογραφική τεκμηρίωσή της, και συγκεκριμένα η αναμέτρηση με το πρόβλημα που αφορούσε στο «τι είχε συμβεί στους αιώνες της κατάρπτωσής του», στο «πώς», με άλλα λόγια, «οι Έλληνες είχαν επιβιώσει εν μέσω τόσων κατακτήσεων και εν μέσω τόσων συμφορών».

Στην κατεύθυνση αυτή, οι Έλληνες εθνικοί ιστοριογράφοι ήσαν διατεθειμένοι να χρησιμοποιήσουν οποιονδήποτε, Έλληνα ή ξένο, συγγραφέα είχε να κομίσει, επιμέρους έστω, απαντήσεις στο εν λόγω πρόβλημα· να τού πλέξουν το εγκώμιο για μια συγκεκριμένη, ακόμη και περιθωριακή, διάσταση του έργου του, την ίδια στιγμή που διαφωνούσαν με όλες τις άλλες· και, φυσικά, να τον εγκαταλείψουν εντέλει, όταν δεν θεωρούσαν πλέον τις απαντήσεις του ως ικανοποιητικές, ή, συνηθέστερα, επειδή είχαν πλέον ανακαλύψει έναν άλλο συγγραφέα που έμοιαζε να δίνει κατά τι ικανοποιητικότερες. Από αυτή λοιπόν την άποψη, η ιστορία της συγγραφής του ελληνικού εθνικού αφηγήματος, ειδικά κατά τη δεκαετία 1843-1853, *συμβαδίζει*, χωρίς βέβαια να ταυτίζεται, με την ιστορία των αναγνώσεων από τους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς μιας σειράς ξένων, κατά κανόνα, ομολόγων τους που ασχολούνταν με την ιστορία της Ελλάδας, αρχαία, βυζαντινή και νεότερη. Από την ίδια άποψη ωστόσο, το να εξακολουθούμε να λέμε

2. Βλ. τον πολύ χαρακτηριστικό τρόπο με τον οποίο έθετε το συγκεκριμένο ζήτημα ο Παπαρρηγόπουλος στα 1852: «Μη λησμονήσωμεν, ότι η κοινή της Ευρώπης γνώμη, η προκαλέσασα την ισχυράν υπέρ ημών προστασίαν των μεγάλων δυνάμεων, διεμορφώθη κατά μέγα μέρος από της συμπαθείας προς απογόνους έθνους περικλεούς· ώστε οι αμφισβητούντες την αδιάλειπτον ύπαρξιν, την συνέχειαν, την ενότητα του Ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, αμφισβητούσιν ένα των κυριωτάτων λόγων της παρούσης αυτού ανεξαρτησίας», «Βιβλιογραφία. Άσματα δημοτικά της Ελλάδος», σ. 397-398.

σήμερα ότι ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος «αποκατέστησαν» ή, πολύ περισσότερο, «θεμελίωσαν», από θεωρητικής και ιστοριογραφικής απόψεως, την ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους στην ουσία δεν κάνει τίποτε άλλο από το να αναπαράγει τον δικό τους εκλεκτικιστικό λόγο, και μάλιστα την πολεμική τους προς όλους όσους δεν ικανοποιούσαν πλήρως, από μια στιγμή και έπειτα, τα κριτήρια που οι ίδιοι έθεταν αναφορικά με το πώς έπρεπε πλέον να γράφεται η ελληνική εθνική ιστορία³.

Το κεφαλαιώδες πρόβλημα του «πώς οι Έλληνες είχαν επιβιώσει ιστορικά» η ελληνική εθνική ιστοριογραφική σχολή θα το ανήγαγε τελικά σε μια συζήτηση περί των «μεταβάσεων» του ελληνικού έθνους από τη μια ιστορική περίοδο στην άλλη⁴. Το πρόβλημα, ως τέτοιο, το είχαν βέβαια αντιληφθεί όλοι οι λόγιοι, Έλληνες και ξένοι, που είχαν ασχοληθεί με τη συγγραφή ιστοριών της Ελλάδας ήδη από τα χρόνια της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για την Επανάσταση του 1821. Όσο για τις απαντήσεις που είχαν δώσει, αυτές θα αποδεικνύονταν, συνολικά, κάτι παραπάνω από χρήσιμες για τους κατοπινούς Έλληνες ομοτέχνους τους.

Μονάχα δύο τέτοιες απαντήσεις θα συνέχιζαν να μοιάζουν όχι πλήρως ικανοποιητικές στα μάτια των εκπροσώπων του ελληνικού ιστορισμού, και αυτές είχαν να κάνουν με την ιστορία των αρχαίων Μακεδόνων και των Βυζαντινών. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο το γεγονός ότι εκεί κυρίως έγκειται η συμβολή των Ζαμπέλιου και Παπαρρηγόπουλου στη διαμόρφωση του ελληνικού εθνικού αφηγήματος: όχι απλώς στην ένταξη των αρχαίων Μακεδόνων και των Βυζαντινών στην «τρισχιλιετή ιστορία του ελληνικού έθνους», αλλά στην ένταξή τους σε αυτή ως εκπροσώπων δύο διαφορετικών, αλλά ιδεολογικά συγγενών, επεκτατικών-αυτοκρατορικών στιγμών της εν λόγω ιστορίας, οι οποίες μπορούσαν να λειτουργήσουν ως πρότυπα για τον ελληνικό αλυτρωτικό εθνικισμό του 19ου αιώνα. Επρόκειτο ωστόσο

3. Πβ.: «Η επικράτηση της ιδεολογίας της αδιάσπαστης εθνικής συνέχειας και η πλήρης ενσωμάτωση του Βυζαντίου [στο εθνικό αφήγημα] μετέτρεψαν αναδρομικά τους διαφωνούντες [= τους λογίους δηλαδή που είχαν αρνητική στάση έναντι του Βυζαντίου] σε εξοχούς “ηττημένους”. Ο κίνδυνος που ελλοχεύει σε μια τέτοια αντιμετώπιση είναι η υποβάθμιση της μελέτης των όρων με τους οποίους διεξήχθη η σύγκρουση και των κοινών τόπων, των παραδοχών που την επέτρεψαν», Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 132.

4. Βλ.: «Τι σημαίνουν αι αόριστοι και συνθηματικάί λέξεις εκείναι, ακμή, παρακμή, πτώσις, αίτινες ακαταπαύστως μας περιβομβούσιν εις την ακοήν; Έχουσιν αύται πραγματικήν τινα σημασίαν, ή μάλλον ό,τι πτώσις επεκλήθη άλλο δεν είναι, πραγματικώς, πάρεξ μετάβασις;», Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, σ. 17.

για μια διανοητική διαδικασία η οποία προϋπέθετε την απομάκρυνση των Ελλήνων εθνικών ιστορικών από τη βαθιά πολιτική-αξιολογική ματιά που χαρακτήριζε όλες τις μέχρι τότε προσεγγίσεις του ιστορικού παρελθόντος του ελληνικού έθνους. Θα επανέλθω όμως αργότερα σε αυτό.

Μελετώντας κανείς το έργο του πρώιμου Παπαρρηγόπουλου, διαπιστώνει ότι ο Έλληνας ιστοριογράφος είχε αισθανθεί πιο γρήγορα σε θέση να επιλύσει το βυζαντινό πρόβλημα της ελληνικής ιστοριογραφίας παρά το μακεδονικό. Ήδη στα 1845, σε ένα διδακτικό εγχειρίδιο παγκόσμιας ιστορίας το οποίο είχε μεταφράσει, αλλά στο οποίο είχε προσθέσει ορισμένα δικά του χωρία και σχόλια, περιέγραφε πολύ χαρακτηριστικά το πρόβλημα της συγγραφής της ιστορίας των αιώνων της ελληνικής υποταγής, παρατηρώντας μάλιστα ότι Άγγλοι, Γάλλοι και Γερμανοί λόγιοι ασχολούνταν ήδη συστηματικά με την εν λόγω ιστορία:

Κατ' εμέ η κυριώτερα έλλειψις του ανά χείρας βιβλίου είναι, ότι δεν περιέχει την από της καταλύσεως της ελευθερίας μέχρι της ανακτήσεώς της Ελληνικήν Ιστορίαν. Ηδυνάμην ίσως να αναπληρώσω μέχρι τινός την έλλειψιν ταύτην, αλλά δεν έπραξα τούτο διά πολλούς λόγους, των οποίων ο κυριώτερος είναι, ότι το μεν εγχειρίδιον τούτο εφιλοπονήθη προς χρήσιν των εκπαιδευτικών μας καταστημάτων, το δε μέρος εκείνο της Ελληνικής Ιστορίας δεν εκρίθη έτι εύλογον να παραδίδεται εις αυτά. Τούτο είναι βεβαίως παράδοξο, αλλ' είναι αληθές. Έχουμεν Σχολεία, Γυμνάσια και Πανεπιστήμια, εις τα οποία η νεολαία μας σπουδάζει όλας τας επιστήμας του κόσμου, εκτός μόνου του μεγίστου, του περιεργωτάτου και του διδακτικωτάτου μέρους της πατρίου ιστορίας. Εν ω Άγγλοι, Γάλλοι και Γερμανοί ασχολούνται προ τινων ενιαυτών, μετά μεγίστου ζήλου, εις την ιστορίαν του Ελληνικού Μεσαιώνος, ημείς οι Έλληνες, των οποίων η Ιστορία αύτη είναι κτήμα, όχι μόνον δεν συναμιλλώμεθα προς αυτούς εις τας πολυτίμους αυτάς ερεύνas, αλλ' ουδ' όσα αυτοί έγγραφαν φροντίζομεν να μάθωμεν, και, μετά θάρρους εξοβελίζοντες δύο χιλιάδας ετών από την βίβλον της υπάρξεώς μας, περιοριζόμεθα εις την σπουδήν της Ιστορίας των αρχαίων Ελλήνων. Καλή και αναγκαία είναι η σπουδή της αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας, αλλά παρορώντες την των μετέπειτα αιώνων, των οποίων, ούτως ειπείν, είμεθα άμεσα τέκνα, δεν είναι κίνδυνος μήπως ακούσωμεν να μάς αφομοιώσωσι με τους δυστυχείς νόθους, οίτινες, αισχυνόμενοι ν' αναφέρωσιν, ή αγνοούντες, τους πατέρας των, ανατρέχουσιν ακαταπαύστως εις τους πάππους και τους προπάππους αυτών;⁵

5. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Στοιχεία της Γενικής Ιστορίας κατά το σύστημα του*

Ο βασικός πυρήνας της απάντησης που ήταν τότε σε θέση να δώσει –διότι, όπως παραδεχόταν κατά τα άλλα, δεν μπορούσε ακόμη να αναπληρώσει παρά μονάχα «μέχρι τινός την έλλειψιν ταύτην»– ήταν ότι, με δεδομένο πως η «Ρωμαϊκή κυριαρχία δεν ειμπόρεσε να δαμάση τον τότε ακμάζοντα Ελληνικόν πολιτισμόν», «η Ελληνική γλώσσα, και μετ' ολίγον άπασα η τότε Ελληνική εθνικότης, εξώσασα την Ρωμαϊκὴν, εκάθησεν αντ' αυτής επί του Βυζαντινού θρόνου»:

Το δε βέβαιον και αναμφισβήτητον είναι, ότι αι πολυειδείς, μακροχρόνιαι και πολλάκις φονικώταται αύται εισβολαί, όχι μόνον δεν κατέστρεψαν την Ελληνικὴν εθνικότητα, ἀλλ' απεναντίας συνετέλεσαν εις την παγίωσιν της, και προπαρασκεύασαν την πολιτικὴν αυτής ανάστασιν, ότε ἤλθε το πλήρωμα του χρόνου. Η πρώτην επελθούσα Ρωμαϊκή κυριαρχία, αφήρεσε μεν την ανεξαρτησίαν, αλλά δεν ειμπόρεσε να δαμάση τον τότε ακμάζοντα Ελληνικόν πολιτισμόν, επί δε τέλους εδαμάσθη μάλιστα παρ' αυτού, διότι η Ελληνική γλώσσα, και μετ' ολίγον άπασα η τότε Ελληνική εθνικότης, εξώσασα την Ρωμαϊκὴν, εκάθησεν αντ' αυτής επί του Βυζαντινού θρόνου. Οι μετά ταύτα εισβαλόντες βάρβαροι κατέβαλον μεν τα υλικά του αρχαίου πολιτισμού μνημεία, ηκρωτηρίασαν δε βεβαίως πολύ και τα ηθικά· αλλά δεν ίσχυσαν να αφανίσωσι τα κυριώτατα τούτων, ό εστι, την γλώσσαν, το θρησκευμα και, προ πάντων, το ζωηρότατον της εθνικότητος αίσθημα, απεναντίας δε παρεδέχθησαν αυτά, και [...] συγχωνευθείσαι δε μετά της ζωτικωτάτης εγχωρίου φυλής, και δώσασαι εις αυτήν νέα νεύρα, παρσκεύασαν πολλούς και ενδόξους υπερμάχους εις τον τελευταίον υπέρ πίστεως και ελευθερίας αγώνα⁶.

Εκείνο, όμως, που δεν ήταν σε θέση να εξηγήσει ο νεαρός Παπαρρηγόπουλος ήταν το πώς ακριβώς είχε συμβεί η «έξωση» των Ρωμαίων από τον θρόνο της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, το πώς οι Έλληνες είχαν ανέλθει αντ' αυτών στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Με άλλα λόγια, τόσο ο βασικός πυρήνας του επιχειρήματός του όσο και οι υπολοιπες βεβαιότητές του περί ελληνικής ιστορίας δεν απείχαν ακόμη τότε ιδιαίτερα από όσα ήσαν ήδη γνωστά και τεκμηριωμένα από τους λογίους

Γάλλου Λευῆ, Αθήνα: Κορομηλάς, 1845, σ. θ'-ι'. Πρόκειται για ένα από τα πιο πολυδιαβασμένα στην εποχή του γαλλικά εγχειρίδια ιστορίας: D. Lévi Alvarès, *Nouveaux éléments d'histoire générale*, Παρίσι: έκδοση του συγγραφέα, ²⁰1842 (αναθ. έκδ. της ¹1829). Σχετικά με το μεταφραστικό αυτό εγχείρημα του Παπαρρηγόπουλου, βλ. αναλυτικά Chr. Koulouri, *Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1834-1914)*. *Les manuels scolaires d'histoire et de géographie*, Φραγκφούρτη: Peter Lang, 1991, σ. 211 κ. εξ.

6. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Στοιχεία της Γενικής Ιστορίας*, σ. 520.

που είχαν προηγηθεί εκείνου στη συγγραφή γενικών ιστοριών της Ελλάδας. Πράγματι, η απάντηση που έδινε ο νεαρός Παπαρρηγόπουλος στο ζήτημα του «εξελληνισμού της βυζαντινής αυτοκρατορίας» άφηνε ουσιαστικά το ζήτημα εκεί ακριβώς όπου το είχαν αφήσει οι Δημητρείς, ήδη στα 1791, κάνοντας μια πολύ πρώιμη χρήση του όρου που θα κυριαρχούσε στα κείμενα της ωριμότητας της εθνικής ιστορικής σχολής, δηλαδή της έννοιας του «εξελληνισμού»:

Όταν εμετατοπίσθηκε ο θρόνος, εμετοίχσαν και πολλοί Ρωμάνοι εις το Βυζάντιο, οι οποίοι όλοι με τον καιρό εξελληνίσθησαν· επειδή τότε η γλώσσα η Ελληνική επροτιμούνταν από όλαις· διά τούτο και εσπουδάζονταν από όλους. [...] Δεν είναι θαυμαστό λοιπόν αν εκείνοι οπού εμετοίχσαν εις την Κωνσταντινούπολι, άφησαν με την ολότη και τη γλώσσα και τα ήθη τα Ρωμάνικα, και εξελληνίσθησαν⁷.

Από την άλλη μεριά, σε ό,τι έχει να κάνει με το μακεδονικό πρόβλημα της ελληνικής ιστοριογραφίας –η επίλυση του οποίου, όπως τεκμαίρεται, ήταν το βασικό προαπαιτούμενο για την επίλυση του βυζαντινού προβλήματος–, ο Παπαρρηγόπουλος της δεκαετίας του 1840 δεν ήταν σε θέση να κάνει κάποιο σημαντικό βήμα για την ένταξη των αρχαίων Μακεδόνων στην ιστορία του ελληνικού έθνους και, σε κάθε περίπτωση, δεν ήταν ακόμη έτοιμος να αξιοποιήσει τη σχετική συμβολή του Ντρούζεν. Μέχρι λοιπόν τα τέλη της δεκαετίας του 1840, όπως είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε μέσα από τα οικεία κεφάλαια, οι μακράν ικανοποιητικότερες για τους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς απαντήσεις που δίνονταν και στα δύο αυτά προβλήματα ιστορικής μετάβασης έφεραν την υπογραφή του Τζωρτζ Φίνλεϋ.

Η δημοσίευση, ωστόσο, στα 1852 των *Δημοτικών Ασμάτων* του Ζαμπέλιου θα έθετε τα πράγματα σε μια τελείως διαφορετική προοπτική. Ο Επτανήσιος λόγιος θα ενέτασσε τόσο την αρχαία μακεδονική όσο και τη βυζαντινή περίοδο στην ιστορία του ελληνικού έθνους κατά τρόπο που θα δημιουργούσε νέα δεδομένα για τους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς και θα έκανε τον Παπαρρηγόπουλο να γράφει στο πλαίσιο της ανυπόγραφης βιβλιοκρισίας του για το εν λόγω έργο τα παρακάτω εξυμνητικά λόγια:

έπρεπε να αντιγράψω τα δύο τρίτα του βιβλίου εάν ήθελον να μεταφέρω ενταύθα όλας τας σελίδας εκείνας, τας οποίας είναι αδύνατον να διεξέλθω τις, χωρίς να αισθανθή την χείρα αυτού τρέμουσαν και δακρύνοντας τους οφθαλμούς. [...]

7. Δ. Φιλίππιδης & Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, σ. 121.

Ο άνθρωπος αυτός ανέγνωσεν όσα όλίγοι ανέγνωσαν και ενόησεν όσα όλίγοι ενόησαν [...] Τούτο {όμως} και μόνον, ότι ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος ιχνογράφησε την εικόνα εκείνην [της ιστορίας του έθνους], τούτο ότι εχάραξε τας κυριωτέρας αυτής γραμμάς [...] αρκεί ίνα αναδείξη αριστοτέχνην τον άνδρα και άξιον της εθνικής ευγνωμοσύνης. Το καθ' ημάς τουλάχιστον ομολογούμεν, ότι εξεπλάγηνεν διά το μέγεθος και την ποικιλίαν των ζητημάτων όσα ήγγισεν η τολμηρά εκείνη χειρ⁸.

Τούτα, όμως, ήσαν και τα μοναδικά εξυμνητικά για τον Ζαμπέλιο λόγια που περιελάμβανε η εν λόγω βιβλιοκρισία. Διότι η υπόλοιπη αναλωνόταν στην καταγραφή των επιφυλάξεων και των αντιρρήσεων που είχε ο Παπαρρηγόπουλος για τις απόψεις του Λευκαδίτη ομοτέχνου του. Εκείνο που καθιστούσε τον Παπαρρηγόπουλο τόσο επιφυλακτικό απέναντι στις θέσεις του Ζαμπέλιου ήταν το γεγονός ότι ο τελευταίος, αν και είχε κάνει το πλέον ουσιαστικό βήμα για μια πλήρη ένταξη της βυζαντινής περιόδου στην ιστορία του ελληνικού έθνους –και μάλιστα συνδέοντας το μακεδονικό με το βυζαντινό ζήτημα–, δεν είχε απαλλαγεί, όχι τουλάχιστον όσο θα επιθυμούσε ο Παπαρρηγόπουλος, από την επικρατούσα στους κύκλους των φιλελεύθερων λογίων της εποχής αντίληψη που ήθελε το Βυζάντιο προέκταση της ρωμαϊκής κατάκτησης. Με δεδομένο ότι έτεινε να συνθέσει τις κυρίαρχες στην εποχή του αντιλήψεις περί Βυζαντίου με τις νέες ιδέες που κόμιζε ο ίδιος, ο Ζαμπέλιος είχε εν προκειμένω επιλέξει μια (φαινομενικά) απλοϊκή λύση: το βυζαντινό κράτος ήταν όντως αυτό που έβλεπαν οι Διαφωτιστές και οι εκπρόσωποι της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για το 1821, δηλαδή το κράτος της ρωμαϊκής αριστοκρατίας που καταπίεζε τον ελληνικό λαό, όπως άλλωστε και όλους τους λαούς που κυβερνούσε, συμπεριλαμβανομένου του ρωμαϊκού· το κράτος αυτό, όμως, είχε, κατά τον Ζαμπέλιο, «εξελληνιστεί» σταδιακά μέσα από την ιστορική δράση του ελληνικού λαού και του πνευματικού ταγού του, που δεν ήταν άλλος από τον (κατά Φίνλεϋ, οργανωμένο στα πρότυπα της αρχαίας Εκκλησίας του Δήμου) Ορθόδοξο κλήρο.

Επιπλέον, ο Ζαμπέλιος είχε ουσιαστικά αποφύγει να κάνει μια γεγονοτολογική (πολιτική και διπλωματική) ιστορία του βυζαντινού κράτους για εκείνες τις ιστορικές περιόδους οι οποίες, κατά την άποψή του, δεν έφεραν ξεκάθαρα το στίγμα της πολιτικής παρουσίας του «ελληνικού έθνους» –κατά τις οποίες, δηλαδή, δεν είχε ακόμη συντελεστεί ό,τι ο ίδιος

8. «Βιβλιογραφία. Άσματα δημοτικά της Ελλάδος», σ. 401-403.

αντιλαμβανόταν ως «πλήρη εξελληνισμό» της βυζαντινής μοναρχίας και του κράτους. Ως εκ τούτου, μέχρι το σημείο όπου εντόπιζε την ολοκλήρωση αυτής της διαδικασίας εξελληνισμού, στην εποχή δηλαδή της σύγκρουσης με την Λατινική Δύση, το ερμηνευτικό σχήμα του Ζαμπέλιου περί Βυζαντίου χαρακτηριζόταν από έναν πολύ έντονο δυϊσμό:

Δύο λοιπόν κοινωνίας διαφόρους οφείλομεν εν τη μεσαιωνική μελέτη να λάβωμεν προ οφθαλμών. Η μεν υπάρχει εξωτερική, και αύτη σύγκειται υπό των ξενικών στοιχείων· η δε εσωτερική, και συντίθεται υπό των εθνικών· και την μεν πρώτην προεδρεύει ο κοσμικός αρχηγός, ο Αυτοκράτωρ· την δε δευτέραν ο πνευματικός, ο [...] Οικουμενικός Πατριάρχης [...] Η Εκκλησία [...] άλλο δεν είναι πάρεξ η εθνική αριστοκρατία η προς αντίταξιν της ξενικής [...] Ιδού, η γνησία της καινής Ελλάδος Αριστοκρατία⁹.

Στα *Δημοτικά Άσματα*, ο δυϊσμός αυτός αντανακλούσε μια σύγκρουση που ήταν ταυτόχρονα εθνική («ρωμαϊσμός/ξενισμός» εναντίον «ελληνισμού/εθνισμού»), θρησκευτική (τον πολυθεϊσμό της ρωμαϊκής αριστοκρατίας διαδεχόταν η τάση της να υιοθετεί τις διάφορες αιρέσεις, από τον αρειανισμό και την Εικονομαχία μέχρι την προσπάθεια επανένωσης με την παπική Εκκλησία, σε αντίθεση με τον πάντα πιστό στην Ορθοδοξία λαό), πολιτική (μοναρχία εναντίον «δημοκρατίας»), ενίοτε ακόμη και ταξική (όταν έπαιρνε ξεκάθαρα τη μορφή μιας αντιπαράθεσης μεταξύ αριστοκρατίας και λαού). Σε κάθε περίπτωση πάντως, κεντρικής σημασίας στο περί ου ο λόγος ερμηνευτικό σχήμα ήταν ο «εθνοσωτήριος» ρόλος της Εκκλησίας και η εναντίωσή της στις επιβιώσεις του «ρωμαϊκού πνεύματος». Με άλλα λόγια, αυτό που έκανε ο Ζαμπέλιος στο συγκεκριμένο κείμενό του ήταν να εφαρμόζει, ή καλύτερα να προσαρμόζει, στα της βυζαντινής ιστορίας το ερμηνευτικό σχήμα των Γάλλων ρομαντικών ιστοριογράφων για τη γαλλική ιστορία –το οποίο είχα την ευκαιρία να επισκοπήσω στο πρώτο κεφάλαιο του παρόντος βιβλίου–, μπολιάζοντάς το με τις βεβαιότητες ενός Τσινκίζεν περί ενότητας ολόκληρης της ελληνικής ιστορίας καθώς και με ισχυρές δόσεις από τα στοιχεία που διέκριναν το σχήμα του Φίνλεϋ περί «μετάβασης από τη ρωμαϊκή σε μια καθαρώς βυζαντινή αυτοκρατορία».

Η αλήθεια είναι βεβαίως ότι, μέχρι τα τέλη του 1852, τα σχήματα των Γάλλων ρομαντικών και του Φίνλεϋ υιοθετούνταν σε ό,τι είχε να κάνει με το Βυζάντιο και από τον ίδιο τον Παπαρρηγόπουλο· διότι τέτοιες ιδέες ουσιαστικά υπαινισσόταν ο τελευταίος όταν διέκρινε εμφατικά ανάμεσα

9. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, σ. 119-122.

στην «ιστορία του βυζαντινού κράτους» και την «ιστορία του μεσαιωνικού ελληνισμού»¹⁰. Κομβικό, λοιπόν, σημείο για την οριστική απόρριψή του από τον Παπαρρηγόπουλο, αλλά αργότερα και από τον Ζαμπέλιο, θα ήταν η ανυπόγραφη βιβλιοκρισία του πρώτου για τα *Δημόσια Άσματα*. Βασικό επιχείρημα που θα καταδείκνυε σε αυτήν τη βιβλιοκρισία την οριστική, ας μού επιτραπεί ο όρος, *χρεοκοπία* του περί ου ο λόγος ερμηνευτικού σχήματος ήταν το εξής: αν τα πράγματα είχαν συμβεί έτσι, τότε το ελληνικό έθνος δεν μπορούσε να επικαλείται το παρελθόν της βυζαντινής μοναρχίας· και αν δεν μπορούσε να επικαλείται το «γεγονός» ότι, στα βυζαντινά χρόνια, δι' αυτής ακριβώς της μοναρχίας, «εκυβέρνησε ως έθνος την Ανατολή», τότε δεν ήταν δυνατό να επικαλείται στο παρόν το ιστορικό του δικαίωμα να την «ξανακυβερνήσει»¹¹. Το δε εντυπωσιακό είναι ότι ο Παπαρρηγόπουλος απέδιδε εν προκειμένω το πρόβλημα της ζαμπελιανής προσέγγισης σε ελλιπή γνώση του Γκίμπων, του Σλόσσερ και άλλων Δυτικών ιστορικών:

Λυπούμεθα πολύ διότι ο συγγραφέας δεν έλαβεν αφορμή να διεξέλθη την ειδικήν περί των εικονομάχων βασιλέων συγγραφήν του Γερμανού Σχλοσσέρου (*Geschichte der bilderstuermenden Kaiser des ostroemischen Reiches*. 1812). [...] Λυπούμεθα δε διά την παράβλεψιν ταύτην, διότι ο συγγραφέας ήθελεν ιδεί εν τη βίβλῳ εκείνῃ αλλογενή ιστορικόν τιμώντα την αρετήν και την ικανότητα βασιλέων του Ελληνικού έθνους, τους οποίους δεν αρμόζει βεβαίως εις ημάς να προπηλακίζωμεν και να υβρίζωμεν. [...] Λέγει [ο Ζαμπέλιος] ότι η [βυζαντινή] μοναρχία εξεπροσώπει το *Ρωμαϊκόν συμφέρον*. Άμα όμως παραδεχθώμεν, ότι, καταλυθέντος του δυτικού Ρωμαϊκού κράτους, έπεσε το κυρίως Ρωμαϊκόν κράτος, ότι το επιζήσαν ανατολικόν του κράτους τούτου μέρος ην όλως Ελληνικόν, ως και ο συγγραφέας το ομολογεί, κατά τε την γλώσσαν, και τας παραδόσεις, και τον χαρακτήρα, δεν εννοούμεν τι είναι το Ρωμαϊκόν συμφέρον το οποίον ηδύναντο πλέον να εκπροσωπώσιν εν αυτώ οι ηγεμόνες [...] Και ο Γίββων δε, και ο Σχλόσσερος, και όλοι οι νεώτεροι, όσοι δεν φαλλμεραυερίζουσιν, ονομάζουσι το Βυζαντινόν κράτος, κράτος Ελληνικόν, τους δε βασιλείς αυτού Έλληνας ή Γραικούς, όπως θέλετε, βασιλείς. Πέπρωται δε ημείς να επιφέρωμεν εφ' ημάς αυτούς τοιαύτην αυτοκτονίαν και να αφαιρέσωμεν από του Ελληνισμού εν των μεγίστων αυτού κατορθωμάτων, ότι ηνάγκασε τους ξένους κυριάρχας να καταβώσιν από του θρόνου και εκάθησεν επ' αυτού αυτός¹²;

10. Βλ. εδώ σ. 39.

11. Για τη συγκεκριμένη διατύπωση, βλ. εδώ το παράθεμα στη σ. 534.

12. «Βιβλιογραφία. Άσματα δημοτικά της Ελλάδος», σ. 400-401. Πβ.: «Η κατάκρισις [της εν Κωνσταντινουπόλει μοναρχίας του ελληνισμού], ημών εστι

Με άλλα λόγια, διαβάζοντας τον Ζαμπέλιο, ο Παπαρρηγόπουλος έμοιαζε να καθίσταται πλέον έτοιμος να κάνει το παραπάνω βήμα: να προχωρήσει δηλαδή πιο πέρα από τον Λευκαδίτη ομότεχνό του· πιο πέρα ουσιαστικά από τον ίδιο του τον εαυτό, που έτεινε μέχρι εκείνη τη στιγμή να υιοθετεί ανάλογες ερμηνείες περί Βυζαντίου¹³. Το τελικό αποτέλεσμα αυτής της διανοητικής πορείας του Παπαρρηγόπουλου θα προέκυπτε στα χρόνια της συγγραφής της πεντάτομης *Ιστορίας* του και θα διατυπώνονταν συμβολικά σε ένα πολυδιαβασμένο –διότι ακριβώς παραπέμπει στην ουσία του όλου προβλήματος– χωρίο από τον Πρόλογο τον οποίο θα προέτασσε ο Έλληνας ιστορικός στη δεύτερη έκδοση του μείζονος έργου του, λίγα χρόνια πριν τον θάνατό του, και συγκεκριμένα στους τόμους που ήταν αφιερωμένοι στη βυζαντινή ιστορία. Και εδώ, βασικό επιχείρημα του Παπαρρηγόπουλου θα ήταν ότι δεν είναι δυνατόν ορισμένοι ξένοι ιστορικοί να εξακολουθούν να είναι περισσότερο ακριβοδίκαιοι από τους Έλληνες λογίους αναφορικά με το ποιόν της βυζαντινής μοναρχίας:

ενώ οι ξένοι ήρχισαν να αποδίδωσι δικαιοσύνην τινά εις την εν Κωνσταντινουπόλει μοναρχίαν, άνδρες Έλληνες χλευάζουσι την σεβασμίαν και περιφανή ταύτην μητέρα του νεωτέρου ημών έθνους· ενώ ο αμαθής λαός σύννοιδεν ότι εις αυτήν οφείλει την ύπαρξιν, την γλώσσαν, την θρησκείαν αυτού, άνδρες λογιοι μονονουχί αποκηρύττουσιν αυτήν· ενώ οι Βούλγαροι και οι Σέρβοι τοσούτον

κατάκρισις και η δικαίωσις αυτής, ημών εστι δικαίωσις», Άρθρο του Κ. Παπαρρηγόπουλου στην εφημερίδα *Ο Έλλην* (31/10/1859), αναδ. με τον τίτλο «Ένα μάθημα» στο, Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 206-219, σ. 219.

13. Σε ένα πολύ ενδιαφέρον κείμενό του από τα τέλη της δεκαετίας του 1850, ο Παπαρρηγόπουλος, έχοντας πλέον πάψει να διάκειται θετικά προς το έργο του Γκίμπον, υπερασπίζεται την ιστορική κληρονομιά του Βυζαντίου σχεδόν αποκλειστικά με βάση το έργο του Φίνλεϋ: «ολίγα μεν έθνη προσήνεγκον εις την ανθρωπότητα υπηρεσίας σπουδαιότερας των προσεنعθεισών εις αυτήν υπό του Ελληνικού έθνους κατά τον μέσον τούτον αιώνα· ολίγα δ' αύθις τοσούτον υπό της ιστορίας ηδικήθησαν όσον το Ελληνικόν έθνος κατά την εποχήν ταύτην. [...] Η αρχαία μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως θρησκευτική διένεξις [...] και η ασύνετος ειρωνία της φιλοσοφίας του ΙΗ' αιώνος, η υπαγορεύσασα την δωδεκάτομον Γιββωνικήν σάτυραν, παρεσκεύασαν και υπέλθασαν το μίσος και την περιφρόνησιν, άτινα δεν έπαυσαν αι Ευρωπαϊκαί γενεαί τρέφουσαι προς τον Ελληνικόν του μεσαιώνος βίον, αν και εν τοις καθ' ημάς χρόνοις ήρχισαν γενόμεναι και εν τη Ευρώπη αυτή ευγενείς τινες απόπειραι προς επανόρθωσιν της αδικίας ταύτης. [...] Περί δε τούτου δεν θέλομεν εκθέσει ιδίαν τινά γνώμην, αλλά την γνώμην [...] του Γεωργίου Φίνλεϋν», Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Λόγος του εν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεως της Αγγλίας Σερ Ερρίκου Βούλουερ, υπό την ιστορικήν έποψιν εξεταζόμενος», *Πανδώρα*, τ. Ι', τχ. 227 (1/9/1859), σ. 241-251, και, τχ. 228 (15/9/1859), σ. 265-274, σ. 268.

ευλαβώς περιθάλλουσι τα ονόματα των μεγάλων αυτών εν τω μέσω αιώνι ηγεμόνων, ημείς αρνούμενοι σχεδόν την γενέτειραν αγωνιζόμεθα να μείνωμεν εν τω ανατολικώ κόσμω άνευ ιστορικών παραδόσεων. [...] ίνα μη υπάρξῃ μωρία ην δεν επράξαμεν κατά τον τελευταίον πεντηκονταετή ημών βίον, ομιλούμεν περί των μεσαιωνικών εκείνων πατέρων ημών ως περί ξένων και δεν αναγνωρίζομεν ως γνησίους προγόνους ειμή τους Λεωνίδας και τους Θεμιστοκλείς. Δεν αρκεί ότι θέλομεν να κυβερνήσωμεν την Ανατολήν, αυτοί ημείς μηδαμῶς θέλοντες να κυβερνηθώμεν, αλλά αξιούντες να άρξωμεν χωρών ευρυτάτων, περιορίζομεν τα ιστορικά ημών δίκαια εντός του Ολύμπου και του Αμβρακικού κόλπου. Ταύτα δε πάντα ενώ οι Σέρβοι και οι Βούλγαροι ου μόνον σπουδαίότερον οπωσδήποτε ημών κυβερνώνται, αλλά τας ιστορικές αυτών αξιώσεις επιμελώς περιθάλλουσι και προάγουσι. Τούτό εστι το υπό του Ευριπίδου λεγόμενον· Ελλάς κατά θεόν νοσεί τινά¹⁴.

Στον αναγνώστη αυτού του βιβλίου, πολλές φορές, και ίσως πολύ εύλογα, προέκυψε το ερώτημα: αφού ήταν τόσο σημαντική η συμβολή προγενέστερων, και μάλιστα ξένων, λογίων στην καταγραφή της ιστορικής πορείας του ελληνικού έθνους, ποια ήταν πραγματικά η (πρωτότυπη) συμβολή του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου στη διαμόρφωση της ελληνικής εθνικής αντίληψης για την ιστορία; Αν πρέπει να απαντήσω, τότε είμαι υποχρεωμένος να πω ότι, πράγματι, λίγες ήσαν οι πραγματικά πρωτότυπες επιμέρους ιδέες που κόμισαν αυτοί οι δύο. Ασφαλώς, από καθαρά ιστοριογραφική άποψη, η βασική τους συμβολή έγκειται στη σύνθεση, στην *εκλεκτική χρησιμοποίηση* πολυάριθμων επιμέρους συμβολών για να διαμορφωθεί ένα πραγματικά συνολικό –ότι συνήθως αποκαλούμε «τριμερές» ή «τρίσημο»– ερμηνευτικό σχήμα, το οποίο να αναδεικνύει

14. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους, από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*. Έκδοσις δευτέρα επιθεωρηθείσα, 5 τόμοι, Αθήνα: Κωνσταντινίδης, 1886-1887, Γ', σ. β'-γ' και κδ'. Ωστόσο, η γεωπολιτική διάσταση του ζητήματος είχε επισημανθεί από τον Παπαρρηγόπουλο ήδη στο πλαίσιο της βιβλιοκρισίας του για τα *Δημοτικά Άσματα*: «Αν καταστή βέβαιον, ότι το Ελληνικόν έθνος δεν έπαυσεν ανέκαθεν και μέχρι της σήμερον κατέχον τας νοτιοανατολικάς πύλας της Ευρώπης· αν επικρατήσῃ η γνώμη, ότι, καθ' όλον τούτο το διάστημα ετών τρισχιλίων, το Ελληνικόν έθνος υπέπεσε μεν εκ διαλειμμάτων εις ξένους κυριάρχας, αλλά δεν έπαυσε διατηρούν ζωηροτάτην την εθνικότητα αυτού [...] αν η αληθής αύτη των πραγμάτων έποψις υπεριχύσῃ, θριαμβεύσῃ [...] το Ελληνικόν έθνος δεν είναι δυνατόν ειμή να υπάρξῃ η κυριώτερα βάσις εφ' ης θέλει οικοδομηθῇ η οριστική της ανατολής διαμόρφωσις, όταν επέλθῃ η ώρα του χρισίμου και μεγάλου τούτου γεγονότος», «Βιβλιογραφία. Άσματα δημοτικά της Ελλάδος», σ. 398.

τον οργανικό ρόλο κάθε ιστορικής περιόδου στη διαμόρφωση του παρόντος των Ελλήνων. Από πολιτικο-ιδεολογική άποψη όμως, η συμβολή τους υπήρξε πολύ μεγαλύτερη, αφού κατόρθωσαν να παρουσιάσουν το σύνολο του ιστορικού παρελθόντος του ελληνικού έθνους όχι μονάχα ως κάτι για το οποίο το έθνος μπορούσε να υπερηφανεύεται αλλά και ως την ουσιαστικότερη εγγύηση του γεωπολιτικού του μέλλοντος¹⁵.

Τούτο, ωστόσο, προϋπέθετε από την πλευρά τους δύο μείζονες ερμηνευτικές καινοτομίες: η μια έχει να κάνει με τον πολλαπλασιασμό των «ιστορικών αποστολών του ελληνισμού»· η άλλη αφορά στην ερμηνεία του 1821. Ως προς το πρώτο ζήτημα, θα περιοριστώ στο να σημειώσω ότι ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος προσάρμοσαν ουσιαστικά στις ανάγκες του ελληνικού εθνικισμού τις ευρωπαϊκές φιλοσοφίες της ιστορίας της εποχής τους. Μόνο που εκεί όπου οι Ευρωπαίοι φιλόσοφοι και ιστοριογράφοι έκαναν λόγο για την «αποστολή» την οποία κάθε έθνος επιτελεί στην πορεία της παγκόσμιας ιστορίας –και η οποία συμβάλλει στη συνολική πρόοδο της ανθρωπότητας–, οι δύο Έλληνες ιστοριογράφοι θα εμφάνιζαν τον «ελληνισμό» να έχει επιτελέσει πολλές διαφορετικές αποστολές κατά τη διάρκεια του «τρισχιλιετούς» βίου του, θεμελιώνοντας μάλιστα σε αυτές ακριβώς τις πολλαπλές ιστορικές αποστολές, αν όχι μια ορισμένη «ανωτερότητά» του, τουλάχιστον τα «ιστορικά δικαιώματα» που οι Ευρωπαίοι, ήτοι οι Μεγάλες Δυνάμεις, όφειλαν να τού αναγνωρίσουν στο παρόν:

Οι Έλληνες επικαλούνται τας υπηρεσίας των Αποστόλων, των Μαρτύρων, των Πατριαρχών προς δόξαν χριστιανισμού! –Τις δ' άλλος λαός έχυσεν αίμα περισσότερον; τις κατέβαλε γενναιοτέρας θυσίας; τις δ' έχει μείζονα δικαιώματα; [...] Εις μόνην την γην της πρωτοτόκου θυγατρός της ελευθερίας και της θρησκείας ευχαρίστως κλίνει το ους ο αληθινός Θεός, ο ταυτοχρόνως υπάρχων Σωτήρ πατρίδος και δόγματος. Όστις δε τυχόν περί τούτων δυσπιστήση, απειθεί τη ιστορική πραγματικότητα, τη αναντιρρόητω αληθεία των συμβαμάτων¹⁶.

Κατά τούτο, μια εν πολλοίς προτεσταντική ιδέα, εκείνη του «προορισμού», την οποία είχαν εντάξει στο φιλοσοφικο-ιστορικό οπλοστάσιο της εποχής προτεστάντες Γερμανοί φιλόσοφοι όπως ο Χέρντερ, θα

15. Πβ. P. M. Kitromilides, «On the intellectual content of Greek nationalism: Paparigopoulos, Byzantium and the Great Idea», στο, D. Ricks & P. Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the modern Greek identity*, Λονδίνο: Centre for Hellenic Studies, King's College London & Ashgate, 1998, σ. 25-33.

16. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, σ. 165.

συναντούσε στα καθ' ημάς την εκκοσμικευμένη εκδοχή της ιουδαιο-χριστιανικής αντίληψης περί «περιούσιου λαού» –ή «κλητού έθνους», για να χρησιμοποιήσω την ορολογία του Ζαμπέλιου–, και από τη συνάντηση αυτή θα προέκυπτε το ερμηνευτικό σχήμα των «ιστορικών αποστολών του ελληνισμού», όπως θα το διαμόρφωνε ο ιστορισμός της ζαμπελιο-παπαρρηγοπούλειας σχολής:

Υπάρχει εν τη Ανατολή έθνος, το οποίον εν μεν τη αρχαιότητι έβαλε τας βάσεις του διανοητικού και πολιτικού βίου, δι' ου η ανθρωπότης έκτοτε μάλιστα επρόκοψε και ηυδαιμόνησεν· εν δε τω μέσω αιώνι, υπήρξεν ο κύριος απόστολος και πρόμαχος του θείου λόγου, δι' ου συνεπληρώθη και ησφαλίσθη η ηθική της ανθρωπότητος διάπλασις· έθνος το οποίον [...] έπειτα εσώθη από της θείας προνοίας [...] ίνα εκπληρώση και εν τοις νεωτέροις χρόνοις τρίτην τινά ουδέν ήττον μεγάλην ιστορικήν εντολήν, ότι εν άλλαις λέξεσι προώριεται να προεδρεύση εις την αναβίωσιν της Ανατολής. Ιδού το μέλλον¹⁷.

Ως προς το δεύτερο ζήτημα, οι δύο εκπρόσωποι της εθνικής ιστορικής σχολής θα προχωρούσαν σε μια *αναδρομική αναθεώρηση* του συνόλου της ελληνικής ιστορίας με αφετηρία το 1821, διαμορφώνοντας ένα ξεκάθαρα τελεολογικό ερμηνευτικό σχήμα χάρη στο οποίο *ολόκληρη*, πλέον, η ελληνική ιστορία θα παρουσιαζόταν ως η αναγκαία πορεία του έθνους προς την ίδρυση του εθνικού του κράτους. Σε μια τέτοια προοπτική, ακόμη και η φαινομενικά παράδοξη αποτίμηση της πτώσης της Κωνσταντινούπολης από τον Ζαμπέλιο είναι τυπική αυτής της σιδερένιας τελεολογικής λογικής που χαρακτηρίζει τον ώριμο ελληνικό ιστορισμό:

σήμερον, μετά την ιστορικήν πείραν, και προ πάντων μετά το 1821, ημείς δυνάμεθα να είπωμεν· ήσαν ανωφελή τα πάντα, το κακό ήτον ανίατον· εσύμφερεν η Κωνσταντινούπολις να πέση· διότι βλέπομεν του γεγονότος τας

17. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Η ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία και τα δύο άλλα μεγάλα χριστιανικά θρησκευματα», *Πανδώρα*, τ. Δ', τχ. 79 (1/7/1853), σ. 162-174, σ. 173-174. Το επιχείρημα αυτό θα χρησιμοποιείτο μάλιστα και για την οριστική ένταξη των αρχαίων Μακεδόνων στο τρίσημο σχήμα της ελληνικής συνέχειας: «Ότι [ο μακεδονικός ελληνισμός] δεν είναι ο αρχαίος ελληνισμός, το ωμολογήσαμεν [...] ότι όμως δεν είναι παντάπασιν ελληνισμός, το αρνούμεθα πάση δυνάμει [...] Τι εστι τωόντι γνήσιος ελληνισμός, και τι νόθος; Τα έθνη δύνανται κατά διαφόρους εποχάς να επιτελώσιν εντολάς διαφόρους, και διά διαφόρων τρόπων να επιδιώκωσι διαφόρους σκοπούς, επίσης γενναίους [...] Ενώσω λοιπόν βλέπομεν την αυτήν γλώσσαν και την αυτήν μέχρι τινός ιδιότητα της ηθικής και διανοητικής δυνάμεως, δεν επιτρέπεται να αμφισβητώμεν την ύπαρξιν και την ενέργειαν της αυτής εθνότητος», Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Γ', σ. 153-154.

συνεπείας, και αποδίδομεν εις την θείαν Πρόνοιαν του συμβεβηκότος την πάνσοφον οικονομίαν¹⁸.

Γιατί λοιπόν «εσύμφερον η Κωνσταντινούπολις να πέσῃ»; Διότι, απλούστατα, στη λογική των Ελλήνων εθνικών ιστοριογράφων, η πτώση της βυζαντινής αυτοκρατορίας είχε αναγκαία γεννήσει τον «νεότερο ελληνισμό», τον μόνο από όλους τους «ελληνισμούς» που ήταν νομοτελειακά (βλ. «θεόθεν») προορισμένος να αποκτήσει ίδιον εθνικό κράτος, ανεξάρτητο όπως τα αρχαιοελληνικά και «ενιαίο» όπως το βυζαντινό¹⁹, συνδυάζοντας κατά τούτο τις ιστορικές κατακτήσεις του «αρχαίου» και του «μεσαιωνικού» και ολοκληρώνοντας μια διαδικασία τριάντα και πλέον αιώνων.

Από την άποψη της έμφασης στη νομοτελειακότητα της ίδρυσης του ελληνικού εθνικού κράτους, ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός –ακολουθώντας πιθανότατα τις συμβουλές του Καποδίστρια– ήταν ίσως εκείνος ο οποίος είχε φτάσει πιο κοντά από όλους τους λογίους που είχαν ασχοληθεί με την ελληνική ιστορία πριν από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο στο να παράσχει στο ελληνικό έθνος-κράτος τον ιδρυτικό ιστορικό του μύθο, όπως τουλάχιστον θα τον διαμόρφωναν οι δύο τελευταίοι: πιο κοντά από τους φιλελεύθερους στοχαστές που επεσήμαιναν τη σημασία της άνθησης του εμπορίου και της παιδείας μεταξύ των νεότερων Ελλήνων, ή/και εκείνη της παράδοσης πολιτικής ελευθερίας που είχε κληρονομήσει το ελληνικό έθνος από τη μακρινή αρχαιότητα: πιο κοντά από συντηρητικότερους λογίους που τόνιζαν τον παράγοντα της θρησκευτικής αντίθεσης ανάμεσα στους Έλληνες και τους Οθωμανούς, ή και από άλλους, πιο πραγματιστές, που εστίαζαν την προσοχή τους στην παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας και τις επιπτώσεις της στην ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή. Για όλους αυτούς, η ίδρυση του ελληνικού κράτους ήταν η επιστροφή των Ελλήνων στο προσκήνιο της ιστορίας, ή ήταν μια απόδοση δικαιοσύνης σύμφωνα με τους νόμους της ανθρώπινης φύσης ή/και του θεού, ή έστω αναγκαία απόρροια της εξέλιξης των ευρωπαϊκών πραγμάτων· δεν ήταν όμως κάτι που ήταν εγγεγραμμένο σε έναν άνωθεν διατεταγμένο προορισμό του ελληνικού έθνους, όπως υπαινισσόταν ο Ρίζος Νερουλός. Αυτή την έννοια του «προορισμού» θα τοποθετούσαν στο επίκεντρο της

18. Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά*, σ. 512.

19. Για τις σχετικές απόψεις αλλά και τις παλινωδίες του Παπαρρηγόπουλου, βλ. Γ. Κουμπουρλής, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά*, τ. 15, τχ. 28-29 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998), σ. 31-58.

ιστοριογραφικής τους προβληματικής ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος, επιμένοντας ότι το 1821 συνιστά απλώς την αρχή, και όχι το τέλος, της διαδικασίας επιστροφής των Ελλήνων στον ρόλο του πρωταγωνιστή της ιστορίας. Για αμφοτέρους, άλλωστε, το 1821 δεν είχε μονάχα αρχίσει κάπου στα ερείπια της κατακτημένης Πόλης· θα τελείωνε και θα ολοκληρωνόταν εκεί, με τον ελληνισμό να «κυβερνά ξανά την Ανατολή».

Στην ουσία λοιπόν, η επίλυση του βυζαντινού προβλήματος ήταν η σημαντικότερη πρόκληση που αντιμετώπισε η εθνική ιστορική σχολή στην προσπάθειά της να αναθεωρήσει την εικόνα του ελληνικού εθνικού παρελθόντος. Όπως ήδη υπαινίχθηκα όμως, η ένταξη του Βυζαντίου στο τελικό τρίσημο σχήμα, με τον τρόπο με τον οποίο έγινε τελικά, ουσιαστικά προϋπέθετε την ένταξη σε αυτό των αρχαίων Μακεδόνων. Το κεντρικό ερμηνευτικό σχήμα της ζαμπελιο-παπαρρηγοπούλειας ιστοριογραφίας έμελλε άλλωστε να είναι ενιαίο και να αφορά στην πολιτισμική ενοποίηση του ευρύτερου γεωγραφικού χώρου της ανατολικής Μεσογείου μέσω των αλεξανδρινών κατακτήσεων –ενοποίηση γλωσσική και θρησκευτική, μετά και τη διάδοση του χριστιανικού ευαγγελίου στην ελληνική γλώσσα– ως λογικό και ιστορικό προαπαιτούμενο για τον εξελληνισμό της ανατολικο-ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Με άλλα λόγια, βάση του κεφαλαιώδους ερμηνευτικού σχήματος της εθνικής ιστορικής σχολής θα καθίστατο εκείνο που ο Ζαμπέλιος και, στη συνέχεια, ο Παπαρρηγόπουλος θα περιέγραφαν ως «συμμαχία μεταξύ ελληνισμού και χριστιανισμού», την οποία θα θεωρούσαν ως την άμεση ιστορική συνέπεια των αλεξανδρινών κατακτήσεων, και στην οποία θα απέδιδαν εντέλει τον κατοπινό, νομοτελειακό, «εξελληνισμό» του βυζαντινού κράτους:

Το Ευαγγέλιον έχρηζεν ου μόνον κηρύγματος αλλά και ερμηνείας· [...] η του ελληνισμού διάδοσις δεν παρεσκεύασε μόνον εις το νέον θρήσκευμα την απαραίτητον προς επιτυχίαν αυτού ενότητα γλώσσης, αλλά παρέσχεν αυτώ και το τελειότατον των γλωσσικών οργάνων αφ' όσα ποτέ ο Θεός εδωρήσατο εις τον άνθρωπον. [...] Το ελληνικόν έθνος δεν διεσώθη [...] ειμή διά της μετά του χριστιανισμού συμμαχίας. Αλλ' εάν υπηρέτησε τον λόγον του Θεού, πολλαπλασίονα απήλαυσε παρ' αυτού, ένεκα της διακονίας εκείνης, την ανταμοιβήν· διότι δι' αυτού επρωταγωνίστησεν εν τω μέσω αιώνι και δι' αυτού ιδίως ανεκαίνισθη εν τοις νεωτέροις χρόνοις. Μέγα λοιπόν και υπό της Προνοίας αυτής θαυματουργηθέν μάλλον ή υπό ανθρώπων διαπραχθέν γεγονός εστιν η του Ελληνισμού κατά την Ανατολήν διάδοσις· μέγα διά την όλην της ανθρωπότητας ιστορίαν· μέγα διά την όλην της ελληνικής εθνότητος τύχην, διότι άπασα ημών

η μετέπειτα κοινωνική, ηθική, διανοητική κατάσταση, του γεγονότος εκείνου εστίν απόρροια²⁰.

Στο τελευταίο, μάλιστα, μείζον κείμενό του περί Βυζαντίου, τον Πρόλογο του τρίτου και του τέταρτου τόμου της δεύτερης έκδοσης της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους*, ο Παπαρρηγόπουλος θα εντόπιζε, ευθύς εξαρχής, εκεί ακριβώς το πρόβλημα όλων των προηγούμενων προσεγγίσεων περί του «εξελληνισμού» του βυζαντινού κράτους –κάνοντας μάλιστα, και πάλι, ιδιαίτερη αναφορά στον Φίνλεϊ–, στο ότι δηλαδή δεν είχαν καταφέρει να συνδέσουν επαρκώς τον βυζαντινό με τον ελληνιστικό κόσμο, και τούτο επειδή, επηρεασμένοι από τα αυτονόητα του κλασικισμού, έπαιρναν πάντοτε ως βάση της ανάλυσής τους τον (στενό) γεωγραφικό χώρο της κλασικής Ελλάδας, της «μητροπόλεως του ελληνικού έθνους»:

Οι ιστορικοί της Ελλάδος, οι αφέντες κατά μέρος τον μακεδονικόν και τον χριστιανικόν ελληνισμόν και πρώτιστον υποκείμενον του λόγου αυτών λαβόντες επί χρόνον τας περιπετείας της μητροπόλεως του ελληνικού έθνους, επεχείρησαν έπειτα να συναρμόσωσι διά μιας τας περιπετείας ταύτας μετά της μοναρχίας ην ο Μ. Κωνσταντίνος ίδρυσεν παρά τας όχθας του Βοσπόρου. Αλλ' έκαστος απετέλεσε την συναρμογήν ταύτην κατ' ίδιον τρόπον. [...] Ο Finlay παρατείνει την επί των Ελλήνων ρωμαϊκήν κυριαρχίαν μέχρι του έτους 716 [...] Περί των αυθαριέτως καθοριζομένων τούτων περιόδων, επόψεων και διασκευών, ηδυνάμεθα να παρατηρήσωμεν πολλά. [...] [κυρίως όμως ότι] η [εν Κωνσταντινουπόλει] μοναρχία {αύτη} εδημιουργήθη υπό του εν Ασία ακμάσαντος χριστιανικού ελληνισμού, όστις προέκυψεν εκ των σπλάγχχνων του μακεδονικού, ον εγέννησεν ο πρώτος [= ο αρχαίος] ελληνισμός. Ο μεσαιωνικός λοιπόν ελληνισμός υπήρξε δισέγγονος του πρώτου, και η μεταξύ αυτών φυσική και ηθική σχέσις δεν δύναται να εξηγηθή εάν δεν παρακολουθήσωμεν τας περιπετείας του δευτέρου [= του μακεδονικού] και του τρίτου [= του χριστιανικού]²¹.

Το πόσο απαραίτητη ήταν η επίλυση του μακεδονικού προβλήματος για την επίλυση του βυζαντινού προβλήματος της ελληνικής ιστοριογραφίας ο Παπαρρηγόπουλος θα το αντιλαμβανόταν στην τριετία 1849-1852,

20. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Β', σ. 376-377. Για τον Ζαμπέλιο, πβ. Ι. Koubourlis, *La formation*, ιδίως σ. 170 κ. εξ.

21. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Γ', σ. α'-β'.

αφενός ανακαλύπτοντας τον Ντρώζεν²² και αφετέρου διαβάζοντας τα *Δημοτικά Άσματα* του Ζαμπέλιου, όπου όλα αυτά είχαν τύχει ιδιαίτερα ικανοποιητικής αντιμετώπισης²³. Από εκεί και πέρα, το όλο πρόβλημα θα αφορούσε πλέον σε μια εξειδίκευση του βυζαντινού ζητήματος, το οποίο και δεν επιδεχόταν μονοσήμαντων απαντήσεων. Και εδώ θα σταθώ λίγο περισσότερο, επιστρέφοντας σε κάποιες από τις σκέψεις που διατυπώθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο αυτού του βιβλίου.

Εκείνο που έχουμε συνηθίσει να αποκαλούμε «ένταξη του Βυζαντίου στην τρισχιλιετή ιστορία του ελληνισμού» από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο επιδέχεται πολλών διευκρινήσεων. Θεωρώ δηλαδή πως είναι πλέον προφανές ότι αυτό στο οποίο πρωταγωνίστησαν οι δύο Έλληνες ιστοριογράφοι δεν ήταν ούτε η αναγνώριση της ελληνικότητας του βυζαντινού λαού, η οποία συνιστούσε κάτι το αυτονόητο ακόμη και για έναν Αδαμάντιο Κοραή, ούτε η συμπερίληψη της βυζαντινής περιόδου στην ελληνική εθνική ιστορία, βήμα το οποίο είχε συντελεστεί πριν από αυτούς, στα χρόνια της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για την Επανάσταση του 1821, ακόμη και όταν επρόκειτο για ιστοριογραφήσεις του ελληνικού έθνους που διέκειντο αρνητικότερα προς το βυζαντινό καθεστώς αυτό καθ' εαυτό, όπως συνέβαινε στις περιπτώσεις των Ραφενέλ, Έμερσον, Τσινκάιζεν, Φίνλεϋ, ακόμη δε και του Έλληνα Ρίζου Νερουλού. Πράγματι, όσο αυτονόητη ήταν, για όλους αυτούς, η καταγωγή των Νεοελλήνων από τους αρχαίους Έλληνες, άλλο τόσο αυτονόητη, για να μην πω *αυταπόδεικτη*, ήταν και η απευθείας καταγωγή τους από τους Βυζαντινούς υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης στα 1453: οι Νεοέλληνες, προκειμένου ακριβώς να «ανακτήσουν» την ελευθερία τους, δεν έκαναν τίποτε άλλο από το να προσπαθούν να κερδίσουν τον πόλεμο που είχαν χάσει οι Βυζαντινοί Έλληνες²⁴. Όπως, βέβαια, *αυταπόδεικτα* ήσαν όλα αυτά και

22. Θυμίζω ότι η πρώτη αναφορά του Έλληνα ιστοριογράφου στον Πρώσο ομότεχνό του που έχω εντοπίσει βρίσκεται στον πρώτο τόμο του *Εγχειριδίου της Γενικής Ιστορίας* που εκδόθηκε το 1849. Σχετικά με τις καινοτομίες του Ντρώζεν στη μελέτη της αρχαίας και της ελληνιστικής ιστορίας, βλ. Α. Momigliano, «Droysen entre les Grecs et les Juifs», στο, *Problèmes d'historiographie*, σ. 383-401.

23. Βλ. Ι. Koubourlis, *La formation*, ιδίως σ. 163-165, 272-273.

24. Όπως είδαμε, ακόμη και στο πλαίσιο των πλέον εκκοσμιευτικών ερμηνειών της Πτώσης της Κωνσταντινούπολης, ακόμη δηλαδή και εκεί όπου δεν γινόταν καμία αναφορά σε κάποιο «σχέδιο» της Θείας Πρόνοιας για το μέλλον των Ελλήνων, οι φιλέλληνες συγγραφείς επέμεναν ιδιαίτερα σε ένα σημείο: στο γεγονός ότι η αντίσταση του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στα τείχη της Κωνσταντινούπολης είχε κληροδοτήσει

για τους συντάκτες του *Προσωρινού πολιτεύματος* της Επιδαύρου, ήδη στα 1822: οι επαναστατημένοι Έλληνες, διά του εν λόγω συνταγματικού κείμενου, διακήρυτταν προς ολόκληρο τον πολιτισμένο κόσμο ότι ήσαν «απόγονοι» τόσο του «σοφού και φιλανθρώπου έθνους των [αρχαίων] Ελλήνων» όσο και των «αειμνήστων Χριστιανών αυτοκρατόρων» τους.

Αυτό, λοιπόν, στο οποίο πρωταγωνίστησαν πραγματικά οι δύο Έλληνες εθνικοί ιστοριογράφοι ήταν η πλήρης αναγνώριση της ελληνικότητας της βυζαντινής μοναρχίας (κατά πρώτο λόγο) και του βυζαντινού κλήρου (κατά δεύτερο) και η συμπερίληψή τους στην ιστορία του ελληνικού έθνους ως στοιχείων για τα οποία αυτό το έθνος έπρεπε στο εξής να είναι υπερήφανο. Εκείνο δηλαδή που είχε κατ' ουσίαν αμφισβητηθεί από τους πλέον ριζοσπάστες Έλληνες Διαφωτιστές, και ιδίως από τον Κοραή και τους οπαδούς του, οι οποίοι αναπαρήγγαν εν προκειμένω τις σχετικές θέσεις των Μοντεσκιέ, Βολταίρου και Γκίμπον, ήταν ουσιαστικά η ελληνικότητα του ήθους και του ποιού, των ηθικών και πολιτικών πράξεων των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, καθώς και του ανώτερου βυζαντινού κλήρου· η δυνατότητα δηλαδή να θεωρείται ως ελληνικό κάτι που είχε υπάρξει «δεσποτικό» –και τούτο ανεξάρτητα από την εθνολογική καταγωγή του, την οποία θεωρούσαν, όπως είδαμε, ως δευτερεύον ζήτημα. Διότι ακόμη και όταν κατέκριναν την «αμάθεια» και τη «βαρβαρότητα του βυζαντινού όχλου», ο στόχος τους δεν ήταν άλλος από την πολιτική και πνευματική ηγεσία του βυζαντινού κράτους, στην οποία και απέδιδαν τη γενικότερη «διαφθορά» και τον «εκφυλισμό» της βυζαντινής κοινωνίας· πάντα δε σε σχέση προς το κλασικό ελληνορωμαϊκό πρότυπο. Επρόκειτο, όπως είναι φανερό, για μια καθαρά αξιολογική-πολιτική αποτίμηση του βυζαντινού φαινομένου στη βάση των αρχών του ουμανισμού ή/και του πολιτικού φιλελευθερισμού, η οποία κυριάρχησε και μεταξύ των εκπροσώπων της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για την Επανάσταση του 1821, αν και τότε πλέον είχε αρχίσει να καθίσταται αναγκαία η αναλυτική ιστοριογράφηση της βυζαντινής περιόδου προκειμένου να μην υπάρχουν κενά ή χάσματα στο εσωτερικό του εθνικού αφηγήματος (προκειμένου δηλαδή το «αναγεννώμενο» έθνος και το υπό ίδρυση κράτος να αποκτήσουν ένα πλήρες ιστορικό αφήγημα).

Στις δύο αυτές φάσεις, τη φάση του Διαφωτισμού και εκείνη της φιλελληνικής ιστοριογραφίας για την Επανάσταση του 1821, κυριάρχησαν

στους Νεοέλληνες το δικαίωμα να «εκδικηθούν» τους Οθωμανούς για την ήττα του 1453, ανακτώντας έτσι την ελευθερία που είχαν τότε χάσει.

ουσιαστικά διαφορετικά κεντρικά ερμηνευτικά σχήματα αναφορικά με ό,τι συνήθως αποκαλούμε «ελληνικό εθνικό παρελθόν». Με δεδομένο ότι «ελληνικό» μπορούσε, ή καλύτερα όφειλε, να είναι ό,τι είχε υπάρξει «ελεύθερο», οι ριζοσπάστες Διαφωτιστές τύπου Κοραή είχαν υιοθετήσει το σχήμα των διαδοχικών κατακτήσεων: το ελληνικό έθνος, όντας ελεύθερο, είχε μεγαλουργήσει κατά την αρχαιότητα, αλλά αργότερα παρήκμασε, με αποτέλεσμα να υποστεί μια σειρά κατακτήσεων –από Μακεδόνες, Ρωμαίους, «εξελληνισμένοι» και «εχχριστιανισμένοι» απόγονοι των οποίων ήσαν και οι Βυζαντινοί (οι «Γραικορωμαίοι») αυτοκράτορες, Λατίνους και Οθωμανούς–, κάθε μια από τις οποίες ήταν μάλιστα πιο επώδυνη από τις προηγούμενες, μέχρι να κατορθώσει τελικά να αρχίσει να «αναγεννιέται» πνευματικά στα νεότερα χρόνια. Με τη σειρά τους, οι φιλέλληνες συγγραφείς της περιόδου 1821-1832 –οι οποίοι, σε αντίθεση με τη γενιά του Διαφωτισμού, αισθάνονταν πλέον υποχρεωμένοι να τεκμηριώσουν συστηματικά τις απόψεις τους σε ιστοριογραφικό επίπεδο–, θα στηρίζονταν στην παλιά ιδέα του Σουαζέλ-Γκουφιέ περί της ανυποταχής των Ελλήνων στους κατακτητές τους, που είχε ήδη συμπληρώσει σαράντα σχεδόν χρόνια ζωής, αλλά που έμοιαζε να αποκτά (άλλο) νόημα μετά το 1821, και θα διαμόρφωναν ένα κάπως διαφορετικό σχήμα, εκείνο του *αέναν* αντιστεκόμενου στους κατακτητές/καταπιεστές-του ελληνικού έθνους, την αποθέωση του οποίου έμελλε να συναντήσουμε σε εκπροσώπους του βρετανικού φιλελευθερισμού, όπως τον Έμερσον, και, κυρίως, στο μνημειώδες συνολικό έργο του Φίνλεϋ, που κάνει λόγο για οριστική απελευθέρωση των Ελλήνων από τους ξένους μόλις στα 1843, όταν, με την ψήφιση του πρώτου Συντάγματος του ελληνικού βασιλείου, καταλύθηκε η «κυριαρχία των Βαυαρών»!

Το μεγάλο βήμα που θα έκαναν λοιπόν ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρρηγόπουλος –όπως είδαμε, μετά από πολλούς δισταγμούς, και μεταβάλλοντας σε μεγάλο βαθμό τις αρχικές τους απόψεις– θα ήταν να θεωρήσουν ελληνική και τη βυζαντινή μοναρχία, το βυζαντινό πολιτικό καθεστώς, το ποιόν των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, αλλά και του ανώτερου βυζαντινού κλήρου, οι οποίοι είχαν σχεδόν μονοπωλήσει μέχρι τότε τα πυρά των ουμανιστών και των φιλελεύθερων στοχαστών. Το βήμα θα αφορούσε ουσιαστικά σε μια, τρόπον τινά, *αποπολιτικοποίηση του εθνικού παρελθόντος των Ελλήνων* θεωρούμενου συνολικά –ή, ακριβέστερα, σε μια *αποπολιτικοποίηση της έννοιας της ελληνικότητας, της ιδιότητας του «Έλληνα»*– σε σχέση με τις δύο προηγούμενες φάσεις της συγκρότησης

του εθνικού αφηγήματος: ελληνικές δεν θα θεωρούντο πλέον μονάχα οι αρχαίες πόλεις-κράτη, αλλά, εξίσου, και όλα τα μοναρχικά-δεσποτικά καθεστώτα που τις διαδέχτηκαν ιστορικά· το κριτήριο θα έπαυε δηλαδή να είναι καθαρά αξιολογικό. Έτσι, ανάμεσα στην κλασική αρχαιότητα και τα νεότερα χρόνια, θα παρεμβάλλονταν πλέον δύο ακόμη εποχές εθνικού μεγαλείου, εκείνες των αρχαίων Μακεδόνων και των Βυζαντινών, από τις οποίες μάλιστα ο νέος ελληνισμός όφειλε να αντλήσει τα απαραίτητα ιστορικά πρότυπα για να «ανακτήσει» έναν κυρίαρχο γεωπολιτικό ρόλο στην «καθ' ημάς Ανατολή»²⁵.

Κατά τούτο, η ανάδυση της εθνικής ιστοριογραφικής σχολής των Ζαμπέλιου και Παπαρρηγόπουλου σηματοδοτεί ουσιαστικά τη συνειδητοποίηση από την πλευρά (ενός τμήματος, τουλάχιστον) της ελληνικής λογισύνης δύο γεγονότων λίαν σημαντικών σε έναν ολοένα και περισσότερο ανταγωνιστικό μεταξύ των εθνών κόσμος: πρώτον, του ότι έπρεπε πλέον να αποδειχθεί ιστοριογραφικά ότι μέχρι τότε θεωρείτο (ιδεολογικά) ως αυταπόδεικτο, δηλαδή η «τριχιλιετής συνέχεια του ελληνισμού»· δεύτερον, ότι δεν ήταν πλέον προς το (γεωπολιτικό) συμφέρον του ελληνικού έθνους να επικαλείται απλώς ένα ιστορικό παρελθόν αντίστασης προς τους διάφορους κατακτητές του. Κοντολογίς, ότι έπρεπε, αφενός, να παραχθεί ένα επιστημονικό,

25. Για την ακρίβεια, το κριτήριο που θα κυριαρχούσε πλέον αναφορικά με την ένταξη μιας περιόδου στην τριχιλιετή ιστορία του ελληνικού έθνους δεν θα ήταν πολιτικό, αλλά καθαρά γεωπολιτικό, θα συναρτάτο δηλαδή προς τις εδαφικές διεκδικήσεις του ελληνικού κράτους. Αυτού του είδους την αποπολιτικοποίηση του παρελθόντος επιθυμούσε ο Παπαρρηγόπουλος, και την επιθυμούσε συνειδητά: «Είναι άρα γε ανάγκη να επαναλάβωμεν ενταύθα το και άλλοτε παρ' ημών ρηθέν, ότι γράφομεν ιστορίαν και όχι πρόγραμμα πολιτικών; [...] πραγματευόμεθα ζήτημα καθαρώς ιστορικόν, το οποίον θέλει έχει την αξίαν αυτού οιαδήποτε και αν αποβή επί τέλους η τύχη του ελληνισμού. Καυχώμεθα δικαίως επί τη αίγλη των πάλαι προπατόρων, και δεν πρέπει να ευλαβώμεθα τους προσεχέστερους γεννήτορας, οίτινες συνδέονται μεθ' ημών διά δεσμών πολύ οικειοτέρων και έπραξαν εν σταδίοις διαφόροις έργα ουδέν ήττον ευκλεή και αιεμνημόνευτα;». Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Γ', σ. δ'. Από την άλλη μεριά βέβαια, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει βάσιμα ότι η διεκδίκηση του βυζαντινού, αλλά και του αρχαίου μακεδονικού, παρελθόντος συνιστούσε πάνω από όλα διεκδίκηση του γεωγραφικού χώρου στον οποίο είχαν δράσει ιστορικά οι Βυζαντινοί και οι αρχαίοι Μακεδόνες, και λιγότερο ίσως των πληθυσμών που κατοικούσαν στον συγκεκριμένο χώρο κατά τον 19ο αιώνα. Και από αυτή ακριβώς την άποψη, στον βαθμό δηλαδή που στη θέση της πολιτικής θα βάζαμε τη γεωπολιτική, επρόκειτο όχι απλώς για πολιτικοποίηση, αλλά για υπερ-πολιτικοποίηση του ιστορικού παρελθόντος του έθνους.

δηλαδή ιστοριογραφικό, επιχείρημα που να μπορεί να πείσει όλους όσοι αμφέβαλαν για την καταγωγή των Νεοελλήνων και ήταν επιρρεπείς στο να υιοθετούν απόψεις σαν εκείνες του Φαλλμεράνερ και, αφετέρου, να καταδειχθεί ότι ο ελληνισμός είχε αποδείξει ιστορικά ότι μπορούσε να κάνει και άλλα πράγματα εκτός από το να αντιστέκεται σε όσους επιβουλεύονταν τα εδάφη του: ότι μπορούσε κυρίως να συγκροτεί «αυτοκρατορίες». Επρόκειτο ουσιαστικά για μια συνολική και ριζική αλλαγή στάσης από την πλευρά των Ελλήνων εθνικών ιστορικών, και αυτή η αλλαγή στάσης είχε δύο διαστάσεις, την πολιτικο-ιδεολογική και την καθαρά επιστημονική· ή αλλιώς υπόκειτο σε δύο συνθήκες, την αναγκασία και την ικανή:

Από πολιτικο-ιδεολογικής απόψεως, η γενιά του Ζαμπέλιου και του Παπαρρηγόπουλου έδειχνε σταδιακά να συνειδητοποιεί ότι η συνδρομή των πολιτισμένων λαών της Ευρώπης προς την Ελλάδα και τους Έλληνες, είτε με τον μαζικό ερχομό τους να συμμετάσχουν στον Πόλεμο της ελληνικής Ανεξαρτησίας είτε με την επέμβαση των κυβερνήσεών τους στο Ναβαρίνο είτε με οιονδήποτε άλλον τρόπο, ήταν κάτι που ανήκε οριστικά στο παρελθόν· σημείο αναφοράς για αυτή τη γενιά θα γινόταν ο Κριμαϊκός Πόλεμος, και όλα όσα τον συνόδευσαν σε διπλωματικό και στρατιωτικό επίπεδο, και κυρίως η βούληση των Μεγάλων Δυνάμεων να εξυπηρετήσουν τα δικά τους συμφέροντα, που μάλλον δεν συμβάδιζαν με τα ελληνικά. Ως εκ τούτου, δεν ήταν πλέον δυνατόν το Βασίλειο του Όθωνα να συνεχίσει να στηρίζεται σε μια επιλογή που αποδεικνυόταν μέρα με τη μέρα μια επιλογή παρωχημένη: την επιλογή της απευθείας σύνδεσης με τους αρχαίους Έλληνες, με παράλληλη απαξίωση του βυζαντινού παρελθόντος, προκειμένου η εικόνα που παρήγε το ελληνικό κράτος για τον εαυτό του να συνάδει με εκείνη που είχαν οι Ευρωπαίοι για αυτό –επιλογή που είχε κυριαρχήσει στο πλαίσιο του βαυαρικού νεοκλασικισμού και που είχαν ασπαστεί και ακολουθήσει συνειδητά λόγιοι, όπως ο Ρίζος Νερουλός, οι οποίοι κατά τα άλλα (και δη όσοι από αυτούς προέρχονταν από το φαναριώτικο περιβάλλον) δεν είχαν άλλους πολιτικούς ή ιδεολογικούς λόγους για να «απορρίπτουν» το Βυζάντιο²⁶. Άλλωστε, προς την ίδια κατεύθυνση

26. Κατά το τελικό στάδιο συγγραφής του ανά χείρας βιβλίου, είχα την ευκαιρία να μελετήσω τη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία της Μυρτώς Λάμπρου με τίτλο *Αντιλήψεις περί ιστορίας στις αντιπροσωπευτικότερες εφημερίδες των τριών «ξενικών» κομμάτων κατά την περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας* (Αθήνα, Ιούνιος 2011), που εκπονήθηκε υπό την επίβλεψή μου στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Πολιτική επιστήμη και ιστορία» του Παντείου Πανεπιστημίου.

λειτουργούσε και η υιοθέτηση από έναν αυξανόμενο αριθμό Ελλήνων λογίων και πολιτικών της άποψης ότι αν οι Έλληνες ήθελαν να «φωτίσουν», να εκπολιτίσουν, την Ανατολή, όπως διεκλήρυνταν πως έπρεπε να κάνουν φιλέλληνες λόγιοι σαν τον Μάουρερ και τον Φίνλεϋ, έπρεπε πρώτα να καταφέρουν να την «κυβερνήσουν»· της άποψης, εν ολίγοις, ότι η εκπολιτιστική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας προϋπέθετε, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, την αλυτρωτική εκδοχή της, την ικανοποίηση, δηλαδή, των ελληνικών αλυτρωτικών οραμάτων. Ανάγκη ήταν λοιπόν οι Έλληνες να αποδείξουν, χρησιμοποιώντας ιστορικά επιχειρήματα, ότι δεν ήταν ικανοί μονάχα να παράγουν υψηλό πολιτισμό, μεταλαμπαδεύσιμο σε άλλους λαούς, αλλά ότι ήταν εξίσου ικανοί και να τον επιβάλλουν...

Από καθαρά ιστοριογραφικής απόψεως τώρα, η εν λόγω αλλαγή στάσης επέτασσε, αν μη τι άλλο, την απομάκρυνση των ιστοριογραφικών αντιλήψεων από τον κανόνα της ηθικής-πολιτικής φιλοσοφίας (και των αξιολογικών κρίσεων) που είχε επιβάλει ο Διαφωτισμός, και πρωτίτως ο φιλελεύθερος, και την υπαγωγή τους στον κανόνα της γεωπολιτικής θεώρησης όλων των συναφών δεδομένων. Η ικανή, λοιπόν, συνθήκη ήταν η υιοθέτηση του επιστημονικού υποδείγματος του (γερμανικού) ιστορισμού, το οποίο δεν ήταν διόλου ασύμβατο, το αντίθετο μάλιστα, με την ανάγκη εξοβελισμού της ηθικής και πολιτικής προσέγγισης των πραγμάτων, αλλά το οποίο χρειάστηκε τελικά να υποστεί τις απαραίτητες προσαρμογές στα καθ' ημάς. Οι προσαρμογές αυτές αφορούσαν αφενός στη διατήρηση ενός στοιχειώδους δικαιώματος εκφοράς ιστορικών κρίσεων επί του παρελθόντος –δικαιώματος το οποίο, εν ολίγοις, επέτρεπε στους ιστορικούς να προβάλλουν στο παρελθόν τη λογική του εθνικού παρόντος– και, αφετέρου, σε μια ορισμένη διαστολή της έννοιας της «εθνικής αποστολής» ώστε να μπορεί αυτή, χρησιμοποιούμενη πλέον στον πληθυντικό

Όπως τεκμαίρεται από τα πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία που παρουσιάζει η συγγραφέας, κανένας από τους λόγιους εκδότες των σημαντικότερων εφημερίδων της περιόδου 1832-1844 δεν «απορρίπτει» συνολικά το βυζαντινό παρελθόν. Ανάλογα με τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό, απορρίπτουν συγκεκριμένες διαστάσεις του Βυζαντίου· για παράδειγμα, οι «αγγλόφιλοι» λόγιοι απορρίπτουν τον θρησκευτικό φανατισμό των Βυζαντινών, ενώ οι «ρωσόφιλοι» θεωρούν ότι η βυζαντινή «διαφθορά» οφειλόταν σε ό,τι το «ρωμαϊκό» είχε επιβιώσει στην ανατολική Αυτοκρατορία. Και για τους μεν, όμως, και για τους δε, όπως άλλωστε και για τους «γαλλόφιλους» ομολόγους τους, ο «θρόνος του Βυζαντίου» έπρεπε να επιστρέψει στους νόμιμους κατόχους του –έστω και αν κάτι τέτοιο δεν συνεπαγόταν και υιοθέτηση ενός «αυτοκρατορικού» τρόπου διακυβέρνησης–, και αυτοί, βεβαίως, δεν ήταν άλλοι από τους Νεοέλληνες.

(«εθνικές αποστολές»), να αναφέρεται όχι στο έθνος συνολικά, αλλά σε κάθε επιμέρους φάση της ιστορικής διαδρομής του. Είναι λοιπόν προφανές ότι η τομή που επήλθε με την ανάδυση της εθνικής ιστορικής σχολής δεν μπορεί να γίνει κατανοητή σε όλες της τις διαστάσεις αν παραγνωρίσουμε τη σημασία κάποιων από αυτούς τους παράγοντες.

Σε κάθε περίπτωση, τούτη η αλλαγή στάσης συμβάδιζε με μια μείζονα αλλαγή στο κεντρικό ερμηνευτικό σχήμα περί ελληνικής ιστορίας. Τα σχήματα των διαδοχικών κατακτήσεων και της ανυποταγής των Ελλήνων θα διαδεχόταν πλέον το σχήμα του εξελληνισμού, μια αντίληψη δηλαδή περί πολιτισμικής, αν μη τι άλλο, «ανωτερότητας» του ελληνικού έθνους, που θα εθεωρείτο ότι τού είχε επιτρέψει να «αφομοιώνει» τους γείτονες ή/και τους κατακτητές του. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, οι Έλληνες είχαν καταφέρει να «εξελληνίσουν», στον ένα ή τον άλλο βαθμό, τόσο τους αρχαίους Μακεδόνες (που είχαν ήδη ελληνικές ρίζες) όσο και τους Ρωμαίους, μετά τη μεταφορά της έδρας της αυτοκρατορίας τους στην Κωνσταντινούπολη και τον συνακόλουθο εκχριστιανισμό τους, για να μην μιλήσουμε για τους σλαβόφωνους και τους αλβανόφωνους πληθυσμούς που είχαν έκτοτε κατοικήσει στον «ελληνικό» χώρο.

Παρ' όλα αυτά, και πάλι, κάτι έμενε έξω από το ζαμπελιοπαπαρρηγοπούλειο σχήμα περί Βυζαντίου, και αυτό ήταν η αξία και η αυτοτέλεια του βυζαντινού πολιτισμού καθώς και η συμβολή του στην ιστορική εξέλιξη της ανθρωπότητας, σε σχέση ειδικά προς τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Το κρίσιμο βήμα προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης της αυτοτελούς αξίας του βυζαντινού πολιτισμού θα άρχιζε λοιπόν να γίνεται στη δεκαετία του 1880²⁷. Μέχρι τότε, κάτι εμπόδιζε τους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς να αποτιμήσουν με απολύτως θετικό τρόπο τη συμβολή των Βυζαντινών στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Και τούτο, κατά τη γνώμη μου, είχε να κάνει με το γεγονός ότι αισθάνονταν ακόμη υποχρεωμένοι να αντιπαραβάλλουν διαρκώς τον βυζαντινό προς τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και να μιλούν για την ελληνική εθνική ιστορία συνολικά, στη λογική δηλαδή της επίρρωσης του παπαρρηγοπούλειου σχήματος.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ένας ιστορικός ο οποίος θα πρωταγωνιστούσε αργότερα στην αναβάθμιση των βυζαντινών σπουδών στην Ελλάδα,

27. Βλ. R. D. Argyropoulos, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Αθήνα: INE/EIE, 2001, σ. 33 κ. εξ.

ο Σπυρίδων Λάμπρος (1851-1919)²⁸, έγραφε το 1878 ότι μονάχα εφόσον εξετάσουμε τον βυζαντινό κόσμο εν αναφορά προς ό,τι συνέβαινε στον υπόλοιπο μεσαιωνικό κόσμο, χριστιανικό και μη, θα κατορθώσουμε να αποδώσουμε πλήρη δικαιοσύνη προς τους Βυζαντινούς και να κατανοήσουμε, τρόπον τινά, τα πλείστα κακώς κείμενα της βυζαντινής ιστορίας:

Το βυζαντινόν κράτος είχε βεβαίως πλείστας κακίας· εν μέσω κείμενον των δύο κόσμων, του ανατολικού και του δυτικού, μετέχει περί πολλά της ασιατικής βαρβαρότητος και της εκείνου εν τοις τότε χρόνοις αμαθείας· είνε μεστόν βαρβάρου αγροικίας εν τη πολιτεία, πλαδαράς δε σοφιστείας και ψυχρότητος εν τοις γράμμασιν, εν ταις τέχναις, εν τω βίω. Αλλά δεν πρέπει να ώμεν άδικοι, μάλλον δε να εξετάσωμεν το κράτος τούτο εν παραλληλισμώ προς τον τότε σύγχρονον κόσμον. Όταν δ' εξετάσαντες εύρωμεν τον μεν μωαμεθανικόν και σλαβικόν πολιτισμόν πολλώ βαρβαρώτερον, τα δε κράτη της Δύσεως πολλώ αγροικότερα, δεν θα μείνωμεν αδιάφοροι προς τους Βυζαντινούς, αλλά θ' αγασθώμεν και των λαών την αγαθωσύνην και των αρχόντων την αυστηρότητα και των βασιλέων την λαμπρότητα [...] θ' ανεύρωμεν δε πού και άνδρας περιφανείς και χρόνους ευτυχείς, θα μάθωμεν δε τούτο μάλιστα, να ώμεν δίκαιοι, το μέγιστον τούτο χρέος των ιστορούντων. Έπειτα δα δεν είνε όλως αναξία λόγου, λέγω δε καθ' όλου διά τους περί τανθρώπινα διατρίβοντας, η ιστορία λαού [...] όστις είχε την δύναμιν διά μυρίων περιπετειών να διασώση την ιδίαν ύπαρξιν και αναστή και πάλιν προς τιμήν εαυτού και σωτηριάν, τις οίδε, της Ευρώπης και πάλιν²⁹.

Αυτό ακριβώς θεωρούσε ο Λάμπρος ότι είχε καταφέρει ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος· εν πολλοίς, μάλιστα, χάρη στον Τσινκάιζεν. Και θεωρούσε ότι το είχε καταφέρει συνειδητοποιώντας πως «φιλοσοφική ανάγκη ήτο η εξέτασις της όλης ιστορίας του ελληνικού έθνους»· ότι δηλαδή εκείνο που προείχε δεν ήταν η απόδοση ιστορικής δικαιοσύνης, αλλά η επικύρωση του τρισήμου σχήματος κατά τρόπο που να αναδεικνύει «το πνεύμα το διήκον διά πάσης της ελληνικής ιστορίας» (ή αλλιώς την «καθοδηγητική αρχή» που διείπε την τελευταία, για να θυμηθούμε την ορολογία του Γερμανού ιστορικού):

28. Για τη ζωή και το έργο του Λάμπρου, βλ. E. Gazi, *Scientific National History. The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920)*, Φραγκφούρτη: Peter Lang, 2000, σ. 75 κ. εξ.· Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, σ. 187 κ. εξ.

29. Σπ. Λάμπρος, «Εισιτήριο εις το μάθημα της ελληνικής ιστορίας» (1878), στη συλλογή του, *Λόγοι και άρθρα, 1878-1902*, Αθήνα: Σακελλαρίου, 1902, σ. 145-173, σ. 166-167.

Αλλά τούτο δεν ήτο το παν· υψίστη δε και φιλοσοφική ανάγκη ήτο η εξέταση της όλης ιστορίας του ελληνικού έθνους από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, δι' ης έμελλε να δειχθή η διά των αιώνων διάσωσις του ελληνισμού και το πνεύμα το διήκον διά πάσης της ελληνικής ιστορίας. Τούτο δ' επιχείρησε τω 1832, αφορμώμενος από της επελθούσης αναγεννήσεως του ελληνικού έθνους, ο Γερμανός Ιωάννης Γουλιέλμος Zinkeisen [...] Το δ' έργον ανέλαβε και συνεπλήρωσεν ο εμός τε και πάντων ημών καθηγητής Κωνσταντίνος ο Παπαρρηγόπουλος³⁰.

Γεγονός παραμένει ωστόσο ότι ο τόνος στο κείμενο του Λάμπρου ήταν, παρέμενε, απολογητικός· και η στάση του σε μεγάλο βαθμό αμυντική έναντι των φαντασμάτων του Μοντεσκιέ, του Βολταίρου, του Γκίμπον και του Κοραή, που συνέχιζαν να πλανώνται πάνω από την ελληνική εθνική ιστοριογραφία. Οκτώ χρόνια αργότερα, το ίδιο θα συνέβαινε και στον περίφημο Πρόλογο του Παπαρρηγόπουλου στη δεύτερη έκδοση της πεντάτομης *Ιστορίας* του. Όπως και στο κείμενο του Λάμπρου, έτσι και εδώ, μέσα από πολλά ναι μεν αλλά, και στη βάση μιας σειράς λυτρωτικών συγκρίσεων με τον υπόλοιπο μεσαιωνικό κόσμο, οι Βυζαντινοί θα εμφανίζονταν πάνω από όλα ως οι προστάτες-συντηρητές, όχι ως οι παραγωγοί ενός αξιόλογου πολιτισμού –και κυρίως της γλώσσας και της θρησκείας, που ήταν τα δημιουργήματα του αρχαίου και του «ανατολικού» ελληνισμού, αντίστοιχα–, ενώ το βάρος της επιχειρηματολογίας θα έπεφτε στην ανάδειξη των «ιστορικών εντολών» που εκπλήρωσε (χάρη, θυμίζω, στη «συμμαχία» του έθνους με τον χριστιανισμό) ο λεγόμενος «μεσαιωνικός ελληνισμός»:

Η χριστιανική εκκλησία, η δημιουργηθείσα εν Ασία υπό του ανατολικού ελληνισμού, έδει να ασφαλισθή από πολλών κινδύνων, εσωτερικών και εξωτερικών, [...] και αύτη είναι η πρώτη και μεγίστη ιστορική εντολή ην εξεπλήρωσεν ο μεσαιωνικός ελληνισμός. [...] αι κάλλισται σελίδες της κατά τον μέσον και τον νέον αιώνα ιστορίας της ανθρωπότητας οφείλονται εις το θρησκευτικόν και το ηθικόν δόγμα του οποίου κήρυξ, νομοθέτης και λειτουργός υπήρξεν ο ανατολικός ελληνισμός [...] Αλλ' η ιστορία των προμάχων του χριστιανισμού έχει πολλές σκιάς. [...] Δεν λέγω ότι πρέπει να αποκρύπτωμεν τας αδυναμίας των ηγεμόνων και των λαών. Αλλά πόσα είναι άρά γε τα κράτη τα αναδείξαντα άνδρας και άθλους οίους και όσους ο μεσαιωνικός ελληνισμός, ή πόσοι οι λαοί οι ευεργετικώτερον τούτου επιδράσαντες εις την τύχην της ανθρωπότητας. [...] Το κράτος του μεσαιωνικού ελληνισμού, αφού έσωσε το χριστιανικόν δόγμα,

30. Στο ίδιο, σ. 172.

μετέδωκεν αυτό εις άπαντα τα έθνη της βορειανατολικής Ευρώπης· και αύτη υπήρξεν η δευτέρα μεγάλη εντολή ην εξεπλήρωσεν εν τη ιστορία της ανθρωπότητας. [...] Αλλά και έτερον μέγα έργον απειραράθη να πράξη ο μεσαιωνικός ελληνισμός. Η συνήθως λεγόμενη οικονομαχία δεν περιωριζέτο εις μόνην την των εικόνων καθαίρεσιν, αλλ' ήτο θρησκευτική άμα και κοινωνική και κυβερνητική ανάπλαισις [...] Αι θρησκευτικά και κοινωνικά αύται αναμορφώσεις δεν ηδυνήθησαν [όμως] ν' ανθέξωσι παρ' ημίν επί μακρόν εις τα ανυπέρβλητα κωλύματα άτινα αντέταξαν εις αυτάς η αμάθεια του πλήθους και τα συμφέροντα του κλήρου και των μοναχών. [...]

Ο μεσαιωνικός ελληνισμός δεν ανέστησε βεβαίως τον αρχαίον νεκραναστάσεις εν τη Ιστορία δεν συμβαίνουνσιν [...] αλλ' όσω νέος, όσω αλλότριος των χρόνων του Θεμιστοκλέους [...] και αν ήτο ο κόσμος εν ω επολιτεύετο, [...] ο μεσαιωνικός ελληνισμός, όπως και ο χριστιανικός και ο μακεδονικός δεν ελησμόνει ποτέ και ποτέ δεν έπαυσε τιμών τον αρχηγέτην. [...]

Η φιλολογική γλώσσα και η λογοτεχνία, έχουσαι να λειτουργήσωσιν εντός κοινωνικών και πολιτικών όρων εντελώς αλλοτρίων του βίου εν τω οποίω είχαν διαπλασθή και ακμάσει, ηλλοιώθησαν φυσικώ τω λόγω. Όσο όμως και αν ηλλοιώθησαν, παρήγαγον έργα τα οποία μέχρι της σήμερα αναγινώσκονται επωφελώς και πολλάκις ευχαρίστως. Αι ιστορίαι του Προκοπίου, εάν πόρρω απέχωσι των αριστουργημάτων της πέμπτης προ Χριστού εκατονταετηρίδος, δικαιούνται να παραβληθώσι προς τα έργα του Πολυβίου και του Αρριανού. [...] Αλλ' ερωτώ ενταύθα· εάν καλώμεθα σήμερα Έλληνες, εάν ομιλώμεν την ελληνικήν γλώσσαν, [...] εις τίνας άλλους οφείλομεν τα ευεργετήματα ταύτα ή εις τους προγόνους των μεσαιωνικών χρόνων³¹;

31. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Γ', σ. δ'-ε', ζ', ιστ', ιη' και κγ'. Αν μάλιστα ο Παπαρρηγόπουλος, σε αυτή τη φάση της (πλέον προχωρημένης) ωριμότητάς του, είχε λόγους να θέλει να είναι απόλυτα ακριβοδίκαιος, θα όφειλε να παραδεχθεί ότι, ακόμη και τότε, υπήρχαν ορισμένοι «ξένοι» ιστορικοί οι οποίοι διέκειντο απέναντι στη βυζαντινή αυτοκρατορία πιο θετικά από ό,τι οι Έλληνες ομότεχνοί τους· βλ. για παράδειγμα τι αποφαινόταν σχετικά με την εικόνα του Βυζαντίου στη Δύση ο **H. F. Tozer**, «Editor's preface», σ. vii, ο επιμελητής δηλαδή της αναθεωρημένης έκδοσης των έργων του Φίνλεϋ για την Ελλάδα: «Σήμερα, ωστόσο, ετούτη η απαξιωτική αντίληψη για τη βυζαντινή ιστορία [ενν. εκείνη που είχε επιβάλει ο Γκίμπον] έχει εγκαταλειφθεί, και η σημασία αυτής της ιστορίας είναι γενικώς παραδεκτή. Πράγματι, αν λάβουμε υπόψη μας ότι αυτό το κράτος αποτελούσε επί μία χιλιετία την αμυντική γραμμή της Ευρώπης έναντι των Ασιατών εισβολέων, ότι απώθησε τους Άραβες και τους Σελτζούκους και αναχαίτισε επί έναν αιώνα την προέλαση των Οθωμανών [...] ότι κατά τη διάρκεια

Η πλήρης «αποκατάσταση» του βυζαντινού πολιτισμού στα χρόνια που θα ακολουθούσαν θα περνούσε μέσα από τρεις δρόμους, οι οποίοι ωστόσο κάπου θα τέμνονταν: ο ένας θα ήταν το κήρυγμα του δημοτικισμού, με την προσπάθειά του να αναζητήσει τις ρίζες του νεοελληνικού πολιτισμού στο ύστερο Βυζάντιο, εντοπίζοντας μάλιστα τις καταβολές της αντιπαράθεσης ανάμεσα στη «λόγια» και τη «λαϊκή» ελληνική παράδοση στους τελευταίους αιώνες του βυζαντινού βίου³². ο δεύτερος δρόμος θα περνούσε μέσα από το έργο του πρώτου κατόχου έδρας βυζαντινών σπουδών στην Ευρώπη, του Γερμανού φιλόλογου και ιστορικού Καρλ Κρουμπάχερ³³, αλλά και των Ελλήνων μαθητών του, οι οποίοι ήσαν, και αυτοί, δημοτικιστές και οι οποίοι προσπάθησαν να μελετήσουν, για πρώτη φορά, τον βυζαντινό

αυτής της περιόδου εκπροσωπούσε τον πολιτισμό εν μέσω της βαρβαρότητας [...] ότι από τους ιεραπόστολους του εκχριστιανίστηκαν τόσο οι Ρώσοι όσο και οι Σλάβοι του Νότου και επινοήθηκε το κυριλλικό αλφάβητο· ότι η ύπαρξη ενός μεγάλου μέρους της κλασικής μας γραμματείας οφείλεται στη φροντίδα του για τη συντήρηση και την αναπαραγωγή χειρογράφων· και, τέλος, ότι ήταν ο τόπος όπου γεννήθηκε η ιταλική ζωγραφική [ενν. μέσω των βυζαντινών καλλιτεχνών που κατέφυγαν στη Δύση], ενώ και η αρχιτεκτονική του άσκησε πιο μεγάλη επίδραση από ό,τι οποιασδήποτε άλλη τεχνοτροπία, εξαπλώνόμενη κατά τούτο από την Ισπανία έως την Ινδία: τότε δεν είναι δυνατό να υποτιμάται η επιρροή του επί της παγκόσμιας ιστορίας».

32. Βλ. ενδεικτικά τα όσα γράφει για αυτή την αντιπαράθεση ο Ι. Δραγούμης, *Ελληνικός πολιτισμός* (1914), Αθήνα: Νέα Θέσις, 1991, σ. 46-47, 50 και 52 –αναπαράγοντας κατά τα άλλα, πέρα ως πέρα, το παπαρρηγοπούλειο σχήμα περί ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού: «Δύο παράδοσες μάς κληροδότησε ο βυζαντινός πολιτισμός, μία τη σχολαστική λογικότητα και μία τη λαϊκή δημοτική. Αυτή η δεύτερη παράδοση είναι ο εσωτερικότερος και γνησιότερος κρίκος, που μάς συνεδέει με τους παλαιότερους ελληνικούς πολιτισμούς όλους. [...] Το μόνο που κατάφερε η λογικότητα παράδοση ήταν, που περιόρισε τη δημιουργική δύναμη του Έλληνα για δυο χιλιάδες χρόνια και τον εμπόδισε να φανερώσει ελεύθερα την πρωτοτυπία του στο πνεύμα και στη λογοτεχνία των δυο πολιτισμών, που υπόφεραν καταποδιστά την επιρροή της, του ελληνιστικού δηλαδή και του βυζαντινού. [...] Και, όπως ο φιλελληνισμός και η αρχαιομανία των Ευρωπαίων και η όμοια αρχαιομανία των γραμματισμένων Ρωμιών έπλαθαν την αντίληψη της μικρής Ελλάδας, στενεύοντας τα σύνορα της φυλής και ταιριάζοντάς τα με τα σύνορα της αρχαίας, ενώ ο λαός είχε ζωντανή μέσα του [...] τη βυζαντινή παράδοση της αυτοκρατορίας, έτσι και στα άλλα, ενώ ο λαός κρατούσε τη δημοτική παράδοση, [...] οι φιλέλληνες και οι γραμματισμένοι Έλληνες επρόβαιναν με το μυαλό τους κατά κάποιαν αφαίρεση. Η νέα Ελλάδα ήταν κατευθείαν συνέχεια της αρχαίας: τα ενδιάμεσα δυο χιλιάδες χρόνια με τους δυο ελληνικούς πολιτισμούς τους ήταν σβησμένα· αλεξάνδρινά κράτη και προ πάντων βυζαντινά κράτος δεν είχαν υπάρξει».

33. Karl Krumbacher (1856-1909).

πολιτισμό όχι πλέον σε σχέση προς τον αρχαιοελληνικό, αλλά σε σχέση προς τον νεοελληνικό³⁴. ο τρίτος δρόμος θα αφορούσε στην πλήρη κατίσχυση του παπαρρηγοπούλειου σχήματος, ως προαπαιτούμενου για μια περισσότερο επιστημονική (ή έστω επιστημονικοφανή) και αυτοτελή μελέτη κάθε περιόδου της «ιστορίας του ελληνισμού», χωρίς δηλαδή παράλληλη προσπάθεια επικύρωσης του γενικού σχήματος (αφού κάτι τέτοιο, απλούστατα, δεν ήταν στο εξής τόσο απαραίτητο όσο στα χρόνια του Παπαρρηγόπουλου).

Μέσα από αυτή τη διαδικασία, θα εξέλιπαν πλέον οι αναφορές στον ρόλο της θείας πρόνοιας στην ιστορία του ελληνικού έθνους, στο ότι οι Έλληνες είναι «ο εκλεκτός λαός του Κυρίου», εξού και εκπλήρωσαν τόσο πολλές και διαφορετικές «ιστορικές εντολές» –αναφορές που, όπως είδαμε, ήταν απολύτως απαραίτητες κατά τη διαμόρφωση και διατύπωση του ζαμπελιο-παπαρρηγοπούλειου σχήματος. Εκείνο που θα άρχιζε πλέον να προβάλλεται θα ήταν η ανάγκη για μια καθαρά «επιστημονική» τεκμηρίωση του τρισήμου σχήματος, στο πλαίσιο ξεχωριστών εργασιών για κάθε μια από τις περιόδους που περιλαμβάνονταν σε αυτό. Ούτε, όμως, το ίδιο το σχήμα ούτε η κεντρική ερμηνευτική του αρχή, η έμφαση δηλαδή στην έννοια του «εξελληνισμού», θα αμφισβητούνταν ποτέ από τους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς, όπως έχει δείξει σειρά μελετών για τους τελευταίους, με πιο πρόσφατη τη σημαντική διατριβή του Βαγγέλη Καραμανωλάκη για τους ιστορικούς του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Σε ό,τι έχει δε να κάνει ειδικά με το Βυζάντιο, η αναφορά σε αυτό θα ενείχε όλο και λιγότερο τα χαρακτηριστικά μιας απολογίας. Ωστόσο, και πάλι, οποτεδήποτε θα εθεωρείτο απαραίτητη η εκ παραλλήλου με την κλασική Ελλάδα μελέτη του, τα φαντάσματα του Διαφωτισμού θα επέστρεφαν, τα ναι μεν αλλά θα επανενεργοποιούνταν, οι συγκρίσεις θα ήταν και πάλι εις βάρος του Βυζαντίου, και η προσφυγή στο γενικό σχήμα καθώς και στις συγκρίσεις με τη Δύση θα κρίνονταν σε τελική ανάλυση αναγκαίες για να αρθεί το όποιο αδιέξοδο. Αυτό θα συνέβαινε ακόμα και σε έργα ιστορικών, όπως ο Κωνσταντίνος Άμαντος (1874-1960)³⁵, οι οποίοι, ως μαθητές του Κρουμπάχερ, είχαν σε κάθε περίπτωση κάνει πάρα πολλά βήματα προς την κατεύθυνση μιας επαναξιολόγησης του βυζαντινού παρελθόντος:

34. Βλ. σχετικά Τ. Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα βυζαντινής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Μνήμων*, τ. 15 (1993), σ. 257-276· Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, 223-224 και σ. 320 κ. εξ.

35. Για το έργο του Κ. Άμαντου, βλ. στο ίδιο, σ. 327-336.

Η Βυζαντινή Ιστορία είναι κατά το πλείστον έργο του αυτού λαού, του δημιουργήσαντος τον μοναδικόν αρχαίον ελληνικόν πολιτισμόν. Βεβαίως ο μεσαιωνικός Ελληνισμός δεν δύναται να συγκριθῇ ως προς την πνευματικὴν δημιουργίαν προς τον αρχαίον Ελληνισμόν, τον αναπτύξαντα κατά μοναδικόν τρόπον την ποίησιν, την φιλοσοφίαν, το δράμα, τον πεζόν λόγον, την καλλιτεχνίαν, την αντίληψιν περί νόμου, υπηρέτησεν όμως και το Βυζάντιον τον πολιτισμόν και την ανθρωπότητα, και δι' αυτού είναι άξιον σεβασμού. [...] Κανέν από τα Κράτη του μεσαιώνος, ούτε φραγκικόν, ούτε αραβικόν υπηρέτησε τον κόσμον και τον πολιτισμόν τόσον πολύ, όσον το Βυζάντιον. Οι άλλοι κατέστρεφαν, το Βυζάντιον εδημιούργει. Και δεν ήτο δυνατόν να γίνη άλλως. Το Βυζάντιον ήτο συνέχεια του Ρωμαϊκού Κράτους. [...] Μετά τον έβδομον {μάλιστα} αιώνα [...] το Βυζάντιον κατοικείται κατά μεγίστην πλειονότητα από Έλληνas ή εξελληνισμένους Μικρασιάτας [...]

ο Ελληνισμός του Βυζαντίου δεν έχει και δεν ηδύνατο να έχη την αρχαίαν ελληνικήν πρωτότυπον δημιουργικότητα. Ο Ελληνισμός αυτός που ανεμίχθη πολύ με Ασιάτας έγινε πολύ θρησκευτικός και η θρησκευτικότης, καθώς και η πολιτική συγκεντρωτικότης, επέβαλε πολλούς περιορισμούς εις την ελευθέραν κίνησιν του πνεύματος. [...] Αναγνωρίζομεν λοιπόν ότι το Βυζάντιον δεν δύναται να δημιουργήσῃ ελευθέρως, όπως ο αρχαίος Ελληνισμός, αλλ' αυτό δεν πρέπει να μάς εμποδίσῃ να εκτιμήσωμεν την λοιπήν του εργασίαν. Η χριστιανική ευσέβεια των Ελλήνων του Βυζαντίου δεν ημπόδισεν αυτούς να θαυμάζουν τον πνευματικόν θησαυρόν της ελληνικής αρχαιότητος, να αντιγράφουν τα χειρόγραφα, να μελετούν και σχολιάζουν αυτά εις τας βιβλιοθήκας των. [...] Οι ιστορικοί του Βυζαντίου προσπαθούν να μιμηθούν τους αρχαίους ιστορικούς και [...] δεν είναι μόνον εξωτερική η μίμησις, μόνον γλωσσική. [...] Οι ιστορικοί του Βυζαντίου δεν είναι Θουκυδίδαι ούτε Πολύβιοι, αλλά πάντως ανώτεροι όλων των λοιπών μεσαιωνικών και εν γένει άξιοι προσοχής.

Του Ελληνισμού της Ανατολής έργο είναι η απέραντος χριστιανική φιλολογία [...] Βεβαίως οι Χριστιανοί οι γράψαντες ελληνιστί δεν ήσαν όλοι ακραιφνείς Έλληνες, υπέστησαν όμως επίδρασιν του ελληνικού παρελθόντος ή του ελληνικού περιβάλλοντος και δ' αυτό κατορθώνουν να δημιουργήσουν ιδίαν φιλολογίαν τόσον μεγάλης αξίας [...] Κανείς άλλος λαός δεν έπραξε τι ανάλογον, διότι δεν είχε να στηριχθή όπως ο Ελληνισμός ή ο εξελληνισθείς κόσμος εις τα αρχαία ελληνικά γράμματα. [...] Εν τούτοις ο πνευματικός κόσμος του Βυζαντίου δεν έχει την γνησιότητα του αρχαίου Ελληνικού, διότι υπέστη και την ανατολικήν επίδρασιν και προ Χριστού ακόμη, αλλά προ πάντων μετά Χριστόν. [...] Θα ήτο μέγα σφάλμα να θέλωμεν να παρουσιάσωμεν τους Βυζαντινούς Έλληνas

ομοίους με τους αρχαίους. Ο Βυζαντινός ασχολείται όλην την ημέραν με την θρησκείαν και το Υπερέραν³⁶.

Όσα βήματα και αν είχαν όμως γίνει από τον Άμαντο και τους άλλους Έλληνες εθνικούς ιστορικούς προς την κατεύθυνση της πλήρους «αποκατάστασης» του Βυζαντίου στην ελληνική εθνική συνείδηση, το τελικό κριτήριό τους θα παρέμενε πάντοτε γεωπολιτικό. Ακόμα και όταν θα αισθάνονταν σε θέση να βρουν, επιτέλους, έναν τομέα στον οποίο να είχε διαπρέψει το Βυζάντιο περισσότερο από την αρχαία Ελλάδα, αυτό θα ήταν η απόκρουση των απολίτιστων «Ασιατών», ή τέλος πάντων όλων όσοι δεν είχαν καταφέρει, όπως οι Σλάβοι και οι Αρμένιοι, να κατανοήσουν και να αποδεχτούν την ευεργετική «επίδρασιν του ελληνικού παρελθόντος ή του ελληνικού περιβάλλοντος», εξελληνιζόμενοι, εκπολιτιζόμενοι, ή έστω εκχριστιανιζόμενοι, χάρη στη δράση των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, λογίων και κληρικών:

Εις την οργάνωσιν του Κράτους το Βυζάντιον ακολουθεί βεβαίως την Ρωμαϊκήν παράδοσιν, αλλά νομίζομεν ότι υπερτιμάται συνήθως ο παράγων αυτός. [...] το Βυζάντιον και διέσωσε και ετροποποίησε το ρωμαϊκόν δίκαιον [...] Η τροποποίησις αυτή είναι πρωτότυπον έργον του Βυζαντίου και εκ των καλών του υπηρεσιών εις την ανθρωπότητα. Αλλά και εις το ζήτημα της τέχνης υπήρξεν απολύτως πρωτότυπον και δημιουργικόν και έδειξε μάλιστα όλην την ελληνικήν δεξιότητα προσαρμογής και προσλήψεως χρήσιμων στοιχείων [...] Αλλ' αι μεγαλύτεραι υπηρεσίαι του Βυζαντίου είναι αι στρατιωτικάί, είναι η επί χίλια έτη απόκρουσις των επιδρομέων της Ασίας [...] το Βυζάντιον όχι δις, όπως η αρχαία Ελλάς, αλλά πολλάκις απέκρουσεν [...] ασιατικούς λαούς. [...] Σήμερον δεν επιτρέπεται να έχωμεν περί του Βυζαντίου τας γνώμας που είχαν περί αυτού ο Montesquieu και ο Voltaire. Εγνωρίσαμεν και γνωρίζομεν βαθμηδόν καλύτερον τας υπηρεσίας του Βυζαντίου εις την ανθρωπότητα και εκτιμώμεν αυτό επομένως καλύτερον. Και μόνον η μετάδοσις του Χριστιανισμού και μαζί μ' αυτόν και των γραμμάτων εις τους Αρμένιους, Σλάβους και άλλους λαούς θα ήρκει να εμπνεύση τον σεβασμόν. [...] Την Βυζαντινήν τέχνην και την επίδρασίν της την εγνωρίσαμεν καλύτερον κατά την τελευταία πεντηκονταετίαν [...] εγνωρίσαμεν και την ηρωϊκήν ακριτικήν ποίησιν του Βυζαντίου και παρατηρήσαμεν μετ' εκπλήξεως ότι ζη αυτή ακόμη μέχρι σήμερον εις το στόμα του ελληνικού λαού. [...] Βαθμηδόν λοιπόν γνωρίζομεν καλύτερα το

36. Κ. Ι. Άμαντος, «Το Βυζάντιον και αι βυζαντιναί σπουδαί», στη συλλογή του, *Μικρά μελετήματα. Άρθρα και λόγοι*, Αθήνα: χ.ε., 1940, σ. 127-146, σ. 128-131.

Βυζάντιον και δυνάμεθα να κρίνωμεν ασφαλέστερον χωρίς να υποτιμώμεν τα προτερήματα ή να υπερτιμώμεν τα ελαττώματά του³⁷.

Το συμπέρασμα από αυτή την, τρόπον τινά, *αμφίσημη* στάση έναντι του Βυζαντίου είναι, νομίζω, το εξής: οι Έλληνες εθνικοί ιστορικοί δεν λειτούργησαν ποτέ ως βυζαντινολάτρες, δεν βάλλθηκαν ποτέ να αποθεώσουν το Βυζάντιο, όπως κατηγορήθηκαν τόσο στην εποχή τους όσο και αργότερα. Αν κάτι επιχείρησαν να αποθεώσουν, ήταν ακριβώς αυτή η έννοια της «ενότητας» της εθνικής ιστορίας, του ιστορικού παρελθόντος του έθνους συνολικά. Αυτό, στην πράξη, συνεπαγόταν αφενός τον υπερτονισμό, σε καθαρά ιδεολογικό επίπεδο, των επιμέρους στοιχείων κάθε ιστορικής περιόδου τα οποία θεωρούσαν ότι τόνωναν τον εθνικό εγωισμό και, αφετέρου, τη σχετικοποίηση –σε μεθοδολογικό αυτή τη φορά επίπεδο, και συγκεκριμένα στη βάση μιας ιστοριστικής λογικής, σύμφωνα με την οποία κάθε ιστορικό φαινόμενο είναι προϊόν της εποχής του (αλλά και ποιος σύγχρονος ιστορικός να διαφωνήσει επ' αυτού;)– όσων στοιχείων συνιστούσαν πλήγμα για αυτόν τον εγωισμό. Έτσι, από κάθε ιστορική εποχή, διαφορετικά θα ήταν τα στοιχεία που θα προσέλκυαν την προσοχή τους: από τα αριστουργήματα της τέχνης των αρχαιοελληνικών πόλεων-κρατών μέχρι τη στρατιωτική ευφυΐα των Μακεδόνων βασιλέων· από την εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας στα ελληνιστικά βασίλεια μέχρι την έκδοση των *Νεαρών*, της πρώτης βυζαντινής νομοθεσίας στα ελληνικά, από τον Ιουστινιανό· από τις ικανότητες των Βυζαντινών αυτοκρατόρων στη διοίκηση μιας πελώριας αυτοκρατορίας μέχρι την αντίδραση του βυζαντινού κλήρου στην προσπάθεια της λατινικής Δύσης να επιβάλει την ένωση των δύο Εκκλησιών· από τον ηρωικό θάνατο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου μέχρι την ικανότητα των Φαναριωτών να αναρριχώνται στον διοικητικό μηχανισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ή την ικανότητα των κλεφταρματολών να πολεμούν ενάντια σε αυτόν τον μηχανισμό, η ελληνική ιστορία θα προσέφερε στα μάτια των εθνικών ιστορικών άπειρα ιστορικά παραδείγματα –οσοδήποτε διαφορετικά, αν όχι παράταιρα, και εάν φάνταζαν αυτά– της ικανότητας των Ελλήνων να προσαρμόζουν το «εθνικό πνεύμα» στις μεταβολές των περιστάσεων, αλλά και να προσαρμόζουν τις περιστάσεις στο «εθνικό πνεύμα», προς όφελος μάλιστα της ζωτικότητας του τελευταίου. «Κακώς κείμενα», όπως τα αποκαλούσαν, θα εντοπίζονταν ουκ ολίγα σε κάθε φάση της ιστορικής πορείας του έθνους, ακόμη και

37. Στο ίδιο, σ. 132, 134-136.

στα αρχαιοελληνικά χρόνια («εθνική διαίρεση», δουλοκτησία, πίστη σε μια ειδωλολατρική θρησκεία, και άλλα πολλά), αλλά το έθνος έπρεπε να τα αφήσει πίσω του, και να κρατήσει από κάθε ιστορική εποχή ό,τι μπορούσε να τού εμπνεύσει τη θέληση και τη δύναμη για ακόμη σπουδαιότερα έργα. Όσο για τους ίδιους τους εθνικούς ιστορικούς του, αυτοί θα ήταν εκεί για να τού θυμίζουν με κάθε ευκαιρία το καθήκον του, το οποίο συνίστατο πρωτίστως στο να κοιτά το παρόν και το μέλλον του, όχι τόσο το παρελθόν του. Για το παρελθόν άλλωστε, υπήρχαν αυτοί· σε αυτούς εναπόκειτο το να θυμούνται και τα «κακώς» και τα «καλώς κείμενα» του παρελθόντος (μακριά από αυτούς η αποσιώπηση των «κακώς κειμένων»): αυτοί είχαν επιφορτιστεί με τις όποιες ιστορικές τύψεις έπρεπε να αισθάνεται το έθνος:

Η προς την μνήμην των πατέρων ευλάβεια είναι αίσθημα ιερόν· αλλ' ουαί εις τας γενεάς όσαι, αντί να γίνωσι τέκνα των ιδίων έργων, προτείνουνσιν αδιακόπως τα πατρικά δικαιώματα [...] Το παρελθόν, όσον ένδοξον και αν υπήρξε, ζωή δεν είναι· ζωή είναι το ενεστώς και το μέλλον, τα δε έθνη όσα συνείθισαν να αποβλέπωσι προς τα οπίσω μάλλον ή προς τα εμπρός, δεν προκόπτουσιν, αλλά ναρκούνται³⁸.

Το μόνο που είχαν να αντιμετωπίσουν ήταν η δυσκολία στο να διακρίνουν, όποτε κάτι τέτοιο κρινόταν αναγκαίο, τους δύο ρόλους, του επιστήμονα και του εθνικού λογίου. Αλλά και όταν δεν τα κατάφεραν, υπήρχαν και οι «ξένοι» ιστορικοί για να αναλάβουν το δύσκολο αυτό έργο, ώστε να τούς δώσουν το περιθώριο να επεξεργαστούν ξανά και ξανά την ιστορική «αλήθεια», προσαρμόζοντάς την τελικά στο γενικό σχήμα:

Αλλ' εάν τούτο είναι αλήθεια, διατί να μη προκύψη εις φως; Ως επιστήμων δεν λέγω όχι, ως Έλλην όμως, ομολογώ ότι επεθύμουν να αναλάβη την αποκάλυψιν της θλιβεράς ταύτης αληθείας ξένος μάλλον ή ομογενής³⁹.

38. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Λόγος εκφωνηθείς... κατά το μνημόσυνον το τελεσθέν την 2 Φεβρουαρίου, 1870 εν τη Εκκλησία της Αγίας Ειρήνης, υπέρ αναπαύσεως της ψυχής του εν μακαρία τη λήξει Αλεξάνδρου Γ. Σούτζου», στο, *Ο εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τούδε. 17 Απριλίου 1869 - 31 Δεκεμβρίου 1871*, Αθήνα: Κορομηλάς, 1872, σ. 104-110, σ. 109-110.

39. Εφ. Ώρα (14/3/1879), πρθ. στο, Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 357· ο ιστοριογράφος αναφέρεται εδώ στο ζήτημα του εξαλβανισμού ορισμένων περιοχών της Ελλάδας για το οποίο είχε κάνει λόγο ο Κωνσταντίνος Σάθας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πηγές

1.1. Ξενόγλωσσες

O. Abel, *Makedonien vor König Philipp*, Λειψία: Weidmann, 1847

H. L. Ahrens, *De Athenarum statu politico et literario: inde ab Achaici foederis interitu usque ad Antoninorum tempora*, Γκέττινγκεν: Vandenhoeck & Ruprecht, 1829

Allgemeine Deutsche Biographie, 56 τόμοι, Λειψία: Duncker & Humblot, 1875-1912

Abbé J.-J. Barthélemy, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire*, 4 τόμοι, Παρίσι: De Bure, 1788

H. Berlioz, *Mémoires de Hector Berlioz, Comprenant ses voyages en Italie, en Allemagne, en Russie et en Angleterre, 1803-1865. Nouvelle édition*, 2 τόμοι, Παρίσι: Calmann-Lévy, χ.χ.

E. Blaquiére, *The Greek Revolution; Its Origin and Progress: Together With Some Remarks on the Religion, National Character, &c. in Greece*, Λονδίνο: Whittaker, 1824

Bory de Saint-Vincent. *Mémoire sur les Cent-Jours, pour servir d'introduction aux souvenirs de toute ma vie*, Παρίσι: Souverain, 1838

H. de Boulainvilliers, *Histoire de l'ancien gouvernement de la France, avec XIV lettres historiques sur les parlements ou états généraux*, 3 τόμοι, Χάγη & Άμστερνταμ: χ.ε., 1727

H. de Boulainvilliers, *Essai sur la noblesse de France, contenant une dissertation sur son origine et abaissement par feu, avec des notes historiques, critiques et politiques, un projet de dissertation sur les premiers Français et leurs colonies, et un supplément aux notes par forme de dictionnaire pour la noblesse*, επιμέλεια J.-F. de Tabary, Άμστερνταμ: χ.ε., 1732

P. O. Brönsted, *Voyages dans la Grèce : Accompagnés de recherches archéologiques, et suivis d'un aperçu sur toutes les entreprises scientifiques qui ont eu lieu en Grèce depuis Pausanias jusqu'à nos jours*, 2 τόμοι, Παρίσι: χ.ε., 1826-1830

Cte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Παρίσι: χ.ε. 1782

A. Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, lu à la Société des Observateurs de l'homme le 16 Nivôse, an XI (6 janvier 1803), Παρίσι 1803, φωτ. ανατ. στο, *Πολιτικά Φυλλάδια (1798 – 1831)* του Αδ. Κοραή, Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ, 1983

A. Coray [με το ψευδώνυμο Atromète de Marathon], *Appel aux Grecs*, Παρίσι: Baudouin Frères, 1821

V. Cousin, *Cours de philosophie*, 2 τόμοι, Παρίσι: Pichon & Didier, 1828-1829

Dictionnaire classique d'histoire naturelle, par Messieurs Audouin, Ad. Brongnart et Bory de saint-Vincent. Ouvrage dirigé par ce dernier, 17 τόμοι, Παρίσι: Rey & Gravier, 1822-1831

J. G. Droysen, *Geschichte Alexanders des Grossen*, Αμβούργο: Perthes, 1833

J.-B. abbé Dubos, *Histoire critique de l'établissement de la monarchie française dans les Gaules*, 3 τόμοι, Παρίσι: Huart, 1734

J. Emerson - Count Pecchio - W. H. Humphreys, *A picture of Greece in 1825, As Exhibited in the Personal Narratives... Comprising a Detailed Account of the Events of the Late Campaign, and Sketches of the Principal Military, Naval, and Political Chiefs*, 2 τόμοι, Λονδίνο: Colburn, 1826

J. Emerson, *Letters from the Aegean*, Νέα Υόρκη: Harper, 1829

J. Emerson, *The History of Modern Greece, from its Conquest by the Romans B. C. 146, to the Present Time*, 2 τόμοι, Λονδίνο: Colburn & Bentley, 1830

Encyclopédie méthodique. Géographie - physique, 5 τόμοι, Παρίσι: Agasse, 1795 - 1828

J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, Μόναχο: Weber, 1827

(*Ιστορία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 1984)

J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, ein historischer Versuch*, 2 τόμοι, Στουτγάρδη & Τύμπινγκεν: Cotta, 1830-1836

(*Ιστορία της Χερσονήσου του Μοριά κατά το μεσαίωνα. Πρώτο μέρος*, Θεσσαλονίκη: Μεγάλη Πορεία, 2002)

G. Finlay, *The Hellenic Kingdom and the Greek Nation*, Λονδίνο: Murray, 1836

G. Finlay, *Greece under the Romans. A Historical View of the Condition of the Greek Nation, from the Time of its Conquest by the Romans until the Extinction*

of the Roman Empire in the East, B. C. 146 - 717 A. D., Εδιμβούργο και Λονδίνο: Blackwood and Sons, 1844

G. Finlay, *The History of Greece Under Othoman and Venetian Domination*, Λονδίνο & Εδιμβούργο: Blackwood and Sons, 1856

(*Ιστορία της τουρκοκρατίας και της ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πυξίδα 1958· Αθήνα: Τολίδης ²1972)

G. Finlay, *A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time, B.C. 146 - A.D. 1864. A new edition, revised thoughtout and in part re-written with considerable additions by the author*, επιμέλεια H. F. Tozer, 7 τόμοι, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1877

E. Gibbon, *The history of the decline and fall of the Roman Empire* (1776-1788), 12 τόμοι, επιμέλεια J. B. Bury, Νέα Υόρκη: De Fau & Company, 1906

Th. Gordon, *History of the Greek Revolution*, 2 τόμοι, **Εδιμβούργο: Blackwood**, 1832

F.-P.-G. Guizot, *Cours d'histoire moderne. Histoire de la civilisation en Europe, depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution Française*, Παρίσι: Pichon & Didier, 1828

F.-P.-G. Guizot, *Histoire des origines du gouvernement représentatif et des institutions politiques de l'Europe depuis la chute de l'Empire romain jusqu'au XIVe siècle*, 2 τόμοι, Παρίσι: Didier, ⁴1880

P.-A. Guys, *Voyage littéraire de la Grèce, ou Lettres sur les Grecs, anciens et modernes, avec un parallèle de leurs moeurs*, 2 τόμοι, Παρίσι: Duchesne, 1776

Herder, *Une autre philosophie de l'histoire pour contribuer à l'éducation de l'humanité. Contribution à beaucoup de contributions du siècle*, **μτφρ. M. Rouché**, χ.τ.: Aubier, 1992

S. Gr. Howe, *An historical sketch of the Greek revolution*, Νέα Υόρκη: White, Gallaher & White, 1828

Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette (1790-1796), suivies d'un recueil de ses lettres françaises à divers savants, de sa dissertation sur le testament secret des Athéniens, du Mémoire sur l'état de la civilisation dans la Grèce en 1803 et de ses thèses latines de médecine réimprimées sur la première fois, Παρίσι: Librairie de Firmin-Didot et Cie, 1877

D. Lévi Alvarès, *Nouveaux éléments d'histoire générale*, Παρίσι: έκδοση του συγγραφέα, ²⁰1842 (αναθ. έκδ. της ¹1829)

G. L. von Maurer, *Geschichte des altgermanischen und namentlich altbairischen öffentlichmuendlichen Gerichtsverfahrens, dessen Vortheile, Nachtheile und*

Untergang in Deutschland überhaupt und in Baiern insbesondere, Χαϊδελβέργη: Mohr, 1824

G. L. von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung, vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31. Juli 1831*, 3 τόμοι, Χαϊδελβέργη: Mohr, 1835

(Ο ελληνικός λαός, εις τας σχέσεις του δημοσίου, εκκλησιαστικού και ιδιωτικού δικαίου, προ του Απελευθερωτικού Αγώνος και μετ' αυτόν μέχρι της 31ης Ιουλίου 1834, μτφρ. Χρήστος Πράτσιας - Ευστάθιος Καραστάθης, 2 τόμοι, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη Θέμιδος, 1943)

Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την Ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, επιμέλεια Τάσος Βουρνάς, Αθήνα: Τολίδης, 1976)

J. Michelet, «Discours sur le système et la vie de Vico», στο *Principes de la philosophie de l'histoire, traduits de la Scienza Nuova de J. B. Vico, et précédés d'un discours sur le système et la vie de l'auteur*, Παρίσι: Renouard, 1827, σ. i-xlvi

J. Michelet, *Le peuple*, Παρίσι: Hachette & Paulin, 1846

Montesquieu, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1734, αναθ. έκδ. 1748), Παρίσι: Garnier-Flammarion, 1968

Fr.-D. de Reynaud Cte de Montlosier, *De la monarchie française depuis son établissement jusqu'à nos jours, ou Recherches sur les anciennes institutions françaises et sur les causes qui ont amené la Révolution et ses diverses phases jusqu'à la déclaration d'empire, avec un supplément sur le gouvernement de Buonaparte depuis ses commencements jusqu'à sa chute, et sur le retour de la maison de Bourbon*, 3 τόμοι, Παρίσι: Nicolle, Égron & Gide Fils, 1814-1815

C. Paparrigopoulos, «Histoire de la régénération du peuple grec. Introduction», *Le Moniteur grec*, τ. Γ' (1846), τχ. 70: σ. 1-4, και, τχ. 71: σ. 1-3

C. Paparrigopoulos, *Histoire de la civilisation hellénique (depuis ses origines jusqu'à nos jours)*, Παρίσι: Librairie Hachette, 1878

F. C. H. L. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, 4 τόμοι, Παρίσι: Didot, 1824

Précis historique de la maison impériale des Comnènes, où l'on trouve l'origine, les mœurs et les usages des Maniotes. Précédée d'une filiation directe & reconnue par Lettres-Patentes du Roi du mois d'Avril 1782, depuis David, dernier empereur de Trébisonde, jusqu'à Démétrius Comnène, actuellement capitaine de cavalerie en France, Άμστερνταμ: χ.ε., 1784

E. Quinet, «Introduction», στο, Herder, *Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité*, 3 τόμοι, Παρίσι: Levrault, 1834 (¹1827-1828), I, σ. 7-65

Cl. D. Raffanel, *Histoire des évènements de la Grèce depuis les premiers troubles jusqu'à ce jour, avec des notes critiques et topographiques*, 3 τόμοι, Παρίσι: Dondey-Dupré, 1822-1825

Cl. D. Raffanel, *Histoire des Grecs modernes depuis la prise de Constantinople par Mahomet II jusqu'à ce jour*, Παρίσι: Raymond, 1825

L. von Ranke, *Die Venitjaner in Morea, 1685 - 1715*, χ.τ.: Dunker & Humblot, 1835

M. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce, pour servir à l'histoire de la guerre de l'indépendance. Avec une introduction historique par Alph. Rabbe*, 2 τόμοι, Παρίσι: Tournachon-Molin, 1824-1825

Résumé de l'histoire de la régénération de la Grèce jusqu'en 1825, précédé d'une introduction sur les révolutions de l'Empire d'Orient depuis sa fondation jusqu'à la fin du 17e siècle, par P.-J.-S. Duféy, avec une carte générale de la Grèce, 3 τόμοι, Παρίσι: Mequignon-Marvis, 1825

J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne, donnés à Genève*, Γενεύη: Cherbuliez, 1827

J. Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'empire d'Orient*, Γενεύη: Cherbuliez, 1828

C. Robert, «Le monde gréco-slave. État actuel, mœurs publiques et privées des peuples de la péninsule», *Revue des deux mondes*, τ. XXIX (1842), σ. 380-430

C. Robert, «Le monde gréco-slave. Du mouvement unitaire de l'Europe orientale. La Grèce, l'Illyrie, la Bohème, La Pologne, la Russie», *Revue des deux mondes*, Νέα Σειρά, τ. VIII (1844· ο τόμος φέρει λανθασμένα τη χρονολογία 1843), σ. 427-464

C. Robert, *Les Slaves de Turquie. Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albains et Bulgares. Leurs ressources, leurs tendances*, 2 τόμοι, Παρίσι: Passard, 1844

C. Robert, «Le monde gréco-slave. Le système constitutionnel et le régime despotique dans l'Europe orientale», *Revue des deux mondes*, Νέα Σειρά, τ. IX (1845), σ. 409-450

C. Robert, «Du rôle de la diplomatie européenne dans la question des frontières turco-grecques», *Revue des deux mondes*, Νέα Σειρά, τ. X (1845), σ. 790-809

C. Robert, «Les deux panslavismes. Situation actuelle des peuples slaves

vis-à-vis de la Russie», *Revue des deux mondes*, Νέα Σειρά, τ. XVI (1846), σ. 452-483

C. Robert, *Les Deux Panslavismes, situation actuelle des peuples slaves vis-à-vis de la Russie*, Λειψία: L. Michelsen, 1847

C. Robert, *Le Monde slave. Son passé, son état présent et son avenir*, 2 τόμοι, Παρίσι: Passard, 1852

Ch. Rollin, *Histoire ancienne*, 12 τόμοι, τμήμα του, *Œuvres complètes de Rollin. Nouvelle édition accompagnée d'observations et d'éclaircissements historiques*, par M. Letronne, τ. I-XII, Παρίσι: Firmin Didot, 1821-1822

J.-B.-G.-M. B. de Saint-Vincent, *Voyage dans les quatre principales îles des mers d'Afrique, fait par ordre du gouvernement, pendant les années neuf et dix de la république (1801 et 1802), avec l'Histoire de la traversée du capitaine Baudin jusqu'au Port-Louis de l'île Maurice*, 3 τόμοι, Παρίσι: Buisson, 1804

B. de Saint-Vincent, «Discours préliminaire», στο, *Histoire de la Grèce. Description des îles ioniennes Corfou, Paxo, Leucade, Ithaque, Céphalonie, Zante, Cérigo et Naxos ; depuis les temps fabuleux et héroïques jusqu'à ce jour, par un ancien Officier Supérieur en mission dans ces îles ; ouvrage revu et précédé d'un Discours préliminaire*, par Mr. le colonel Bory de Saint-Vincent, Παρίσι: Dondey-Dupré, 1823, σ. i-xxvi

J.-B.-G.-M. B. de Saint-Vincent, *Expédition scientifique de Morée. Section des sciences physiques*, 5 τόμοι, Παρίσι: Levrault, 1832-1836

Fr. Chr. Schlosser, *Geschichte der bilderstürmenden Kaiser des oströmischen Reichs, mit einer Uebersicht der Geschichte der frühern Regenten desselben*, Φραγκφούρτη: Varrentrapp, 1812

Fr. Chr. Schlosser, *Weltgeschichte in zusammenhängender Erzählung*, 8 τόμοι Φραγκφούρτη: Varrentrapp, 1815-1841

Fr. Chr. Schlosser, *Histoire universelle de l'Antiquité*, μτφρ. από τα γερμανικά M. P. A. De Golbéry, Β' τόμος, Παρίσι & Βρυξέλλες: Levrault, 1828

Fr. Chr. Schlosser, *Weltgeschichte für das deutsche Volk*, 19 τόμοι, Φραγκφούρτη: Varrentrapp, 1844-1857

A. Soutzo, *Histoire de la révolution grecque*, Παρίσι: Didot, 1829

G. L. Fr. Tafel, *Historia Thessalonicae res gestas usque ad annum Christi DCCCCIV complectens*, Τύμπιγκεν: χ.ε., 1835

The Baptist Magazine, τ. XII (1820) και τ. LII (1860)

The Journals and Letters of George Finlay, επιμέλεια J. M. Hussey, 2 τόμοι, Camberley, Surrey: Porphyrogenitus Ltd., 1995

Augustin Thierry, *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands*,

de ses causes et de ses suites jusqu'à nos jours, en Angleterre, en Écosse, en Irlande et sur le continent, 2 τόμοι, Παρίσι: Garnier Frères, χ.χ. (έκδοση βασισμένη σε εκείνη του ³1830· 1η έκδοση 1825)

Fr. Thiersch, *De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration*, 2 τόμοι, Λειψία: Brockhaus, 1833

A.-Fr. Villemain, *Éloge de Montesquieu, discours qui a remporté le prix d'éloquence, décerné par l'Académie française, dans sa séance du 25 août 1816*, Παρίσι: Didot, 1816

A.-Fr. Villemain, *Histoire de Cromwell, d'après les mémoires du temps et les recueils parlementaires*, 2 τόμοι, Παρίσι: Maradan, 1819

A.-Fr. Villemain, *Lascaris, ou les Grecs du quinzième siècle, suivi d'un essai historique sur l'état des Grecs, depuis la conquête musulmane jusqu'à nos jours*, Παρίσι: Ladvoat, 1825

A.-Fr. Villemain, *Mélanges historiques et littéraires*, 2 τόμοι, Παρίσι: Ladvoat, 1827

A.-Fr. Villemain, *Cours de littérature française*, 4 τόμοι, Παρίσι: Didier, ²1840

A.-Fr. Villemain, *Études d'histoire moderne*, Παρίσι: Didier, 1846

A.-Fr. Villemain, *La France, l'Empire et la Papauté : Question de droit public*, Παρίσι: Douniol, 1860

A.-Fr. Villemain, *Histoire de Grégoire VII ; précédée d'un Discours sur l'histoire de la Papauté jusqu'au IXe siècle*, 2 τόμοι, Παρίσι: Didier, 1873

C.-Fr. de Chasseboeuf Volney, *Considérations sur la guerre actuelle des Turcs, par Mr de Volney*, Λονδίνο: χ.ε., 1788

Voltaire, *Essai sur les mœurs [et l'esprit des nations, et sur les principaux faits de l'histoire, depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII]* (1769), 4 τόμοι, τμήμα του, *Œuvres de Voltaire*, τ. XV-XVIII, Παρίσι: Lefèvre, Werdet & Lequien, 1829

Marcaky Zallony, *Voyage à Tine, l'une des îles de l'Archipel de la Grèce, suivi d'un Traité de l'asthme*, Παρίσι: Arthus-Bertrand, 1809

(Ιστορία της Τήνου, μτφρ. Δ. Μ. Μαυρομαράς, Αθήνα: τυπ. Λαός, 1888· Αθήνα: Ερίννη ²1997

Ταξίδι στην Τήνο: Ένα από τα νησιά του ελληνικού αρχιπελάγους, μτφρ. Δ. Δαλέζιος, Τήνος: Σύλλογος Οι Φίλοι του Κρόκου, 1998)

M.-Ph. Zallony, *Essai sur les Fanariotes, ou l'on voit les causes primitives de leur élévation aux hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d'administration, et les causes principales de leur chute, suivi de quelques réflexions sur l'état actuel de la Grèce*, Μασσαλία: Antoine Ricard, 1824

(Σύγγραμμα περί των από την Κωνσταντινούπολιν πριγκίπων της Βλαχομολδαβίας, των λεγομένων Φαναριωτών· ή Έκθεσις της επιρροής αυτών εις το οθωμανικόν βασίλειον κατά των Γραικών, και του κινδύνου αν εισαχθώσιν εις την κυβέρνησιν της αναγεννωμένης Ελλάδος, μτφρ. Ν. ΗΔΑΙΕΦΑΒ [= Ν. Βαφειάδης], Παρίσι: εκ της τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου [= C. Eberhart], 1831

Πραγματεία περί των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας, των εκ Κωνσταντινουπόλεως γνωστών υπό το όνομα Φαναριώται, ή Έκθεσις περί της εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία επιρροής αυτών κατά των Ελλήνων, και της επικινδύνου παραδοχής αυτών εις την κυβέρνησιν της αναγεννηθείσης Ελλάδος, μτφρ. Βλ. Ι. Βαλτινός, Αθήνα: Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως, 1855

Σύγγραμμα περί Φαναριωτών, επιμέλεια-εισαγωγή Θ. Χ. Παπαδόπουλος, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1972)

Sp. Zambélios, «La poésie populaire en Grèce», *Le Spectateur de l'Orient*, τ. VI, τχ. 68, 70 και 71 (Ιούνιος-Αύγουστος 1856), σ. 229-239, 312-327 και 352-370· τ. VII, τχ. 75, 80, 81 και 83 (Οκτώβριος-Φεβρουάριος 1857), σ. 89-106, 266-276, 295-311 και 353-378· τ. VIII, τχ. 87, 89, 90 και 94 (Απρίλιος-Ιούλιος 1857), σ. 71-77, 146-158, 167-181 και 287-302

J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands vom Anfange geschichtlicher Kunde bis auf unsere Tage. Das Alterthum und die mittleren Zeiten bis zu dem Heerzuge König Rogers von Sicilien nach Griechenland*, Λειψία: Barth, 1832

J. W. Zinkeisen, *Geschichte Griechenlands vom Anfange geschichtlicher Kunde bis auf unsere Tage. Geschichte der griechischen Revolution, nach dem Englischen des Thomas Gordon bearbeitet und von der Ankunft des Präsidenten I. A. Kapodistrias bis zur Thronbesteigung des Königs Otto im Jahre 1835 fortgesetzt von Johann Wilhelm Zinkeisen*, 2 τόμοι, Λειψία: Barth, 1840

J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, 7 τόμοι, Αμβούργο & Gotha: Perthes, 1840-1863

J. W. Zinkeisen, *Der Jakobiner-Klub, ein Beitrag zur Geschichte der Parteien und der politischen Sitten im Revolutions-Zeitalter*, 2 τόμοι, Βερολίνο: Decker, 1852-1853

1.2. Ελληνόγλωσσες

Κ. Ι. Αμαντος, «Το Βυζάντιον και αι βυζαντιναί σπουδαί», στη συλλογή του, *Μικρά μελετήματα. Άρθρα και λόγοι*, Αθήνα: χ.ε., 1940, σ. 127-146

«Βιβλιογραφία. Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, εκδοθέντα μετά Μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού, υπό Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου», Πανδώρα, τ. Γ', τχ. 65 (1/12/1852), σ. 397-403

Βιλλεμαίνος, Ο Λάσκαρις ή οι Έλληνες κατά τον ΙΕ' αιώνα, μτφρ. από τα γαλλικά Χρήστος Α. Παρμενίδης, Αθήνα: Βλαστός, 1901

Βιλέμος, Ιστορικόν δοκίμιον της καταστάσεως των Ελλήνων, από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της εθνικής αυτών επαναστάσεως, μτφρ. από τα γαλλικά Σ. Γ. Βελίνης, Αθήνα: Κοτσαμπασόπουλος, 1856

Ι. Δραγούμης, Ελληνικός πολιτισμός (1914), Αθήνα: Νέα Θέσις, 1991

Σπ. Ζαμπέλιος, Άσματα δημοτικά της Ελλάδος. Εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού, Κέρκυρα 1852, φωτ. ανατ. Δ. Ν. Καραβίας, Αθήνα 1986

Σπ. Ζαμπέλιος, Βυζαντιναί Μελέται. Περί πηγών νεοελληνικής εθνότητος από Η' άχρι Ι' Εκατονταετηρίδος μ.Χ., Αθήνα 1857, φωτ. ανατ. Δ. Ν. Καραβίας, Αθήνα 1976

Ιστορία σύντομος του Σουλίου και Πάργας: Περιέχουσα την Αρχαιότητα αυτών, και Ηρωϊκούς μετά των Τούρκων Πολέμους, και μάλιστα τους, του Σουλίου μετά του Αλή Πασιά κατόικου των Ιωαννίνων, και ηγεμόνος της Γραικίας, και Μακεδονίας. Τόμος Πρώτος, Παρίσι: χ.ε., 1803

Δ. Καταρτζής, «Συμβουλή στους νέους πώς να ωφελιούνται και να μη βλάπτουνται απτά βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα, και ποια να 'ναι η καθ' αυτό τους σπουδή» (π. 1783), Δοκίμια, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Ερμής, 1974, σ. 42-73

Α. Κοραής, Αλληλογραφία, 6 τόμοι, Αθήνα: ΟΜΕΔ και Εστία, 1964-1984

Α. Κοραής, «Σάλπισμα Πολεμιστήριον» (1801, αναθ. έκδ. 1821), στο, Α. Κοραή Άπαντα, 2. Ο Κοραής και το 21, Πατρίδα και ελευθερία, Πολιτική επιστήμη, Αθήνα: Μπίρης, 1970, σ. 28-39

Α. Κοραής, «Υπόμνημα προς την Ευρώπην, περί της παρούσης καταστάσεως της Ελλάδος» (1803), μτφρ. από τα γαλλικά Α. Κωνσταντινίδης (1853), στο, Α. Κοραή Άπαντα, 2. Ο Κοραής και το 21, Πατρίδα και ελευθερία, Πολιτική επιστήμη, Αθήνα: Μπίρης, 1970, σ. 46-79

Α. Κοραής, Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους, επιμέλεια Θ. Π. Βολίδης, Αθήνα: χ. ε., 1933

Γ. Κορδάτος, «Οι ρίζες της νεοελληνικής εθνότητας και ο σχηματισμός

του νεοελληνικού έθνους», στο βιβλίο του, *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης του 1821* (Αθήνα 1924, αναθ. έκδ. 1946), Αθήνα: Επικαιρότητα, 1999, σ. 21-63

Σπ. Λάμπρος, «Εισιτήριος εις το μάθημα της ελληνικής ιστορίας» (1878), στη συλλογή του, *Λόγοι και άρθρα, 1878-1902*, Αθήνα: Σακελλαρίου, 1902, σ. 145-173

«Ο Φαναριωτισμός», εφ. *Χρόνος* του Ναυπλίου, φ. 10 (1/6/1833), σ. 38-39· φ. 12 (8/6/1833), σ. 47· φ. 15 (18/6/1833), σ. 57-58· φ. 22 (13/7/1833), σ. 87-88

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Περί της εποικίσεως σλαβικών τινων φυλών εις την Πελοπόννησον*, Αθήνα: Αντωνιάδης, 1843

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Το τελευταίον έτος της ελληνικής ελευθερίας*, Αθήνα: Αντωνιάδης, 1844

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Στοιχεία της Γενικής Ιστορίας κατά το σύστημα του Γάλλου Λευί*, Αθήνα: Κορομηλάς, 1845

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ολίγα αντί πολλών προς τον Γ. Γ. Παπαδόπουλον*, Αθήνα: Κορομηλάς, 1846

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον της γενικής ιστορίας. Βιβλίον πρώτον περιέχον την αρχαίαν ιστορίαν, εις ην επιμελώς παρετέθησαν αι εβραϊκαί, αι ελληνικαί, αι ρωμαϊκαί πηγαί*, Αθήνα: Κορομηλάς, 1849

Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Εισαγωγή εις την ιστορίαν της αναγεννήσεως του ελληνικού έθνους», *Πανδώρα*, τ. Α', τχ. 9 (Ιούλιος 1850), σ. 199-203, και, τχ. 10 (Αύγουστος 1850), σ. 230-233

(«Το μάθημα του 1846», αναδ. στο, Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 145-169)

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Εγχειρίδιον της Γενικής Ιστορίας. Βιβλίον δεύτερον περιέχον την Μέσην Ιστορίαν*, Αθήνα: Κορομηλάς, 1852

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον, προς διδασκαλίαν των παιδων*, Αθήνα: Κορομηλάς 1853

Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Οι τελευταίοι Εικονομάχοι», *Πανδώρα*, τ. Γ', τχ. 49 (1/4/1852), σ. 15-21· τχ. 51 (1/5/1852), σ. 65-71· τχ. 53 (1/6/1852), σ. 114-119· τχ. 54 (15/6/1852), σ. 130-137· τχ. 56 (15/7/1852), σ. 175-182

Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Η ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία και τα δύο άλλα μεγάλα χριστιανικά θρησκευματα», *Πανδώρα*, τ. Δ', τχ. 79 (1/7/1853), σ. 162-174

Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Λόγος του εν Κωνσταντινουπόλει πρέσβεως

της Αγγλίας Σερ Ερρίκου Βούλουερ, υπό την ιστορικήν έποψιν εξεταζόμενος», *Πανδώρα*, τ. Ι', τχ. 227 (1/9/1859), σ. 241-251, και, τχ. 228 (15/9/1859), σ. 265-274

Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Λόγος εκφωνηθείς... κατά το μνημόσυνον το τελεσθέν την 2 Φεβρουαρίου, 1870 εν τη Εκκλησία της Αγίας Ειρήνης, υπέρ αναπαύσεως της ψυχής του εν μακαρία τη λήξει Αλεξάνδρου Γ. Σούτζου», στο, *Ο εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τούδε. 17 Απριλίου 1869 - 31 Δεκεμβρίου 1871*, Αθήνα: Κορομηλάς, 1872, σ. 104-110

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων*, 5 τόμοι, Αθήνα: (διάφοροι εκδότες), 1860-74

Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Ποίον το εκ της ιστορίας όφελος και πώς δέον να σπουδάζωμεν αυτήν» (1872), αναδ. στο, Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 263-274

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Έκδοσις δευτέρα επιθεωρηθείσα*, 5 τόμοι, Αθήνα: Κωνσταντινίδης, 1886-1887

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Επίλογος της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους: μετά πίνακος αλφαβητικού των κυρίων ονομάτων των περιεχομένων εις τους πέντε τόμους της ιστορίας ταύτης*, Αθήνα: Βλαστός, 1877

Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους. Μετά προσθηκών, σημειώσεων και βελτιώσεων επί τη βάσει των νεωτάτων πορισμάτων της ιστορικής ερεύνης υπό Παύλου Καρολίδου*, 9 τόμοι, Αθήνα: Ελευθερουδάκης, ⁸1963 (στη βάση της έκδοσης του ⁵1925)

Μ. Ρενιέρης, *Φιλοσοφία της Ιστορίας. Δοκίμιον* (1841), επιμέλεια Παν. Νούτσος, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1999

Κ. Α. Ρεφενέλ, *Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως υπό Μωάμεθ του Β' μέχρι του 1825*, μτφρ. από τα γαλλικά Κοσμάς Κοκίδης, Αθήνα: Καραμπίνης & Βάφας, 1861

Α. Φατσέας, *Οι Άγγλοι εις την Επτάνησον*, χ.τ.: χ.ε, 1848

Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας*, Ναύπλιο: Κονταξής & Λουλ[κ]άκης, 1834

Δ. Φιλιππίδης και Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική* (Βιέννη 1791), επιμέλεια Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα: Εστία 2000

Σ. Γ. Χάου, *Ιστορική σκιαγραφία της ελληνικής επανάστασης*, μτφρ.

από τα αγγλικά Ι. Χατζηεμανουήλ, επιμέλεια Ν. Κολόμβας, Αθήνα: Εκά-
τη 1997

Γ. Χέγκελ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, μτφρ. Αχ. Βαγενάς, Αθήνα: Ανα-
γνωστίδης, χ.χ.

2. Μελέτες

2.1. Ξενόγλωσσες

R. E. Abarca, «Classical Diplomacy and Bourbon “Revanche” Strategy, 1763-1770», *The Review of Politics*, τ. 32, τχ. 3 (Ιούλιος 1970), σ. 313-337

E. Adamovsky, «Russia as a Space of Hope: Nineteenth-century French Challenges to the Liberal Image of Russia», *European History Quarterly*, τ. 33, τχ. 4 (2003), σ. 411-449

C. Antoni, *L'historisme*, Γενεύη: Droz, 1963

I. Apostolou, «L'apparence extérieure de l'Oriental et son rôle dans la formation de l'image de l'autre par les voyageurs français au XVIIIe siècle», *Cahiers de la Méditerranée*, τ. 66: L'autre et l'image de soi, 2003, <http://cdlm.revues.org/document93.html>

R. D. Argyropoulos, *Les intellectuels grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2001

G. Arnakis, «The historical work of Samuel G. Howe and the historian George Finlay», στο συλλογικό τόμο, *Εις μνήμην Κ. Αμαντου*, Αθήνα: Μυρτίδης, 1960, σ. 200-217

D. Barau, *La cause des Grecs. Essai historique sur le mouvement philhellène (1821-1829)*, Διδακτορική διατριβή, École des Hautes Études En Sciences Sociales, Παρίσι 2006

F. Barbier, «Le voyage pittoresque de la Grèce par le comte de Choiseul-Gouffier», *Hellénisme et Hippocratisme dans l'Europe méditerranéenne : autour de D. Coray, Colloque tenu les 20 et 21 mars 1998 à Montpellier*, Μονπελιέ: Université Paul-Valéry, 2000, σ. 223-264

F. Barbier, «Le comte de Choiseul comme guide. Voyage pittoresque en Grèce en compagnie d'un noble français du XVIIIe siècle», *Gryphe*, τχ. 4 (2002), σ. 3-12

F. M. Barnard, «Herder's Treatment of Causation and Continuity in History», *Journal of the History of Ideas*, τ. 24, τχ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1963), σ. 197-212

F. M. Barnard, «Metaphors, Laments, and the Organic Community», *The Canadian Journal of Economics and Political Science / Revue canadienne*

d'Economique et de Science politique, τ. 32, τχ. 3 (Αύγουστος 1966), σ. 281-301

F. M. Barnard, «Introduction», στη συλλογή μεταφρασμένων στα αγγλικά κειμένων του Χέρντερ, J. G. Herder on Social and Political Culture. Translated, edited, and with an introduction by F. M. Barnard, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1969, σ. 3-61

F. M. Barnard, «Natural Growth and Purposive Development: Vico and Herder», *History and Theory*, τ. 18, τχ. 1 (Φεβρουάριος 1979), σ. 16-36

J. Barzun, «Romantic Historiography as a Political Force in France», *Journal of the History of Ideas*, τ. 2, τχ. 3 (Ιούνιος 1941), σ. 318-329

Fr. L. Baumer, «Romanticism», στο, Ph. P. Wiener (επιμ.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, 4 τόμοι, Νέα Υόρκη: Scribner's Sons, 1973, IV, σ. 198-204

F. Bilici, «L'Islam en France sous l'Ancien Régime et la Révolution : attraction et répulsion», *Rives nord-méditerranéennes, Révolution et minorités religieuses*, 2005, <http://rives.revues.org/document406.html>

O. Boisset, «L'Antiquité retrouvée des Modernes : le cas du Voyage pittoresque en Grèce du comte de Choiseul-Gouffier», *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 2003: 1, σ. 130-156

M. N. Boulet, *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie...*, επιμέλεια A. Chassang, Παρίσι ²⁶1878

P. Briant, «Alexander the Great and the Enlightenment: William Robertson (1721-1793), the Empire and the road to India», *Cromohs*, 10 (2005): 1-9, http://www.cromohs.unifi.it/10_2005/briant_robertson.html

W. H. Bruford, *The German tradition of self-cultivation: "Bildung" from Humboldt to Thomas Mann*, Λονδίνο: Cambridge University Press, 1975

J.-Ch. Brunet, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, τ. I, Παρίσι: Maisonneuve & Larose, ⁵1965

Th. Burger, «Droysen's Defense of Historiography: A Note», *History and Theory*, τ. 16, τχ. 2 (Μάιος 1977), σ. 168-173

B. Burke, *A Genealogical and Heraldic Dictionary of the Landed Gentry of Great Britain and Ireland*, 2 τόμοι, Λονδίνο: Harrison, Pall Mall, ⁴1863

P. Burke, «Ranke the Reactionary», στο, G. G. Iggers - J. M. Powell (επιμ.), *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline*, Νέα Υόρκη: Syracuse University Press, 1990, σ. 36-44

D. Carrithers, «Montesquieu's Philosophy of History», *Journal of the History of Ideas*, τ. 47, τχ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1986), σ. 61-80

S. Citron, *Le mythe national. L'histoire de France en question*, Παρίσι: Éditions Ouvrières, 1987

J. C. D. Clark, «Protestantism, Nationalism, and National Identity, 1660-1832», *The Historical Journal*, τ. 43, τχ. 1 (Μάρτιος 2000), σ. 249-276

V. Confer, «French Colonial Ideas before 1789», *French Historical Studies*, τ. 3, τχ. 3 (Ανοιξη 1964), σ. 338-359

Th. I. Cook και A. B. Leavelle, «German Idealism and American Theories of the Democratic Community», *The Journal of Politics*, τ. 5, τχ. 3 (Αύγουστος 1943), σ. 213-236

A. Craiutu, *Liberalism under Siege: The Political Thought of the French Doctrinaires*, Οξφόρδη: Lexington Books, 2003

A. Craiutu, «The method of the French doctrinaires», *History of European Ideas*, τ. 30 (2004), σ. 39-59

C. Crossley, *French Historians and Romanticism: Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge, 1993

C. Crossley, «History as a principle of legitimation in France (1820-48)», στο St. Berger κ.ά. (επιμ.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge 1999, σ. 49-56

D. Dakin, *British and American Philhellenes during the War of Greek Independence, 1821-1833*, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών & IMXA, 1955

A. Dantès, *Dictionnaire biographique et bibliographique, alphabétique et méthodique, des hommes les plus remarquables dans les lettres, les sciences et les arts, chez tous les peuples, à toutes les époques*, Παρίσι: Boyer et Cie, 1875

G. Delannoi, «Nations et Lumières, des philosophies de la nation avant le nationalisme: Voltaire et Herder», στο, G. Delannoi & P.-A. Taguieff (επιμ.), *Théories du nationalisme*, Παρίσι: Kimé, 1991, σ. 15-28

D. Denby, «Herder: Culture, Anthropology and the Enlightenment», *History Of The Human Sciences*, τ. 18, τχ. 1 (2005), σ. 55-76

K. M. De Silva, «Sir James Emerson Tennent: Colonial Administrator and Historian», *Journal of the Royal Asiatic Society of Sri Lanka*, τ. XLI (1996), σ. 13-37

Dictionary of National Biography, επιμέλεια S. Lee, τ. LVI, Λονδίνο: Smith, Elder & Co, 1898

L. Dion, «Natural Law and Manifest Destiny in the Era of the American Revolution», *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, τ. 23, τχ. 2 (Μάιος 1957), σ. 227-247

L. Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la Guerre de l'indépendance grecque, 1821-1833. Répertoire bibliographique*, Αθήνα: KNE/EIE, 1974

J. Droz, «Romanticism In Political Thought», στο, Ph. P. Wiener (επιμ.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, 4 τόμοι, Νέα Υόρκη: Scribner's Sons, 1973, IV, σ. 206-208

H. A. Ellis, «Genealogy, History, and Aristocratic Reaction in Early Eighteenth-Century France: The Case of Henri de Boulainvilliers», *The Journal of Modern History*, τ. 58, τχ. 2 (Ιούνιος 1986), σ. 414-451

M. Everist, «Meyerbeer's "Il crociato in Egitto": mélodrame, Opera, Orientalism», *Cambridge Opera Journal*, τ. 8, τχ. 3 (Νοέμβριος 1996), σ. 215-250

J.-P. Farganel, «Les sujets du grand seigneur entre liberté et esclavage : la société ottomane vue par les français au Levant à l'époque moderne», *Cahiers de la Méditerranée*, τ. 65: L'esclavage en Méditerranée à l'époque moderne, 2002, <http://cdlm.revues.org/document41.html>

J.-P. Farganel, «Les échelles du Levant dans la tourmente des conflits méditerranéens au XVIIIe siècle : la défense des intérêts français au fil du temps», *Cahiers de la Méditerranée*, τ. 70: Crises, conflits et guerres en Méditerranée, 2005, <http://cdlm.revues.org/document854.html>

M. de Feletz, «Notice sur M. le Comte de Choiseul-Gouffier», στο, Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman, en Grèce, dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie Mineure*, 4 τόμοι, Παρίσι: Aillaud, 1842, IV, σ. 341-360

F. X. de Feller, *Dictionnaire historique, ou Histoire abrégée de tous les hommes qui se sont fait un nom par leur génie, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes, depuis le commencement du monde jusqu'à nos jours*, τ. 4ος, Λιλ: Lefort, ⁸1832

Fr. Ferguson, «On the Numbers of Romanticisms», *ELH*, τ. 58, τχ. 2 (Καλοκαίρι 1991), σ. 471-498

D. Fulda, «Literary Criticism and Historical Science: The Textuality of History in the Age of Goethe - and Beyond», στο, Peter Koslowski (επιμ.), *The Discovery of Historicity in German Idealism and Historism*, Βερολίνο & Χαϊδελβέργη: Springer-Verlag, 2005, σ. 112-133

E. Gazi, *Scientific National History. The Greek Case in Comparative Perspective (1850-1920)*, Φραγκφούρτη: Peter Lang, 2000

R. Geuss, «Kultur, Bildung, Geist», *History and Theory*, τ. 35, τχ. 2 (Μάιος 1996), σ. 151-164

P. R. Ghosh, «Macaulay and the Heritage of the Enlightenment», *English Historical Review*, τ. CXII, τχ. 446 (Απρίλιος 1997), σ. 358-395

F. Gilbert, «The New Edition of Johann Gustav Droysen's Historik», *Journal of the History of Ideas*, τ. 44, τχ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1983), σ. 327-336

M. Glencross, «Greece restored: Greece and the Greek War of Independence in French Romantic historiography 1821-1830», *Journal of European Studies*, τ. 27, τχ. 1 (Ιανουάριος 1997), σ. 33-48

W. H. Goetzmann, *When the Eagle Screamed: The Romantic Horizon in American Expansionism, 1800-1860*, Norman: University of Oklahoma Press, 2000

G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη - Τορόντο: Longmans Green, 1952

L. Gossman, «Augustin Thierry and Liberal Historiography», *History and Theory*, τ. 15, τχ. 4 (Δεκέμβριος 1976), σ. 3-83

M. Greenhalgh, «French Military Reconnaissance in the Ottoman Empire during the Eighteenth and Nineteenth Centuries as a Source for Our Knowledge of Ancient Monuments», *The Journal of Military History*, τ. 66, τχ. 2 (Απρίλιος 2002), σ. 359-388

Sh. M. Gruner, «Political historiography in Restoration France», *History and Theory*, τ. 8, τχ. 3 (1969), σ. 346-365

J. L. Herkless, «Meinecke and the Ranke-Burckhardt Problem», *History and Theory*, τ. 9, τχ. 3 (1970), σ. 290-321

J. Humbert, «Préface de l'éditeur», στο, J. Rizo Néroulos, *Cours de littérature grecque moderne, donnés à Genève*, Γενεύη: Cherbuliez, 1827, σ. v-xxiv

J. M. Hussey, *The Finlay papers. A catalogue*, London: Thames & Hudson (British School at Athens. Supplementary volume, n° 9), 1973

G. G. Iggers, «Historicism», στο, Ph. P. Wiener (επιμ.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, 4 τόμοι, Νέα Υόρκη: Scribner's Sons, 1973, II, σ. 456-464

G. G. Iggers, «The University of Gottingen 1760-1800 and the Transformation of Historical Scholarship», *Storia della Storiografia*, τχ. 2 (1982), σ. 11-37

G. G. Iggers, *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown Connecticut: Wesleyan University Press, 21983

G. G. Iggers, «Historicism: The History and Meaning of the Term», *Journal of the History of Ideas*, τ. 56, τχ. 1 (Ιανουάριος 1995), σ. 129-152

G. N. Izenberg, «Romanticism in Literature and Politics», στο, M. Cl. Horowitz (επιμ.), *New Dictionary of the History of Ideas*, 6 τόμοι, Ντιτρόιτ: Thomson Gale, 2005, V, σ. 2138-2144

R. Johannet, *Le principe des nationalités*, Παρίσι: Nouvelle Librairie Nationale, 1918

Th. Kaiser, «The Evil Empire? The Debate on Turkish Despotism in Eighteenth-Century French Political Culture», *The Journal of Modern History*, τ. 72, τχ. 1 (Μάρτιος 2000), σ. 6-34

G. Kegel, «Story and Savigny», *The American Journal of Comparative Law*, τ. 37, τχ. 1 (Χειμώνας 1989), σ. 39-66

D. R. Kelley, *Fortunes of History: Historical Inquiry from Herder to Huizinga*, New Haven & Λονδίνο: Yale University Press, 2003

D. R. Kelley, «Historicism», στο, M. Cl. Horowitz (επιμ.), *New Dictionary of the History of Ideas*, 6 τόμοι, Ντιτρόιτ: Thomson Gale, 2005, III, σ. 1000-1002

L. Ketcham, «France and American Politics, 1763-1793», *Political Science Quarterly*, τ. 78, τχ. 2 (Ιούνιος 1963), σ. 198-223

P. M. Kitromilides, «On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea», στο, D. Ricks & P. Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the modern Greek identity*, Λονδίνο: Centre for Hellenic Studies, King's College London & Ashgate, 1998, σ. 25-33

P. M. Kitromilides (επιμ.), *From Republican Polity to National Community. Reconsiderations of Enlightenment Political Thought*, Οξφόρδη: SVEC 2003:9

H. Klenner, «Savigny's Research Program of the Historical School of Law and Its Intellectual Impact in 19th Century Berlin», *The American Journal of Comparative Law*, τ. 37, τχ. 1 (Χειμώνας 1989), σ. 67-80

R. Koselleck, «On the Anthropological and Semantic Structure of *Bildung*», στη συλλογή μεταφρασμένων στα αγγλικά χειμένων του, *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*, Στάνφορντ: Stanford University Press, σ. 170-207

I. Koubourlis, *La formation de l'histoire nationale grecque. L'apport de Spyridon Zambélios (1815-1881)*, Αθήνα: INE/EIE, 2005

I. Koubourlis, «Autour d'un mystère de l'histoire du livre: les trois versions du premier volume du *Voyage pittoresque* de Choiseul-Gouffier», *The Historical Review / La Revue Historique*, V (2008), σ. 67-94

I. Koubourlis, «European historiographical influences upon the young Konstantinos Paparrigopoulos», στο, R. Beaton - D. Ricks (επιμ.), *The*

Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, & the Uses of the Past (1797-1896), Λονδίνο: Ashgate & Centre for Hellenic Studies, King's College London, 2009, σ. 53-63

Chr. Koulouri, *Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1834-1914). Les manuels scolaires d'histoire et de géographie*, Φραγκφούρτη: Peter Lang, 1991

W. Lednicki, «Mickiewicz at the College de France, 1840-1940», *Slavonic Year-Book. American Series*, τ. 1 (1941), σ. 149-172

D. E. Lee & R. N. Beck, «The Meaning of "Historicism"», *The American Historical Review*, τ. 59, τχ. 3 (Απρίλιος 1954), σ. 568-577

J. Le Goff, *Histoire et mémoire*, Παρίσι: Gallimard, 1988

T. Lenoir, «Generational Factors in the Origin of Romantische Naturphilosophie», *Journal of the History of Biology*, τ. 11, τχ. 1 (Ανοιξη 1978), σ. 57-100

Les mishellénismes : Actes du séminaire organisé à l'Ecole française d'Athènes (16-18 mars 1998), επιμέλεια G. Grivaud, Αθήνα: École française d'Athènes, 2001

St. Lestition, «Kant and the End of the Enlightenment in Prussia», *The Journal of Modern History*, τ. 65, τχ. 1 (Μάρτιος 1993), σ. 57-112

S.-A. Leterrier, *Le XIXe siècle historien. Anthologie raisonnée*, Παρίσι: Belin, 1997

R. S. Leventhal, «The Emergence of Philological Discourse in the German States, 1770-1810», *Isis*, τ. 77, τχ. 2 (Ιούνιος 1986), σ. 243-260

H. P. Liebel, «The Enlightenment and the Rise of Historicism in German Thought», *Eighteenth-Century Studies*, τ. 4, τχ. 4 (Καλοκαίρι 1971), σ. 359-385

C. T. Loader, «German Historicism and Its Crisis», *The Journal of Modern History*, τ. 48, τχ. 3 (Σεπτέμβριος 1976), σ. 85-119

E. Lunn, «Cultural Populism and Egalitarian Democracy: Herder and Michelet in the Nineteenth Century», *Theory and Society*, τ. 15, τχ. 4 (Ιούλιος 1986), σ. 479-517

M. J. Maclean, «Johann Gustav Droysen and the Development of Historical Hermeneutics», *History and Theory*, τ. 21, τχ. 3 (Οκτώβριος 1982), σ. 347-365

E. Mayr, «When is Historiography Whiggish?», *Journal of the History of Ideas*, τ. 51, τχ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1990), σ. 301-309

Ch. E. McClelland, «Berlin Historians and German Politics», *Journal of Contemporary History*, τ. 8, τχ. 3 (Ιούλιος 1973), σ. 3-33

A. McLaren, «Culture and Politics during the July Monarchy: The Case of the National», *Journal of European Studies*, τ. 10, τχ. 38 (Ιούνιος 1980), σ. 93-109

H. Meadwell, «Republicanism and Political Communities in America and Europe», στο, P. M. Kitromilides (επιμ.), *From Republican Polity to National Community. Reconsiderations of Enlightenment Political Thought*, Οξφόρδη: SVEC 2003:9, σ. 229-247

M. Miliori, *The Greek Nation in British Eyes, 1821-1864; Aspects of a British Discourse on Nationality, Politics, History, and Europe*, Διδακτορική διατριβή, University of Oxford, 1998

M. Miliori, «The Slavs, the Greeks and Europe before ‘Balkanism’; The case of Cyprien Robert», *Αδημοσίευτη ανακοίνωση στο συνέδριο με θέμα Balkans: Readings and Reflections*, που διοργάνωσε το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (Θεσσαλονίκη, 4-6 Ιουνίου 2004)

R. J. Miller, *Native America, discovered and conquered: Thomas Jefferson, Lewis & Clark, and Manifest Destiny*, Westport, Connecticut: Praeger Publishers, 2006

A. Momigliano. «A Hundred Years After Ranke», *Diogenes*, τ. 2, τχ. 7 (Ιούνιος 1954), σ. 52-58

A. Momigliano, *Problèmes d'historiographie ancienne et moderne*, Παρίσι: Gallimard, 1983

J. E. G. de Montmorency, «Friedrich Carl von Savigny», *Journal of the Society of Comparative Legislation*, τ. 11, τχ. 1 (1910), σ. 32-54

S. Moravia, «From Homme Machine to Homme Sensible: Changing Eighteenth-Century Models of Man's Image», *Journal of the History of Ideas*, τ. 39, τχ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1978), σ. 45-60

Sh. Mountjoy, *Manifest Destiny: Westward Expansion*, Νέα Υόρκη: Chelsea House, 2009

O. T. Murphy, «Napoleon's International Politics: How Much Did He Owe to the Past?», *The Journal of Military History*, τ. 54, τχ. 2 (Απρίλιος 1990), σ. 163-172

N. Nicholas, «Negotiating a Greco-Corsican Identity», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 24 (2006), σ. 91-133

Cl. Nicolet, *La fabrique d'une nation. La France entre Rome et les Germains*, Παρίσι: Perrin, 2003

W. Nippel, *Johann Gustav Droysen: ein Leben zwischen Wissenschaft und Politik*, Μόναχο: Beck, 2008

G. Noiriel, «Socio-histoire d'un Concept. Les usages du mot "nationalité" au XIXe siècle», *Genèses*, τχ. 20 (Σεπτέμβριος 1995), σ. 4-23

Nouvelle biographie générale, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, avec les renseignements bibliographiques et l'indication des sources à consulter, publiée... sous la direction de M. le Dr Hoefer, τ. 35, Παρίσι: Firmin Didot Frères, 1861

Fr. L. Owsley και G. A. Smith, *Filibusters and Expansionists: Jeffersonian Manifest Destiny, 1800-1821*, Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1997

E. Pears, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks; with maps and illustrations*, Λονδίνο: Longmans, Green, and Co., 1903

S. Petmézas, «L'organisation ecclésiastique sous les Ottomans», στο, P. Odorico κ.ά., *Conseils et mémoires de Synadinos, prêtre de Serres en Macédoine (XVIIe siècle)*, Παρίσι: Association Pierre Belon, 1996, σ. 487-569

M. Phillips, «Macaulay, Scott, and the Literary Challenge to Historiography», *Journal of the History of Ideas*, τ. 50, τχ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1989), σ. 117-133

L. Pingaud, *Choiseul-Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI*, Παρίσι: Picard, 1887

J. G. A. Pocock, «Gibbon's Decline and Fall and the World View of the Late Enlightenment», *Eighteenth-Century Studies*, τ. 10, τχ. 3 (Άνοιξη 1977), σ. 287-303

J. G. A. Pocock, *Barbarism and Religion*, 4 τόμοι, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1999-2005

R. A. Pois, «Two Poles Within Historicism: Croce and Meinecke», *Journal of the History of Ideas*, τ. 31, τχ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1970), σ. 253-272

A. Politis, «La conquista di Constantinopoli. Un caso particolare della ricezione di Bizanzio nell'ideologia neogreca», στο, *Niccolò Tommaseo: Popolo e nazioni, Italiani, Corsi, Greci, Illirici*, Ρώμη - Πάδοβα: Antenore, 2004, σ. 415-433

L. Potter, «'Two thousand years of suffering': George Finlay and the History of Greece», στο, M. Llewellyn-Smith, P. M. Kitromilides και E. Calligas (επιμ.), *Scholars, Travels and Archives: Greek History and Culture through the British School at Athens. Proceedings of a Conference held at the National Hellenic Research Foundation, Athens, 6-7 October 2006*, Λονδίνο: British School at Athens, 2009, σ. 13-26

J. W. Pratt, «The Origin of "Manifest Destiny"», *The American Historical Review*, τ. 32, τχ. 4 (Ιούλιος 1927), σ. 795-798

Chr. Prendergast, «Alfred Schutz and the Austrian School of Economics», *The American Journal of Sociology*, τ. 92, τχ. 1 (Ιούλιος 1986), σ. 1-26

C. G. Rand, «Two Meanings of Historicism in the Writings of Dilthey, Troeltsch, and Meinecke», *Journal of the History of Ideas*, τ. 25, τχ. 4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1964), σ. 503-518

P. H. Reill, *The German Enlightenment and the Rise of Historicism*, Μπέρκλεϋ: University of California Press, 1975

P. H. Reill, «Narration and Structure in Late Eighteenth-Century Historical Thought», *History and Theory*, τ. 25, τχ. 3 (Οκτώβριος 1986), σ. 286-298

P. H. Reill, «History and the Life Sciences in the Early Nineteenth Century. Wilhelm von Humboldt and Leopold von Ranke», στο, G. G. Iggers - J. M. Powell (επιμ.), *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline*, Νέα Υόρκη: Syracuse University Press, 1990, σ. 19-35

P. H. Reill, «Science and the Construction of the Cultural Sciences in Late Enlightenment Germany: The Case of Wilhelm von Humboldt», *History and Theory*, τ. 33, τχ. 3 (Οκτώβριος 1994), σ. 345-366

P. H. Reill, *Vitalizing Nature in the Enlightenment*, Μπέρκλεϋ και Λονδίνο: University of California Press, 2005

B. G. Réizov, *L'historiographie romantique française, 1815-1830*, Μόσχα: Éditions en langues étrangères, 1962

T. Rosendale, *Liturgy and Literature in the Making of Protestant England*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2007

D. Ross, «Historical Consciousness in Nineteenth-Century America», *The American Historical Review*, τ. 89, τχ. 4 (Οκτώβριος 1984), σ. 909-928

J. Rüsen, *Begriffene Geschichte: Genesis und Begründung der Geschichtstheorie J.G. Droysens*, Paderborn: Schöningh, 1969

F. Schevill, «Ranke: Rise, Decline, and Persistence of a Reputation», *The Journal of Modern History*, τ. 24, τχ. 3 (Σεπτέμβριος 1952), σ. 219-234

H. Schleier, «Ranke in the Manuals on Historical Methods of Droysen, Lorenz, and Bernheim», στο, G. G. Iggers - J. M. Powell (επιμ.), *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline*, Νέα Υόρκη: Syracuse University Press, 1990, σ. 111-123

R. J. Schmidt, «Cultural Nationalism in Herder», *Journal of the History of Ideas*, τ. 17, τχ. 3 (Ιούνιος 1956), σ. 407-417

D. Scott, «Conversion and Demonism: Colonial Christian Discourse and Religion in Sri Lanka», *Comparative Studies in Society and History*, τ. 34, τχ. 2 (Απρίλιος 1992), σ. 331-365

B. Semmel, «H. T. Buckle: The Liberal Faith and the Science of History», *The British Journal of Sociology*, τ. 27, τχ. 3 (Σεπτέμβριος 1976), σ. 370-386

A. W. Small, «Some Contributions to the History of Sociology. Section II. The Thibaut-Savigny Controversy: Continuity as a Phase of Human Experience», *The American Journal of Sociology*, τ. 28, τχ. 6 (Μάιος 1923), σ. 711-734

W. Smith (επιμ.), *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, 3 τόμοι, Βοστώνη: Little, Brown and Company, 1859

D. Sorkin, «Wilhelm Von Humboldt: The Theory and Practice of Self-Formation (Bildung), 1791-1810», *Journal of the History of Ideas*, τ. 44, τχ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1983), σ. 55-73

R. Southard, *Droysen and the Prussian School of History*, Lexington: University Press of Kentucky, 1995

L. W. Spitz, «Natural Law and the Theory of History in Herder», *Journal of the History of Ideas*, τ. 16, τχ. 4 (Οκτώβριος 1955), σ. 453-475

E. Streissler, «The Intellectual and Political Impact of the Austrian School of Economics», *History of European Ideas*, τ. 9, τχ. 2 (1988), σ. 191-204

The Dublin University Magazine, A Literary and Political Journal, τ. XXXIX (Ιανουάριος-Ιούνιος 1852), σ. 81-97

J. E. Toews, «The Immanent Genesis and Transcendent Goal of Law: Savigny, Stahl, and The Ideology of the Christian German State», *The American Journal of Comparative Law*, τ. 37, τχ. 1 (Χειμώνας 1989), σ. 139-169

N. Tommaseo, «Rizo Jakovaky. Storia della Grecia moderna», στη συλλογή του, *Dizionario d'Estetica*, 2 τόμοι, Μιλάνο: Presso Fortunato Perelli, ³1860, Β', σ. 334-341

H. F. Tozer, «Editor's preface», στο, G. Finlay, *A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time, B.C. 146 - A.D. 1864. A new edition, revised thoughtout and in part re-written with considerable additions by the author*, επιμέλεια H. F. Tozer, 7 τόμοι, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1877, Α', σ. iii-viii

H. F. Tozer, «Note by the editor», στο, G. Finlay, *A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time, B.C. 146 - A.D. 1864. A new edition, revised thoughtout and in part re-written with considerable additions by the author*, επιμέλεια H. F. Tozer, 7 τόμοι, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1877, Α', σ. xlv-xlix

J. Tully, «The pen is a mighty sword: Quentin Skinner's analysis of politics», στο, J. Tully (επιμ.), *Meaning and Context. Quentin Skinner and his Critics*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1988, σ. 7-25

J. H. Warren, «Contesting Colonial Masculinity / Constituting Imperial Authority: Ceylon in Mid-Nineteenth-Century British Public Debate», *New Zealand Journal of Asian Studies*, τ. 6, τχ. 2 (Δεκέμβριος 2004), σ. 39-62

W. Warren Wagar, «Modern Views of the Origins of the Idea of Progress», *Journal of the History of Ideas*, τ. 28, τχ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1967), σ. 55-70

W. Weber, *Biographisches Lexikon zur Geschichtswissenschaft in Deutschland, Österreich und der Schweiz: die Lehrstuhlinhaber für Geschichte von den Anfängen des Faches bis 1970*, Φραγκφούρτη, Βέρνη, Νέα Υόρκη & Παρίσι: Peter Lang, ²1987

W. Weber, *Priester der Klio: Historisch-sozialwissenschaftliche Studien zur Herkunft und Karriere deutscher Historiker und zur Geschichte der Geschichtswissenschaft, 1800-1970*, Φραγκφούρτη, Βέρνη, Νέα Υόρκη & Παρίσι: Peter Lang, ²1987

G. A. Wells, «Herder's Two Philosophies of History», *Journal of the History of Ideas*, τ. 21, τχ. 4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1960), σ. 527-537

H. White, *Metahistory. The Historical Imagination in nineteenth-century Europe*, Βαλτιμόρη - Λονδίνο: Johns Hopkins University Press, 1973

R. White, «Herder: On the Ethics of Nationalism», *Humanitas*, τ. XVIII, τχ. 1-2 (2005), σ. 166-181

Br. J. Whitton, «Herder's Critique of the Enlightenment: Cultural Community versus Cosmopolitan Rationalism», *History and Theory*, τ. 27, τχ. 2 (Μάιος 1988), σ. 146-168

A. Wilson και T. G. Ashplant, «Whig History and Present-Centred History», *The Historical Journal*, τ. 31, τχ. 1 (Μάρτιος 1988), σ. 1-16

K. Zanou, *Expatriate intellectuals and national identity: Andrea Mustoxidi in Italy, France and Switzerland (1802-1829)*, Διδακτορική Διατριβή, Università degli Studi di Pisa, 2007

2.2. Ελληνόγλωσσες

Δ. Αντωνίου, «Αναζητώντας καθηγητές για το Πανεπιστήμιο: Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μ. Κούμα», *Μνήμων*, τ. 13 (1991), σ. 279-296

Δ. Αρβανιτάκης, «Εισαγωγή», στο, *Ανδρέας Μουστοξύδης και Αιμίλιος Τυπάλδος. Αλληλογραφία 1822-1860*, επιμ. Δ. Αρβανιτάκης, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη και Κότινος, 2005, σ. 15-114

Ρ. Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης. Τόμος Α' (Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ)*, Αθήνα: Γνώση, ³1994

Ο. Αυγουστίνου, *Ιδανικά ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, Αθήνα: MIET, 2003

Γ. Βελουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του Ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα: EMNE-Μνήμων, 1982

Ν. Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος-18ος αιώνας*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2006

Θ. Γκιούρας, «Gustav Schmoller - Ιστορισμός και κριτική», *Αξιολογικά*, τχ. 4 (1992), σ. 96-131

Α. Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών. Τόμος Β΄: Παιδεία*, Αθήνα: Τυπογραφείο Φιλαδελφείως, 1870, σ. 339-382

Απ. Β. Δασκαλάκης, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήνα: τυπ. Α. και Π. Κλεισιούνη, 1965

Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1982

Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1993

Κ. Θ. Δημαράς, «Λεξικογραφία και ιδεολογία», στο, Στ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων* (1900), Αθήνα: Ερμής, 1998, σ. vii-lxiii

Φ. Δημητρακόπουλος, *Βυζάντιο και νεοελληνική διανόηση στα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνας*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1996

Λ. Δρούλια, «Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία. Ο Δημήτριος Μόστρας και η βιβλιοθήκη του», στο, *Νεοελληνικές βιβλιοθήκες (17ος-19ος αι.)*. Μέρος πρώτο, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1987 (Τετράδια Εργασίας 9), σ. 225-306

Ελ. Δρούλια-Μητράκου, «Χρόνος», στο, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, Δ', σ. 372

Ελ. Δρούλια-Μητράκου, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα, 1833. Περιλήψεις-Ευρετήρια*, Αθήνα: EMNE-Μνήμων, 2010

Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες, επιμέλεια Λ. Δρούλια και Γ. Κουτσοπανάγου, 4 τόμοι, Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2008

Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002. Πρακτικά. Τόμος Α' - Πρώτο Τμήμα: Ζητήματα πολιτισμικής ιστορίας, εκδοτική επιμέλεια Δ. Χ. Σκλαβενίτης - Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2004

Κ. Ζάνου, «Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο Ιακωβάκης Ρίζος-Νερουλός και η Νεότερη ιστορία της Ελλάδας», *Μνήμων*, τ. 30 (2009), σ. 141-178

Φ. Η. Ηλιού, *Προσθήκες στην ελληνική βιβλιογραφία. Α': Τα βιβλιογραφικά κατάλοιπα του Ε. Legrand και του Η. Pernot (1515-1799)*, Αθήνα: Διογένης, 1973

«Ι. Ρίζος», *Πανδώρα*, τ. Ε', τχ. 118 (15/2/1855), σ. 517-524

«Ιερόν Προσκύνημα Κοιμήσεως Θεοτόκου Βεφά», <http://www.ec-patr.org/afieroma/churches/show.php?lang=gr&id=04>

Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2000). Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας (Αθήνα 29/10 – 3/11 2002), 2 τόμοι, Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2004

Σπ. Καράβας, «Οι εθνογραφικές περιπέτειες του ελληνισμού (1876-1878)», *Τα Ιστορικά*, τ. 19, τχ. 36 (Ιούνιος 2002), σ. 23-74, και, τ. 20, τχ. 38 (Ιούνιος 2003), σ. 49-112

Σπ. Καράβας, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και οι εθνικές διεκδικήσεις (1877-1885)», στο, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2000). Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας* (Αθήνα 29/10 – 3/11 2002), 2 τόμοι, Αθήνα: ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2004, Α', σ. 149-169

Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα: ΙΑΕΝ & ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2006

Α. Καστάνης, *Η στρατιωτική σχολή των Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της. 1828-1834*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000

Τ. Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα βυζαντινής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Μνήμων*, τ. 15 (1993), σ. 257-276

Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Κριτική και πολιτική: η ιδεολογική σημασία της επίκρισης του Ελληνισμού από τον J. S. Bartholdy*, ανάτυπο από τον 24ο τόμο του «Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος», Αθήνα, 1981, σ. 377-410

Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986). Τόμος 4: Φιλολογία - Γλωσσολογία - Λαογραφία - Φιλοσοφία, Αργοστόλι: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, 1991, σ. 601-614

Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1996

Γ. Κόκκινος, «Κουλτούρα και ιστορία. Η νοηματοδότηση της έννοιας “κουλτούρα” από τη γερμανική διάνοηση του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα (1807-1918)», *Μνήμων*, τ. 18 (1996), σ. 157-180

Π. Κονδύλης, *Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, 2 τόμοι, Αθήνα: Θεμέλιο, 1987
Αιχ. Κουμαριανού, «Το ταξίδι του Choiseul-Gouffier (ΙΗ' αιώνας)», στο, Λ. Δρούλια κ.ά., *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα: ΟΜΕΔ, 1968, σ. 27-48

Αιχ. Κουμαριανού, «Αιών», στο, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, Α', σ. 153-154

Αιχ. Κουμαριανού, «Φιλήμων, Ιωάννης», στο, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου*, Δ', σ. 249

Γ. Κουμπουρλής, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά*, τ. 15, τχ. 28-29 (Ιούνιος-Δεκέμβριος 1998), σ. 31-58

Γ. Κουμπουρλής, «Ο Καραϊσκάκης του Παπαρρηγόπουλου», εφ. *Ελευθεροτυπία*, ένθετο περιοδικό *Ιστορικά* [αφιέρωμα: «Γεώργιος Καραϊσκάκης»], τχ. 128 (28 Μαρτίου 2002), σ. 40-45

Γ. Κουμπουρλής, «“Χριστιανική δημοκρατία” και λατινική κατάκτηση: ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και η επτανησιακή ιστοριογραφική σχολή στα μέσα του 19ου αιώνα», στο, *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002. Πρακτικά. Τόμος Α'*, σ. 149-169

Γ. Κουμπουρλής, «Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους: ο ρόλος του εθνικού ιστορικού στη σκέψη των πρωτοπόρων της εθνικής ιστορικής σχολής», στο, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2000)*, Α', σ. 81-101

Γ. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *δοκίμες*, τχ. 13-14 (Άνοιξη 2005), σ. 137-191

Γ. Κουμπουρλής, «Η μεθοδολογική συμβολή του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου στην αναθεώρηση της εικόνας του βυζαντινού μεσαίωνα», στο, *Πρακτικά Θ' Συμποσίου, Ποίηση: Οδυσσέας Ελύτης – Βιολογία: Βιολογία και Βιοηθική – Ιστορία: Ιωάννης και Σπυρίδων Ζαμπέλιοι, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Γιορτές Λόγου και Τέχνης, Λευκάδα 16-18 Ιουλίου 2004*, Αθήνα: Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, 2005, σ. 163-189

Γ. Κουμπουρλής, «Έθνος και ορθοδοξία στην ελληνική εθνική ιστοριογραφία: η εθnikοποίηση του ρόλου της θείας πρόνοιας στην ιστορία του “περιούσιου λαού” του Κυρίου», στο, *Ορθοδοξία, Έθνος και Ιδεολογία. Επιστημονική ημερίδα*, 7 Σεπτεμβρίου 2005, Αθήνα: Σχολή Μωραΐτη, 2007, σ. 123-144

Γ. Κουμπουρλής, «Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας: από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής τελεολογίας», στο, *Η ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός, εισαγωγή-επιμέλεια Πέτρος Πιζάνιας, Αθήνα: Κέδρος, 2009, σ. 351-374*

Γ. Κουμπουρλής, «Οι οφειλές του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου στη γαλλική ρομαντική ιστορική σχολή», *Η Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο. Πρακτικά, Χώρα Κυθήρων 21-25 Μαΐου 2006, Τόμος IVα: Επτανησιακός πολιτισμός (Μέρος Α΄), Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, 2009, σ. 431-456*

Β. Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2010

Α. Λαβράνου, «Οι ιστοριστικές βάσεις της θεωρίας του F. C. v. Savigny», *Αξιολογικά*, τχ. 8 (1995), σ. 70-130

Α. Λαβράνου, «Thibaut και Savigny: Η “διένεξη περί κωδικοποίησης” του δικαίου και η συγκρότηση του “πρώιμου” ιστορισμού», *Αξιολογικά*, τχ. 17 (2007), σ. 7-29

Γ. Λάιος, «Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Α΄ (1814-1851)», *Μνημολογία*, τ. 5 (1974-1975), σ. 284-324

Κ. Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: ΙΑΕΝ & ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2004

Π. Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2001

Π. Ε. Λέκκας, «Από το οικουμενικό πνεύμα του Διαφωτισμού στις μερικεύσεις της πολιτικής σκέψης τον 19ο αιώνα. Βιβλιογραφικό δοκίμιο», *Τα Ιστορικά*, τ. 21, τχ. 40 (Ιούνιος 2004), σ. 179-193

Χρ. Κ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831, Διδακτορική Διατριβή*, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1984

Στ. Μεσημέρης, «Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και η “ωραία ατομικότης” του Hegel», *Τα Ιστορικά*, τ. 14, τχ. 26 (Ιούνιος 1997), σ. 29-52

Μ. Μηλιώρη, «Αρχαίος ελληνισμός και φιλελληνισμός στη βρετανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα. Οι πολιτικές και ηθικές διαστάσεις του “εθνικού” και οι ευρύτερες πολιτισμικές σημασιοδοτήσεις της ελληνικής ιστορίας», *Μνήμων*, τ. 22 (2000), σ. 69-104

Μητρών Α΄ Νεκροταφείου Αθηνών, Α΄ Ζώνη - 1ον Τμήμα, επιμέλεια

Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη και Δ. Τσουκλίδου-Πέννα, Αθήνα: Δήμος Αθηναίων, 1972

Μ. Μητσού, «Βαυαρικός Φιλελληνισμός και Μεγάλη Ιδέα», *Κονδυλοφόρος*, τχ. 3 (2004), σ. 71-81

Θ. Νικολαΐδης, «Το ζήτημα των δύο εθνών στη γαλλική ιστοριογραφία: από τον Φρανσουά Οτμάν στον Αυγουστίνo Τιερρύ», *Τα Ιστορικά*, τ. 21, τχ. 40 (Ιούνιος 2004), σ. 157-178

Κ. Ντίκοπφ, «Τις και Μάουρερ: Δύο αντιλήψεις για την ανοικοδόμηση του Ελληνικού κράτους στα έτη 1833/34», στο *Συμπόσιο στο Ινστιτούτο Goethe. Ο Φρίντριχ Τις και η γένεση του ελληνικού κράτους από την σκοπιά του 20ου αιώνα*, Αθήνα από 15 ως 17 Οκτωβρίου 1990, Αθήνα: Ινστιτούτο Goethe Αθηνών, 1991, σ. 43-52

Ν. Ι. Πανταζόπουλος, «Τις και Μάουρερ: Κοινωνικός ρεαλισμός και ιστορικός ρομαντισμός στο δίκαιο της αναγεννώμενης Ελλάδας», στο *Συμπόσιο στο Ινστιτούτο Goethe. Ο Φρίντριχ Τις και η γένεση του ελληνικού κράτους από την σκοπιά του 20ου αιώνα*, Αθήνα από 15 ως 17 Οκτωβρίου 1990, Αθήνα: Ινστιτούτο Goethe Αθηνών, 1991, σ. 25-42

Δ. Ν. Παντελοδήμος, *Η συμβολή της "Ελληνικής Εταιρείας" του Παρισιού στην πολιτιστική και κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη του νεοελληνικού κράτους, 1828-1830*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1987

Ε. Παυλώφ-Βαλμά, «Ένα χαμένο ιστορικό κείμενο του Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού. "Διάλογος με θέμα τα γεγονότα στη Μολδαβία και Βλαχία"», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 23 (1980), σ. 146-186

Θ. Χ. Παπαδόπουλος, «Εισαγωγικό σημείωμα», στο, Μ. Φ. Ζαλλώνης, *Σύγγραμμα περί Φαναριωτών*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1977, σ. 9-20

Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοστροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, ³2003

Αλ. Πολίτης, «Γραμματολογικές απογραφές και συνθετικές θεωρήσεις της λογοτεχνίας. Η σταδιακή πορεία. Α' 1821-1871», στο, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2000)*, Α', σ. 321-342,

Δ. Πολυχρονάκης, *Ο κριτικός ιδεαλισμός του Ιάκωβου Πολυλά. Ερμηνευτική παρουσίαση του αισθητικού και του γλωσσικού του συστήματος*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002

Εμμ. Γ. Πρωτοφάλης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας*

(1766-1828), Αθήνα: Γραφείο Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 2 τόμοι, 1959-1961

Μ. Β. Σακελλαρίου, «Νεοελληνικές ιστορικές σπουδές. Ιστορικό και κριτικό σχεδιάσμα», *Νέα Εστία*, τ. 33 (1943)

Ν. Σιγάλας, «Ελληνισμός και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά*, τ. 18, τχ. 34 (Ιούνιος 2001), σ. 3-70

Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Οι κατήγοροι του ελληνικού γένους και η “Απολογία ιστορικοκριτική”», *Λευκαδίτικη Πνοή*, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 2000

Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Επτανησιακή ιστοριογραφία και γραμματολογία, 16ος-20ός αι. Παρουσίαση της θεματικής», στο, *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο, Λευκάδα 26-30 Μαΐου 2002. Πρακτικά. Τόμος Α'*, σ. 79-89

Τρ. Ε. Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», στο, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2000)*, Α', σ. 172-193

Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα: Πολύτυπο, 1988

Ε. Σκοπετέα, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος του Κ. Θ. Δημαρά και μερικές σκέψεις περί εθνικής ιστοριογραφίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37 (Δεκέμβριος 1988), σ. 286-294

Ε. Σκοπετέα, *Φαλμεράδερ: τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1997

Π. Σούρλας, «Kant και Savigny», στο συλλογικό τόμο, *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο*, Αθήνα: Σάκκουλας, 1980, σ. 791-812

Α. Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών & δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα: Ergo, 2004

Γ. Τζουρμανά, «“Στόχος μας να φέρουμε γνώση και ελευθερία”. Ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», *δοκιμές*, τχ. 9-10 (Φθινόπωρο 2001), σ. 47-86

Ε. Φουρναράκη, *Η εφημερίδα Ήλιος του Παναγιώτη Σούτσου, 1833. Περιλήψεις και Ευρετήριο*, Αθήνα: ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1986

Θ. Χρήστου, *Κωνσταντίνος Δημητρίου Σχινάς (1801-1857). Η ζωή - Το έργο - Η εποχή του*, Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, 1998

Κ. Ψυχοπαίδης, «Φορμαλισμός, ιστορισμός και αξιολογία στη θεμελίωση της πολιτικής οικονομίας (G. Schmoller)», *Αξιολογικά*, τχ. 4 (1992), σ. 132-190

P. Funke, «Η αρχαία Ελλάδα: ένα αποτυχημένο έθνος; Ζητήματα πρόσληψης και ερμηνείας της αρχαίας ελληνικής ιστορίας στην γερμανική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα», στο, Ε. Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στην γερμανική επιστήμη κατά το 19ο αι.*, Αθήνα: Ακρίτας, 1996, σ. 83-105

G. G. Iggers, *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφρ. από τα αγγλικά Π. Ματάλας, Αθήνα: Νεφέλη, 1999

J. Petropulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, Αθήνα: MIET, ²1997

D. R. Reinsch, «Η βυζαντινή λόγια γραμματεία στην Γερμανία τον 19ο αιώνα», στο, Ε. Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στην γερμανική επιστήμη κατά το 19ο αι.*, Αθήνα: Ακρίτας, 1996, σ. 107-128

J. Starobinski, *Ο Ρουσώ απαντά στον Βολταίρο. Ο Λόγος περί Επιστημών και Τεχνών, Ετήσια Διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά, 2001*, μτφρ. από τα γαλλικά Ρ. Πολυκανδριώτη, Αθήνα: KNE/EIE, 2002

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

- Αγησίλαος Β΄ της Σπάρτης 156, 240, 272
- Αδριανός, Πούπλιος Αίλιος Τραϊανός 71
- Αικατερίνη Β΄ της Ρωσίας 99, 105, 107-108, 110-111, 115-116, 120, 125, 259, 366
- Αλάριχος Α΄ ο Μέγας 291
- Αλεξανδρίδης Δ. 55
- Αλέξανδρος Α΄ ο «Φιλέλληνας» 126-127
- Αλέξανδρος ο Μέγας 24-25, 55, 120, 126-127, 222, 238, 240, 243, 272, 281, 351-353, 468, 497-500, 502, 519
- Αλέξιος Α΄ Κομνηνός 263
- Άμαντος Κ. Ι. 551-553
- Άμπελ (βλ. Abel O.)
- Άννα της Σαβοΐας, αυτοκράτειρα του Βυζαντίου 286
- Ανταμόβσκι (βλ. Adamovsky E.)
- Αντίγονος Α΄ Κύκλωψ (Μονόφθαλμος) 354
- Αντωνίου Δ. 387
- Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* 107
- Άρατος ο Σικυώνιος 162
- Αρβανιτάκης Δ. 229
- Άρειος 508
- Αριστείδης 230
- Αρχάδιος 291, 357
- Άρμανσπεργκ, Ιωσήφ Λουδοβίκος κόμης του 225, 379, 473, 477, 485
- Αρόν Ρ. (Raymond Aron) 85
- Αρριανός, Φλάβιος 549
- Αυγουστίνου Ο. 100, 106
- Βάμβας Νεόφυτος 232, 302
- Βασίλειος Α΄ ο Μακεδών 263
- Βασίλειος Β΄ ο Βουλγαροκτόνος 263
- Βασίλειος Καισαρείας (Μέγας Βασίλειος) 263
- Βασιλείου Αλ. 232
- Βαφειάδης (Βαφειαδάκης) Ν. 210
- Βελουδής Γ. 37, 372
- Βιλλεμαίνος (βλ. Villemain A.-Fr.)
- Βιλλμαίν (βλ. Villemain A.-Fr.)
- Βιλμένος (βλ. Villemain A.-Fr.)
- Βενιαμίν ο Λέσβιος 302
- Βιργίλιος (Πόπλιος Βιργίλιος Μάρων) 107
- Βολνέ (βλ. Volney, C.-Fr. de Chassebœuf)
- Βολταίρος (βλ. Voltaire)
- Βούλγαρης Ευγένιος 99-100, 192, 395
- Βύρων, Λόρδος (Lord George Gordon Byron VI) 44, 465, 492
- Βύχων (βλ. Buchon J. A. C.)
- Γαζής Άνθιμος 73
- Γιακωβάκη Ν. 100
- Γίββων (βλ. Gibbon E.)
- Γιόχαν, Δούκας της Σαξωνίας 325
- Γκίμπων (βλ. Gibbon E.)
- Γκιούρας Θ. 88
- Γκόρντον (βλ. Gordon Th.)
- Γκριμ Β. (Wilhelm Grimm) 86
- Γκριμ Γ. (Jacob Grimm) 86
- Γκυ (βλ. Guys P.-A.)
- Γκυζό (βλ. Guizot F.-P.-G.)

- Γούδας Α. Ν. 224
 Γουλιέλμος Α', Κάιζερ της Γερμανίας 95
 Δασκαλάκης Απ. Β. 210, 231, 233
 Δημαράς Κ. Θ. 18, 23, 26-27, 34, 54, 200, 222, 519, 533, 555
 Δημητρακόπουλος Φ. 55
 Δημήτριος Α' ο Πολιορκητής 353-354
 Δημοσθένης 126
 Δούκας Νεόφυτος 232
 Δραγούμης Ι. 550
 Δρούλια Α. 59, 106, 138, 229
 Δρούλια-Μητράκου Ελ. 260
 Έμερσον (βλ. Emerson J.)
 Ζαλλώνης Μ. Φ. 43, 45, 176-177, 197, 205, **206-222**, 266, 273, 306, 311
 Ζαμπέλιος Σπ. 11-12, 17-46, 55, 60, 80, 82, 88, 93, 95, 99, 136, 138, 140, 158-159, 161, 201, 205, 207, 234, 240, 245, 247-248, 250-251, 259, 273, 292, 298, 319-320, 361-362, 375-376, 385, 421, 425, 427, 436, 441, 446, 454-455, 458-460, 470, 478, 493, 496, 511-512, 518-519, 525-526, 529-540, 542-544
 Ζάνου Κ. 205, 225-229
 Ηλιού Φ. Η. 100
 Ηράκλειος (Φλάβιος Ηράκλειος Αύγουστος) 54, 263, 496, 516
 Ηρακλής 126
 Ηρόδοτος 90
 Θεμιστοκλής 212, 272, 445, 492, 534, 549
 Θεοδόσιος Α' ο Μέγας 142, 242, 287, 508
 Θεοδόσιος Β' ο Μικρός 263
 Θουκυδίδης 90, 552
 Ίγγερς (βλ. Iggers G. G.)
 Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας 226-229, 234
 Ιουλιανός ο Παραβάτης (Φλάβιος Κλαύδιος Ιουλιανός) 285, 288
 Ιουστινιανός Α' ο Μέγας 263, 287-288, 496, 554
 Ιουστινιανός Β' 516
 Ισοκράτης 500
 Ιωάννα της Λορένης (Jeanne d'Arc) 188
 Ιωάννης Α' Τσιμισκής 263
 Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος 286
 Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός 286
 Ιωάννης Η' Παλαιολόγος 165
 Κάδμος 73
 Καμπέ (βλ. Cabet É.)
 Καποδίστριας Ι. 205, 223, 225-234, 239, 321, 470, 477, 537
 Καράβας Σπ. 420
 Καρακάλλας (Μάρκος Αυρήλιος Αντωνίνος) 154
 Καραμανωλάκης Β. Δ. 23, 34, 39, 381, 415, 526, 547, 551
 Καρατζάς Ι. 224
 Καρλάυλ Τ. (Thomas Carlyle) 81
 Καρλομάγνος 68, 293-294, 362
 Καρολίδης Π. 23
 Κάρολος Ζ' της Γαλλίας 189
 Καστάνης Α. 152
 Καστριώτης Γεώργιος (βλ. Σκεντέρμπεης)
 Καταρτζής Δ. 55, 235
 Κέκροπας 272
 Κικέρων, Μάρκος Τύλλιος 52
 Κινέ (βλ. Quinet E.)
 Κιουσοπούλου Τ. 551
 Κιτρομηλίδης Π. Μ. 12, 50, 54, 73, 99, 409, 467, 519, 535
 Κλαύδιος (Τιβέριος Κλαύδιος Καίσαρας Αύγουστος Γερμανικός) 283, 285

- Κλεομένης Γ' της Σπάρτης 120
 Κοκίδης Κ. 152, 160
 Κόκκινος Γ. 90
 Κόκκωνας Γ. 109, 210
 Κολοκοτρώνης Θ. 34, 399-400
 Κομνηνοί (δυναστεία) 357
 Κονδύλης Π. 52
 Κονσιντεράν Β. (Victor Prosper Consid-
 erant) 426
 Κοραΐς Α. 49-50, 54-57, 65, 68, 73, 101,
 129, 153, 209-210, 225, 229-233, 284,
 289, 394-395, 407, 416, 540-542, 548
 Κορδάτος Γ. 298, 361
 Κουζέν (βλ. Cousin V.)
 Κουμανούδης Στ. Α. 55, 222
 Κουμαριανού Αικ. 106, 260
 Κουμπουρλής Γ. 11-12, 18, 24, 28, 33, 36,
 40-41, 55, 58, 73-74, 80, 83, 110, 240,
 245, 247, 250, 292, 362, 407, 455,
 458-460, 470, 518, 520, 537, 539-540
 Κράους (βλ. Kraus M.)
 Κρεμμυδάς Β. 408
 Κρουμπάχερ (βλ. Krumbacher K.)
 Κωλέττης Ι. 408, 443, 452-453
 Κωνσταντάς Γρ. 55, 63, 302, 529
 Κωνσταντίνος Α' ο Μέγας (Φλάβιος Βα-
 λέριος Κωνσταντίνος) 21, 53, 71, 144,
 154, 156-158, 241, 245, 284-285, 288,
 291, 293, 297-298, 507-508, 539
 Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος
 19, 360
 Κωνσταντίνος ΙΑ' Παλαιολόγος 60,
 165-166, 172, 180, 184, 213, 216-
 217, 234, 247-249, 260, 263-264,
 273, 297, 540, 554
 Λαβράνου Α. 88, 91- 92, 319, 382, 417,
 473
 Λάιος Γ. 152
 Λαμενναί (βλ. Lamennais, H.-F. R. de)
 Λάμπρος Σπ. 547-548
 Λάμπρου Μ. 205, 544
 Λάππας Κ. 387
 Λαφαγιέτ (Gilbert du Motier de La
 Fayette) 322
 Λέβινος, Ρωμαίος ύπατος 142
 Λέκκας Π. Ε. 50, 524
 Λέων Γ' ο Ίσαυρος 292-293, 496, 511-
 513, 516
 Λέων ΣΤ' ο Σοφός 263
 Λέων Γ', Πάπας 193
 Λεωνίδας Α' της Σπάρτης 180, 184,
 230, 272, 534
 Λουδοβίκος Α' της Βαυαρίας 405
 Λουδοβίκος Θ' (Άγιος Λουδοβίκος) της
 Γαλλίας 192
 Λουδοβίκος ΙΔ' της Γαλλίας 193
 Λουδοβίκος ΙΣΤ' της Γαλλίας 106
 Λούκος Χρ. Κ. 231, 233
 Λυκούργος, νομοθέτης της Σπάρτης
 120, 182
 Μάινεκε Φρ. (Friedrich Meinecke) 88
 Μανουήλ Α' Κομνηνός 145, 263
 Μανουήλ Β' Παλαιολόγος 165
 Μάουρερ (βλ. Maurer, G. L. von)
 Μάρκος Αυρήλιος (Μάρκος Αυρήλιος
 Αντωνίνος Αύγουστος) 58
 Μάρμορας Α. 156
 Μαρξ Κ. (Karl Marx) 85
 Μαυρίκιος (Φλάβιος Μαυρίκιος Τιβέρι-
 ος Αύγουστος) 515
 Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος 182, 414,
 452
 Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος («ο εξ
 απορρήτων») 176, 219
 Μέδικοι (οικογένεια της Φλωρεντίας)
 192-193
 Μεζίτης (Μεζί πασάς) 173
 Μεσημέρης Στ. 35

- Μεταξάς Α. 452
 Μηλιώρη Μ. 73, 280, 282, 426, 463, 517
 Μητσού Μ. 408
 Μικιέβιτς Α. 426
 Μιλτιάδης ο Αθηναίος 156, 179-180, 212, 230
 Μισλέ (βλ. Michelet J.)
 Μιχαήλ Γ' ο Μέθυσος 19, 314
 Μόμμιος (Λεύκιος Μόμμιος) 280
 Μοντεσκιέ (βλ. Montesquieu)
 Μόστρας Δ. 228-229
 Μουστοξύδης Α. 30-31, 226, 228, 231
 Μπαρτελεμύ (βλ. Barthélemy Abbé J.-J.)
 Μπένθαμ (Jeremy Bentham) 231
 Μπίσμαρκ, Όττο φον 95
 Μπλάκιερ (βλ. Blaquiere E.)
 Μπονάλντ (βλ. Bonald, Louis de)
 Μπυσόν (βλ. Buchon J. A. C.)
 Μπωντέν Ν. (Nicolas Baudin) 137
 Μωάμεθ 103
 Μωάμεθ Β' ο Πορθητής 128, 143, 145-146, 159-160, 166, 170, 173-174, 196, 199, 212-213, 216-217, 240, 248-249, 251, 264, 286, 296-297, 316, 366-367, 393
 Ναπολέων, Μέγας 91, 107, 137, 149, 191, 366, 444
 Νέγρης Θ. 230, 233
 Νερουλός (βλ. Ρίζος Νερουλός Ι.)
 Νικηφόρος Α' ο Λογοθέτης 68, 512
 Νικολαΐδης Θ. 81
 Νικούσιος Παναγιώτης 213
 ντε Μαιστρ (βλ. de Maistre, Joseph)
 Ντε Πρεσλ Μπρ. (Brunet de Presle) 209
 ντε Τρασύ Ντ. (Destutt de Tracy) 231
 Ντίκενς Τσ. (Charles Dickens) 279
 Ντίκοπφ Κ. 382, 417
 Ντρώζεν (βλ. Droysen J. G.) 24
 Ντυφεύ (βλ. Duféy P.-J.-S.)
 Οδυσσέας 139
 Όθων (Όθων - Φρειδερίκος - Λουδοβίκος) της Ελλάδας 34, 225, 321, 380, 384, 399, 405, 479, 544
 Οιδίποδας 82
 Οκταβιανός Αύγουστος (Γάιος Ιούλιος Καίσαρ Οκταβιανός) 50, 193, 240, 283
 Όμηρος 120, 155
 Ονώριος (Φλάβιος Ονώριος Αύγουστος) 291
 Οσμάν Α' ο Γαζής 250
 Πανταζόπουλος Ν. Ι. 417
 Παντελοδήμος Δ. Ν. 186
 Παπαδιαμάντης Αλ. 466
 Παπαδόπουλος Θ. Χ. 209
 Παπαρρηγόπουλος Κ. 11-12, 17-46, 60, 88, 93, 95, 99, 136, 152, 160-161, 187, 200-201, 205, 207, 234, 243, 248, 250, 252, 259, 270, 273, 278, 288, 292, 298, 319-320, 326, 342, 354-355, 361, 376, 380-381, 383-385, 419-420, 422, 463-464, 469-470, 483, 493, 495, 497, 499, 506, 517-519, 525-540, 542-544, 546-549, 551, 555
 Παπαρρηγόπουλος Π. 93
 Πατσίφικο Ντ. (David Pacifico) 466
 Παυλώφ-Βαλμά Ε. 224
 Περικλής 193, 503
 Περραιβός Χρ. 31
 Πέτρος Α' ο Μέγας 259
 Πιτυοκάμπτης, Σίνης ο 268
 Πλαπούτας Δ. 34
 Πολέμη Π. 210
 Πολίτης Α. 18, 165, 224, 350
 Πολύβιος 284, 549, 552
 Πολυχρονάκης Δ. 84
 Πουκβίλ (βλ. Pouqueville F. C. H. L.)

- Προκόπιος 549
 Προκρούστης 268
 Πρωτοφάλτης Εμμ. Γ. 229
 Πύρρος της Ηπείρου 122
- Ράιλλ (βλ. Reill P. H.)
 Ραμπ (βλ. Rabbe Alph.)
 Ράνκε (βλ. Ranke, L. von)
 Ραφενέλ (βλ. Raffanel Cl. D.)
 Ρενιέρης Μ. 36
 Ρεφενέλ (βλ. Raffanel Cl. D.)
 Ρήγας Βελεστινλής (Φεραίος) 230, 366, 394
 Ρίζος Νερουλός Ι. 30, 33-34, 43, 60-61, 69, 179, 197, 199, 205-206, 208, 215, 217, 220-221, **222-260**, 261-264, 273, 277, 297, 299-300, 306-308, 311-313, 316, 364, 366, 379, 381, 386-390, 392, 396-398, 420-421, 537, 540, 544
 Ρογήρος Β΄ της Σικελίας 145
 Ρολλέν (βλ. Rollin Ch.)
 Ρολλίνος (βλ. Rollin Ch.)
 Ρομπέρ (βλ. Robert C.)
 Ρουαγιέ-Κολλάρ (βλ. Royer-Collard P. P.)
 Ρουσώ Ζ.-Ζ. (Jean-Jacques Rousseau) 188, 211
- Σαβινύ (βλ. Savigny, Fr. C. von)
 Σάθας Κ. 555
 Σαιν-Βενσάν (βλ. Saint-Vincent, J.-B.-G.-M. B. de)
 Σακελλαρίου Μ. Β. 236
 Σαμουήλ, μητροπολίτης Εφέσου 224
 Σατωβριάνδος (βλ. Chateaubriand, Fr.-R. de)
 Σέγυρος (Louis-Philippe de Ségur) 164
 Σελίμ Γ', Σουλτάνος 396
 Σιγάλας Ν. 24
 Σιμπλίκιος 284
 Σκεντέρμπεης 122, 163, 367
- Σκίννερ (βλ. Skinner Q.)
 Σκίρωνας 268
 Σκλαβενίτης Τρ. Ε. 17, 73, 152, 210, 228, 261
 Σκληρός Γ. 361
 Σκοπετέα Ε. 27, 37, 200, 485
 Σλόσσερ (βλ. Schlosser Fr. Chr.)
 Σναϊντέρ Β. Α. (Virgile Antoine Schneider) 138
 Σόλων ο Αθηναίος 120
 Σουαζέλ-Γκουφιέ (βλ. Choiseul-Gouffier, Cte de)
 Σουλεϊμάν Α΄ ο Μεγαλοπρεπής 175, 442
 Σούρλας Π. 88
 Σούτσος Αλέξανδρος (1803-1868, λόγιος) 35, 74-75, 387, 399, 410
 Σούτσος Αλέξανδρος (1758-1821, ηγεμόνας Μολδαβίας και Βλαχίας) 224
 Σούτσος Μιχαήλ (1784-1864) 224
 Σούτσος Παν. 75, 399
 Στάνλεϋ, Λόρδος (Edward George Geoffrey Smith-Stanley, 14ος Κόμης του Ντέρμπυ) 279
 Σύλλας (Λεύκιος Κορνήλιος Σύλλας) 50
 Σχινάς Κ. 34, 36, 93, 381
 Σχολάριος Γεννάδιος 172, 254, 264
- Τάκιτος, Γάιος Κορνήλιος 52, 411-412
 Ταμπάκη Α. 84
 Τέννεντ Γ. (William Tennent) 279
 Τζουρμανά Γ. 62
 Τιβέριος Β' (Φλάβιος Τιβέριος Κωνσταντίνος) 515
 Τιμπώ (βλ. Thibaut A. Fr. J.)
 Τιερρό (βλ. Thierry Augustin)
 Τιρς (βλ. Thiersch Fr.)
 Τραϊανός 71
 Τριβιζιάνης (Melchiorre Trevisani) 168
 Τσακανίκα Ε.-Ε. 205
 Τσινκάιζεν (βλ. Zinkeisen J. W.)

- Υψηλάντης Α. 224
Υψηλάντης Δ. 261
Υψηλάντης Κ. 224
- Φαβιέρος (Charles Nicolas Fabvier) 151
Φαλλμεράυερ (βλ. Fallmerayer J. Ph.)
Φατσέας Α. 150
Φιλήμων Ι. 30, 43, 205-206, 226, **260-273**, 402
Φιλιππίδης Δ. 55, 63, 224, 302, 529
Φίλιππος Β' ο Μακεδών 94, 126-127, 182-183, 222, 281, 349-354, 435
Φιλοποίμην ο Μεγαλοπολίτης 162, 240, 284
Φίνλεϋ (βλ. Finlay G.)
Φίχτε (βλ. Fichte J. G.)
Φουριέ (βλ. Fourier Ch.)
Φουρναράκη Ε. 75, 399
Φρειδερίκος Α' Μπαρμπαρόσα 192
Φρειδερίκος Β' (ο Μέγας) της Πρωσίας 110
Φωριέλ (βλ. Fauriel Cl.)
- Χάου (βλ. Howe S. Gr.)
Χέγκελ (βλ. Hegel G. W. Fr.)
Χέρντερ (βλ. Herder, J. G. von)
Χούμπολντ (βλ. Humboldt, W. von)
Χρήστου Θ. 36
Χρυσός Ε. 338, 344
- Ψυχοπαίδης Κ. 88
- Abarca R. E. 108
Abel O. 24
Adamovsky E. 117, 426
Ahrens H. L. 30
Antoni C. 88
Apostolou I. 109
Argyropoulos R. D. 546
- Arnakis G. 69
Ashplant T. G. 465
- Barau D. 75
Barbier F. 106
Barnard F. M. 50, 89, 92
Barthélemy Abbé J.-J. 106
Barzun J. 76
Baumer Fr. L. 87
Beaton R. 28
Beck R. N. 87
Berlioz H. 184
Bergier St. 76
Bilici F. 109
Blaquiere E. 61-63, 65, 69
Boisset O. 106
Bonald, Louis de 427
Boulainvilliers H. de 80
Boullet M. N. 106
Briant P. 25
Brönsted P. O. 397
Bruford W. H. 90
Brunet J.-Ch. 106-107
Buchon J. A. C. 27, 30, 37
Burger Th. 330
Burke B. 278
Burke P. 90
- Cabet É. 426
Calligas E. 467
Carrithers D. 53
Chateaubriand, Fr.-R. de 186
Choiseul-Gouffier, Cte de 45, 64, **99-131**, 147, 149, 158, 160, 248, 381, 404-406, 421, 425, 454, 469, 483, 542
Citron S. 81
Clark J. C. D. 409
Comnène D. 124
Confer V. 108
Cook Th. I. 408

- Coray A. (βλ. Κοραΐς Α.) 463-520, 523, 529-531, 533, 539-540, 542, 545, 549
- Cousin V. 185, 359
- Craiuțu A. 184
- Crossley C. 76, 81, 86
- Dakin D. 62
- Dantès A. 426
- Delannoi G. 52
- de Maistre, Joseph 427
- de Montmorency, J. E. G. 92
- Denby D. 92
- De Silva K. M. 278
- Dion L. 408
- Droulia L. (βλ. Δρούλια Λ.)
- Droysen J. G. 24-25, 27, 36, 88, 94, 330, 334, 421, 497-498, 529, 540
- Droz J. 87
- Dubos, J.-B. abbé 81
- Duféy P.-J.-S. 66-69, 72
- Ellis H. A. 81
- Emerson J. 29-30, 37-38, 42, 130, 171, 207, 215, 220, 250, 259, 273, 277-300, 342-343, 364, 366, 386, 392, 395, 419-420, 540, 542
- Everist M. 184
- Fallmerayer J. Ph. 30, 37, 40, 313-314, 324, 342-343, 372-374, 386, 400, 420, 438, 445, 519, 532, 544
- Farganel J.-P. 108-109
- Fauriel Cl. 44, 79, 86, 174
- Feletz M. de 105, 109
- Feller F. X. de 124
- Felton C. C. 464
- Ferguson Fr. 87
- Ferrand H. 184
- Fichte J. G. 86, 93
- Finlay G. 29-30, 37-39, 42-43, 80, 93, 95, 130, 207, 225, 271, 282, 286, 295, 303, 316, 354-355, 401, 403, 417, 421, 463-520, 523, 529-531, 533, 539-540, 542, 545, 549
- Fourier Ch. 426
- Friedlaender E. 320
- Fulda D. 93
- Funke P. 344
- Gazi E. 547
- Geuss R. 90
- Gibbon E. 19, 52-55, 129, 154, 163, 284, 287-288, 290, 305, 338-339, 356, 358, 494-496, 510, 514-515, 532-533, 541, 548-549
- Ghosh P. R. 465
- Gilbert F. 94
- Glencross M. 59, 65, 152, 184-185, 187, 283
- Goetzmann W. H. 408
- Gooch G. P. 84
- Gordon Th. 321, 364
- Gossman L. 76
- Greenhalgh M. 108
- Gruner Sh. M. 76, 81
- Guizot F.-P.-G. 81-83, 85, 90, 185, 359, 401, 410, 420
- Guys P.-A. 64, 100
- Hegel G. W. Fr. 35, 86, 93, 190, 338, 375, 393-394, 408, 515
- Herder, J. G. von 50, 85, 87-88, 91-93, 535
- Herkless J. L. 88
- Horowitz M. Cl. 87-88
- Howe S. Gr. 35, 69-73
- Humbert J. 224
- Humboldt, W. von 331, 334
- Humphreys W. H. 279
- Hussey J. M. 466
- Iggers G. G. 22, 87-94, 328, 331, 334, 340
- Izenberg G. N. 87

- Johannet R. 81
- Kaiser Th. 109
- Kegel G. 92
- Kelley D. R. 23, 87-88, 328
- Ketcham L. 108
- Kitromilides P. M. (βλ. Κιτρομηλίδης Π. Μ.)
- Klenner H. 92
- Koselleck R. 90-91
- Koslowski P. 93
- Koubourlis I. (βλ. Κουμπουρλής Γ.)
- Koulouri Chr. 528
- Kraus (Crusius) M. 299-300
- Krumbacher K. 550-551
- Lamennais, H.-F. R. de 426
- Leavelle A. B. 408
- Lednicki W. 426
- Lee D. E. 87
- Le Goff J. 53
- Lenoir T. 89
- Lestition St. 87
- Leterrier S.-A. 82
- Leventhal R. S. 93
- Lévi Alvarès D. 528
- Liebel H. P. 87
- Llewellyn-Smith M. 467
- Loader C. T. 87
- Lunn E. 86
- Maclean M. J. 94
- Magdalino P. 535
- Maurer, G. L. von 30, 34, 43, 93, 197, 213, 225, 250, 259, 273, 311, 322, 358, **379-422**, 473-475, 545
- Mayr E. 465
- McClelland Ch. E. 409
- McLaren A. 184
- Meadwell H. 409
- Michelet J. 81-84, 86
- Miliori M. (βλ. Μηλιώρη Μ.)
- Miller R. J. 408
- Mirabeau, H.-G. Riqueti 124
- Momigliano A. 53, 330, 540
- Montesquieu 35, 50, 53-55, 102, 129, 154, 211, 280, 284, 286-287, 291, 346, 541, 548, 553
- Montlosier, Fr.-D. de Reynaud Cte de 81
- Moravia S. 89
- Mountjoy Sh. 409
- Murphy O. T. 108
- Nicholas N. 124
- Nicolet Cl. 81
- Nippel W. 25
- Noiriel G. 282
- Odorico P. 235
- Owsley Fr. L. 408
- Paparrigopoulos C. (βλ. Παπαρρηγόπουλος Κ.)
- Pears E. 249
- Pecchio, Count 279
- Petmézas S. 235
- Petropulos J. 225, 382
- Phillips M. 87
- Pingaud L. 106-107, 109
- Pocock J. G. A. 52
- Pois R. A. 88
- Politis A. (βλ. Πολίτης Α.)
- Potter L. 467
- Pouqueville F. C. H. L. 30-31, 44, 66, 136, 387
- Powell J. M. 89-90, 94
- Pratt J. W. 408
- Prendergast Chr. 88
- Quinet E. 85

- Rabbe Alph. 283
 Raffenel Cl. D. 30, 33-34, 44, 66, 121-122, 135-136, **151-183**, 195, 200, 207, 213, 244, 247, 297, 389, 540
 Rand C. G. 88
 Ranke, L. von 22-23, 29, 30-31, 33, 88, 90, 94, 322, 328, 334, 391-392, 403, 420
 Raybaud M. 283
 Reill P. H. 87, 89, 91, 93, 331, 346
 Reinsch D. R. 338
 Réizov B. G. 82, 86
 Ricks D. 28, 535
 Rizo Néroulos J. (βλ. Πίζος Νερουλός Ι.)
 Robert C. 30, 43, **425-460**
 Rollin Ch. 126-127
 Rosendale T. 409
 Ross D. 409
 Royer-Collard P. P. 185
 Rüsen J. 25, 94
 Saint-Vincent, J.-B.-G.-M. B. de 30, 44, **135-151**, 183, 200-201, 406
 Savigny, Fr. C. von 36, 88, 92-93, 334, 382, 417
 Schevill F. 90
 Schleier H. 94
 Schlosser Fr. Chr. 20-23, 88, 93, 418, 532
 Schmidt R. J. 409
 Scott D. 278
 Semmel B. 465
 Skinner Q. 26
 Small A. W. 92
 Smith G. A. 408
 Smith W. 124
 Sorkin D. 90
 Southard R. 25, 94
 Soutzo A. (βλ. Σούτσος Α.)
 Spitz L. W. 92
 Spitzer A. B. 184
 Starobinski J. 188
 Streissler E. 88
 Tafel G. L. Fr. 30
 Taguieff P.-A. 52
 Thibaut A. Fr. J. 381-382, 417
 Thierry Augustin 35-36, 76-77, 79, 85, 90, 193, 359, 410
 Thiersch Fr. 417
 Toews J. E. 93
 Tommaseo N. 236
 Tozer H. F. 464, 549
 Tully J. 26
 Villemain A.-Fr. 30, 44, 66, 135-136, **183-201**, 207, 244, 297, 381, 386, 400, 420
 Volney, C.-Fr. de Chassebœuf 108
 Voltaire 35, 51-53, 55, 92, 99-101, 123, 129, 154, 192, 280, 284-285, 287, 510, 541, 548, 553
 Warren J. H. 278
 Warren Wagar W. 409
 Weber W. 320
 Wells G. A. 409
 White H. 86
 White R. 92
 Whitton Br. J. 51
 Wiener Ph. P. 87
 Wilson A. 465
 Zallony M.-Ph. (βλ. Ζαλλώνης Μ. Φ.)
 Zambélios Sp. (βλ. Ζαμπέλιος Σπ.)
 Zanou K. (βλ. Ζάνου Κ.)
 Zinkeisen J. W. 30, 37-38, 40, 42, 93, 95, 131, 171, 250, 259, 273, 277-278, 288, 314-316, **319-376**, 381, 386, 389, 392, 403, 410, 420, 467-468, 517-518, 531, 540, 547-548

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΥΜΠΟΥΡΛΗ, *ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΟΦΕΙΛΕΣ ΤΩΝ ΣΠ. ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ ΚΑΙ Κ. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΞΕΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΤΡΙΣΗΜΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΣΤΟΡΙΣΜΟΥ (1782-1846)*, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΙΜΩΝΕΤΑΤΟΥ ΣΤΗ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΑΠΟ Αφoί ΠΑΠΑΔΑΚΗ «ΣΤΟΙΧΕΙΑΓΡΑ» ΕΠΕ, ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ, ΤΟ 2012, ΣΕ 350 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΤΟ ΕΚΑΤΟΣΤΟ ΕΙΚΟΣΤΟ ΟΓΔΟΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, ΣΕΙΡΑ: ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ-11

